

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ӨРКЕНИЕТ БӘСЕКЕСІНДЕ: ЗЕРТТЕУ
ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МОБИЛЬДІ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»**

атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Алматы, 28-29 сәуір 2017 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-методической онлайн-конференции
**«СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЦИВИЛИЗАЦИИ:
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ И МОБИЛЬНЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»** посвященный 80-летию юбилею
профессора Талгата Сайрамбаева

Алматы, 28-29 апрель 2017 год

COLLECTION of MATERIALS

of International scientific–methodical online conference
**«MODERN KAZAKH LANGUAGE IN THE CONDITIONS
OF COMPETITIVENESS OF CIVILIZATION: RESEARCH
PARADIGMS AND MOBILE TECHNOLOGIES OF TEACHING»**
dedicated to the 80th anniversary of the Doctor of Philological Sciences,
Professor Talgat Sairambaev

Almaty, 28-29 April, 2017

ӘОЖ 811,512,122

КБЖ 81.2

Қ21

Шығарылымға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасы:

Әбдиманұлы Өмірхан – филология және әлем тілдері факультетінің деканы, ф.ғ.д., профессор
Әміров Әбдібек Жетпісұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасы меңгерушісінің м.а., ф.ғ.к., доцент
Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Редакция алқасының мүшелері:

Иманалиева Ғазиза Қынуарбекқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, ф.ғ.к.
Мамаева Мәкен Қасымбайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Аширова Анар Тишибайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Әнесова Үміт Ғарифоллақызы – Қазақ тіл білімі кафедрасы меңгерушісінің ғылыми-
инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, PhD
Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы – «бМ020500-Филология» мамандығының 1-курс магистранты

«Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған «Қазіргі қазақ тілі өркениет
бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары» атты халықаралық
ғылыми-әдістемелік онлайн конференцияның материалдары (2017 жылдың 28-29 сәуірі). –
Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017. – 357 бет.

ISBN 978-601-04-003-6

ӘОЖ 811,512,122

КБЖ 81.2

ISBN 978-601-04-003-6

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

МАЗМҰНЫ

<i>Исанова А. Ақжарқын жан еді</i>	6
<i>Тасымов А. Көрнекті ғалым Талғат Сайрамбаевтың туғанына – 80 жыл</i>	7
<i>Смағұлова Г.Н. Талғат Сайрамбайұлы – сөз тіркесінің білгір маманы</i>	9
<i>Салқынбай А.Б. Айқын қағида, нақты тілдік дерек (профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми зерттеулері қахында)</i>	12
<i>Ермекова Т.Н. Синтаксистік жүйені тұтастыра зерттеуші тұлға</i>	16
<i>Сағындықұлы Б. Синтаксистің сардары – Сайрамбаев</i>	18
<i>Ыбырайым Ә.О. Ғалым-ұстаз туралы толғаныс</i>	21
<i>Рамазанова Ш.Ә. Ұлағатты ұстаз</i>	23

I СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІНІҢ ІЗДЕНІСТЕРІ

<i>Мамаева М.Қ. Профессор Т.Сайрамбаевтың ғылыми мектебі: зерттеу бағыттары мен тың ізденістер</i>	26
<i>Ақыжанова А.Т. Жаңашыл ғалым</i>	29
<i>Аширова А.Т. Сөздердің тіркесу тәсілдері мен байланысу формалары</i>	33
<i>Әлісжан С. Ғылым тілін танудың кейбір қырлары</i>	38
<i>Бөрібаева С.Б. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің қолдану аясы</i>	43
<i>Елеуова А.С. Профессор Т. Сайрамбаевтың зерттеулеріндегі грамматиканың кейбір теориялық мәселелері</i>	50
<i>Елікбаев Б. Ұстаз бен шәкірт</i>	53
<i>Жылқыбай Г.Қ. Синтаксиспен сырласқан Сайрамбаев</i>	56
<i>Иманалиева Ғ.Қ. Профессор Т. Сайрамбаевтың шылаулардың коммуникативті қызметіне қатысты тұжырымдамалары</i>	60
<i>Иманқұлова С.М. Морфологияның зерттеу нысанына қатысты мәселелер</i>	64
<i>Күзекова З.С. Қазіргі қазақ тіліндегі баяндауыштың берілуі</i>	67
<i>Қадырқұлов Қ. Профессор Талғат Сайрамбайұлының зерделі зерттеулері</i>	74
<i>Қияқова Р.Ж. Көп функциялы «де» көмекші етістігі</i>	77
<i>Оңалбаева К.Қ. Есімді сөйлемдер, түрлері, жасалуы, семантикасы</i>	80
<i>Сәдуақасұлы Ж. Сөз тіркесін сөйлеткен сұңғыла ғалым</i>	84
<i>Өмірбекова Р.Қ. Есімше және оның басыңқы сыңарда жұмсалы ерекшеліктері</i>	88
<i>Ayauzhan Tausogarova, Nassikhat Utemgaliyeva. Lexical and semantic peculiarities of auto-and hetero-stereotypes in kazakhiya newspaper</i>	92
<i>Төлеуп М.М. Лексикалық категориялар жүйесіндегі каузальдылық мағынасының себеп етістіктері арқылы берілуін функционалдық синтаксис тұрғысынан қарастыру</i>	96

II СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҢА ЗАМАН ҮРДСІНЕ САЙ ЗЕРТТЕУ

<i>Абитжанова Ж.А. Ж. Баласағұнның «Қутадғу билик» шығармасы тіліндегі метафораға негізделген фразеологизмдер</i>	101
<i>Аманжолова А.А. Мектеп сленгі бірліктерінің семантикасы</i>	105
<i>Аметова С.О., Күркебаев К.Қ. Тілдің метафоралық дамуы</i>	108
<i>Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.Ә. Газет мақалалары тақырыптарының берілуі</i>	112
<i>Әлкебаева Д.А. Модальдылық семантикалық категориясы</i>	115
<i>Әлімтаева Л.Т., Қабылбек А. Сән өндірісі жарнама мәтіндерінің тілі және прагматикасы</i>	119

<i>Ебелекбаева Ә.Қ.</i> Дайындықсыз сөйлеу тілінде интонацияның прагматикалық функциясы.....	124
<i>Ерназарова З.Ш.</i> Сөйлем семантикасы ұлттық таным моделінің құрылымын жинақтаушы бірлік ретінде.....	131
<i>Жолдасов Қ.Қ.</i> Ғалым Н.Т. Сауранбаевтың қазақ диалектілерін фонетикалық тұрғыдан жіктеуі.....	136
<i>Каримова Р.Х.</i> Компонентный анализ немецких астионимов и принципы их номинации.....	140
<i>Мамаева М.Қ.</i> Модаль сөздердің функционалды-грамматикалық ерекшеліктері.....	144
<i>Меджитова Э.Н.</i> Къырымтатар тили чель шивесинде сой-соплукъны бильдирген терминлер.....	148
<i>Момынова Б.Қ.</i> Дыбыс және дыбыс түрлері бейвербалды мәдени код ретінде: мағыналық ерекшеліктері.....	152
<i>Мұхамбетов Ж.И., Кенжебаева Г.А.</i> Қазақ тіліндегі киелі ұғымдар, олардың этнолингвистикалық сипаты.....	158
<i>Нұрмұхан Ә.С.</i> Күлкі түрлері: жағымды, жағымсыз күлкінің берілу жолдары.....	164
<i>Сарышова К.С.</i> Фразеологизмдердің синтаксистік ерекшелігі.....	166
<i>Сырлыбаева Г.Т.</i> Фразеологиялық антонимдердің контекстегі ерекшелігі.....	171
<i>Таңсықбаева Б.А.</i> Қарғыс мәнді сөздер.....	174
<i>Телғожаева Қ. С.</i> Таза сөзінің этимологиясы және мағыналық дамуы.....	180
<i>Үкібаева М.Р.</i> Ілік септігі және тәуелдік жалғауларының архаикалық формасы.....	184
<i>Хафизова З.Р.</i> История изучения религиозной лексики в русском языкознании.....	187
<i>Чалтикенова Л.А.</i> Морфологиялық нұсқалар мен синтаксистік нұсқалардың аралас келуі.....	192
<i>Шакирова З.А.</i> Особенности лексикографического описания имен собственных в англоязычных толковых словарях.....	196
<i>Шыныбекова А.К., Атаханова Н.</i> Қазіргі синтаксис терминдері және терминжасам мәселелері туралы.....	199

ІІІ СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

<i>Алмухаметова Г.С.</i> Студенттердің қатысымдық мәдениетін жетілдіру мәселелері.....	205
<i>Амирова М.Ж., Рахова К.М.</i> Тұлғаны ұлттық құндылықтар арқылы оқыту.....	208
<i>Барлубаева А. К.</i> Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін дамытудың тиімді әдістері.....	211
<i>Дәрменқұлова Р.Н., Абдуллина З.А., Әміров Ә.Ж.</i> Үш тұғырлы тіл саясаты аясында қазақ тілі сабағында кәсіби бағдарлы мәтіндерді меңгерту жолдары.....	215
<i>Егізбаева Н.Ж., Бекішева Р.М.</i> Тілдік білім беруді жеке тұлғаға бағдарлаудың маңыздылығы.....	218
<i>Есім Т.</i> Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен жасалған сөз нұсқалары, оны оқытудың заманауи әдістері.....	222
<i>Әжиев Қ.Ө.</i> Техникалық жоғары оқу орны студенттеріне қазақ тілін оқыту үдерісіндегі жобалау технологиясының рөлі.....	226
<i>Жусанбаева С.Б.</i> Эксперсс-диктант жазуға үйретудің әдістері.....	230
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілім менің – байлығым.....	233
<i>Қушербаева Г.П.</i> Қазақ тілін оқытуда жаңа оқыту технологияларын қолдану жолдары....	236
<i>Күзекова З.С.</i> Ғылыми сөз: меңгерту амалдары.....	239
<i>Нұғыманова А.Қ.</i> Тіл үйрету сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдалану.....	245
<i>Саратекова Қ.Қ.</i> Музыкалық колледждерде қазақ тілі пәнінің кіріктіріліп оқытылу ерекшеліктері.....	247

Түсіпқалиева Р.Қ. Студенттердің сөйлеу мәдениетін жетілдіру..... 251

IV СЕКЦИЯ МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

<i>Ақымбек С.Ш. Мұтәнұлы Е.</i> Прозадағы ақ өлеңнің тілдік сипаты (аудиторлық талдау)...	254
<i>Анесова Ү.Ғ., Нажикенова Г.Б.</i> Семиотика: таңба мен символдың ерекшелігі.....	259
<i>Әбдіманан М.А., Әбдиманұлы Ө.</i> «Қаһар» романындағы «мәңгілік ел» идеясы.....	260
<i>Абдуллина Г.Р., Биккузина Л.М.</i> Башкорт лексикаһында үзләштерелгән иктисади терминдар.....	268
<i>Асыллова Р.О.</i> Антонимдік қолданыстардың А. Құнанбаев шығармаларындағы көрінісі... 271	271
<i>Ахмет А.Н.</i> Phonetic approach of children's intonation.....	276
<i>Ахметалиева Г.У., Тілеубаев С.Б.</i> «Арқалық батыр» жырының көркемдік ерекшелігі.....	277
<i>Аюпова Г.Ф., Абдуллина Г.Р.</i> Категория субъективной оценки в башкирском языке.....	281
<i>Болотова Е.В.</i> К вопросу о функциональном описании языковых единиц.....	283
<i>Еселбаева Д.Н.</i> Тілдік саясат және оның даму сипаты.....	285
<i>Жаңабекова М.А., Колесникова Т.П.</i> Оқу-тәрбие жұмысындағы шығармашылық белсенділік.....	291
<i>Жекеева К.О.</i> Шәкәрім аудармаларындағы ұлттық болмыс көріністері.....	295
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілдік қатынас түрлері.....	299
<i>Сағынаева Г.Ә., Қайрат Қ.</i> Мәшһүр Жүсіп Көпеев дастандарындағы дін мәселесі.....	303
<i>Қуртумеров Әмир-Усеин Әмир-Усеинович.</i> Юсуф Баласағұнийнинъ «Къутадғу билик» эсерінде эдеп ве ахлякъ мевзусы.....	307
<i>Латыпова А.А., Абдуллина Г.Р.</i> Особенности использования разрядов местоимений в повести М. Карима «помилование».....	312
<i>Матвеева Н.В.</i> Текст как единица анализа в исследовании процессов восприятия и понимания речи.....	314
<i>Меметова Э. Ш.</i> Интервью жанры ве кырымтатар тилинде онынъ нутукъ характеристикалары.....	318
<i>Мұратбек Б.Қ.</i> Ғылыми дискурс және сөз мәдениеті.....	323
<i>Рамазанов Т.Б.</i> Диалог прагматикасының сипаты.....	328
<i>Сағынаева Г.Ә., Аужанова А.</i> Қазақ фольклорының жанрлық ерекшелігі.....	334
<i>Сайбекова Н.У.</i> А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы.....	340
<i>Саттарова Р.В.</i> Манипуляция в политическом дискурсе.....	344
<i>Сансызбаев Ө.Т.</i> Сөз қателіктері мен оған ықпал етуші факторлар.....	346
<i>Тасболатқызы Б.</i> Тілдік тұлға, тілдік таным және мәтін.....	350
<i>Шәрібжанова Ғ.Ғ.</i> Тіл мәдениетінің өзекті мәселелері.....	352

Айсұлу Исанова
ф.ғ.к., доцент
Қазақстан Республикасы, Алматы

АҚЖАРҚЫН ЖАН ЕДІ
(профессор Талғат САЙРАМБАЕВ туралы естелік)

Талғат Сайрамбайұлы туралы айтар әңгіме әрине көп.

Сонау жетпісінші жылдары сол кездегі С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіне Ө.А.Жолдасбеков ректор болған тұста Тәкең де осы университетке келіп, университеттің дайындық бөлімін басқарды. Бұл дайындық бөлімі негізінен ауылдан келген балаларға, малшылардың балаларына арналған болатын. Талай баланың үкілеген үмітін жалғап, жүрегіне шырақ жаққан да осы бөлім болатын.

Ол біздің сол тұста студент атанып, жүрегімізді қуаныш кернеп жүрген кездер еді ғой. Олай дейтінім қазақтың маңдайына біткен жалғыз университетінде оқу екінің бірінің пешенесіне бұйыра бермеген бақ болатын.

Ол кездерде университеттің филология факультетінде небір марқасқалар еңбек етті. Олар профессорлар Кәкен Аханов, Халаби Мұхитұлы Сайкиев, Хабиболла Махмұдов, М.В.Мадзигон, Кәлсім Шәкірқызы Қанафиева, Гүлшат Омарова, Бейсенбай Кенжебаев, Зейнолла Қабдолов, Тұрсынбек Кәкішев, Ханғали Сүйінішәлиев, Мырзатай Жолдасбеков, Мәстура Ғайсақызы Сармұрзина, Рымғали Нұрғалиев, Ыбырайым Есенғұлұлы Маманов, Орынбасар Төлегенов, Мархабат Томанов, Хасан Кәрімов, Жамал Түрікпенова, Орал Күлкенова, Нәбия Хайруллина, Жаңыл Елеуқенова, Мырзатай Серғалиев, Талғат Сайрамбаев сынды ұстаздар еді.

Біз осы ұлы ұстаздардың алдын көріп, олардың білім нәрімен сусындап, жақсы тәлім-тәрбие алғанымызды асқан мақтанышпен айта аламыз.

Бұл ғұламалардың ғылымдағы алатын орындары өз алдына бір төбе де, олардың дәріс беруі, жас ұрпаққа тәрбие беруі бір төбе еді ғой, шіркін! Олардың жүріс-тұрыстары, сөйлеген сөздері, киім киістері, жүректерінің жылулары, шәкіртке деген мейірімдері ерекше болатын.

Солардың ортасында профессор Талғат Сайрамбаев та жарқылдап жүруші

Ол өте ақкөңіл, ақжарқын жан еді. Тәкең көп жылдар теориялық қазақ тілі кафедрасында синтасис саласынан дәріс берді. Оның ішінде сөздердің байланысу тәсілдерін егжей-тегжейлі талдап, түсіндіргенде студенттердің миына құйып жіберетін.

Бертін келе тоқсаныншы жылдары қазақ тілі Мемлекеттік тіл мәртебесін алған жылдары Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарында практикалық қазақ тілі кафедралары ашыла бастады. Сол кезде Талғат Сайрамбайұлы осы кафедраны басқарды. Кафедра ашылған кезде төрт-бес адамнан құралған кафедраға Тәкең жан-жақтағы үздік бітіріп кеткен шәкірттерін шақырып, кафедра мүшелерін қырық-елуге жеткізіп еді.

Ұжым өте ұйымшыл болды. Бір кісінің баласындай жұмылып, қазақ тілінің туын қайткенде жоғары ұстаймыз деп, сондай бір ыждаһаттылықпен, ұқыптылықпен еңбек еттік. Ұжымды ұйыстыра білген де осы Тәкең болатын.

Сол кафедраның алғашқы мүшелері Талғат Сайрамбайұлы бастаған Гүлдархан Смағұлова, Қарлығаш Қадашева, Қайсар Қадырқұлов, Ғазиза Иманәлиева және мен, осы жолдардың авторы Айсұлу Исанова болатын.

Сөйтіп жұмыла көтерген жүк жеңіл дегендей, қоян-қолтық еңбек ете жүріп, көптеген оқу құралдары, оқулықтар дүниеге келді.

1995 жылы Жоғары Оқу министрлігінен бір топ адам кафедра ашылғаннан кейінгі бес жыл ішіндегі атқарылған жұмысымызды тексеруге келіп, оқытушылардың сабақтарына кіріп, тексеріп, соңында өте жақсы деген қорытындыға келіп кетті. Бұл да Талғат Сайрамбайұлының жақсы басшылығының нәтижесі екені хақ.

Мен де сол жылы комиссияның қорытындысы бойынша "Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі" деген марапатқа ие болдым.

Кафедра мүшелерінің ғылыммен айналысуына да көп жағдай жасап, бағыт-бағдар берген де осы Тәкең ағамыз болатын. Шәкірттерінің көпшілігі алдымен ғылым кандидаттары, доцент, кейін ғылым докторлары, профессор атанды.

Талғат Сайрамбайұлы барлығына әкелік, ағалық қамқорлығын аямай, оларды аялай білді. Ұжым да ол кісіні өте қатты сыйлайтын. Әлі күнге басымыз қосыла қалса, Тәкеңді әрдайым есімізге алып отырамыз.

Бұл біздің Тәкеңнің қырық қызы атанып, шалқып, дәуірлеп жүрген кездеріміз еді. Қазір бәрі ертегідей болып қалды.

Мына бір оқиға есіме түсіп отыр. Өнебір жылы өзінің ұстазы, академик Мәулен Балақаев өмірден өткенде ол кісінің өсиеті бойынша туған жері Шымкентке жер қойнына тапсыруға кеткен Тәкең, ол жақтағы шаруасын атқарып, жолдан шаршап келгеніне карамастан кафедрадағы отырысқа кіріп келгенде, айнала жап-жарық болып кеткендей әсерде болдық. Жетімсіреп отырған біздің де дереу көңіл-күйіміз көтеріліп мәре-сәре болдық та қалдық. Отырған жерін әзіл-қалжыңға толтырып көңілді отырушы еді.

Қазір сол келмекке кеткен уақыттарды сағынышпен еске аламыз. Ол кісінің бір адамға көңіліне тиетін қатты сөз айтқанын естімеппін. Жас айырмашылығымыз он-он бес жас болғанмен, Тәкең өзі өмірден өткенше мені ылғи атымды атамай "Аха" дейтін. Төрге отырғызып, қатты сыйлайтын. Арамызда балдыз-жезделік әдемі бір сыйластық бар еді. Мен де өз тарапымнан «Тәке, Тәке», - деп алдын кеспедім.

Тәкеңнің тағы бір қыры әңгімесін әрдайым "апаң-апаң", – деп үйдегі апайдан бастайтын. Ол жан-жарына деген құрметінен туындайтын болуы керек. Жан-жары, біздің апамыз педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, абайтанушы Гүлзада Шәймерденқызымен екеуі тату-тәтті өмір сүріп, екі ұл – Мәулен, Дәурен, бір қыз – Жұлдызын тәрбиелеп өсірген ардақты ата-ана. Гүлзада апай да педагог, "Білім беру ісінің үздігі".

Өттең, Дәуренінің ғұмыры қысқа болды. Енді үйленіп, ұлды болып әке-шешесін қуанышқа кенелтіп отырған кезде өмірден ерте өтіп кетті. Бұл қайғы әрине ешкімге оңай тимеді. Тәкең де ақыры осы Дәуреннің қайғысын көтере алмады-ау! Өзі де көп кешікпей Дәуренінің артынан кете барды.

Иманыңыз жолдас болып, топырағыңыз торқа болсын, жаны – жаз, көңілі – көктем жақсы аға! Сіздердің арттарыңыздан естелік жазып отырамыз деп кім ойлаған? Амал қанша?! Өмір деген осы! Біз сізді ұмытпаймыз Тәке! Әруағыңыз риза болғай!

Асылбек Тасымов
ф.ғ.к., профессор
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы

КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВТЫҢ ТУҒАНЫНА – 80 ЖЫЛ

Мен өзім 1980 жылы осы ҚазҰУ-ға Өмірбек Арсланұлының ректор кезінде қызметке орналастым. Филология факультеті әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің алғашқы құрылған факультеті болатын. Оның бауырынан түлеп ұшқан мыңдаған шәкірттері еліміздің, қала берді әлемнің түкпір-түкпірінде жұмыс істеп келеді. Олардың ішінде еңбегімен зор құрметке бөленген қатардағы мұғалімнен бастап атақты жазушы, ақындар, ғалымдар, мемлекет, қоғам қайраткерлері шыққаны белгілі. Көрнекті ғалым Талғат Сайрамбаевтың елімізге, қала берді дүние жүзіне белгілі ғалымдары: М.Әуезов, Б.Кенжебаев, М.Қаратаев, Н.Сауранбаев, І.Кенесбаев, К.Аханов, әсіресе Тәкеңнің өзіне ғылыми жетекші болған М.Балақаевтарды атауға болады. Ғалым Т.Сайрамбаевтың зерттеу нысаны қазіргі қазақ тілінің синтаксисі, оның ішінде сөз тіркесінің білікті де білгірі болды.

Осы мәселеге өзінің барлық шығармашылық еңбегін, кандидаттық, докторлық диссертацияларын, 15-ке тарта монографиялық зерттеулерін, 230-ға тарта ғылыми мақалаларын арнады. Сөз тіркесі мәселесіне синтаксисте атақты ғалым, әйгілі ұстаз ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филология ғылымының докторы, профессор М.Балақаев еді. Осы кісінің шәкірті болған Т.Сайрамбаевтың да ғылыми жұмысының дені – сөз тіркесі мәселесі болды.

Тәкең ұстаз ілімін жалғастыра, дамыта, жетілдіре жүріп, өмірінің соңына дейін осы идеяны насихаттады, өз шәкірттері арқылы тереңдете түсті. Сөз тіркесінің сан қырлы табиғатын ашуға, ұлы мұрасын өмірінің соңына дейін зерттеумен, насихаттаумен ғұмыр кешті. Солардың орнын жоғалтпай өзі де ұзақ жылдар бойы қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, факультеттің деканы, профессоры болып қажырлы еңбек етті.

Қазақ тіл білімінің майталмандары атақты академик І.Кеңесбаев, корреспондент мүшесі М.Балақаев, профессор М.Томанов т.б. аға ғалымдардың ғылыми-шығармашылық өмірбаянын жазып, олардың әрбір ғылыми еңбегіне байланысты мақалаларын жарыққа шығарды. Әсіресе қазақ тілі кафедрасының негізін қалаған, өзінің ғылыми мектебін қалыптастырған профессор М.Балақаевтың мұрасын келер ұрпаққа жеткізу, оқыту, насихаттау мақсатында үлкен іс тындырды. Ғалым Тәкең өз ұстазы жайлы үлкен сезіммен: «М.Балақаев – тек қазақ тіл білімінде ғана емес, бүкіл түркологияда сөз тіркесі синтаксисінің көшбасшысы болды» деп жазды. Еңбек – жас ғалымдар мен ізденушілер, студенттер үшін құнды. Ғалым-ұстаз Т.Сайрамбаев еліміздің белді оқу орындарында қызмет атқарып, талай жас буынды тәрбиеледі, өмірге жолдама берді. Бүгінде Қазақстанның түкпір-түкпірінде профессор Т.Сайрамбаевтың көптеген шәкірттері өз қызметтерін абыроймен атқаруда.

Сөз тіркесі мәселесін ғылыми еңбектері арқылы бірнеше кітап деңгейіне көтерді және шәкірттері арқылы дамытты. Талғатпен араласа бастағаннан оның тұла бойынан көп ешкімге ұқсамайтын бір ерекшелік бардай көрінетін. Өмірде үлкенді-кішілі адамдармен араласқан сайын көзің жете түсетін әр түрлі адамдарды көресің. Соңғы жылдары филология факультетіндегі докторлық Кеңестің төрағасы ретінде де көптеген жастың жолын ашып, ғылым биігіне жетектеді.

Қазақстандық ғылым да өздігінен дамымайды, оны дамытатын зиялы қауым өкілдері, атап айтар болсақ, негізінен ғалымдар, яғни ғылыми қызметкерлер мен жоғары оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамы. Өйткені бүгінгі студент – ертеңгі ғұлама ғалым. Ел ішінде «сүйегі асыл, текті атаның баласы» деген сөз бар. Бұлар тұқымға байланысты айтылған. Біз, қазақтар, текті, тектілікті бәрінен биік қойған ұлтпыз. Даму тек ғылым-білімде ғана емес, өзекке, өзімізге оралуда жатыр. Бұл кісінің профессор Т.Сайрамбаевтың бойында адалдық, қайырымдылық, имандылық, еңбекқорлық, мейірімділік қатарлы ізгі қасиеттерді бойына сіңірген азамат еді. Ол Ташкент, Бішкек, Түркия, Венгрия, Чехословакия сияқты елдерде конференцияларда болып, баяндама жасады. Туған тіл туралы ғылымның жетістіктерін насихаттады. Ғалымның жетекшілігімен 40-қа жуық ғылым кандидатын, бірнеше ғылым докторын дайындады.

Тәкең күнделікті қызмет жұмыс бабында қандай талапшыл, ымырасыз, қатал болса, былайғы өмірде сондай жайсақ, кішіпейіл, қарапайым. Адам бойындағы тазалықты, шынайылықты, адамдықты қажет тұтады. Көлгірлік, көзбояушылық, ол кісіге мүлде жат. Екеуара әңгіменің шебері, тек кәсіби мамандық бойынша ғана емес, басқа рухани-мәдени әдебиеттерді де көп оқып, көп біледі. Әрдайым ойы тұнық, салиқалы, толғамдары салмақты, сүбелі шығып жатады.

«Таулар алыстаған сайын биіктей түседі» дегендей, бүгінде арамызда жоқ болса да, қазақ тіл білімі үшін жасаған жангешті еңбектері, ғалымдығы әрқашан есімізде сақталмақ. Мархаббат Томанов, Хасан Кәрімұлы, Айтбай Айғабылұлы, Талғат Сайрамбаев, Сапархан Мырзабеков сынды қазақ тіл білім ғылымының майталман ғалымдарымен қызметтес болдық. Аталған ғалымдардың еңбектерін студенттер қауымы пайдалануда. «Тумақ бар жерде, өлмек бар» дейді халық даналығы. Профессор Тәкең, Талғат Сайрамбаев өте кішіпейіл, парасатты ғалым еді. Ұжымдағы кез-келген ұстазбен тез тіл табысып өзінің іс-

әрекетімен үлгі-өнеге көрсете білді. Сонысымен жоғарғы санаттағы білікті басшы, ұлағатты ұстаз болды.

Қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, деканы, докторлық кеңестің төрағасы кезінде де қарапайымдылығынан ажырамады. Тәкеңнің ерекше қасиеті – өзінің жолдастары жолында жанын беретін, әрқашан қалжыңы қатар жүретін, кішіпейілділігі зор еді. Жатқан жері жайлы болсын!

Смағұлова Г.Н.
ф.ғ.д., профессор
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы
Smagulova.g@mail.ru

Т.С. САЙРАМБАЙҰЛЫ – СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ БІЛГІР МАМАНЫ

Қазақ тіл білімінің көрнекті қайраткерлерінің бірі – филология ғылымдарының докторы, профессор Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаев. Ғалымның көзі тірі болғанда дәл осы 2017 жылдың ақпанында 80 жасқа толар еді. Өкінішпен айтсақ та, Алланың жазуы, өмірдің заңы.

Соңына қара ормандай шәкірт қалдырған, «дүниеде екі нәрсе шірілмейді, өлмейді, ол - ғалымның хаты мен данышпанның ақылы» дегендей, өшпес мұра ғылыми еңбектер қалдырған Т.С.Сайрамбаев рухына бас иеміз!

Ағалар айтатын-ды: тілдің фонетика, лексикология, морфология, синтаксис деңгейлерінің ішінде синтаксисті зерттеген ғалымдар санаулы ғана деп. Шынында өткен ғасырдың соңғы ширегін еске алсақ, синтаксис саласын аз ғана шоғыр дамытқан екен. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен республикадағы жоғары оқу орындарында қызмет еткен бірен-саран ғалым, профессорлар еді. Көш басында тұрған А.Аманжолов, Н.Сауранбаев, С.Жиенбаевтардан соң М.Балақаев, Ә.Аблақов, Қ.Есенов Р.Әміров, М.Серғалиев және Талғат Сайрамбаевты атауға болады.

Әрине, шәкіртсіз ұстаз – тұл. Қазақ тіл білімінің іргесін қаласқан осы аталған майталман мамандар біраз мықты ізденушілер мен аспиранттардан білім беру талабына сай «сен тұр, мен атайын» дейтін синтаксис мамандарын дайындап берді. Ғылым кандидаттарын атамағанда қазіргі таңда, әсіресе, ЖОО-да ұстаздық пен ғылымды қатар алаып жүрген талантты, көп еңбектенетін Аға ғалымдардың орнын басқан мықтыларды атап кеткен жөн. Синтаксистен докторлық диссертация қорғатқан, алдыңғы буын дайындаған: Ж.Сәдуақасов – Қорқыт ата атындағы Қызылорда педагогикалық университеті, Ж.Жақыпов – Л.Гумилев атындағы Евразия университеті, Б.Сағындықұлы – Павлодар Мемлекеттік университеті, Т.Ермекова – Мемлекеттік Қыздар педагогикалық универстиеті, Б.Елікбаев – Түркістан халықаралық университетінде көп қырлы синтаксистің желкенін көтеріп жүргендер. Ғалым Т.Сайрамбаев дайындаған ғылым кандидаттары – 38. Оралдағы Отарәлі Бүркіт (марқұм), Б.Сағындықұлы, Б.Елікбаев – доктор шәкірттері. Бұлар да ұстаздың немере шәкірттерін дайындап жүр. Демек ұстаздың ғылымдағы шырағы сөнбейді!

Т.Сайрамбайұлының «соңына қалдырып кеткен» 75 жасқа толған мерейтойы аталған тұста былай жазғанымыз есімізде: «Қазақ тілі синтаксисінің мамандары Қазақстан ЖОО-ларында әлі де саусақпен санарлықтай. Алайда сол аз топтың ішінде Талғат Сайрамбайұлынан қорғаған филология ғылымдарының кандидаттары мен докторлары синтаксис деңгейін тереңдетіп, оқу үдерісінде пән өрісін кеңейтіп жүруі ұстаз жаққан шырақтың сөнбес алауға айналуы. Осы ретте ғалым-ұстаздан асқан бақытты жан жоқ, сірә! Себебі, ол жазған ғылыми-зерттеу еңбектері, сол еңбектерге сүйеніп, ойы мен идеясын дәйектеген ізденушілер, қала берді жылдан жылға көбейе беретін сан мыңдаған филолог студенттер қолынан өтетін оқулық кітаптардағы ғалым-ұстаз ұсынған сарқылмас білім

бұлағы... Талғат Сайрамбайұлының соңында қалдырған ғылыми мұрасының ерекшелігі міне, осында жатыр». [1,19]

Ұстаз Т.Сайрамбаевтың өзінен оздырып дайындаған шәкірттері сөз басында айтқанымыздай, «қара орман» екені де рас. Ғалым соңынан ерген талапты шәкірттеріне синтаксистің небір ашылмай жатқан жұмбақ көмбелерінен алтын іздетіп, оны табатындай нәтижелі ғылыми ізденіспен қаруландырды. Ол ғылыми ізденістер жай ғана кандидаттық жұмысты қорғату емес, мақсаты – теориялық және қолданбалы ғылыми нәтижелерге қол жеткізу. Қазір еліміздегі ЖОО-лардың филология факультеттерінде тіл білімінің классикалық пәндері қатарында өтіліп жүрген Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі өткен ғасырдың соңғы және жаңа ғасырдың бастапқы жылдарындағы қол жеткізген соны пікірлермен толықтырылған.

Ғалым ізденісінің дара жолын жалғастырып жүрген шәкірттері де осы пәнді ерекше мазмұн, ерекше әдіснамалық сипатпен студенттерді білім нәрімен сусындатып жүргені белгілі.

Ұстаз-ғалым дегеніміз - бөлінбейтін бүтіндікке ие, адамның тұтас тұлғалық қасиетін айқындайтын анықтауыш. Оқу орындарында сабақ бере жүріп, ғылыммен айналысу бір жағынан қиындау болғанымен, аудиторияда «не айтар екен» деп қадалған көздердің ары жағындағы титімдей жылтыраған шоғын үрлеп, сәулелендіріп, оны жалынға айналдыру білім мен біліктілік қана емес, қадалған көздердің жан дүниесін арбап әкететін -харизма, дәріс мазмұнындағы сөздеріне қапысыз иландыратын - суггестия, студенттің болмысын билеп кететін - магиялық күштерге ие әрі пендешіліктен жоғары тұратын осы мұғалім деген жай ғана атағы бар, алайда ұлылыққа ие Адамға байланысты.

Өткен ғасырда ұстаздық еткен Ағалар туралы, олардың дәріс оқу ерекшеліктері сол кездің талабы мен сұранысына сай, жоғары деңгейде әбден лайықты мақтау мен марапатқа ие болған десек, қателесе қоймаспыз. Ал қазіргі ЖОО оқытушыларына қойылатын талап және олардың біліктілігі өткенмен салыстырғанда көптеген күрмеуі көп сұрақтар алдыңнан шығады. Сол сұрақтарды бірге талқылап, бірге ақылдасқың келеді, амал не олар қасымызда жоқ. Дегенмен де, бір көңіл жұбанарлық дүние – біз олардан біліммен қоса, ізгілік, адамгершілік, жақсылық сияқты адами құндылықтарды бірге бөлісіп, тәжірибе жинақтадық.

Ол кезде, Ағалар заманында білім жиаудың ең табыстысы – бірыңғай ғылымның бір саласымен ұзақ жылдар айналысу. Нәтиже күту, қолданбалы жағына қатты көңіл бөлінетін. Қазіргідей бір қайнауы ішінде «электив курстардың» жарысы жоқ. Қабілеттік, құзыреттілік т.б. жаңа заман білімінің жаңа шарты, бұл да аса қажетті нәрсе. Бүгінгі ЖОО оқытушылары тегеурінді технологиялық мәдениеттің жалына жармасып, оны да жуасытып алды. Бұлардың бәрін сөз етіп отырған себебіміз: Т.Сайрамбайұлы сияқты өзіндік ғылыми жолы бар Ағалардан қазіргі оқытушылар көп тәлім алды, тәжірибе жинақтады. (Бүгінгі шәкірттер көзі кеткен авторлардың оқулықтарынан дәріс алғанда, олар туралы да біле отырсын деген ой ғана).

Жапы алғанда ұстаз-ғалым Т. Сайрамбайұлының өмір бойы көз майын тауысып, ізденіспен тірнектеп жинаған, жазған дүниелерін 1967ж. «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі» деген кандидаттық және 1984ж. «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрамдық-семантикалық типтері» деген тақырыппен докторлық диссертация қорғап дәлелдеуі – қазақ тілі синтаксисінің сөз тіркестері деп аталатын үлкен саласын ғалымның еншілеуі, атын қалдыруы. Кейде ғылым жолының соқпағы өзгеріп, басқа саласына түрен салып кететін сәттер болады. Т.Сайрамбайұлының сөз тіркесі саласына қызығушылығы мен берілгендегі соншалық, ғылымдағы іденісінен әсте айнымай, бар әлеуетін синтаксиске, сөз тіркесіне арнады. «Ғылыми жұмыс өмірдің мазмұны мен мақсатына айналғанда ғана жемісті болмақ» дегенді кезінде «кеңестік физиканың атасы» аталған А.Ф.Иоффе айтқан екен. «Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің атасы – Т.Сайрамбайұлы» десек кем айтпағандық шығар.

Т.Сайрамбайұлы ЖОО-да қазақ тілі синтаксисі оқулықтары сан жағынан аз, сапасы жағынан да кемшін синтаксистің үш саласы – сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем

бойынша 1961 жылы оқулық шығарған. Осы оқулық 1971ж. және 1991 ж. қайта басылды. Автор болашақ тіл мамандарына оларды оқытатын оқытушыларына арнап, әрі білімді тіл мамандарына деген сұранысты жаңа заман ағымымен ескере отырып, 2004ж. Қазіргі қазақ тілі *Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі* деп жеке кітап етіп шығарды. Ғасыр басындағы бұл еңбегі дәл уақытында толықтырылып, өңделіп, теориялық материалдар тереңдетіліп, жаңартылған тілдік фактілермен дәйектеліп жаңа тұрпаттағы оқулық дүниеге келді. Бұрыннан айтылып келе жатқан синтаксистегі қалыптасқан дәстүрлі ұғымдар жаңа пайымдаулармен ерекшеленді. Тіл – қатынас құралы деген аксиомаға сүйенсек, шынында жұмсалымдағы тілдің синтаксистік құрылысы тіл байлығы мен тіл мәдениетіне қаншалықты ықпалы бар екендігін студент дәрістен кейінгі семинар, талдау сабақтарында түсініп, көзі жетеді. Бұл ретте, Т.Сайрамбайұлының семинар сабақтарында сөйлем талдатуының ерекше статусы, яғни Т.Сайрамбайұлына ғана тән мәртебесі мойындалып, әлі күнге дейін аңыз етіп айтып жүрген шәкірттер лебізінен хабардармыз.

Біз өз басым туралы айтсам, синтаксистің маманы емеспін. Кезінде өзіне де әзілдеп айтатынымын, сөздердің синтаксистік байланысу формаларын әбден зерттедіңіз. Басқа формаға көшесіз бе деп. Лексикологтар үшін синтаксис мәселелері тек формулалардан тұратын сияқты. Десекте, Т.Сайрамбайұлы сөз тіркесіне қатысты сәл ғана жаңалықты ерінбей іздеп, тауып тіркеп жүретін. «Талғат Сайрамбайұлының қағаздарының арасында, тіпті қалтасында әр жерден жазылып алынған, немесе газет қиындыларынан қатталған мысалдар «бұрқырап» жүретін. Тілде кездесетін синтаксистік бірегей фактілерді дәйек пен дерекке негіздеу үшін жалықпай жинастырып, кейде аспиранттар мен ізденушілеріне үлестіріп отыратын» деуіміз сондықтан. [1,20]

Қазіргі өзгермелі заманда күн сайын тілімізге жаңа сөздер, жаңа тіркесімділіктер пайда болып жатыр. Жазба тілде және ауызша дискурста қазақ тілінің сөйлем құрылысындағы өгерістер еспке алынбай, талдауға түспей жүргендігі алаңдатады. Т.Сайрамбайұлының «Қазіргі жаңа тіркесімділік туралы» жазғанына қатысты кейінгі жалғастырушыларды аса байқамадық. Ол: «Лексикада пайда болған сөздер сөйлемде өзіне мағыналас сөздермен тірке құрауының негізінде жаңа сөз тіркесі пайда болады. Әрине, жаңа сөз тіркесі бір дегеннен пайда болмайды. Оның бірнеше себептері болса керек: Біріншіден, қоғамдағы жаңалыққа сай тілде жаңа сөз пайда болады. Екіншіден, оның тіркесе алатын сөздері болады. Үшіншіден, жаңа сөз тіркестері сөйлем арқылы қарым-атынасқа енеді. Төртіншіден, сөз тіркесіне енген сөздер сөз тіркесінің бағыныңқы, басыңқы сыңарында жұмсалады. Бесіншіден, оның құрамындағы жаңа сөздер өзара меңгеріле, матаса, қабыса, байланысып, сөз тіркестерін құрайды» деп, ары қарай, жаңа тіркесімділерді құрамы жағынан талдайды.[2,184]

Тіл мамандарының «көтергені алтын, жегені жантақ» екені де рас. Әсіресе, қазіргі заманғы талап асықтыра береді, кейде ой қорытып үлгертпей, тағы бір «жаңалық мен келдім» деп жағаға жармасады. Алайда қазақ тілінің бағы – тек өз топырағында тамырланады, өз ұлтының ортасында ғана көктейді. Сондықтан лингвистіердің қолындағы алдыңғы толқын Т.Сайрамбайұлы сынды Ағалар ұстатып кеткен алау күнделікті ғылыми ізденіспен, қазақ тілінің қабағын бағумен өтетін игі істермен жалындай беруі тиіс.

Пайдаланған әдебиет:

Смағұлова Г. Т.Сайрамбайұлы: кемелдік пен кеңдік //ҚазҰУ Хабаршысы. Филорлогия сериясы.№ 1. Алматы. Қазақ университеті. 2012.

Т.Сайрамбаев. Кейбір жаңа тіркесімділік туралы. //Қазақ тіл білімінің мәселелері Сөз тіркесі. Алматы, 2010.

Салқынбай А.Б.
ф.ғ.д., профессор
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы
[*asalkbek@gmail.com*](mailto:asalkbek@gmail.com)

АЙҚЫН ҚАҒИДА, НАҚТЫ ТІЛДІК ДЕРЕК
(Профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми зерттеулері қажында)

Резюме. В статье рассматриваются главные методологические особенности исследований, определяются основные научные направления языкознания XX века. Анализируются научно-педагогический путь профессора Т. Сайрамбаева и его основные научные исследования в области синтаксиса словосочетания. В тюркской и казахской лингвистике до начала научных исследований Т. Сайрамбаева формы взаимосвязи словосочетаний не были исследованы. Ученый, признавая важность этой проблемы и анализируя формы связи словосочетаний, делает свои научные заключения. До исследований Т. Сайрамбаева формы связи словосочетаний в тюркских языках и казахском языкознании не были окончательно исследованы. Ученый, признавая важность этой проблемы, предлагает свои научные концепции. В статье отмечается, что теория по словосочетаниям в казахском языке должна войти в школьных учебниках. Главная новизна в исследованиях ученого – на основе конкретных языковых данных разделение словосочетаний по структуре на простое и сложное, а также определение языковой природы сложных словосочетаний.

Ключевые слова: профессор Т. Сайрамбаев, словосочетание, сложные словосочетания, синтаксическая структура, свободные и несвободные словосочетания.

Summary. The main methodological features of research are examined in the article, the main scientific directions of linguistics of the 20th century are determined. The scientific and pedagogical path of Professor T. Sairambaev and his main scientific researches in the field of syntax of word combinations are analyzed. In Turkic and Kazakh linguistics, until the beginning of scientific research of T. Sairambaev, the forms of interconnection of word combinations haven't had been investigated. The scientist, recognizing the importance of this problem and analyzing the forms of connection of word combinations, makes his scientific conclusions. Prior to T. Sayrambayev's research, the forms of connection of word combinations in Turkic languages and Kazakh linguistics were not investigated yet. The scientist, recognizing the importance of this problem, offers his scientific concepts. The article notes that the theory of collocations in Kazakh language should be included in school textbooks. The main novelty in the researches of the scientist - the division of word combinations by structure into simple and complex on the basis of specific linguistic data, as well as the definition of the linguistic nature of complex word combinations.

Key words: Professor T. Sayrambaev, word combination, compound phrases, syntactic structure, free and non-free word combinations.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Талғат Сайрамбаевтың ғылыми-педагогикалық жолы XX ғасырдың 60-жылдарынан басталады. Бұл Коммунистік партияның XX съезінен кейін біршама уақыт өтіп, ел есін жиған, XXII съезде елде кемелденген социализм орнады деген қорытынды жасалып, партияның үшінші бағдарламасы қабылданған уақыт еді. Елде коммунизм орнату үшін коммунизмнің материалдық базасын жасау; жаңа адамды тәрбиелеу; коммунистік қоғамдық қатынастарды жетілдіру сынды мәселелерді шешу күн тәртібіне қойылған-ды. Бұл кезең Кеңестік тіл білімінде құрылымдық бағыттың орнығып, ғылым мен білім жүйесінде біршама іргелі ғылыми зерттеулер жазылып, Кирилл жазуы мен оның емлесінің орныққан тұсы болатын. Осы кезеңде ғылымға келген Талғат Сайрамбаев профессор Мәулен Балақаевтың жетекшілігінде ғылыми қызметке араласады. 60-жылдардағы қазақ тіл білімінің жетекші идеясы мен басты базалық бағытын

анықтаған 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбек еді. Кітап авторлары М. Балақаев (сан есім, шылау сөздер, көмекші есімдер, жай сөйлем синтаксисі) А. Исақов (морфологияның жалпы бөлімі, зат есім, сын есім, есімдік, үстеу, одағай, еліктеуіш сөздер, көмекші есімдер), Ғ. Мұсабаев (лексика), Н.Т. Сауранбаев (етістіктер мен құрмалас сөйлем синтаксисі) болады. Бұл еңбектің басты ерекшелігі – сол кезеңде қалыптасқан идеологиялық жүйеге сәйкестендірілгені, тілдік бірліктер негізінен формальдық бағытта қарастырылғаны болатын. Кітаптың алғысөзінде былайша атап көрсетілген: «Қазақ тілін зерттеуге арналған едәуір еңбектерде бір жағынан грамматика, семасиология, лексикология мәселелері шексіз мыйластырылса, екінші жағынан тілдің грамматикасынан гөрі семасиологиясын асыра бағалауға көңіл бөлініп, морфологиядан гөрі синтаксиске айрықша мән берілді. ... Ал ол жұмыстарды мазмұн жағынан алсақ, сол асыра дәріптелген синтаксистің өзіне грамматикалық тұрғыдан сипаттама беруден гөрі, семасиологиялық, логикалық тұрғыдан сипаттама беру әдеті әлдеқайда күшті болды. Қазақ тілінің синтаксистік құрылысында белгілі бір қалыптасқан орнықты сөз тіркестерінің, сөйлем құрылыстарының заңдары болмаған сияқты көрсетілді де, әрбір сөз тіркесінің түрі, әрбір сөйлемнің тұрпаты семантиканың талабына сай құбылып, өзгеріп отыратын көріністер ретінде суреттелді.. » [1. 6]. Сөйтіп, 1954 жылға дейін жасалған ғылыми тұжырымдардың көпшілігі теріске шығарылып, кеңестік кеңістіктегі басты идеяларды негізге ала отырып, қазақ тілінің басты тұлғалық ерекшеліктері мен құрылымдық сипаты талданған-ды. Осы ғылыми тұжырымдар қазақ тіл білімінің оқулықтары мен оқу құралдарында, мектеп оқулықтарында күні бүгінге дейін сақталып отырғанын да ерекше атап өту керек, «Формадан мағынаға» принципіне сүйенген бұл бағыт қазақ тіл білімінде 80-90-жылдарға дейін негізгі зерттеу әдісі ретінде қолданыс тапты. Т. Сайрамбаевтың 1967-жылы қорғаған «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі» атты кандидаттық диссертациясы осы қағида бойынша жазылады. Ғалым сөз тіркесі тақырыбына бойлап еніп, оның теориялық негізін тереңдетіп, жан-жақты зерделеді. Осы тақырыпты кейін жүйелі қарастыра отырып, «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық-семантикалық типтері» деген докторлық диссертация деңгейіне дейін жеткізіп, сөз тіркесін енді тек формальдық бағытта ғана емес, оның семантикасын қарастырып, құрылымдық бағытта егжей-тегжейлі зерделейді. Сөз тіркесінің «зерттеу нысаны кейінгі кездің жемісі» екенін ескерте отырып, автор «Сөз тіркесіне қатысты мәселенің бірі - оның құрылысы. Сөз тіркестерінің құрылысы орыс тіл білімінің өзінде де арнайы зерттеудің объектісі болған емес, жалпы осы уақытқа дейін күрделі сөз тіркесі деп нені айтамыз дейтін мәселенің өзі де ойландырады» - деп жазады [2. 11]. Яғни, бұдан аңғаратын жайт: біріншіден, сол кездегі басты зерттеу бағыты – сөз тіркесінің құрылысы; екіншіден күрделі сөз тіркесінің құрылысы туралы ғылыми мәселе енді ғана көтеріліп, ғылыми деңгейде қарастырылып отыр. Ғалым өз бағытын нақты анықтайды, айқындайды. Т. Сайрамбаев қазақ тіл білімінде алғаш рет күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін зерттеп, зерделеп, есімді күрделі сөз тіркестері мен етістікті күрделі сөз тіркестерінің басты ерекшеліктерін анықтады. Біз ғалым ұстанған ғылыми этиканы ерекше атап өткіміз келеді. Ол сөз тіркесіне қатысты өзіне дейін жазылған түркітанудағы және қазақ тіл біліміндегі жеке мақаладан бастап, оқулықтар мен оқу құралдарындағы пікірлер мен ғылыми тұжырымдардың бірін қалдырмайды. Тіпті мектеп грамматикасында жазылған пікірлерді де саралап, оған баға беріп, қажетті теорияларын өз еңбегіне қисынына қарай қолдана білді. Бұл мәселеге ерекше мән беріп отырғанымыздың өзіндік себебі де жоқ емес, өзіне дейінгі ғылыми еңбектерді толықтай атап көрсету де ғылымдағы біліктілікті танытса керек. Талғат Сайрамбайұлы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі 10.01.01 - қазақ тілі мамандығы бойынша диссертациялық кеңес төрағасы болған жылдарда ізденушілерге қоятын басты талаптарының бірі - қорғалатын тақырып бойынша жазылған ғылыми зерттеулерден бастап, мақалаға дейін авторларды қалдырмай толық көрсету болған еді. Қазіргі кездегі ғалымдарға үлгі аларлық-ақ іс. Т. Сайрамбаев зерттеулеріне дейін сөз тіркесінің байланысу формалары түркі тілдерінде де, қазақ тіл білімінде де бір қалыпқа түспеген болатын. Ғалым осы мәселеге терең мән бере отырып, байланысу формалары

ретінде мыналарды көрсетеді: меңгеру, матасу, қабысу, қиысу. Кейінгі зерттеулерде (С. Исаев) қиысу да сөз тіркесінен гөрі құрылысы мен мағынасы жағынан жай сөйлемге көбірек жақындайтыны талданып, таразыланып, дәлелденіп берілсе де, қазіргі кездегі мектеп оқулықтарында байланысу формалары ретінде қиысу, матасу, меңгеру, қабысу жанасу болып беске бөлініп беріліп жүргенін түсіну қиын-ақ. Бұл тек оқушылардың сөз тіркесінің табиғатын түсінуін қиындатудан басқа түк емес. Мектептегі оқу бағдарламасының қазақ тіл білімінде қалыптасқан теориядан алшақтағанын қалай түсінуге болады. Қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесінің білгір мамандарының жасаған теориясы жаңалық ретінде мектеп оқулықтарынан орын алатын уақыт келді. Ғалым зерттеулерінің басты ғылыми жаңалығы – сөз тіркесін құрылысы жағынан жай және күрделі деп бөліп алып, күрделі сөз тіркестерінің тілдік табиғатын айқындағаны дер едік. Сөз тіркесі сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы ақпарат алмасудағы ойды білдірудің басты сегменттік бөлшегі бола отырып, сөйлемдегі басқа сегменттік бөлшектерден өзіндік ерекшелігі мен айырмашылығы бар. Мұндай теориялық мәселе, әрине, Т. Сайрамбаевтың назарынан тыс қала алмайды: «... күрделі сөз тіркестерінің жасалу ерекшелігін анықтау күрделі сөздердің жасалу жолдарын айқындауды қажет етеді», - дей келіп, М. Балақаев, Ы. Маманов, К. Аханов сынды ғалымдар еңбегіндегі басты тұжырымдарға сүйене отырып, күрделі сөз бен күрделі сөз тіркесінің басты белгілері мен айырмашылықтарын анықтап, електен өткізеді [2.25-29]. Ұстазғалым жасаған күрделі сөздер мен күрделі сөз тіркесінің айырмасы мен ұқсастығы туралы ғылыми тұжырымдар 90-жылдары қалыптасып дамыған қазақ тілінің сөзжасамын зерттеуде де ғылыми қолданысқа ие болды. Әсіресе, күрделі туынды сөздердің жасалу жолдарын белгілеуде, күрделі сөз тіркесінің нәтижесінде жасалған термин сөздердің табиғатын танытуда аспиранттар мен жас ғалымдар профессор М. Сайрамбаев еңбектеріндегі теориялық тұжырымдарға соқпай кете алмағаны шындық. Сөз тіркесінің күрделенуінің бұрыннан айтылып келе жатқан жолдарынан бөлек, көзге көп түспей, зерттеу нысанына айнала қоймаған – көмекші есімді сөз тіркесі, етістіктердің күрделі сөз тіркесін құраудағы рөлі, шылаулы сөз тіркестері, модаль сөзді сөз тіркестері – ғалым қаламы арқылы ғылыми айналымға түсті десек қателеспейміз. Талғат ағайдың қолында үнемі карточкалар жасауға арналған парақшалар жүруші еді. Күнделікті лебінде қолданған, болмаса, бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін күрделі сөзге қатысты мысалдарды жинап, жазып алып, талдап, студенттер арасында талқылап, тілдік деректерді мұқият жинап жүргенін талай көзіміз көрді. Тілге деген жанашырлығын, сөз құдіретін тануын, осындай тірнектеп мысал жинау арқылы өзінен кейінгі жастарға үлгі көрсеткенін қазір бағалаймыз, түсінеміз. Ғалым еңбектерін қайта қарап, барлай парақтағанда, осы ізденістердің нақты нәтижесі анық аңғарылады. Зерттеу жұмыстарында, ғылыми мақалаларында кез келген қисынды, қағиданы нақты тілдік деректермен көрсетіп дәлелдеу - ғалымның тандаған басты әдіс-тәсілі екенін түсінеміз. Т. Сайрамбаев күрделі сөз тіркестерінің түрлерін сол кезеңде қалыптасқан құрылымдық теория негізінде саралайды. Ғалым күрделі сөз тіркестерін тек зат есімнен не етістіктен жасалған деп, морфологиялық сипаттама беріп қана өтпеген, әрбір түрінің семантикалық ерекшелігін анықтап, мағыналық топтарын көрсеткен. Бізге ғалымның түйдекті тіркестер туралы айтқан ойларының маңызы ерекше болып көрінеді. Сөз тіркесінің дами келе атау жасауға қабілетті болатыны Т. Сайрамбаев еңбектерінде аталып өтіледі. Кейін ғалым өзінің жақсы шәкірті Б. Рысбайға қазақ тіліндегі шектеулі тіркестер туралы ғылыми жұмыс жазғызып, қорғатқанын еске алсақ, аналитикалық жолмен жасалатын атаулардың сөзжасамдық табиғатын терең танығанын аңғарамыз. Тілдегі атаулар бір күнде жасалатын нәрсе емес, олар тілдік дамудың өн бойында танымдық әрекеттер негізінде дамиды. Күрделі сөз тіркесі ретінде жасалып, бірте-бірте атау ретінде қалыптасқан мектеп реформасы, мектеп оқушысы, электрлендіру заманы, есептегіш машина т.б. сияқты сөздердің жасалу табиғатын сөз тіркесі теориясы негізінде зерделей отырып, «тіліміздегі жаңа тіркестер лексикамызда бұрыннан бар сөздердің және жаңадан енген сөздердің бір-бірімен тіркесі нәтижесінде жасалынады» деп тұжырым жасайды [2. 183]. Ғалымның негізгі ғылыми зерттеулері сөз тіркесінің теориялық және қолданыстық сипатын анықтауға арналған. Ал сөз тіркесінің сөйлемдегі сегменттік ерекшелігі

құрылымдық грамматика қағидасы бойынша сөйлем мүшесі ретіндегі қызметімен тікелей байланысты талданатыны белгілі. Атаудың сөз тіркесін құру қабілеттілігі мен тіркесімділігінің басты шарты жеке сөйлем мүшесі болуымен тікелей байланысты. Осы ретте Т. Сайрамбаевтың «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін» талдауы, сөйлем мүшелерінің басты ерекшеліктерін зерделеуі автордың ғылыми тұрғыдан сөз тіркесінің табиғатын кешенді қарастыруының көрінісі деп пайымдаймыз. А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Х. Басымов, І. Бәйтенев, Ә. Ермаков, М. Балақаев, М. Серғалиев сынды ғалымдардың зерттеу еңбектерін атап көрсетіп, бүгінгі ғылымның биігінде «сөйлем мүшелері туралы ережелердің әрқайсысының жетістіктері мен кемістіктеріне өзіндік талдау қажет» деп санайды [2. 261]. Ғалым «сөйлемнің ішінде жұмсалатын дербес мағынасы бар сөздердің өзінде екшеп, қайсысы сөйлем мүшесі бола алады, қайсысы сөйлем мүшесі бола алмайды деп топтау да сөйлемнің өзіндік қасиетін жан-жақты айқындауда басты шарт болуы керек» деп жазады. Сөйлем ішіндегі көмекші сөздердің сөйлем жасаудағы мәнін анықтап, олардың қалыптасқан қағидаларға сәйкес келе бермейтін жақтарын нақты тілдік деректермен талдай отырып, өзіндік байламдар жасайды. Т. Сайрамбаев аталған зерттеуінде «Сөздердің сөйлем элементі болуының өзін үлкен екі топқа бөліп қарастыру керек. Біріншіден, сөздер сөйлемге енгенде морфологиялық жағынан түрліше өзгеріп барып жұмсалады. ... сын есім, сан есім, есімше, үстеу, еліктеу сөздер морфологиялық өзгеріске көп ұшырамай-ақ, көбіне таза күйінде жұмсалады. Бұған қарағанда сөйлемге элемент болатын сөз таптары әрі меңгеріле, әрі матаса байланысуға бейім болса, екінші сөз таптары көбіне қабыса байланысқан сөз тіркесі ретінде ғана жұмсалатындығын көруге болады», - деп жазады [2. 279]. Сөз тіркесінің теориясы мен қолданыс сырын терең барлайтын ғалым сөйлем мүшелерін құрылымдық бағытта талдауда ғылыми тереңдікке жетеді. «Қандай сөз болсын немесе тұрақты тіркес болсын, сөйлемге элемент болуда өзіндік заңдылықтарға сүйенеді» дей келіп, тұрақты тіркестердің сөйлемде келу жолдарына нақтылай тоқталып, олардың тұлғалық сипатын айқындайды. Өткен ғасырдың 90-жылдарында жазылған ғылыми зерттеулерінде Т. Сайрамбаев енді Ақымет Байтұрсынұлының еңбектеріне ден қойып, әсіресе, сөз тіркесі мен сөйлем мүшелеріне қатысты жазған ғылыми пікірлерін талдайды. А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов еңбектеріндегі басты ерекшеліктер мен ғылыми айтыстарды саралап, өзіндік ғылыми бағасын береді. Т. Сайрамбаевтың тілдік деректермен көп жұмыс істегеніне, өзге тілдердің тіл білімінен аударып алған теорияға тілдік бірліктерді тықпаламай, ана тіліміздің өн бойынан тілдік бірліктерді тауып, танып, бағалап, пайымдап, зерделеп, соған сәйкес теория жасауына, сөйтіп, ана тіліміздің нағыз болмысын тануға қызмет еткеніне, зерттеу еңбектерін оқып отырып тәнті болмасқа лажыңыз жоқ. Қорыта айтқанда, Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөз тіркесі туралы мәселені зерттеуде оқшау тұр. Ұстазы академик Мәулен Балақаев нұсқаған ғылыми бағытпен жүріп, ғалым сөз тіркесінің көптеген қыры мен сырын ашты. Бұрын көзге шалынбаған қырларын анықтап, зерделеп, қазақ тілінің тілдік деректерін әдемі сөйлете білді. Ғалым қаламынан туған ғылыми зерттеулердің қазіргі уақытта шоқтығы биіктей түсуде, өйткені мұнда айқын қағида, нақты тілдік дерек, ойлы тұжырым бар.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954.
2. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. - Алматы, «Арыс» баспасы, 2010. -640 б.

СИНТАКСИСТІК ЖҮЙЕНІ ТҮТАСТЫРА ЗЕРТТЕУШІ ТҰЛҒА

Маңызды сөздер: синтаксис, күрделі сөз тіркесі, байланыс формалары, синтаксистік қатынастар, сөйлем синтаксисі.

Қазақ тіл ғылымының синтаксис саласы – ерекше бағы бар сала. Қазақ лингвистика ғылымының негізін қалаушылар А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжоловтар салған сәулетті соқпақтан бастау алып, қазақ тіл ғылымындағы тұңғыш академик Н. Сауранбаевтың докторлық диссертациясының құрмалас сөйлемге арналуы, профессор М.Балақаевтың сөз тіркесі синтаксисін қалыптастыруы, дүниеден өткен қазақ тіл білімінің көрнекті тұлалары М. Серғалиев, Т. Сайрамбаев, Ә. Аблақов, Қ. Есеновтер мен бүгінгі корифейлері Р.Сыздық пен Р. Әмір, сондай-ақ профессор Б. Шалабай мен Ж.Жақып сынды талантты ғалымдарының қалам тезіне түскен сала! Кеңестер Одағы тұсында бір саладан 7-8 докторы болған қазақ тіл білімінің саласы кемде-кем. Мұндай ғылыми әлеует түркі тілдес өзге мемлекеттерде де некен-саяқ еді. Құрылымдық грамматика үстемдік құрған өткен ғасыр тілдік зерттеулерді шектеді, тар шеңберде қарады, тек соңғы жылдары келген антропоцентристік парадигма ғана кең өлшемді, толыққанды зерттеулерге жол ашты деп жатамыз. Ал адамзаттың сөйлеу процесінен туындайтын объектіні нысан ететін грамматиканың синтаксис саласы сол ғасырдың өзінде-ақ ғалымдарды әлдеқайда «жанды» салаларға жетеледі. Алғашқы ғылым әлеміндегі қадамдарын синтаксистен бастаған ғалымдар М. Балақаев, Р. Сыздықова, М. Серғалиев, Б. Шалабай еңбектерінің тіл мәдениеті, стилистика, мәтін теориясы т.т. сияқты адам арқылы зерттелетін салаларға ауысуы кездейсоқ құбылыс емес. Сондықтан да қазақ синтаксисінің мектебі қашан да өзекті, қашан да мәртебелі!

Осы қазақ синтаксисі мектебінің дамуына профессор Т. Сайрамбаевтың қосқан үлесі зор. Ол жөнінде ғалым Б. Шалабай былай дейді: «Т.Сайрамбаев – қазақ тілі синтаксисінің ірі маманы, ол – ұстазы, қазақ тіл білімінде «Сөз тіркесі» ілімінің негізін салушы және сөз тіркесі синтаксисінен өзінің мектебін қалыптастырған ірі ғалым, профессор Мәулен Балақаевтың ілімін ары қарай дамытушы, соны жалғастырушы шәкірттерінің бірі, тіпті бірегейі деуге болады»[1].

Расында да ғалым Т. Сайрамбаев өз ұстазы М. Балақаевтың сөз тіркесі синтаксисіне қатысты теориялық тұжырымдарын одан әрі дамытты. Әсіресе Т.Сайрамбаев есімі қазақ тіл білімінде сөз тіркесінің жалпы мәселелерімен бірге күрделі сөз тіркестерімен байланысты аталады. Докторлық диссертациясына арқау болған бұл тақырыпқа қатысты бірнеше көлемді зерттеу еңбегін арнады. «Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері», «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке» деген атпен жарық көрген еңбектерінде күрделі сөз тіркесінің типтері мен байланыс формаларына, тіркестің күрделену процесіне қатысты ашқан жаңалықтары мен тілдік фактілер негізінде жасаған тың тұжырымдары кеңестік ғалымдар тарапынан да қолдау тапты.

Ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізу нәтижесінде ұсынған докторлық диссертациясы мен соның негізінде жазылған монографиясында күрделі сөз тіркестерін есімді күрделі сөз тіркестері және етістікті күрделі сөз тіркестері деп екі топқа бөліп, әр топтағы тіркестердің құрылымдық-семантикалық, функционалдық ерекшеліктеріне мән береді. Бұл кезде, әсіресе күрделі зат есімді тіркестерге қатысты еңбектер мардымсыз еді. Профессор М. Балақаев тілде мұндай сөз тіркестерінің бар екендігін атап өтсе [1], К. Бейсембаева оның кейбір түрлеріне ғана тоқталған болатын [2]. Ал Т. Сайрамбаев қарастырған үш не одан да көп зат есімдердің қабыса байланысуы түркі тілдеріндегі зат есімді тіркестерді, әсіресе изафетті

тіркестерді зерттеген С. Майзель еңбегінде де қарастырылмаған [3]. Ғалым Т. Сайрамбаев нақты тілдік фактілер негізінде үш немесе көп сөзді зат есімдердің әрбір екі бағыныңқы сыңарлары, өзара түйдекті тіркес құрай келіп, бір-бірімен сатылана байланысу негізінде күрделі сөз тіркесін құрау мүмкіндіктерін айқындап, оның семантикалық топтарына талдау жасайды. Ғалым осы еңбегінде сол кезеңде қазақ тіл білімінде талас тудырып жүрген *-ғы/-гі* формалы синтаксемалар мен *де* көмекші етістігімен, сондай-ақ нумеративті сөздер мен шылаулардың қатысы арқылы жасалған тіркестердің лингвистикалық мәртебесінің айқындалуына айтарлықтай үлес қосты [4].

Көрнекті ғалым А.Ф. Иоффе: «Ғылыми жұмыс өмірдің мазмұны мен мақсатына айналғанда ғана жемісті болмақ», - деген екен. Т. Сайрамбаев та ғылымды өмірлік мақсатына айналдырған жан деуге болады. Қазақстанның іргелі жоғары оқу орнындағы ұстаздық қызметінде өзінің ғылыми жұмысы мен оны практикада интеграциялау нәтижесінде ұзақ жылдар бойы республикамыздың жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдарын, ғылыми қауымға монографиялар жазды. Соның бірі – «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегі. Автор бұл еңбегінде орыс тіл біліміндегі кейбір ғалымдардың сөз тіркесінен номинативті мән іздеуін сынға ала отырып, қазақ тіл біліміндегі жанаса байланысу формасы және оның жасалу жолдарын айқындап берген, сөз тіркесінің басыңқы сыңарын ортақ басыңқы түрін қосу арқылы байытқан, ал сөздердің байланысу тәсілін бұрынғыдай аналитикалық және синтетикалық деп бөлудің барлық тіркестердің табиғатын аша алмайтынын дәлелдеу негізінде оны үшінші тип – аналитика-синтетикалық тәсілмен толықтырады. Бұл еңбекте сондай-ақ тілдің қазіргі қолданыс аясында қалыптасқан түрлері – жаңа тіркесімділіктер мен тілдік экономияның сөз тіркесі мен сөйлемге қатысы, бір байланыс формасының екінші байланыс формасына ауысуы сияқты теориялық мәні зор тақырыптар қамтылып, тың тұжырымдар жасалған.

Ғалым мұраларының ішінде өзіндік орны бар еңбегінің бірі – 1991 жылы жарық көрген «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбек. Атына қарасаңыз, «таңданарлық ешнәрсе жоқ, бастауыш пен баяндауышты кім білмейді?» деген күдік туындайтыны анық. Бірақ ХХ ғасырдың басында басталған сөйлем мүшелеріне қатысты ғылыми айтыстар, әртүрлі көзқарастар күні бүгін де толас тапты деп айтуға болмайды. Бұл, бір жағынан, синтаксис ғылымының динамикалық табиғатынан туындайды. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлем мүшесіне берілген ережелерге талдау жасай келе: «... бұл пікірлердің кейбірі сөйлем мүшелері үшін қажет болса, бірі керісінше ойлануды қажет етеді. Кейде бір сөйлем мүшесі ережесіне жаңадан пікір қосуға немесе кейбір пікірлерді алып тастауға әкеп тірейді. Сөйлем мүшесі дегенімізде, ең алдымен, нендей мәселелерді қамтиды, оның объектісіне нелер қатысты деген мәселені де негізге алу керек сияқты», дей келіп, сөйлем мүшесіне тән 5 белгіні айқындайды да, аталған синтаксистік категорияның жаңа сипатты анықтамасын ұсынады[5]. Бұл – қазақ тіл біліміндегі бастауыш пен баяндауышқа арналған тұңғыш іргелі еңбек. Сондықтан да аталған еңбекте тұрлаулы мүшелердің лингвистикалық сипаттамасы барынша кеңінен талданады, синтаксистер тарапынан ескерілмей келе жатқан аталған екі мүшенің коммуникация процесіндегі жаңа қырлары айқындалады. Осы еңбекте ғалым сөйлем мүшелерінің жасалу жолдарын қарастыра келе, сөйлемнің де сөйлем мүшесі болу туралы өзбек ғалымы Ш. Шаазизов, татар ғалымы М. Закиевтің пікірлерін қолдамайды және бұл мәселеде қазақ синтаксисінің бұл мәселеге қатысты тұжырымының әлдеқайда озық екенін А. Байтұрсынұлынан бастап өзіне дейінгі пікірлерді саралай отырып нақты дәйектермен дәлелдейді. Ғалым осы жұмысында басталған кейбір мәселелерді індете зерттеу үшін өз шәкірттеріне тақырып етіп бергенін білеміз. Сөйлемнің анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш мүшелерінен басқа, парцелляция құбылысы, сөз-сөйлемдер т.т. туралы идеялар да осы еңбекті жазу барысында туындаған болар. Кейіннен ғалымның шәкірттері аталған тақырыптарды сәтті қорғап шықты.

Қазақ тіл біліміндегі соңғы жаңалықтарға да Т.Сайрамбаев лайықты үлес қоса білді. Бұл жөнінде ғалымның әріптес шәкірттерінің бірі, ғалым Б. Шалабай жоғарыда аталған мақалада

былай дейді: «...соңғы кездері синтаксисті дәстүрлі құрылымдық зерттеуден өзге функционалдық тұрғыдан зерттеуге, тілдік тұлғаларды мәнмәтіндік аяда қарастыруға да көңіл бөле бастап еді. Сол тұрғыдан бірнеше мақалалар жазумен қатар, «Тіркесімділіктің дистрибуциясы» (2004), «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» (2005) атты көлемді еңбектерін де қалдырып кетті. Студенттер мен магистранттарға оқыған дәрістерінде синтаксистік бірліктердегі жаңа құбылыстарға ден қойып, зерттеу жүргізе бастап еді»[1]. Ғалым Т. Сайрамбаев ғылымдағы жолын сөз тіркесі синтаксисінен бастап, жай сөйлем синтаксисі, кейіннен құрмалас сөйлем синтаксисіне де қатысты (шәкірті профессор Б. Сағындықұлымен бірге) еңбек жазып, синтаксистің бұл саласы бойынша да шәкірт тәрбиелеген ғалым. Олай болса, ғалым Т. Сайрамбаев мұрасы – біріне-бірі жалғасып, бірінен-бірі туындап жататын синтаксистік жүйені тұтастыра қарау мұратынан туындаған қыруар еңбек, сапалы биіктер.

Ғылымда 40 астам шәкірт дайындап, өзінің ғылыми мектебін қалыптастырған Т. Сайрамбаев саналы ғұмырын ұрпақ тәрбиесіне, еліміздің білім беру жүйесіне, маман даярлау ісіне өмірінің соңына дейін аянбай тер төккен, әсіресе Қазақстан жоғары оқу орындарының альмаматері – әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-да кафедра меңгерушісі, профессор, қазақ және түркі тілдері мамандығы бойынша докторлық кеңестің төрағасы ретінде аянбай еңбек етті.

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген халық даналығы тегіннен тегін айтылмаса керек. Өзінің, өзінің ғана емес, қазіргі қазақ лингвистерінің үлкен ұстазы, мақтан етер тұлғасы болған профессор М. Балақаевтан алған өнегелі өмір жолында профессор Т. Сайрамбаевтың есімі қазақ синтаксисінің білгір маманы, парасаты мен жайсаң мінезді мейірімді тұлға ретінде отбасының да, ұжымы мен шәкірттерінің жадында мәңгі қалары сөзсіз. Отбасының берекесін келтіріп, ғалым мұрасына көзінің қарашығындай қарап, ағай еңбегінің келешек ұрпаққа да қалтқысыз қызмет етуіне күш-жігерін аямай келе жатқан Гүлзада апай мен ұрпақтары барда, ізбасар шәкірттері барда, қазақ ғылымы барда Т. Сайрамбаев есімі ұмытылмайды, ал оның қазақ синтаксисіндегі онсыз да биік тұлғасы одан әрі биіктей берері хақ.

Пайдаланған әдебиет

1. Шалабай Б. Ғылымдағы сара жол. «Ана тілі» газеті, 29.12.2010 ж.
2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1961.
3. Майзель С. Изафет в турецком языке. – М., 1957.
4. Бейсенбаева К.А. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімдердің жалғаусыз тіркестерінің кейбір түрлері. – А., 1974.
5. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. А., 1991.

Сағындықұлы Б.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының профессоры, ф.ғ.д.

Қазақстан Республикасы, Павлодар

kasabek65@mail.ru

СИНТАКСИСТІҢ САРДАРЫ – САЙРАМБАЕВ

Барша қазақ баласы басына небір зұлмат күндер туса да, тілін жоғалтпаған. Қайта, бесіктегі бөпесінің құлағына құйған, қаз-қаз тұрғызып, тәй-тәй жүргізген. Сөйтіп, ғылым тіліне жеткізген. Қазақ тілі А.Байтұрсыновпен бекіп, Қ.Жұбанов, С.Аманжоловпен қанаты қатайған. Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов ізденістері бүгінгі белестердің алғашқы көкжиегі болатын. Кешегі С.Исаев, Қ.Есенов, Т.Қордабаев, бүгінгі аға буын ғалымдарымыздың бүкіл түркологтар үшін ашылып-ашылмаған академик екендігі даусыз. Солардың бірі біз базыналаған – филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Сайрамбаев. Туған жері мен өскен ортасы оңтүстік елді-мекен (Бәйдібек ауданының

Жиенқұм аулы). Оқығаны мен тоқығаны да осы өңір (Шымкент педагогикалық институты). Оқытушылық қадамы да осы жерден алыс емес (Қызылорда пединституты). Ал ғылым мен қоғамдық жұмыстарын атақты Қазақ ұлттық университетімен ұштастырды. Суығы мен ыстығы, қызығы мен шыжығы осы университет қабырғасында өтті. Кей жылдары профессорлықтан оқытушылыққа дейін төмендетіліп, тіпті басқа оқу орнына ауыстырылды. Бар кінәсы – сол ызғарлы Желтоқсанда қазақ жастарына дұрыс бағыт бермепті-міс.

Талғат ағамыздың өмірбаянында 1986-87 жылдардағы филология факультеті сырттай оқу бөлімінің деканы қызметі көрсетіледі. Онан кейін бірер жыл шамасы имплициттенеді. Әдебилеп, әдемілеп айтсақ, «қуғынға» ұшыраған уақыт сол орта. Мен сәл кателесуім мүмкін, Талғат ағамның бір сөзінде сол тұстағы ҚазМУ ректоры, қоғам және мемлекет қайраткері Өмірбек Арсыланұлы Жолдасбековтің бе екен, әлде сол кездегі Мәдениет министрі Өзбекәлі Жәнібековтің бе екен, орайлы сөзі Талғат ағамды қайта жаңғыртқандай болған екен. Ол уақыт сындарлы бір кезең, күн сайын жиналыс, үлкен ұлттың өкілдері (егер солай деп айтуға татыса) өзеуреп тұрған уақыт. Мәдениет министрлігінен де келіп, жиылыс өткізіп, «арандатушыларды» басудың жолын ұстайды. Көп жиылыстың бірінде жоғарыда айтқан екі ел ағасының бірі «Талғат Сайрамбаевты неге қызметте пайдаланбаймыз. Ердің жасы елуге толды. Деген қызмет істейтін уақыты» дегенге саятын уәж айтып, үзіле жаздаған ғылыми-педагогикалық қабілетіне еркіндік, басшы-ұйымдастырушылық қызметіне жол ашқан екен. Осыдан кейін көп жылдар ағамыз (1989-2002) қазақ тілі кафедрасының және қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды.

Жоғарыдағы жайтты осыдан он жыл бұрын шамасында былай деп жазған едік. Расы сол болатын: «Мұны біреу білер, біреу білмес, бірақ оны айтып жатқан тағы ешкім жоқ. Жалпы, ғалым адамды қуғындап, Сібір асырып жіберуге болады. Ол солай болған да. Оған төзіп отыру бәрінің қолынан келмеді десем де, көптеген ғалымдардың басынан өткендігі рас. Ал өз еңбегіммен танылып, бар абыройыңды жылдап жинап, аяқ асты төмендеуге сол кездегі жүйе бар әдісін пайдаланды. Жүйенің жүйкені тоздыруы түк емес-ау, өзің бірге жүрген ұжым мүшелерінің танымастай өзгеріп кетуі жанға батады-ақ екен. Бірақ Талғат аға сынбады. Тағдыр тауқыметін уақыт талабына танды. Танды да жеңді».

Біз әкеден ерте айырылағандықтан ба екен, ғылымға келгенде әке іздегендей боп келдік. Кандидат болып көз тіккенде, Қайырболат Есенов жөн-жосық сілтеп, ғылымның қамытын кигізіп еді. Қарымын қайтарар сәт туғанда, ғылымның доғасын тіктеген Талғат Сайрамбаев болды. Талғат ағам да ұстазы М.Балақаевтан әкесін көріпті, әкелік ілтипатына бас иіпті. Мен де солай болдым. Кейде ағам екеуміздің өмірімізден жақындық іздейтін сияқты болам. Оның өзі тағдырдың ащы тұстарымен сәйкесетін сияқты. Талғат ағам әкесінен айырылғанда, он төртті толтырыпты. Мен әкемді бақилыққа бергенде, он төртті толтырыппын. Тіпті, мына бір сұмдық сәйкестікті қараңызшы: Менің туған әкем Сағындық та, менің ғылыми әкем Сайрамбаев та жетпіс үш жасқа қараған шағында дүниеден өтіпті. Бірақ бір үміттік от берер тұс та бар: Талғат ағам алғашқы ғылыми жұмысын көпшілік талқысына салып, кандидаттық диссертация қорғаған 1965 жылы мен де дүние есігін ашыппын. Бүгінгі өмірді жалпағынан басып жүргенімізде осы әкелерден өзіме тән картиналық ұқсастықты іздедім: Қайырболат ағамның қалың қасын Құдайым менің маңдайыма орналастырыпты да, Талғат ағамның ақ сары жүзді келбетін бетіме бекітіп, сары масалық сарказмды қалжыңын мінезіме тұрақтандырыпты. Шүкірлікке шылбыр ілген ғұмырымда осы бір жалғастыққа тәубәлікпен қараймын.

Ғалым әкесінен (М.Балақаев) тәлім алып, тағылым терген Талғат ағам ұлағатты ұстазының жолын ұялмайтындай қылып өткерді. Қазақ синтаксисінің сөз тіркесі М.Балақаев арқылы бүкіл түркіге танылып еді. Т.Сайрамбаев арқылы сөз тіркесі даму шегіне жетті. Талғат ағамның қай еңбегін алсаң да, тек сөз тіркесі болып сөйлейді. Біз немен жауап беріп жүрміз? Аға артқан арда жүкті арқалай алып жүрміз бе?

Асылы, «Қоғамды өзгертуге қауқарлы екі-ақ адам бар: бірі – патша, екіншісі – ұстаз». Пайғамбар хадисі осы. Біріншісінің қайдам, соңғысының соңғы уақытта қауқары кете бастады ма, қалай? - деп көңіліңді күптілік жайлайтын да уақыт болады. Бірақ ондайда

алдыңғы толқын ағалар көз алдына келіп, қайта қомданасың. Қомданғаның қамданғаның, қамданғаның қанат бітіреді. Қайтадан осы бір ұстаздық ұлағатқа басыңды иесің! Басыңды игенің алдыңғы ұстазыңа деген ілтипатың. Ұстаздық дегенде Талғат ағамның бейнесі ерекшелене түседі. Қазақ тілі синтаксисі, оның ішінде сөз тіркесі синтаксисінің танығың келсе осы ғалым ізденістерін серік ет. Жай сөйлемнің теориясын меңгеруде ғалым еңбектері көмектеседі. Жалпы, Талғат ағам тасқа басылған еңбектерімен ғана емес, студенттерге дәріс беруімен де тәнті етіп кетіп еді. Ағам аудиторияға енгеннен қағазға қарамайтын. Оның тақта алдында қақиып тұруын да көрмейтінсің. Қазіргі айтып жүрген оқытушы-студент байланысы сол Т.Сайрамбаев дәрісінде болатын. Кейде менің көз алдымда сол ағамның, қолы борға боялған ағамның, сабағын түсіндіргендегі тұлғасы тұрады. Ұстаз бақыты деген, бәлкім, осы болар!

Синтаксист-ғалым М.Балақаев: «Мен 42 аспирантымның кандидаттық диссертация қорғауының куәсі болып қуандым. Солардың алтауы кейін докторлық диссертация қорғап, үлкен ғылымның даңғыл жолына түсті. Олар – Шора Сарыбаев, Мырзатай Серғалиев, Аққал Қалыбаева, Талғат Сайрамбаев, Мархабат Томанов, Рақыш Әміровтер. Бұларға ғылымның алты қанат ақ үйлері тігілді. Берекелі еңбектер жазуға жол ашылды. Қазір олардың өздері де өзгелерге жетекшілік етеді» - депті (Балақаев М. Зерде баспалдақтары. – Алматы, 1992). «Шәкіртсіз ұстаз тұл» десек, ағамның бойы сұңғақтана беретініне сөз жоқ. Себебі 39 ғылым кандидаты мен 4 ғылым докторын ғылым көкжиегіне шығару әр ғалымның көкейінде жатқан ой болса керек. Ұстаздан шәкірт озса, өз ұстазыңның мерейі өсетіндігі тағы рас. Қазіргі күні М.Балақаевтың 42 шәкірті бар десек, соның бірегейі Т.Сайрамбаев шәкірт дайындауда өз ұстазымен қатар тұр екен.

Тәңірі Талғат ағамға татымды да тартымды тағдыр сыйлады. Ғалым тіл білімінің қай саласының болмасын болмысына барынша бойлаған жан еді. Бәрімізге мәлім, жыл жаңарып, егемен ел атанған тұста, тіл білімінің грамматика саласының салалануында өзгеріс болды. 1989 жылдан бастап, «Қазақ тіл білімінің сөзжасам жүйесі» деген атпен жаңа сала сараланды. Неге екенін қайдам, кейінірек Талғат ағам осы бір жайтқа әңгіме арасында елеусіз қарсылық қыстырып еді. Морфологиядан күрделі сөздерді, лексикологиядан семантикалық өзгерісті «жымқырған» сөзжасамға «Енесінен айырған қозы құсатып қойдық» деп бейнелегені көз алдымда. Сол сәтте өреміз жетпеді ме, әлде күйкі тірліктің күйбеңі басты ма, бұған аса зор мән бермеппіз. Кейіннен көңіл аударсақ, 1989 жылы шыққан еңбектің теориялық тұғыры татымсыз болғанын байқадық. Сенбесеңіз қарап көріңізші, сөзжасам саласы сөз таптарындағы жұрнақ пен күрделіліктің (күрделі сөз түрлері деп ұғыңыз) жасалуынан әріге бармаған. Есімдік пен үстеу тақырыбынан сөзжасамдық белгі іздеген Қайырболат ағам да ақ тер, көк терге түсіп, әбден қиналғаны сол тұс болатын. Тапсырыспен жазылған жарым жаңалық «жалғыздың үнін шығартпады».

Синтаксис саласы да жаңа жаңалықтарға толығып отырды. Жантас Жақыпов ағамыз да мәтіннің мәнін (функционалдылық) келтірді. Жантас қорғауынан кейінгі бір отырыста Талғат ағам өз әріптестеріне «Мына қорғаудан кейін біз жұмыссыз қалатын болдық» - деп тағы да қауқарсыз қарсылығын білдіріпті. Сондағы қауқарсыз деп отырған қарсылық Жантастың «Сөйлем тиянақты ойды білдірмейді» дегеніне саяды. Енді өздеріңіз ойлап көріңіздер. Бәлен жылдар бойы «Сөйлем – қарым-қатынасты білдіретін категория», «Сөйлем – тиянақты ойды білдіреді» деп келеміз де, бір күннің ішінде одан безіп шығарлық ұсыныс айтамыз. Талғат ағам «Сөйлемнің көп қырлығын жоғалтып аламыз ба, тіпті сол сөйлемнен айырылып қаламыз ба» деген күдігін жеткізгендей көрінеді де тұрады маған. Бұл, меніңше, сол уақытта кез келген тіл теориясын күйттеген пенденің ойы болатын. Шын мәнінде, синтаксистің шығу, қалыптасу, даму тарихына көз жүгіртсеңіз, қай тілдің болмасын бастауында сөйлемнің синтаксис төрінен орын алғанын байқайсыз.

Қазіргі танымал құрал Ватсап желісінде балшыққа батып бара жатқан тұлпардың жанай өткен табын жылқының табан дүрсілінен бар күшін салып қарғып шыққанының куәсі боласыз. Халық ақыны Мұхтар Шаханов поэзиясының бірінде (Барселона әуежайындағы сұңқарлар) көкті торлаған көп құстың (шымшық, торғай, қарғалар) арашасы болған сұңқар

құстың әрекетін естеріңізге салайын, болмаса Қабдеш Жұмділовтің «Сырттан» әңгімесін оқыған боларсыздар! Тұлпар, сұңқар, сырттан. Жылқының жүйірігі тұлпар. Құстың құдіреттісі сұңқар. Жеті қазынаның бірі иттің төресі – сырттан емес пе? Мен Талғат ағамды осыларға баладым. Ақиқаты сол, Талғат ағам тұлпардай тыпыршып, бір орнында тұрмайтын. Дұрысы, ағамның тыпыршығаны – шәкіртін бәйгеге қосқаны. Жоғарыда айтқан қырық шәкірттің қайсысы шапса да бірге шабатын. Шаба жүріп, қайта жаралатын. Келесі бәйгесінің қамын қамдайтын, күйін күйттейтін. Ө.Айтбаұлының сөзімен айтсақ, «Диссертанттың ғылымға қосар жаңалығына көзі жетпейінше тынымсыз жұмыс жүргізетін. Ал олардың қорғау сәтінде де қиналыссыз болмайтын. Балапанын қорғаған құс секілді қиындықтарды бастан кешіретін. Қашан қорғалған жұмыс бекіп келгенінше, көңілі орнына түспейтін ұстаз болды». Мен сұқтанған сұңқарлық Өмірзақ ағамның тілімен осылай жеткен екен. Ал сырттан – жалпы қазаққа жақын. Ол өзінің көнтерлігімен жақын. Ит төресі төбет мойнына жабысқан сәбиді сілкімейді. Үйіне келген қонағын иесіндей қарсы алады. Бірақ даланың ит-құсына ешқашан мойынсұнбайды. Қазақы ағамның қазақы мінезі бүгінгідей көз алдымда. Ел аралаған тұста (Біздің өңірде болғанында, Кереку-Баян атыраптарын бірге аралау бақыты бұйырған-тын), дастарқаны жайылған дала адамының мінезін тауып отыратын. Ол үйдің кішісі де, үлкені де ағамды, ағам оларды жатырқамайтын. Қайта, бауырына басатын. Көңілден шығар лепес айтып, отырыстың сәнін келтіретін. Ағам емтихан алғанда (біздің өңірде біраз жыл мемемтихан алғаны бар), аяғы ауыр келіншектердің жолы болатын. Сәл тыныстағанда-ақ, айы-күні жетіп отырған келіншектерді қолынан жетектеп әкеп, бесін қойдыратын. «Сен осы қызметіңмен-ақ алғысқа лайық жансың» - дейтін. Дәл осындай кесек мінезді, пәк көңілді, «шәйі орамал кебетіндей» уақытқа бара-бар ашуы бар ағамды араларыңа әкелдім.

Ыбырайым Ә.О.

ф.ғ.к., доцент

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ

Қазақстан Республикасы, Тараз

[*Azimchan23@mail.ru*](mailto:Azimchan23@mail.ru)

ҒАЛЫМ-ҰСТАЗ ТУРАЛЫ ТОЛҒАНЫС

Ұстаз!.. Әр адамның жүрегіне ерекше жылулық нұрын себетін аяулы тұлға бейнесімен өзектес ұғым. Адам баласының жүрегінде қадір тұтып, құрметтейтін екі ұғым болса, соның бірі – ұстаз. «Ұстаз» деген қазақ баласы үшін қашанда қасиетті, қадірлі болған. «Ұстаздан тәрбие алған» немесе «ұстаз алдын көрген» деген сөздер құлаққа «ана тәрбиесін алған» деген сөздермен ұштасып жатады. Қиындығы мен қызығы бірге жүретін осынау мамандықтың шынайы иесі болу үшін көп тер төгіп, көп еңбектену керек.

Әрбір адамның өмірде өзіне үлгі тұтар ұстазы болады. Үлгі боларлықтай ұстазыңды кездестірудің өзі бақыт. «Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым»,– деген екен әйгілі Александр Македонский.

Француз ойшылы Жан Жак Руссоның «Ұстаз болу – өз уақытын аямау, өзгенің бақытын аялау» деген әдемі сөзі бар. Орыс ғалымының мына бір сөзі де көңілге орнығып, мәңгілік жатталып қалғандай: «Подавший заявление в педагогический институт по сути берет на себя обязательство стать идеалом человека хотя бы для своих будущих учеников. Для учеников он – единственный, и они не должны страдать от того, что судьба дала им не лучшего учителя. Учитель не имеет право быть рядовым, он – да проститься мне эта кощунственная мысль – вынужден играть роль прекрасного человека. Однажды принятая на себя роль исполняется годами и перестает быть только ролью – становится характером. Обыкновенный человек превращается в необыкновенного – учителя» (Соловейчик С.Л. Вечная радость. –М.,1986).

Ұстаздар туралы парасатты сөздер біздің халықта да көп кездеседі. Мәселен, Абай: «Адамның адамшылдығы.. жақсы ұстаздан болады» деп тұжырымдаса, Спандияр Көбеев: «Ұстаз деген ұлағатты атауды естігенде, күні бүгінге дейін өзімді шәкірттей сезінемін» деп толғаныпты. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы», «Ұстазға қарап шәкірт өседі», «Ұстаз болу – жүректің асылдығы» деп басталатын көптеген мақалдар мен қанатты сөздер де осы ұстаздар қауымына арналған өмірлік ұстанымдар. Осы тұрғыда, мен өзімнің әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде З.Қабдолов, М.Томанов, Х.Сүйіншалиев, Т.Кәкішев, Қ.Есенов, А.Қыраубаева, А.Айғабылов, М.Серғалиев, А.Аманжолов, Х.Кәрімов, С.Мырзабеков, Р.Әмір, Б.Сағындықұлы, Ж.Дәдебаев, З.Бейсенғалиев, Д.Ысқақов, Ш.Ыбыраев, Ж.Түймебаев, Г.Смағұлова, Г.Рамазанова, Ө.Әбдіман сияқты ұлағатты ұстаздардан тәлім алғанымды мақтан етемін.

Осындай ұстаз деген ұлағатты есімге лайық, шәкіртіне сабақ беруді міндеті емес, парызым деп санайтын оқытушының бірі, бірегейі – профессор Т.Сайрамбаев еді.

Адам өмірінде кейбір сәтті кездесулер болады. Соның бірі профессор Т.Сайрамбаевпен алғаш кездескен кезім әлі есімде. 3-курс, «Қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисі» пәнінен дәріс сабағы. Әдеттегідей аудитория студенттерге толы. Маужырап бара жатқан студенттерді аудиторияға кіріп келген жарқын жүзді, сөзі анық лектор баршамызды селт еткізді. Аудиторияға кіре сала бір минутын кұр жібермей тақырыпқа сай дәрісін түсіндіруді жалғастырды. Сабақ түсіндіру әдісі мен тәсілі ерекше, айтқан мысалдары студентке түсінікті, тілі жатық, тыңдаушысын дереу өзіне баурап алатын, сөйлем талдау технологиясы жетік, дәлелдері нақты, сабақты бар жан-тәнімен түсіндіретін бұл оқытушыны ұмыту мүмкін емес еді. Әр сабағында қазақ тілі синтаксисінің өзекті мәселелерін көтеріп, оның зерттелу мен шешу жолдарын да айтып отыратын. Ағайдың сабағы тағылымы мол, мерекелі дәріс болатын. Міне, осылай басталған кездесу мені тіл ғылымдары әлеміне жетелей бастады. Аспирантураға түсіп, жетекші таңдау сәті түскен кезде ешбір мүдірместен тек профессор Т.Сайрамбаевты таңдадым. Шәкіртіне ерекше ілтипатпен, мейіріммен қарай отырып, талап қоя білетін. Диссертациялық тақырыпты талдау барысында әрбірімізбен жеке жұмыс жасайтын. Түсіндіруден жалықпайтын. Қиын-қыстау кездерде қолынан келген көмегін аямайтын. Осылайша, Профессор Т.Сайрамбаевтың жетекшілігімен кандидаттық диссертациямды ойдағыдай қорғадым.

Профессор Т.Сайрамбаев педагогика саласына, жалпы тіл ғылымына ер азаматтар келіп жатса, қуанатын. Оларға деген ықыласы өзгеше болатын. Сөйтсек, оның да ұрпақты тәрбиелеуде маңызы терең екендігін бүгінгі күнде дәлелденіп отыр. Ұстазымның жалпы адамдармен жылы қарым-қатынасы, дәрісті түсіндіру әдісі мен практикалық сабақты талдау тәсілі – бұл күнде талай шәкіртінің сабақты оқыту технологиясына айналған. Ережені қарапайым, ұғынықты мысалдармен түсіндіруі, студенттерді жұптап оқытуы, қажетінше әр студентпен жеке жұмыс жасауы, тосыннан сұрақ қою арқылы студенттерді серпілтуі мен тәтті әзілі бар әңгімелерімен сабақ үстіндегі сергітулері – осының бәрі қазіргі кездегі сабақ берудің заманауи әдістерінің сол кездегі алғашқы ұшқыны іспеттес еді. Білімді, білікті, шебер ұстаз, қарапайым, баладай ашық-жарқын, студентінің дұрыс жауабына бар болмысымен ризашылығын көрсетіп тұратын жайдарлы жүзі – нағыз ұстаздық келбеттің айқын бейнесі еді. Аудиторияда ұстаз, көшеде жанашыр дос, үйінде қонақ етіп сыйлайтын Т.Сайрамбаевтың қазақ тіл ғылымындағы орны айрықша. Өзінің педагогтық және ғылым жолындағы алғашқы баспалдағын мектепте сабақ беруден бастап, 38 ғылым кандидатын, 3 ғылым докторын тәрбиелеген ұлағатты ұстаз, ғылым майталманы. Профессор Т.Сайрамбаевтың қаламынан шыққан 230 астан еңбегі бар. Оның 12-сі монография, оқулықтар, оқу құралдары, 15-ке жуығы қосымша авторлықпен шыққан еңбектер, сондай-ақ бірнеше пәндік бағдарламалар мен ғылыми мақалалар қалдырған. Жазған еңбектерінің ғылыми тұжырымы сапалы, әлі күнге дейін қазақ тіл білімінде өзекті тақырыптар санатынан табылады. Соңғы кездерінде қазақ тіл білімін функционалдық тұрғыдан зерттеу керектігін тілге тиек етіп, сол тұрғыдан да мақалалар жариялаған, жаны жаңашылдыққа құмар, үнемі

ізденіс үстінде жүретін ғалым-ұстаздың артта қалдырған ғылыми еңбектері бүгінгі күнде қазақ тіл білімінің ерекше құндылықтарына айналған.

Өте сезімтал ұстаз шәкірттерінің ішкі ойын тез-ақ ұғынатын. Өзі жетекшілік жасамаған басқа профессорлардың аспиранттарына да қолынан келгенше көмегін аямайтын. Себебі, барлығының «илеп жатқан пұшпағының бір екенін сезінетін». Ол – қазақ тілі ғылымының дамуы.

«Ұстазыңды өз тұт» деген халық даналығының мағынасын Т.Сайрамбаевтың ұстазы М.Балақаевқа деген қарым-қатынасынан білдім. Профессор М.Балақаевтың қазақ тіл біліміне сіңірген еңбегін ғылыми тұрғыдан негіздеп, насихаттай жүріп, оған қатысты барлық дүниелерге ерекше құрметпен қарайтын. Соның бір айғағы – ұстазы М.Балақаевтың сая жайын сатып алып, ондағы әрбір тал мен қаланған кірпішке ұстазының қолы тигені туралы кейінгі шәкірттеріне айта жүруі, соларды ерекше ықыласпен күтіп қарауы. Профессор М.Балақаевтың тек еңбектеріне ғана емес, оның әрбір ісіне үлкен құрмет көрсетуі – адами қасиетінің жоғары екендігінің дәлелі.

Адам қызық та, қиын жаратылыс емес пе?! Бір жақының дүниеден өткенде ғана оның адами қасиеттері мен ерен еңбектерін бағалап, сараптай бастаймыз. Оның жақсылығын есімізге алып, тірісінде бір ауыз жағдайын сұрауға шамамыз келмегенде, бақилық болған кезде бір дүниелерді арнағандай боламыз. Мәңгі жылы төсегінде, мәңгі ұйқыға кеткен пендеге оның қандай пайдасы барын білмедім... Десек те, тіл ғылымдарына қызығушылығымды арттыра түскен, адами қасиеттермен үлгі бола білген ұстазым туралы бір ауыз естелік жазбауды шәкірттігіме сын болар деп ұғындым. Бұл құр мақтау немесе бос мақтаншақтық емес. Ұстазымның шынайы болмысы, барша шәкіртіне аян бет-бейнесі. Бір кездері күлімдей қарайтын профессор Талғат Сайрамбаевтың артында салиқалы ұрпағы, шәкірттері мен ерен еңбегі қалды. Ер азамат үшін ол – басты жетістік, байлық.

Ұстазыммен қоштасу да, соңғы сапарға шығарып салып, топырақ салу сәті де маған бұйырмады... Өкінбеймін. Себебі ол кісі менің көз алдымда сол баяғы баз қалпы – ашық-жарқын, жайдарлы, еңбекқор, ғалым-ұстаз кейпінде қалмақ!

Қара күздің 2009 жылдың 20-қараша айында қазақ тіл ғылымының аса көрнекті өкілдерінің бірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Сайрамбаев дүниеден озды. Әйтсе де, профессор Т.Сайрамбаевтың қазақ тіл біліміне сіңірген ерен еңбегі ескерткішке, абыройы алтын күмбезге айналып, қашанда тіл қадірін білетін халқымен, шәкірттерімен бірге жасай берері сөзсіз.

Рамазанова Ш.Ә.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы,

shaigul69@mail.ru

ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ

Ұстаз – ұлағатты есім. "Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға" деп ұлы Абай атамыз айтпақшы, ұстаздың шәкірт алдында да, ел-жұрт алдында да, қоғам алдында да орны, құрметі ерекше. Шәкірттерін білім нәрімен сусындатып, тәлім-тәрбие беріп, жақсы қасиеттерді бойына дарытып, өмірлік һәм кәсібилік жолда бағыт-бағдар сілтеуде ұстаздың еңбегі айрықша. Ұстаз десе шәкіртінің көз алдына қамқор жанның асыл бейнесі, үлгілі ісі, өнегелі сөзі, құлағына құйған ақылы, зердесіне тоқытқан білім-білігі, тәлімі мол тәрбиесі еске түсері анық. Жақсы ұстаздың алдын көрген шәкірт озады, ұстазы нашар тозады. Өйткені, ұрпақты ұстаз тәрбиелейді.

Университетіміздегі қара шаңырақтың бірі – филология және әлем тілдері факультетінде ұзақ жыл ұстаздық еткен, атақты ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаевтың көзі тірі болса, бүгінде мерейлі сексен жасқа толу мерейтойын кеңінен атап өтер едік. Өкінішке орай ардақты ағамыз

арамызда жоқ. Десе де ісі, сөзі жадымызда, көңілімізде, көкейімізде сайрап тұр. Ұмыту әсте мүмкін емес. Фәни жалғаннан бақиға көшкеніне сегіз жылдай уақыт өтсе де ұстазымыздың жарқын бейнесі әлі күнге көз алдымыздан бір сәтке де кеткен, өшкен жоқ. Қырық жылдан аса ұстаздық еткен ғалым мәнді де мазмұнды дәрістерімен шәкірттерінің есінде мәңгіге қалды.

Талғат Сайрамбайұлы саналы ғұмырында қаншама шәкіртті білім нәрімен сусындатып, саналарына сәуле құйып, білікті де білгір ізбасарлар тәрбиелеп шығарды. Қазақ тілінің құпия-сырына қанықтырып, ерінбей-жалықпай үйретіп, шәкірттерінің білікті маман болып шығуына үлкен ықпал етті. Тұлғалы ғылым қайраткерінің жетекшілігімен қырыққа жуық ғалым кандидаттық, ал кейбірі докторлық диссертация қорғады. Ұстаз қанаттандырып ұшырған шәкірттері қазір де Қазақстанның түкпір-түкпірінде еселі еңбек етіп, тіл ғылымының дамып, өркен жаюына өз үлестерін қосып жүр. Бұл да бір мақтаныш, көз қуаныш. Бұл да болса ғалымның ізбасарлар тәрбиелеудегі еңбегінің еш кетпегені, елеусіз қалмағаны.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін ойдағыдай бітіргеннен кейін алғашқы ұстаздық еңбек жолымды аталмыш оқу орнының филология факультеті қазақ тілі кафедрасынан бастадым. Сол жылдары «Қазақ тілі» кафедрасын Т. Сайрамбайұлы басқаратын. Естіп-білуімше, осы кафедраның ашылуына ұйытқы болған да ғалым ағамыздың өзі болатын. Сол өзі негізін қалаған кафедраны он жылдай басқарып, оның жұмысын жолға қойып, жөнге келтіріп, жүйелеп кетті. Содан кейін қазақ филологиясы кафедрасын басқарды.

Сол кездегі ағаның өзіме жасаған жақсылығын, қамқорлығын айта кеткенді де жөн көріп отырмын. Жас маман ретінде кафедра табалдырығын алғаш имене аттағанымда Талғат Сайрамбайұлы жылы шырай танытып, ыстық ықыласпен қарсы алған еді. «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» дегендей, сол бір бірге қызмет істеген он жылдай уақыттың ішінде талай жақсылығын көрдім, қамқорлығын сезіндім. Білмегенімді үйретіп, біліктілігімді арттыруға септігін тигізіп қана қоймай, әкемдей қамқорлық жасағанын айтпай кетсем, аға рухының алдында өзімді кінәлі сезінер едім. Әркез кемшілігімді жасырып, жақсылығымды асырып отыратын. Сол жылдары асқар тауым – әкемнен айырылып, аялы алақанын аңсап жүргенде бауырына тартып, баласындай тәрбиелегенін қалайша ұмытайын?!

Маған алғашқы күннен бастап ақылын айтып, тәжірибелі ұстаздардың сабағына қатыстырып, әр сабақтан шыққан соң қағазға түртіп алған дүниелерімді, не үйренгенімді, өзіме қандай сабақ алғанымды тәптіштеп сұрап, үнемі бағыт-бағдар беріп отыратын. Басқа шәкірттері сияқты маған да университет қабырғасында жүргеннен кейін ғылыммен айналысу керек екенін айтып, «Зат есімдердің пысықтауыш қызметінде жұмсалуды» деген тақырыптағы зерттеу жұмысымды бекітіп берді. Аптасына бір рет кафедраға шақыртып, жұмыстың жазылу барысын қадағалап, жинаған мысалдарымды тексеріп, зерттеу мақала жазуға жетелейтін. Жинақтап жазып әкелген дүниелерімді сүзгіден өткізіп, шикілеу жерлерімді түзетіп отыратын. Ағамыз «жассындар, көбірек оқып-ізденіндер» деп жиі айтатын. Сонымен бірге ғылыми жұмысты жазарда лабораториялық мысалдарың көбірек болса, соғұрлым зерттеу нәтижелі болады деп отыратын. Кафедраға келген кезде “қорапты толтырдың ба” деп қалжыңдаушы еді.

Кафедра ұжымында негізінен нәзік жандылар қызмет істейтіндіктен, ағайдың қырық қызы атанып кеттік. Ағай маған ғана емес, сол кафедраның қырық қызына да қамқоршы бола білді, кейіннен апаймен де танысып, тіл табыстық.

Талғат Сайрамбайұлының бойындағы ерекше қасиеті ақкөңілдігі, әділеттілігі, шәкірттеріне талап қоя білетіндігі әрі қатаң тәртіп пен жауапкершіліктің болғанын қалайтындығы еді. Ішкі мәдениеті жоғары болғандықтан артық-ауыз сөзді суқаны сүймейтін, әр нәрсені өз орнымен істейтін. Мінезі ашық, қашан көрсеңіз де көңілді жүретін. Кафедрада өткізілетін қызықты кештерде өзі оңтүстік өңірден болғаннан кейін бе, әйтеуір бізбен бірге Шәмшінің әндерін қосыла шырқайтын. Әсіресе, «Арыс жағасында» әнін қатты ұнатушы еді, соны көбірек айттыратын.

Зерделі ғалым қазақ тіл біліміне қатысты көптеген зерттеулер жүргізді, ғылыми мақалалары мен зерттеу еңбектері, көлемді монографиялары үнемі жарияланып, баспа бетін көріп жататын. Үлкен жүректі ұстаз ғылыми жұмыспен қалай шұғылдану керектігін де құр сөзбен айтып қана қоймай, тиянақты ісімен де дәлелдеп, үнемі үлгі-өнеге көрсетіп жүретін. 1967 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі» атты кандидаттық, 1984 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрамдық-семантикалық типтері» атты докторлық диссертация қорғады. Қазақ тілінің синтаксисі бойынша ірі зерттеу жұмыстарымен айналысты. Оның қазақ тілінің синтаксисі мәселелеріне қатысты жиырмаға жуық монографиялық зерттеуі және екі жүзден астам ғылыми мақалалары жарық көрді. Көріп отырғанымыздай, ғалым зерттеулерінің негізгі нысанасы – сөз тіркесі мәселелері. Атап айтар болсақ, «Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері», «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі», «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері», «Синтаксис туралы ойлар», «Синтаксисінің кейбір мәселелері», «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» атты зерттеу еңбектері – тіл ғылымы саласында үлкен сұранысқа ие, студенттер, магистрлер, ғалымдардың іздеп жүріп оқитын, көңіл көкжиектерін кеңейтетін, таным-түсініктерін арттыратын құнды дүниелер. Өкінішке орай, «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты ғылыми жинағы ғалым қайтыс болғаннан кейін жарық көрді. Жинақта қазақ тіл білімі синтаксисіндегі сөз тіркесінің қалыптасу кезеңдері, даму тарихы және тілдік қолданыстағы өзіндік ерекшеліктері жан-жақты сөз болады. Ғалым қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері туралы әртүрлі көзқарастарға шолу жасай отырып, оның себеп-салдарын ашып түсіндіреді. Тіл мамандарының сөз тіркестерін түсіндіруде сөз тіркесі мен тіркес сөздерді шатастыратынын, әрі олардың бір-бірінен айырмасы бар екенін жете көрсетіп отырған. Сондай-ақ, сөз тіркесі ойдың кішкене бір бөлшегі бола отырып, толық мағыналы екі, немесе одан да көп сөздерден құралатынын, әрі оның әрбір мүшесі белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалатынын, ал тіркес сөздерде ондай қасиет болмайтынын нақты мысалдармен дәлелдеп берген.

Көрнекті ғалым осынау мерейлі мерейтойы кезінде қасқайып төрімізде отырса, қандай жарасымды болар еді. Амал қанша, тағдыр оған бұл бақытты бұйыртпады. Десе де, көзі кетсе де есімі көңілден ешқашан өшпейтін ғалымның өнегелі өмірі мен ғылыми еңбектері туралы жүрекжарды сөзімізді айтып, жарқын бейнесін сағынышпен еске алып отырғанымыздың өзі де дәтке қуат, көңілге көп медет. Ағайымыздан алған тәлім-тәрбиенің жұрнақтайын болса да, өз шәкірттеріміздің бойына сіңіре алсақ, ұстаз алдындағы қарызымыз бен парызымызды өтегендей күй кешер едік.

Талғат Сайрамбайұлының ғалымдығын, ұстаздығын, тұлға ретіндегі қалыптасу жолын, адами бейнесін бір мақалада толықтай айтып түгесе алмасымыз анық. Ғалымның өмірі мен ғылыми еңбектері жөнінде әлі талай жақсы сөздер айтылып, толымды зерттеулер жазылары сөзсіз.

Жатқан жеріңіз жайлы, топырағыңыз торқа, жаныңыз жаннатта болсын! Рухыңыз пейіштің төрінде шалқысын!

I СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІНІҢ ІЗДЕНІСТЕРІ

Мамаева М.Қ.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы

maken_59@mail.ru

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІ: ЗЕРТТЕУ БАҒЫТТАРЫ МЕН ТЫҢ ІЗДЕНІСТЕР

Талғат Сайрамбаев жайлы білімді шәкірт зердесіне тасқа басқандай етіп шегелейтін әдіскер оқытушы ретінде, тұла бойы кішіпейілділік пен қарапайымдылықтан жаратылған қамқоршы ұстаз ретінде көп айтылып келеді.

Бүгінгі айтқымыз келгені Талғат Сайрамбаевтың ғылымдағы биік орны.

«Талғат ағайдың ғылымда өзіндік қолтаңбасы болды. Сөз тіркесі мәселесі төңірегінде М.Балақаев ілімін жалғастырушы ғалым, әруағын қадірлейтін мұрагері ретіндегі бейнесі әрдайым биік тұрушы еді. Ағай синтаксис саласындағы даулы мәселелерге қатысты өзіндік пікір ұстанған ғалым. Өзгенін де пікірін сыйлайтын, өз пікірін де сыйлата алатын. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисіне қатысты айтқан құнды теориялық тұжырымдарда үлкен ізденістердің ізі жататын. Әсіресе күрделі сөз тіркестерінің табиғатын танытудағы еңбегі қазіргі қазақ тіл білімі мен түркітануда өзіндік орны бар зерттеу еді» деген Т.Ермекованың пікірін әрі қарай аяқтағым келеді.

Т.Сайрамбаевтың негізгі зерттеулері сөз тіркесі мен жай сөйлемнің түйткілді мәселелерін шешуге арналды. Өз ұстазы М.Балақаев іліміне адал Талғат ағай шәкірттерін де осы ілімді әрі қарай дамытуға бағыттады. Т.Сайрамбаевтың жетекшілігімен қорғалған қырықтан аса диссертациялық жұмыстың отыз сегізі оы сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі төңірегіндегі мәселелерге арналған екен.

Сөз тіркесі синтаксисінде әлі де шешілмеген мәселелер бар екендігін, оны шешу үшін жан-жақты ізденіс керектігін ағай «Күрделі сөз тіркесінің кейбір мәселелері жайы» (1971), «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» (1981), «Қазіргі қазақ тіліндегі тіркесімділіктің кейбір мәселелері» (2004) еңбектерінде атап көрсетті және осы мәселелерді шешу үшін сөз тіркесі бойынша 9 шәкіртіне ғылыми бағыт беріп, зерттеу жұмысын жазуға жол көрсетті.

Сөз тіркесінің басыңқы сыңары жайлы М.Балақаевтағы «ортақ меңгеру» ұғымын Т.Сайрамбаев кең түрде қарастырып, «ортақ басыңқы» ұғымын қалыптастырды, басыңқы сыңардың сөз тіркесін жасаудағы рөлін айқындау үшін өз шәкірттеріне тақырыптар ұсынды. «Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесінің басыңқы сыңарлары» атты жұмысында А.Тұрарова осы қызметте тек етістік пен зат есім жұмсалып қоймай, басқа сөз таптарының баыңқы сыңар ретіндегі грамматикалық ерекшелігін ашуға талпынды. Ал М.Әлиева «Басыңқы сыңардағы есімдіктің валенттілігі» атты зерттеуінде тіркесімділік пен валенттіліктің арақатынасын ашып, морфологияда «орынбасар сөз» болған есімдіктің синтаксисте басыңқы компонент ретіндегі мүмкіндігін ашты. Ғалым Т.Сайрамбаевтың шәкірттерін ғылымға бағыттаудағы тағы бір саласы – сөз тіркесіне ұқсас құрылымдардың ерекшелігі. Бұл мәселе бойынша шәкірттері Б.Рысбай «Қазіргі қазақ тіліндегі шектеулі тіркестер», М.Мамаева «Фразеологизмді сөз тіркестері», Ж.Жампеисова «Қазіргі қазақ тіліндегі түйдекті тіркестер» тақырыптарында зерттеулер жүргізіп, М.Балақаев еңбегіндегі «түйдекті тіркес» ұғымына біріктірілген осы үш түрлі құрылымның ара жігін ашып, семантика-грамматикалық ерекшеліктері нақтыланды. Тіл үнемі даму үдерісі болғандықтан, тілдік құрылымдар да дамып, кеңейіп отырады, тілдегі бір құрылымдар келесі бір құрылымға ұласады. Осы мәселе де Т.Сайрамбаевты үнемі ойландырды. Сөз тіркесіне, жалпы синтаксисте қатысты осы

мәселелерді шешуге де шәкірттерін бағыттады. Бұл мәселелерге А.Әуелбекованың «Қазақ әдеби тіліндегі матаса байланысқан сөз тіркестері», Д.Байғұтованың «Қазақ тіліндегі менгеру байланысу формасы, аясының кеңеюі мен тарылуы», Р.Қияқованың «Синтаксистік категориялардың ауысуы» атты зерттеулері арналды.

Сөз тіркесі синтаксисіндегі жаңа құрылым, түркі тілдес халықтардағы ұқсас құрылымдар жайы да ғалым назарынан тыс қалмады. Т.Сайрамбаев жетекшілігімен жазылған Ы.Балқыбекованың «Қазіргі қазақ тілінде бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз тіркестері», О.Қараджаның «Түркі тілдеріндегі нумеративті сөз тіркестері» зерттеулері осының дәлелі.

Профессор Т.Сайрамбаевтың өзекті етіп алған келесі тақырыбы – сөйлем мүшелерін танудағы проблемалар. 1991 жылы «Қазақ университеті» баспасынан «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты оқу құралы жарық көрді. Бұл оқу құралы университет дәрісханаларында оқыған көп жылдық еңбектің нәтижесі – сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін танудағы қиындықтарды шешіу үшін жазылған дүние. Оқу құралында қазақ тілі синтаксисінде тұңғыш рет логикалық бастауыш ұғымы түсіндіріледі. Логикалық бастауыш пен грамматикалық бастауыш ерекшеліктері айқындалып, оларды ажырату шарты, қолданыс аясы жайлы мәліметтер береді. Сөйлемнің тірегі саналатын тұрлаулы мүшелердің ерекшеліктерін, жасалу жолдарын жан-жақты талдап, бір функцияны әр түрлі сөз таптарының орындай алатынына назар аудартады.

Профессор Т.Сайрамбаев осы еңбектің жалғасы болатын сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін танудағы қиындықтарды шешуді өз шәкірттеріне бөліп береді. Сөйлемнің толықтауыш мүшесі жайлы шәкірттері Г.Есжанова «Қазіргі қазақ тіліндегі тура толықтауыш», Г.Бакубаева «Қазіргі қазақ тіліндегі жанама толықтауыш» атты ғылыми жұмыс жазды. Ал сөйлемдегі пысықтауыш мүшенің күрделілігінен, одан туындайтын проблемалардың көптігінен осы мүше жайлы төрт шәкірті ғылыми еңбек жазып, сәтті қорғады. З.Күзекова «Қазақ тіліндегі мезгіл пысықтауыш» атты зерттеуінде мезгіл пысықтауыштардың детерминанттығына көңіл аударта, Ж.Көпбаева «Қазақ тіліндегі мөлшер пысықтауыш», ал А.Мұхамеджанова «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі пысықтауыштарды құрылымдық және функционалдық аспектіде» қарастырды. Г.Жылқыбаева «Қазіргі қазақ тіліндегі етістік пысықтауыш» тақырыбын зерттеді. Бір ғана пысықтауышқа осынша зерттеу «4 еңбек» арнау арқылы оқушы санасында қалыптасқан «пысықтауыш үстеу сөз тобынан жасалады, баяндауышқа қатысты сөйлемге енеді» деген бір жақты пікір қайта қаралып, үстеуден басқа сөз таптарының да пысықтауыш болу мүмкіндігі толық айқындалып, пысықтауыш мүше детерминант ретінде тұтас сөйлемге қатысты енетіні дәлелденді. Сөйлемнің тағы бір тұрлаусыз мүшесі – анықтауыш жайлы шәкірті Б.Ақбұзауова «Қазіргі қазақ тіліндегі етістікті анықтауыштар» тақырыбында зерттеу жұмысын жазып, есім сөздермен қатар етістіктің де осы функцияны атқара алатынын дәлелдеді. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің қыр-сырын толық түсінуге арналған бұл зерттеулердің бәрі қазақ тілі синтаксисіндегі сөйлем мүшелері жайлы мектеп және ЖОО оқулықтарындағы мәліметтерді жан-жақты толықтырары анық.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлем мүшелері жайлы профессор Т.Сайрамбаевтың өз еңбегі мен шәкірттерінің зерттеулері қазіргі заманғы функционалдық зерттеу бағытына жақын. Зерттеу тақырыптарын солай атамаса да, белгілі бір сөйлем мүшесі қызметін бірнеше сөз таптарының атқара алатынына, яғни әр сөз табының функционалдығына назар аудартады.

Сөйлем мүшелерінің жасалуына толық мағыналы сөздермен бірге көмекші сөздердің де қатысатыны айтылып келеді. Т.Сайрамбаев осы бір көмекші сөздердің өзіндік ерекшелігі морфологиядан гөрі синтаксисте егжей-тегжейлі ашылатынына көңіл бөледі, әрі оны айқындауды да шәкірттеріне жүктейді. Шәкірті Қ.Қадашеваның «Көмекші сөздер арқылы жасалған сөйлем мүшелері» атты зерттеуі көмекші сөздердің әрқайсысының (шылау, көмекші есім, көмекші етістік, модаль сөздер) синтаксистік потенциалын айқын тануға мүмкіндік берді. Бір көмекшілер (шылаулар) өзі қатысты сөзді, сөйлем мүшесі қызметін айқындауға әсер етсе, енді бір көмекшілер (көмекші есім, көмекші етістік, модаль сөздер)

негізгі сөйлем мүшесі болып тұрған сөзді басқа мүше қызметіне ауыстырып жібереді деп түйіндейді.

Т.Сайрамбаев сөз таптарының осындай көп функционалдығы жайлы әрі қарай тереңдете зерттеу үшін зерттеудің келесі бағытында – үшінші бағытта шәкірттермен жұмыс жүргізді. Бұл бағытты «Сөз таптарының грамматикалық (синтаксистік)» ерекшеліктері деп атасақ болады. Ғ.Иманалиеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі», Ә.Ыбырайымның «Үстеулердің грамматикалық ерекшеліктері», Б.Омарованың «Сұрау есімдіктері, оның грамматикалық ерекшеліктері», Н.Егіншібаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар» атты зерттеулері осы бағыттағы зерттеулер. Бұл бағыт екінші бағытқа қарама-қарсы бағытта зерттеу жүргізді. Яғни бір сөз табының бірнеше функциясы жайлы. Осы екі бағытта зерттеушілер қазақ грамматикасының морфология және синтаксис жайлы зерттеулерін жан-жақты толықтырып отырды, себебі: екінші бағыт бойынша зерттеушілер белгілі бір сөйлем мүшесі қызметін бірнеше сөз табы атқара алатынын қарастырса, үшінші бағыт зерттеушілері бір сөз табының бірнеше қызмет атқара алатынын дәлелдеді. Морфология мен синтаксисті ұштастыра отырып зерттеуге әкелген осы бағыттағы зерттеулер қатарына С.Иманқұлованың «XIX ғ. II жарты жылдығындағы орыс түркітанушыларының морфологиялық зерттеу бағыттары», Коч Кенанның «Қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің қалыптасуы» атты зерттеулерін де жатқызуға болады.

Профессор Т.Сайрамбаевтың ғылыми мектебінің төртінші бағыты – қазіргі қазақ тілі синтаксисіндегі жалпы мәселелер мен зерттеудің жаңа бағыттары. Бұл бағыттың өзін іштей екіге бөлсек болады. Р.Өмірбекованың «Қазіргі қазақ тіліндегі есімшелі оралымдар» жай сөйлем мен құрмалас сөйлемді ажыратуға көмегі тиер зерттеу болса, А.Таусоғарованың «Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері» прозалық және поэзия мәтіндері құрылымдарындағы ерекшеліктерді тануға, ал құрылымның семантикаға әсерін түсінуге әкелетін зерттеулер болды.

Т.Сайрамбаева өз шәкірттерін дәстүрлі, құрылымдық синтаксистегі проблемаларды шешуге бағыттап қана қоймай, функционалды, коммуникативтік бағытта да зерттеуге бұра бастады. К.Оңалбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер», Б. Елікбаевтың «Есімді құрмалас сөйлемдер, олардың түрлері, қалыптасуы», С. Бөрібаеваның «М.Әуезовтың «Абай жолы» романындағы есімді сөйлемдер» атты тақырыптарға зерттеу жұмысын жазуға бағыттауы есімді сөйлемдермен сөйлеудің коммуникативті мақсатын тануға, мұндай сөйлемдердің тыңдаушы, оқырманға әсерін түсінуге ұмтылдырды. А.Шойбекованың «Сөз – сөйлемдер», А.Ақыжанованың «Қазіргі қазақ тіліндегі парцелляция құбылысы» атты зерттеулері синтаксисті коммуникативті бағытта зерттеу еді.

А.Ашированың «Газет мақалалары тақырыптарының синтаксистік құрылымы» атты зерттеуінің атауы құрылымдық синтаксистің объектісі көрінгенмен, мақалалар тақырыптарын берудегі коммуникативтік мақсат та айқындалу керектігі жұмыстың нысаны болды.

Ал О.Бүркітовтың «Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвистикалық жүйесі», Б.Сағындықұлының «Тең дәрежелік қатынастағы тілдік бірліктер» атты докторлық зерттеулері мен М.Төлеуптің «Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі» атты зерттеулері қазақ тілін функционалды-коммуникативтік тұрғыда зерттеуге бағытталған, әрі сол мақсатты орындап шыққан сүбелі зерттеулер болды.

Профессор Т.Сайрамбаевтың қырық шәкірті негізінен осы төрт бағытта зерттеу еңбектерін жазып, әлі де осы бағытта ізденіп келеді. Т.Сайрамбаев шәкірттері арасында үшеуі сөзжасам тақырыбында зерттеу жұмысын жүргізді. Қ.Қадырқұловтың «Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздер мен жаңа қолданыстар», С.Әлісжановтың «Қазіргі қазақ тіліндегі философиялық терминдердің қалыптасу процесі», М.Есматованың «Есім негізді туынды сын есімнің сөзжасамдық жүйесі» осы бағыттағы еңбектер. Бұл еңбектер тәуелсіз Қазақстанның термин жасау саласына үлес қосатын заман талабына орай, сөзжасамның аналитикалық тәсілі – синтаксистік амал арқылы жасалған туынды сөздер жайындағы зерттеулер.

Сөз соңында айтарымыз, Т.Сайрамбаев қазіргі қазақ тілі синтаксисі пәнін құрылымдық, функционалды-коммуникативтік бағытта зерттеушілер қатарына 40 шәкіртті 4 бағытта даярлап қосқан, жүйелі ғылыми бағытта жұмыс жүргізіп, мектеп қалыптастырған ғалым.

Т.Сайрамбаев шәкірттерінің бір парасы сөз тіркесі синтаксисіндегі түйткілді мәселелерді зерттесе, екінші тобы сөйлем мүшелерін танудағы проблемаларды шешу жолында ізденіс жасап жүргендер. Ал үшінші тобы сөз таптарының синтаксистік ерекшеліктерін жан-жақты қарастырып, ол арқылы сөз табының грамматикалық мүмкіндігін толық ашуға қызмет еткендер.

Төртінші топтағы шәкірттері қазіргі қазақ тілі синтаксисінде сөйлем жайлы құрылымдық тұрғыдан зерттей келе, коммуникативтік синтаксис, функционалды-коммуникативтік бағытта зерттеуге ден қойып, зерттеудің жаңа бағытына бет бұрғандар.

Т.Сайрамбаев – қазіргі қазақ тілі синтаксисінде ғылыми мектеп қалыптастырған, ғылымдағы ғибратты ғұмыры жалғаса беретін ұстаз – ғалым.

Ақыжанова А. Т.

Халықаралық ақпараттық

технологиялар университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы

takmarzhan@mail.ru

ЖАҢАШЫЛ ҒАЛЫМ

Резюме. В данной статье описываются примеры парцелированных предложений в современном казахском языке, ставших объектом научного исследования только в конце 90-х годов прошлого века под руководством профессора Т. Сайрамбаева. Примеры парцелляции словосочетаний, как и всех остальных членов предложения, часто встречаются в современной художественной литературе и конструкции с парцеллятами-словосочетаниями рассматриваются как однокомпонентные и многокомпонентные. В предлагаемой статье, по системе нормативной грамматики, словосочетания группируются по способу связи, анализируются предложения с одним парцеллятом словосочетания, возможности их выведения за пределы базового предложения, их частота. На конкретных примерах, взятых из художественной литературы определены их стилистические и семантические функции.

Ключевые слова: Парцелляция, парцеллят, базовое предложение.

Summary. This article describes examples of sentence parceling in the modern Kazakh language, which became the object of scientific researches only in the late 90s of the last century under the guidance of Professor T. Sairambayev.

Examples of parceling word combinations, like all other parts of sentence, are often found in modern fiction and constructions with parceled word combinations are considered as one-component and multicomponent ones.

In the given article, word combinations, according to the system of prescriptive grammar, are grouped by means of connection, sentences with one parceling of the word combination, the possibilities of their derivation beyond the main sentence, their frequency.

The stylistic and semantic functions of the specific examples taken from fiction are defined.

Keywords: Parceling, main sentence.

Профессор Талғат Сайрамбаев – қазақ тіл біліміне, оның ішінде синтаксис саласына зор еңбек сіңірген белгілі ғалым. Профессор Т.Сайрамбаев өзі сөз тіркестерін жан-жақты, егжей-тегжейлі зерттеп қана қоймай, көптеген шәкірттерін де осы жолға баули білген, шетсіз-шексіз ғылымда дұрыс бағыт көрсетіп, жетекшілік ете білген ұлағатты ұстаз да. Қазақ тіл білімінің кенжелеп қалып жатқан көмескі тұстарын көре білген жаңашыл ғалым болды.

Әлемдік тіл білімінде бөлшектелген сөйлемдер жан- жақты зерттеу объектісіне айналып, көптеген еңбектерге арқау болып, қызу тартыс тудырып жатқан тұста қазіргі қазақ тілінде соңғы жылдарға дейін назарға ілінбей, ол зерттеу нысанына айналмай келген. Бөлшектелуге көнетін грамматикалық құрылымдар, бөлшектелген компоненттердің өзара байланысы, негізгі сөйлемнің шекарасынан тысқары бөлшектеліп шығарылған парцелляттың, яғни қосалқының грамматикалық, стилистикалық және коммуникативтік қызметі анықталып ашылмаған еді. Сол кезде Рабиға Сыздықтың: «Бұл құбылыс туралы үзілді-кесілді тұжырымдар айту үшін, оны мол материал жинап ғылыми тұрғыдан зерттеу керек» [1.46] деуі тегін емес болатын. Парцелляция құбылысының қазіргі көркем әдебиет пен публицистика тілінде кеңінен таралып, оған әр тілде көптеген ғылыми еңбектер арналғанына қарамай, бұл құбылыс түркі тілдерінде өте аз, тіпті санаулы ғана еңбекке арқау болған. Осы парцелляция құбылысына алғашқылардың бірі болып көңіл аударып, талдау жасаған ғалымдар: М.Балақаев пен Т.Сайрамбаев болды. Бұл ғалымдар парцелляция қазақ тіліне орыс тілінің әсерімен, әсіресе аударма тәжірибесімен байланысты енген деген пікір білдіреді және мақалаларында, негізінен, бөлшектелген қосалқы сөздердің орыс тілінен қазақ тіліне аударылғанда сол қосалқы қалпында берілетін жағдайы да, негізгі сөйлем құрамына еніп кететін жағдайы да болатынын атаған. Бұл мақалада авторлар қосалқы синтаксистік топтарға өз алдына окшау қалпында синтаксистік объектіге жатпайтын категория деп анықтама береді [2.90-98]. Осы аталған мақала қазақ тіліндегі парцелляция құбылысын зерттеудің бастамасы болып табылады. Парцелляция құбылысы қазіргі қазақ тіліне енгізілді.(3). С.Орынбасарованың ғылыми мақалалары да осы парцелляция мәселесіне арналған.[4.36-40].

Қазақ әдеби тіліндегі парцелляция құбылысына стильдік тәсіл ретінде назар аударып, біршама талдау жасаған ғалым Р.Сыздық [1.44-47], бұл тәсілді «бір сөйлемнің «кетілуі», ал тұтас құрмалас сөйлем болса, оның «сөгіліп», сөгілген бөлігінің «күзеліп» қолданылуы деп жатық қазақшалап түсіндіреді. М.Әуезов шығармасында «кетіліп» берілген жай сөйлемдер де, «сөгіліп, күзеліп» берілген құрмаластар да көптеп кездеседі.

Жалпы тіл проблемаларын дер кезінде көтеріп отыратын профессор Р.Сыздық күрделі синтаксистік тұтастыққа назар аудару қажеттігін 1970 жылы атаған болса, «Сөз құдіреті» [5.37] атты еңбегінде парцелляцияның ашылмаған қырларын атап, зерттеу бағыттарын нақтылаған. Сол мәселелердің біршамасының басы тек өткен ғасырдың 90-жылдарының аяғында ғана профессор Т. Сайрамбаевтың жетекшілігімен орындалған «Қазіргі қазақ тіліндегі парцелляция құбылысы» (бөлшектелген сөйлемдер) атты ғылыми зерттеуде ашылды. Бұл ғылыми зерттеуде де профессор Т.Сайрамбаев өз бағытынан айнымай, сөз тіркестерін басқа қырынан зерттеуге жол сілтеді.

Сөз тіркестерінің бөлшектелуі. Бір сөз тіркесі қосалқылы құрылымдар

Әр сөйлем мүшесінің бөлшектелетіні сияқты сөз тіркесті қосалқылардың мысалдары да қазіргі кезеңдегі көркем әдеби шығармаларда көптеп кездеседі және сөз тіркесі қосалқылы конструкцияларды да бір компонентті, яғни бір парцеллятты және бірнеше компонент – парцеллятты деп топтадық. Енді осы бір сөз тіркесі қосалқылы конструкцияларды талдап, жүйелеп көрейік. Сөз тіркесі туралы сөз болатындықтан, біз оларды қалыпты нормативтік грамматика жүйесімен байланысу тәсілдеріне қарай топтап, сонан соң атқарып тұрған семантикалық, стилистикалық қызметін анықтаймыз.

Парцелляттың ең көп мысалы:

Қабыса байланысқан бір сөз тіркесі қосалқылы құрылымдар

Ең жиі бөлшектелетін сөз тіркесі қабыса байланысқандары. Мұның басты себебі-қабысудың, негізінде жалғаусыз анықтауыштардың (пысықтауыштардың) анықталушы (пысықталушы) сөздермен байланысы екендігінде [6.147]. Анықтауыш қызметіндегі сөз тіркестері.

1. *Кемешілер ұжымдаса, асығыс қимылдап, желкен керді. Туырлықтай әппақ жалғыз желкен* (М.Мағауин).

2. *Менде бір аяулы жан бар еді. Аяулы жан. Менде Ақ Ертіс бар еді. Ақ Ертіс* (І.Жақанов).

3. *Ымыртқа тақау, қарауытпай көкішіл тартқан. Ақ-Көк реңді суық дала.* (М.Әуезов).

4. *Әніңді ана шетке барып, алыстан айт! Бұл жаққа келгенде ақырын айтпасан, кәрінің ішін өртейді. Ыстық өлең.* (М.Әуезов).

5. *Балерина ілкімді екен. Қимылы нәзік. Жеп-жеңіл.* (І.Жақанов).

6. *Енді сана жұтық, сарғая ойлап отырса, өмір-тәтті екен. Қимасы мол!*(М.Мағауин).

7. *Абай үстіндегі бояу, сөзіндегі бай ырғақ, ойлау жүйесі сол Зере әнгімесінен бастау алған көзі бітелмес бұлақ секілді. Үлкен бір әлем.* (Д.Досжанов).

Алғашқы төрт мысалдағы қосалқыларда (1-4) негізі сөйлемдегі бір мүше: 1-ші мысалда-толықтауыш, 2,3,4-мысалдарда бастауыш, анықтауыш мүшеге тіркесе қайталанып актуализацияланып тұр. 5-ші, 6-шы мысалдарда толықтауыш пен анықтауыш бөлшектеліп шығарылғанда негізгі сөйлемде толықтауыштың орны «бос» тұр. Бесінші мысалдағы негізгі сөйлемдегі балеринаның ілкімділігі «қимылы нәзік», «жеп-жеңіл» деген екі парцеллят арқылы, ал алтыншы мысалдың негізгі ойы «қимасы мол» деген қосалқы арқылы дамытылып, өрістетіліп тұр.

1. *Сырт қарағанда ол қабілетті жиынның келесі бір кеңесін бұзып кеткендей болды. Шырық бұзғандай.* (М.Әуезов).

2. *Балық тынысы тарыла бастады. Бір тұлап түсті.* (Ш.Айтматов).

3. *Бұра да, адам да бұл шайқаста барын салды-ау. Өздеріңше екеуіңікі де жөн.* (Ш.Айтматов).

4. *Жарты бетін жүгіртіп оқып шықты. Шала ұқты.* (Д.Исабеков).

5. *Антонов таспаны жазып қайта-қайта оқыды. Ызалана күлді.* (Б.Қойшыбаев).

6. *Ол шыңырау ойға бата берді. Әп-сәтте құбылды.*(І.Жақанов).

7. *Оның есесіне екінші той – Асылханымды ұзату кәдесі болды. Дабырасыз, асығыс атқарылған.* (М.Мағауин).

Пысықтауыш негізінен баяндауышпен тіркесіп, іс-қимылдың сынын білдіретіндіктен, бөлшектеліп шығарылған пысықтауыш – баяндауыш тіркесі қайталанбай, базалық сөйлемді дамытып, айқындай түседі.

Матаса байланысқан сөз тіркесі қосалқылы құрылымдар

1.*Осы малды бағарлық, бұт артары бір ғана қоңыр ат. Құтжанның қоңыр аты.* (М.Әуезов).

2.*Кәдімгі жұмыр басты адам қолынан шыққан қару. Өлім қаруы.* (М.Мағауин).

Бұл сыртқы Абай. Ортасының, өз уақтысының Абайы. (Д.Досжанов).

3.*Бұл менің туған үйім! Өз ордам!* (І.Жақанов)

4. *Ат бәйгесі! Зеріккен елдің ермегі емес, ол намыстың ісі. Соның желігі.*(І.Жақанов)

1, 2 - ші мысалдағы матаса байланысқан сөз тіркесті қосалқылар базалық сөйлемдердегі тіркестерді қайталап, нақтылап, айқындай түсу қызметін атқарып тұр. 3-ші мысалдағы сөз тіркесті қосалқы да негізгі сөйлемдегі «үй»- мағынасын кеңейтіп, зорайып «орда» бейнесіне келтіріп тұр. 4-ші мысалдағы парцеллят бірінші атаулы сөйлемді таратып, дамытып тұрған екінші салалас сөйлемді сілтеу есімдігін қолданып қайталау арқылы нақтылай, күшейте түскен.

5. *Дүниені оймен шолған, айтар сөзін ұрпақтан ұрпаққа кетердей ғып кесіп айтқан Асан қайғы, Бұқар, Үмбетей жыраулардың, ұлы тіршіліктен кеше ғана жүзін үйірген Кент тауындағы Жанақтың лебі бар еді. Шәженің үйінде.* (І.Жақанов).

Бұл мысалда автор пысықтауыш қызметіндегі сөз тіркесін негізгі сөйлемдегі орнын бос қалтырып, әрі инверсиялап, әрі бөлшектеп шығару арқылы акценттеп тұр.

Меңгере байланысқан сөз тіркесі қосалқылы құрылымдар

1..*Сейтек бектің билігіндегі Ібір-Сібір жұртына бет түзеді. Сәнмен, салтанатпен аттанған.* (М.Мағауин).

2. *Сәуірдің басында Саратовқа бір топ қашқын келген-ді. Орал қаласынан қашыпты.* (Б.Қойшыбаев).

3. Тығыз жұмыспен, арызбен келем. Өзіңізге келдім. (М.Әуезов).

4. Бапаққа әл кірді. Басын көтерді. (І.Жақанов).

5. Біздің ел әлі ұйқыда. Қараңғылық құрсауында. (І.Жақанов).

6. Оны қаяздың немесе көксеркенің сорпасымен қалжаламаса болмайды ғой. Бірден бір ем. (Ш.Айтматов).

7. Бұл «Абайдың кемесі» кең жойқын әлемде сенімді, түзу жол сызып, маңып барады. Алға барады, ұзап барады. (М.Әуезов).

1,2,3,4,5,6 – мысалдардағы сөз тіркесті қосалқылар базалық сөйлемді айқындау, нақтылау қызметін атқарады.

7-ші мысалдағы парцелляттың қызметі – негізгі сөйлемді өрістетіле дамыту.

Жанаса байланысқан сөз тіркесті қосалқылар

Өлеңің оттан да ыстық боп тұрған жоқ па! Жақпайды бұнда! (М.Әуезов).

Жәнібекке қарап қоям. Аласұрып жатыр. Тұла бойы өрт. (І.Жақанов).

Сол мінезден ешкім, ешқандай пенде қашып құтыла алмайды. Жазмыш солай. (Д.Досжанов).

Адамға қадалғанда тесіп жібере жаздайтын шегір көзінің зәрлі ұшқыны жоқ. Ойнақшып, жалтарып қарайды. (І.Жақанов).

Осы көзілдірік оны тас мүсіндей мелшитіп тастайтын. Қарашы сазаруын. (І.Жақанов).

1,2,3,4-мысалдардағы жанаса байланысқан сөз тіркесті қосалқылар құрамынан өздері бөлшектеліп шығарылған базалық сөйлемнің тек толықтауышына қатысты болып, тек соларды айқындау қызметін атқарып тұр. 5-ші мысалдағы қосалқы тұтас базалық сөйлемге қатысты *қиыса байланысқан сөз тіркесті қосалқылар*. Қиысу негізінен бастауыш пен баяндауыш қызметіндегі сөздер арасындағы байланыс болғандықтан, біраз мысалдар жай сөйлем қатарында қарастырылады.

Сені жеңіп болмас. Өзің білесің. (Е.Домбаев).

Ешқандай дұдамал болмасын. Ол осалдығың. (І.Жақанов).

Бұл екі мысалда қиыса байланысқан есімдік пен етістіктен және есімдік пен зат есімнен жасалған қосалқылар тұтас базалық сөйлемге қатысты болып оларды анықтау қызметін атқарып тұр.

Қорыта келе, бөлшектелген сөйлемдер көркемдеуіш құрал ретінде стилистикалық қызмет атқарады. Профессор Т.Сайрамбаевтың жетекшілігімен қолға алынған парцелляция – синтаксистік стилистикаға қосылған қомақты үлес болып табылады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сыздық Р. Сөз құдыреті. – А., «Санат». 1977

2. Балақаев М.Б., Сайрамбаев Т.С. Парцелляция және оны аудару. Аударманың лексико – стилистикалық мәселелері.-А.,1987.

3. Балақаев М.Б., Сайрамбаев Т.С. Қазіргі қазақ тілі. А.,1997.

4. Орынбасарова С. Парцеллированные конструкции: постановка вопроса и степень его изученности. Поиск.1997,№2.36-40

5. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы.-А., «Ғылым»,1970.

6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. А., «Санат»,1994.

Пайдаланған көркем әдебиет:

Айтматов Ш. Боранды бекет. Алматы, Жазушы, 1986.

Әуезов М. Абай жолы. 1,2 т. Жазушы, 1989.

Досжанов Д. Мұхтар жолы. Алматы. Жазушы, 1990.

Жақанов І. Махаббат вальсі. Алматы. Жазушы, 1980.

Жақанов І. Ықылас. Алматы. «Өнер», 1990.

Исабеков Д. Таңдамалы. 1,2 т. Алматы, Жазушы. 1990.

Қойшыбаев Б. Алғашқы ынтымақ. «Жалын», 1991.5.

Мағауин М. Аласапыран. Алматы, «Жазушы».1988.

*Аширова А.Т.**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.**Қазақстан Республикасы, Алматы*anara_314@mail.ru

СӨЗДЕРДІҢ ТІРКЕСУ ТӘСІЛДЕРІ МЕН БАЙЛАНЫСУ ФОРМАЛАРЫ

Резюме. Способы связывания слов и их формы сочетания

Синтаксис - наука о строение словосочетаний и предложений. По стилю речи слова между собой сочетаются по определенной системе. У словосочетания и предложении есть свои системы и свои законы. Синтаксис исследует правила построения связной речи. Синтаксис казахского языка как грамматическая наука исследуется в двух направлениях: синтаксис словосочетания и синтаксис предложения. Последнее внутри себя делится на синтаксис простого предложения и синтаксис сложного предложения.

В предложении слова связываются друг с другом в грамматической связи, и таким образом может выразить основную одну мысль. Конечно, любые слова которые стоят в одной строке не могут друг с другом связываться и выразить какую-либо мысль. Слова, которые, не связываются грамматически, не могут считаться.

В казахском языке слова связываются четырьмя различными способами: 1) через окончания; 2) с помощью служебных слов; 3) с помощью последовательности слов в словосочетании; 4) с помощью интонации.

Summary. Methods of fastening of words and their form of combination

Syntax - the study of the structure of phrases and sentences. By speaking style words combine with each other on a particular system. The phrase and sentence has its system and laws. Syntax explores the rules for the construction of coherent speech. The syntax of the Kazakh language as grammatical science is studied in two ways: Syntax phrases and syntax proposal. Last is divided into the syntax of a simple sentence and a complex sentence syntax.

In suggestion words contact with each other in grammatical connection, and thus can express basic one idea. Certainly, any words that cost in one line can not with each other associate and express some idea. Words that do not associate grammatically, likeness does not can.

In Kazakh of word associate four of different ways: 1) through completions; 2) by means of empty words; 3) by means of sequence of words in a word-combination; 4) by means of intonation.

Сөздер грамматиканың карамағына түсіп, синтаксистік қызмет атқару үшін өзара берік байланыста болулары керек. Мысалы: *мен, жазба, өлең, ермек* дегендер – бытыраңқы сөздер. Бұл сөздер біршама аяқталған ойды білдіретіндей сөйлем құрамына енгенде *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін...*, (Абай) дегендей синтаксистік байланысқа еніп, өзара тіркесіп тұруға тиіс. Сонда *мен* деген сөз *жазбаймын* деген сөзбен жіктік жалғауы арқылы байланысып, бір тіркес болса, *өлеңді* деген сөз табыс жалғауы арқылы *жазбаймын* деген сөзбен байланысып, екінші тіркес болады, *ермек үшін* деген сөздер *жазбаймын* деген сөзбен байланысып, үшінші тіркес жасалады.

Сөздер, осылай, өзара тіркесіп барып біртұтас сөйлем болғанда, олар әр алуан синтаксистік тәсілдер арқылы байланысады. Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдер, негізінде мыналар: 1. Жалғаулар (септік, тәуелдік, көптік, жіктік). Мысалы: *жастардың міндеті* деген сөз тіркесіндегі екі сөздің алдыңғысы ілік жалғауда, соңғысы тәуелдік жалғауда айтылу арқылы байланысқан. 2. Шылаулар (демеуліктер, жалғаулықтар). *Отаным үшін аттанам, көрген сайын сұрайды* дегендер шылаулар арқылы байланысқан. 3. Сөздердің орын тәртібі арқылы: *биік тау, темір күрек, хат жаз, білім ал*

деген сөз тіркестері ешқандай жалғаусыз, тек қатар тұру арқылы байланысқан. 4. Интонация. *Бұл – кітап, Жақып – бригадир* – интонация арқылы байланысқан.

Сөз дегеніміз – белгілі формалардың жүйесі. Ол ұғымға сол сөздің барлық формалары енеді. Ендеше, кел, келші, келіңіз... дегендердің бәрін де бір сөздің әртүрлі формалары деп таныған мақұл. Өйткені тіліміздегі сөз бен сөзді байланыстыратын (жалғастыратын), сөзден сөз тудыратын, демек, кейбіреулері жаңа сөз тудыратын, кейбіреулері тек сөздің түрін ғана өзгертетін я түрлендіретін (форма тудыратын) қай-қайсысын алсақ та, олар өздері жалғанған сөзді я бір грамматикалық категориядан екінші я бір басқа грамматикалық категорияға көшіретін, болмаса жалпы грамматикалық категорияның ішіндегі жалқы категорияларды іштей бірінен-біріне аударатын формалар ретінде қызмет етеді. [1, 81]

Сөз тіркесіндегі сөздердің қосымшалар арқылы байланысуы – синтетикалық байланыс, қосымшаларсыз, орын тәртібі, интонация, шылаулар арқылы байланысуы аналитикалық байланыс болады.

Сөздердің өзара байланысу тәсілдері негізінде қалыптасқан синтаксистік байланыс жүйесін сөздердің байланысу формалары дейміз. [4, 34]

Жоғарыдағы, формалар, әрине, синтетикалық тәсіл арқылы жасалған. Синтетикалық тәсіл арқылы туатын бұл формаларды тек осылай сөз формалары деп жалпылама атап қана оларды әрі қарай сараламай, талдамай, қалдыра салсақ, сол формалардың сыр-сипаттары, ерекшеліктері де жете ашылмай, қызметтері де айқын анықталмай қалады. Ал, олардың сыр-сипаттарын ашудың грамматика үшін маңызы аса зор. Әсіресе, сөз формаларының әр алуан түрлерінің қызмет шектерін ажыратудың морфология үшін маңызы тіпті төтенше. Солай болса, синтетикалық тәсіл арқылы туатын сөз формаларын категориялық маңыздары мен қызметтеріне қарай, сөз жалғастыратын (сөз жалғастырғыш) формалар, сөз түрлендіретін (сөз түрлендіргішя форма тудырғыш) формалар және сөз тудыратын (сөз тудырғыш) формалар деп үш салаға бөлген дұрыс.

Қазақ тіліндегі сөздердің өзара қарым-қатынасы тек қосымшалар арқылы ғана, демек морфологиялық тәсіл арқылы ғана емес, синтаксистік тәсілдер арқылы беріледі. Атап айтсақ, синтаксистік тәсіл арқылы да сөздерді бір-бірімен байланыстырып, әр алуан таза грамматикалық мағыналармен қатар, лексика-грамматикалық мағыналар жасауға болады. Бірақ бұл тәсіл арқылы туатын мағыналар да сөздердің қалай болса солай, кездейсоқ түрде тіркесе салуынан пайда болмайды. Тілдің ішкі даму заңдарына лайық қалыптасқан жүйе-жүйе ережелері бойынша құралуынан туады. Мысалы: ала бер, ала кел, ала тұр, ала кет, ала отыр, ала шық, ала қой, ала бар, ала жүр, ала сал, ала жазда, ала баста сияқты тіркестерді және қуа түс, ала түс, оқи түс, көре түс, біле түс, жаза түс, сөйлей түс... деген тіркестерді алсақ, әрбір тіркестің лексика-грамматикалық мағыналары тіліміздегі дағдылы тіркестер арқылы туған. Сондай-ақ, қызмет ет, қызмет етер еді, қызмет еткен екен, қызмет етсе игі еді деген тіркестердің мағыналары мен қызметтері де жеке-жеке сөздердің жоғарыдағыдан гөрі басқа шарықтау бір жүйесі бойынша тіркесулерінен пайда болған. Осы сияқты, көк ала, сұр ала, сары ала, шұбар ала деген тіркестердің және ақ көк, қара көк, қызыл көк, тембіл көк, қоңырақай көк, жасыл көк тәрізді тіркестердің мағыналары мен қызметтері де олардың құрамындағы сөздердің белгілі жүйе бойынша құрылуынан туады.

Осы формалар тек грамматикалық я лексика-грамматикалық мағыналардың және олардың қызметтерінің нақтылы тілдік-жамылышы ретінде қызмет етеді. Ендеше, осындай формаларды сөз формалары деп танимыз. Бірақ бұл соңғы формалар морфологиялық формалар емес, синтаксистік формалар. Солай болса, қазақ тілінде сөз формалары морфологиялық тәсіл арқылы да, синтаксистік тәсіл арқылы жасалады.

Сөйтіп, сөздің грамматикалық және лексикалық жақтарының әртүрлі болып келуі оның құрамының және байланысу-жалғасу түрлерінің өзгеруіне байланысты. Өйткені, сөздің грамматикалық формасы деген ұғымға сөздің морфологиялық құрылымының түр-түрлері де, олардың өзге формаларымен немесе басқа сөздермен әралуан жол арқылы тіркесулері де енеді.

Сөз формасы деп оның (сөздің) морфологиялық құрамындағы бөлшектердің (морфемаларының), синтаксистік байланыс –жалғас тәсілдерінің өзара бір-бірінен ерекшеленіп бөлінерліктей және соған орай қосымша мағыналарды білдіретіндей (я сондай мағыналарға ие боларлықтай) әр алуан түрлерін айтамыз.

Ендеше, бұл анықтамаға қарағанда, сөз дегеніміз өзара бір-бірімен байланысып, жанаса да, жарыса да өмір сүретін және қызметі жағынан өзара селбесіп, бір-біріне жәрдемдесіп топталатын формалардың жүйесі болып шығады.

Сөз формаларының түр-түрлерінің қызметтері де, мағыналары да, әрине, бірдей болмайды. Өйткені, егер де бірдей я жұп-жұп болса, олар жарыса өмір де сүрмеген болар еді. Мысалы: бірінің олқылығын бірі толтырып, бірі мен бірі байланысып қызмет ететін морфологиялық және синтаксистік тәсілдер арқылы туатын сөз формаларының қызметтері мен мағыналары былай тұрсын, тек синтетикалық тәсіл арқылы туатын сөз формаларында да олар өзара бірдей емес. [1, 82-83]

Сөздердің өзара байланысу тәсілдері негізінде біріне-бірінің бағаныңқылық қатынасын білдіретін синтаксистік тұлғаларды сөздердің байланысу формалары дейді. [2, 15]

Қазақ тіліндегі сабақтаса байланысқан тіркестің құрамындағы сөздердің синтаксистік байланысы бес түрлі болып келеді:

1. Қиысу
2. Меңгеру
3. Матасу
4. Қабысу
5. Жанасу

Қиысу. Қазақ тілінде қиысу сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің арасында бастауыш пен баяндауыштың арасында – болып келеді. Қиысу бастауыш пен баяндауыштың жақтық және жекелік, көптік мағына мен тұлға жағынан бірдейлесуі болып табылады. Қиыса байланысқан сөз тіркестерінің басыңқысы – бастауыш, бағаныңқысы - баяндауыш болады. Сондықтан бастауыш қандай тұлғада қолданылса, баяндауыш та сол тұлғада тұрады. Мысалы: *Мен көрдім ұзын қайың құлағанын* (Абай) деген сөйлемде *мен көрдім* – қиыса байланысқан сөздер.

Бастауыш пен баяндауыштың жақ жағынан немесе жекелік, көптік жағынан біркелкі болып байланысуын *қиысу* дейді.

Негізінде, қиысу екі түрлі болады:

- 1) Жақтық қиысу;
- 2) Сандық (көптік) қиысу.

Бастауыш пен баяндауыштың белгілі бір жақта тұрып байланысуы жақтық қиысу деп аталады. Жоғарыдағы мысалды алып қарасақ, онда *мен* деген бастауыштың I жақтық грамматикалық мағынасымен үйлесіп, *көрдім* деген баяндауыш та бірінші жақтық жіктік жалғауда айтылған. *Сіздер талапты жеткіншексіздер* дегенде, баяндауыш *сіздер* деген бастауыштың 2 жақтық грамматикалық мағынасына және *-дер* деген грамматикалық тұлғасына қарай, дәл сондай жалғауларда айтылып қиысып тұр.

Сөйлемде әр түрлі жақты екі не үш бастауыш болып, бір баяндауышпен байланысса, баяндауыш бастауышпен бірінші жақта қиысады. Мысалы: Бұл жеңіске мен де, сен де мақтанамыз.

Бастауыш пен баяндауыштың көптік жалғауы тұлғасында бірлесіп айтылуын сандық (көптік) қиысу дейді.

Баяндауышты бастауышпен сандық (көптік) мағына жағынан қиыстыратын, әрі жақтық грамматикалық мағынаны, әрі сандық грамматикалық мағынаны көрсететін жіктік жалғаулары болып келеді. [3, 188-189]

Меңгеру. Бірі басыңқы, екіншісі бағыныңқы болып сабақтаса байланысатын сөз тіркестерінің ең жиі ұшырайтын түрі – меңгеру. Меңгеруде де сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары қиысудағы сияқты, басыңқы мүшенің ыңғайына еріп белгілі жалғауда тұрады. Бірақ, меңгеру мен қиысудың арасында үлкен айырмашылық бар. Егер қиысудың бағыныңқы сөз

(баяндауыш) басыңқы сөздің (бастауыштың) грамматикалық мағынасы морфологиялық тұлғасына қарай ыңғайлас болып (1 жақта және жекеше не көпше) тұлғасына, меңгеруде бағыныңқы сөз бен басыңқы сөздің арасында тұлғалық ыңғайластық болмайды. Тек меңгеретін сөз меңгерілетін сөздің белгілі септік жалғауын да тұруын талап етеді.

Бағыныңқы мүшенің белгілі септік жалғауда тұруы арқылы басыңқы мүшемен байлансуын *меңгеру* дейді.

Меңгеруші басыңқы сөздер, негізінде, етістік баяндауыштар немесе етістіктен болған өзге мүшелер болып келеді. Етістіктер өздерінің лексико-семантикалық мағыналарына сай өзімен байланысты есім сөздерінің табыс, барыс, жатыс, шығыс және көмектес септік жалғауларының бірінде тұруын керек етеді. Осыған қарап меңгеруді үшке бөлеміз: етістікті меңгеру, мысалы, *терезені ашты, жайлауға шықты, қалтасынан алды, жолда жатты, түнімен жүрді*; есімді меңгеру, мысалы, *қойдан жуас, оқуға ықыласты, қалада көп*; ортақ меңгеру, мысал, *айтуға тілім жетпейді, сөзін мақұл көрдік, жұртқа күлкі болғанмен, маған күлкі емес*. (Б.Майлин)

Меңгерілетін бағыныңқы мүшелер табыс, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларындағы есім сөздерден болған толықтауыштар мен пысықтауыштар болып келеді.

Матасу. Сөйлемдегі сөздердің синтаксистік байланысудың бір түрі – матасу. Ол ілік жалғаулы анықтауыш пен тәуелдік жалғауының 1 жағында (көбінесе 3 жағында) айтылған анықталатын сөз тіркестерінің арасында келеді. Сөздердің қиысу, меңгеру сияқты байланыс тәсілдерінде сөз тіркестерінің өзара қарым-қатынастары 1 жақта болып, басыныңқы мүше бағыныңқы мүшенің морфологиялық тұлғасын өзіне бағындырып отырады. Ал матаса байланысқан сөз тіркестерінің арақатынасы бір жақты болмай, бірінсіз-бірі қолдамайтын, бірін-бірі айқындайтын болып келеді. Осылайша, бірімен-бірі қарама-қарсы, матаса байланысатын сөздердің бірі ілік жалғауда, екіншісі тәуелдік жалғауда, екіншісі тәуелдік жалғауда айтылады. Мысалы: Болаттың інісі келді. Болаттың қалада оқып жатқан інісі келді. Кеше қалада оқып жатқан інісі келді. [3, 190]

Қабысу. Сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарының басыңқымен жалғаусыз, қатар тұру арқылы байланысы қабысу деп аталады. Қабыса байланысатын сөздердің көпшілігі тұрған орындарын өзгертпейді, жұбын жазбайды. Ал бірқатар қабыса байланысатын сөздер сөйлемдегі орнын өзгертіп, өздері бағындыратын сөздерінен қашықтап та тұрады. Ондай алшақ байланыс жанасуға жатады. Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің аралығына өзге сөздерді келтіруге болмайды. Бола қалғанда да, сөз тіркестерінің синтаксистік қатынастары өзгереді. Қабыса байланысатын сөз тіркестері анықтауышпен анықталатын, пысықтауышпен пысықталатын, толықтауышпен толықталатын сөздер болып келеді. Қабыса байланысатын сөз тіркестерінің бірінші сыңары зат есім, сын есім, сілтеу есімдіктері, қимыл, амал үстеулері, етістіктің есімше, көсемше түрлері болады да, екінші сыңары зат есім не етістік сөздері болады.

Жанасу. Басыңқы мүше мен бағыныңқы мүшелердің ешқандай жалғаусыз және белгілі орын таңдамай, өзінің байланысатын сөзімен тетелес тұрып та, алшақтап тұрып та байланысуын жанасу дейді. Жанаса байланысатын, көбінесе, пысықтауыштармен пысықталатын сөздер болады. Олар мына төмендегі тұлғаларда қолданылады.

1. Мезгіл үстеулерінен болған пысықтауыштар: *Кеше* ғана біздің кеме өз жеріне жүздеген километр қашық, алыстағы теңізде болатын, ал *бүгін* жаға жақын және борттан жақсы көрініп тұр. (Л.К.)

2. Септік жалғаулы есім сөзіне шылау тіркесіп айтылуымен де жанаса байланысқан пысықтауыш болады. Мысалы: Оқушылар өзенге қарай топ-тобымен кетіп барады.

3. Атау тұлғалы есім сөздерінен кейін шылау сөздері тіркесіп айтылуы арқылы да жанаса байланысқан пысықтауыш жасалады. Мысалы: Біз күн сайын ертемен суға шомыламыз. Ертеңгі күннің ауа-райын радио арқылы колхоздарға хабарлап тұрады. [3, 192]

Сөздер сөйлемде шылаулар арқылы да байланысады. Мысалы: Біздің еліміз бейбітшілік үшін күреседі дегенде бейбітшілік сөзі мен күреседі сөзінің тіркесіп байланысуына үшін шылауы септігін тигізіп, мақсаттық мағынаны тудырып тұр. Сөздерді

жалғаулық шылаулар мен септеулік шылаулар байланыстырады. Жалғаулық шылаулар бірыңғай мүшелерді яғни тең дәрежелі, бір тұлғадағы сөздерді салаластыра байланыстырса, септеулік шылаулар бір сөзді екінші сөзге бағындыра, сабақтастыра байланыстырады.

Сондықтан септеулік шылаулар байланыстырған сөздер сөз тіркесін құрайды да, жалғаулық шылаулар байланыстырған сөздер сөз тіркесі бола алмайды, тек бірыңғай мүшелер болады. Ал демеулік шылаулар сөздерді байланыстыра алмайды. Сөздерді сабақтастыра байланыстыратын шылаулар: сайын, үшін, жөнінде, туралы, дейін, шейін, тарта, таман, соң, кейін, бірге, қатар т.б.

Сөздер орын тәртібі арқылы да байланысады. Мысалы: Тас жолды ағаш күрекпен күредік деген сөйлемде тас пен жол, ағаш пен күрек сөзі қатар тұруы арқылы анықтауыштық қатынаста байланысқан. Ал осы сөздердің орнын өзгертіп жіберсек, мүлде басқа мағына немесе мағынасыздық туады (тас күрек, ағаш жол). Бұл сөздер бір-бірімен тиянақты орын тәртібі арқылы байланысқа түскен.

Байланысудың соңғы тәсілі — интонация. Мұнда екі сөздегі орын тәртібі тиянақты болумен бірге, екеуінің арасында айтылуда дауыс ырғағы сақталып, екінші сөз сәл көтеріңкі естіледі, ал жазуда ол сөздер сызықшамен ажыратылады. Мысалы: Талғат — ұшқыш. Сәуле — мұғалім. Интонация арқылы байланысқан сөздер сөйлем құрайды да; алдыңғы сөз бастауыш, соңғысы баяндауыш қызметін атқарады. Мұндай жалаң сөйлемдегі сөздердің орындары ауысса, ол сөздердің қызметі де өзгереді. Айталық, Ұшқыш — Талғат, мұғалім — Сәуле болған жағдайда, бастауыш — ұшқыш, мұғалім, баяндауыш — Талғат, Сәуле сөздері болады.

Сөз формалары да – тарихи құбылыстар. Демек, тілдің грамматикалық құрылысының даму, жетілу ерекшеліктерімен байланысты, сөз формаларының да бірте-бірте өзгеріп, я ауысып, я жаңадан қосылып, немесе, керісінше, қолданудан шығып қалып отыруы – заңды нәрсе. Бұған түрік тілдеріндегі морфологиялық формалар бұрынғы кездегі синтаксистік формалардың дамуынан туған дейтін пікірді айтса да жеткілікті. Мысалы, қазіргі айтты, келді деген формалардағы өткен шақтың –ты,-ды көрсеткіші бұрын есім тудыратын форма болған, керісінше, қазіргі кезде етістіктен сын есім тудыратын –аған (-еген) формасы (қабаған, тебеген) бұрын есімшенің жұрнағы болған. Бұрынғы кездердегі *неме ерсе* деген тіркестен *немесе* формасы, *олай етпесе* тіркесінен *әйтпесе формасы*, *солай етіп* дегеннен *сөйтпін формасы* пайда болған. Алдыңғы айтты, қабаған деген мысалдар морфологиялық формалардың өзара сараланып ауысқандықтарын дәлелдесе, соңғы мысалдар (немесе, әйтпесе, сөйтпін) жай сөз тіркестерінің дами келе бір сөзге айналғандықтарын сипаттайды. Сөз формаларының іштей осындай әр алуан жолдар бойынша мағынасы мен қызметінің ауысуы арқылы бір замандарда бір сөздің әр қилы түрі ретінде қызмет еткен формалары кейінгі замандарда бір бірінен алыстай-алыстай басқа бір сөзге айналуы (мысалы: сөз, сөйлеу; өз, өзінше, өздігінен; қай, қандай, қалай; тұр, тұрмыс, тұрақ дегендерді өзара салыстырыңыздар) я, керісінше, әуелдегі басқа-басқа сөздер кейін бір сөздің әр қилы формаларының біріне айналып кетуі таңырқарлық құбылыс емес. [1, 84]

Қорыта айтқанда, сөйлемде сөздер бір-бірімен грамматикалық байланыста қолданылады, сөйтпін барып белгілі бір ойды білдіре алады. Әрине, кез келген қатар тұрған сөздер бір-бірімен байланыса бермейді. Бір-бірімен грамматикалық байланысқа түспеген сөздер бір-бірімен тіркеспейді де, сөз тіркесін де құрай алмайды.

Пайдаланған әдебиет

1. Ысқақов А., Қазіргі қазақ тілі, Алматы, Ана тілі 1991. – 81-84 б.
2. Әмір Р., Әмірова Ж., Жай сөйлем синтаксисі, Алматы, Қазақ университеті, 2003. – 15 б.
3. Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, Мектеп, 1982. – 188-192 бб.
4. М.Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі, Алматы, Мектеп, 1971. – 34 б.

ҒЫЛЫМ ТІЛІН ТАНУДЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Қазақ тіл білімінде ғылым тілін зерттеу кейінге дейін дәстүрлі-құрылымдық, функционалды-стилистикалық бағытта жүзеге асып келді [1; 2; 3], дегенмен тіл білімінде өріс алып отырған жаңа бағыттарға (когнитивтік) сай зерттеуге деген талпыныс та жоқ емес [4]. Ендігі міндет – жалпы ғылым тілі тәрізді тілдің өзінше бір функционалды аумағын құрайтын, қазіргі терминмен айтқанда, дискурстың өзіндік түрін жаңаша зерттеуді әрі қарай тереңдете түсу болмақ. Өйткені когнитивтік бағыт жалпы ғылым атаулының тілдік табиғатын, болмысын түсінуге септігін тигізеді, өзекті тақырыпқа айналып отырған әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бір бөлігі ретінде «әлемнің ғылыми бейнесін» айқындауға жол ашады, ғылыми ойлау мен оның тілдік тұрғыдан бейнеленуіндегі, көрініс табуындағы амал-тәсілдерді, белгілі бір заңдылықтарды ашуға мүмкіндік береді, жалпы ғылыми ойдың әуел бастағы қалпы мен оның модельдік сипат алуының тілдік көріністерін анықтайды.

Әдетте ғылым туралы сөз болғанда ойлаудың рационалдылығы, жасанды интеллект мәселесі еске түседі. Ал когнитивтілік болса, осыларға керісінше бағытты көздейді, адам ойлауының алгоритмдік және атомистік емес табиғатын түсіндіруді, тілді ойлаудың ажырамас бір бөлігі ретінде санай отырып, оның барлық психикалық және когнитивтік үдерістерге қатысатындығын танымдық тұрғыдан модельдеу аспектісінде қарастыруды қолдайды.

Мақалада ғылым тілін танудың когнитивтік аспектісі аясында метафоралану негізінде пайда болатын когнитивтік модельдердің жай-күйі қысқаша сөз болады, негізінен гуманитарлық ғылым деректері бойынша олардың тілдік көрінісі талданады, ғылым тілі дискурстық негізде қарастырылады.

Ғылым тілін дискурстық негізде қарастыру – ғылымның мәнін қарым-қатынас аясында зерттеумен тығыз байланысты. Өйткені *дискурс* дегеніміздің өзі – белгілі бір саладағы қарым-қатынастың жүзеге асу тәсілдерін анықтайтын, мәтіндер жиынтығы ретінде жүзеге асатын, тілдік құрылымдардың өзіндік (стилистикалық) түрлері қатысатын, белгілі бір қарым-қатынас аясында қабылданған әлемді бейнелеудің ерекше тәсілдерін бойына сіңіретін коммуникативтік және тілдік белгілердің (параметрлердің) жиынтығы [5].

Когнитивтік модель ұғымына келетін болсақ, ол тілдің когнитивтік үдерістің бір түрі екендігін, табиғи тілдегі категоризациялау үдерісінің сипаттамасы болып табылатын ұғым.

Ж. Манкеева: «Тіл мен ойлау бірлігінің өзіндік ерекше қасиеттерін тіл білімінің дәстүрлі, «таза», тілдік жеке ғылым саласы шеңберінде зерттеу мүмкін емес. Оған қажет ғылыми парадигма – когнитивті лингвистика, онымен сабақтас этнолингвистика, психолингвистика, социолінгвистика т.б. тұтасуы. Осы тұтастық адам санасы қалай құрылған, адам дүниені қалай таниды, қабылданған мәліметтер қалай танымға айналады, менталдық кеңістіктер қалай жасалады деген сұрақтарға жауапты тілдің терең құрылымдарын зерттеу арқылы анықтайды...» [6, 40-41 бб.] деп жазады.

Осы айтылғанды негізге алсақ, ғылыми дискурстағы менталды кеңістік қалай қалыптасады, қандай модельдер үлгісінде жасалмақ, олардағы метафоралану сипаты қай дәрежеде көрініс бермек деген сауалдар зерттеу тақырыбы үшін өзінің тартымдылығын арттыра түседі.

Ғылыми дискурста ақпараттың берілу тәсілдері әрқашан өзекті болған. Когнитивтік бағыт аясында көптеген зерттеушілер метафоралық модельдерге назар аударып жүр. Ғылыми танымдағы метафоралану үдерісіне орай мынадай көзқарас кездеседі: метафора – ғылыми ойлаудың негізін қалайтын базистік тетік, ғылыми қызметтің негізгі қағидасы.

Ғылым саласы тұтас алғанда да, сондай-ақ жекелеген салалары да табиғаты жағынан виртуалды салалар тәрізді метафоралық тұрғыдан модельденеді. «Метафора – тұжырымдау мен танудың бір үлгісі. Ол – жаңа ұғымдарды жасай отырып, жаңа ұғымның қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор...» [7, 281-б.].

Метафоралық модельдеудің классикалық үлгісін қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салған Ахмет Байтұрсынұлы ұсынады. Сәулет өнері мен сөз өнерінің ұқсастық жақтарын сипаттай келіп, метафораның эвристикалық және ақпараттық сыйымдылығын орынды пайдаланған. Әлемді түсінудегі интуитивті және рационалды тәсілдерді метафоралау механизмі арқылы біріктірген. Қараңыз: «Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас. Үй салуға мәселен, түрлі зат керек. Ол керек зат – топырақ болса, оны біріктіріп илейді, иленген балшықтан кірпіш құяды. Кірпішті қалап, неше түрлі үй қылып шығарады. Үйдің жақсы-жаман болып шығуы балшығынан да, кірпішінен де болады. Кірпіш қандай жерде қалай қаланып, қандай үй болып шығуы жасаған жобаға қарай болады. Неғұрлым жоба жасайтын сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым салған үй сәулетті, әдемі болып шығады» (А. Байтұрсынов, Шығармалары, 148-б.).

«Сөздер мен «топырақтан иленген кірпіштің» функцияларын салыстыра отырып, тілші адам әрекетімен жасалатын өнер атаулының ең басты бір заңдылыққа бағынатынын таныды, ол – ақыл мен қиялды сабақтастыра білу, кез келген іске барша зейінмен қарау. Осыған орай, автор «Дыбыстан құралып, сөз жасалған, кірпіштен қалап, түрлі үй жасау сияқты, сөзден бірігіп түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығуы – балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатын сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен... Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде. Неғұрлым сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым үй де сәулетті әдемі болып шығатыны сияқты, неғұрлым жазушы қиялға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі әдемі болып шықпақ... Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сипатын білу сияқты нәрсе» деген тұжырымын да сол аналогиялық қабылдаудың ұстанымына сүйене дамытты» [7, 215-б.].

Зерттеуші Э.Оразалиеваның түсіндіруіндегі Байтұрсыновтан алынған осы мысалдар ғылым саласындағы метафораның рөлін әу бастан күшті болғандығын көрсетеді.

Метафоралану үрдісі кейін де жалғасын тауып отырған. Метафоралану белгілі бір ғылыми мәселелерді қабылдауды сол халықтың танымына, тәжірибесіне жақындатады және сол арқылы ғылымның түсініктілік деңгейін арттырады. Ғылымды іргелі және қолданбалы деп бөлудің өзінде метафоралық модель жатыр, іргелі ұғымында («ірге», «қабырға» семалары) «іргетас», «ғимарат», «құрылыс» мәніндегі түсініктер бары рас, айталық, «іргетас» маңызды бөлік, онымен ғимараттың беріктігі байланысты. Сондай-ақ, А.Байтұрсынұлының сөз өнері ғылымын құрылыс саласымен салыстыра көрсетуі де осыған келіп саяды.

Когнитивтік тіл біліміндегі әлем бейнесін модельдеуге бағытталған әдістер ғылыми дискурстағы кеңістік қатынасының берілу жолдарын айқындау үшін пайдалы. Кеңістік ұғымы ғылыми дискурс үшін аса маңызды. Ғылыми қарым-қатынас осы кеңістікте жүзеге асады, сондықтан белгілі бір танымдық үлгілер негізінде тілдік құрылымдар арқылы қалыптасатын кеңістіктік қатынастарды табу, берілу тәсілдері мен қолданылу деңгейлерін анықтау ғылыми дискурстың менталды кеңістігін көрсету болып табылады.

Ғылым дегеніміздің өзі – физикалық кеңістік (ғылыми сала) ретінде қабылданады. Ғылыми кеңістік аясына кез келген дерексіз ұғым енуі мүмкін, сонымен бірге зерттеу нысаны, зерттеуші ғалымдар, жақтастар мен қарсыластар, өзара ғылыми байланыстар т.т. енеді.

Кеңістік қатынасы тік (вертикал) және көлденең (горизонталь) бағдармен сипатталатыны белгілі. Ғылыми дискурс үшін тік бағдар «жоғары деңгей / төмен деңгей»

ұғымдарымен байланысты. Көлденең белгі ғылымның түрлі салаларына және олармен шектесетін, түйісетін тұстарын байланысты түсіндіріледі. Мысалы: *Тірі организм биологиялық құбылыстардың қатарына жатса, тіл қоғамдық құбылыстардың қатарына жатады* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 6-б.).

Ал *Абайдың тілі – кең тақырып* (Р. Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 9-б.) немесе *Абай қаламынан шыққан әдебиет дүниелерінің тілін жеке алып суреттемес бұрын, сол Абай тұсында, айналасында қазақ тілінде тағы да қандай әдебиеттер болды дегенді санап алуға тура келеді* (Сонда, 19-б.) мысалдарындағы «кең», «тұсында», «айналасында» ғылыми кеңістіктің қаншалықты ауқымдылығын, тереңділігін және ғылыми дискурстағы сол тереңдікті айқындау әрекеттерін көрсетеді.

Айталық, зерттеу нысанына байланысты «тереңдік» өлшемі қолданылады, «тереңдік» негізгі кеңістік деңгейінен төмен орналасады да, «тереңдіктегі жасырын» нысанды айқындау – әр сала бойынша іске асырылатын ғылыми іс-әрекеттің негізгі мақсаты. Мысалы:

Физика фундаментальдық ғылымдар қатарына жатады. Қазіргі заман талабына сай, техниканың жедел дамуына байланысты бұл пәнді терең, жан-жақты игеру біздің болашақ техника саласында қызмет ететін инженер мамандарымызды теориялық және практикалық жағынан дайындауда шешуші рөл атқарады (А.Қ.Ахметов. Физика, 3-б.).

Осыған байланысты академик Ә.Қайдардың «*індете зерттеу*» («төркіндете зерттеу» термині де бар) метафоралық қолданысын алуға болады. Ғалым бұл қолданыстың мән-жайын былайша түсіндіреді: «...Тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеудің тағы бір принципін біз «індете зерттеу» деп атадық. Аңшылар лексиконында: *«аңды індетіп алу»* – тазылардан қашып келіп, жан сауғалап, кез келген інге тығылған аңдарды (түлкі, қасқыр, қарсақ, борсық т.б. аңшы амалдап, су құйып, түтін салып, таяқ жүгіртіп т.т.) қолға түсіру әдісі.

«Індете зерттеу» деп шартты түрде алынып отырған бұл терминнің мәнісі – зерттеушінің тілімізде күнделікті айтылып, жазылып жүрген («қолбала, елгезек») сөздермен ғана шектеліп қалмай, не өзі білетін, шеті көрініп тұрған, не ұмыт болған тіл фактілерінің «ізіне түсіп», лексикалық қордың қойнау-қалтарынан іздеп тауып, түп-тамырымен қопарып, түбегейлі айқындауға тырысу деген сөз. Сонда ғана этнос табиғатын толық танып-білуге қажетті тілдік фактілерді, сол фактілердің қабатында, астарында, қайнар көзінде жатқан небір ғажайып этнолингвистикалық деректерді тауып, сөйлетуге болады. Олардың «ірілерін» ғана емес, «майда-шүйделеріне» дейін түгел қамту ләзім. «*Індете зерттеуге*» әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туындыға да қатысты дүниенің бәрін (олардың атауы арқылы) түгел қамту міндеті де жатады...» (Ә.Қайдар Әбдуәли. Қазақ этнолингвистикасы, 494-495 бб.).

Мұның бәрі «тереңдіктегі жасырын» нысанды айқындау – бір ғылыми жұмыспен шектелмейтінін, «бір еңбектің ішінде талдау мүмкін еместігін», оларды ажыратып, айырып, саралап талдау керектігін көрсетеді.

Мысалы: *Сөз жоқ, Абайдай жазушының тілін осы айтылған жақтардан түгел қамтып, бір еңбектің ішінде талдау мүмкін емес. Және осылардың баршасы бір-екі зерттеушінің үлесіне тиюі тағы шарт емес.*

Біз бұл жұмысымызда Абай тілін жоғарыда көрсетілген аспектілердің бірінен ғана алып таңдадық (Р.Сыздықова Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 10-б.).

Ал бұлардың дәл қайсылары қай топқа жататынын осы үлгілердің бәрінің тіліне жан-жақты лингвистикалық талдау жасап барып айырып, орындарын көрсету – келешектегі міндеттеріміздің бірі (Сонда, 35-б.).

Егер ғылыми сала үшін әлем түсінікті, түсініксіз, танылған және танылмаған, зерттелген (игерілген) немесе белгісіз болатын болса, мұндай модельдер соларды тануға, жеткізуге мүмкіндік береді. Ғылымның терең қатпарын игеруге арналған менталды іс-әрекеттердің жиынтығын көрсетеді. Қабылдау үдерісі таным нысанының бөлшектелуіне тікелей байланысты, айталық, жіктеу, ажырату, бөлу, топтастыру т.б. Келтірілген мысалдар

соны білдіреді. Қандай да бір нысанның түрі ғылыми танымның аясына ене отырып, оның негізгі ерекшеліктерін сақтау арқылы бөлшектенетін конструктивті ұғым ретінде көрініс табады.

Сөйтіп, ғылыми дискурс үшін кеңістік – «кен», «қазына» тәрізді онтологиялық модельдермен шектесіп жатады. Онтологиялық білім қалыптастыру, әлем жайындағы бастапқы түсініктер – ғылыми дискурсты модельдеудің алғашқы кезеңіне тән. Дж.Лакофф пен М.Джонсон «онтологиялық метафора» терминін енгізген: *Онтологиялық метафора* – эмоцияны, оқиғаларды, әрекеттер тізбегін белгілі бір зат немесе субстанция ретінде қарастырудың амалы. Когнитивті терминдер сөздігінде оған «абстрақтылы ұғымдардың кеңістіктегі шекарасын анықтау» деген анықтама берілген [Бұл жайында қараңыз: 7, 282-283 бб.]. Н.А.Мишанкина дискурсивті-онтологиялық метафора терминін ұсынады. Ғалымның көрсетуінде, бұл термин – дискурсты жеке менталды сала ретінде онтологизациялау қызметін атқарады [8].

Модельдеудің бұл кезеңінде физикалық құбылыстардың абстрактілі аяға көшуі сипатталады. Мысал ретінде Ә.Қайдардың келтірген мәтінін алуға болады, онда ғылыми нысандардың зерттелуі барысындағы зерттеу әрекеттерінің нақтылықтан дерексіздік сипат алуы жақсы түсіндірілген: *«...әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туындыға да қатысты дүниенің бәрін түгел қамту міндеті де жатады»*. Осындағы табиғаттағы өсімдік дүниесіне тән әрекеттің (бұтақтау, өркендеу) абстрактілі құбылыстардың (бұл жерде – тілдік деректер) өзіндік «өмірін», дербестігін көрсету үшін қолданылып тұр. Автор қолданысындағы «балалау» етістігі де жан-жануарға тән әрекетті абстрактілік сапада қолданудың жарқын мысалы. Модельдеудің бұл үлгісін «нысан – өсімдік дүниесі», «нысан – жан-жануар» деп көрсетуге болатын тәрізді. Бұл модельдер ғылыми нысанның жақындастығын, байланыстылығын, сатылы байланыс болатындығын бейнелеу үшін қолданылады және ол ғылыми дискурс үшін қажет.

Кеңістік ұғымы мен көзбен көру (визуалды) арқылы қабылдаудың тығыз байланысы бар, бұлардың бірқатарын «таным – көрім (видение)» моделін репрезентациялайтын модельдеуге жатқызуға болады. Мұндай модельдер ғылыми дискурстағы «көрнекілік қағидатын» айқындайды және оның қолданысы таным мен түсініктілік деңгейінің дискурс үшін маңыздылығын көрсетеді. Мына мысалдарға назар аударайық:

1) *Соңғы кездердегі зерттеулерге қарағанда, XV ғасырдан, қазақ халқының этникалық тұтастық болып құрылған кезінен басталған қазақ әдебиеті келесі ғасырлар бойына үзілмей келгенін байқаймыз* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 25-б.); 2) *Демек бұл анықтамаға қарасақ, осы күнгі жазба тілімізде қолданылатын ...* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 30-б.); 3) *Ойлауды екі түрлі апектіде қарауға болады: зерттеушілер ойлауды сөз еткенде, біріншіден, оны ұғым, байымдау формаларында болатын абстракті мазмұн, абстракті процестер түрінде қарайды да, екіншіден, қабылдау мен елестерді образы түрінде болатын сезім-образдардың мазмұны ретінде қарайды* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 45-б.); 4) *Осыларды келтіре отырып, Қ.Жұбанов олардың қазақша баламаларын көрсетеді* (І.Кеңесбаев. Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов / Кітапта: Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 19-б.).

Осы сөйлемдердегі қыстырмалар өздерінің негізгі мәндерімен (салыстыру мағынасындағы) қоса дискурс аясында жүзеге асатын ғылыми іс-әрекеттің белгілі бір дәрежедегі нәтижесін көрсету үшін қолданылған. Ғылыми кеңістіктегі авторға дейінгі бар ақпаратты қажетіне жарату, бір қарағанда, көзге байқала бермейтін дискурс ішіндегі мазмұнды көрсетеді және бұл дискурсивтік-когнитивтік талдау жүргізу барысында ғана анықталады. Дәстүрлі-функционалдық тәсіл сөйлемдердегі бар мағынаны назарға алса, дискурсивтік-когнитивтік мәнмәтін арқылы өмір сүретін, ойлау тәжірибесі мен когнитивтік операциялар негізінде қалыптасатын, модельдену сипаты болатын үзіктерді (мәтін) айқындайды. Мұндай үзіктер тіл мен ойдың жалғастығын ғана емес, дискурстың, соның ішінде мәтіннің түзілу заңдылықтарын құрайды. Мысалдар кеңістіктегі жалпылаушы таным

мен автордың өзіндік танымын (ғылыми нысанға қатысты көрімін) ұштастыратын қызмет атқарады.

Әдетте ғылыми нысанның көп қырлы болып келетіндігі айтылды. Тіл ғылымына қатысты Ә. Қайдардан келтірілген мысалдан оны мынадай метафоралық қолданыс арқылы байқаймыз: «лексикалық қордың қойнау-қалтары...», «түп-тамыры...», тілдік фактілердің «қабаты», «астары», «қайнар көзі», «ірілері», «майда-шүйделері» т.т. Демек, көп қырлы нысанды көзбен қабылдаудың енді бір қыры – нысанның барлық тұстарын бірмезгілде айқындау мүмкін еместігі. Осыған орай белгілі бір тақырыпты зерттеу – нысанның бір қырын тануға арналады. Зерттеу нысаны жайында толыққанды әрі шынайы мәлімет алу үшін оны *жан-жақты зерттеу* қажет:

Сонымен қатар, аналитикалық химияның мақсаты анализдің, аналитикалық әдістердің теориялық негіздерін жан-жақты және кеңінен зерттеу, әр түрлі ортада элементтер мен олардың қосылыстарының болу формаларын, агрегаттық күйін оқып үйрену, координациялық қосылыстардың тұрақтылығын және құрылысын, құрамын анықтау, заттардың термиялық, оптикалық, электрохимиялық, магниттік және т.б. сипаттамаларын зерттеу (А.Ж.Сейтебетова, С.С.Лиходий. Биологиялық химия, 7-б.).

Мәтін лингвистикасында мәтіннің туу (пайда болу) заңдылықтары ерекше қаралады, мұндай заңдылықтар ғылыми мәтіннің қалыптасуында да маңызды болып саналады. Когнитивтік тұрғыдан келгенде, таным үдерісінде ежелден бар ойлау, әлемді қабылдау үлгілері ғылыми таным үшін де белгілі бір дәрежеде рөл атқарады. Ғылыми тақырыптың, саланың, мәселенің өрістеуіне, мәтін, мәтін үзгі ретінде түзілуіне және ойлаудың ұлттық ерекшелігіне сәйкес қазақ тілінің мүмкіншілігі негізінде түзілуіне қызмет етеді. Қазақ тіліндегі ғылыми дискурстың жалпыадамзаттық, әмбебаптық мәселелерін өзіндік тұрғыдан баяндауға жол ашады.

Сөз болған модельдер ғылыми дискурстағы коммуникативті-когнитивті кеңістікті қалыптастырады, соны ұйымдастыруға қызмет ететін басты тетік. Метафоралану үдерісі осы орайда білімді онтологизациялау рөлін атқарады, ғылыми қатынас пен ғылыми қызмет жүзеге асатын ғылыми дискурстың метафоралану кеңістігін айқындайды, метафораланудың ғылым атаулыға да жат емес екендігін, таным үдерісіндегі әлеуетін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиет:

1. Амирова Ж.Р. Влияние русского языка на формирование научного стиля казахского языка. Автореферат ... канд. филол. наук. Алматы, 1983.
2. Құрмамбаева Ж.Д. Қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиет стилінің қалыптасуы (XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басы). Филол. ғыл. канд. ... авторефераты. Алматы, 2003.
3. Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі (құрылымдық және коммуникативтік негіздері). Алматы: Арыс, 2007.
4. Тілембекова А. И. Ғылыми - техникалық мәтіндердің (ФТМ) лингвопрагматикалық құрылымы (Электроника және байланыс салалары бойынша). Филол. ғыл. канд. ... авторефераты. Алматы, 2004.
5. Букейханова Р.К. Субъективный аспект когнитивного механизма обработки дискурса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференций, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию КазГУМОиМЯ им. Абылайхана. Ч.1. – Алматы, 2001, 72-75 бб.
6. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001, №4. - 39-44 бб.
7. Оразалиева Ә. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: «Ан Арыс», 2007.
8. Мишанкина Н. А. Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса. Автореферат ... докт. филол. наук. Томск, 2010.

Дереккөз әдебиет (мысалдар алынған):

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Өнд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.
3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., Санат, 1993.
4. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. А., Арыс, 2004.
5. Ахметов А.Қ. Физика (оқулық). Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті. А., 2000.
6. Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы // Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014.
7. Сейтеметова А.Ж., Лиходий С.С. Биологиялық химия. А., Білім, 1994.
8. Жарықбаев Қ. Психология: Арнаулы орта оқу орындары оқушылары мен пединституттардың педагогика және бастауыш мектеп әдістемесі факультеті студенттеріне арналған оқулық. А., “Білім”, 1993.
9. Құлажанов Қ.С. Аналитикалық химия. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. Алматы: “Білім”. 1994.

Бөрібаева С.Б.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Халықаралық қатынастар факультеті
дипломатиялық аударма
кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Алматы
sofikazgu@mail.ru*

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Резюме. В работе рассматриваются именные предложения в казахском языке на материале романа-эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая». Выявляются их отличия от глагольных предложений и определяется коммуникативное назначение именных предложений.

Впервые А.П. Поцелуевским в тюркском языкознании, М. Балакаевым в казахском языкознании впервые были выделены именные предложения и показаны их отличия от глагольных предложений. Особое внимание в работе уделено сопоставлению предложений, использованных в первом (1942 г.) и втором (1961 г.) изданиях романа М. Ауэзова «Путь Абая». Замена глагольных предложений, встречающихся в первом издании, на именные предложения во втором издании обусловлена, по мнению автора, способностью последних не только емко и точно выразить мысль, но и усилить выразительность текста, выполняя коммуникативно-прагматическую функцию.

В статье уделено внимание именным предложениям, их видам, особенностям использования в романе классика казахской литературы, писателя М. Ауэзова «Путь Абая». В частности, выясняется употребление автором разных видов именных предложений и особенностей их образования.

Ключевые слова: именные предложения, глагольные предложения, произведение, особенности, сказуемое.

Summary. Nominal sentences are examined in the Kazakh language on the material of epic novel of M. Auezov "The way of Abai". Their differences from the verbal sentences are deduced and communicative setting of nominal sentences is determined.

Nominal sentences were first distinguished and their differences from the verbal ones were first shown in turkic linguistics by A.P.Potseluevskiy and in Kazakh linguistics by M.Balakaeviy.

The special attention was paid to the comparison of the sentences used in the first (1942) and second (1961) editions of novel of M.Auezov "The way of Abai". The replacement of verbal sentences meeting in the first edition on the nominal ones in the second, is conditioned, according to the opinion of author, by ability of last not only capaciously and exactly to express an idea but also to strengthen an expressiveness of the text, performing the communicative-pragmatic duty. In this article much attention is given to the nominal sentences, their kinds, features of the usage in the novel of classic of Kazakh literature, writer M.Auezov "The way of Abai".

Key words: nominal sentences, verbal sentences, work, features, predicate.

Kіріспе. Синтаксистің зерттейтін негізгі нысандарының бірі – сөйлем. Қазақ тіл білімінің дамуы, қалыптасу тарихында бүкіл синтаксис мамандары: А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Х. Басымов, С. Жиенбаев, Ш.Х. Сарыбаев, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Р. Әмір, Қ. Есенов, О. Төлегенов, М. Серғалиев, Т. Сайрамбаев, Б. Сағындықұлы, Ж. Садуақасов, Ж. Жакупов, Т. Ермакова сол сияқты К. Оңалбаева, Б. Елікбаев т.б. жас ғалымдар жай және құрмалас сөйлемнің түрлерін, бір-бірінен өзіндік айырмашылықтарын, ішкі мағыналық, сыртқы құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеді. Десек те бүгінгі таңда сөйлем түрлерінің тілімізде бар, бірақ ғылымда әлі зерттелмеген түрлері зерттеу нысанына ене бастады. Сондай-ақ сөйлемнің құрылымдық ерекшелігі, оған сөз таптарының тікелей әсері, оның сөйлем мағынасына ықпалы да қолға алынып келеді. Қазіргі лингвистиканың даму жағдайында тіл деңгейлері арасындағы байланысты анықтау қазақ тілінің грамматикалық жүйесіндегі негізгі бағыттардың бірі болып саналады. Грамматикалық бірліктер арасындағы парадигмалық қатынасты қарастыру функционалды грамматиканың міндеті болып табылады.

Негізгі бөлімі. Қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер бір жүйеге түсірілмеген, оған вербоцентристік көзқарастың ықпалы мол. Өйткені етістік шақ және модальділік қатынасты білдіреді деген көзқарас басым орын алған. Сол себепті де жалпы тіл білімінде (орыс тіл білімінде) есімді сөйлемдер толымсыз сөйлемдер деп немесе нөлдік тұлғадағы сөйлемдер деп қана танылды. Біз өз жұмысымызда тақырыбымызға қатысты ғалымдар пікіріне назар аударуды жөн көрдік. Алғаш рет түркітануда есімді сөйлем туралы сөз еткен түркмен тілінің маманы А.П. Поцелуевский: «Одна из этих особенностей связана с очень поздним (сравнительно) возникновением в тюркских языках финитных глагольных форм, а, следовательно, и предложений вербального типа. Так, например, в языке орхонских надписей VIII века нашей эры мы находим только две личные формы глагола: императив и имперфект (общую форму прошедшего времени). Вполне понятно поэтому, что для синтаксического строя древних тюркских языков характерно абсолютное преобладание номинальных предложений» – деп ғалым түркі тілдерінің еуропа тілдеріне карағанда бір айырмашылығы – есімді сөйлемдер алғаш қалыптасқанын сөз етеді. Автор ертедегі VIII ғ. Орхон жазуларында көбінесе есімді сөйлемдерді мол кездесетінін айта келе, дегенмен, императив, имперфекті тұлғалы етістіктер де кездеседі, бірақ олардан соң есімдік баяндауышты тұлғалардың да кездесетінін айтады. Соңғы ескерткіштерде т.б. жазбаларда етістіктің элементтерінің баяндауыш қызметінде жұмсалуды кездесе бастады. Одан әрі етістікті сөйлемдердің қалыптаса бастағанына байланысты XVIII-XIX ғғ. есімді сөйлемдерге карағанда етістікті сөйлемдер басымдылық жасай бастайды. Бұл құрамды баяндауыштар тек жай сөйлемде ғана емес, тіпті құрмалас сөйлемдерде де мол орын алды деген шешімге келеді. Сондықтан да қазіргі кезде сөйлем түрлерінің бәрі көбіне етістікті сөйлем түрінде беріліп жүр – дейді [1, 284 б.].

Түркі тіл білімінде А.П. Поцелуевский, қазақ тіл білімінде М. Балақаев бірінші рет есімді сөйлемдерді жеке бөліп, оның етістікті сөйлемдерден ерекше екенін алғаш көрсетті. Біздің жұмысымызда қазақ әдебиетінің классигі, жазушы М. Әуезовтің «Абай» эпопеясындағы есімді сөйлемдер, түрлері, олардың берілу жолдары, жұмсалымдық

мәселесіне назар аударылды. Соның бірі – автордың есімді сөйлемдер түрлерін молынан қолдануы және олардың жасалу ерекшеліктерін анықтау.

Қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап синтаксистің объектісі сөз тіркесі және сөйлем болса, соның ішінде сөйлемнің орны қай жағынан болса да ең елеулі орын алады деп айтуымызға болады. Тіл – қарым-қатынас жасаудың құралы да, сөйлем – сол қарым-қатынас жасауда кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Кісінің ойы әр алуан, әрқилы болғандықтан, соларды айту үшін жұмсалатын сөйлемдер, олардың құрамы да түрлі-түрлі болады [2, 106-107 бб.].

Сөйлем синтаксистік конструкциялардың ішкі құрылымдық ережесі негізінде ұйымдасқан коммуникативті бірлік ретінде адам ойын бейнелейді. Грамматикалық бірліктер арқылы өмірдің нақты көрінісі бейнеленетін сөйлемде, олардың лингвистикалық сипаттамасы тұрғысынан келгенде зерттеушілер арасында сөйлемнің лингвистикалық құрылымы төңірегінде түрлі көзқарастар қалыптасқан.

Тіл біліміндегі сөйлем туралы, оның түрлері жөніндегі түрлі көзқарастарға қарағанда, олар бір біріне қарама-қарсы болып келеді, енді бір пікірлер бірін-бірі толықтырып, жинақтау сипатына ие.

Сөйлем, оның ережелері туралы пікірлер өте көп. Сөйлемге берілген анықтамалар мен олардың белгілерін атауда тіл білімінде мына белгілер анықталған: предикативтілік, модальділік, коммуникативтілік, интонациялық.

Профессор М.Балақаев сөйлемге мынандай анықтама берді: «Предикаттық қатынас негізінде біршама аяқталған ойды білдіретін тиянақты сөздер тізбегін сөйлем дейміз» – дейді [2, 16 б.]. Бұл анықтамадан предикаттық қатынас арқылы сөйлем бастауыш, баяндауыш негіз болатынын басты өлшем болу керек. Лингвистикалық әдебиеттерде баяндауыш қызметін етістік сөз табы атқарады деген көзқарас басым болып, есім сөздердің баяндауыштық қызметі ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалып келді. Дегенмен барлық синтаксистік еңбектерде сөйлемнің түрлеріне қатысты, баяндауыштың жасалуына қатысты есім сөздер туралы айтылып отырды.

Қазақ әдебиетінде есімді сөйлемдерді өзінің «Абай жолы» роман-эпопеясында ең мол қолданған кемеңгер жазушы, көрнекті сөз шебері М. Әуезов.

«Абай эпопеясының тілі бай, орамды. Ол қазақ халқының сөйлеу тілі мен фольклорының және жазба әдебиетінің сөздік қорын мол қамтып бойына сіңірген тіл. Сол себепті бұл шығарманы сөз байлығы жөнінде қазақ тілінің қымбат қазынасы дей аламыз. Біз өзімізді қазақ тілін орташа білетін оқушының қатарында алғанның өзінде, романда бұрын тіпті білмеген не мағынасын анық түсінбеген сөздеріміз аз кездеспейді. Ондай сөздер «Абай романы» арқылы қазақтың әдеби тілінен заңды орнын алып, кең пайдаланылып кетті. Мысалы, шынайы, шытырман, шатқалаң, паш ету, нөпір, арандау, шат-шадыман, түс шайысу, әктеу, танаурау, иен, жұрт, тоқмейіл, – деген сөздерді әдебиет тіліне Мұхтар енгізген. Сонымен қатар, бастапқы мағынасынан ажырап, көнерген сөздер де Әуезовтің қолдануында жаңа мағынаға ие болып, жаңғырып шыққанын білеміз. Мысалы: қыжыл, әбзел, күдіс, қырбай, сығыр, үйездеу, опаздау, бақыл болу, – сияқты сөздер жөнінде осыны айтуға болады.

Мұның бәрі Әуезов тілінің сөздік, лексикондық жағы. Ал, бірақ жазушының тіл шеберлігі тек оның лексикон байлығымен ғана өлшенбейді. Әсіресе сол байлықты жазушының шығармада қолдану шеберлігімен, яғни синтаксистік құрылысымен өлшенеді. Осы жағынан алғанда, Мұхтардың шеберлігі ерекше» [3, 151-152 бб.]. Кемеңгер жазушы, ғалым М. Әуезовтің әлемге әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясы туралы академик Қ. Сәтпаевтың: «Әуезовтің «Абай» романы аса көрнекті көркем шығарма ғана емес, ол сондай-ақ үлкен бағалы ғылыми еңбек. «Абай» романына әр саласының мамандары назар салмай өте алмайды. Қазақ халқының өткенін зерттегісі келетін ғалымдардың бірде-бірі бұл кітапты жанап өте алмайды: ғалым-филолог одан фольклордың бай материалдарына қанығумен қоса, қазақ әдеби тілінің тууы мен қалыптасуын көреді...», – деп сонау қырқыншы жылдары айтқан сөздері бүгінде өзекті мәселеге айналып, эпопеяның жан сырына қаныққысы келетін

саналы адамға шам-шырақ тәрізді [4, 38-39 бб.]. Содан бері роман-эпопея хақында көптеген монографиялық еңбектер мен ғылыми зерттеулер, мақалалар жарық көрді. Алайда уақыт озып, жылдар өткен сайын ұлы шығарманың жаңа қыр-сырлары ашылуда.

«М. Әуезов романдарының көркемдік қуатының ең негізгі тамырларының бірі оның тіл шеберлігінде. Жазушы тілінің шеберлігі, оралымдығы оның авторлық баяндауларынан да, табиғат суреттерінен де геройлардың сөздік, портреттік сипаттарынан да әрдайым айқын сезіліп отырады. Қазақтың ғасырлар бойы жасалып, молығып келген тіл байлығын жазушы жете игерген және сонысын өзінің романдарында мейлінше мол әрі шебер пайдаланған. Яғни, ол туған тілінің бойынан бейнелілік мол қуат тапты. Бұл заңды да. Өйткені қандай сөз суретшісі болмасын тыңнан тіл жасай алмақ емес. Бірақ ол халық тілін молықтырады, оны жаңа сөздермен, сөз тіркестерімен байытады, ол өз халқының тіл байлығын мол пайдалана отырып, қазақтың әдеби тілін жаңа биікке көтерді. Бұл ретте М. Әуезов романдарының атқарған рөлі ерекше. Жалпы алғанда, қазақтың қазіргі әдеби тілінің байлығы мен алуан түрлі қырын, оның суреттеушілік мүмкіншіліктерін М. Әуезовтің Абай туралы романдары мейлінше анық танытты» [5, 136 б.].

«Абай жолы» – Мұхтар Әуезовтің бас кітабы. Мұхтар Әуезов жазушы ретінде эпос пен драманың шағын түрлерінен күрделі жанрларына дейін, одан әрі ұланғайыр ғасырлық шындықты туған халқының тарихи тағдырымен тамырластыра танытқан керемет кең құлашты эпопеяға дейін самғап, парлап көтерілген теңдесі жоқ сөз зергері болса, ғалым ретінде баяғы бағзы дәуірден күні бүгінге дейінгі бүкіл дүниежүзілік әдебиет пен өнер құпияларын бір басына сыйғызған білгір зерттеуші, сол әлемдік әдебиеттің фонында қазақтың ұлттық сөз өнерінің өсіп-өрбу процесін жіті қадағалап, жете талдап, тағы да сол бүкіл әлемдік биік тұрғыдан пікір түйген әділ сарапшы да, ұстаз ретінде сан мың шәкіртті аузына қаратып энциклопедиялық біліміне кенелткен тамаша тәрбиеші бола білді» [6, 294-295 бб.].

«Абай» тарихи романының бірінші кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы жарыққа шыққан. 1949 жылы дилогияға ҚСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ұлы ақын және оның халқы туралы тарихи романдар топтамын одан әрі жалғастырған «Абай жолы» да екі кітап – дилогия: бірінші кітабы 1952 жылы, екінші кітабы 1956 жылы түзетіліп басылып шықты.

Сөйтіп, «Абай жолы» деген кітап өзара тұтасқан төрт том (тетралогия) 1959 жылы Лениндік сыйлыққа ие болды» [6, 262-263 бб.].

«Абай» тарихи романының бірінші кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы жарыққа шыққан. Екі кітабы 1948-1949 жылдары қазақ, орыс тілдерінде қатар жарияланды. 1952 жылы және 1956 жылдары түзетіліп, қайта басылып шықты. «Өз кітапханасында осы шығарманың 1948-1949 жылғы басылымында (1,2 кітап) бөтен біреудің қолымен түзету енгізгендері бар. Бұл 1952 жылы шығатын басылымға дайындаған адамның редакторлық жасағаны сияқты. Автор бұған келіскен болуы керек, себебі кейінгі басылым сондағы көрсетілгендер бойынша кеткен. Басылу барысындағы корректураны қарап-қарамағаны белгісіз, бірақ қолжазбаны ұсынар тұста мейлінше қатты көңіл аударған; әрбір сөз, сөйлем көзі түсіп кетсе болды, өңдеп жөндеуді тіленіп тұрған сияктанған. Мұндай әрекеттер әрбір басылым тұсында үздіксіз болып тұрған. Егер алғашқы басылымдарда «еді», «екен» сияқты сөздер мол кезіксе, кейін бұлар келіп-келіп соңғы басылымда мүлде сыпырылып қалған, кейде орнын басатын басқа сөздермен алмастырылған. Олар: «Мұның бәрі қиялап айтқанда Құнанбайдың қошаметі еді», «Мына мінездерін кешіргендей еді», «Салғырттығы жоқ, сергек, қатал күзетші еді» дегендей болып кете барады» [7, 597 б.].

М. Әуезов «Абай» эпопеясының екінші басылымында романның бірінші және екінші басылымының арасында есімді сөйлемдердің берілуінде үлкен айырмашылық бар.

Біз де өз жұмысымызда романның алғашқы басылымы мен екінші басылымының мәтінін салыстырып біршама айырмашылықтарды байқадық.

1-кесте – М. Әуезовтің 1942, 1947 жылдары алғаш жарық көрген «Абай» романы мен 1961 жылы қайта жарық көрген «Абай жолы» роман-эпопеясының айырмашылығы

М. Әуезовтің «Абай» романы «Жолда» бөлімі (1942, 1 кітап)	М. Әуезовтің «Абай жолы» романы «Жолда» бөлімі (1961, 1 бөлім)
1	2
1 Айғыздан туған Смағұл Оспанмен <i>түйдей құрдас болатын</i> (96 б.).	1 Айғыздан туған Смағұл Оспанмен <i>түйдей құрдас</i> (97 б.).
2 Дәл жанында үлкен биік шелекке ашытып қойған түйенің қымызы <i>бар еді</i> (96 б.).	2 Дәл жанында үлкен биік шелекке ашытып қойған түйенің қымызы <i>бар</i> (98 б.).
3 Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға әзірлеп отыратын ағы <i>осы болатын</i> (96 б.).	3 Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға әзірлеп отыратын ағы <i>осы</i> (98 б.).
«Шытырманда» бөлімі (1942, 1 кітап)	«Шытырманда» бөлімі (1961, 1 бөлім)
4 Үнсіз уайымдаған ана <i>қаралы еді</i> (144 б.).	4 Үнсіз уайымдаған ана <i>қаралы</i> (142 б.).
«Тайғақта» бөлімі (1947, 2 кітап)	«Тайғақта» бөлімі (1961, 2 бөлім)
5 Жәй басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан, өзінің <i>шешесі екен</i> (4 б.).	5 Жай басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан, өзінің <i>шешесі</i> . (385 б.).
6 Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел, – осы үйдің келіні, Абайдың апасы, <i>Мәкіш еді</i> (11 б.).	6 Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел – осы үйдің келіні, Абайдың апасы - <i>Мәкіш</i> (385 б.).

1-кесте – Жалғасы

1	2
«Тағы да әнде» бөлімі (1947, 2 кітап)	«Биікте» бөлімі (1961, 2 бөлім)
7 Быйылғы қыс, Абайдың ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған <i>қысы еді</i> (430 б.).	7 Биылғы қыс, ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден Абай өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған <i>қысы</i> (766 б.).
8 Мұхамеджан да Көкбай мен Мұқа сияқты жақсы әншімін деген <i>жігіт болатын</i> (435 б.).	8 Мұхаметжан да, Мұқа сияқты жақсы әншімін деген <i>жігіт</i> (771 б.).
9 Оның үстіне, бұның өзінің де андасанда өлең шығаратыны <i>бар еді</i> (435 б.).	9 Оның үстіне, бұның өзінің де андасанда өлең шығаратыны <i>бар</i> (771 б.).
10 Соңғы жылдар Абайдан шыққан өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достың <i>бірі еді</i> (435 б.).	10 Соңғы жылдар Абайдан тараған өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достың <i>бірі</i> (772 б.).

Жоғарыда көрсетілген 1942 жылғы «Жолда» бөліміндегі: Айғыздан туған Смағұл Оспанмен *түйдей құрдас болатын* сөйлемі мен 1961 жылғы «Жолда» бөліміндегі: Айғыздан туған Смағұл Оспанмен *түйдей құрдас* сөйлемі баяндауыштары арасындағы айырмашылық бар. Демек, автор алғашқы басылымында құрама етістікті баяндауыш түрін берсе, екінші басылымында есімді баяндауышқа айналдырып *болатын* есімше жұрнақты *бол* етістігін алып тастаған.

Қалған сөйлемдердің де баяндауыштары өзгертілген.

Екінші сөйлемнің алғашқы басылымының баяндауышы құрама болса, кейінгі нұсқасының баяндауышы *бар* сөзінен жасалып тұр:

бар еді → *бар*.

Үшінші сөйлемде де *болатын* етістігін алып тастап, есімдікті есімді сөйлемге айналдырған:

осы болатын → *осы*.

Төртінші сөйлемнің алғашқы нұсқасы сын есімді құрама баяндауыш болса, кейінгі нұсқасы сын есімді баяндауыш болып өзгертілген:

қаралы еді → *қаралы*.

Бесінші сөйлемнің алғашқы басылымында баяндауышы жалпы есім мен *екен* көмекші етістігінен жасалған құрама баяндауыш болса, екінші басылымында зат есімді баяндауыш болып сөйлемді тиянақтап тұр:

шешесі екен → *шешесі*.

Алтыншы сөйлемнің алғашқы баяндауышы жалқы есім мен *еді* көмекші етістігінен болса, кейінгі баяндауышы таза жалқы есімнен жасалып сөйлемді тиянақтап тұр:

Мәкіш еді → *Мәкіш*.

Жетінші сөйлемнің құрылымында *Абай* сөзінің орнының ауысқандығын және *еді* көмекші етістігінің жоқ екендігін көріп отырмыз:

қысы еді → *қысы*.

Сондай-ақ автор екінші кітабының кейбір бөлімдерінің аттарын да өзгертіпті. Мысалы, екінші бөлімінің бұрынғы аты «Әнде», екінші басылымында «Жайлауда», төртінші бөлімі «Аңда» - «Оқапта», жетінші бөлімі «Тағы да әнде» - «Биікте» деп өзгертіпті.

Сегізінші жай сөйлемнің бірінші басылымында *Көкбай* жалқы есімінің болғанын, ал екінші басылымында жоқ екенін көріп отырмыз және етістікті баяндауышты автор жалпы есімді баяндауышқа айналдырған:

жігіт болатын → *жігіт*.

Тоғызыншы сөйлем алғашқы басылымды *бар еді* тұлғасында келсе, кейінгі басылымда *еді* көмекші етістігі түсірілген:

бар еді → *бар*.

Соңғы сөйлемнің баяндауышы алғашқы басылымында құрама баяндауыш болып келсе, екінші басылымында *еді* көмекші етістіктерін автор алып тастап, есімді баяндауыштар жасаған:

бірі еді → *бірі*.

Біздің пайымдауымызша, автордың *болатын*, *еді* көмекші етістіктерін алып тастап, таза есімді баяндауыш жасауы: есім баяндауыштар ойды дәл, нақты қысқа жеткізудің стильдік тәсілінің бірі болып табылады. Ал *еді* көмекші етістігін алатын болсақ, бұл көмекші етістіктің «е түбінде қазір толық лексикалық мағына жоқ, сондықтан мазмұны жағынан да, форма жағынан да шалағай, яғни толымсыз сөздер. Бірақ лексикалық мағыналары да, грамматикалық формалары да толымсыз (шалағай) болғанымен, олар тілімізде айрықша мол функция атқарады. *Еді* көмекші етістігі тарихи *e* (*ep*) етістігінің жедел өткен шақ формасынан (*ep+di*) қалыптасқан. Осыған сәйкес, *еді* формасы қай сөзге тіркесе де, оған өткен шақ мағынасын үстейді және жіктеліп жұмсалады да, қай жақ екенін көрсететін көмекші сөз ретінде қызмет етеді» [8, 248 б.]. Сондай-ақ «*болатын* етістігі әрі жетекші, әрі көмекші болып қызмет атқарады. *Бол* етістігінің көмекшілік қызметі өзге көмекші етістіктерден басқаша, демек, оның ең негізгі және басты қызметі - есімдерден құранды етістіктер тудыру. Оның бұл «мамандығын» өзге көмекшілер атқара алмайды. «*Бол*» етістігінің жәрдемімен жасалған құранды етістіктердің соңғы компоненті түрленіп, саралама, суреттеме етістіктер жасайды» [8, 265-267 бб.].

Есім баяндауыштар туралы профессор М. Балақаев: «Қазақ тілінде есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктердің) қайсысы болса да баяндауыш қызметінде жұмсала береді, бұл үшін олардың қасында көмекші етістіктің тұруы шарт емес. Ал есім баяндауыштардан кейін тұратын көмекші етістіктер баяндауышқа ондай тек шақтық мағына

қосып қана қоймайды, сөйлемнің тұлғасын түрлендіретін де қызметте жұмсалады. Сондықтан *Мен оқушымын. Сен оқушысың. Ол – оқушы* дегендерді таза есімді сөйлем деп қарасақ, *Мен оқушы едім. Мен оқушы болатын болдым. Сен оқушы болатын болдың* дегендерді есімді және етістікті сөйлемдердің екі арасынан орын алатын, бірақ есімді сөйлем болу қасиеті басым, жай сөйлемнің ерекше бір, есім-етістікті құрама баяндауышты түрі деп қараймыз» [2, 131-132 бб.].

Қорытынды.

- М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының екінші басылымында есімді сөйлемдердің мол ұшырасуы дәлелденді.

- Алғашқы басылымы мен екінші басылымының мәтіндері талданды.

- Есімді сөйлем етістікті сөйлемге қарағанда мағыналық та, көлемі жағынан ықшамды.

- Тарихи жағынан есімді сөйлем етістікті сөйлемге қарағанда бұрын қалыптасты. Осы дәстүрді сақтаған М. Әуезов тарихи романын байырғы қалыппен тек есімді сөйлемдермен беруі автордың тілдік түпкі дамуынан хабардар екенін көрсетсе керек.

Пайдаланған әдебиет

1. Поцелуевский А.П. Избранные труды / Отв. ред. А.А. Курбанов. – Ашхабад: Ылым, 1975. – 291 с.

2. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Санат, 1997. – 237 б.

3. Қаратаев М. Қазақтың тұңғыш эпопеясы // Мұхтар Әуезов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 151-152с. 4. Сәтбаев Қ. Аса үздік шығарма // Мұхтар Әуезов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 38-39 с.

5. Нұрқатов А. Ел өмірінің айнасы // Мұхтар Әуезов творчествосы: Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1965. – 136 с.

6. Қабдолов З. Менің Әуезовім. – Алматы: Санат, 1997. – 294-295 с.

7. Әкімов Т. Түсініктер // Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-кітап. – 597 с.

8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 248 с.

9. Оңалбаева К.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2002. – 25 б.

10. Елікбаев Б. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді құрмалас сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2000. – 24 б.

11. Әуезов М.О. Абай: тарихи роман. – Алматы: Қазақтың Біріккен Мем. Баспасы, 1942. – 397 с.

12. Әуезов М.О. Абай: тарихи роман. – Алматы: Қазақтың Біріккен Мем. Баспасы, 1947. – 441 с.

13. Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 801с.

*Елеуова А.С.
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Атырау
Ai0801@mail.ru*

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ГРАММАТИКАНЫҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Резюме: Как известно, труды профессора Т.Сайрамбаева посвящены вопросам теории грамматической структуры. Труды ученого представляют значительный вклад в развитие теории синтаксиса современного казахского языка, а также имеют бесспорное значение в освещении некоторых направлений синтаксиса казахского языка. В данной статье раскрывается значимость трудов ученого в становлении синтаксиса казахского языка, а также делается сравнительный анализ важнейших теоретических положений.

Ключевые слова: языкознание, языковые единицы, аспекты синтаксиса, члены предложения, коммуникативность, предикативность.

Summary: As is known, the works of Professor T. Sayrambayev are devoted to the theory of grammatical structure. Proceedings of the scientist represent a significant contribution to the development of the theory of syntax of the modern Kazakh language, and also have indisputable significance in covering some areas of the syntax of the Kazakh language. This article reveals the importance of the scientist's works in the development of the syntax of the Kazakh language, and also compares the most important theoretical positions.

Keywords: linguistics, language units, aspects of syntax, sentence members, communicative, predicative.

Қазақ тіл білімінің тарихында қазақ тілін ғылым ретінде қалыптастырған, оның ғылыми-теориялық негізін қалаған ғалымдардың ерекше орны бар. Осы тұрғыда қазіргі қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуы мен бүгінгі жай-күйі, көкейкесті мәселелерін танып білуде профессор Т.Сайрамбаевтың теориялық тұжырымдарын зерттеудің маңызы зор.

Қайсыбір ғалымның ғылыми тұжырымдары мен зерттеу бағыттарына сәйкес ұстанымдары көзі тірісінде қолдау тауып немесе кереғар пікір туындатса, ғалым дүниеден озғаннан кейін оның ғылыми бағыты негізгі сынақ – уақыт сынынан өтеді. Сөйтіп, тіл білімі тарихында қандай да бір ғылыми бағыттың негізділігі, өміршеңдігі уақытпен өлшенеді. Қай халықтың болмасын білім беру ісі мен ғылымының көш басында сол халықтың ғылымына, әдеби-мәдени, саяси өміріне еңбегін сіңірген ерен тұлғалардың тұратыны белгілі. Ғалымның үзеңгілес замандастары, тәлім-тәрбие, үлгі-өнегесін алған ізбасар шәкірттері сол ғалымның қалдырған мұрасының салмағына қарап, оның ғылымдағы орнын уақыт елегінен өткізіп, тарихи тұрғыдан таразылап, бағалайды. Қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық және әдістемелік жағынан даму мәселелеріне тоқталып, оның негізгі теориялық бағыт-бағдарын анықтап, қарқынды дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі – профессор Т.Сайрамбаев.

Ғалым синтаксис мәселелеріне тоқталғанда, ең алдымен, сөйлемді басты синтаксистік категория ретінде таниды. Сөйлемдердің тілтанудағы синтаксис ғылымының басты зерттеу нысаны болатындығы белгілі. Оның тіл жүйесіндегі ең басты бірлік болып анықталуының өзіндік дәлелді себебі бар. Әр деңгейдегі тілдік бірліктер: фонемалар, морфемалар, лексемалар, сөз тіркестері – түптеп келгенде, ең алдымен, тілдегі сөйлемдерді құрастыру үшін қызмет етуге жұмылады. Толық мағыналы сөздер, яғни лексемалар сөйлем құрылысында белгілі бір грамматикалық позицияларға орналасып, сол арқылы сөйлем мүшелері қызметін атқарса, қосымшалар мен көмекші сөздер сол сөздерді, яғни сөйлем мүшелерін тұлғалары жағынан өзара

грамматикалық байланысқа түсіріп, ал мағыналық жағынан сол сөйлем мүшелерінің, тіпті сөйлемдердің арасындағы синтаксистік мағыналарды, қатынастарды көрсетеді. Ал сөйлемдер солардың бәрін жинақтап тиянақтап тұрады. Сонымен, сөйлемге келгенде, тіл жүйесінің барлық тетіктері өздерінің негізгі, түпкі қызметтік мақсатына қол жеткізеді. Сөйтіп, біріншіден, сөйлеуші адамның айтайын деген ойын белгілі бір шамада тиянақтап жарыққа шығаруды қамтамасыз ететін, екіншіден, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін тікелей қолданылатын бірліктер – сөйлемдер тілдік жүйедегі негізгі мақсаттарды орындайтын бірден-бір тірек болып табылады. Сөйлемнің осы жоғарыда аталған қасиеттері тіл білімінде оның негізгі белгілері ретінде танылатындығы профессор Т.Сайрамбаев зерттеулерінде орын алған.

Сөйлемнің басты белгілерінің ішіндегі ең бірегейлері ретінде сөйлемдер, ең алдымен, коммуникативтік және предикативтік бірлік ретінде танылып айқындалатыны, осы қызметтері арқылы сипатталып отыратыны белгілі.

Бұл жағдай енді предикативтілікті синтаксистік аспектілердің ара қатынасы тұрғысынан қарастыруға әкеледі. Ондай көзқарасты да Т.Сайрамбаев пікірлерінен көруге болады [1:6]. Ғалым сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін зерттеуге арналған еңбегінде предикативтілік категориясы, яғни сөйлемнің предикативтілігін әдеттегі үш синтаксистік аспектіден немесе сөйлем құрылысының үш түрлі ұйымдасуынан – конструктивтік-грамматикалық, семантикалық-логикалық, сонымен қатар коммуникативтік-психологиялық аспектілерінен жинақталып шығып, олардың тығыз бірлігінен көрініс табады деп есептейді. Сөйлемнің құрылымында бұл үшеуі әрқашан бірігіп әрекет етеді. Сондықтан оларды жеке-жеке қарастыру тек қана қағидалық сипатта болады. Ғалым синтаксистегі ең басты категория – сөйлемнің мәнін айқындауды мақсат етіп қояды. Осы бағыттағы ғалымның ізденістері соңғы кезеңде қарқынды дамып келе жатқан коммуникативтік синтаксис мәселелерін қамтитындығын көрсетеді.

Ғалым зерттеулерінде сөйлем мүшелерінің теориялық мәселелері де сөз болады. Қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелерінің зерттелу тарихы, тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің жасалу жолдары, грамматикалық табиғаты, сөйлем мүшелерінің құрылымдық типтері Т.Сайрамбаев еңбектері негізінде зерттелген.

Ғалым Т.Сайрамбаев «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбегінде: «Баяндауышсыз жалпы (атаулы сөйлем болмаса) сөйлем құралмаса керек. Баяндауыш – қай сөз табынан болмасын бәрібір сөйлемді тиянақтау жағынан, оны сөйлем дәрежесіне жеткізу жағынан қандай тұлғада, қай орында келуіне қарамастан басты тұлға. Дегенмен сөйлемді тиянақтау жағынан баяндауыш мүше басқа сөйлем мүшелерінен жеке дараланады», – деп, маңыздылығын баса көрсетеді және баяндауыштың төмендегідей негізгі қасиеттерін санап береді:

1. Баяндауыштың бастауышқа бағынышты сөйлем мүшесі екендігі;
2. Баяндауыштың сөйлемдегі ойды тиянақтайтындығы;
3. Баяндауыш бастауыштың әр түрлі қасиетін көрсететіндігі;
4. Баяндауыштың бастауышпен жақ, көпше, жекеше түрде үйлесуі;
5. Предикативтілікті білдіруі;
6. Сөйлемнің бас мүшесі екендігі [1:93].

Ал ғалымның тұрлаусыз мүшелердің теориялық мәселелеріне арналған зерттеулерінде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің сипаты, олардың жасалу жолдары тармақталады [2;3].

Т.Сайрамбаев еңбектерінде жай сөйлемнің құрылымдық түрлері, олардың жасалу тәсілдері, интонациялық, грамматикалық белгілері анықталып, сол негізде қазақ тілі білімінде жай сөйлемдердің грамматикалық бірізділігі сақталды. Мысалы, қазақ тілінің синтаксисіне арналған оқулығында ғалым бір ғана толымсыз сөйлемдердің табиғатын тану үшін мынадай анықтама береді: «Ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады» [4:226-227]. Бұндай ойға қажетті сөйлем мүшелерінің бірі жоқ болатын

сөйлемдер, яғни толымсыз сөйлемдер туралы түрлі ыңғайдағы көзқарастар бар. Толымсыз сөйлемнің «өмір сүруін» контекспен және жағдаятпен байланыстырып, олардан тыс алғанда сөйлемнің мағыналық құрылымындағы толымсыздықты сол контекстегі бар сөзбен толықтыру арқылы немесе жағдаяттық ыңғайда түсінуге болады дейтін пікірлер де кездеседі [5:16]. Бұл қысқаша шолу қазақ тіл білімінде толымсыз сөйлемдердің тілдік табиғатын тануға бағытталған сан қырлы зерттеулердің бар екендігін көрсетеді.

Ғалым зерттеулерінде тілдегі ықшамдау, үнемдеу заңдылықтары да сөз болады. Қазақ тіліндегі сөйлем құрылысының ықшамдалуына қатысты Т. Сайрамбаев: «... синтаксистік экономияда да, негізінде, біріншіден, толық сөйлемнен толымсыз сөйлемге ауысу процесі пайда болады, екіншіден, белгілі бір сөйлем мүшесі қызметіндегі сөздер түсіп қалуы – басты фактор, үшіншіден, түсіп қалған сөздің қызметін басқа сөздер уақытша атқаруға тиіс болады, төртіншіден, соңғы қызмет атқарушы сөздің семантикасы бұрынғыға қарағанда қалай да молая түседі, бесіншіден, түсіп қалған сөз көбіне сөйлем мағынасынан белгілі болып тұрады, алтыншыдан, ондай экономияға түсетін сөз таптары көбіне зат есімдер, ал зат есім орнына жұмсалатын сөз таптарының көбіне бұрын анықтауыш қызметінде жұмсалуға тиісті сын есімдер, сан есімдер, есімше және кейде кейбір көмекші сөздер түйдекті тіркестер құрамында ғана жұмсалады...», - деп көрсеткен [6:135-136].

Сөйлемнің нақты коммуникативтік бірлік (айтылым) ретінде қолданылуы сөйлемнің қоғамдағы негізгі қызметтерінің бірін құрайды. Ол синтаксистік жүйеде екі жағынан, сөйлем және айтылым арасынан көрінеді. Сөйлемді қатысымдық құрылым (коммуникативтік аспект) тұрғысынан зерттеу дегеніміз, сөйлемді адамдардың пікір алмасуы кезінде пайдаланылатын құрал ретінде қолданғанда болатын логикалық байланыстар ыңғайында зерттеу болып шығады. Сөйлемнің шегі мен айтылымның шекарасы бір-біріне тура келмеуі мүмкін. Біртұтас грамматикалық құрылым хабарлаудың бөлек қатары болып бөлшектенуі мүмкін, бұндай көрініс лингвистикада «парцелляция» деп аталады. Парцелляция – стильдік-экспрессивтік мақсатта сөйлемді ерекше интонация арқылы әдейі жеке бөлшектерге, фразаларға бөліп айту [7:247]. Орыс тіл білімінде жекелеген зерттеулерде бұл құбылысқа қатысты жалпылама түсінік берілгенімен, арнайы зерттеу нысаны болмағаны белгілі. Қазақ тіл білімінде «парцелляция» құбылысының табиғатына Т.Сайрамбаев зерттеулерінде кеңінен түсінік берілген. Парцелляция жеке сөзді, сөз тіркесті, сөйлемді болып, өзі қатысты сөйлемнің, біріншіден, айрылмас бір бөлшегі іспеттес, екіншіден, мағыналық жағынан тиянақтаушы, үшіншіден, сөйлемнің өн бойына, не жеке бір мүшесіне қатыстылығы, төртіншіден, өзіне қатысты сөздермен әдеттегі айқындауыштар сияқты тұлғалық жағынан кейде ұқсас, кейде ұқсас еместігімен де ерекшеленеді. Бұған қарағанда, ондай синтаксистік топтар қалайда өзі қатысты сөйлемнің ажырамас бір бөлігі, айқындауышы тәрізді, олар өз алдына жеке қолданылмайды, алдыңғы сөйлемнен бөліне алмайтын синтаксистік қосалқы топтар. Олардың үш түрлі тұлғада жұмсалатынын тілдік деректер дәлелдейді. Сондықтан парцелляция сөз тіркесі, сөйлем мүшесі және сөйлемдік жағынан топтастырылады. Қазіргі әдеби тіліміздің материалдарына қарағанда, парцелляция мәселесі тілімізге толық енді деп айта аламыз [8:229-230].

Профессор Т.Сайрамбаевтың зерттеулері қазақ тіл білімінің бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселелерін шешуде ғылыми-теориялық құндылығын жоймайды. Біз жоғарыда ғалым зерттеулеріне арқау болған қазақ тілі синтаксисінің кейбір мәселелеріне ғана тоқталдық. Әрине, бір мақала деңгейінде ғалым зерттеулерінің нәтижелері туралы толыққанды талдау жасау мүмкін емес. Ғалымның еңбектері қазақ тілі синтаксисінің теориялық бағыт-бағдарын анықтауда бағдарламалық мәні бар, қазіргі синтаксистің өзекті мәселелерін шешуде баға жетпес мұра. Ендеше, ғалымның қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуына сіңірген еңбегінің мәнін ашу, ғылымдағы ұстанымдарын айқындап, жалпы тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде қалыптасқан теориялық тұжырымдармен салыстыра зерттеу, сөйтіп, ғалым мұрасына лайықты баға беру болашақтың еншісі.

Пайдаланған әдебиет:

- Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 168 б.
- Сайрамбаев Т. Есім пысықтауыш. – Алматы: Санат, 1976. – 48 б.
3. Сайрамбаев Т., Өмірбекова Р. Анықтауыш, оның кейбір жасалу жолдары. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 41 б.
- Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1997. – 286 б.
- Ардентов Б.П. Номинативные предложения в современном русском языке. – Кишинев, 1959. – 211 с.
- Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 186 б.
- Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
- Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 2003. – 240 б.

Елікбаев Б.

Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ доценті, ф.ғ.д.

Қазақстан Республикасы, Түркістан

bauyrzhan1977@mail.ru

ҰСТАЗ БЕН ШӘКІРТ

Қазақ тіл білімінің дамуы мен жетістіктері профессор М. Балақаев есімімен тығыз байланысты. Ғалымның мұралары, тіл біліміне қосқан үлесі сүбелі, тендесіз. Өзінің талантты шәкірті ф.ғ.д., профессор Т. Сайрамбаевтың мәліметіне қарағанда, «автордың қолынан 250 еңбек жазылып, 44 ғылым кандидаттары мен докторлары шыққан екен» [1, 29 б.].

М. Балақаевтың еңбектері қазақ тіл білімінің, сондай-ақ түркітану ғылымының соны, жаңа сападан көрінуіне үлес қосты. Ол тілдің көп қырлы және күрделі құбылыстарын түрлі қырынан қарастыруға тырысты. Оның ғылыми қызығушылығы өзінің универсалдылығымен ерекшеленеді. Проф. Т. Сайрамбаев Мәкеңнің (Мәулен Балақаев) шәкірттерінің бірі академик Ш. Сарыбаевтың библиографиялық көрсеткіштеріне сүйене отырып, ғалымның қалам тербемеген тіл білімінің салаларының кемде кем екендігін мәлімдейді. Автордың айтуынша, М. Балақаев тіл білімінің көптеген, атап айтар болсақ, жалпы бөлім, морфология, синтаксис, фонетика, алфавит және орфография, лексика, терминология, сөздіктер, тіл тарихы, диалектология, тіл және әдебиет, тіл мәдениеті, аударма, оқулықтар, программалар, сын және библиография, әдістеме сияқты салаларында өзінің қолтаңбасын қалдырып, еңбектер берген [1, 31 б.]. Осылардың ішінде ғалымның ерекше көңіл бөліп, көп еңбектенген саласы синтаксис пен тіл мәдениеті екенін байқауға болады. Әсіресе қазақ тілінің синтаксис саласы үшін профессор М. Балақаевтың бергені көп болды.

XX ғасырдың 50 жылдарына дейін қазақ тіл білімінде синтаксистің нысаны сөйлем деп танылып келді. Тек 50 жылдардан кейін оған сөз тіркесі жеке сала ретінде қосылса, сөз тіркесінің өз алдына сала ретінде танылуына проф. М. Балақаев қомақты үлес қосты. Ол қазақ тілінде, тіпті түркітануда сөз тіркесінің ғылым ретінде қалыптасуына негіз салды.

М. Балақаевтың ғылыми еңбектеріне талдау жасай келе, проф. Т. Сайрамбаев ғалымның сөз тіркесі туралы көзқарастарын екі бағытта: 1954 жылға дейінгі көзқарастары және 1954 жылдан кейінгі көзқарастары деп бөліп бергенді жөн көреді [1, 52 б.]. Бұлай бөлу орынды да. Себебі автордың 1954 жылға дейінгі сөз тіркесіне байланысты жарық көрген еңбектері сөйлем мүшелерінен ара жігі ажыратылмай, әрі сөз тіркесі, әрі сөйлем мүшелері мәселелерін қамтып отырды. Бұны «Активизация субъекта в казахском языке» (Известия АН Каз ССР, 1948. №77), «Тұрлаулы мүшелердің байланысы» (Қазақ ССР ҒА хабарлары, 1950. №82), «Қазақ тіліндегі изафеттік құрылыс» (Халық мұғалімі, 1946. №1-2), «Изафеттік құрылыстағы анықтауыштар» (Халық мұғалімі, 1948 №11, 1949 №1) сияқты еңбектерінен байқаймыз.

1954 жылғы академиялық грамматикасындағы «Жай сөйлем синтаксисінде» «Жай сөйлемдегі сөз тіркестері» атты тарау енгізіліп, сөз тіркесі мәселесі өз алдына жеке қарастырыла бастады.

Осыдан бастап сөз тіркесі мәселелері өз алдына жеке қарастырылуы қазақ тіл білімінде, тіпті түркітануда үлкен жаңалық әкелді. Сөз тіркесі мәселелері енді сөйлем мүшелерінен ара жігі ажырап, синтаксистің бір саласы ретінде қарқынды зерттеле бастады. Осы кезеңге автордың «Типы именных словосочетаний в казахском языке» (Вопросы языкознания, 1956. №2), «Структурные особенности словосочетания в тюркских языках» (Каз ГУ, сб. статей, 1961), «Глагольные словосочетания с послесложными именами» (уч. зав. Каз ГУ, 1957.) және т.б. көптеген еңбектері сай келеді. Әсіресе осы тұрғыда оның «Основные типы словосочетаний в казахском языке» атты еңбегінің орны ерекше [2].

Сөйлем – адам ойын жеткізудің басты формасы, синтаксистің негізгі объектісі. Сөйлем жеке сөзден де (сөз табы) сөздер тіркесінен де, тіпті тұрақты тіркестерден де құрала береді. Қазақ тіл білімінің атасы А. Байтұрсынұлының айтуынша: «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне бірінің қырын келтіріп, қиындастырады» [3, 263 б.]. Бұл пікірмен профессор Қ. Жұбановтың ойы бір жерден шығады: «Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұру керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да немесе айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады» [4, 158 б.].

Кез-келген сөздердің «басын құрап» сөйлем жасай салмаймыз. Ол үшін мағыналық жақтан үйлесетін сөздердің тұлғалық жағынан байланысқа түсуі керек. «Біріне бірінің қырын келтіріп», синтаксистік қатынасқа түскен сөздер ғана сөз тіркесін, ал сөз бен сөз тіркесі сөйлемді жасай алады. Сөз бен сөз тіркесін сөйлемнің материалы дейтініміз содан. Сөз тіркесінің өзі сөз таптарынан жасалады. Оны проф. М. Балақаев былайша анықтайды: «Сабақтаса байланысқан тізбекті тіркестің құрамындағы сөздер әртүрлі синтаксистік тәсілдер мен формалар арқылы біріне-бірі бағынып тұрып, әрқайсысы сөйлемнің бір-бір мүшесі болады.

Ондай сөз тіркесінің құрамында жеке мүше болып қызмет атқаратын сөздер зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу және еліктеуіш сөздер» [5, 378 б.]. Ғалымның бұл пікірін шәкірті Т. Сайрамбаев дамыта түседі: «Сөз тіркестерінің негізі – сөз таптары. Сөз таптарының бір-бірімен сөз тіркесін құрауының басты тірегі тіркесімділік» [6, 15 б.]. Демек, сөз таптары да – синтаксистің негізгі құрам бөлігі. Себебі сөз тіркесі де, тіпті сөйлем де сөз таптары негізінде жасалады. Ал сөз таптарының лексикалық мағынасын нақтылауда тіркесімділіктің де маңызы зор. Сондықтан мағыналық жақтан сәйкес келмейтін сөздер сөз тіркесінің де, сөйлемнің де құраушы элементі бола алмайды.

Мысалы кесу етістігін алайық, аталған етістіктің мағынасы «кімнің немесе ненің кесетіні» – мысалы: бала, станок және т.б. және «нені кесетіні» – мысалы: ірімшік, нан, қияр, ет т.б. және «немен кесетіні» – мысалы: пышақ, қайшы, ұстара т.б. сөздердің мағыналарымен байланысты бола алады. Мысалы: Бала етті пышақпен кесті. Осындағы сөйлемнің әрбір сыңары кесті етістігімен мағыналық байланыста бола алады. Мысалы: бала кесті, етті кесті, пышақпен кесті. Ал керісінше, мағыналық байланыстың бұзылуы сөйлем мағынасының дұрыс құрылмауына әкеледі. Мысалы: Теңдеу қапырықты қармен кесті [7, 101 б.].

«Әрбір сөзді жан жақты тануда оның лексикалық, морфологиялық және синтаксистік қызметтері негізгі белгі болумен қатар, оның синтаксистік қызметі, оның ішінде де тіркесу қабілеті, оны басқа сөздерден (немесе оның сөз табынан) ерекшеленетін белгілерінің бірі болып қаралуға тиіс» [6, 17 б.]. Себебі «сөз табының бірыңғай топқа бөлініп, іріктелетін жері, мағынаның да, тұлғаның да қырланып шығатын жері – синтаксис» [8, 12 б.]. Сондықтан грамматиканың қос саласы морфология мен синтаксисті бірлікте, бір бірімен сабақтастыра қарастырған жөн. Ол туралы проф. М. Балақаев: «Тілде керекті құрылыс материалы болып табылатын сөздер (сөздік құрам) тілдің грамматикасының қарамағына түсіп, синтаксистік қызмет атқарулары үшін өзара байланыста болулары керек. Олай

болмағанда, сөйлемдегі сөздердің басы бір жерге құралмас еді де, айтайын деген ойымыз түсініксіз болар еді»,–деп тұжырымдайды [5, 376 б.]. Сөз таптары өзіне тән мағынасы мен сөйлемде атқаратын қызметіне қарай белгілі грамматикалық формаларға ие болады. Бұл формалар морфологияда әр сөз табының өзіне тән тұлғасы ретінде қаралса, сөйлемде сөздердің синтаксистік ерекшелігі мен қызметі болып танылады. Проф. Т. Сайрамбаев ол туралы былай дейді: «...әрбір сөзді белгілі сөз табына жатқытуда оның синтаксистік қызметімен қатар олардың өзара тіркесімділік қасиеті де негізгі бір белгісі ретінде алына бастады. Олай болса, әрбір сөз табы белгілі бір сөйлем мүшесінде жұмсалып қоймай, олардың өзара тіркесімділігінің арқасында енді бір сөз табы тағы да басқа басқа да сөйлем мүшелеріне ауысу процесі орын алған. Тек қана бір зат есімнің өзі қазіргі кезде барлық сөйлем мүшесі қызметіне ие болып отыр» [9, 4 б.]. Сөйлемде сөздер бір бірімен синтаксистік қатынасқа түсіп, бірі анықтаушы, екіншісі анықталушы қызметінде жұмсалып, бинарлы қасиетке ие болады. Синтаксистік қатынастар мен байланысу формалары арқылы байланысқан сөздер сөйлем мүшелері болады. Жоғарыда проф. Т. Сайрамбаев бір ғана зат есімнің барлық сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалыуын сөз етсе, енді басқа сөз таптарының да тіркесімділік қабілетінің артуына байланысты олардың да зат есімдер сияқты барлық сөйлем мүшелері болу мүмкіндігінің артқанын байқаймыз. Сөйлем мүшелері заттық (атауыштық) және грамматикалық мәнге ие. Сондықтан да атауыштық мәні жоқ көмекші сөздер жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайды. Сөйлем мүшелерінің грамматикалық мәні оның атауыш сөздер мен көмекші сөздер, сондай ақ орын тәртібі мен интонацияның көмегі арқылы басқа мүшелермен байланысынан көрінеді.

Қазақ тіл білімінде М. Балақаев негізін салған сөз тіркесі синтаксисі бүгінде іргелі ғылым саласына айналды. Сөз тіркесі мәселелеріне байланысты қыруар зерттеулер жазылды, қаншама диссертациялар қорғалды. «Шәкіртсіз ұстаз тұл» демекші, оның ізін жалғастырып, ғалым идеяларын әрі қарай дамытқан шәкірттерінің ішінде проф. Т. Сайрамбаевтың орны ерекше. Шәкірт-ғалым Т. Сайрамбаевтың қазақ тілінің синтаксисі, соның ішінде, әсіресе сөз тіркесі синтаксисіне қосқан үлесі қомақты. «Ұстаздың да өз ұстазы бар» демекші, жетекшілігімен 38 ғылым кандидаты 3 ғылым докторын дайындаған Т. Сайрамбаев және оның ұстазы М. Балақаевтың арасында ұстаз бен шәкірт сабақтастығын байқауға болады.

Пайдаланған әдебиет

1. Сайрамбаев Т. Мәулен Балақаев: өмірі мен шығармашылығы: Зерттеу-эссе. – Алматы: Арда, 2007. – 160 б.
2. Балақаев М. Основные типы словосочетаний в казахском языке. – Алматы, 1957. – 122 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
5. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1954. – 562 б.
6. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.
7. Крысин Л.П. Современный русский язык. Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография. – 2 е изд., стер. – М.: Изд. центр «Академия», 2009. – 240 с.
8. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 472 б.
9. Сайрамбаев Т. Жақ категориясының функционалдық көрінісі: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 58 б.

Жылқыбай Г.Қ.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан
zerek24@mail.ru

СИНТАКСИСПЕН СЫРЛАСҚАН САЙРАМБАЕВ

Резюме. Г.Жылқыбай «Сайрамбаев в тандеме с синтаксисом»

В настоящее время главной целью научного познания мира являются не научные достижения ради самой науки, а достижения во благо человечества, где актуальным становится вопрос изучения и переосмысления научно-теоретического наследия ученых в области языкознания. В связи с этим, антропологическая парадигма в языкознании позволила всестороннему изучению всех возможностей языка, что, в свою очередь, способствует глубокому изучению духовных ценностей человека, который выступает в качестве субъекта языка и представителя высшего сознания, общественно-исторического, культурного наследия всего человечества. В этой области изучение вопроса научного наследия Т.Сайрамбаева в области антропологической парадигмы имеет существенное значение. В данной статье рассмотрены некоторые научные взгляды ученого по вопросу синтаксиса казахского языка, а также представлен новый подход в трактовке научных взглядов известного казахского ученого.

Ключевые слова: языкознание, научно-теоретическое наследие, парадигма, духовное бытие, новый взгляд, синтаксис, компоненты, благо человечества.

Summary. G.Zhylkybay «Sairambayev in tandem with syntax»

Now a main goal of a scientific knowledge of the world are not scientific achievements for the sake of the science, and achievement for the good of mankind where actual is a question of studying and reconsideration of scientific theoretical heritage of scientists in the field of linguistics. In this regard, the anthropological paradigm in linguistics allowed comprehensive study of all opportunities of language that, in turn, promotes deep studying of cultural wealth of the person who acts as the subject of language and the representative of the highest consciousness, public historical, cultural heritage of all mankind. In this area of studying of a question of scientific heritage of T. Sairambayev in the field of an anthropological paradigm has essential value. In this article, scientific views of the scientist concerning syntax of the Kazakh language are considered, and also new approach in interpretation of scientific views of the famous Kazakh scientist is presented.

Key words: linguistics, scientific- theoretical heritage, paradigm, spiritual life, new view, syntax, mankind benefit.

Қай халықтың да өсіп өркендеген ғылымы мен ілім-білімінің көш басында сол халықтың ғылымына, әдеби-мәдени, қоғамдық-саяси өміріне еңбек сіңірген, оның іргелі теориялық тұжырымдарына елеулі үлес қосқан ардақты есімдердің тұрары сөзсіз. Көз көрген замандас тұрғыластары, тәлім-тәрбиесін, үлгі-өнегесін алған ізбасар шәкірттері сол белгілі тұлғаның халық үшін істеген ізгі істеріне, атқарған қызметіне, артында қалған мұрасының салмағына қарап, оның қоғамдағы, тарихтағы немесе ғылымдағы алар орнын тарихи тұрғыдан таразылап, баға береді. Ғылымға, өнер-білімге таласы бар келер ұрпақ сол ғалым қалдырған баға жетпес өлшеусіз еңбектерден іздеген жоғын тауып, өз керегіне жаратады, оны әрі қарай дамытады.

Халықтың биік рухының, бай руханиятының негізі мен өзегі болып табылатын оның тілінің өркендеп дамуына бар саналы ғұмырын арнаған, қайрат-жігерін аямаған сондай тұлғалардың қатарында Балақаев Мәулен Балақайұлы мен Сайрамбаев Талғат Сайрамбайұлының есімдерін мақтанышпен еске аламыз.

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы жайлы сөз еткенде маңыздылығы мен мәнділігі аса жоғары зерттеулерімен тұлғасы биіктеп тұратын ҚОС ҒАЛЫМ, білімге құмар талапты жастарды тәрбиелеудегі қырларын сөз еткенде ҚОС ҰСТАЗ, аға буынның орта буынға ұсынар өмірлік өнегесін, ұстаздық ұлағатын сөз еткенде бірі – ҰСТАЗ, бірі – ШӘКІРТ.

Талғат Сайрамбаевтың ғылым жолына түсу сапары М.Балақаевқа шәкірт болудан басталады. Ол 1961 жыл болатын. 1961-1964 жылдары Т.Сайрамбаев Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Тіл білімі институтының аспиранты болады. Осы жылдардан бастап Т.Сайрамбаевтың синтаксистік әлемге сапары басталады.

Ғалым М.Балақаевтың шығармашылық қарымы жан-жақты, сан салалы. Ол грамматика, орфография, тіл мәдениеті, стилистика, көркем әдебиет тілі, әдеби тіл проблемалары жөнінде жиырмаға жуық кітап, ұзын саны жүзден асатын ғылыми еңбек жариялады.

Ғалым шығармашылығында баса айтылуға тиісті ең шоқтығы биік тұсы - жай сөйлем синтаксисі. Оның бұл бағыттағы грамматикалық зерттеулерінің орны бөлек. М.Балақаев бұл салада «Жай сөйлем типтері», «Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис» тәрізді бірнеше іргелі монографиялық жұмыстар жариялады. Бұл зерттеулерде тек қазақ тіл біліміне емес, бүкіл түркология үшін маңызы бар бірқатар тың шешімді тұжырымдар жасайды. Ол сөз тіркесі проблемаларын бүкіл түркология көлемінде алғаш зерттеген ғалымдардың бірі. Түркі тілдеріндегі сөз тіркестері жөніндегі ең алғашқы таза теориялық туынды профессор М.Балақаевтың еңбегінен басталған болатын. Олай деуіміздің себебі, ғалымның 1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» деген кітапқа енген «Сөз тіркесі» бөліміндегі мақаласы мен 1957 жылы жарық көрген «Основные типы словосочетаний в казахском языке» еңбегіне дейінгі зерттеулердің «тек мектеп грамматикаларының көлемінде айтылып келгендігін», «онда да сөз тіркесіне толық анықтама беріп, оның түрлі жақтарын егжей-тегжейіне дейін зерттеген ешкім болмағандығын» оның ізбасар шәкірті Т.Сайрамбаев өз еңбегінде атап өтеді.

Жалпы қазақ тіл біліміндегі дербес сөз тіркесі синтаксисі мен тіл мәдениеті бағыттары тікелей М.Балақаев есімімен тікелей байланысты. Ол қазақ лингвистикасының осы екі саласында өзінің ғылыми мектебін қалыптастырды. «Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің негізгі типтері» атты монография - ғалымның осы мәселеге байланысты көп жылғы ғылыми ізденулерінің нәтижесі еді. Сөз тіркесінің түрлі теориялық мәселелеріне арналған оннан астам монография жазылды. М.Балақаев қазақ тіл білімінің осы аталған саласында лайықты бас тұлға болып саналады. Бұл тақырыпта оның көптеген шәкірттері де зерттеулер жүргізді. Сол шәкірттерінің бірі Т.Сайрамбаев болатын.

Ғылым, мәдениет, өнер қайраткерлерінің творчестволық мұрасы санымен немесе көлемімен өлшенбейді, мән-маңызымен, белгілі салада атқарған тарихи қызметімен, жалпы дамуға тигізген әсер ықпалымен өлшенеді, бағаланады десек, ғалымдардың екеуінің де кез-келген еңбегінің өзіндік маңыздылығы, мәні бар.

Айтайын дегеніміз, профессор Т.Сайрамбаевтың қаламынан туындаған тіл білімінің салаларына арналған 200-ден астам ғылыми мақалаларының, көп жылдар бойы жоғары оқу орындарында дәріс оқудағы студенттерге арналған әдістемелік құралдар мен монографиялық еңбектерінің, оқулықтарының ғылымға сіңірген әсері санымен емес құндылығы арқылы бағаланған деуге болады.

Алғашқы ғылыми жұмыстарын 60 жылдары бастап, жарты ғасыр бойы қуат-жігерін ғылымға арнаған Т.Сайрамбаевтың өте көп үнілгені грамматиканың синтаксис пен сөз тіркесі саласы болатын. Өте ауқымды саналатын бұл сала бойынша ұстазы ғалым М.Балақаевтың зерттеулерінен нәр алған ол түркі тілдерін зерттеген қазақ (Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, А.Әбілқайыр, Н.Ұйықбаев, Р.Әмір, О.Төлегенов т.б.) және орыс ғалымдардың (Е.И.Убрятова, Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, П.М.Мелиоранский т.б.) еңбектерін салыстыра отырып сәтті ойларына қосылатындығын білдірсе, шалыс орныққан тұжырымдар мен қате көзқарастарына қарсылығын нақты дәлелдермен көрсетеді және ешкім сөз ете қоймаған

көптеген мәселелері төңірегінде де талай саналы зерттеулерін орнықтырып, белгілі жүйеге келтіреді.

Ең алғашқы ғылымға қадамын сөз тіркестеріне байланысты ғылыми мақаласымен бастап, тіл білімінің синтаксис саласына жарты ғасырлық ғұмырын арнаған ф.ғ.д., профессор Т.Сайрамбаевтың елеулі еңбектерінің мол бөлігінің жетекшісі М.Балақаев қағидаларынан бастау алатындығымен қоса, үндес екендігін байқау қиын емес. Мәселен, докторлық тақырыбы ретінде 1981 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» атты монографиясын негізге алсақ болады.

Т.Сайрамбаев синтаксис саласының өзекті мәселелерінің бірі саналатын сөз тіркестерін қазақ тіліндегі кез келген құбылысқа байланыстырып зерттеп көріп қатысты, қатыссыз дәрежелерін, ұқсас тұлғалардың айырмашылықтары мен ұқсастық белгілерін айқындап, бұрынғы ғалымдар қалыптастырған қағидалармен ғана шектелмей, елеусіз қалған көптеген құбылыстардың бетін ашты. Яғни, жай және күрделі болып құрылысына қарай бөлінетін сөз тіркестерінің түрлеріне байланысты ауқымды екі бірдей еңбегі, атап айтқанда, «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі» монографиялары тіл білімінің синтаксис саласындағы күрделі мәселелердің бірталайының шешімін тауып бере алды.

Сөз тіркесі, сөйлем мүшелерінің қасиеттерін ашу мақсатында да, арнайы нысана арқылы да, морфологиялық кейбір құрылымдардың қызметтеріне де көп көңіл бөліп және тыныс белгілеріне байланысты шартты ережелердің бір ізге түсуіне жеткілікті еңбек етті. Мектеп және жоғары оқу орындарындағы қазақ тілін оқыту мен орыс тілді жастарға қазақ тілін меңгерту жолдары турасындағы шығармалары бүгінгі күнге тиімді әдістемелік құралдар қатарында саналады.

Ғалымның тіл біліміне қосқан зор үлесі жекелеген мақалалармен шектелуі мүмкін емес дей отырып, оның әрбір ұстанымын негіздеу жеке-жеке еңбектерге жүк болуға жарар еді деуімізге әбден болады. Мәселен, оның сөйлемдердегі тұрлаулы мүшеге қатысты болатын және қатысты болуы мүмкін әр түрлі тұлғаның өн-бойындағы қасиеттердің сипатын айқындау барысындағы күрделі есім сөздердің тұрлаулы мүше қызметінде жұмсалыуына (мысалы, оңашаланған баяндауышқа) байланысты айтылған пікірлері мен қалыптастырған қағидалары жөнінде әлі де терең зерттеудің керектігін мойындауымыз керек. Өйткені, тілдегі өте күрделі құрылымдарды бойына жиятын сөйлем құрамын зерттеу мәселесі әлі күнге тоқтаған жоқ, тіл мен ғылымның дамуында тоқтауы да мүмкін емес. Яғни профессор Т.Сайрамбаевтың да қазіргі шақта өз орны бар бұл сөйлем мүшелеріне орай зерттелген еңбектері келешекте де ғылыми маңыздылығын жоймайтынына сенеміз.

М.Балақаев пен Т.Сайрамбаев үндестігі ғылыммен ғана шектелмейді, ол үндестік кез-келген адамдар арасында бола бермейтін ерекшелігімен құнды. Кім кімге ұстаз болмады, кім кімге шәкірт болмады? Бірақ ұстазын қадірлеп, қасиет тұтқан, шәкіртің баласындай мәпелеген адамдар сирек. Ол үшін үлкен жүрек қажет. Тағдыр табыстырған алғашқы жылдардан бастап Талғат Сайрамбайұлы өмірінің соңғы жылдарына дейін ұстазын ғылым жолында болсын, сыйластық қарым-қатынаста болсын, ұстаз рухын қастерлеуде болсын ең биік адамгершілік деңгейде құрмет тұтты. Бұл ісіне шәкірті Т.Сайрамбаевтың «Мәулен Балақаев» атты жеке монографиясы, әрбір жылдарда жазған естелік мақалалары және ғылыми ортада айтылып жүрген жарасымды әңгімелері айғақ. М.Балақаевты өзіміз көрмесек те, Талғат ағайымыздың ұстазы туралы айта берер әңгімелерінен ол кісіні жақсы танып алдық. Ұстаз бен шәкірттің жылдар бойғы қарым-қатынастарындағы шынайылыққа, бір-біріне деген құрметке ризалықпен сүйсінуші едік.

Ұстаз бен шәкірт жайлы ой қозғағанда ойыңа көп жайлар оралады екен. Біз де студент болғанбыз. Өзім 1984 жылы Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетін «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша бітіріп шықтым. Ол кезде қазіргідей емес, Алматыдағы жалғыз университет болатын. Университетте қазақтың маңдайалды ғалымдарынан дәріс алдық, тәлімін көрдік. Қазақтың ғылымы мен білімінің көгінде жүрген көрнекті ғалымдар З.Қабдолов, Қ.Мырзалиев, М.Томанов, А.Аманжолов, Ы.Маманов, Х.Сүйіншәлиев,

С.Мырзабеков, О.Төлегенов, Р.Нұрғалиев, А.Қыраубаева, Т.Кәкішев, Т.Сайрамбаев, С.Садырбаев секілді мықты ұстаздардың алдын көрдік. Олардың жүрген жеріндегі сыпайы сыйластықты, қарапайымдылықты, өнегені таныдық.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті ашылғанда «Қазақ тілі» кафедрасының алғашқы меңгерушісі Мейірбек Ержанов ағайымыз еді. Кафедра құрамын жасақтағаннан кейінгі алдыда тұрған мәселе біреу-ақ болды, ол – Қазақстанның білікті мамандарын шақыру. «Ауылдық жерде оқығандардың жазығы не, олар да ғалымдарды көрсін, дәрісін тыңдасын» деген Мейірбек ағайдың идеясымен әрі басшылығымен А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты және Қазақ Мемлекеттік ұлттық университеті ғалымдарымен байланыс жолға қойылды. Жанадан ашылған кафедра оқытушыларына ғылыми бағыт-бағдар беру меңгерушіміздің басты мақсаты болды. Соның арқасында университетке академиктер Ә.Қайдаров, Р.Сыздық, Ө.Айтбаев, филология ғылымдарының докторлары Б.Әбілқасымов, Ә.Жүнісбеков, Т.Сайрамбаев, Ж.Манкеева, Ә.Құрышжанұлы, А.Аманжолов, Р.Әмір, доценттер Ә.Керімов, А.Тасымов т.б. ғалымдар арнайы шақырумен келіп, ғылыми-әдістемелік көмектерін берді, кафедра оқытушыларына ғылыми жетекшілік жасап ғылым кандидаттарын дайындады, ең бастысы кафедраның ғылыми потенциалының артуына жағдай жасады, мүмкіндігінше ғылыми орта қалыптастырды. Университеттің, оның ішінде кафедраның дамуына зор үлес қосты. Университеттің дамуында ол кісілердің де ерекше орындары бар. Осындай қыруар шаруаның басы-қасында тұңғыш кафедра меңгерушіміз Ержанов Мейірбек ағай жүрді. Кафедрадағы қорғаған оқытушылардың барлығы ғылыми жетекші іздеп қиналмадық, ағайымыздың арқасында Түркістаннан таптық. Университет бойынша айтпай-ақ қояйын, кафедраның өзінде Ә.Қайдаровтың 2, Т.Сайрамбаевтың 3, Ә.Жүнісбектің 2 шәкірті бар. Ұстаздарымызға деген алғысымыз шексіз, сондай жандармен жолықтырып, өмірлік бағытымызды өзгертуге жағдай тудырған Мейірбек Ержанов ағайымыз кафедра оқытушыларының барлығының бас ұстазы екені анық. Солай болып қала бермек.

Университеттің алғашқы түлектері бітірерде мемлекеттік комиссия төрағалығына шақырылған ф.ғ.д., профессор Ә.Жүнісбек ағамыз сол келгеннен 15 жыл бойы студенттерге дәріс берді. Қандай керемет! Ғалымдық тағылымдарын алдық, өмірден түйген ойларын ұқтық, қарапайымдылық үлгілерін көрдік.

Бірде мынадай жағдай болды. «Қазақ тілі» кафедрасының жанынан «Қазақ тілі және инновациялық технологиялар» кабинеті ашылатын болды. Кабинетке кімнің есімін беру жайлы ойландық. Әріптесім әрі студент шақтағы «группаласым» Қошанова Нағимамен ақылдасып, осы өңірдің тумасы, өзіміздің ҚазГУ-дегі ұстазымыз, екеуіміздің де ғылыми жетекшіміз Талғат Сайрамбаев ағайдың есімін беруді жөн көрдік. Ағайдың өзіне бір ауыз айтайық деп қоңырау шалдық. Ағайымыз: «Мені сыйлағандарыңа рахмет. Бірақ менің емес, менің ұстазым Мәулен Балақаевтың есімімен атағандарың дұрыс, солай болсын», - деді. Біз де: «Ағай, сіз өз ағайыңызды құрметтеп жатырсыз, біз де өз ағайымызды құрметтейік те», - деп жатырмыз. Ағай көнбеді. Ұстазы М.Балақаевқа деген құрметті өзіне деген құрмет деп ұқты. Осылайша М.Балақаев атындағы кабинет пайда болды. Осылайша шәкіртінің ұстазына деген құрметіне тағы да куә болдық.

Ғалым ағаларымыздағы кемелдік пен кеңдіктің, адамгершілік пен қарапайымдылықтың белгісін жүрген жерден іздеп жүреміз. Өңмендеген кейбір жастардың әдебі мен мен мәдениетінің таяздығынан зардап шегіп жатқан қоғамда әдепті де тәрбиелі адамдардың тасада қалып кетіп жатқандығы өтірік емес. Осындай сәттерде ұстаздарымыз еске түседі. Сол аяулы жандармен бірге кісілік қасиет, үлкендік өнеге деген ұғымдар да бірге кетіп қалатындай қорқыныш бар.

Уақыт сырғып өтіп жатыр. Кешегі шәкірт – біз де алдыңғы толқын ағалар жүрген жолдармен сол кісілердің іздерін жалғап, шәкірт тәрбиелеп жүрміз. Соңымыздан жастар келе жатыр. Ғылымның көкжиегін кеңейтіп, ғылыми үндестікпен ұстаз бен шәкірт бола білген, өмірдің белестерінде әке мен баладай жарасым тауып, адами абзал қасиеттерді пір тұтқан,

ғалымдық пен адамдықты жоғары деңгейде қатар алып шыққан ғажайып жандардың өмірі – өнеге. Жастар өнеге алсын дедім.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998.
2. Т.Сайрамбаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. Алматы: «Арыс» баспасы, 2010

Иманалиева Ф.Қ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы

imanalieva.gaziza@mail.ru

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ШЫЛАУЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚЫЗМЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Резюме. В статье рассматривается роль ученого, профессора Т.Сайрамбаева в синтаксисе казахского языка. Изучение служебных слов с синтаксической стороны так же актуально в языкознании, как и с морфологической стороны. Роль служебных слов является важной в определении синтаксической функции и форм слов. В статье анализируется точка зрения автора относительно роли служебных слов в синтаксисе словосочетания и предложении. Сейчас роль союза «и» более актуальна при связи различных слов. Указывается область применения служебных слов и их синтаксическая функция.

Summary. The article shows the role of the scientist - professor T. Sayrambayev in syntax of Kazakh language. Studying of syntactic words from the syntactic party as topical as in linguistics from the morphological party. The role of syntactic words is important in definition of syntactic function and forms of words. The article analyses the author's point of view about the role of syntactic words in syntax the phrase and sentences. Nowadays, the role of the conjunction "and" is more topical in connecting different type of words. The area of using the syntactic words and their syntactic function is showed in the article.

«Қазақ тілінің грамматикасында» шылауларға қатысты: «Тілімізде толық лексикалық мағынасы жоқ, тек сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып немесе белгілі бір сөздердің жетегінде қолданылып, оған әр түрлі грамматикалық мағына үстеу үшін қолданылатын сөздер бар. Мұндай көмекші сөздер шылаулар деп аталады», - дей келе шылауларлардың өзіндік бес ерекшелігін атап көрсетеді:

1. Шылау сөздердің толық лексикалық мағынасы болмайды;
 2. Контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған қосымша әр түрлі грамматикалық мағына, рең үстейді;
 3. Шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады;
 4. Сөйлем ішінде синтаксистік қызметіне қарай жеке сөйлем мүшесі бола алмайды;
 5. Шылау сөздер түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды.
- Олар лексикалық мағынасынан айырылу негізінде қалыптасқан көмекші сөздер [1, 225-226].

Қазақ тіл білімінде шылаулар туралы алғаш пікір білдірген ғалымдардың бірі А.Байтұрсынов. А.Байтұрсынов қазақ тіліндегі шылауларды үстеу, демеу, жалғаулық үшке бөліп қарастырса [2, 260], профессор С. Аманжолов: «Сөйлемдегі сөздердің басын қосуда ерекше орны бар дәнекерлік қызмет атқаратын нәрсе...» [3, 42] – дей келе, оларды «жалғаулық, демеулік» деп екіге бөліп көрсетеді. Ал профессор Қ.Жұбанов шылауларды қосалқылар, жалғауыштар деп бөлуді ұсынады [4, 162-163].

Профессор Т.Сайрамбаев: «Осы күнгі әдебиеттерде шылау қатысты сөйлем мүшесінен немесе сөз тіркесінен шылауды алып тастағаннан сөйлем мағынасы онша өзгеріске ұшырамайды деген қағида басым. Шылау өзі тіркескен сөздің мағынасын тек толықтыра түсумен ғана шектелетін сияқты. Дегенмен мына сөйлемдер құрамындағы шылаулардың қалай жұмсалғандығын талдап көрейік:

А) Күлпаршын жайында Совет арқылы қанықпын (С.Омаров). Ысқақ жайында мұндай әңгімелер көп (Б. Соқпақбаев).

Ә) Оған дейін Баршын мен Бөбек қол шанада буылып-түйіліп жолға әзір тұрған жүкті бұзып, ыдыс-аяқ, ас-суды кемеге қайта шығарды (Ә. Сариев).

Б) Содан бері ақ жаңбыр толассыз сорғалап, малды да, жанды да мезі қыла бастаған еді (Ә.Әбішев). Осы мысалдарға қарағанда шылаулардың өзі қатысты сөздердің синтаксистік қызметін айқындауда қызметі ерекше. Совет арқылы, Ысқақ жайында, оған дейін, содан бері сияқты күрделі сөйлем мүшелерінен көмекші сөздерді алып тастасақ, бағыныңқы сөз бен басыңқы сөздердің арасындағы синтаксистік мағыналық байланыс болмайды. Осы себептен олардың арасында жоғарыдағы формада байланысуы да, синтаксистік қатынасы толық тұрақтамаған бейберекет сөздер тобы шығады. Сөйтіп, өзара түсінісуге қажетті синтаксистік заңдылықтары сақталған айқын сөздерден арқылы, жөнінде, дейін, бері, бұрын шылауларының түсіп қалуынан мағыналық айқындығы жоқ топтардың келіп шыққанын көреміз. Бұған қарағанда, шылаулар өзі қатысты сөздердің мағынасын айқындаушы деген пікірмен бірге, кейде ондай қасиеттеріне қоса шылаулар өзі қатысты сөздің синтаксистік қызметі мен байланысу формасын да айқындаудағы қажетті құрал десек болады», - деген пікір айтады [5, 293-294].

Профессор Т.Сайрамбаевтың бұл құнды пікірі шылауды морфологиялық тұрғымен қатар, синтаксистік тұрғыда да зерттеу қажеттігін көрсетті. Осының нәтижесінде Т.С.Сайрамбаевтың жетекшілігімен 1994 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғалды[6].

Шылаулар синтаксисін сөз тіркесі синтаксисіне қатысты шылаулар және сөйлемдердің синтаксисіне қатысты шылаулар дей келе Т. Сайрамбаев сөз тіркесіне қатысты шылаулар тұрғысында «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркесі» еңбегінде шылаулардың сөз тіркестеріндегі күрделендіруші элемент екенін айта келіп, қазақ тіл білімінде шылаулар оған дейін тек етістікті сөз тіркестері аясында ғана зерттелсе, енді шылауларды есімді сөз тіркесі аясында да зерттеу қажеттігін көрсетеді. Ғалым аталған еңбегінде шылау қатысты есімді меңгерудің жасалуына жуық, астам, аса, артық, тарта, тақау шылауларының қатысы туралы алғаш баяндайды. Сөйтіп шылаулы есімді сөз тіркестерінің тілде қалыптасқанын және олардың синтаксистік қызметін де нақты көрсетеді. [7, 142]

Профессор Т.Сайрамбаевтың шылаулардың сөйлемдердің синтаксисіне қатысты туралы да айтқан пікірлері шылаулардың коммуникативтік қызметін талдау барысында бүгінгі таңда да өзекті болып табылады. Ғалым «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» [8] атты еңбегінде шылаулардың барлық сөйлем мүшесіне қатысы бар екендігін сөз ете келе, әсіресе, бастауыштың жасалуындағы шылаулардың рөліне баса назар аударады. Біз де проф. Т.Сайрамбаевтың пікірін қолдай отырып, бастауыш тек атау, тәуелдік жалғауы және көптік жалғаулы тұлғалары арқылы жасалып қоймай, сонымен қатар барыс жалғаулы есімдер мен дейін, шейін шылаулы формалар арқылы да жасалатынын құптаймыз. Мысалы: *Жануарлар тегіс жанданып, құрт-құмырсқаға дейін тірілді (Ғ. Сланов), Бір қыс жайладық болды, аға сұлтанның шұбары атанды да, баланың баласына дейін жайлай береді (Ғ.Мүсірепов).*

Шылауларды зерттеу барысында байқағанымыздай шылауларды бөлудегі әр ғалымның пікірі әртүрлі болғанымен, жалғаулық шылаулар турасында ортақ көзқарас бар екені даусыз. Жалғаулық шылауларға А.Байтұрсынов: «Кей сөздер жалғау орнына жүреді жаңа жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз» [2, 194-196]- деген анықтама берсе, ғалым Аманжолов «сөз бен сөз, сөйлем мен сөйлем арасын біріктіретін, бірақ өз алды жеке жазылатын сөз сымақтар» [3, 42],- деген анықтама береді. Ал «Қазақ тілінің грамматикасында»: «Қазіргі

қазақ тіліндегі жалғаулықтар – лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әр түрлі ыңғайда (мағыналық қатынаста) салаластыра байланыстыратын сөздер», – деп беріледі [1, 226].

Жалғаулықтар - өзі қатысты сөздермен түйдекті тіркес құрамай, өзінің жеке қолдануы жағынан ерекшелене келіп, бірыңғай немесе тең дәрежедегі екі-үш сөйлемдерді біріктіруші дәнекер шылау. Жалғаулықтар қызметі жағынан жай сөйлемде де, құрмалас сөйлемде де өзара тең дәрежедегі сөздерді, сөйлемдерді байланыстыра келіп, сөйлемнің аясын кеңейтуші қызметін атқарады. Дегенмен қолданыс барысында кейбір жалғаулықтардың бойынан табиғи кенею мен тарылу үрдісінің бар екендігін байқаймыз. Осындай ерекшелік және жалғаулығының бойынан көрініс табуда. Және жалғаулығы турасында «Қазақ тілінің грамматикасында»: *Және* қызмет ету өресі кең болғанмен, бірыңғай сөздерді жалғастыруда сирек жұмсалатын жалғаулық. Ол өз ара тең, бірыңғай болып келген сөздердің бәрін байланыстыра береді. Бұл жалғаулық сөздердің қай сөз табына жататынын, оның сөйлем құрамында атқаратын қызметін талғамайды. *Жәнениң* қызметіндегі тағы бір ерекшелік — ол бірыңғай сөздерді даралап атап, жекелеп көрсете байланыстырады. Мыс.: *Сені ойда орыс, қырда қазақ түгел біледі ж ә н е сыйлайды, ...биік ж ә н е сом денелі Тасбай нығызсыған адам болғанмен, көргені, естігені Мәжіктен анағұрлым аз екені байқалады.* (Мұқанов) *Және* қатар келген бірнеше бірыңғай сөздердің соңғысының алдында келгенде, бірыңғай сөздердің қатарының аяқталғанын білдіреді. Мыс.: *Қоңыр адырлы боз бұйраттардан арқар, елік ж ә н е киіктерден күн сайын екі-үшеуін атып әкеп тұрды.* (Көшімов)

Және арқылы байланысқан бірыңғай сөздердің әрқайсысы өзіне тиісті жалғауды жеке қабылдайды, бірақ көмекші сөздер қайталанбай, ортақ болып келеді де, соңғы сөзден соң тұрады. Мыс.: *Терезенің пердесі түсірілген, іші қаракөлеңке ж ә н е салқындау е к е н. Қайықпен жүзіп барған олар қайырға шықса, құмы құрғақ ж ә н е салқын б о л а д ы.* (Мұқанов) [1, 226].

Алайда зерттеу барысында және жалғаулығының сөйлемнің басында да келетін кездері кездестірдік. Мысалы: *Және Ахметтің ақыл, ой зеректігінің үстіне сұңқардың баласындай бітімі жақсы С.Торайғыров).* *Және ылғи түнделетіп жүреді (С.Жүнісов).* Берілген сөйлемдерден және жалғаулығының жоғарыда айтылған анықтамаларға сай сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді салаластыра байланыстыру қызметін атқарып тұрмағаны айқын. Бұл сөйлемдердегі және жалғаулығының сөйлемнің басында келуі құрмалас сөйлемнің ыдырауынан болған құбылыс екендігі айқын. Алайда құрмалас сөйлемдерде және жалғаулығы екі жай сөйлемді байланыстырушы қызметін атқарса, жай сөйлемнің басында келгендегі және жалғаулығының қызметі қандай деген мәселе қазақ тіл біліміндегі және жалғаулығының қызметін әлі де зерттей түсуді қажет етеді.

Сонымен қатар және жалғаулығының сөйлемнің басында ғана емес, сөйлемнің соңында да келуі кезеседі. Мысалы. *Қысқасы, кешегі келбеті бүгінгісіне, оны айтасыз жаңа әзірдегісі қазірдегісіне ұқсай бермейді. Неше түрлі. Бәрі де әдемі. Бәрі де ыстық және (Жалын). Қолдарына домбыра тисе болғаны түлеп, түрленіп кетеді және (massaget).* Сөйлемнің басында келетін және жалғаулығы құрмалас сөйлемдердің ыдырауынан пайда болған құбылыс десек, сөйлемнің аяғында келетін және жалғаулығының қызметі қандай болмақ?

Және жалғаулығының септік жалғауында тұруы қазақ тіл біліміндегі жалғаулықтар морфологиялық жағынан өзгермейді деген [9, 37] пікір туралы ойлануды қажет етеді ме, жоқ қосымшалардың стильдік қателіктерге ұшырауынан ба? Мысалы: *Жәнеде, табиғат тартуына бағынып, өзім іздеп, өз еркімше бас иіп едім (А.Сейдімбеков).* *Жәнеден қоң-қоңды қисынса да ешкімді мазалаған жоқ (А.Сейдімбеков).* Мұндағы шығыс жалғаулы және жалғауы не сөйлемді, не сол сөйлемдердің бірінші сөздері табиғат, қоң-қоң сөздерін байланыстыру қызметіне ие болып тұрған жоқ. Және жалғаулығының бойындағы мұндай құбылыстарды қазіргі кездегі жалғаулықтардың аясының кенеюімен қатар, шылаулардың шығу төркінінен іздеген де дұрыс па деген ойға келеміз.

Және жалғаулығының сөздер мен сөздерді жалғастыруда да өзіндік ерекшеліктері байқалады. Мысалы: *Бүгінгі өтпелі кезеңнің қиыншылықтары қоса-қабат келіп отырғаны және аян (Қ.Қарасай). Екінші билетті басқа кассадан сенімді кісім әкеп берді. Ол, әрине, Москва бағытында. Екеуі де және бір күнге (Жұлдыз).*

Ұрлық пенен қулыққа,

Байлағанда кестің бау.

Берерменде бесеуің,

Аларманда және алтау.

Оразбайды ел ішінде қостайтындар бар, олар және көп (М.Әуезов).

Осы сөйлемдерде және жалғаулығы тең дәрежедегі сөздерді байланыстырып тұрған жоқ. Берілген сөйлемдердегі және жалғаулығы қатысты сөздер сөз табы жағынан да, тұлғалық жағынан да, сөйлем мүшелік жағынан да бірыңғай сөйлем мүшелеріне тән емес. Олай болса және жалғаулығының сөз бен сөзді байланыстырушы қызметі енді бастауыш пен баяндауышты, толықтауыш пен баяндауышты өзара байланыстыруға дәнекер болып отырғанын, бірақ ол кезде және жалғаулығының бойынан жалғаулық қызметінен гөрі үстемелік қызметтің басым екендігін көреміз.

Және жалғаулығы әртүрлі тұлғалы сөздердің ішінде есімдерді ғана емес, тіпті есімдер мен етістіктерді де байланыстыруға қатысты. Мысалы: *Ерте күн шығар – шықпастан басын тағы көтеріп алды. Онысына ренжіп қабақ шыту дегенді және білмейді (Д.Исабеков). Айқыз денесін бір көтеріп қалғанда, Садырбай оны әрманырақ суға түсіріп, қайта баса беріп еді, Айқыз салмағын және қосты (Д.Исабеков). Сонда жеңгесі «қайным қысылып келген екен» деп ту қойды бас қылып, сүрге әзірлеп сойған жылқының жарты етін және салып жіберді. Сахна жасауға көмектескен жұмысшыларымызға және төледі (Р.Нұрғалиев).*

Әртүрлі сөздерді байланыстыруда және жалғаулығының аясы одан ары кеңейе түскен. *Таңабар. Тап-тұйнақтай қып бітіріп жүрген шаруа және жоқ (Жалын). Бұдан басқа мың түрлі гажаптары және бар (С.Мұқанов)* сөйлемдерінде және жалғаулығы тағы сөзінің орнына қолданып тұрғаны аян. Бұл сөйлемдердегі және жалғаулығының бойында экспрессивтілік реңк басым. Және жалғаулығының бастапқы синтаксистік қызметі солғындап, бар, жоқ сөздерін актуалдап көрсету қызметіне ие болып тұр.

Және жалғаулығының бір өзінде осыншалықты өзгерістердің болуы оның қолданылу аясының кеңеюімен қатар, синтаксистегі қызметінің артуын көрсетеді.

Пайдаланған әдебиет

1. Қазақ тілінің грамматикасы. I том. – Алматы, 1967.; Қазіргі қазақ тілі, 1954.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы – Алматы, «Ана тілі», 1992, – 448 бет.
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. 1994, –145 бет
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер/Қ.Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 1966.–362 б.
5. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. – Алматы, «Арыс» баспасы, – 2010, –638 бет.
6. Иманалиева Ғ. Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми атағын алу үшін... – Алматы:1994. – 151б.
7. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркесі – Алматы, 1981. –163 бет.
8. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері– Алматы, 1991.
9. Әмір Р. Қазақ тіліндегі жалғаулықтар. 1959.

МОРФОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫНА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Резюме. В статье рассматриваются названия и объекта исследований в разделе морфологии казахского языкознания. Автор указывает о не полном раскрытии данной проблемы до сегодняшнего дня и начиная с трудов основоположника казахского языкознания А. Байтұрсынова, завершая исследованиями ученых нашего времени. Пытаясь раскрыть противоречие и взаимосвязь между морфологией и словообразованием, высказывает свое мнение и точки зрения по поводу изучения формы окончания раздела синтаксиса в казахском языке.

Ключевые слова: раздел морфологии, казахского языкознания, объект исследования

Summary. The article describes the names and subjects of the research in the field of Kazakh morphology linguistic. Author provides information about incomplete disclosure of the issue, starting from the works of A. Baitursynov, who is considered to be the founder of Kazakh linguistic, until the researches of modern scientists. In order to uncover contradictions and interaction between morphology and word formation, author expresses his opinion about the study of the brunch about endings in the syntax of Kazakh language.

Key words: division of morphology, Kazakh linguistics, object research

Қазақ тілінде морфология атауы мен зерттеу нысандары түрліше аталып және анықталып келді. Сол басы даулы басталған мәселенің әлі күнге дейін шешімі толық табылды деп айта алмаймыз. Өткенге көз жіберсек, қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А. Байтұрсынов еңбегінде «морфология» деген термин қолданылмайды, морфологияның зерттейтін объектілерін «сөз тұлғасы», «сөз мағанасы» [1] деп береді. Яғни, ғалым нақты атап көрсетпесе де, этимология деп қабылдағанды дұрыс көреді. Себебі, оған дейінгі ғалымның негізге алған еңбектерінде кейде фонетика саласы грамматиканың бір бөлігі ретінде енгізілсе, морфология «этимология» деп аталып, оған синтаксистің кейбір элементтері де кіреді. ХІХ ғасырдың аяқ кезіне дейін этимологияны грамматиканың бір тарауы, оның нысаны – фонетика мен морфологияның негізгі ережелерін зерттеу деген түсінік қалыптасқаны белгілі.

Профессор Қ. Жұбанов морфологияны «сөз құрылысы» деп алып, «сөз-сөздің қалай құралатынын жалпы түрде қарайтын ғылымды жалпы морфология дейміз» [2,163б.] деп анықтама берсе, С. Аманжолов «морфологияның қарайтын объектісі – сөздің құрылысы, құрамы, өзгерісі» деп, «оның себебі - әр тілде жаңа сөз тудыру жолы әр түрлі» [3, 66б.] деген уәж айтады. К. Аханов «сөздердің морфологиялық құрылымы мен типтері, морфема мен оның түрлері, сөздердің түрленуі, олардың формалары мен сөздердің лексика-грамматикалық топтары туралы ілім» [4,269 б.] деген анықтама береді. 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасы» (І бөлімінде) және «Қазіргі қазақ тілі» оқулығындағы А. Ысқақовтың «сөз және оның формалары туралы ілім» [5,10 б.] деген анықтамасы қазіргі таңда негізгі бағдар ретінде қолданыста. Бұл оқулықтың морфологиялық зерттеулердің көш басында тұратын еңбек екендігінде күмән жоқ. Онда сөз және оның морфологиялық құрылымынан бастап, сөздің морфологиялық құрамы мен жасалу жолдары, сөз формалары мен олардың жасалу тәсілдері, сөз таптары мен олардың жасалу тәсілдеріне қатысты мәселелер ғылыми тұжырымдар арқылы анықталған.

Профессор Н. Оралбай «тілдің морфологиялық құрылысын зерттейтін, яғни сөздің грамматикалық түрлену сипатын зерттейтін ғылым» [6, 4б.], Т. Сайрамбаев «Морфология – әрбір тілдегі сөз таптары туралы ғылым, ол тілдегі бүкіл сөздердің мағыналық жиынтығы, ол

он сөз табына қатысты сөздердің ішкі құрамын зерттейді», Б. Қасым «морфема ретіндегі сөз және сөздің формалары, сөз тұлғаларын білдіретін грамматикалық мағыналар туралы ілім» [7,197 б.] деген анықтама береді.

А. Салқынбай «Сөз құрамы» терімсөзін (термин – автор) морфологияның баламасы ретінде қабылдап, оған ерекше терімдік мағына береміз. Сөз құрамы – сөз таптарын біріктіретін, олардың грамматикалық тұлғалары мен категорияларын, сөздің тұлғалануын зерттейтін грамматиканың бір саласы» [8,198-199 б.] деп жаңа балама ұсынады.

Морфология грек тіліндегі *morphe* – форма және *logos* – ілім деген мағынаны білдіреді. Яғни, сөз формасы, тілдің морфологиялық құрылысын зерттейтін ғылым. Тілші-ғалымдардың анықтамалары бойынша, тіл білімінің морфология саласы сөздерді жеке алып қарастырмай, оларды жалпы алып, сөз топтарына топтастырып, әр сөз табының өзіне тән грамматикалық ерекшеліктерін қарастыратын ғылым. Жеке дара тұрғандағы сөздің лексикалық мағынасы болғанымен, басқа сөздермен байланысқа түсуі үшін грамматикалық мағынаны қажет ететіні белгілі. Лексикалық мағына да, грамматикалық мағына да сөздердің байланысуынан анық аңғарылады. Екеуінің де объектісі – сөз. Морфология осы сөздердің формасын, яғни, сөздің негізгі түбірін, сөздің түрлі қосымшалар қосылғандағы түрлерін, сөз тіркестерін зерттейтін ғылым. Сонымен қатар, тілдегі сөздердің атқаратын қызметтеріне қарай топтарға бөлу, әр сөз табына тән категорияларды анықтау міндетін де қоса атқарады.

Десек те, соңғы кезде морфологияның зерттеу аясы тарылып бара жатқандай. Морфологияның зерттеу нысаны болып табылатын қосымшаларды сөзжасамға бөліп, ал жалғауларды синтаксистің үлесіне тиесілі деген пікірлер бой көтеріп келеді. Осы мәселеге қатысты ғалымдар өз болжамдарын да жариялаған болатын.

Профессор Б. Момынова «Соңғы жылдардағы ғылымның дамуына сай сөзжасам сала ретінде жеке бөлініп шықты. Жеке сала болып таныла бастаған сөзжасамның аналитикалық, синтетикалық және лексика-семантикалық тәсілдері осыған дейін жекелеген сөз таптарының грамматикалық сипатын тудырушы амалдар ретінде, мысалы, қосымшалар арқылы туындауы (синтетикалық) және сөздердің қосарлануы, бірігуі, тіркесуі (аналитикалық) жеке сөз таптарының аясында қарастырылды. Яғни есім сөздерден етістік тудыратын қосымшалар немесе етістіктен зат есім, сан есім, т.б. жасайтын жұрнақтар, есім сөздерден зат есім, сын есім, үстеу тудыратын жұрнақтар, т.б. сөз таптарына байланысты ескерілді. Сонымен бірге сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, ескі мағынасының мүлдем жойылып жаңа мән иеленуі, трансформациялану нәтижелері лексика деңгейінде тіліміздің сөздік қорының лексикалық деңгейде баюы деп танылды, әлі де солай деп саналғанмен, осыған дейінгі морфологияға байланысты принципті түрдегі ұстанымдар (сөз тудырушы жұрнақтарға, сөз таптарының жасалу жолдарына, т.б. қатысты) айқындығын жоғалтқандай әсер тудыра бастады» [9, 6 б.] деп сөздерді сөз топтарына бөлудегі үш принциптің бірі – морфологиялық принциптің бағдары өзгеріп бара жатқандығын айтса, профессор Т. Сайрамбаев «Морфология: кеше, бүгін» атты мақаласында: «Жұрнақ түбір күйіндегі сөз таптарының аясын кеңейтуші, жаңартушы, олардың санын көбейтуші қасиетімен ерекшеленеді. Жұрнақтардың осындай қасиеті бола отырып, сөзжасам пәнінің дүниеге келуі

- морфология саласына үлкен қиындық тудыруда. Олай болса:
- морфология саласының аясы тарылады;
- морфология қосымшалардан тек жалғаулармен ғана шектеледі;
- зат есімнен зат есім, басқа сөз табынан зат есім тудыру мәселесі ескерусіз қалды.
- Басқа сөз таптары да осылай;
- бір сөзде, мысалы *білімсізге* – сөзіндегі қабаттасып келген жұрнақтар бұл сөзден алынып, сол сөздің түбіріне тек жалғау жалғасақ қандай күйге түспек?
- жұрнақсыз әр сөз табына қатысты сөздер не болмақ? Жұрнақсыз әр сөз табының не болатынын ойлау керек. Сонда қозылы қойдан қозысын ажыратқан кезде екеуінің маңырағанындай, әр сөз табы өзінің аясын көбейтуші жұрнақтардан мүлдем қол үзбей ме?

Ал осыдан сөзжасамнан не ұттық?» [10, 232-233б.] деген мәселені ашық қойып, қосымшасынан айырылған морфология саласының өз қызметінен мүлдем қол үзіп кететінін

айтып, келешегіне жанашырлық танытады. Ғалымдардың бұл мәселені көтеруін орынды санаймыз. Қазіргі таңда күмәнді мәселенің басы ашылмаса, морфологияның келешегі де, зерттеу нысандары да бұлыңғыр болып, ертеңгі ұрпақ алдында көптеген сұрақтарға жауап таба алмауымыз әбден мүмкін.

Кезінде Ы.Е. Мамановтың: «Қазақ тілінің, басқа түркі тілдері сияқты, сөздерінің морфологиялық құрылысын тануда ең басты роль атқаратын оның алуан түрлі аффикстері болып саналады» [11] деген пікірі қазір де негізге алынғанымен, одан бергі жылдарда сөздердің морфологиялық құрылымы, олардың сөз тудыру, форма тудыру тәсілдері мен жүйелері өздерінің даму процесін бастан кешірді.

Қазақ тілінде жазылған грамматикаларда, атап айтсақ, 1967 жылы жарық көрген академиялық “Қазақ тілі грамматикасында” сөз тудыратын, сөз түрлендіретін, сөз жалғастыратын қосымшалар деп берілсе, А. Ысқақов[5], Т. Аханов[4], А. Қалыбаева (жұрнақ, жұрнақша, жалғау) [12] т.б. ғалымдар еңбектерінде, сол сияқты қазақ тілі морфологиясы бойынша жазылған еңбектерде қосымшалар сөз тудырушы, форма тудырушы, сөз байланыстырушы болып үш топқа бөлінеді. Ы. Маманов, С. Исаев сөз тудырушы және форма тудырушы (жалғаулар, жұрнақтар) [13] деп екіге жіктейді. Н. Оралбай грамматикалық мағыналы қосымшалар (жалғауларды, грамматикалық жұрнақтарды жатқызады) мен сөзжасамдық қосымшалар (сөзжасамдық жұрнақтарды жатқызады) [6, 5б.], деп жіктесе, А. Салқынбай қосымшаларды «негізгі мазмұны мен ішкі мағынасына қарай сөз тудырушы және тұлға тудырушы деп бөледі де, сөз тудырушы тұлғалар атау жасау қасиетіне ие болғандықтан, сөзжасамдық мағына бар болғандықтан, сөзжасам саласының зерттеу нысаны ретінде морфологияда қарастырылмайды» деп есептейді. Тұлға тудырушы қосымшаларды қызметі мен ішкі грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты былай жіктейді:

1) Лексика-грамматикалық тұлға тудырушы қосымшалар (сын есімнің шырай жұрнақтары, рең мәнді жұрнақтар, сан есім жұрнақтары, салт-сабақты етістік, етіс, болымды-болымсыз етістік категориялары);

2) Грамматикалық тұлға тудырушы қосымшалар: рай, шақ, жақ тұлғалары; зат есімнің жалғаулары (септік, көптік, тәуелдік), жіктік жалғауы;

3) Қызметтік мән туғызушы қосымшалар: қимыл есім, есімше, көсемше;

4) Қос қызметтегі (қос функциялы – Е. Шаяхметов) тұлға тудырушы қосымшалар [8, 214 б.].

Демек, ғалымның пікірінше, жоғарыдағы тұлға тудырушы қосымшалар морфологияның үлесіне тиеді де, сөзжасам негіз сөздің мағынасы арқылы жаңа туынды атаудың жасалу жолдары мен тәсілдерін анықтайды. Морфологияда негіз сөз сөздің түбірі делініп зерттелсе, сөзжасамда сөзжасамдық тұлға ретінде айқындалады. Яғни, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдық тізбек бойынша қарастырылады, оның өзіндік ұғымдары, бірліктері бар сала. Негізгі зерттеу нысаны – туынды сөз. Ал туынды сөз морфологияның зерттеу нысанына айналған қосымшалар арқылы да жасалады.

Бұл мәселе сөздердің грамматикалық категорияларына қатысты. Мысалы, сан есім, есімдік, үстеу т.б. сөз таптарының грамматикалық категориясы болмауы мүмкін, себебі, бұл сөз таптары белгілі парадигмалық жүйеге бағынбайтын, грамматикалық, тұлғалық түрлері жоқ сөздер. Ал грамматикалық категориялары бар сөз таптары – зат есім, сын есімнің сапалық түрі, етістік. Таратып айтар болсақ, зат есімнің сан-мөлшер (көптік) категориясы, сапалық сын есімнің шырай категориясы, етістіктің салттылық-сабақтылық категориясы, етіс, рай, шақ, жақ категориясы. Байқап отырғанымыздай, грамматикалық категориялардың түрлену жүйесі біркелкі емес. Олардың морфологиялық көрсеткіші болып табылатын грамматикалық тұлғалары бірде таза грамматикалық мағына үстеп тұрса, бірде лексика-семантикалық сипатқа ие болып тұр.

Ал тіліміздегі көптік, септік, тәуелдік жалғаулары түбір білдіретін грамматикалық заттық мағынаға ешбір нұқсан келтірмей, сандық, мөлшерлік, меншіктілік т.б. мағыналар үстеп, сөйлемді байланыстыру қызметін атқарады. Соңғы қызметіне қарап ол жалғауларды

синтаксис саласының зерттеу нысанына беру керек пе, жоқ па деген ой да қылаң беріп қалады. Қазақ тілі грамматикасының көшбастауы болған еңбектерде жалғауларды синтаксисте қарастыруы да ойланарлық жағдай.

Қорыта келгенде, морфологияда басы ашылмай жатқан мәселе жетерлік. Морфология саласының зерттеу нысанына қатысты ғалымдардың түрліше көзқарасының басын ашып, оны ой елегінен өткізіп, әр саланың өз қызметтерін, ортақ тұстарын зерттеп-зерделеу қажеттігі даусыз мәселе.

Пайдаланған әдебиет

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, Ана тілі, 1992. – 446 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Ғылым», 1966. – 362 б.
3. Аманжолов С. Тіл және жазу/ Язык и письмо. – Өскемен, 2005. – 403 б.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы «Мектеп», 1978, 492 б.
5. Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 385 б.
6. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 388 б.
7. Оразбаева Ф. Ш., Сағидолда Г., Қасым Б., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 2001. – 534 б.
8. Салқынбай А.Б. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 2008. – 462 б.
9. Момынова Б. Саткенова Ж. Қазақ тілі морфологиясы. Есімдер. – Алматы «Арыс», 2007, 117 б.
10. Сайрамбаев Т. Морфология: кеше, бүгін. Түркі әлемі: тарих, қоғам, табиғат. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – 232-240 б.
11. Маманов Ы.Е. Қазіргі қазақ тілі. Лекциялардың тексттері. – Алматы, 1973. – 89 б.
12. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы, Ғылым, 1986. – 181 б.
13. Исаев С.М. Қазақ тілі. Алматы, 1998. – 207 б.

Күзекова З.С.

Назарбаев университетінің профессоры, ф.ғ.д

Қазақстан Республикасы, Астана

zkuzekova@nu.edu.kz

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАЯНДАУЫШТЫҢ БЕРІЛУІ

Бастауыш болып табылатын тұлғаның, заттың сапасын, қасиетін, жай-күйін, әрекетін білдіретін екі құрамды сөйлемнің басты мүшесі баяндауыш деп аталады. Мысалы: *Студент оқиды* – деген сөйлемде баяндауыш тұлғаның әрекетін білдіреді. *Бала ауырып жатыр* – деген сөйлемде баяндауыш бастауыш – тұлғаның қалып - күйін білдіреді. *Тұз ериді.* – деген сөйлемде баяндауыш бастауыш – заттың сапасын білдіріп тұр. Баяндауыш грамматикалық жағынан бастауышқа тәуелді бола отырып, онымен осы және келер шақта **сан** жағынан (Мен оқимын. Біз оқимыз. Олар оқиды.), осы және келер шақта **жақ** жағынан (Мен оқисың. Сен оқисың. Ол оқиды.) қиысады.

Баяндауыш арқылы барлық шақ, рай тұлғалары формальды беріледі:

ашық рай	
осы шақ	Ол келе жатыр.
өткен шақ	Ол келіп кетті.
келер шақ	Ол келмек.
бұйрық рай	Балам, тыңда.
шартты рай	Ауа райы жақсы болса, тауға шығамыз.

қалау рай Менің оқығым келеді.

Баяндауыш ретінде әр түрлі сөз таптары және сөз тіркестері қолданыла алады:

- **етістік жекеше түрде:** Студент дипломын қорғады.

- **етістік қимыл есімі түрінде:** Менің басты мақсатым – оқу.

- **тәуелденген қимыл есімінің модальді сөздермен тіркесуі арқылы:** Ол оқуы тиіс. Менің оқығым келеді. Мен оқи аламын. **септік тұлғасындағы қимыл есіміндегі етістіктердің фазалық етістіктермен тіркесуі арқылы:** Балам оқуын бастады. Ол оқуын жалғастырды.

- **зат есім немесе есімдіктің атау септігінде немесе байланыстырушы етістіктермен тіркесуі арқылы:** Менің әпкем студент. Бұл кітап менікі. Менің әпкем студент болды.

- **сын есім немесе сын есімнің байланыстырушы етістікпен тіркесі арқылы:** Лекция қызық. Лекция қызық болды.

- **есімше арқылы:** Тапсырма орындалған. Тапсырма орындалған болатын.

- **сан есім арқылы:** Бес жердегі бес – жиырма бес.

- **үстеу арқылы:** Менің әпкем күйеуде. Базар жанымызда.

- **сөздердің әр түрлі тіркесінің байланыстырушы етістікпен тіркесі арқылы:** Менің ағам ұзын бойлы болған. Ол салмақты болатын.

Фразеологиялық сөз тіркестері етістік байланыстырушы арқылы : Ағам қаһарына мінген екен. Ол жүрек жұтқанның бірі еді. Сөйлемнің жайылмалануы белгілі бір мөлшерде баяндауышқа байланысты. Мысалы: *Студент жазды. – Студент диплом жұмысын жазды. – Студент үлкен ынтамен, жауапкершілікпен диплом жұмысын жазды.*

Баяндауыш жай және құрамды болады.

Етістік баяндауыш

Етістік баяндауыштың жай түрі етістікпен рай, шақ, жақ арқылы беріледі.

Баяндауыш - етістік қызмет ету жағдайында мынадай рай түрлеріне ие болады:

Ашық рай	Мен мектепте оқимын. Біз жазда емтихан тапсырамыз. Мен емтихандарға жақсы дайындалдым.
Бұйрық рай	Ертең келіңіз. Маған көмектесіңізші. Тез келіңіз.
Шартты рай	Жаңбыр болмағанда, саяжайға баратын едік.

Ашық рай әрекеттің өтіп жатқанын, өтетінін, өткенін білдіреді: мектепте оқимын, емтиханға дайындалдым, емтихан тапсыратын боламыз.

Бұйрық рай әрекеттің жүзеге асуы үшін әрекетке бұйыру үшін сөйлеушінің тілегін білдіреді: маған көмектесіңіз, маған беріңіз, барып келіңіз.

Шартты рай орындалмаған тілекті немесе мүмкіндікті білдіреді: ауа райы жақсы болғанда, тауға баратын едік.

Ашық райда баяндауыш етістік шақтарда қолданылады:

Осы шақ	Студенттер бақылау жұмысын жазып жатыр.
Келер шақ	Студенттер ертең бақылау жұмысын жазады.
өткен шақ	Студенттер бақылау жұмысын жазды.

Етістік - баяндауыш осы шақ, өткен шақ, келер шақта жақ тұлғаларына (бірінші жақ, екінші жақ, үшінші жақ бойынша баяндауыш тұлғасы жекеше түрде де, көпше түрде де бірдей) және жекеше, көпше түрге ие: Мен сізді он бес минуттан бері күтіп отырмын. Біз сізді он бес минуттан бері күтудеміз. Сен мені қанша минут күттің? Сендер мені қанша минут күттіңдер? Ол бізді күтіп отыр. Олар бізді күтіп отыр.

Синтаксистік құрамаларда етістіктің қолданысы:

әрекеттік оралымдарда	<i>Дауыл көптеген ағаштарды сындырды.</i>
-----------------------	---

ырықсыз етіс тұлғадағы есімшелі оралымдарда жыртылған.	<i>Бұл әңгіме көптен бері айтылған. Ешқандай жоспарсыз көптеген жер аяусыз</i>
--	--

Етістікте грамматикалық мағына ғана емес, лексикалық мағына да бар. Егер етістік баяндауыш әрекетті білдіретін болса, онда ол кім / не, не істеді? деген сұраққа жауап береді. *Әкем жұмыс істейді. Поезд тоқтады.*

Баяндауыштың бұл тобына етістіктің әр түрлі лексика - семантикалық топтары енеді. (ЛСТ):

нақты физикалық әрекетті білдіретін етістіктер	<i>жұмыс істеу, жеу, ішу, жинау, жуу, сыпыру, тоқылдату;</i>
сөйлеу, әңгімелесу, жариялау айтысуды білдіретін етістіктер	<i>сыбырлау, дауласу, дауыстау, қарау, тыңдау, есту, иіскеу</i>
қабылдауды білдіретін етістіктер	<i>сыбырлау, дауласу, дауыстау, қарау, тыңдау, есту, иіскеу</i>
ойлау әрекеттерін білдіретін етістіктер	<i>ойлау, санау, талқылау, тану, шешу, армандау, ұмыту, еске алу</i>
адрестік бағыттағы әрекеттер	<i>беру, сыйлау, сату, жіберу, уәде беру</i>
қозғалыс әрекеттері	<i>жүру, жүгіру, ұшу, апару</i>
жасау және өндіріс әрекеттері	<i>салу, құру, дайындау, орнату</i>
жетекшілік әрекеттері	<i>меңгеру, басқару, жетекшілік ету</i>
өзара әрекет	<i>кездесу, танысу, достасу жазысу</i>
кеңістіктегі орынды білдіретін етістіктер	<i>тұру, орналасу, жату, көтеріліп тұру, жоғарылау</i>

Мысалдар: Ректор оқытушылармен бір жарым сағат бойы әңгімелесті. Оқытушылар оқытудың жаңа бағдарламасын жасады. Президент елді бесінші жыл басқарады. Бүкіл әлемдік жастар ойыны Сиднейде өтті.

Егер баяндауыш - етістік бастауыш - субъектінің эмоцияналды қалып – күйін, психологиялық, физикалық қалып - күйін білдіретін болса, онда қойылатын сұрақтар кім / не, не істейді не болып жатыр, не өтіп жатыр? деген сияқты болуы мүмкін. Баяндауыштың бұл тобына :

- қалып күй етістіктері (ауыру, ұйықтау, күйіну, сезіну),
- эмоциялық қалып-күйді білдіретін етістіктер(таңдану, мақтаныш ету, қызығу, ренжу),
- фазисті мағыналы етістіктер(басталу, жалғасу, аяқталу)жатады.

Мысалдар: Менің інім ауырып жатыр. Мен өзімнің шаршағанымды сездім. Туристер қаланың көрікті жерлеріне таңданып жатыр. Сабақ сегізде басталды.

Толық мәнді БОЛУ етістікті баяндауыштың жай түрі

Болу етістігі арқылы болған жай сөйлем мынадай синтаксистік конструкцияларда қолданылады: **бастауыш – мекен пысықтауыш - баяндауыш: Балалар мектепте болды; немесе мекен пысықтауыш – бастауыш - баяндауыш: Университетте студенттер болды.** Бұл конструкциялардың өзіндік мағыналық айырмашылықтары бар.

Бастауыш – мекен пысықтауыш - баяндауыш құрылымы мынадай мағыналарды білдіреді:

Бастауыш - субъектінің мекенжайы: Балалар тоғайда. Ертең біз саяжайда боламыз. Студенттер лекцияда. Студенттер лекцияда болды.
--

Болу етістігі арқылы жасалынған етістік - баяндауыш осы шақта нөлдік тұлғада болады: Студенттер лекцияда. Келер шақ немесе өткен шақтағы тұлғасы бастауышқа байланысты. *Әкем жұмыста болды. Мен сабақта болдым. Ертең біз саяжайда боламыз.* Бастауыш - субъектінің мекен-жайы мына тұлғалар арқылы беріледі:

- ілік септігі + қасында , жанында, алыс емес көмекші сөздері арқылы : (Көл орманның қасында. Көл орманның қасында болатын.),
- жатыс септігі + жіктік жалғау: (Мен үйдемін. Мен үйде болдым.)
- жатыс септігі арқылы : (Студенттер лекцияда.).

Пысықтауыш – бастауыш – баяндауыш құрылымы білдіретін мағыналар

Бір нәрсенің, біреудің кеңістік тегі мекенжайы:	- Үйде мереке болды. Қалада фестиваль болады.
Бір оқиғаның уақыты:	Маусымда қорғау болады. Өткен айда қақаған аяз болды.
анықтауыш– бастауыш – баяндауыш құрылымы білдіретін мағыналар: бастауыш емес субъектінің сыртқы, ішкі сипаты, мінез - құлқының сипаты, ерекшеліктері:	Менің досымның мінезі жақсы. Баланың көруі, нашар. Оның көздері әдемі болатын.
Бастауыш емес субъектінің қалып - күйі:	Олардың көңіл - күйі жақсы. Баланың температурасы болды.
Пысықтауыш – бастауыш – баяндауыш құрылымы білдіретін мағыналар:	
Бастауыш емес субъектінің жиналыс.	Бүгін менде жаңалық бар. Студенттерде
өмірдегі жағдайы, оқиғасы	Балаларда сурет сабағы.

Менде жаңалық бар сөйлемінде бастауыш **жаңалық** субъект **меннің** неге ие екендігін білдіреді. Субъект мұнда жатыс септігі арқылы берілген. Жоғарыда берілген сөйлемдер түрінің ерекшелігі мұнда атау септіктегі зат есім, есімдіктен болған бастауыш бар және иелікті, мекен-жайды т. б. білдіретін жатыс септігі, ілік септігі арқылы берілген субъект бар: **менде, үйде, менің досымда, қалада, сіздің уақытыңыз.**

Иелікті, қалып - күйді, сапаны, ерекшелік, белгілердің әр түрлі сипатын білдіретін субъект: Ілік септігі арқылы беріледі: Профессордың аспиранттары мен докторанттары бар. Менімен әңгімелесуге сіздің уақытыңыз бар ма? Біздің үйіміз болған. Оқытушының студенттері көп.

Бір нәрсенің, біреудің кеңістіктегі орны немесе бір оқиғаның уақыты: ілік септігі және **қасында, айналасында**, сияқты көмекші сөздердің тіркесі арқылы және алыс емес сияқты сөздері мен көмектес септігі және **қатар, бірге** сөзінің келуі арқылы беріледі: Метроның қасында үлкен парк бар. Үйдің айналасында да ағаштар көп. Бассейн университеттен алыс емес. Спорт алаңы мектеппен қатарлас. Досым менімен бірге; жатыс септігі арқылы да беріледі: Стадионда жарыс болады.

Осы түрдегі сөйлемдердің екінші бір ерекшелігі осы шақта **бар** сөзі бір жағдайда қолданылмаса, енді бір жағдайда оның қолданылуы міндетті. Егер сөйлем өзінің семантикасы бойынша субъектінің қалып күйін, қасиеттерінің сипатын білдіретін болса, оның ішкі және сыртқы сапасын білдіретін болса, субъект өміріндегі оқиғаны білдіретін болса, бар сөзі осы шақта да қолданылады. Мысалдар: Қалада – тұмау; Қазір бізде емтихан. Егер сөйлем өзінің семантикасы бойынша бір нәрсенің кеңістіктегі мекен жайын немесе бір оқиғаның мерзім уақыты туралы білдіретін болса, **болады, бар** сөзі мұнда да қолданылады. Мысалы; Мекеменің бірінші қабатында спорт зал бар; Жазда каникул болады. Мынадай сөйлемдерде **болу** етістігі тек қана өткен шақта және келер шақта қолданылады. Мысалы; Алдағы айда емтихан болады. Бұрын менің досымның шашы ұзын болған. **Бар** сөзі осы шақта бір нәрсенің бар - жоғын, біреудің бар жоғын, бір нәрсеге, біреуге ие екендігін білдіретін болса, қолданылады. Мысалы: Университетте бассейн бар; Студенттің логикалық ойлауға қабілеті бар. Елде мұнай мен газдың мол қоры бар; Менің машинама бар; Менің інім бар.

Етістікті күрделі баяндауыш

Күрделі баяндауыш көмекші етістіктер арқылы берілетіні белгілі. Мысалы : *Менің досым әрқашан маған көмектескісі келеді. Кешке мен сізге хабарласа аламын. Мен ағылшын тілін оқи бастадым.*

Қимыл есімді етістік субъект бастауыш орындайтын әрекеттің атын атайды. Көмекші етістік қимыл әрекеттің прагматикалық сипатын анықтайды. Яғни жақ, шақ, сандық сипатын көрсетеді:

Бұйрық рай	Жаттығуды орындай бастаңыздар.
Ашық рай болды.	Біз қала сыртына барамыз. Әкем бізбен бірге баратын
Қалау рай	Менің Алматыда оқығым келді.

Етістікті күрделі баяндауыш құрамында көмекшілік қызмет атқаратын етістіктер

Өзінің мағынасына қарай көмекші етістіктер екі топқа бөлінеді: фазистік етістіктер (*Мен ағылшын тілін оқи бастадым.*), модальдық етістіктер (*Мен ағылшын тілін зерттегім келеді.*)

1. Ис-әрекеттің басталуын, жалғастырылуын, аяқталуын білдіретін етістіктер фазисті етістіктер деп аталады. Мысалы: бастау, жалғастыру, аяқтау, тоқтату, тастау т.б. Жаңбыр түнде басталған болатын. Біз әңгімемізді жалғастырдық. Таңға қарай боран басылды,

2. Сөйлеушінің ниетін, тілегін, мүмкіндігін білдіретін етістіктер модальдық етістіктер деп аталады. Басқа етістіктермен тіркесе отырып, олар күрделі баяндауыш құрайды. Мысалы: *Мен сізге көмектесе аламын. Менің ағылшыныша қатесіз сөйлегім келеді. Студенттердің барлығы емтихан тапсыруға міндетті. Ол кеуігетінін бізге ескертуі керек еді. Сізбен кездескеніме қуаныштымын.*

3. Етістікті күрделі баяндауыш құрамында мүмкіндік мағыналы сөз тіркесі қолданылады. Мысалы: *Бәріміздің қазақ тілін оқып алуға, біліп алуға мүмкіндігіміз бар.*

Есімді күрделі баяндауыш

Есімді күрделі баяндауыш байланыстырушы етістіктен және есім сөз таптарынан тұрады: *Күн жаңбырлы болды.* Мұнда **болу** етістігі байланыстырушы етістік ретінде де, *жаңбырлы* – сын есім арқылы берілген есімді бөлігі. Байланыстырушы етістік ретінде Мына етістіктер қолданылады: *болу, саналу, аталу, табылу т.б. Бүгін күн ашық болады. Айжан, шыдамды, ұқыпты бол. Егер мен дәрігер болсам, балаларды емдер едім. Бүгінгі күн сәтсіздеу болды.* Байланыстырушы етістік сөйлемде грамматикалық мағынаны білдіреді, яғни шақты, жақты, санды (жекеше, көпше) райды көрсетеді. Баяндауыштың есім бөлігі негізгі лексикалық мағынаны білдіреді, мынадай сөз таптары арқылы жасалады: зат есім, сын есім, сан есім, үстеу есімдік.

Етістікті күрделі баяндауыш құрамында байланыстырушы қызмет атқаратын етістіктер

Есімді күрделі баяндауышты байланыстырушы етістіктер: таза грамматикалық байланыстырушы етістіктер таза грамматикалық қызмет атқарады, яғни баяндауышты шақ, жақ, рай жағынан айқындайды; жартылай мәнді байланыстырушы етістіктер грамматикалық қызметтен басқа лексикалық та мағына білдіреді немесе мағыналық реңктерді білдіреді. толық мәнді байланыстырушы етістіктер грамматикалық функция атқарады, лексикалық та мағынасын сақтайды.

Барлық байланыстырушы етістіктер есімді баяндауыш құрамында етістікті баяндауышқа тән ережелер бойынша бастауышпен қиысады.

1. Таза грамматикалық байланыстырушы етістіктер тобына *болу* етістігі жатады. Мысалы: *Ән салу - оның арманы болатын. Сіздің баяндамаңыз бәріне қызық болды. Қыста күн ұзақ болады.* Осы шақта болу етістігі нольдік формаға ие: *Менің әкем – дәрігер. Әкем күйеуде. Мына көйлек маған қысқа.*

Сондай-ақ болу етістігі тұрақтылықты немесе қайталанымдықты білдіреді. Мысалы: *Жаз соңындағы жаңбырлар суық болады. Адамдар әртүрлі болады.*

2. Екінші топты жартылай мәнді етістіктер құрайды: *аталу, саналу, қалу табылу, көріну және т.б.* Аталған етістіктер үш шақта да қолданылады.

Қалу, табылу етістіктері бұрынғы күйдің сақталуын немесе бір белгінің барлығын білдіреді. Мысалы:

Ол бұрынғы күйінде, сол өзгермеген қалпында қалды. Кешке қарай ол үнемі жалғыз қалатын. Қартайған кезінде ол тіпті жалғыз қалды.

Болу, кету, түсу етістіктері басқа қалып күйге көшкенді немесе бір белгінің пайда болғандығын білдіреді: *Немерелерімен кездескенде, оның жүзі нұрланып кетті. ; Ол он екі жасында әлемдік деңгейдегі шахматшы болды. Қатаң өмір мектебінен өткен соң, ол жақсы жетекші болды.*

Көріну етістігі сыртқы белгінің пайда болғандығын және бұл белгі біреудің көзқарасынша беріледі. Мысалы. *Бір қарағанда бала маған аурушаң сияқты көрінді. Көшелерде жақсы жарықтың болмауынан маған қала күңгірттеу көрінді. Алыстан қараңдаған біреу көрінді.*

Есептесу, санасу, болып шығу, болып қалу етістіктері белгінің бір ұғымға сәйкестігін, немесе сәйкес еместігін білдіреді. Мысалы: *Есеп біз ойлағаннан гөрі қиын болып шықты. Халықаралық деңгейдегі жарылыс басталғанға дейін ол жақсы шахматшы қатарында саналатын.*

3. Үшінші топқа қозғалысқа, кеңістіктегі мекенжайға қатысты және басқа да мағыналы етістіктер жатады: *жүру, кету, келу, оралу, жату, өмір сүру, отыру, тұру, туылу, өлу, жұмыс істеу т.б.* Мысалы: *Барлығы көңілді жүрді және жақсыға сенді. Экспедициядан менің досым күнге күйіп, ширақ оралды. Балалар демалыстан көңілді оралды. Атақты суретші қайыршылықта көз жұмды. . Аспирант сондай толқулы., Бала дүниеге дені сау, аман есен келді.*

Күрделі баяндауыштың есім бөлігі

Баяндауыштың есімді бөлігінде зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, есімдік қолданылады.

І. Баяндауыштың есім бөлігіндегі зат есім.

- күрделі баяндауыштың есімді бөлігі атау тұлғада болады. *Әдебиеттің негізгі материалы – сөз. Ән – оның өмірі болатын.* Бұл құрылым квалификацияны, сапалық бағалауды білдіреді. *Әкем – домбырашы, әнші; Ол – аздап өркөкіректену болатын. Менің көршім – әдебиет кафедрасының аспиранты.*

- баяндауыштың есімді бөлігінде байланыстырушы болу етістігі жиі кездеседі: *Оның мамандығы суретші болатын, әкем дәрігер болатын. Ол – орыстанып кеткен немістің ұлы. Мұнда автор оның тегін түсіндіріп тұр: ол орыстанып кеткен немістің ұлы болғандығын ғана емес, нақ өзі екенін айтып тұр. Ол – өз Отанында оқытушы, кейін шет елде болғанында, тәрбиеші болды.*

- сапалық белгіні білдіретін сөйлемдерде өткен шақта атау септігінде есім баяндауыштың есім бөлігі атау септігінде болады: *Ол бұрында да өркөкірек болған.* Күрделі баяндауыштың есімді бөлігі зат есімнің басқа да септік формаларында болады. Олар белгінің бар, жоғын, уақыттың себебін де білдіреді.

- бір белгінің, заттың жоқтығы: *Компьютер принтерсіз екен. Құжат мәрсіз екен.*

- белгінің, заттың барлығы: *Сейф құпиялы екен. Қайық моторлы екен.*

- тұлғаның немесе материалдың қайдан екендігі немесе неден істелінгені былайша беріледі: *Әкеміз тектілерден болатын. Үй қызыл кірпіштен тұрғызылған болатын. Ағаштар күмістен жаралғандай.*

- заттың бір нәрсеге арналғандығын білдіру құрылымы: *Екінші қабаттағы бөлме балалар арналған болатын. Уақыт және себепті білдіретін құрылым: Хат кешегі күнгі болатын. Менің суретпен айналысуым – жалғыздан, күні бойғы торыздан еді.*

- салыстыру тәрізді, сияқты сөздермен беріледі: *Оның мінезі бала тәрізді болатын. Менің танысымның басы үлкен алмұрт сияқты.*

- ұқсату, бағалау, бірдейлікті білдіруде субъект - бастауыш мынадай құрылыммен беріледі: *Қыз бала құдды шешесі сияқты. Ұл бала әкесіне тартқан.*

- жуық мағыналы мөлшер мынандай құрылыммен беріледі: *Бәрін тындырып жүрген мына шынашақтай бала.*

- бастауыш субъектінің қалып күйі немесе сапалық мінездемесі, оның айналысатын жұмыс түрі мынадай құрылыммен беріледі: *Бақша көктемде гүлге оранған. Ол генерал шенінде болды. Оның жүзі бал бұл жайнап тұр еді. Мен өзімнің жетекшімнің қамқорында болдым. Ата анаға мәңгі бақи қарыздармыз.*

- субъекті бастауыштың сапалық немесе сандық мағынасын білдіруде күрделі баяндауыштың есім бөлігі мынадай сөз тіркестерімен беріледі: *Ол ұзын бойлы болатын. Оның сымбаты ерекше еді. Ол жақсының жақсысы еді. Бұл күн – есте қалатын күннің бірі. Осындай құрылымда өткен шақта және келер шақта болу етістігі де қатысады.*

II. Күрделі баяндауыштың есім бөлігіндегі сын есімдер.

1. Күрделі баяндауыштың есім бөлігі «болу» байланыстырушысы арқылы мынадай құрылыммен беріледі: *Жастық шағымда арманшыл болдым. Көктемде орман әдемі болады. Есеп қиын болды.*

2. Баяндауыштың есім бөлігі сын есім атау септігі арқылы беріледі: *Осы жылғы жаз ыстық және құрғақ. Қыста ауа райы суық. Біздің ойлағанымыздан гөрі көл тым терең болып шықты. Досым бүгін көңілсіздеу көрінді. Досым үйге көңілді келді. Түн суық болды. Күн шуақты болды. Шешем әрқашан да шыдамды, мейірімді.*

3. Мына сөйлемдерде баяндауыштың есім бөлігі барыс септігіндегі қимыл есімінде болады: *Мен сізге әрқашан көмектесуге дайынмын. Мен сіздің ұсынысыңыздан бас тартуға тиіспін. Маржан күні бойы дайындалуға қабілетті.*

4. Бастауыш бұл, сол, мұның барлығы сияқты есімдіктерден болса, баяндауыштың есім бөлігі былайша беріледі: *Мұның бәрі қарапайым болатын. Бұл бір қызықты оқиға болды. Бұл түсінікті.*

6. Сын есім қарсылықты бағыныңқылы сабақтастың бағыныңқы бөлігінде қолданылады: *Әңгіме қанша тартымды болса да, кетуге мәжбүр болдық. Жұмыс шарты қанша қиын болса да, ешкім бас тартпады.*

7. Сын есімдер сөйлеу этикеттерінде, қаратпада, тілек айтуда **болу** етістігі арқылы қолданылады: *Бақытты болыңыз, ұқыпты болыңыз, сақ болыңыз және т.б.*

III. Күрделі баяндауыш құрамындағы есімшенің қолданылуы:

Ол көп оқыған еді. Айжан әлдеқашан келген болатын. Қатты шөлден ерні қаталап кеткен.

IV. Күрделі баяндауыштың есім бөлігіндегі сан есімнің және үстеудің есімдіктің қолданылуы: Екі жердегі екі – төрт; Үстеуден: Жұмыстың көбі әлі алда. Есімдіктен: Бұл сөздік менікі.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазақ грамматикасы., Астана 2002 жыл.
2. Сайрамбаев Т. Сын, сан есімдердің етістікпен тіркесі. Алматы, 1996.
3. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы., 2010.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Павлодар, 2010.
5. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Алматы., 2007.

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫНЫҢ ЗЕРДЕЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Резюме. Статя посвящено творческому наследию казахского ученого, профессора Т.Сайрамбаева. Рассматриваются некоторые вопросы синтаксиса словосочетаний и простых предложений. Анализируются структурные модели словосочетаний и выявляется связь с природой словосочетаний, современной этапе развития языка.

Summary. This article is a scientific reach by T.Sairambaev. Specify specific phrases and sentences, Analyze the type of sentence. Reflects the new concept of this research. The article analyzes the structural model of phrases and reveals the connection with nature phrases, modern stage of language development.

Қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың алғашқы жартысында А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов сынды тұлғалы ғалымдарымыз фонетика, лексика, морфология, синтаксис салаларына ғылыми зерттеулер жүргізіп, арнайы оқулықтар жазды. Тілдің барлық саласындағы түйткілді мәселелерге назар аударып, дәйекті тұжырымдар жасады. Қазақ тілінің сол тұстағы зерттелу деңгейі осыны талап етті. Олар қазақ тіл біліміндегі алыптар шоғыры еді. Осы алыптардың ілімін іле-шала І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев секілді ірі ғалымдар жалғастырды. Тіл ғылымы жалпылықтан жалқылық нысанға көшіп, әр саласы жеке-жеке зерттеу тақырыптарына іріктеле бастады. Солардың бірі қазақ тіліндегі сөз тіркесі синтаксисі еді. Сол өткен ғасырдың екінші жартысында проф.М.Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в казахском языке» атты еңбегі қазақ тіліндегі, сонымен қатар, жалпы түркі тіліндегі сөз тіркесі туралы алғашқы ғылыми еңбек болды. Бұдан соң сөз тіркесі синтаксисін ғылыми негізде жүйелі зерттеу ісі профессор Талғат Сайрамбайұлының еншісіне тиді. Ұстазы М.Балақаевтың жетекшілігімен қорғаған кандидаттық диссертациясы да («Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі»), докторлық диссертациясы да («Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрамдық-семантикалық типтері») сөз тіркестерінің құрылымдық тұлғалары мен сөйлемшілік қызметтерін ерекшелеуге арналды. Қазақ тілінің синтаксис саласында ғалымның өз қолтаңбасы қалыптасты. Өзіндік пікірі, ұтымды ұсыныстары, оқшау ойлары сөздердің байланысу тәсілдерінде де, сөйлем мүшелерінде де, жай сөйлем түрлерінде де селт еткізер жаңалықтарымен жалғасып жатты. Сөз тіркесі құрамындағы сөздердің тек сабақтаса байланысатынына (салаласа байланыспайтынын), олардың арасында анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынас болатындығына, сабақтаса байланысқан сөздердің әрі сөз тіркесі, әрі сөйлем бола алатындығына ғылыми негізде кесімді тұжырым айтқан да - профессор Т.Сайрамбаев. Осыдан жарты ғасыр бұрын айтылған қағидалары қазір жиі айтылып жүрген «инновациялық жолмен» сараптасақ, синтаксис саласындағы зерттеулер мен синтаксисті оқыту әдістемелеріне әлі де тың серпін берері анық. Өйткені:

- Сөздердің байланысуындағы аналитикалық тәсіл тек шылаумен шектелмейді. Сөздер көмекші есіммен де, көмекші етістікпен де байланыса алады: *Лидә терезенің алдында тұр. Оның не екенін жүрегің сезіп тұр.*

- Зат есімдер мен етістіктер басқа сөз таптарына қарағанда сөз тіркесінің басыңқы сыңары болуға бейім.

- Жіктік жалғауы қабыса, меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің басыңқы сыңарына жалғанады.

- Тәуелдік жалғауы тек матасуды ғана емес, қиысуды да байланыстырады.

Сөз тіркесінің құрамдық сипатын ерекшелеуде де ғалымның тұжырымдары дәстүрлі ұстанымға айналды. Күрделі құрамды сөз тіркестерінің бағыныңқы және басыңқы

сыңарларының да кезектесіп күрделі түрде келетіндігі проф.Т.Сайранбаев зерттеулерінен бастау алады. Күрделі сөз тіркестерінің құрамындағы сөз таптарының қолданылу жиілігіне дейін сарапталып, қайсысының қандай мөлшерде қызмет атқаратыны да деңгейленеді: *...Есімдердің есімдерді меңгеруі етістікті тіркестердегідей әрі мағыналық, әрі синтаксистік тығыз байланыс негізінде емес, әлсіз байланыс ыңғайында болады. Мысалы: кетті, келді сияқты етістіктерді бөлек алғанда олардың лексикалық мағыналары қаншалықты түсінікті болғанымен, мүшелік мазмұнында бір күңгірттік тұрады. Оны жою үшін кім кеткенін, кім келгенін, қайда кетіп, қайдан келгенін көрсету керек. Ал есімді тіркесте (Сонда да мен саған кіммін? Айтқаның маған түсініксіз) кіммін, түсініксіз баяндауыштары толықтауыштан гөрі (саған,маған) бастауышты іздейді ///. Қабыса байланысқан сөз тіркесі мен күрделі сөздердің айырым белгілеріне қарапайым мысал ұсынады: ұзын тұмсық - қабыса байланысқан сөз тіркесі, ал ұзын тұмсықты (құс) - күрделі сөз.Ғалымның сөз тіркесі синтаксисіне қатысты зерттеу еңбектерінің маңыздылығы бірнеше ерекшеліктерімен сипатталады: а)өзіне дейінгі сөз тіркесі мәселелерін көтерген және дәйекті пікірлер айтқан ғалымдардың ойларын салыстырмалы түрде негізге алып, кемшіл тұстарын одағайламай, өз ұсыныстарымен қиюластыра білуі; ә)сөз тіркесі синтаксисінің түркі тілдеріндегі зерттелу деңгейін сараптап, қазақ тіл білімінің бұл салада көш ілгері екендігін дәлелдеуі; б)сөз тіркесі сыңарларының байланысуындағы синтетикалық, аналитикалық тәсілдердің қызметіне баға бере отырып, интонация арқылы байланысу тәсілінің беріктігін оқшаулауы; в)сөздердің тіркесімдік қабілетін пайымдай келе, одағайдан басқа сөз таптарының сөз тіркесі құрамында не бағыныңқылық, не басыңқылық қызметті иелене алатындығын қолданыстағы мысалдармен тұжырымдауы; г)еркін сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің «еркіндігінің» шектеулі екендігіне, кез келген сөздердің тіркес құрай алмайтындығына, ол үшін мағыналық үйлесім қажеттілігіне назар аудартуы.*

Профессор Талғат Сайрамбайұлының сөз тіркесі әрі сөз тіркесінің, әрі сөйлемнің қызметін атқара отырып, жай сөйлем синтаксисіне ұласады. «Сөз тіркесі - сөйлем құраудың материалдық негізі, - дейді ғалым, - ал сөйлем - адамның ойын айтудың негізгі формасы». Сөйлем құрамындағы сөздердің өзара тіркесуі арқылы белгілі қызметте жұмсалатындығы, сөйлемдегі тиянақты ойды жеткізуде солардың басты орын алатындығы жай сөйлем синтаксисінің зерттелу нысанынан тыс қалмайды. Сөйлем құрамындағы сөз тіркестері сыңарларының еш кедергісіз сөйлем мүшесі қызметіне ауысатыны табиғи құбылыс болып табылады. Яғни сөйлемдегі бір сөз тіркесі - екі сөйлем мүшесі. Сөйлем құрамындағы қиысу бастауыш пен баяндауыш (тұрлаулы мүшелер). Сөз тіркесінің басқа байланысу түрлерінің анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста (тұрлаусыз мүшелер)болуы – заңдылық. Сөйлем мүшелерін оқытудағы жаңаша әдісті осы қағидаларға сүйене отырып, құбылта түсуге болады. Сөздерді байланыстыра білу - сөйлем мүшелерін байланыстыра білу. Тұрлаусыз мүшелердің қай сөйлем мүшесіне қызмет жасайтынын айыра білу - сөздердің байланысу тәсілдерін жетік меңгеру. Ал көп мүшелі сөйлемдерде, негізінен, тұрлаусыз мүшелер баяндауышқа қызмет жасап, баяндауышпен байланысуға бейім келеді. Сондықтан, ғалымның сөз тіркесі - әрі тіркес, әрі сөйлем деген қағидасы үнемі жаңғырып тұрады. Жай сөйлем синтаксисі сөйлем мүшелерінің болмысын бағамдаудан басталады. Сөйлем желісін керіп тұратын екі қазығы - бастауыш пен баяндауышқа арналған «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» еңбегі - жай сөйлем синтаксисінің табиғатын толық тануға арналған зерттеу жұмысы. Оқулықтарда екі-үш беттің көлемін ғана қамтитын сөйлемнің екі мүшесіне ғылыми еңбектің арналуы сөйлемнің құрылымы, сөйлемдегі ойдың мәні сол екі мүшеге тәуелді екенін мойындатады.

Тұрлаулы (бас)мүшелердің ара салмағын сөйлемдегі ұйтқы болу қызметіне қарай екшейді: *Тұрлаулы мүшелердің синтаксистік қызметі бірдей емес. Әдетте бастауыш сөйлемде айтылатын ойға негіз болады, ол баяндауыш арқылы айтылған қимылдың не басқа сапаның субъектісі (иесі) болады... Баяндауыш бастауыштың ісін, қимылын, күйін және басқа заттық, сындық сапасын білдіріп, бастауышқа бағынады. Бұл жағынан тұрлаулы мүшелердің негізгісі - бастауыш, бірақ сөйлемдегі қызметі жағынан*

бастауыштан гәрі баяндауыштың синтаксистік қызметі анағұрлым басым болатыны белгілі. Баяндауыш - сөйлемнің ең негізгі ұйымдастырушы мүшесі (2). Бұдан әрі тұрлаулы мүшелердің жасалу жолдарын жан-жақты талқылай отырып, тұрлаулы мүше болмайтын сөз табы, тұрлаулы мүше болмайтын көмекші сөз жоқ екендігіне дәлелді мысалдармен дәйекті сараптама жасайды. Бастауыштың сөйлемдегі орны да (баяндауыштан бұрын), баяндауыштың сөйлем соңында тұратын беріктігі де (поэзиядан басқа) зерттеу еңбегінің басты нысандағы мәселелерінің бірі болып саналады. Тұрлаулы мүшелерге арнайы зерттеу жүргізген еңбектің тағы бір маңыздылығы - құрама баяндауыштарды ерекшелеп көрсетуі. Ғалым өзіне дейінгі С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев сынды тіл білімі сардарларының баяндауыш туралы еңбектерін негізге алып, құрама баяндауыш сыңарларының қандай есім сөз бен қандай етістіктен болу шарттылығына назар аудартады. Құрама баяндауыштың құрамында үстеу, модаль сөз, еліктеуіштердің емес, тек есім сөздердің және тек көмекші етістіктердің болуы оларды күрделі баяндауыштардан айырып қарауға мүмкіндік туғызатынын ерекшелейді.

Талғат Сайрамбайұлының ғылыми зерттеу тақырыптары сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисіне қатысты көкейкесті мәселелерді қамтиды да, оларды «жең ұшынан жалғастырып», сөйлем мүшесінің түрлері, жай сөйлем түрлері туралы тың пікірлері сөз тіркесінсіз, сөз тіркесінің байланысу түрлерінсіз айтылмайды. Бәрін бір-бірімен сабақтастыра зерттеп, салаластыра ой түйеді. Бұның басты себебі: *сөз тіркесі де, сөйлем мүшелері де сөйлемнің аясында тұлғаланып, сөйлемнің құрамында қызмет иеленеді (3); Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінде белгілі бір жүйелелік бар. Олар қалай болса солай байланыса салмайды. Синтаксистік байланыстың бұл амалы сөздердің жалғаулар арқылы байланысынан кем түспейді (1).* Ғалым ағамыздың жай сөйлем түрлерін зерттеуінде де өзіне тән әдіс-амалдары менмұндалап тұрады. Жай сөйлемдерді алдымен жалаң және жайылма түріне бөліп алады. Өйткені олардың барлық түрі сөйлем мүшелеріне қатысты тиісті атауларға ие болған. Тек тұрлаулы мүшелерден тұрса - жалаң сөйлем. Ал қалған түрлерінің бәрінің құрамында тұрлаусыз мүше болады. Яғни жайылма сөйлемнің ұғымын қанағаттандырады. Сөйлемдердің мақсатына қарай түрленуінде де зерттеушінің жаңалық сипатқа толы ұсыныс пікірлері жеткілікті: *Баяндауыштары етістіктің бұйрық райында айтылып, оған -шы, -ші қосымшасы жалғанып, тілек, жалыныш не сыпайы түрде бұйыруды білдіретін сөйлемдер жасалады /Қарағым,мына баланы риза қылышы! Балам, жәніңді айтышы!/- дей келе, -шы, -ші қосымшасы жалғанған бұйрық рай тұлғалы баяндауыштар кейде біреуге сес көрсетіп, қорқыта сөйлегенді білдіреді /Қане, осы баланың бәйгесін бермей көрші! Көмірсіз тырп етіп көрші! Тапсырманы орындамай көрші!/- деп ерекше бұйыру үлгісін ұсынады. Әсіресе, -шы, -ші қосымшаларымен болымсыз түрде келген бұйрықты сөйлем бұрынғы бұйрықты сөйлемдерден сұстылау көрініп, бұйрықтылау ренк байқатады.*

Жауап алу мақсатында айтылатын сұраулы сөйлеміміздің өзі сұраумен жауап алатын деңгейге көтеріледі: *- Біздің ауылға барасың ғой, қызым? - Бармағанда қайтем? - Ой, мынау тамаша емес пе? - Несі тамаша?* Бұдан әрі күмәнді сұрақ, таңырқаулы сұрақ, риторикалық сұрақ болып жалғаса береді. Өзіне ғана тән әр тақырыпты бөлшектеп талдау осы тұста да көрініс табады. Бір ғана лепті сөйлемді *қорқу-сескену мәнді, армандау мәнді, өкініш мәнді, асыра мадақтау мәнді* секілді бірнеше түрге бөлшектеп, әрқайсысының жасалу жолдарын айқындайды. Ал болымсыз сөйлемдердің дәстүрлі жасалу жолдарын сараптай келіп, тұлғасы болымды, мазмұны болымсыз сөйлемдерді ұсынады: *Оның әзер дегенде үні өшті. Бұның не жазығы бар еді?* Сонымен қатар, тұлғасы болымсыз, мазмұны болымды сөйлемдерді де атап көрсетеді: *Жуандардың алдауына ермеуде Құрымбай бәйге алып жүрген жоқ па? Біздің ауылдағы Нұртазадан асқан шешен адам жоқ.* Қай зерттеу жұмысы болмасын, профессор Т.Сайранбаевқа тән қолтаңбаның табы сезіледі. Сезілуі тиіс те. Өйткені ұзақ жылдар қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде ұстаздық етіп, сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисінен дәріс оқыды. Әр сабағына шәкірттерін ойландыратын ұсыныстарымен келетін де, сол ұсыныстарын ғылыми негізде тұжырымдататын. Зерттеу еңбектерінің бәрі

ұзақ жылдардың талқылауынан сұрыпталып, ғылыми нәтижелілігін білім беру үдерісімен ұштастыратын. - *Сабақтың жаңалығы - оны қалай өту әдісінде емес(ойын түрі, көрнекілік, технология), сол сабаққа бұрын айтылмаған ой, ғылыми жаңалықпен келу,*- дейтін ұстазымыз. Шынында да, жоғарыда атап кеткеніміздей, жаңа дәуірдің азаматын оқытуда қандай жаңа технологияның жетістіктерін пайдалансаң да, оқытушы тарапынан әр тақырыпқа ғылыми үлгідегі жаңалықтар қосып отырмаса, *инновация* деген ұғымнан алшақ кеткенге саяды. Жиырма жасқа келген студентке оқулықтағыны *онлайндық жолмен, интерактив тақта арқылы, шет елдің озық тәжірибесінің көмегімен* жеткізсең де, қызықтыра алмайсың. Қызықтырудың бір ғана жолы - оқулықтағыдан өзгеше жаңалық жеткізу. Осы тұрғыдан келгенде, сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисіне қатысты ғылыми жаңалығы бар ой-пікірлерді Талғат Сайранбайұлының зерттеу еңбектерінен молынан алуға болады. Саналы ғұмырын ұстаздық пен ғылымға арнаған ғалым- ұстазымыздың әрбір зерттеу еңбегінің астарында әдістемелік жолы әдіптеліп жатқанын айқын байқаймыз.

Пайдаланған әдебиет

1. Сайранбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, Абзал ай:2014,- 640 б.
2. Сайранбаев Т.Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Алматы,Қазақ университеті:1991,- 168 б.
3. Балақаев М., Сайранбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Алматы,Санат:1997,- 140 б.

Қияқова Р.Ж.

*Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университетінің доценті, ф.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Көкшетау
raua_5@mail.ru*

КӨП ФУНКЦИЯЛЫ «ДЕ» КӨМЕКШІ ЕТІСТІГІ

Резюме. В статье рассматривается вопрос о влиянии компонента сложного сочетания «де» на изменение синтаксической функций слова. То есть, определяется, переход подлежащее на обстоятельство, дополнение на сказуемое, даже целое предложение выполняет функцию одного члена предложения. Также учитываются другие формы «деген, дегенге, дегенде». И возможность переходности вспомогательного глагола на частиц.

Resume. The article considers lexical and syntactic connection with the transition of the persons may be the basis for sustainable value is the "de" combination of words. It is determined the transition of the subject into circumstance, addition to the predicate, even a whole clause performs the function of one part of the sentence. Also take into account other forms of «degen, degenge, degende». And it proves the possibility of transition of the auxiliary verb to particle.

Тіл ғылымында толық лексикалық мағынасы бар етістіктермен қоса көмекші тістіктер де бар. Толық лексикалық мағынасы бар етістіктердің барлығы бірдей негізгі, жетекші етістік қызметінде қолданыла алмайды. Грамматика саласындағы дамуды, зерттеу жұмыстарындағы жетістіктерді ескеретін болсақ, бастапқы лексикалық мағынасынан айырылған, грамматикалық қызметке көшкен етістіктердің өзі көп функциялы іспетті. Тіліміздегі көмекші етістіктер сан жағынан әлдеқайда аз, шамамен отыз шақты ғана болады. Олар: ал, баста, бар, бер, біл, бақ, де, еді, ет, екен, емес, жазда, тұр, отыр, жүр, жатыр, кел, кет, қой, жөнел, сал, түс, жібер, таста, шық, қара т.б.

Көмекші етістіктер негізгі етістікке көсемше, есімшенің жұрнақтары арқылы тіркеседі. Бұл етістіктің өзін қолдану аясына қарай, түрлену мүмкіндігіне қарай, негізгі етістікке тіркесіп, түйдекті тіркес құрамында қолданылуына қарай, оларға қосар мағынасын сараласақ, бәрі бірдей емес.

Түйдекті тіркес дегеніміз не? Бұл сұрақтың жауабын М.Балақаев, Т.Сайрамбаев сияқты профессорлар: «Лексика-грамматикалық топ болып, сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатын тіркесті түйдекті тіркес», – деп көрсетеді [1,37]. Сондықтан болар ғалым Ф.Ш.Оразбаева етістіктерді толымды көмекші етістіктер және толымсыз көмекші етістіктер деп екіге бөледі. «...толымсыз көмекші етістіктерге -е, -ет, -жазда, -де сияқты т.б. сөздер жатады», – дейді [2,309]. Етістіктердің мағынасы толымсыз болғанымен, ол толық мағыналы сөз білдіре алмайтын кейбір семантикалық, грамматикалық, абстракциялық мағыналардың жасалуына негіз бола алады.

Олай болса, біз де сол толымсыз көмекші етістіктің бірі «*де*» тұлғасы жайында сөз етпекпіз.

Де көмекші етістігі бірде есімше, бірде көсемше тұлғалы етістіктің жұрнақтары арқылы түрленіп, синтаксистік тіркестің бағыныңқы сыңарында жұмсалады да, құрылымына қарай күрделі еркін тіркесті құрайды. А.Ысқақов: «Ең алдымен бұл форма хабарланылмақшы, ойға қатысты сөзді я сөйлемді түгел үйіріп, айтылмақшы, я аталмақшы амал-әрекеттің (көбінесе, әрине, баяндауыштың) мақсаты, себеп-салдары, нұсқауы сияқтандырып көрсету үшін қолданылады. Мұндағы деп формасы өзінің негізгі мағынасын түгел я жартылай сақтап отырады», – дейді [3, 269].

Деп көмекші етістігі есім сөзбен, бұйрық райлы, қалау райлы етістікпен де түйдекті тіркес құрайды. Әрі аталған көмекші етістік өзіне қатысты, өзі тіркескен есім сөздердің, етістіктердің синтаксистік қызметін өзгертеді. Мысалы: 1. Оспан бұл мінездерін қазақтың қонақжайлығы, мырзалығы, кеңдігі деп сүйген еді (М.Әуезов). 2. Әрі оның иманы бетіне үйірілген келіншектері, қасиеті көзінен көрінген парасатты, мейірімді аналары, табиғи тұп-тұнық, мөлдір, инабатты бойжеткендері ешкімді де бейтарап қалдырмайды деп ойлаймын («Қазақ әдебиеті» газеті). Бірінші сөйлемдегі синтаксистік тіркестер: кеңдігі деп сүйген еді; мырзалығы деп сүйген еді; қонақжайлығы деп сүйген еді; қазақтың кеңдігі деп. Синтаксистік тіркестердің барлығы құрылымына қарай – күрделі сөз тіркестері. Ал жеке бағыныңқы, басыңқы сыңарлары – профессор М.Балақаев, Т.Сайрамбаевтың пікірлерінше, түйдекті тіркес. Осы мысалдардағы алғашқы үш күрделі сөз тіркестері пысықтауыштық қатынаста жұмсалса, соңғы тіркес атрибуттық қатынаста жұмсалған. Сөйлемде құрылымына қарай бір ғана дара сөз тіркесі бар. Ол – *бұл мінездерін* деген тіркес. Синтаксистік қатынасы – атрибуттық қатынас. Пысықтауыштық қатынастағы *кеңдігі деп сүйген еді* деген синтаксистік тіркестің бағыныңқы сыңарының сөйлемдегі қызметі бастауыштан пысықтауышқа ауысқан. Көмекші етістік толық лексикалық мағынасы бар сөздің жетегінде қолданылған. Сөйтіп, көмекші сөз ретінде жұмсалса да, лексикалық мағынасы бар сөздің қызметіне әсер еткен. Сондықтан сөйлем ішінде бір сұраққа жауап береді, сөйлемге материал болатын синтаксистік тіркестің бағыныңқы сыңарында жұмсалады, бір сөйлем мүшесінің қызметінде қолданылады.

Де көмекші етістігі тек көсемшенің жұрнақтары арқылы ғана түрленбейді, сол сияқты есімше жұрнақтары арқылы да түрленіп, жалпы, жалқы есіммен түйдекті тіркес құрай алады. Кейде тіпті бұл көмекшілер жалпы, жалқы есімді өзінен кейінгі есім сөзбен байланыстырады. Етістіктің негізгі қызметі баяндауыш екендігі белгілі, бірақ баяндауыш қызметінде жұмсалатын тұлға бірде бастауыш, бірде толықтауыш, бірде анықтауыш, бірде пысықтауышқа ауысуы тілдің ішкі заңдылығына байланысты. Соның бір себебі «*де*» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы қолданылады деп толық айтуға болады. Ол жинақталған, сұрыпталған мысалдар арқылы әбден дәлелденген.

Баяндауыш қызметінде қолданылуға тиісті сөйлем мүшесі «*де*» етістігінің тіркесуі арқылы күрделі толықтауышқа ауысады. Түйдекті тіркестің құрамындағы сөздер біреу я бірнешеу, кейде тіпті сөйлемдік дәрежедегі құрылымдар да *бір сөйлем мүшесі* қызметінде

қолданыла береді. Бұл жағдайда міндетті түрде сөз формаларының статикалық қалпы және сөйленісте сөз формаларының динамикалық қалпы ескеріледі.

Мысалы:

1. «Өлі риза болмай, тірі байымайды» дегенді шешем қайта-қайта айтушы еді (Б.Тоғысбаев). 3. Дүйім жұртты таңғалдырар шешендігім бар деуші едің, сөйле, тартынба, «Бақ шаба ма, бап шаба ма?» дегенді марқұм әкең де айта беруші еді, шап, балам, аруақ қолдасын, тілектеспін («Қазақ әдебиеті» газеті).

Де көмекші етістігі біреудің сөзін төл сөз ретінде берудің бірден-бір көрсеткіші екендігі – басты ерекшеліктерінің бірі.

«Төл сөзді автор сөзімен байланыстыру үшін, оның тіпті жеке бір сөзінің грамматикалық формасын өзгертіп айтатын болса да, ол төл сөз болудан қалады. Сондықтан төл сөздің автор сөзімен байланысы оның бастапқы құрылысына ешқандай өзгеріс енгізбей, өз дербестігін толық сақтау жағдайында жүзеге асырылады. Төл сөз бен автор сөзі арасындағы байланысты қамтамасыз ететін *байлауыш дәнекер* – *де көмекші етістігі*. өл сөздің бастапқы дербестігін толық сақтай отырып, оның автор сөзімен байланыстыру функциясын *де етістігінен* басқа ешбір сөз, ешбір грамматикалық форма атқара алмайды. *Де етістігінің* төл сөздің төл сөз екенін танытудағы қасиеті де осы функциясында», – дейді Т.Қордабаев [4, 149].

Көркем шығармадан алынған тілдік деректердің бірі төл сөз бен автор сөзіне байланысты мысалдар: 1. Бауыржан Момышұлы: «Ов, ев деген атыңды, овощ жеген аузыңды ұрайын», – деген екен (Ғ. Мүсірепов). 2. Сондай тамаша ұйықтаппын, – деді ол, – қыстайғы несие ұйқымның бәрі өтелген тәрізді, қарға аунаған түлкідей жайнап қалған сияқтымын.

Ойымызды одан әрі сабақтасақ, аталмыш көмекшілік қызметтегі етістік төл сөзді автор сөзімен байланыстырып қана қоймайды, сөйлемнің синтаксистік қызметіне де әсер етеді. Бұл етістік төл сөздің қандай сөйлем мүшесі болатынын анықтайтын көмекші сөз формасы болып есептелсе, онда төл сөз өз ішінен сөйлем мүшесіне талданбайды. Мысалы:

1. «Тамағыңа тас байланды ма?» деген күбір, зіл де шығып жатыр («Ана тілі» газеті). 2. «Қазаның оттан түспесін» деген достардың тілегі айнымай келеді де тұрады (Сонда). Сөйлемдерде «деген» көмекші етістігінің ықпалымен төл сөз анықтауыштың қызметін атқарып тұр.

Де етістігі тек қана төл сөз бен автор сөзін байланыстыратын дәнекер, Т.Қордабаевтың көзқарасы бойынша «байлауыш дәнекер» ғана емес, бұл грамматикалық тұлғаның тағы бір ауыз толтырып айтарлықтай белгісі бар. Ол белгі – дайын күйінде қолданылатын мақал-мәтелді сөйлеушінің негізгі ойымен байланыстыратын, астастыратын белгі.

Р.Әмір, Ж.Әмірова: «Айтылған пікірге тірек, дәлел, әсерлілік, өң беретін қыстырма сөйлемдер негізгі сөйлемге деп, деген, демекші, айтпақшы тәрізді көмекші сөздер арқылы телінеді. Бұл ретте қыстырма сөйлем негізгі пікірді дәлелді, салмақты етіп көрсетуге сеп болады», – дейді [5,99]. Ойымыз түсінікті болу үшін, сұрыпталған тілдік деректерді сөйлетсек, олар:

1. «Әже дегенің – үлкен мектеп, ол – салт-дәстүр, әдет-ғұрып, әдеп мектебі» дегендей, ертегі айтар әжелердің көптігінен зиян шекпеспіз («Бұқпа!» газеті). 2. «Біреу қасып айтады, біреу басып айтады, біреу жаны ашып айтады» демекші, мен сені осы ділмарсынғаныңа қарағанда қайсысына жатқызсам екен?! («Ана тілі» газеті).

«Әже дегенің – үлкен мектеп, ол – салт-дәстүр, әдет-ғұрып, әдеп мектебі; Біреу қасып айтады, біреу басып айтады, біреу жаны ашып айтады» деген қолданыстар, әлбетте, сөйлеушінің айтар ойын қалтқысыз түсінуге, екіұшты ойды болдырмауда айтылымның дәлелді екенін айқындай түседі. Сол сияқты сөйлеушінің сөз саптауынан да хабар береді.

«Де» етістігінің жұмсалы аясының кеңдігін ескерсек, тағы бір ерекшелікті назардан тыс қалдырмағанымыз жөн. Ол ерекшелік – *деген, дегенде, дегенге* формалары қайталанатын сөздердің алдында, арагдік қайталанатын сөздердің ортасында орналасуы. Әсіресе, осы тақылеттес қолданыстарды ауыз әдебиеті үлгілерінен жиі кездестіруге болады. Мысалы:

1. *Дегенде* Балқадиша, Балқадиша, Өзенді өрлей біткен тал, Қадиша. 2. *Дегенде* атым Майра, атым Майра, Отыз тіс, көмей менен тілім сайра, 3. Ләйлім шырақ, *дегенде*, Ләйлім шырақ, Таудан аққан құм қайрақ сен бір бұлақ, 4. Көлбай-Жанбай, *дегенге*, асыл сүйек, Бір тәңірден мен жүрмін тілек тілеп.

Мысалдардан байқағанымыздай, қайталанған *дегенде*, *дегенге*, тәріздес өмекшілік қызметте жұмсалуды тиісті формалар өзінің алдындағы сөзбен де, өзінен кейінгі сөзбен де ешбір мағыналық байланысқа түспейді. Тіпті оларды алып тастасақ та, мәтіннің мағынасында ешбір өзгеріс болмайды. (Салыстырсақ: Балқадиша, Балқадиша, Өзенді өрлей біткен тал Қадиша; Немесе Ләйлім шырақ, Ләйлім шырақ, Таудан аққан құм қайрақ сен бір бұлақ; Көлбай-Жанбай, асыл сүйек, Бір тәңірден мен жүрмін тілек тілеп т.б.)

Сондықтан болар А.Әбілқаев: «... тек өлең ұйқасына бола тұрған сияқты», – деп өз ойын түйіндейді [6,19].

Тілдік деректердің сұрыпталуын екішесек, бір ғана «*де*» етістігінің семантика-грамматикалық белгілері оның сан алуан қызметті атқара алатынын таныта түседі.

...кейде Р.Әмір, Ж.Әмірова: «Диалог сөзде, әсіресе, бұйрықты сөйлемде «деймін» тұлғасы екпін түсіріп айту үшін жұмсалады. Сөйлеуші аталған етістікті тыңдаушының назарын өз сөзіне аудару үшін жұмсап, сол арқылы ол кейін демеулік қызметін атқаратын болған», – дейді [7, 110].

Академик Н.Сауранбаев *деп көмекші етістігінің* жалғаулық шылаудың ызметінде де қолданылатындығын жоққа шығармайды. Ойымызды одан әрі тарқатсақ: «Таким образом в форме *деп* можно обнаружить две стороны. Первая– эта связь целого предложения с глаголом *де* в месте со всей семантической группой с последующим предложением. Эта связь выражается аффиксом –п, последнюю можно называть синтаксической связью. Поэтому форма *деп* в современном языке функционально стала союзом», – дейді [8, 200].

Ендеше Н.Сауранбаевтың бұл көзқарасы да «*де*» көмекші етістігінің тағы бір қырын көрсетсе керек. Бұл тілге тиек етер келесі бір мәселе.

Пайдаланған әдебиет:

1 М.Балақаев, Т.Сайрамбаев. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –Алматы: Санат, 1997 ж.

2 Оразбаева Ф.Ш., Сағидолла Г., Қасым Б., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005ж.

3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991ж.

4 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995 ж.

5 Р.Әмір, Ж.Әмірова. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998ж.

6 Әбілқаев А. Қазіргі қазақ тіліндегі «*де*» етістігінің семантика-грамматикалық табиғаты. – Алматы: Мектеп, 1962 ж.

7 Әмір Р, Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003 ж.

8 Сауранбаев Н. Қазақ тілдерінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982 ж.

Оңалбаева К. Қ

ф.ғ.к, доцент

Алматы Экономика

және Статистика Академиясы

Қазақстан Республикасы, Алматы

ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕР, ТҮРЛЕРІ, ЖАСАЛУЫ, СЕМАНТИКАСЫ

Резюме. На основе существительных (нарицательные, собственные, конкретные), прилагательных (качественные, относительные, дробные), и местоимений (личные, притяжательные, указательные, определительные, вопросительные, отрицательные и

неопределенные) показан основной вид и типы составных сказуемых именных предложений. В данной главе описаны особенности, характерные для типов именных предложений, т.е. краткость именных предложений, законченность мысли, вместе с этими рассматриваются образующие их связки.

Summary. The second chapter is addressed to the basis of noun, adjectives, numerals and pronouns which showed all aspects and types of compound predicate of Nominal sentences. In this part also the typical peculiarities for the types of Nominal sentences were described.

Есімді сөйлемдердегі негізгі мәселе сөйлемдегі ойдың ұғымдық танымдық мәнінің ашылуында болғандықтан, кейде олар етістікті сөйлемдерде қимылдық әрекет басым екені белгілі. Осыған қарап кейбір ғалымдар есімдер есімді сөйлемді нақты тиянақтай алмайды деген пікір айтады. Біздіңше, сөйлем бар жерде ой тиянақталады. Ал бүкіл грамматикада сөйлемге тағылған ереже-ойдың тиянақты айтылуы болса, есімді, етістікті сөйлемдерде бірінде тиянақты ой бар, екіншісінде тиянақты ой жоқ деп екіұшты қарауымызға болмайды.

Есімді сөйлемдердің баяндауышы үш түрлі жағдайда кездеседі:

– есімдер нольдік, көптік, жіктік, тәуелдік, септік жалғауларында тұрып сөйлемді нақты тиянақтайды: Темірқазық – жұлдыз («Жұлдыз»). И. Тасмағамбетов – премьер-министр («Егемен Қазақстан»).

– есімдер шылаулар, (демеуліктер) көмекші есім, модаль сөздер, көмекші етістіктің түйдектелуі арқылы және *дұр*, қалпы сөздерінің қатысы арқылы ойдың тиянақталығы нақтылана түседі. Жамбыл XX-ғасырдың **Гомері еді** («Жұлдыз»).

– *нікі*, *-дікі* қосымшасы арқылы. Кітап – *менікі*. Ақын – *елдікі* («Жұлдыз»).

Сөйлемді тиянақтауда бұл топтар зат есімді, сын есімді, сан есімді, есімдікті және құрама баяндауышты түрлерінде әртүрлі деңгейде қолданылады.

Зат есімді сөйлемдер. Есімді сөйлемдердің ішінде зат есімді баяндауыштар ең молы. Олар мынадай тұлғада келеді:

- Нольдік тұлғада: Абай – *кемеңгер* (М. Әуезов).

- Көптік тұлғада: Келгендер – *оралмандар* («Жас Алаш»).

- Жіктік жалғауда: Сен – *тұлғасын* (М. Мағауин).

- ақа, - еке қосымшасы арқылы: Үйдегілер – *Жәкемдер* («Жұлдыз»).

- Түрлі зат есімнің жұрнақтары арқылы: Ол – *басшы* («Жас Алаш»).

- Септік тұлғада: Зат есімдердің септік жалғауда осы күнге дейін көбіне жатыс жалғаулы түрі айтылса, біз ол топты есімді сөйлемдерді барыс, жатыс, шығыс, көмектес жалғаулары арқылы да бердік. Барлық базарлық *балаларға* («Жас Алаш»). Билік *әкімдерде* («Егемен Қазақстан»). Сөз *сіздерден*, ағалар! («Жұлдыз»). Адамның күні *адаммен* (Мәтел) – сияқты барыс, жатыс, шығыс, көмектес септікті сөйлемдер кейінгі кездің жемісі.

Шылаулардың да зат есімдерге түйдектелуінен есімді сөйлемдер жасалады: Осының бәрі *ел үшін* («Жұлдыз»). Әңгіме *ауыл туралы* (Т. Нұрмағамбетов).

Көмекші есім: көмекші есімді есімді сөйлемдер ілік жалғауының ашық, жасырын түрі арқылы жасалады. Осы – *Тереңсайдың тұсы* (М. Әуезов). Рүстем *ой үстінде* (М. Қабанбай). Мұндайда осындай құрамды баяндауыштарға көмекші етістіктердің де түйдектелуі арқылы ой тағы да нақтылана түседі: Рүстем *ой үстінде еді*.

Модаль сөздер: есімді сөйлемдерде *сияқты, тәрізді, секілді* т.б. сөздер мол қатысады. Жұрттың баласы *бала сияқты* (Т. Нұрмағамбетов).

Әсіресе көмекші етістік зат есімдердің нольдік, көптік, септік – *нікі*, *-дікі* қосымшалы т.б. түрлеріне түйдектеліп, есімді сөйлем жасалуы өте мол және олар әр түрлі құрамда келеді. Ондай көмекші етістіктер дара да, екі тіпті үш сөзді де болып келеді.

Сын есімді сөйлемдер. Осы кезге дейін сын есімдердің есімді баяндауыш болуы бірер сөзбен айтылып келген. Сын есімдердің сөйлемді тиянақтап, өз бастауышымен

мағыналық байланыста жұмсалуды тіпті сөз болмады. Тарихи жағынан сын есімдердің сөйлемнің соңында келуі бұрыннан бар болғанымен, тек зерттелуі кенже деп ұққан жөн.

Сын есімдер есімді сөйлемде сапалық та, қатыстық та, дара, күрделі түрде де келе береді.

Сапалық сын есім есімді сөйлемде тек өздері жұмсалып қана қоймай, өзіне сұраулық шылауларды қосып алып, ойдың тиянақтылығын нақтылайды. Және сын есімді сұраулы сөйлемдер жасауға негізі болады. Денсаулығыңыз **жақсы ма?** («Жұлдыз»).

Сын есімдер барлық шырай түрінде келеді. Ойы **өте таза** («Жас Алаш»).

Қатыстық сын есімдердің –дай, -дей, -ды, -ді, -сыз, -сіз, -шыл, -шіл, -қақ, -кек, т.б. жұрнақты түрлері дара және оларға –тін, ақ демеуліктері түйдектелуі арқылы әртүрлі мағынада жұмсалады. Ол **ырымшыл –ақ** («Жұлдыз»).

Сын есімдер жіктеліп те, тәуелденіп те және түрлі септік жалғаулары арқылы да сөйлемді тиянақтайды. Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде де мол жұмсалады. Ондайда негізгі сыңары сапалық та, қатыстық түрде де келіп, - нікі, - дікі қосымшасы қосылады: Той тондыныкі (Мәтел). Есімді сөйлемнің сын есімді баяндауышының септік жалғаулы түрлеріне көмекші етістіктердің бір немесе екеуінің де қатысы арқылы жасалады. Халық жақсыны **жақсы дейді екен** («Жұлдыз»). Кейде ондай есімді сөйлемдердің баяндауышы мен бастауышы бір құрамда келеді. Біздің қазақтың **жүректі кісі дегені – батыр** дегені (Абай). Тіпті мынадай да түрлері кездеседі: Ет **сүйексіз болмас**, сұлы **күрмексіз** (Мақал). Осындағы күрмексіз баяндауышы таза есімді. Өйткені алдыңғы сөйлемдегі болмас көмекші етістігі бұл баяндауышқа да ортақ деп білеміз.

Сын есімді есімді сөйлемдер құрмаластың бағыныңқы сөйлемінде де жұмсалады. Сүйектері **сау сияқтанғанмен**, етінің қатты ауырып қалғанын Шыңғыс сезе бастады (С.Мұқанов). Сын есімдер модаль сөздермен де түйдекті тіркесті есімді сөйлемдер жасайды. Кейде құрамы баяндауышты сөйлемдер мынадай құрамда да келеді: Бүгінгі заманның жастарын **мықты дейміз, білімді дейміз** («Қазақ әдебиеті»).

Сын есімді сөйлемдер мұндайды біреуге ұқсатуды, сес көрсетуді, бір қалыпты жайды, өлшемді, армандауды т.б. мағыналарда жұмсалады.

Сан есімді сөйлемдер. Сан есімді сөйлемдер туралы орыс тіл білімінің өзінде әр түрлі пікірлер бар. Онда негізінен сан есімді бастауыш та, сан есімді баяндауыш та сөз болса, қазақ тілінде сан есімді баяндауыштардың өзі сөз бола бермейді. Осы зерттеуде сан есімдердің де баяндауыш қызметін атқарып, сөйлемнің соңында тұрып, есімді сөйлем жасайтыны жан-жақты сөз болады. Біздің елге келген мейман Рим Папасы II Иоанн Павелдің жасы **сексен бірде** («Егемен Қазақстан»).

Сан есімдер есімді сөйлемде таза күйінде және аналитикалық тәсіл арқылы келеді.

Таза сан есімді есімді сөйлемде көбіне есептік, реттік, жинақтау сан есімдері жиі. Олар дара, күрделі түрде де және тәуелдік, септік, жіктік жалғауларында да келеді.

Есептік: Мен **он екідемін**, ол **онда** (Т.Нұрмағамбетов).

Реттік: Мен үйдегі балалардың **бесіншісімін**(«Жұлдыз»).

Жинақтау: Құран ұстағандардың саны **жетеу**(«Түркістан»).

Бөлшектік: Хансу (Қытай) халқы дүние жүзіндегі бүкіл адамзаттың **алтыдан бірі**(«Ана тілі»).

Болжалды: Сарыарқаны қаптаған Игіліктің жылқысы **жиырма мындай** (Ғ.Мүсірепов).

Сан есімдер сөйлемді тиянақтауда метр, километр, секунд т.б. түрлі өлшемдік мәнді сөздермен де бірге келеді. Мұндайда сөйлемнің мағынасы осы өлшемдік мәндер негізде қалыптасады. Кейде есімі алдымен, онан соң нумеративті сан есімі келуі арқылы жасалуы серек болса, да кездесіп қалады. Менің кезегім **сағат онда** (Н.Ақыш).

Сан есімдерге –дікі, -нікі, -дай, -дей жұрнақтарының жалғануы арқылы да есімді сөйлемдер жасалады. Бұл дүние жүзіндегі адамзаттың **төрттен біріндей** («Егемен Қазақстан»).

Сан есімдер сөйлемді тиянақтауда көмекші есім, шылау, модаль сөз, көмекші етістік, жақ сөзі арқылы да қатысады. Дүренің саны үштен **жиырма бескен дейін** (С.Мұқанов). Сан есімдер мұндай көмекші сөздермен бірлікте әр түрлі тұлғада: септік жалғауда, тәуелдік жалғауда келеді. Бірақ сан есімнен әр түрінің бұл көмекші сөздермен келуі әрқайсысында әр түрлі.

Сан есімдер –нікі, -дікі қосымшаса арқылы келеді. Менікі ахкем **екеуміздікі** (А.Сүлейменов).

Есімдікті сөйлемдер. Есімдіктерде есімді баяндауыш және сөз тіркесінің басыңқы жұмсалуды жағының сөз болғанымен, есімдікті есімді сөйлем еленбей келген мәселе. Бұл жұмыста есімді сөйлемдегі есімдіктің әрбір түрінің арақатынасы, олардағы субъектінің түрі, айтылуы интонациясы, есімдікті баяндауыштардың түрлері, тұлғасы, түйдектелегін көмекші сөздер, семантикасы т.б. мәселелері қамтылды.

Жұмыста есімдіктің барлық түрінің де сөйлем соңында сөйлемді тиянақтап, есімді сөйлем құрауы дәлелденді. Мысалы:

Жіктеу есімдігі: “Тамашаның ”аты да **мен**, ошағы да **мен**, қазаны да **мен**(«Түркістан»).

- Сілтеу есімдігі: Әкесінің түрі **анау**, шешесінің түрі **мынау** (Т.Нұрмағамбетов).

- Сұрау есімдігі: Жүрегін жалын етіп жандырған кім?

Жырыммен жан сусынын қандырған кім? (А.Шамкенов).

- Өздік есімдігі: Қатыкез де, жомарт та **өзі**(Ғ.Мүсірепов).

- Белгісіздік есімдігі: Келетін адам ол емес, **басқа біреу**(«Түркістан»).

- Болымсыздық есімдігі: Бұл атақ ол үшін **ештеңе емес**(«Егемен Қазақстан»).

- Жалпылау есімдігі: Бұл алғысым біріңе емес **бәріңе** (А.Шамкенов).

Есімді сөйлем құрауда есімдіктің әрбір түрінің қатысы әр түрлі. Ондайда жіктеу, өздік, сұрау есімдіктері мол жұмсалса, керісінше жалпылау, болымсыздық, белгісіздік есімдіктері сиректеу.

Барлық есімдіктер де өзіндік ерекшеліктеріне қарай нольдік, көптік, жіктік, септік жалғауларында келуі арқылы сөйлемді тиянақтайды. Және ондай тұлғаларға түрлі демеуліктердің тіркесі арқылы да сөйлемдегі ой нақтыланады. Ал **сіз ше?** («Жұлдыз»).

Осы сияқты есімдікті баяндауыштарға шылау, көмекші есім, көмекші етістік қосылып сөйлемді одан әрі тиянақтай түседі. Бұл көбіне жіктеу, өздік, сұрау есімдіктеріне тән. Әңгіме **сен туралы** (Ш.Айматов). Әсіресе есімдік пен көмекші етістікті есімді сөйлемдерде негізгі сыңардығы есімдіктер нольдік, көптік, септік жалғауында және –нікі, -дікі, -дай, -дей жұрнақты түрлерінен кейін де келе береді.

Есімдіктер сөйлем соңында ерекше екпінмен айтылып, сөйлем аз сөзді болады. Ондай сөйлемдерде бастауыштары іргелес тұрады. Соның негізінде ондай сөйлемдер әртүрлі семантикалық мағынада жұмсалады.

Есімді сөйлемдердің сөйлемдерді сөйлем түрлеріне қарай топтауда өзіндік ерекшелігі бар. Біріншіден, есімді сөйлемде құрмалас түрі өте аз. Есімді сөйлемдер көбіне жай сөйлем түрінде кездеседі. Сөйлемнің айтылу сазына қарай хабарлы, сұраулы, кейде лепті сөйлем де кездескенімен, бірақ бұйрықты сөйлем жасалмайды. Өйткені бұйрықты сөйлем әрекеттің орындалуына бұйрық береді. Ондай сөйлемнің баяндауышы тек етістіктен жасалады.

Сол сияқты есімді сөйлемдер жақты сөйлем мол болғанымен, жақсыз сөйлем өте сирек. Болымды, болымсыз сөйлем түрлерінен көбіне болымды сөйлем мол да, болымсыз сөйлем аздау.

Міне, осылайша, қазақ тіл біліміндегі және түркі, европа тілдеріндегі есімді сөйлемдердің зерттелуі, қалыптасуы, даму тарихын және олардың грамматикалық ерекшелігін, жасалу жолдарын, тұлғалық жағын зерттеу нәтижесінде мынадай қорытынды- тұжырымдар жасалды:

- Есімді сөйлем, оның етістікті сөйлемнен айырмашылығы, бұл екі топты сөйлемдердің қалыптасуы туралы осы күнгі тілші ғалымдар арасында әр түрлі пікірлер қалыптасқан.

- Жалпы есімді сөйлемдерді сөйлем бе, жоқ әлде сөйлем емес пе дейтін де көзқарастар да орын алған.

- Есімді сөйлемдер де етістікті сөйлемдерде ойды тиянақтай алады.
- Есімді сөйлемдерде де предикаттық қатынас негізінде сөйлемді тиянақтау процесі есімдіктердің таза түрімен бірге түрлі көмекші дәнекерлер арқылы жүзеге асады.
- Есімді сөйлемдердің жасалуында бірнеше түрлі көзқарастар болғанымен, біздің нысанамыз баяндауыштары тек зат есім, сын есім, сан есім, есімдікті сөз таптары түрімен бірге құрамы баяндауышты түрі де негізге алынды.
- Есімді сөйлемнің баяндауыштарының жасалуындағы сөз таптарына қарай олардың баяндауыштарының қай сөз табы, олардың орны және бастауыштарын баяндауыштарымен мағыналық та байланыстары негізге алынды.
- Есімді сөйлемдерге байланысты интонация, тыныс белгісі, эллипсис мәселелерінің өзіндік ерекшеліктері бар.
- Есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден өзіндік ерекшелігі – есімді сөйлемнің мағыналық семантикасы заттың, құбылыстың ұғымдық мәнін аша алуы.
- Қазірде есімді сөйлемдерден гөрі етістікті сөйлемдердің мол болуы жазба әдебиетіміздің қарқынды дамуы мен қалыптасуына да тікелей байланысты.

Садуақасұлы Ж.

Қорқыт ата атындағы ҚМУ профессоры, ф.ғ.д.

Садуақасова Г.Ж.

*Қызылорда «Болашақ» университетінің
аға оқытушысы, қауымдастырылған доцент*

Қазақстан Республикасы, Қызылорда

zhenis46@mail.ru

СӨЗ ТІРКЕСІН СӨЙЛЕТКЕН СҰҢҒЫЛА ҒАЛЫМ

Резюме. Объектом статьи является труды доктора филологических наук, профессора Т.Сайрамбаева о словосочетаниях в казахском языке, по ходу краткого обзора анализируются мнения, новые идеи и выводы автора, а также определяется роль этих трудов в развитии казахского синтаксиса словосочетаний.

Resume. The object of the article is about the word-combinations in Kazakh language as the works of professor, Doctor of philology T. Sayrambaev, while shortly analyzing them were determined the author's opinions, new ideas and conclusions, also the role of these works were revealed in the development of Kazakh word-combinations' syntax.

Талғат Сайрамбайұлының ғылыми еңбектерімен таныса келе байқағанымыз – өзі таңдаған тақырыпты барынша терең, жан-жақты, бүге-шігесіне дейін қалдырмай талдап зерттейтіні. Оның айғағы бір ғана «Сөз тіркесі» тақырыбына, мақалаларын есептегенде, бірнеше монографиялық еңбек арнауы болып табылады. Соның бір-екеуіне ғана қысқаша талдау жасап көрейік.

1981 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» атты еңбегі сол тұстағы институт оқытушыларының қолына тиген бойда-ақ ғылымға бет бұра бастаған жас ұстаздардың да, студенттердің де сөз тіркесі жайындағы бұрынғы білімдерін кеңейте, толықтыра түсетін құнды оқу құралына айналды.

Монографияның «Сөз тіркесінің ерекшеліктері» аталатын кіріспе бөлімінде осы мәселенің орыс, түркі және қазақ тіл білімінде зерттелу жайына шолу жасау үстінде әр түрлі тілдердің өкілдері болып табылатын көптеген зерттеуші ғалымдардың пікірлерінде кездесетін ұқсастықтар мен қайшылықтарды салыстырмалы түрде дәлелдей көрсетіп, мынадай тұжырымға келеді: «Көптеген ғалымдар сөз тіркестерін түсіндіруде сөз тіркесі мен тіркес сөздерді бір-біріне шатастырып келеді. Олардың еңбектерінен не сөз тіркесі, не тіркес сөз екенін анықтау қиын. Әрине, сөз тіркесі мен тіркес сөздердің бір-бірінен айырмашылықтары бар. Сөз тіркесі ойдың кішкене бір бөлшегі бола отырып, олар толық

мағыналы екі не одан да көп сөздерден құралады. Оның әрбір сыңары белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалса, ал тіркес сөздерде ондай қасиет жоқ. Олар сол тобымен жинақталып сөйлемнің бір-ақ мүшесі қызметін атақарады» [1, 22-б.]. Осы тұжырым кітаптың келесі тарауларының бағдаршамына айналады.

«Сөз тіркесінің синтаксистік құрылысы» тарауында сөз тіркесінің басқа тілдік бірліктермен қатынасы жайында айта келіп, күрделі сөзден айырмашылықтарының жеті түрін салыстыра отырып атап көрсетеді де, одан әрі сөздердің күрделену әдіс-тәсілдерін түрлі ғалымдардың пікірлерін негіз ете отырып терең талдап көрсетеді. Мұнда, автор сонау бір ертерек кездерде С.Аманжолов тілге тиек еткен «сөздердің тізбектелуі» мәселесін (Ғалым сөздердің «...қатарласып, бірнеше сөз бір мағынаға ие болып жүруін тіл ғылымы сөз тізбегі деп атайды», – дей келіп, оларды 1) лексикалық тізбектер және 2) синтаксистік тізбектер деп бөледі де, қысқаша ғана мәлімет береді [2, 65-66-бб.]) және өткен ғасырдың орта тұсында М.Балақаев көрсеткен «түйдекті тіркес» мәселесін (Ғалым 1954 жылғы «Қазіргі қазақ тілі» академиялық грамматикасында сөз тіркестерін 1) тізбекті тіркес және 2) түйдекті тіркес деп бөледі де, олардың жасалу жолдарына қысқаша ғана сипаттамалар берумен шектеледі [3, 377-385-бб.]) нысанаға ала отырып, одан әрі тереңдете, жан-жақты зерттеу нысанына айналдырады. Сөйтіп, өзі мақсат еткен күрделі сөз тіркестері, олардың құрылымдық түрлері мәселесін түбегейлі копара зерттеуге жол ашады. Еңбектің «Күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері» деп аталатын негізгі бөлімі осыған арналған.

Бұл тарауда автор күрделі сөз тіркестерін әуелі: 1) «Есімді күрделі сөз тіркестері» және 2) «Етістікті күрделі сөз тіркестері» деп бөліп алады да, сөз таптарының күрделенуін негізге ала отырып, сөздердің байланысу түрлері ыңғайында әрқайсысын жеке-жеке (мысалы: қабыса байланысқан есімді күрделі сөз тіркестері, меңгеріле байланысқан есімді күрделі сөз тіркестері, т.б.) талдап қарастырады.

Талдаудың ерекшелігі мынадай: әуелі белгілі бір сөз табын құрайтын дербес мағыналы сөздердің, содан соң көмекші есім, етістік сөздердің, шылаулардың, модаль сөздердің, фразеологиялық тіркестердің т.б. тілдік бірліктердің күрделі тіркестерді құраудағы қызметтері мен мағыналық ерекшеліктері толығымен айқындалады және әрқайсысына жекелей қорытынды тұжырымдар жасалып отырады. Мысалы, көмекші сөздер жайындағы бір қорытынды тұжырым былай беріледі: «Қорыта айтқанда, сөз тіркестердің аясын кеңейтудегі көмекші сөздердің қызметі олардың мынадай ерекшеліктеріне байланысты:

1) белгілі мағынасы жоқ, сондықтан әрдайым белгілі сөз таптарына қатысты;

2) өзіндік синтаксистік қызметі жоқ, бірақ басқа сөздермен тіркескенде ондай қызмет айқын байқалады;

3) морфологиялық өзгеріс кейде болады, кейде болмайды;

4) бағыныңқы-басыңқы қызметте жұмсалмайды;

5) басқа сөздерге тіркескен кезде оны грамматикалық жағынан өзіне бағындырады;

6) толық мағыналы сөздердің мағыналық мәнерін айқындауда басты тұлғаға айналады»

[1, 53-б.]. Модаль сөздердің қызметі жайында да осындай 10 түрлі қорытынды тұжырым беріледі.

Күрделі сөздердің құрылымдық түрлерін айқындауда ғалым жеке сөз таптарының өзіндік тұлғалық түрлену ерекшеліктерінің де орны бар екендігіне оқырманның көзін жеткізу үшін әр тұлғаның қызметіне тоқталып мысалдармен тиянақтап отырады. Бұл еңбекте есімді күрделі сөз тіркестері қабыса, матаса, меңгеріле байланысу түрлеріне қарай топталып, олардың әрқайсысының сөз таптарының ыңғайында қандай мағыналық қатынастарда қолданылатыны жеке-жеке талдауға алынумен көрінеді. Мысалы, зат есімді күрделі сөз тіркестерінің 8 түрлі мағыналық қатынаста (1. Заттың неден, қандай заттан жаслғанын білдіреді; 2. Салыстыру, теңеу мағынасында жұмсалады т.б.) жұмсалатынын дәлелдеу мақсатында өзіне дейінгі ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, шындықтан алшақ көзқарастардың бетін ашады.

Сондай-ақ, сын есімнің тіркес құраудағы рөлін айту үстінде «...кейбір жұрнақты түрлерінің күрделеніп, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарында жұмсалуын арнайы сөз етіп

отырмыз», дей келіп, *-лық (-лік), -лы (-лі), -ғы (-гі)* т.б. жұрнақтармен жасалған сын есімдердің қызметі мен мағыналық ерекшеліктерін даралап көрсетеді [1, 103-113-бб.].

Ал етістікті күрделі сөз тіркестерін қабысу және меңгеру ыңғайында топтастырып, олардың да өзіндік ерекшеліктерін әрбір сөз табы ыңғайында және септік жалғаулы сөздердің тіркесі ыңғайында жан-жақты ашып, тілдік фактілермен дәлелдеп береді.

Сонымен, осы бірегей еңбектің жалпы мазмұнына қысқаша ғана шолу жасай отырып, «бұл еңбек несімен құнды, еңбектің өзіндік ерекшелігі неде, ғылымға не берді?» деген тәрізді сұрақтарға жауап бермей кетсек, автордың еңбегін дұрыс бағалай алмағандығымыздың белгісі болар еді.

Біріншіден, автор әрбір тақырып бойынша алға қойған мақсатын орындауда нақтылыққа, дәлдікке жүгінеді. Сол үшін де әрбір айтылмақ ой-пікірін өзінен бұрынғы орыс, түркі, қазақ ғалымдарының ойларымен, көзқарас, тұжырымдарымен тұздықтап, дәлелдеп отырады. Сонымен бірге, олардағы қайшылықтарды дәл тауып, өзіндік уәж, тұжырым айтады. Оған сенбеске амал қалдырмайды.

Екіншіден, жоғарыда көрсеткеніміздей, өзінен бұрынғы осы тақырыпты қаузаған ғалымдардың ешқайсысының еңбектерінде күрделі сөз тіркесі деген атау да, дәл осындай терең де жан-жақты талдау да болған емес. Бұрынғы «тізбекті тіркес» аталып келген осы мәселе жаңаша «күрделі сөз тіркестері» деген атаумен аталады. Яғни, автор терминді жаңартады және осы күрделі сөздер бір сыңары болып келетін сөз тіркестеріндегі олардың мағыналық қолданыстарын айқындайды. Сонымен бірге, тіркескен сөз саны көбейген сайын олардың мағынасында да өзгешеліктер болатыны сөзсіз екендігін мысалдармен айғақтайды. Бұл жерде Т.Сайрамбайұлы өзінің ұстазы М.Балақаевтың бір кезде айтқан: «Көп құрамды сөйлемдердегі сөз тіркестерінің әр компоненті, кейде бір сөз тіркесі түгелімен басқа сөз тіркесінің құрамына еніп, олардың саны да, мағынасы да түрлене береді» [3, 377-б.] деген сөзін басшылыққа алып, оны практикалық тұрғыда дәлелдегенін аңғарамыз.

Үшіншіден, бұл кітап – ғылыми еңбек қана емес, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының ұстаздары үшін таптырмас көмекші құрал. Өйткені, оқу орындарында сөз тіркесі тақырыбын оқыту кезіндегі сөйлемді сөз тіркесіне талдауда көптеген қиындықтар кездесіп жатады. Мәселен, күрделі сөздерді сөз тіркесінен айыра алмағандықтан, олардың құрамындағы әр сөзді жеке бір мүше ретінде талдау, күрделі сөз құрамындағы көмекші модаль сөздерді, мағыналы модаль сөздерден айыра алмау сияқты қателіктер мұғалімдердің өздерінде де жиі кездесіп қалып отырады. Сол қиындықтарды шешудің жолдарын ұстаздар осы кітаптан таба алады.

Т.Сайрамбайұлы өзінің ғылыми шығармашылық жолында синтаксистің басқа да өзекті мәселелеріне қалам тартып отырғанымен, әу баста өзі таңдап алған тақырыпты еш уақытта ұмытқан емес. Оған дәлел – 1991 жылы жарық көрген «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» аталатын еңбегі. Бұл еңбек, автордың айтуынша, сөз тіркестері мен олардың басыңқы сыңарларының жай сөйлем құрамындағы тұлғалық және мағыналық ерекшеліктері мәселелеріне арналған. Еңбекпен танысу барысында сөз тіркесі жайындағы тек қазақ тілінде ғана емес, бүкіл түркологияда талас тудырып келе жатқан мәселелерді айқындауға көңіл аударылғанын байқадық. Бұл қандай мәселелер екен қысқаша шолу жасап көрейік.

Ең алдымен ғалым сол тұстарда жалпы түркітануда ғана емес, орыс тіл білімінде де шешімін таба қоймаған «сөз тіркесі сөйлемде ғана қолданыла ма, әлде сөйлемнен тыс категория ма?» деген мәселеге көңіл аударады. Орыс және түркі ғалымдарының бұл жөніндегі пікірлеріне талдау жасай отырып, көпшілік ғалымдар қолдайтын «сөз тіркесі тек сөйлемде ғана, яғни сөйлемнің құрылыс материалы ретінде қолданылады» деген тұжырымның шындыққа сай келетінін айта отырып, сөз тіркесінің сөйлем құраудағы рөлін жеке сөздердің сөйлем құраудағы орнымен салыстыра қарайды. Өйткені сөздер тіркесу арқылы ғана сөйлем құрау материалы бола алады. Бұл тұста ғалымның тұжырымы «жеке сөз лексикалық категория болса, олардың тіркесуінен құралған сөз тіркесі – синтаксистік категория, сондықтан да ол тілдік единица ретінде жеке қаралуға тиіс» дегенге саяды. Осы пікірін қазақ тілінің материалдары негізінде түйіндей отырып, ол еңбектің келесі бөлімдері

мен тақырыптарын негізгі мәселелерді шешуге бағыттайды. Соның бірі – сөз тіркесінің тарихына байланысты.

Т.Сайрамбайұлы тілдің кез келген саласының тарихи даму барысында өзгеріске түсіп отыратыны жайындағы аксиоманы, өзінің ұстазы М.Балақаевтың «сөздердің өзара тіркесу заңдылығына тарихи тұрғыдан қарау керектігі» жайлы пікірін [5, 407-б] негізге ала және бұл туралы орыс, түркі, қазақ ғалымдарының (Н.Ю.Шведова, Б.А.Серебренников, К.Мусаев, Н.З.Гаджиева, А.М.Щербак, Т.Қордабаев, М.Томанов т.б.) тұжырымдарын салыстыра-талдай отырып, сөз тіркестерінің қалыптасуының да өзіндік тарихи жолы бар екендігін, бұл, негізінен, сөз тіркестерінің құрамындағы өзгерістерден, ал ондай өзгерістер олардың құрылымдық ерекшеліктерінен көрінетіндігін нақты тілдік фактілермен дәлелдейді.

Осындай өзгерістердің бірі, ғалымның ойынша, сөз тіркестерінің басыңқы сыңарында көмекші сөздердің қатысуы арқылы қалыптасуынан көрінеді. Бұны автор бір кездегі М.Балақаев меңгеруге байланысты енгізген, бірақ жан-жақты зерттелмеген «ортақ басыңқы» деген атаумен атап, оның осы атауға лайық екенін дәлелдейді. Ол үшін автор грамматикаларда қарастырылып жүрген «құрама баяндауыш» терминімен салыстырып, олардың өзара ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындап береді. Сөйтіп, «...сөз тіркесінің ортақ басыңқы сыңары есімдер мен көмекші етістіктердің тіркесі арқылы жасалады» деген қорытындыға келеді және мұндай сыңарлар тек меңгеруде ғана емес, қабысуда да, матасуда да болатындығын нақты деректермен дәлелдей отырып, «...сөз тіркесінің мұндай конструкциялы басыңқы сыңарларын жеке түрде қарастыра келіп, мектепке және жоғары оқу орындарына арналған оқулықтардан лайықты орын алуға тиіс деп білеміз» – деп тұжырымдайды [4, 158-б.].

Бұдан әрі еңбекте қазақ тілінде әлі де болса шешімін таппаған қабысу мен жанасу мәселесіне, сөз тіркесінің байланысу тәсілдері, түрлері, жасалуы жөніндегі ала-құла пікірлерге тоқталып, олар жөнінде өзіндік пікір, жаңа идеялар айтады. Мәселен, сөздердің байланысу тәсілдерінің М.Балақаев атаған үш түрін (синтетикалық, аналитикалық және аналитикалық-синтетикалық) қолдай отырып, олардың әрқайсысының жасалу жолдарына тоқталады. Осы тұста сөз тіркестерінің жұрнақ арқылы да, әсіресе, етістіктің көсемше, шартты рай жұрнақтарының осындай қызметтерінің болатындығын құптайды және мұндай байланысты «қосымшалар арқылы байланысу» деп атауды жөн көреді.

Еңбектің тағы бір ерекшелігі – тілімізде бұрыннан бар сөздер мен соңғы кездері пайда болған кірме атаулар негізінде құралған жаңа сөз тіркестеріне көңіл бөлінуі. Олардың пайда болу жолдары мен түрлерін түрлі мысалдар арқылы жіктеп-жіліктей келіп: «Сонымен, тіліміздегі жаңа тіркестер лексикамызда бұрыннан бар сөздердің және жаңадан енген сөздердің бір-бірімен тіркесі нәтижесінде жасалынады. Жаңа сөз тіркесі жаңа сөз секілді белгілі бір заттың, құбылыстың, жаңалықтың келуіне байланысты болады», –деген ой айтады. Бұл жерде сөзжасам идеясының тек лексика мен морфологияға ғана қатысты емес, синтаксиске де қатысты екендігін автордың дәл танығандығын байқау қиын емес. Ғалымның бұл идеясы («тіркесжасам» деп атауға болатын болар) келешекте зерттей түсуді қажет ететін мәселе деп ойлаймыз.

Еңбектің тағы бір қызық жаңалығы – «Синтаксистік терминдер туралы» тақырыбы. Мұнда автор жалпы тіл білімі тарихында жазылған сөздіктерден синтаксис саласына тиісті терминдерді теріп статистикалық есеп жүргізеді, оларға талдап-таразылап, ішінен қайталанатын атауларды сұрыптап алып тастап, таза синтаксистік терминдер тізбесін жасап шығады және оларды синтаксистің әр саласына қарай жіктеп көрсетеді. Соның ішінде сөз тіркесіне ғана қатысты қазақша терминдердің 110 атауын береді. Міне, ғалымның шаршамай-шалдықпай, көз майын тауыса отырып жасаған осы жұмысының өзі синтаксис мәселесімен айналысқысы келетін мамандар үшін зор көмек болатыны сөзсіз.

Сонымен, бұл еңбектің де қазақ тілі білімінің синтаксис саласында алар орны айрықша екені, көптеген жас ұрпақтың ғылымға барар жолына бағдар беріп, өлшеусіз үлес қосары анық.

Қорыта келгенде, бір ғана тақырыпты ізденіс нысаны еткен осы екі шығармасы арқылы ғана, алған мақсатқа жету жолында ондаған ғалымдардың еңбектерін қарап, оларға зерделі түрде талдау жасау, көптеген көркем шығармаларды, баспасөз материалдарын оқып, одан керекті мысалдарды іріктеп ала білу сияқты жүйкені жұқартатын іспен жалықпай айналысу – бұл ғылымды сүйген, ғылымдағы өз жолын айқындап алған нағыз ғалымның ғана қолынан келетін іс. Ал, мұндай іспен Талғат Сайрамбайұлы – өмірінің ақырына дейін айналысқан ғалым. Міне, сондықтан да, Талғат Сайрамбайұлын Қазақ тіл білімінің, соның ішінде синтаксис саласының қалыптасуы мен дамуы тарихында өзіндік өшпес із қалдырған ғалым десек жарасады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы: «Мектеп», 1981. – 200 б.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы. – Алматы: «Санат», 1994. – 320 б.
3. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «ҚАССР ҒА баспасы», 1954. – 564 б.
4. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. – Алматы: «Арыс», 2010. – 640 б.
5. Балакаев М.Б. Структурные особенности словосочетания в тюркских языках. (Казгосуниверситет им. С.М.Кирова к 40-летию республики). Сб. Статей. Алма-Ата, 1961.

Өмірбекова Р.Қ

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы

umyrbekova.roza68@mail.ru

ЕСІМШЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСЫҢҚЫ СЫҢАРДА ЖҰМСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. Причастный оборот как основной объект синтаксиса

В данной статье речь пойдет о словосочетаниях, которые по своей природе, в зависимости от части речи к которой относится главное слово, делятся на именные и глагольные. Также речь будет идти о морфологической и структурной стороне глагольных словосочетаниях, об их исполняемой роли. Известно, что о способах применения и особенностях в использовании глаголов, как главных в словосочетании высказывались учёные М. Балакаев, Р.Әмиров, Т. Сайрамбаев, Ә. Әбілақов и др. Помимо всего этого, следует обратить внимание на процесс перехода главного глагола в придаточный. Далее речь пойдет о причастном обороте, как об одной из сложных проблем синтаксисе, и о проблемах многих других оборотов. Приступая к разговору о причастном обороте, прежде всего, следует осветить все основные особенности глагола. Именно определение рода глагола в предложении может явиться причиной решения проблем в синтаксисе. В отличии от других частей речи глагольное словосочетание, даже по членам предложения, часто используемая часть речи. В связи с этим, здесь рассматриваются особенности функций глагола в словосочетаниях и предложениях, выступающего в роли сказуемого.

Ключевые слова: глагол, словосочетание, член предложения, сказуемое, залог, виды наклонений, части речи, причастие, оборот, придаточное главное.

Summary. Participial phrase as basic object of syntax.

This article deals with participial and verbal word-combinations and in what part of speech are their principal pairs including different roles of morphological and structural verbal word combinations. Such scientists as M. Balakaev, R. Amirov, T. Sairambayev, A. Abilakov expressed their opinion about application of verbs in the principal function and their peculiarities. I'd like to pay a special attention to the changing process of principal pairs into subordinate pairs together with the main functions of the verbs. For this particular application of different categories of verbs in the

principal function of word-combination and the participial construction is one of the complex problems of syntaxes and another big problem is that different explanations are given to such construction. In order to call clearly the participle construction at first, it's necessary to show in detail the main particularities of verbs. That's why identification of verb categories in the sentence assists to make a general decision. Differ from other parts of speech verbal word combinations are widely discussed part of speech. In connection with it to identify the application of verbs in word-combinations and parts of speech as predicate and its peculiarities are necessary fact.

Key words: verb, word-combination, parts of speech, predicate, voice, participle, construction, mood categories, principal pair, subordinate pair.

Синтаксис, оның үлкен бір сөз тіркестері саласы қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М.Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі: а) байланысу формалары, ә) байланысу тәсілдері, б) синтаксистік қатынастары, в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі белгі болып табылса керек.

Әрине, сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әртүрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М.Балақаев, Р.Әміров, Т.Сайрамбаев, Ә.Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі. Дегенмен, етістік- сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әртүрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей бұл сияқты топтарды әртүрлі түсіндіру -оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан-жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да едәуір көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысты бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

Күрделі етістіктер: Сүйіндік, Сүгірбай осындай сылтауды күтіп, қос қанатын *қомдап отыр екен*. Алдымен көшкен солар болды да, өзге Бөкеншілер де еріксіз тартып кетті (М. Әуезов).

Салт, сабақты етістіктер: Бала жігіт бұйрықты орындамады. Үн-түнсіз *бұрылды да*, өз үйіне қарай *жүре берді* (Х. Ерғалиев).

Етістер: Жүргіншілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзен кейде тарауланып көп салаға *бөлініп*, кейде иін тіркескен биіктік жартастардың арасынан жалғыз аяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша *иіріледі*. Отағасы қозғала отырып *сөйледі* (М. Әуезов). Сіз қазір пәтеріңізге барып жуынып, тамақтанып, *ұйықтап алыңыз* (Х. Ерғалиев).

Болымды, болымсыз етістіктер: Нанарын да, нанбасын да *білмей* аңырып қалды бәрі (Ғ. Мустафин). Астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да *жеген жоқ* (Парасат).

Етістіктің райлары: Көп кешікпе, еркем, тамақ піскен кезде кел (С. Мұқанов). Менімен *сөйлесіп*, осында *алып келіңіздер* (М. Әуезов). Тағы бір соның лебізін *естісек екен*. Бірақ алыс жүрсе де, сол Абайда ақыл мен қайрат, тіл мен тәлімнің мол екенін *әкесі танытын* (М. Әуезов). Осында етістіктердің құрамы жағынан дара, күрделі түрлері, ал

етістіктердің морфологиялық құрамы жағынан салт, сабақты етістіктер, етістер, болымды, болымсыз, рай түрлері т. б. жай сөйлемнің баяндауышы немесе құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары қызметінде жұмсалған. Осындағы: отыр екен, тартып кетті, бұрылды, жүре берді, бөлініп, иіріледі, ұйықтап алыңыз, білмей, жеген жок, естісек екен т. б. етістіктері тек сөйлемнің соңында ғана жұмсалуға бейім. Сонда олар сөйлем мүшесі жағынан баяндауыш, ал сөз тіркесінде тек етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде жұмсала алады. Осы жағынан келгенде, бұл топтағы етістіктер тек етістіктік мағынасын әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесінің басыңқы сыңары жағынан да нақтылай түседі. Етістіктің баяндауыш болу қызметі мен сөз тіркесіндегі басыңқы сыңары сөйлемнің соңында ғана жұмсала ма? деген мәселеге тоқталатын болсақ, мұның өзі етістіктердің әрбір түрінің ішкі ерекшеліктеріне байланысты демекпіз. Жоғарыда аталған етістіктердің сөйлемнің соңында ғана жұмсалуы етістіктердің негізгі қасиеті. Сол сияқты кейбір етістіктер сөйлемнің соңында баяндауыш бола отырып, енді сөйлемнің тек соңында қолданылып қоймай, сөйлемнің ішінде де жұмсалуы көбінесе барлық етістіктердің ішінде тек есімше түріне қатысты. Сондықтан да есімшелерде бірде етістік, бірде есімше де түрленетін деп, олардың өзін осындай ерекшеліктеріне қарай екі жақтан қарастыру үнемі айтылып келеді.

Әрине, есімшелердің әрі сөйлемнің соңында, әрі сөйлемнің ішінде қояданылуының:

а) сөйлем мүшесі жағынан, ә) морфологиялық өзгерісі жағынан, б) тіркесу қабілеті жағынан, в) құрамы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар.

Бұл жерде бізге ең қажеттісі есімшелердің бағыныңқы қызметте жұмсалуы. Есімшелер сөйлемде басыңқы қызметте жұмсалады делінгенмен кейде есімшенің өзі етістіктермен өзара сөз тіркесін құрайтындығы да белгілі. Мұндай кезде есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте де жұмсалады. Есімшелер етістіктермен әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысады. Осы етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары етістік екені белгілі. Ал оның бағыныңқы сыңарлары да етістік. Ол етістіктердің барлығы да барыс, табыс, жатыс, шығыс жалғаулы есімшелер. Олай болса, есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы сыңарда жұмсалады екен. Баукеңді құшақтаған бойы біраз уақыт жібермей тұрды (Егемен Қазақстан). Біздің ауылдың мұғалімдері “Егемен Қазақстан” газетін оқыған сайын оған жазылуға талпынуда (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде *құшақтаған бойы, оқыған сайын* түйдекті тіркестерінің негізгі сыңарлары есімше де оған түйдектелген шылаулар арқылы етістік пен етістік тіркесіп жұмсалған. Осы сияқты құбылыс тек есімше ғана емес, қимыл есімдерінде де кездеседі. Әр аптаның жұмысында мемлекет басшысы бұл міндеттерді кезең-кезеңімен шешудің мүмкіндіктерін *талқылау үшін* премьер-министр Ә.Қажығелдинмен кездесіп тұрмақшы (Егемен Қазақстан).

Есімшелердің етістіктермен қабыса байланысуы тілімізде бар құбылыс болғанымен, олар тілдік жағынан арнайы зерттеу объектісі болып алғаш рет Ғ. Иманалиеваның диссертациялық жұмысында жан-жақты айтылғаны белгілі.

Есімшелер тек етістіктермен ғана тіркесіп қоймай, тіпті есімдермен де қабыса байланысып, сөз тіркестерін құрайды. Проф. М. Балақаев бұл мәселеге арнайы орын беріп, есімшенің есімдермен сөз тіркестерін жасауы қалыптасқанын көрсеткен. Бұл мәселе кейін барлық оқулық, ғылыми жұмыстарда орын алды. Әрине, сөз тіркесі қалыптаспай тұрған кезде де есімшелердің есімдерге анықтауыш болуы тұрғысынан сөз болып келсе, енді бұл мәселе әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесі тұрғысынан да арнайы сөз болғаны белгілі.

Есімше етістікті сөз тіркесінде әрі басыңқы, әрі бағыныңқы сыңарда жұмсалса, енді олар есімді сөз тіркесінде үнемі бағыныңқы қызметте ғана жұмсалады деу орынды. Есімшелер есімді сөз тіркесінде

а) *-ған, -ген* жұрнақтары арқылы: Жаманның *берген асынан*. Жақсының *айтқан сөзі* артық (мақал). Ауру *шықпаған жаннан* дәмелі. Жалқау *бітпеген малдан* дәмелі (мақал).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* жұрнақтары арқылы: Оның сөзіне дәл алғаш кезде *жауап айтатын кісі* болмады (М. Әуезов). Абайдың *жалтақ сөзді сүймейтін мінезін* Шұбар жақсы біледі (М. Әуезов). *Оқуға ынталанбайтын жас* бар ма қазір? (С. Мұқанов).

б) *-ар, -ер, -р* жұрнақтары арқылы: *Қолдан келер жәрдемді* көрсеттік (Г.Мүсірепов). *Көзің жетер жерге* дейін тігілген үйлер арасында ине шаншар жер қалмағандай (Қ. Исабаев). *Әкесі айтар әңгіме* әлі таусылмағанын сезген Жамал үлкен адамша алысқа көз тігіп, өзін байсалды ұстап отыр (О. Бөкеев).

Есімшелердің бұлайша өзіне катысты сөздермен бір топ құрауы, оның етістіктің басыңқы сыңарда жұмсалыу кезіндегі қасиетімен тығыз байланысты. Жоғарыдағы сөйлемдерде есімшелердің тек басыңқы сыңарда жұмсалыуы ғана көрсетілген болатын. Осы сөйлемдерден мына сөз тіркестерін алып қарастыралық: *орынсыз жыртақтаған, ести сала мінген, талай айтқан, тал шыбықтай бұрандаған, қазір болар, ұзағырақ айқайлаған тәрізді, сегіз жүз жылқыдан қалмаған, өлеңге шығар* т.б. Осы сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары есімшелер де бағыныңқы сыңарлары: *орынсыз, ұзағырақ -үстеу, ести сала -көсемше, қазір, талай -үстеу, тал шыбықтай -үстеу, сегіз жүз жылқыдан -сан есім мен шығыс жалғаулы зат есім, өлеңге -барыс жалғаулы зат есім*. Сонда есімшелерге бағыныңқы қызметте осы сөз таптарының үнемі жұмсалатыны етістікті сөз тіркесінен белгілі екені айқын. Бұл есімшелердің етістікті сөз тіркесіндегі негізгі қасиеті деп білеміз. Ал есімшелер енді есімдерге бағыныңқы қызметте алдымен таза түрінде де, екіншіден, сол етістікті сөз тіркесінде де өзіне бағыныңқы сөз тіркесін құрайды. Бірақ осы есімшелер арқылы құралған сөз тіркестерінде басы ашылмаған, әлі де ойлануды қажет ететін мәселелер баршылық. Ол үшін мына сөйлемдердегі есімше катысты сөз тіркестерін талдап көрелік.

Үйдің қабырғасында *тырс-тырс соққан* үлкен қабырға *сағаттың* дыбысы анық естіліп тұр (Ғ. Мұстафин) сөйлеміндегі *тырс-тырс соққан сағат* -деген күрделі сөз тіркесін талдап көрелік. Негізінде осында соққан сағат болып *-ған, -ген* тұлғалы есімше мен зат есімнің тіркесі болуы керек. Бұл есімшелі тіркестің негізгі бір қызметі. Осы сөйлемдегі *тырс-тырс* еліктеуіш сөзінің қай сөзбен сөз тіркесін құрауы ойланарлық жағдай. Еліктеуіш сөздер етістікті сөз тіркестерінде бағыныңқы қызметте жұмсалыуы тиіс. Ал бұл жерде ол қалайда сөйлемнің соңындағы *естіліп тұр* етістігімен ғана сөз тіркесін құрап, *тырс-тырс естіліп тұр* болып пысықтауыштық қатынаста жұмсалыуға тиіс еді, бірақ бұл жерде ол қаншалықты естіліп тұр баяндауыштарымен мағыналық жағынан бір келгенімен, сөйлемде өзі катысты сөзі жағынан ол естіліп тұр күрделі етістігі- мен тіркесуге тиісті емес, тек соққан есімшесіне ғана катысты жұмсалған. Осыдан барып, біріншіден, *тырс-тырс* еліктеуіш сөзінің сөз тіркесіне қатысуы, екіншіден, сөйлем мүшесі болуы, үшіншіден, байланысу формасы, төртіншіден, оған қойылатын сұрау мәселесі жағынан ойлануды қажет етеді. Енді есімшеге тек бір ғана сөз катысты болмай бірнеше сөз қатар тіркесетін ерекшеліктеріне де тоқтала кетейік: *Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші* асуының маңына да сөзылып барған. *Екі аңшы келе жатқан бөктер* бетегелі төскей болатын (М. Әуезов). Бұл сөйлемдерде де: *Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші. Екі аңшы келе жатқан бөктер* сияқты топтар да алдыңғы сөйлем іспетті. Алдыңғы сөйлемде тек бір ғана сөз есімшеге катысты жұмсалса, ал мына сөйлемдердегі сондай сөздер, бірінші сөйлемде шығыс жалғаулы зат есім мен барыс жалғаулы зат есімге түйдектелген шылау арқылы *асатын* етістігіне катысты жұмсалса, екінші сөйлемде тіпті әртүрлі сөз таптары, яғни *екі* есептік сан есімі мен *аңшы* зат есімі *келе жатқан* көсемше мен есімшеге катысты. Қолдағы бар материалдарға қарағанда, сөйлемнің ішінде есімшеге катысты мұндай топтардың сөз саны жағынан да, сөз табы жағынан да және олардың тұлғалық ерекшеліктері жағынан да әртүрлі екеніне көз жеткізуге болады. Осы сияқты сөйлемдердің ішінде есімше алдында келетін бүкіл етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалатын мына сөз таптарының бәрі де: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, еліктеуіш сөз т.б. сияқты қабыса байланысқан жалғаусыз сөз таптары өздерінің әдеттегі қызметтерінен айрылып, енді есімдердің жетегіне, соның тобына бағынышты қалыпты басынан кешіреді. Осыдан барып, әдеттегі сөз тіркесінің бағыныңқы қызметінде жұмсалатын осынша сөз таптарының тіркесу кезіндегі ерекшеліктері арқылы енді арнайы сөз тіркесі қасиетінен айрылып қалады. Тілдегі есімшелерге катысты осы мәселе сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі тұрғысынан өзінше бір қиын мәселеге келіп тіреледі. Міне, осы сияқты мәселелердің арнайы шешілуінің практикалық мәні зор.

Ayauzhan Tausogarova
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, aiauzhan@mail.ru
Nassikhat Utemgaliyeva
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
Nassikhat.utemgaliyeva@gmail.com

LEXICAL AND SEMANTIC PECULIARITIES OF AUTO- AND HETERO-STEREOTYPES IN KAZAKHİYA NEWSPAPER

Түйіндеме. "Қазақия" газетіндегі авто- және гетеростереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктері

БАҚ-ында көрініс беретін этникалық ақпараттар және сол ақпараттардағы этностереотиптердің ұлтаралық қарым-қатынастардағы орны ерекше. Өйткені бір халықтың басқа халық мінез-құлқы, өмір сүру салты, еңбек машығы, тарихтағы бейнесі т.б. қасиеттері туралы, сондай-ақ бір халықтың өзі және басқа этностар туралы көзқарастары мен пікірлері сол этникалар арасындағы қарым-қатынастарды сипаттап, оның одан әрі өрбуіне (динамикасына) ықпал етеді.

Ғылыми мақалада осы тұрғыдан этностереотиптерді зерттеудің өзектілігі негізделеді. Көпұлысты мемлекеттердегі үйлесімді я қақтығысты этникааралық қарым-қатынастардың орнауына өзіндік үлес қосатын этностереотиптер БАҚ мәтіндерінде түрлі тілдік амал-тәсілдермен көрініс табады.

БАҚ жарияланымдарында қайсыбір этника туралы жағымды я жағымсыз бағаны, стандартталған түсінікті қамтитын этностеротиптер тура, жанама және жасырын түрде беріледі. Ғылыми мақалада *саяси-қоғамдық тәуелсіз «Қазақия»* газеті материалдары негізінде этникалық стереотиптердің тілдік ерекшеліктері зерттеледі.

Түйін сөздер: БАҚ жарияланымдары, этникааралық қарым-қатынастар, тілдік амал-тәсілдер, эксплицитті және имплицитті синтаксистік құрылымдар, жағымды ассоциация, жағымсыз баға.

Резюме. Лексико-семантические особенности авто- и гетеростереотипов в газете "Казахия"

В межнациональных отношениях особое место занимает этническая информация, а также этностереотипы, которые находят отражение в этой информации. Это связано с тем, что представления и мнения одного народа о характере, трудовых навыках, образе жизни, историческом имени другого народа характеризуют межэтнические отношения этих этносов, а также влияют на динамику их развития.

В научной статье в этом аспекте обосновывается актуальность исследования этностереотипов. Несущие особый вклад в установление гармоничных или, напротив, конфликтных межэтнических отношениях, этностереотипы в текстах СМИ выражаются разными языковыми способами.

В публикациях СМИ этностеротипы, содержащие стандартизированные представления, выражаются в прямой, косвенной, а также в скрытой языковой форме. В научной статье рассматриваются языковые особенности этнических стереотипов на материалах общественно-политической независимой газеты «Казахия».

Ключевые слова: публикации СМИ, межэтнические отношения, языковые способы, эксплицитные и имплицитные синтаксические конструкции, позитивная ассоциация, негативная оценка.

The significance of investigating ethnic stereotypes found in publications in the mass media is explained by its influence on the retention of ethnic identification of a nation in a multinational country, ethnic classification, accommodation to the ethnic environment, and mainly, maintenance of balanced inter-ethnic relations in the society.

It is obvious that in Kazakhiya newspaper the presence of ethnic stereotypes regarding the evaluation and ideas of Kazakhs about themselves is great. The reason for considering them as auto-stereotypes is the language models of the author as “біз қазақтар” biz kazakhtar (we the Kazakhs). For instance, the phrase “жалтақ қазақ” zhaltak kazakh ‘weak-hearted Kazakh’ is used in a such context as in the sentence “Ресейдің боданында құлдық ұрған, сол саясаттың қамшысы өтіп кеткен, сонымен күн көріп, қалыптасқан жалтақ қазақ болдық” // ‘The reason why it is regarded as ethnic stereotype is that the phrase grammatically is not formed in the first person, singular and refers to the author only, but in plural form to all Kazakh nation, and is in syntactic relation with the verb’.

The word “жалтақ” zhaltaq is referred to all the nation, not only to one person, it shows the weak-heartedness of the Kazakh nation due to a certain period in the history of the nation, thus connects it with the time under the reign of the Soviet Union. “Ресейдің боданында құлдық ұрған, сол саясаттың қамшысы өтіп кеткен, сонымен күн көріп, қалыптасқан жалтақ қазақ болдық”. Біз бодандықтың ұлттық мінез-құлқымызға таңба салғанын енді сезінудеміз. Оның бір көрінісі – сенімсіздік! Ешкімге де, ешнәрсеге де сенбеу! Ондай секемшіл адам айналасына күдікпен, күмәнмен қарайды, жаңадан қорқады, қабылдамайды” // ‘We are now feeling how the dependence influenced our national traits. One of its reflections is insecurity! Believing in nobody and nothing! Such insecure person will be looking around with doubt and discredit, will be afraid of new, and will not accept it’ (Zhemqorlyq qaidan zhabysty, qalay zhukty?//Kazakhiya, 02.04.2015).

From this point of view we can see that the dynamic nature of ethnic stereotypes is dependent on the historical events and development of the nation. The following scientific conclusion of L. Gumilyev also shows the dynamic nature and the factors that influence them: “More or less stable core must be highlighted in the content of ethnic stereotypes, i.e. complex of understandings about the appearance of the representatives of the nation, about their historical past, peculiarities of their lifestyle, labor abilities and range of relatively dynamic communicative and moral features of the nation. The dynamics of the evaluation of those traits is closely related to the dynamic situation in international and interstate relations” [1, 197].

The constant core of ethnic stereotypes mentioned by the scientists are referred to “the customs that became second nature” in Abay’s works [2].

It is important to note the idea as: “Ethnic stereotypes according to their services are divided into constant and dynamic. The ethnic stereotypes of the first group are formed during centuries that did not change despite the mass media. Those in the second group are formed with the help of mass media, as the result of cross cultural communication ethnic conflicts and possess dynamic nature’ [3, 133].

It is possible to give the following hetero-stereotype as an example of ethnic stereotypes that are referred to only one nation and do not undergo any changes:

“German punctuality and accurateness are obvious for everyone. So, during the most difficult days for Germans of the Second World War the production on the military factories of the country continued, and the quantity of the defects did not grow, it stayed at the same pace. Why? It is the relation of Germans to the work. And the descriptive memories of German soldiers, who were in thrall to the East front. For example, “air-gunner” K. Fritsch, that was taken captive, was surprised by the neglecting attitude of the Soviet workers-captives to their work and thought about that if you were given a job, you have to fulfill it well and qualitatively” (E. Zhumagazyev. Kakoi ty. sovremennyi Kazakh? Kazakhiya, 05.01.2015).

In such a manner the phrase “zhaltak qazaq” in its profound meaning gave information not only about the traits as being insecure when making a decision, relying on someone stronger, but also the factors and reasons that created the feature, and it also contains the information that

appeared as the result of specific time span of the country's history. The phrase is also in logical and semantic relation with the sentence as “Бойымыз бен ойымызға құлдық мінез дендеп енді” // ‘The slavery traits became the second nature of ours’. It also gives the definition to the phrase as it is the result of not identifying themselves as a nation and absence of national consciousness.

One of the next lexemes used in Kazakhiya newspaper is the phrase “кең қолтық қазақ” ken qoltyq qazaq ‘goodhearted Kazakh’.

The phrasal verb used in Kazakhiya newspaper “ken qoltyq qazaq” meaning goodhearted, genial, kind is in syntactic relation with the ethnonym Kazakh and describes the amiable and well disposed traits of Kazakhs in communication with other nations.

There are also following negative hetero-stereotypes along with the positive ones in Kazakhiya newspaper as: “Кавказ ұлтының бір адамы да келіпті. Кәдімгі, сайда-саны, құмда-ізі жоқ, жеңіл пайда іздеп жортып жүретін кавказдықтардың бірі. Бұл жақтағы қазақтың түсінігінше, кавказдық дегендер «ерекше халық». Олар кез келген ауданның, облыстың әкімдерінің есігін «теуіп кіреді», құқық қорғау ұйымдарымен ым-жымдары бір. Қай жерде ақшалы орын болса, солардікі” // ‘A man of Caucasian origins came as well. He is just one of the many Caucasian men in the many Caucasian men in search of benefit. In the understanding of the local people the Caucasians are special people. They are able to kick any door of oblast or region governors, they have special relations with police authorities. They are always there, where money is’ (Qazaq zhane Quldik sana, 16.04.2015).

Here the Caucasian nation is used not only as the name of an ethnicity but it must be used as the general name for the nations that live in the Caucasian region. As the result of the mentioned feature that is not directly related to the ethnicity we can say that the words as “searchers of easy benefit, in special relation with police, and the rich” create new hetero-stereotypes about Caucasian nationalities.

In this regards, it is worth pointing out that only the historically constant features that became second nature and inherent to the ethnicity can only be considered adequate. We can point out, particularly, stereotypes created as the result of making judgments on the ethnicity taking into account the behavior of only one representative, as well as of ethnic conflicts, cross-cultural communication, and mass media are among them. The following point of view as the saying of some clever people that “Kazakhs are troublemakers and soul-taker nation will only stay on paper as meaningless idea” also proves that sometimes the hetero-stereotypes are created rapidly, inadequately, and inappropriately [4].

Mostly all of the publications on ethnic theme in Kazakhiya newspaper contain ethnic stereotypes about the traits and features of Kazakh mentality, labor habits, lifestyle, traditions and other characters. It is closely related to the fact that these auto-stereotypes are created by the respected people of the nation and that the author identifies himself with this nation by using first person plural form, and relating the adjective to it. Also the linguistic investigation has shown that they are mostly negative. It is possible to note that auto-stereotypes are evaluated too emotionally and ironically. For instance, the article dedicated to the description of characteristics and mentality of Kazakhs in relation to the socio-political conditions in the country after the independence “Біз – қырсық халықпыз!” (We are stubborn people) (Dos Koshim, 04/04/2015) the word “қырсық” (stubborn) used as an ethnic stereotype is playing a role of an adjective and a verb.

In the publications we also can see proverbs and cliché phrases that are used to implicitly convey the negative traits of the country in order to describe the mentality of modern Kazakhs: 1) “Қазақ без понтов – беспонтовый казах”; 2) «Я от Баке (Саке, Маке и т.д.)» // ‘I am from Bake (Sake, Make and etc.)’ (E. Zhumagaziev. Какой ты, современный казах? What are you like, modern Kazakh? Kazakhiya, 05.01. 2015).

The reason why modern Kazakhs were called show-offs in this article is based on the following events that we observe daily: «We are who take out a loan to organize a great toy (party), and then we pay for it, whereas we drink nothing but tea and eat nothing, but bread. We are who buy cars and drive around the city just to show our “coolness”. We are who buy expensive

smartphones and do not use their possibility even for 20%, because the application of those gadgets are not available or not timely in our country.

You might know the picture – rustic cemetery, stone tombs, shining domes, accurate paved roads, and in half kilometers away there is a downright village, inclined walls, destroyed fences, absence of streets... These are our “showing off».

And the cliché ‘*I am from Bake (Sake, Make and etc.*’ is formed as the result of the action as using their relatives and acquaintances on a high position when solving some problems, especially concerning a job. The words Bake, Сake, Make (Bake, Sake, Make and etc.) are short forms of names. Traditionally, earlier according to Kazakh culture shortening the name was accepted as respect to elderly or respected people, but nowadays, as the author mentioned using such form to a person means that he holds a high position, or is very influential and it is used in solving problems or getting a job.

There are such ethnic key words and ethnic lexemes as “қазақ егемендігі” “qazaq egemendigi” ‘Kazakh sovereignty’, “қазақ элитасы” “qazaq elitasi” ‘Kazakh elite’, “қазақ тектілігі” “qazaqt ektiligi” ‘Kazakh nobility’, “қазақтың ұлттық намысы” “qazaqtyn ulttyq namysy” ‘Kazakh national pride’, “қазақ хандығы” “qazaq handygy” ‘Kazakh Kanate’, “қазақ этнонимі” “qazaq etnonimy” ‘Kazakh ethnonym’, “қазақ тарихы” “qazaq tarihy” ‘Kazakh history’, “қазақтың асыл арыстары” “qazaqtyn assyl arystary” ‘Kazakh nobel propugnation’, “қазақ зиялылары” “qazaq ziyalylary” ‘Kazakh intellectuals’, “қазақ автономиясы” “qazaq avtonomiyasy” ‘Kazakh autonomy’, “қазақ даласындағы Ұлы аштық қырғыны” “qazaq dalasyndagy Uly ashtyq qyrgyny” ‘Great starvation in the Kazakh steppe’ that refer to the history, culture, science, economy, historical people, and etc. of Kazakh ethnicity, convey ethnic information for the unification of the nation and to identify themselves as a nation. And the phrases as “орыспығалды шенеуніктер” “orys pigyldy sheneunikter” ‘governors with Russian features’, “орыстілділер” “orystildiler” ‘Russian-speakers’, “шала қазақтар” “shala qazaqtar” ‘those who do not speak Kazakh well enough’ might influence these trends negatively. We believe that the fact that the positive and negative auto-stereotypes about the titular nation of the country, the Kazakhs on a high ratio, and ethnic information concerning other nations are lower and the ratio of negative and positive hetero-stereotypes is approximately equal in Kazakhiya newspaper.

References:

1. Gumilyev L. 1994. Izmenchivost stereotipa povedeniya. Etnogenez i biosphera Zemli. 92-967
2. Kunanbayev A. 1968. Shygarmalar. Eki tomdyq. Zhazushy, Almaty, Kazakhstan.
3. Gladkih S. 2001. Etnicheskie stereotipy kak fenomen duhovnoi kultury. 2001. Russia.
4. Letter of Altynsarin I. to I. Ilminskii on January 26, 1862 retrieved from <http://kel.kz/kaz/adebiet/ybyrayaltynsarin/niilminskiyge-5>.

Төлеу М.М.
ф.ғ.к, доцент
Алматы энергетика және байланыс университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы
mira-abay@mail.ru

ЛЕКСИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ КАУЗАЛЬДЫЛЫҚ МАҒЫНАСЫНЫҢ СЕБЕП ЕТІСТІКТЕРІ АРҚЫЛЫ БЕРІЛУІН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СИНТАКСИС ТҮРҒЫСЫНАН ҚАРАСТЫРУ

Резюме. В статье рассматриваются каузативные глаголы современного казахского языка с точки зрения функциональной грамматики. Уточняются различия, значения понятий «каузативный, каузальный». Особое внимание уделяется лексическому каузативу, в том числе каузативным глаголам. Отмечается отсутствие общепризнанных лексико-семантических критериев, в связи с этим возникает необходимость их разработки. Изучаются вопросы исследования каузативных глаголов в других языках и казахском языке, их семантические особенности, классификация. Приводятся обоснования для доказательства того, что каузативный глагол сам по себе не называет те действия, которые явились средством или результатом каузации, они содержат элементы каузации в своем значении имплицитно.

Summary. This article discusses causative verbs of the modern Kazakh language from the perspective of functional grammar. In it they clarify differences and the meaning of concepts “causative” and “causal”. Special attention is paid to the lexical causative, including causative verbs. They underline the absence of universally recognized lexical-semantic criteria; therefore, there is a need for their development. The author examines the study of causatives in other languages and in the Kazakh language, their semantic features and classification. They provide explanations to prove that the causative verb itself does not name those actions which were the means or result of causation; they contain elements of causation in its value implicitly.

Әр адамның санасында себепсіз еш нәрсенің пайда болмайтыны туралы ой болатыны ежелден белгілі. Адамның ойлау ерекшелігі оны әрбір айырмашылық, құбылыс, қозғалыстың себебін анықтау, шығу тегін болжамдауға итермелейді. Адам түрлі тілдік тәсілдерді пайдаланып, өзіне және басқаларға үнемі оқиғалар мен құбылыстардың себебі (Неге? Неліктен? Не себептен?) мен мақсаты (Қандай мақсатта? Не үшін?) туралы сұрақтар қойып, оларға жауап алуға тырысады.

Себеп пен салдар табиғаты жағынан ортақ сипаттарының арқасында өзара байланысты болып келеді: 1) олар қандай да болмасын екі оқиғаның байланысын көрсетеді; 2) мақсатқа (нәтижеге) іс-әрекет арқылы қол жеткізуге болатынын дәлелдейді.

Тіл арқылы біз айналадағы шындықты ғана емес, сонымен қатар танымдағы, санадағы себеп-салдарлық қатынастарды да білдіреміз. Тілдегі себеп-салдарлық қатынасты анықтау үшін алдымен тіл білімінде каузальдық қатынастар, себептілік категориясы, каузативті етістіктер деп аталып жүрген терминдерге тоқталайық.

Каузальдық сөзінің төркіні латынның «causa - себеп» деген сөзінен шыққан және ұру, соғу, езу сөздерімен байланысты, яғни мұны белгілі бір тәсіл арқылы әсер ету мағынасында түсінуге болады. Оны ағылшын тілінде – causal, француз тілінде – causal, неміс тілінде – kausal, орыс тілінде каузальность, каузативный, причинный деп атайды. Орысша-қазақша «Тіл білімі сөздігінде» «Каузатив – 1. Себеп-салдарлық қатынасты білдіретін грамматикалық конструкция. 2. Синтаксема, қозғалыстың, белгінің немесе жағдайдың себептерін атайды» деген анықтама берілген.

Осы айтылғандарды жинақтай келіп, каузальдылық деп жалпы кең мағынадағы себептілікті білдіретін терминді, ал каузативтік етістік деп себептілік мағынасына ие етістікті атаймыз.

Каузативті мағынаны білдіру тәсілдеріне байланысты лексикалық және грамматикалық каузативтер болады. Грамматикалық себептілік мағынасын морфологиялық және синтаксистік каузативтер құрайды. Қазақ тілінде морфологиялық каузативті өзгелік етіс жұрнақтары арқылы жасалған туынды етістіктер білдіреді. Синтаксистік каузатив барыс, шығыс, көмектес септік жалғаулары және бірқатар септеулік шылаулар арқылы беріледі [1,15].

Мақалада қазақ тіліндегі лексикалық каузатив мәселесі қарастырылады. Қазақ тілінде себептілік мағынасының лексикалық тәсілдермен берілуінің екі жолы бар: себеп етістіктері және себеп үстеулері арқылы берілуі. Себеп үстеулерін зерттеуді басқа жұмыстың үлесіне қалдырып, себептіліктің етістік арқылы берілуін қарастырамыз.

Себеп етістіктері туралы А.В.Филиппов «Қазіргі тілдің лексикалық жүйесінде қимылға түрткі болу, себеп болу мағынасы себеп болудың салдары болып табылатын қимылдардың мағынасымен сәйкес келетін етістіктер бар: қорқыту – қорқу үшін бір әрекет жасау, ояту – оянуға себеп болатын бір қимыл жасау, бұл етістіктер себеп етістіктері деп аталады» деген пікір айтады [2, 90].

Г.А.Золотова функционалдық синтаксиске арналған еңбегінде жай етістіктер қимылды субъектінің өзі іске асыратынын көрсетсе, себеп етістіктері субъект басқа біреудің немесе заттың қимылын немесе жай-күйін туғызатынын білдіретінін айта келіп, мынадай мысалдар келтіреді: *жіберу - бару* — біреудің баруына себепші болу; *көру – көрсету* – біреудің көруіне себепші болу, келуін сұрады (өтінді немесе мәжбүр етті) [3,278].

Себеп етістіктері қимылдың іске асуына біреудің немесе бірнәрсенің әсер ететінін немесе қимылды өзі жасаған субъект заттың қимылын, жай-күйін туғызатынын білдіреді, сондықтан қазақ тіліндегі морфологиялық каузатив - өзгелік етіс – қимылды біреудің екінші біреуге қорқыту, бұйыру, өтіну т.б. тәсілдермен әсер ету арқылы іске асыратынын көрсетсе (Ол інісіне шындығын айтқызды), себеп етістіктері заттың қимылын, қозғалысын, жай-күйін, қалпын, орын ауыстыруын тудыруды көрсетеді (Жомарт атты тағалады – Ат тағаланды).

Себеп етістіктерінің басқа етістіктерден айырмашылығы туралы А.В. Филиппов былай дейді: себеп етістіктері бір-бірімен байланыстағы екі қимылды: а) бір субъектінің белсенді қимылын; ә) осы субъектінің қимылының әсерінен белгілі бір тәсіл арқылы туған екінші бір субъектінің қимылын, жағдайын, қалпын білдіреді, ал басқа етістіктер амалды оның себебіне қатысынсыз береді, яғни себеп мағынасы жоқ етістіктер бір қимылды білдіреді.

Орыс тілінің себеп мәнді етістіктерін зерттеген ғалымдар Е.Я. Гордон және Т.А. Кильдибекова себептілікті функционалды-семантикалық категория деп есептейді. Е.Я. Гордонның ойынша, себеп етістіктері: а) семантикасы қимылдың, сапаның немесе жай-күйдің өзгеруіне түрткі, себепші болуды білдіруі; ә) себептілік мағынасының берілуін қамтамасыз ететін сабақтылығы; б) мағынасы жағынан жақын, бірақ себептік мәні жоқ карама-қарсы жұбының болуы сияқты критерийлері бойынша бөлінеді [4,16].

Ал, Т.А.Кильдибекова себеп етістіктерін бөлу критерийіне субстанциялардың пайда болуына себеп, дәлел болуды білдіретін себептілік семасын жатқызады, құрамында осы сема бар етістіктер себеп етістіктері болады деп есептейді, себеп етістіктері белсенді қимыл етістіктері болады: «глаголы активного действия, которое осуществляется действующим лицом и вызывает изменения состояния, качеств, свойств другого лица или предмета» [5,35].

Каузативтілік басқа да етістік категориялары сияқты екі оқиғаның байланысын, оның біреуі - себебі, екіншісі – сол себептің нәтижесі, салдары мағынасын көрсетеді. Алайда біріншісінің ерекшелігі – ол абстракты жағдайды білдіреді, оның жалғыз және тұрақты семантикалық белгісі - каузальдылық фактісі ғана. Каузативті етістік каузация тәсілі болып табылатын нақты іс-әрекетті, нақты жағдайды атамайды, ол жағдайлар қажеттілік болса жеке білдіріледі.

Лексикалық каузатив грамматиканың жасырын құбылысы ретінде қарастырылады, өйткені бұл етістіктердің мағынасында каузация элементі имплицитті түрде, яғни контекст арқылы білдіріліп, жасырын тұрады, мысалы, *қаралау* етістігі біреуге жала жабу, жамандау арқылы біреудің жаманатқа қалуына себеп болу дегенді, тазалау етістігі белгілі бір тәсілдерді қолдану арқылы – жуу, қыру, сыпыру (бұлар да себеп етістіктері) – белгілі бір нысанның тазаруына (таза күйге көшуіне) себеп болу деген мағыналарды білдіреді, бұл етістіктер – сабақты етістіктер және олар сын есімге – ла (-ле, -да, -де, -та, -те) өнімді жұрнақтары жалғану арқылы жасалған себеп етістіктері қатарына жатады.

Себептілік категориясы етістіктерді қызметі жағынан бір-біріне тең емес, қарама-қарсы екі топқа бөледі. Себеп етістіктері етістік лексикасының ең жоғарғы сатысын құрайды, ал себеп мәні жоқ етістіктер бұл сөз табының деңгейлік сатысында төменірек тұрады. Мұндай жағдайларда заттардың белгісі сырттан болған әсердің салдары ретінде пайда болады және олардың пайда болуының бастамашысы - белсенді қимыл жасаушы адам болып табылады. Себептілік жағдайларда бір қимылдың болуы екінші қимылдың немесе жай-күйдің салдары ретінде болуын қажет етеді. *Шаруа жерді айдады. Жер айдалды.* Себеп етістіктерінің бәрі сабақты болып табылады, бірақ барлық сабақты етістіктер себеп мәнді болып табылмайды. Мысалы, ойлау, сезім, сөйлеу етістіктері (жақсы көр, айт, үйрен) сабақты болғанмен, субъектінің ішкі жай-күйін білдіретіндіктен, себептік мәнге ие емес.

Себептілік құбылысы лексикалық деңгейде әр түрлі семантикалық топтарға жататын етістіктердің арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді, мысалы, белсенді қимыл етістіктері себептілік семасы арқылы етістіктің басқа да көптеген топтарымен: мекендік, меншіктік, қалып, қалыптың өзгеруі етістіктерімен сәйкестенеді. *Ыдысты столға қойды – ыдыс столда тұр; киімді ілгішке ілді – киім ілініп тұр; гүл сыйлады – гүлді алды; таяқты тастады – таяқ жерде жатыр т.б.*

Тілде мынадай мағыналық қатынастар болады: кеңістікте орналасу – мекендік қатынастарды тудыру: *кітапты сөмкеге салды – кітап сөмкеде жатыр*; белгінің пайда болуына себеп болу – белгінің пайда болуы: *жүнді бояды – жүн түрлі-түсті болды*; субъектінің қалпы: *лақтыру, тастау – түсу (жату)*, қозғалыс – қозғалысқа түсуге себепші болу – *қуу – қашу* немесе *жүгіру*.

Себеп етістігі мәселесі қазақ тілінің етістіктерін мағыналық жағынан зерттеген М.Оразовтың еңбегінде алғаш сөз болады. Ғалым қазақ тілінің етістіктерін архисемалары бойынша 12 топқа бөлуді ұсынады. Осы топтарға енген етістіктерге себеп бағытталған қимылды білдіретін етістіктерді жатқызады, одан әрі осы етістіктерді тағы да жеке топтарға бөледі [6,19].

Себеп етістіктерін талдауды етістіктің қомақты бір тобын құрайтын тілші ғалым Н.Оралбаева жасалым етістіктері деп атаған түрінен бастаймыз.

Себеп мәнді жасалым етістіктері: *жаса, істе, дайында, бұрғыла, тоқы, желімде, қой, құр, жаз (өлең, әңгіме), бас (киіз, байпақ, кітап), өр (қамшы) т.б.* Кейбір жағдайларда етістік құрамына қимылды жасаудың құралы мәні де кіреді: *бұрғыла* – қайрақпен қайрап ұшта, өткірле т.б [7,15].

Мұндай етістіктердің қатарында өнімді – *ла, (- ле, - да, - де, - та, - те)* жұрнақтары арқылы жасалған етістіктер көптеп кездеседі: *арала, балтала, арқанда, тырмала, қасықта, ноқтала, жүгенде, тізгінде, қазықта* т.б.

Бұдан басқа да белгілі бір заттарды жасауды білдіретін құранды етістіктер: *қайта жасау – қайта құру, қайта өндіру, қайта салу, қайта өңдеу* себеп етістіктеріне жатады.

Себеп мәнді жасалым етістіктеріне мағыналық жағынан қарама-қарсы етістіктер бұзу, бүлдіру қимылдарын білдіретін етістіктер де жатады. Мұндай етістіктерге: *қырып-жой, талқанда, жой, түбіне жет, құрт, бұз, құлат, қыр* және белгілі бір тәсілмен құртуды білдіретін етістіктер: отты қолдану арқылы құрту, жою: *үйт, күйдір, өрте, жақ, өртеп жібер* жарылысты қолдану арқылы: *бомбала, жарып жібер*; әр түрлі күш-тәсілдерді қолдану арқылы: *жоқ қыл, астан-кестен қыл, жермен жексен ет* т.б., яғни, осындай тәсілдерді

қолданып, объектінің жоқ болуына себеп, түрткі болуды білдіретін етістіктер жатады. Бұл етістіктерден себеп мағынасы анық көрінеді.

Объектілерді өзгерту етістіктері – бұл етістіктер объектіге түрлі әсер ету арқылы оның өзгеруіне әкеліп соқтыруды білдіреді. Объектіні өзгертудің жалпы мағынасы мынандай етістіктермен беріледі: *өзгерт, қайта жаса, ауыстыр* т.б. Объектіні өзгертуді білдіретін себеп етістіктерін бірнеше топшаларға болуге болады: а) өңдеу мағынасын беретін етістіктер: *өңде, қаз, сүргіле, жон, тапта, тегісте, жүн тұт, жүн иір, жүн саба, тері иле*; ә) алғашқы формасын өзгерту мағынасын: *шайқа, көпсіт, тұт, қайыр, жай*; бұл етістіктерге белгілі бір формаға келтіру мағынасын білдіретін етістіктер де жатады: *байла, өр, ұшта, маяла* т.б.; б) белгілі бір заттың бетін сырлау, қаптау, жабу мағынасын білдіретін етістіктер: *бетонда, алтында, күмісте, опала, сырла, боя, сыла* т.б.; аталған етістіктерге мағыналық жағынан жақын етістіктерге: *жақ (май, крем), қапта, шаш, жап, төсе, борла, сабында* т.б. жатады; в) объектілердің сапасының, қасиетінің өзгеруіне себеп болатын етістіктер, бұлар сын есімнен жасалған туынды етістіктер: *дымқылда, домалақта, қараңғыла, тығызда, тегісте, тазала*; аталған топқа мағынасы жағынан жақын тағы бір етістіктер тобы «тазалау» мағынасын білдіреді: *жу, сыпыр, сұрт, сілкі, ота, ішек–қарын тазала, еле, қыр, сүз* т.б.

Заттардың бір-бірімен байланысуын, жанасуын немесе бөлектенуін білдіретін себеп етістіктері. Олар әртүрлі объектілердің екінші объектіге қатысты орналасуы өзгеретін жағдайларды білдіреді. Бұл топтың жалпы мағынасын қосу, біріктіру сияқты етістіктер береді: *дәнекерле, желімде, байла, қосып тік, түйре, шегеле* т.б. сөздері жатады.

«Бір нәрсені объектінің айналасына орналастыру» мағынасы бар етістіктер етістіктердің ерекше тобын құрайды. Олар *қорша, жөргекте, құндақта, бөле, ора* т.б. етістіктері.

«Бөлу, ажырату» мағынасын беретін етістіктер: *сұрыпта, бөл, сортта, жекеле, жікте, айыр, кесекте, кес, бөлекте, жүйеле, шап*.

Осы етістіктерге бір затты пайдалануға қайта жарамды ету мағынасын беретін етістіктер де жақын: *жөнде, түзе, дұрыста, жама* т.б. Осы етістіктерге объектінің жұмыс істеуін қамтамасыз етуді білдіретін етістіктер де жатады: *бақыла, тексер, байқа, қадағала* т.б.

Мекендік және объектілердің орын ауыстыруын білдіретін себеп етістіктері. Олар қимыл жасаушы субъект объектінің орын ауыстыруына себеп болатын немесе объектінің кеңістікте белгілі бір орынға орналасуын білдіреді. Мұндай етістіктерге: *таста, лақтыр, босатып, тасымалда, эвакуацияла, көшір, буксирге ал, апар, әкел, қуып жібер* т.б. жатады.

Басқа біреудің затын иелену мағынасын беретін етістіктер: *ұрла, иелен, жымқыр, қымқыр, тала, тона* т.б., яғни, субъектінің белгілі бір заттардың, нәрселерден айырылуына себеп болу. Бұл етістіктердің салдарлары заттан айырылуды білдіреді – *тонал, айрыл, талан* т.б. Бұл етістіктердің кейбіреулері объектіні иеленуге беруші және алушы екі субъектінің қатынасын сипаттайды, субъектінің белгілі бір затқа ие болуына себеп болуды білдіреді: *бер – ал; сат – сатып ал; сыйла – ал*.

Психикалық іс-әрекеттерге себеп болу мәнін білдіретін етістіктер: сезім, тілек, қабылдау, назар, психикалық-эмоционалдық, эмоционалдық уайым, ойлау етістіктері. Осы әрбір топтың ішінде себеп етістіктері бар. Психикалық іс-әрекетке себеп болу етістіктерінің бірнеше түрін бөліп көрсете кетейік. Біреуді жаман көңіл-күйге түсіру мағынасын: *ғайбатта, табала, жамандау, зәбірле* т.б. етістіктер береді.

Біреуде өкініш, наразылық сезімдерінің тууына себеп болу мағынасын беретін етістіктер: *айыпта, алда, балағатта, кейі, ұрыс, қорла* т.б.

Осы айтылғандардан көріп отырғанымыздай, себеп етістіктері қазақ тілінің етістік лексикасының елеулі бөлігін құрайды және тілде себептік мағына беруде маңызды қызмет атқарады.

Етістіктің себептік категориясының басым белгісіне етістік категориясының лексика-грамматикалық сипаттамасының негізінде жатқан сабақтылық жатады, демек етістік

себеп мәнді болу үшін ол сабақты болу керек, бірақ сабақты етістіктердің бәрі себеп мәнді болмайтынын атап көрсеткіміз келеді.

Пайдаланған әдебиет:

1. Төлеуп М.М. Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі: Канд. дис. авторефераты. –Алматы, 2002 ж. –25 б.
2. Филиппов А.В. К вопросу о каузативных глаголах // Русский язык в школе: 1978. №1. С. 90-95.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. – М.:Наука, 1973. –351 с.
4. Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке: Автореф. дис. канд. – М., 1981. – 23 с.
5. Кильдибекова Т.А. Структура поля глаголов действия. –Уфа: БГУ, 1983. –74 с.
6. Оразов М. Семантика казахского глагола (опыт семантической классификации). – Автореф. дис. докт. –Алма-Ата, 1983. – 43 с.
7. Төлеуп М.М. Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі: Канд. дис. –Алматы, 2002 ж. –152 б.

II СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҢА ЗАМАН ҮРДІСІНЕ САЙ ЗЕРТТЕУ

Абитжанова Ж.А.

ф.ғ.к., доцент

ҚазМемҚызПУ

Қазақстан Республикасы, Алматы

abitzhanova.zhanar@mail.ru

Ж. БАЛАСАГУННЫҢ «ҚУТАДҒУ БИЛИК» ШЫҒАРМАСЫ ТІЛІНДЕГІ МЕТАФОРАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Резюме. В статье рассматриваются метафорические фразеологизмы встречающиеся в среднем веке тюркоязычной среды социально-исторической и духовно-культурных взглядов в произведении Ж. Баласагуни «Кутадгу билик».

Ключевые слова: значение, фразеология, метафора, язык произведения

Summary. This article discusses types of metaphors found in the average century Turkic medium socio- historical, spiritual and cultural beliefs in the product J. Balasaguni " Kutadgu Bilik". In a complex scientific analyzes language systems artistic culture of the Middle Ages.

Keywords: semantic, metaphor, fraseolog, language works.

Тілде метафора ойдың дамуына, семантикалық процеске серпіліс беріп, көмескіленеді, өз бейнелілігін жоғалтады. Ол бірте-бірте күнделікті қолданыстағы сөз мағынасына айналады. Оның метафоралық қасиеті жойылады. Метафора құбылысының сөздің мағынасында орын тепкені соншалық, метафораның негізінде туған қосымша мағынаның көп жағдайда ауыспалы мағына екені бірден аңғарыла бермейді [1, 12 б.]. Тілдік семантиканы дамытудың аса маңызды тәсілі – сөз мағыналарының метафоралық ауысуы.

Тілдің лексикалық және фразеологиялық қабаты, жалпы сөздік құрамы, бір ұғым аясы метафораның қызметі арқылы кеңі түседі. Сөздің метафоралануы арқылы сөз саны өспегенімен, мағына аясы көбейіп, сөз мағынасы дамиды анық. Көптеген тіл қабаттарының шығу көзі – метафора.

Сөзде бір, кейде бірнеше лексикалық мағына болады және олар пайда болу тәсілі жағынан әр түрлі келеді. Академик В.В. Виноградов сөздердің лексикалық мағыналарын үш түрге бөледі. Олар: 1) лексикалық атауыш мағына (жеке тұрғандағы); 2) фразеологиялық байлаулы мағына; 3) синтаксистік шартты мағына. Сөз мағыналарының екінші түрі – фразеологиялық байлаулы мағына. Ол сөздің тұрақты тіркес құрамында ғана пайда болатын мағынасы.

Б. Қалиев Б., А. Жылқыбаеваның «Сөз мағыналарының негіздері» (2002) атты оқу құралында фразеологиялық байлаулы мағынаға мынадай анықтама береді: «фразеологиялық байлаулы мағына дегеніміз – сөздің белгілі бір шақтаулы сөздермен тіркесуінен ғана пайда болатын лексикалық мағынасы. Мұндай сөздер кез келген сөзбен емес, санаулы сөздермен ғана тіркесіп, фразеологиялық байлаулы мағына туғызады» [3, 31-32 бб.]. Авторлар фразеологиялық байлаулы мағынаға *қасқа жол, қасқа бұлақ* тұрақты тіркестеріндегі *қасқа* сөзінің мағынасын жатқызады. Сондай-ақ ғалымдар мынаны ескеру керектігін айтады: «сөздің фразеологиялық байлаулы мағынасын идеома-фразалардың мағыналарымен шатастыруға болмайды. Сөздердің фразеологиялық байлаулы мағынасы – лексикалық (сөздік) мағына, ал идеома-фразеологизмдердің мағынасы – фразеологиялық мағына. Соңғы мағына тұрақты сөз тіркесінің құрамына кіретін барлық сөздердің негізінде жасалса, фразеологиялық байлаулы мағына тек бір сөздің келесі сөзбен тұрақты тіркесі негізінде ғана жасалады [3, 32 б.]. Мысалы, «Құтадғу биликте» мынадай жол бар: *anunmīš turur bu öliim*

tarmaqı (уже) нацелились когти смерти (QVK 367₂). Мұндағы *ölüm tarmaqı* / өлім тырнағы метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы *tarmaq/тырнақ* сөзі «озбыр, күшті» деген фразеологиялық байлаулы мағынада қолданылып тұр. Қазіргі қазақ тілінде *тырнақ* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *тырнағына тұрмады (татымады)* – деңгейіне келмеді; *тырнағын батырды* – зорлық көрсетті, күштеді; *тырнақ астынан кір іздеді* – бәле қуды, жаманшылық іздеді [4, 668 б.].

Мойынға жүк болу / bojnum üzä boldi juk метафораға негізделген фразеологизм мына жолдарда көрініс тапқан: *tegüdün meñä sen qamuY eggülük / munuñ sükri bojnum üzä boldi juk* ты доставил мне все блага, отблагодарить за них легла бременом на мою шею (QBN 22911) [2, 629 б.].

«Құтадғу биликтің» 333₇ жолында *ersä küz/күз келсе* метафораға негізделген тұрақты тіркесі орын алған: *jañıñ qırqta keçsä kün aj ersä küz / isig neñ bilsä sen özün täbi tüz* когда тебе перевалит за сорок и настанет осенняя пора (твоей жизни), / ты поддерживай свой организм горячим (QBN 333₇). *Ersä küz/күз келу* тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы *küz/күз* сөзі «кәрілік» деген фразеологиялық байлаулы мағынаға ие. Қазіргі қазақ тілінде *күз* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *күзге салым* – күз түсер шақта, күзге қарай; *күзем алды* – күздігүні қойды қырқып, жүнін алды; *күзем жүн* – қойдың күзгі қырқылған жүні; *күзем үсті* – қойдың күзгі қырқымы кезі [4, 334 б.].

Şäkärdä(n) süčigräk söz/шекерден тәтті сөз метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі «Құтадғу биликтің» мына жолында көрініс тапқан: *Şäkärdä(n) süčigräk söz İdtim saña / я послал тебе слово слаще сахара / саған шекерден тәтті сөз жібердім*. Мұндағы *тәтті* сөзі «жағымды» фразеологиялық байлаулы мағынада тұр. Қазіргі қазақ тілінде *тәтті* сөзіне қатысты фразеологизмдер мыналар: *тәтті аузының дәмін кетірді* – өз қадірін өзі кетірді, жек көрінішті болді; *тәтті тамыр (түбір)* – қант қызылшасының жемісі; *тәтті тіл* – жанды еріткен жақсы сөз, әңгіме; *тәтті ұйқы* – тырп етпей, рақаттана ұйықтаған ұйқы [4, 626 б.].

Сөзге қатысты *сөз үзу / söz üz* метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі «сөйлемей» мағынасында «Құтадғу биликте» қолданылған: *özün sen uqa bar özüm söz üzär* сам пойми (это), я замолкаю (QBN 321₇) [2, 511 б.]. Бұл жерде *üz /үз* «тоқтату» фразеологиялық байлаулы мағынасында тұр. Қазіргі қазақ тілінде *үзу* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *қара үзді* – көзден таса болды, ұзап кетті; *менсе, темір үзетін* – күшті, мықты, қарулы [4, 691 б.].

Isig is / ыстық іс метафораға негізделген тұрақты тіркесі «өнімді, адал іс» деген мағынада «Құтадғу биликтің» мына жолдарында орын алған: *jañıñ ersä altmıš ögün ersä qıs / isig iška tutyıl soyıq qılma iş* если тебе шестьдесят лет и если пришла пора старости (букв. зима), / берись за горячую работу, не делай холодное дело (QBN 333₈) [2, 507 б.]. Мұндағы *isig /ыстық* «өнімді, адал» деген фразеологиялық байлаулы мағынаға ие. Қазіргі қазақ тілінде *ыстық* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *ыстығына күйіп, суығына тоңды* – жақсылық-жамандығын тең бөлісті, ауыртпалығын бірдей көрді; *ыстық көрінді* – көзіне оттай басылды [4, 763 б.].

«Құтадғу биликтің» 138₁ жолында *könül jirtti / көңіл жырты* метафораға негізделген тұрақты тіркесі «жүрегін жырты, қайғырды» деген мағынада орын алған: *könül jirtti jas tökti iki közi* (это) разорвало (его) сердце, и из обоих его глаз потекли слезы (QBN 138₁) [2; 268 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *көңіл* сөзіне қатысты фразеологизмдер көп кездеседі: *көңілі алаң болды (алабұртты)* – ойы бөлінді, алаңдады; *көңілі ауды (бөлінді, кетті, құлады)* – құштар болды, ықыласы түсті; *көңілі бар* – ұнатады, сүйеді; *көңілі босады (бұзылды)* – қобалжыды, толқыды; *көңілі жабықты (тарықты, қамықты)* – қайғырды, уайымдады; *көңілі жай (тоқ)* – ойында алаңы жоқ; *көңілі жақын* – а) еркек пен әйелдің арасындағы жақындық, ә) тату, сырлас; *көңілі жарасты* – ұнатты, тіл тапты; *көңілі жарым, (жарымжан)* – қайғылы, жарым көңіл; *көңілі қалды (қатты, суынды)* – ренжіді, өкпеледі; *көңілі құлазыды* – жалғызсырады, зерікті; *көңілін аулады (алдады)* – көңілін тауып, ойын бөлді; *көңіліне алды (келді)* – реніш білдірді; *көңіліне дақ салды* – ренжітті, өкпелетті;

көңіліне қарады – ренжіткісі келмеді; көңіліне ұнады (*жақты, үйлесті*) – жаратты, жақсы көрді; көңілін қалдырды (*қайтарды, жықты*) – бетін қайтарды, ренжітті; көңілі соқты (*шапты*) – тәбеті тартты; көңілі толмады (*тоймады*) – ойындағыдай болмады, қанағат таппады; көңілі түсті – ықыласы ауды, ұнатты; көңілі хош болды – шат-шадыман болды; көңіл айтты – марқұмның туғандарына жұбаныш білдірді, қайырлы болсын айтты; көңіл бөлді (қойды, бұрды, аударды) – зер салды, ден қойды; көңіл білдірді – сынайын танытты; көңілге қарады – ренжіткісі келмеді; көңілге қонымды – үйлесімді, ұнамды; көңілге қуат (*медет, медеу*) тұтты – іштей жұбаныш етті; көңілге тоқыды – жақсылап түсінді, ойда сақтады; көңілге ұялады – орынды көрінді; көңілдегі жерінен шықты – ойлағандай, дйттегендей болды; көңілді алаң етті – көңілдің тынышын алды; көңіл жетер – қадір білер, сыйласатын; *Көңіл жұбаттары* – ойға медет тұтары, алданыш етері; *көңіл жыртыады* – сөзге келмеді, бетін қақпады; *көңіл көтерді (сергітті)* – ойнап-күлді; *көңіл күйі (қошы)* – ішкі сезімі, ой дүниесі, зауқы; *көңіл қазы, көз таразы* – адал ниет, әділ іс; *көңіл қосты* – бірін-бірі ұнатып, ерлі-зайыпты болды; *көңіл сұрады* – ауру кісінің жағдайын, халін білді; *көңіл сүйер* – ең жақын дос-жар кісі [4, 326-327 бб.]. Сондай-ақ *жырту* етістігі арқылы жасалған фразеологизмдер де бар: *бетін жыртты* – ескі әдет бойынша күйеуі өлген әйелдің бетін дал-дал ғып тырнап қатты жылап, жоқтау дәстүрі; *жырттысын жыртты* – сөзін сөйледі, жоғын жоқтады; *өңешін жыртты* – бар даусымен айқайлады [4, 264 б.].

«Құтадғу биликте» *közi ač kiři / көзі аш кісі* «қызғаншақ кісі» метафораға негізделген тұрақты тіркесі бар: *kamıu ač jesä içsä aıır toıor / közi ač kiři ölsä ačlıq qoıur* все холодные, если они едят и пьют то в конце концов насыщаются / жадного человека голод оставляет (только тогда), когда он умирает (QBN 153₁₁) [2, 321 б.]. Көне түркі тілінде *ač bol* тұрақты тіркесі «қызғаншақ болу» мағынасында жұмсалған: *jeemisi aıu ol aıar bolma ač* плоды (дерева) ядовиты, не будь жадным до них (QBN 129₄) [2, 3 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *аш көз* тұрақты тіркесі «тойымсыз адам» деген мағынада кездеседі. *Аш* сөзінің семантикалық өрісінде көптеген фразеологизмдер жасалған: *аш бәледен қаиш бәле* – пәледен аулақ жүр, жолама; *аш бел* – нәзік жіңішке бел; *аш бүйір* – іші қусырылған, ішіне тартыңқы бүйір; *аш кенедей жабысты* – ұстаған жерінен айрылмады, қадалған жерінен қан алды; *аш көз* – ашқарак, қомағай; *аш көзденді* – араны ашылып қомағайланды; *аш күзендей бүгілді* – қаншырдай қатып жарады; *аш қасқырдай (бөрідей)* – жалақтады, жалаңдады; *аш құлақтан тыныш құлақ* – бәлесінен аулақ, жайыңа жүр; *аш өзегіне түсті* – ішкен тамақты көтере алмай әлсіреп қалды; *аштан өліп, көштен қалмады* – ел қатарында болды, біреуден ілгері, біреуден кейін болды [4, 59 б.].

«Құтадғу билик» тілінде *sözin kesti/cөзін кесті* деген метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі “сөзін тоқтатты, сөйлемеді» деген мағынада қолданылған: *sözin kesti ačti aıı qaznaıı / ülädi üküс neıçııajlar haıı* оборвал свою речь, открыл сокровишницу / и оделил многими вещами – милостыней для неимущих (QBN 86₁₀) [2, 17 б.]. *Сөз кесу* тұрақты сөз тіркесінің екі компоненті арқылы да бұл күнде көптеген фразеологизмдер жасалған. Мысалы, *сөз* лексемасы арқылы жасалған мынадай фразеологизмдер бар: *сөз болды* – әңгіме етті; *сөзге келді* – а) тілдесті, керілді; ә) сөз айтуға шамасы келді; *сөзге қалды (ілікті)* – өсекке таңылды; *сөзге құлақ қойды (салды, асты)* – айтқанды тыңдады; *сөзге жеңсік бермеді* – сөзге тоқтамады, өршелене сөйледі; *сөзді жүндей сабады* – көп сөйледі, бөсті; *сөздің қысқасы* – тоқ етері; *сөздің дұрысы*; *сөздің майын тамызды* – сөзді әдемілеп, шебер сөйледі; *сөз жоқ* – анық, даусыз; *сөз қонбады (дарымады)* – ұқпады, түсінбеді; *сөз салды* – араға адам салып пікірін білдірді; *сөз саптады* – жүйелеп сөйледі; *сөз тізгінін берді* – емін-еркін сөйлеуге ерік берді; *сөз ұстар* – айтыс кезінде, айтысушы жақтың атынан сөз сөйлейтін басшы кісі; *сөз шығарды* – әңгіменің шетін шығарды: *сөзі аяқ асты болды (далаға кетті, жерде қалды, зая болды)* – айтқанын ешкім елемеді; *сөзі бір жерден шықты* – айтқандары үйлесе кетті; *сөзі дуалы (көне)* – айтқаны келетін киелі деген мағынада айтылады; *сөзі мірдің оғындай* – сөзді жеріне жеткізе айтты; *сөзінде тұрды* – айтқанын орындады; *сөзін жерге тастамады* – дегенін екі етпеді; *сөзінің жаны бар* – айтқаны дұрыс [4, 580 б.]. *Кесу* етістігі арқылы жасалған фразеологизмдер де бар: *кесіп алса, қан шықпайды* – а) без-бүйрек, катал;

б) түк тамбас сараң; терісі сүйегіне жабысқан арық; *kesin өтпеді* – қарсы келмеді; *кіндік кескен жер* – туған жер; *пышақ кескендей тыйылды* – жым болды [4, 308 б.].

Til jaz/mil жаз метафораға негізделген фразеологизмі «Құтадғу биликтің» 67₃ жолында берілген: *ötüg otnü mäs men tilimni jazip* я не могу обратиться к тебе, развязать свой язык (QBN 67₃) [2, 559 б.]. Көне түркі тілінде тілге қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *til ač* – сөйлей бастау; *til aүiz* – тіл ауыз; *til aүiz qil* – өсектеу; *til beküt* – үндемеу, сөйлемей; *til bilig* – діни. сегіз білімнің бірі; *til jaz* – тілге ерік беру, тілді байлау; *til jor* – айту; *til jorit* – айту; *til lafz* – сөз, сөйлеу; *til qačıy* – дәм сезу мүшесі; *til qurıtma* – тоқтаусыз сөйлеу; *til sal* – өсектеу; *til söz* – сөйлеу; *til tar* – өсек; *til tegür* – тіл тигізу, реніш туғызу; *til tid* – сөйлеуде ұстамдылық таныту; *til tidil* – сөйлемей, үндемей; *til uzat* – дауыс көтеру, дерекілік таныту; *tili kel* – тілге ие; *tilin söz* – ауызша сөз, сөйлеу; *tilkä ilin* – тілге ілін [2, 560 б.]. Ал *jaz* етістігіне қатысты көне түркі тілінде *jaz janil* тұрақты тіркесі «қателесу, күнәға бату» мағынасында қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде тілге қатысты фразеологизмдер баршылық: *mil алғыш* – айтқанды қалтқысыз орындайтын елгезек; *mil жетпейді* – сөзбен айтып болмайды; *mil табысты* – өзара ұғынысты, түсіністі; *mil тигізді* – жаман сөзбен балағаттады, ұрысты; *milge erdi* – біреудің сөзіне нанды, сенді; *milge жүйірік* – сөзге шешен, шебер; *milge тиек етті* – сөзіне сүйеніш, ойына таяныш жасады; *milдің майын тамызды (ағызды)* – жағымды сөз айтты, шебер сөйледі; *milі ащы* – шайпау, ұлы тілді, ұрысқак; *milі қысқа* – тілге, сөзге олақ, шорқак; *milі мен жағына сүйенді* – әр нәрсені желеу етіп, зар жақтанды; *milі мiрдiң оғындай* – сөзі уытты, ащы, өткір; *milі тиді* – жаман сөзбен балағаттады; *milін тартпады* – аузына келген сөзін тартынбай айтты, батыл сөйледі; *milінен бал тамған* – сөзі майдай, тілі жұмсақ; *milінен тапты* – өз сөзінен өзі зиян көрді; *milіңді тарт* – сөзді доғар, қысқарт, абайлап сөйле [4, 672 б.].

Kesti urug / ұрық кесті метафораға негізделген тұрақты тіркесі «ұрпағы үзілді, ру жалғастығы жойылды» деген мағынада «Құтадғу биликтің» 196₁₀ жолында орын алған: *uquşuz kişi ölsä kesti uruq* если умрет человек не имеющий потомства (считай, что) он прекратил свой род (QBN 196₁₀) [2, 196₁₀]. Көне түркі тілінде *uruq/ұрық* сөзіне қатысты *uruq özlüg*, *uruq qadaş*, *uruq tarıy* тұрақты тіркестері «туыс, туыскандар» деген мағынаға ие [2, 615 б.]. *Ұрық* сөзінің метафоралық мағынасының аясында аталған фразеологизмдер жасалған. *Kesu* етістігінің семантикалық өрісінде көне түркі тілінде де мынадай фразеологизмдер бар: *qalan kes* – салық кесу [2, 410 б.]; *söz kes* – сөйлемей [2, 511 б.]; *umінс kes* – үміт жоғалту [2, 611 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *kesu* етістігі арқылы жасалған фразеологизмдер бар: *kesin айтты* – тоқ етерін тура айтты, бетін күрт қайтарды; *баға кесті* – баға қойды, баға белгіледі; *kesin алса, қан шықпайды* – а) без-бүйрек, қатал; 2) түк тамбас сараң; терісі сүйегіне жабысқан арық; *kesin өтпеді* – қарсы келмеді; *кіндік кескен жер* – туған жер; *пышақ кескендей тыйылды* – жым болды [4, 308 б.].

«Құтадғу биликте» метафораға негізделген *ačitsa tilin* (сөзімен ренжіту), *ačitmiş jüzin* (жүзін суық ұстау), *ačit-ayrit* (ренжіту); *ačıy söz* (қатты сөз) тұрақты сөз тіркестері жұмсалған: *sözün söksä jalnuq ačitsa tilin* когда человек ругает словами и огарчает речью (букв. языком); *közi qaşı tügmış ačitmiş jüzin* нахмурил брови, сделал строгим лицо свое (QBN 44₁₀); *nečä ačidimiz ayritdimiz ersär* сколько бы мы ни огорчали (их) [2, 6 б.]; *tügük jüz ačıy söz kisig tumlitur* строгое лицо, жестокое слово озлобляет человека (QBN 94₃₁) [2, 4 б.].

Сондай-ақ шығармада *töru qil* (әділетті болу) тұрақты тіркесі қолданылған: *töru qilsa elkä köni bolsa beg / tiläk arzu bulıaj* если бек поступает справедливо по отношению к народу и бывает правдивым, / он добьется желаемого (QBN 69₆) [2, 581 б.]. «Құтадғу биликтің» 120₃ жолында *uşup bardı Zan* (ұшып барды жан) метафораға негізделген тұрақты тіркес кездеседі: *quruq qaldı kalbüd uşup bardı Zan / bajat bildi qanča barır ersä Zan* когда душа улетает, тело остается пустым (QBN 120₃) [2, 640 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *uşu* етістігіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *басынан бақыт ұшты* – бақытсыздыққа ұшырады; *құрақ ұшты* – асты-үстіне түсіп бәйек болды; *мұрттай ұшты* – жалп етті, ұшып түсті; *ұшып-қонды* – тыным таппады, жеңілтектенді [4, 688 б.].

Халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени мұрасы мен рухани байлығы, экономикасы мен қоғамдық саясаты фразеологизмдерде көрінеді. Фразеологизмдер туралы М. Серғалиев былай дейді: «Тұрақты тіркестер – әдеби тілдің ілгері даму барысында қалам қайраткерлерінің әрекеті арқылы жанданған әсем кестелер. Олар – сөз зергерлерінің ой-түйінін ықшамдап аңғартатын жинақтылық үлгісін көрсететін көркемдік құралы. Тұрақты тіркестерді қай жазушы болса да өз шығармасында қажетіне қарай қолданады» [5, 67 б.]. Ақын-жазушының өзіндік стилін анықтау үшін фразеологизмдердің берер үлесі де мол. Өйткені фразеологизмдердің стильдік бояуы жеке сөздермен салыстырып қарағанда әлдеқайда нәрлі, қалың болып келеді.

«Қутадғу билик» тіліндегі фразеологизмдердің жасалуы – бұл ең алдымен метафоралық қайта ойлаудан өткізу туғызған терең семантикалық процестер нәтижесі. Тілдегі метафораның жасалу механизмі фразеологияға ұласып, одан әрі дами түседі.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сыбанбаева А.С. Қазақ тіліндегі концептуалдық метафораның қызметі. Филол. Ғыл. Кан. дисс Алматы, 1999. – 130 б.
2. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.
3. Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. Оқу құралы. – Алматы, 2002. – 110 б.
4. Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
5. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995. – 172 б.

*Аманжолова А.А.
I.Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының
I-курс докторанты,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған
arailym_alamanovna@mail.ru*

МЕКТЕП СЛЕНГІ БІРЛІКТЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Тірек сөздер: жаргон, социолект, мектеп сленгі.

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности школьного жаргона в речи старшеклассников. Подробно раскрывается понятие школьного жаргона. Основы такого языкового явления как молодежный жаргон, в связи с возрастными особенностями школьников определены основные группы лексики школьного сленга. Вместе с тем, лексика школьного сленга пополняется благодаря изменению лексического значения через метонимические и метафорические тропы. Рассказывается о возникновении нового значения слова на основе метафорического переноса лексического значения, об основных функциях метафоры. На основе приведенных примеров выявлено, что жаргонизмы школьного сленга, возникшие при помощи третьего вида тропов – синекдохи встречаются наиболее редко. В исследовании выявлено, что большую часть лексики школьного сленга представляют имена существительные. В соответствии с определенными характеристиками слов дана типология единиц школьного сленга.

Summary. In this article described the peculiarities of school jargon in the speech of high school students, its concept and types, which are subdivided in connection with the age characteristics of students. With that, the vocabulary of school slang is increased due to a change in lexical meaning through metonymic and metaphorical paths. In article considered a new meaning of the word on the basis of the metaphorical transfer of the lexical meaning, about the basic functions

of the metaphor. On the basis of the examples given, the jargons of school slang, which arose with the help of the third type of tropes - the synecdoches, are most rare. The study revealed that most of the vocabulary of school slang is nouns. In accordance with certain characteristics of words, a typology of units of school slang is given.

Заманауи жасөспірімнің сөйлеуіндегі ерекшеліктер, яғни жаргонды меңгеруі, социумдық сипатын айқындайды. «Жаргон» ұғымын зерттеушілер (Береговская, Мокиенко, Елистратов) былай түсіндіруде: «бұл арнайы кәсіби жинақталған, жас ерекшелігі және бірлескен қызығушылығына сай әлеуметтік топтың тілі» дейді. Жаргондарды классификациялау сан алуан, алайда зерттеушілер жастардың әлеуметтік диалектісін ерекше атап көрсетеді (Копыленко М.М., Борисова Е.Г., Щепанская Т.Б.). Оның құрамында мектеп оқушысы, кәсіби-техникалық колледж білімгерлері, лицей, ЖОО студенттері, спортсмендер, музыканттар, әскерлер т.б. қосалқы жүйелер бар. Бұндай интержаргонның болуы жалпы жас ерекшелік, әлеуметтік және кеңістіктік жағдайлармен ескеріледі.

Жастар жаргонының негізгі бөлігі болып мектеп оқушысының жаргоны танылады. Оны анықтаудың негізі болып орта білім беру мекемесіндегі оқытумен байланысты социолект нысаны саналады. Мектеп жаргонының болуы жасөспірімдердің ересектер әлемінен ерекшеленуге деген құлшынысын білдіріп, бір жағынан өздігінен өмір сүруге дайындықты, басқа жағынан алғанда, өз жасына қарай бейімделуді де білдіреді.

Атақты психолог И.С. Конның пікірі бойынша, тұлғаның жан-жақты дамуына түрлі түсінік пен қарым-қатынастың сипатталуы сәйкес келеді. Жастардың сөз құрастыруы нормативтік талаптарға қарсы, сәл дөрекі де болуы мүмкін. Алайда бұл шартты тіл маңызды коммуникативтік қызметке ие. Олардың ішінен И.С. Кон мыналарды ерекше атап көрсетеді: мектеп жаргонында қысқартулар көп; жастардың социолектісінде эквивалентті емес лексика бар; жастық кезеңнің өзі жоғары эмоциялы болатындықтан осы тұста ирония мен дөрекі лексика, криминимдерді қолдану да бар [1, 107].

Мектеп жаргонына арналған ғылыми зерттеу еңбектер біршама. Олардың қатарына мынадай зерттеушілердің атын атап өтуге болады: Береговской Э.М., Борисовой Е.Г., Щепанской Т.Б., Петровой Н., Кон И.С.

Алайда территориялық жағынан нақты айқындалмағанда, қалалық және ауылдық, оңтүстіктік және солтүстіктік жаргондар бір-бірінен ерекшеленетін болғандықтан мектеп социолектісінің жан-жақты зерттелуі де мүмкін емес. Шынайы құбылыс болғандықтан, мектеп жаргоны үнемі дамып, өзгеріп, толықтырылып отырады.

Мектеп жаргондары түрлі жас ерекшеліктеріне қарай іштей келесіндей жүйелерге бөлінеді: төменгі (бастауыш) сынып оқушысы жаргоны, орта сыныпта оқитындардың жаргоны және жоғары сынып оқушыларының жаргоны. Осылай мектеп оқушысының социолектісі көп қабатты болып келеді. Оның негізін мектеп жаргоны құрайды. Жасөспірімдер сонымен қатар көше жаргондарын да, аула жаргондарын да қолданады.

Сленг бірліктерінің басым бөлігін кірме сөздер құрайды. Мектеп сленгінің құрамы үнемі тілдің басқа да жүйелері арқылы толықтырылады. Осы кезекте мына жайтты айта кеткен жөн, тілде бір жүйеден екінші жүйеге сөз ауысқанда, әдетте, семантикалық өзгерістерге ұшырайды. Кірме сөздердің пайдалану әдістерін толыққанды қарастырайық.

Ең үлкен топ құрайтын сөздерден бастайық – әдеби сөздерге басқаша мағына беру арқылы пайда болған сөздер. Мағыналық ауысуы, әдеби тілінде сияқты, ұқсастық негізінде (метафоралық ауысу) немесе жақындық негізінде (метонимиялық ауысу) жүзеге асады.

Мектеп сленгінің басым бөлігін зат есім құрайды, сол себептен «лексикалық қорын сақтауда, жаңартуда, толықтыруда» [2,6] үлкен рөлді метафора атқарады. Метафоралық ауысу негізінде сөзге жаңа мағынасының пайда болуы – сөзжасамның ең көне және өнімді әдісі, сондай-ақ, ол әдіс, Я.Парандовский айтқандай, «жаңа сөздердің үнемі жасалуынан» сақтайды [2, 3].

Метафора «егер де» контекстінде пайда болады, салыстыру үшін объект табуға кез келген «әлем» алынады: шектеулер алынып, бір білім жүйесінен екінші жүйесіне ауысу

мүмкіндігі кеңейеді [3, 52-53]. Дегенмен, метафораны қалыптастыру негізінде жататын салыстырудың екінші компонентін таңдау – әр адамның жеке шешімі. Мектеп сленгінде, сондай-ақ жаргонизмдер мен окказионализмдерде жаңа сөз жасау негізінде метафораға жатады. Өйткені жаңа фонетикалық сөз емес, жаңа семантикалық мағына пайда болады: Л.В.Щерба жазғандай, «адамның күнделікті қатынас жасау барысында ерекше сөзжасаммен айналысуға уақыт жоқ, адам көбінесе дайын сөйлемдермен пайдаланады» [4, 69].

Метафоралық ауысу негізінде сөздердің көптеп пайда болғаны түсінікті, тұрткі болған атау мен түсініксіз, уәжсіз атау арасындағы байланысында белгілі бір тепе-теңдік орналғанымен байланысты (*мысалы; басшы* сөзінің мағынасы – «бастауыш сынып мұғалімі» сөз тіркесінің негізінде пайда болған).

Мектеп сленгінің лексикасында метафоралық ауысудың келесі түрлері анықталған:

– түріне қатысты: *аққу (екі), қазан, қарбыз (бас), энциклопедия (кітапханашы), мұртты қыздар (ұлдар)*.

– сыртқы ерекшеліктері бойынша: *шошқа (ұсқынсыз оқушы немесе мұғалім), сыған (талғамсыз мұғалім), үйректұмсық (дәу мұрынды оқушы), циркуль (арық, бойшаң оқушы), кетік (алдыңғы тісі жоқ бала), бадырақ (көзі үлкен мұғалім), ботқа немесе бөшке (толық мұғалім);*

– ішкі ерекшеліктеріне қатысты: *ботаник, ботан (көп жаттайтын оқушы), кекеш (кекештеніп сөйлейтін адамдар), тесікбас (сөз ұқпайтын бала);*

– қызметіне қарай: *Жақсы апай (өте мейірімді тәрбиеші), Жарғанат (түнгі тәрбиеші), Жетіқарақшы, Жапалақ (түнгі күзетші), Күлше қыз (еден жуушы), дирижер (оқу жұмысы жөніндегі орынбасар), Көкжал немесе қасқыр (сынып жетекшісі);*

– өлшеміне, көлеміне қарай: *ұсақтар немесе арпа-бидай(бастауыш сынып балалары), қара домалақ (кішкентай балалар);*

– түсіне қарай: *капуста, зелень (долларлар), көктің ішінде (көк қаша), көк көздер (ұлт өкілі), Иван (сары бала).*

Метафоралық мағынаның өзгеруі шет тілден енген, кірме сөздерден басқа болады, өйткені «кірме сөздің экзотикасы белгінің түріне байланысты. Басқа ұлт өкіліне жат тілдік жүйесіне қатысты ұғымына айтушы мен тыңдаушыға түсінікті» [5, 69], ал метафоралық бағалау сөздің ішкі түріне байланысты болады, сонда уәждеделген мағынаның ішкі түрімен сленг бірліктері уәждеделмеген мағынасы бар әдеби сөздерінің негізінде пайда болады. Мысалы «зубр» (*жануар*) әдеби сөздің мағынасы уәждеделмеген, ал «зубр» сленг сөзінің мағынасы «үздік, озат оқушы» сол сленг сөзінің «*жаттау (зубрить)*» мағынасына байланысты.

Метафораның негізгі екі функцияларының ішінде – атау және сипаттау. Мектеп сленгі үшін сипаттау маңызды болады. Өйткені метафоралық мағынаның ауысуы негізінде әдеби тілде синонимі бар сөздер пайда болады. Сөйтіп, сленг сөздері үшін коннотативтік мағынасы денотативтік мағынадан маңыздырақ болмақ.

Мағынаның метонимиялық ауысуы ұқсастық, заттардың ішкі немесе сыртқы байланысының негізінде жүзеге асады:

– мектеп пәндері ұғымдарының және сол пән мұғалімінің байланысы негізінде: *амеба (биология мұғалімі), колба, H₂O (химия пәнінің мұғалімі), молекула (физика пәнінің мұғалімі), баян ағай (музыка мұғалімі), циркуль (сызу пәнінің мұғалімі);*

– заттың пайдалану орны мен заттың қатынасы негізінде: *басың қайда? (бас киімің қайда?), хавчик әкел (тіскебасар ала кел), құлақтан тепті(өтірік айтты).*

Синекдоха тропы мектеп сленгінің лексикасында сирек кездеседі.

Әдеби сөздердің қайта мағынаға ие болуын фонетикалық мимикрия дейміз: жаңа сөздердің «жалпы пайдаланатын сөздермен морфологиялық-фонетикалық ұқсастығы болады. Ал олардың мағынасы, семантикалық уәждеделмеген болса да, жалпыхалықтық сөзбен сыртқы, формальды қатысымен байланысқан» [6,80]. Фонетикалық мимикрияның тілдік ойынның әдістерімен байланысы жиі кездеседі: каламбур мен анаграммаларды пайдалану кездеседі. Қазақ ақын-жазушыларының шығармаларынан да каламбурлы ұйқастарды кездестіруге

болады. Оған мысал ретінде М.Әлімбаев және С.Торайғыров сияқты қаламгерлерімізді айтсақ болады. Мысалы, “Аяғыңа қарамай, Басып алдың қара май” (М.Әлімбаев) немесе “Қалқам, жаным, қарағым, бетіңе келмес қарағым” (С.Торайғыров) жолдарын тілге тиек етуге болады.

Осы сөздердің үлкен бөлігін окказионализмдер құрайды. Дегенмен, оларды жоғары сынып оқушыларының кейбір топтары пайдаланса да, мектеп сленгінің дамуында ерекше тұстарын ашады.

Нақты мысалдарын келтірейік. Мектеп оқушыларын сөз жасау шығармашылығына итермелейтін ең белсенді ынталандырушы қауым - мұғалімдер. Сондықтан да оларға осы топтың үлкен бөлігі арналған.

Жбоқ – «Жібек», *Шарик* – «Шәріпжамал» атынан жасалған, жасалу жолы бойынша ұқсас қасиеті негізінде метафораға жақын болады.

Бұл орайда, қызметіне қарай топтастырылған сөздер мектеп оқушыларының креативті ойлау қабілетін шыңдап, мұғалімдер мен тәрбиешілерге қатысты сөздер ұқсастық негізінде байланысын көрсетеді. Мысалы, *Жарғанат (түнгі тәрбиеші)* – түнде балаларға жауапты тәрбиешілер. Түнде ұшып жүретін жарғанаттарға ұқсас, ал *Жеті қарақшы мен Жапалақ (түнгі күзетші)* тәуліктің түн уақытысымен байланысты болады.

Сондай-ақ, мектеп оқушылары жалпы жастардың жаргонын да қолданады. Мұндай топтарға: жанұялық, ұлттық, кәсіби ерекшелігіне қатысты, адамның физикалық және жеке қасиеттеріне қатысты, психикалық және физикалық қалпына қатысты, сезімі және эмоциясы т.б. қатысты жаргондар жатады. Алайда олардың сөйлеу ерекшелігін мектеп жаргоны құрайды.

Пайдаланған әдебиет:

1. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: «Просвещение», 1989. –255с.
2. Харченко В.К. Переносные значения слова. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1989. –198 с.
3. Язык и личность/ Жау. ред. Д.И. Шмелев. М.:Наука, 1989. –216с.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л: Наука, 1974 – 69с.
5. Химик В.В. Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен. , 2000. – 272с.
6. Дубровина К.Н. Студенческий жаргон// Филологические науки – 1980 - №1. –с. 78-81.
7. Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998

Аметова С.О.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Күркебаев К.Қ.

Қазақстан Республикасы, Алматы

[*ametova_saule@mail.ru*](mailto:ametova_saule@mail.ru)

ТІЛДІН МЕТАФОРАЛЫҚ ДАМУЫ

Резюме. В статье рассматриваются новые семантические модели метафоры, приравнивание материи к явлений и отмечается что, развития языка неразрывно связано с развитием познания.

Summary. The article considers new semantic models of metaphor, equating matter with phenomena and notes that the development of language is linked with the development of cognition.

Метафора тілді байытып дамытады. Тіл дамыған сайын метафоралануға икемділігі де арта түседі. Метафоралық шығармашылық көптеген семантикалық процестерге – синонимиялық құралдардың дамуы, жаңа мағыналардың пайда болуы, полисемияның жасалуы, терминология жүйесінің және эмоционалды-экспрессивті лексиканың дамуына негіз болады. Тілдің метафоралық дамуы шексіз мүмкіндіктерге ие. Тіл үнемді және өнімді жол – метафоралану арқылы дамиды. Әрбір ашылған жаңалық тілдің қорларын кеңейтіп, оны жаңа метафоралармен байытады. Тілдегі сан алуан метафоралық қолданыстар бұрын байқамаған жаңа семантикалық қабаттар ашады. Метафора – ойлау мен танымның, дүние, өркениет пен ғылымның дамып өркендеуімен тығыз байланысты құбылыс. Ол үздіксіз дамудың тілдік көрсеткіші.

Қазақ тіл білімінде метафораны А.Байтұрсынұлы, М.Балақаев, Р. Барлыбаев, Ә. Болғанбаев, Б. Хасанов, Ғ. Қалиұлы, Б. Қалиев, Б. Қасым, А. Сыбанбаева, Ж. Өмірбекова, Г.Н. Зайсанбаева т.б. зерттеушілер қарастырған.

Метафораның табиғатын көркемдік тәсіл ретінде қарастырып, алғаш тұжырым жасаған А.Байтұрсынұлы. Ол өзінің 1926 жылы жазылған “Әдебиет танытқыш” еңбегінде троп түрлеріне, соның ішінде метафораға түсініктеме берген. Ғалым “метафораның” орнына “ауыстыру” деп алған. “Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ, екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз. Мәселен, “күн құтырып кетті”, “аяз қарыған”, “қырау соққан” дейміз. “Құтырып кетті”, “қарыған”, “соққан” деген сөздер нақ өз мағынасында емес, өзге мағынада айтылып тұр. “Құтыру” жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз. Мұнда күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндіктен жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз күннің күйін, көрсетуге ауыстырылып алынып тұр. Осындай ұқсастығымен ауыстырылып, өз мағынасынан сөзді өзгелеп айту – ауыстыру деп аталады. [1, 152, 158 бб.].

1963 жылы жазылған ғалым Р. Барлыбаевтың “Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы” атты кандидаттық диссертациясында метафора термині – сөздің ауыс мағынасы ұқсату заңы деп беріледі [2, 136 б.].

Р. Барлыбаев былай деп жазады: “бір заттың атауы жалпы сыртқы ұқсастық, сәйкестікке қарай екінші бір заттың, құбылыстың атауына ауысады екен. Олай болса, сөз мағынасының ауысуы объективтік болмыстағы заттардың, құбылыстардың жалпылық жақтарының негізінде туған тілдік құбылыс деп қарайық” [2, 136 б.]. Ғалым өз ойларын былай қорытындылайды: “Біріншіден, сөздің ауыс мағынасы заттың түр, түс, ұқсастықтарына негізделіп жасалады екен; екіншіден, тілдің тарихи даму барысында кейбір ауыс мағыналар дами келе тұрақты мағынаға айналып, кей жағдайда ауыс мағына алға шығып кетуі мүмкін, үшіншіден, сөздің тұрақты, кеңейген, көп мағыналығы, кейбір омонимді мағына – бәрі сөздің ауыс мағынасының (қай тілде болмасын) түрлі дәстүрлері екенін айтуға болады” [2, 137 б.].

Тіл мен ойлаудың және болмыстың арасындағы күрделі қарым-қатынасты көрсететін метафора – тіліміздегі ерекше көп қырлы танымдық құбылыстардың бірі. Б. Хасановтың пікірі бойынша “Метафора – заттар мен құбылыстардың бүтіндей, не бір ғана белгі, форма, қасиет пен қимыл ортақтығына орай, түр, түс, иіс, дыбыс ұқсастығына, құрамына, өзара қатысына қарай ауыстыру. Ал метафораны қолдану – көру, есту, сезу әсерлерінің кірігуі екендігін тұжырымдайды [3, 18 б.].

А. Сыбанбаева метафораға мынадай анықтама береді: “Метафора - бір зат, құбылыстың, не оның әр түрлі белгілерінің (түс, қалып, көлем т.б.) атауының ойлау және таным заңдылықтары негізінде салыстыру, ұқсату, теңдестіру арқылы басқа зат, құбылыс белгілеріне атау ретінде ауысу құбылысы [4, 39 б.].

Қазақ тілінде қол сөзінің негізінде өрбіген тұрақты сөз тіркестеріндегі метафоралар мыналар: *ала қол, қол бала, қолы ұзын, қолы ашық, қолы тар, суық қол, қол артты, қол болды, қолды болды, қолы алдына сыймады, қолы жіпсіз байланды, қолын қанға батырды, аспанға қолы жетті, екі қолын төбесіне қойды, екі өкпесін қолына алып жүгірді, қолын*

жылы суға малды, біреудің қолымен от көседі т.б. Қол метафорасы ақын- жазушылар шығармаларында қолданылады. Мұнда қол “әскер” мағынасында жұмсалған, ол бүгінде тұрақты мағынаға ие.

Метафора адамның терең ойлауының ерекшеліктеріне қатысты туындайды. Егер ойды басқалай, әдейі өзгертіп айтса, онда метафора қажет болғандықтан емес, онсыз болмайтындықтан пайда болады, ол адамның ойлау қабілеті мен тіліне тән деп айтуға болады. Ал ақындар “қажеттілікті ізгілікке” айналдыра отырып, өз шығармашылығында қолданып пайда табады [5, 175-б.].

Метафора тілдік кеңістікті құраушы тәсіл, жасалады, жойылады немесе жаңа сапаға өтеді, стилистикалық және бағалау сипатында болады. Метафора – ойлау, таным процесінің нәтижесі, аналогия, ұқсастық негізінде жасалады. Ол ойда бар зат пен құбылыс белгілерінің бір-бірімен теңдестірілуі, ассоциациялануының көрінісі, сондай-ақ тілдік қолданыста бар сөз мағынасы мен жаңа ұғым атауының арақатынасының нәтижесі. Метафора сөз мағынасын қайта ойлаудан өткізіп, тілді жандандырып, көріктендіреді. Оның жасалуы шексіз, адам еркіне тәуелді емес, тілдегі қажеттіліктен пайда болады, тілдік үнемдеудің бір көрінісі. Адам өз ойын тек метафорамен білдіріп қоймай, метафорамен ойлайды, өзі өмір сүрген әлемді метафора көмегімен таниды. Кеңінен алғанда метафора кез келген ауыспалы мағынада қолданылған сөздің түрі. Метафора – ядролық мағынаның семантикалық кеңеюі, кейде тіпті толық өзгеруі. Метафоралардың тұжырымдық өрісін мақал-мәтелдер, кірме сөздер, эфемизмдер, диалектілер, терминдер, жұмбақтар, ақын-жазушылар шығармалары құрайды. Ескерткіштер тіліндегі лингвомәдени метафоралар халықтың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар береді.

Сөзге метафоралық тәсіл арқылы ауыс мағына жамайтын сөз біткеннің бәрі емес, тілдегі заттар мен құбылыстардың атын, іс-әрекетін, сапа мен белгілерін білдіретін сөздер. Бұлар сөзге нақтылы мағына қосып, семантикалық аясын үнемі кеңейтумен болады. Сөзге қосылған үстеме (туынды) мағына заттың, құбылыстың бойында бар сан алуан ерекше белгілердің негізінде ауыстырып қолдану арқылы жасалады. Сондықтан бір сөзден тараған қосымша мағыналар бір сөз табына да, кейде әр сөз табына да қатысты болып келеді.

Көрнекті ғалым С. Аманжоловтың зерттеулерінде орын алған осы сынды тіл танымдық бірліктер де адам әрекетінің табиғатын зерделеуге негізделі отырып, образды ойлаудың, ерекше пайыммен қоршаған әлемді, оның құрамды бөліктерін танудың үлгісіне айналып отыр. Когнитивтік терминдер сөздігінде: Метафора – бір объектінің екінші объект арқылы көрінуі, соның негізінде білімнің тілдік пішіннің көмегімен ұсынылуы деп берілген, яғни жекеленген байланыссыз объектілерге емес, күрделі ментальды кеңістіктерге қатысы бар құбылыс деп танылатындықтан, бұлар адам танымының образды қабылдауын сипаттайтын құрал болып табылады. Жалпы сөздің мағыналық жағынан дамуына сыртқы себептер де, ішкі себептер де әсер етеді. Әсіресе, сөздің мағынасының өзгеруіне сыртқы себептер көбірек ықпал жасайтын сияқты деп есептеген ғалым Ә. Болғанбаев метафоралардың үш түріне сипаттама берген болатын: Тілдік метафора, тұрақты метафора, жеке қолданыстағы метафора. Тілдік метафораны зерттеуші «бейнелі емес, жай қарапайым түрде кездесетін» мағына тұрғысынан бөліп қарастырды, сол себепті ол «дүниедегі заттардың, құбылыстар мен қимылдардың сыртқы құрылысына, түсі мен сапасына бір-бірін өзара ұқсатудан пайда болатын» әрі кейде «метафора екендігі аңғарылмай» қалатын «дәстүрлі метафора» болып дәйектелді (6, 212-213).

Сыртқы не ішкі белгілеріндегі ұқсастыққа қарап, бір зат атауының басқа бір затқа атау болуына байланысты сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады. Метафора әрдайым ауыспалы мағынада жұмсалады. Соның өзінде кемінде екі мағына болуы мүмкін. Сонысына байланысты метафора екі түрлі қызмет атқарады: белгілі бір затқа, құбылысқа немесе адамға сипаттама беру және сол заттың, құбылыстың немесе адамның атын атау (номинация). Бірінші жағдайда метафора сөйлем ішінде баяндауыш болады да (Сен қасқыр екенсің), екінші жағдайда бастауыш немесе толықтауыш болады (Қасқыр қайда кеткен? Ол қасқырмен көп байланыса берме). Сөйлеу практикасында қалыптасып қалған аң атаулары

ғана (аю, түлкі, қоян, доңыз, қой, ит т. б.) ғана емес, метафора қызметінде адам болмысындағы, қызметіндегі әр алуан жайлар алына береді (бастық, чиновник, ғұлама, әкім т. б.)

Метафора қолдану сипатына қарай негізінде екі түрге бөлінеді: а) тілдік (сөздік) метафора, ә) поэтикалық (сөйлеу кезінде туатын контекстік) метафора. Тілдік метафора сөзге жаңа мағына қосып, оның семантикалық шеңберін кеңейтіп, әрдайым үздіксіз дамып отырады. Тілдік метафора жалпыхалықтық сипатына қарап дәстүрлі метафора деп те айтылады. Дәстүрлі метафоралық тәсіл бойынша ұқсату заңына да сүйеніп, қазақ тілінде көп мағыналы сөздер шыққан. Мәселен аяқ деген сөздің ең алғашқы заттық мағынасы деп адам мен жан-жануарлардың жүру – тұру қызметін атқаратын мүшесін түсінеміз. Мұнан кейін үстел мен орындық тәрізді жансыз заттардың тіреуішін де аяқ деп ұқсатып айтқан. Бас пен аяқтың бірі жоғары, екіншісі төмен келуіне қарай үшінші мағына пайда болған. Кейінгі кезде жаңа техниканың тұрмысқа кеңінен енуімен байланысты, екі аяқты велосипед, ұшаяқты мотоцикл деп те ұқсатып, аяқ сөзіне жаңа мағына қосып айтатын болдық. Сөздің мағына жақтан қорланып дамуы осы тәрізді жаңа сапа элементтерінің біртіндеп молаюы арқылы іске асады. Яғни тілдік метафораның мынадай ұқсатықтар негізінде тууы мүмкін: а) тұлға ұқсастығы. Мысалы: қанат – құстың қанаты, ұшақтың қанаты, құлақ – адамның құлағы, қазанның құлағы, домбыраның құлағы. ә) қимыл ұқсастығы. Мысалы: аяқ – адамның аяғы, үстелдің аяғы; серік – адамның серігі, жер серігі; в) ұғымдардың бір – біріне қатыстылығынан туатын ұқсастық. Мысалы: жіңішке – жіңішке жіп, жіңішке бел, жіңішке өзен; ашы – ащы тұз, ащы зар, ащы өмір. Поэтикалық (контекстік) метафора ойды әсерлі әрі айқын жеткізу үшін қажет. Ойдың көркемдігі жалпы халыққа таныс суретке құрылуымен тығыз байланысты. Метафораның бұл түрі көркем шығармаларда кездеседі. Мысалы: Баладай екі өркеші – шөл кемесі – түйем де басқа малдан кем түспейді (Айтыс). Алтын да дән аялаған кең алқапта, жер кемесі – комбайн гүрілдейді (Айтыс). Ақындар айтыс өнерінде түйені – шөл кемеге, комбайнды – жер кемеге балау арқылы өз ойын тыңдаушыға әсерлі етіп жеткізіп бере алған. Осындай бейнелі теңеу ауыздан-ауызға таралып, бірте-бірте жатталады. Ақырында жалпыхалықтық сипат алып, тілге әбден етене болып сіңісіп, халықтық мүлікке айналады. Сөйтіп, қолданыстың бір саласында (поэзияда) сақталып қалады. Жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора белгілі бір ақынның я жазушының туындысында өмір сүреді. Бұлар сөздікте сөздік мақаланың мазмұнына ене алмайды. Белгілі контексте ғана ұшырасатын сөздің келтірінді мағынасы қашанда әр автордың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан да келтірінді мағына әрдайым құбылмалы болады. Мысалы:

Қасқа бұлақ бесікті тербетеді,
Қасқар жүрек ұлдарым ер жетеді.

Жүрегіме жүк артып,
Жүрегіме жүк артып,
Жүдедім бе?

Ауыздықтап тұра алсын арманды кім,
Жай таптырмас жаныңа жалған бүгін.

Дариясы өмірдің шайқалмайды,
Дәрмені жоқ бір пенде жылағанға.

Сусыным бір қанбай қойды ежелден,
Ол – жүректің шөлдегені сезем мен. (М.Мақатаев)

Осындағы *бұлақтың бесікті тербетуі, қасқыр жүрек ұл, жүрекке жүк арту, арманды ауыздықтау, өмірдің дариясы, жүректің шөлдегені* деген метафоралық қолданыстар әр ақынның өзіндік қолтаңбасын танытады. Сондықтан да бұл тәрізді

метафоралар жалпыхалықтық емес, жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора деп аталады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 302 б.
2. Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы Филол.ғыл. канд. дис. – Алматы, 1963. – 206 б.
3. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
4. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар: Көмекші оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. –161 б.
5. Гак В.Н. Метафора универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – Москва: Наука, 1988. – С. 174-176 .
6. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: «Ғылым», 1970. – 335 б.

*Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.Ә.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценттері, ф. г. к.
Қазақстан Республикасы, Алматы
e-mail: anara_314@mail.ru, zhaz_abd@mail.ru*

ГАЗЕТ МАҚАЛАЛАРЫ ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ БЕРІЛУІ

Передача заголовков газетных статей

Аннотация. Правильная тема – это паспорт статьи. Читатель будет оценивать прежде всего, значимость темы, его масштаб, соблюдение литературных норм. А если тема статьи будет не очень корректная, то это, во-первых, может вызвать сомнение читателя в вашем профессиональном мастерстве, во-вторых, читатель может запросто выбросить газету. И еще, запомните, тема вашей статьи должна быть понятной для всех. Если ваша статья опубликована в какой-либо сфере публикации, относящейся к отрасли, то это не будет являться актуальным. И если ваша статья, будет опубликована в общественной газете, то следите, чтобы тема статьи была понятна всем. И все таки если вы написали статью относящиеся к определенной профессиональной сфере, то замените профессиональные термины простыми словами, понятными читателю. У журналистов есть такое кредо: «Хорошая тема это уже половина статьи». Человек который работает в этой сфере должен помнить главное Вас могут прочитать, но вас не запомнят. Хотите чтобы вас запомнили отделяйтесь от других.

Ключевые слова: тема, статья, публикация, интервью, профессиональный термин, читатель.

Transfer of headlines of newspaper articles

Annotation. The correct topic is the passport of the article. The reader will first of all evaluate the importance of the topic, its scope, adherence to literary norms. And if the topic of the article is not very correct, then this, firstly, can cause the reader to doubt the professional skills, and secondly, the reader can easily throw out the newspaper. And yet, remember, the theme of your article should be understandable for everyone. If your article is published in any area of publication relating to the industry, then this will not be relevant. And if your article is published in a public newspaper, then make sure that the topic of the article is clear to everyone. And still, if you wrote an article relating to a certain professional sphere, then replace the professional terms in simple words, understandable to the reader. Journalists have such a credo: "A good topic is already half the article." The person who works in this field should remember the main thing you can read, but you will not be remembered. Want to be remembered from you.

Keywords: Theme, article, publication, interview, professional term, reader.

Кез келген газеттің немесе журналдың оқырманы қандай да бір материалды оқу үшін ең алдымен міндетті түрде ондағы мақалалардың тақырыбына үлкен мән береді. Себебі журналистер арасында қалыптасқан теория бойынша «Жақсы тақырып – жарты мақала». Сондықтан да қалам ұстаған әрбір журналист ең алдымен өз тақырыбының сауатты әрі оқырман үшін қызық болуына мән беруі керек. Ал қазіргі таңда газет бетінде қандай тақырыптар беріліп жүр? Олардың артықшылықтарымен кемшіліктеріне қарап өтелік.

Біріншіден, кәсіби терминдердің газет бетіндегі тақырыптарда жиі-жиі кездесе бастауы. Бірақ естен шығармауға тиіс. дәлірек айтқанда назар аударар бір жағдай бұл қазір көбіне жалпыға бірдей таратылатын республикалық, қоғамдық басылымдарда белең алып барады. Ал қоғамдық газеттерді барлық маман иелері, жо-жоқ, дәлірек алғанда барлық ел оқиды. Ал олардың, елдің, мамандықтары да, ойлау дәрежесі де, білімі де, жасы да, ұлты да, әртүрлі. Сондықтан қазіргі газеттердегі салалық терминдер кез келген оқырманға түсінікті бола бермейді. Ендеше осыған мысал келтіріп көрелік, **«Трансформация тиімділігі»** («Жас қазақ» газеті, 30.10.2015). нақты осы мақала да қолданылып отырған «трансформация» сөзі экономикалық термин және бұл терминнің біздің экономикамызға енгенінің өзіне аз ғана уақыт болды. Яғни оны тіпті қаржыгерлердің өзі енді, енді түсініп келе жатыр. Ал бұл сөзді жалпыға түсінікті тілге аударсақ: «Трансформация» - мемлекеттік қаржыны, құнды қағаздарды сақтауға және мемлекеттік активтерді арттыруға, дағдарысқа төтеп беруге көмектесетін экономикалық реформа. «Трансформация» түгілі бұл түсініктеменің өзі кез келген адамға түсінікті болуы мүмкін. Сондықтан тікелей қазақша аударалық, ол «ауыспалы экономика» деген сөзге сай. Яғни нарықтың қажеттілігіне қарай өз саясатын дер кезінде өзгертіп отыратын экономикалық реформа.

«Қазақстан дефолт алдындағы елдердің тізіміне енді» («Жас Алаш» газеті, 18.08.2015). Мақалада «дефолт» деген сөзге түсініктеме берілмеген. Сондықтан өзіміз іздеп таптық. «Дефолт» - қазақ тіліне аударғанда қарыздың өз уақытында төленбеуі деген мағынаны білдіреді. Ал бұл жағынан кез келген өте сәтті тақырып алуға болады. Тек қана «дефолт» емес, себебі бұл сіздің оқырмандарыңызға түсініксіз сөз. Мәселен, **«Қарызымызды төлей алмай қалармыз...»**.

«ГМО туралы ақпарат көрсетіле ме?» («Айқын» газеті, 02.10.2015). «ГМО(генетикалық модификацияланған организм)» әрине бұл тақырыпты білу үшін биология ғылымдарының докторы болудың тіпті де қажеті жоқ. Қазір бұл барлық жерлерде айтылып жүрген тақырып. Алайда осы сөзді әлі толық түсінбегендерде жеткілікті. Бәлкім тақырыпты **«Жасанды тағам жайлы ақпарат көрсетіле ме?»** деп алған жөн болар. Әрине ұзақ, бірақ баршаға түсінікті.

Екіншіден, әртүрлі ұқсас сөздерден тақырып құрау. Әрине тақырыптың жинақы, әрбір сөзі өз орнында әп-әдемі болғанына қарсы емеспіз. Алайда кейде жинақы қыламыз деп, құртып алып жатамыз. Мәселен, **«Алысты жақын етер алыс-беріс»** («Түркістан» газеті, 12.11.2015). Қайталап оқып көріңізші жаңылтпаш секілді. Бұл тақырыптан мен не түсінуім қажет? Егер осы тақырыпты дәл осы логика бойынша мысалы, **«Алыс болса да, таныс»** деп алсақ қалай болар еді? әрі мақаламен арасында байланыс күшейе түсер еді.

Осы секілді тақырыпты қараңыз **«Ескі Алматының ебедейсіз нышаны»** («Түркістан» газеті, 12.11.2015). Бірден ескерте кетейік мақала қоғамдық көлік, яғни, «трамвай» жайында. Бірінші қателік, ескі Алматыда, яғни, бұрынғы Алматыда трамвай қала көркі есептелген. Екіншіден, «нышаны» сөзі «рәмізі» деген сөзбен мағыналас, ал бұл көлік түрі «нышан» деген сөзге лайықты емес сынды. Енді осы тақырыпты ауыстырып көрейік және мақаланың мазмұнына нұқсан келтірмейміз, керісінше аша түсеміз. **«Ескі транспорт елге қауіпті»**. Қысқа да нұсқа. Бірақ ішінде құлаққа түрпідей тиетін сөздер жоқ.

Үшіншіден, біздегі газеттерде әсіресе сұхбаттарда қолданылатын тақырыптың ең танымал түрі. Ол сұхбат берушінің өзі айтқан бір сөзін тақырып ретінде қоя салу. Өте оңай. Бірақ көбінесе бұл толық мақаланың тақырыбы емес, қандай да бір сұрақтың жауабы ғана болып қалады. Яғни мақаланың мазмұнын аша алмайды. Мәселен, **«Кітапхана ғасырының»**

оқырманы жоқ» («Жас қазақ» газеті, 13.11.2015). Жарас Кемелжан есімді журналист белгілі журналист, Азаттық радиосының басшысы Ғалым Боқаштан сұхбат алады. Сұхбатта негізінде әлем елдерінің білім жүйелерімен, ғалымдарының, студенттерінің хал-күйі және біздің қазақстандық жүйеден ерекшеліктері туралы айтылады. Ал сұхбаттағы тек бір ғана абзацта шетелдік кітап сүйер қауым туралы және біздегі қазіргі жастардың кітапқа деген қызығушылықтарының жоғалып бара жатқаны туралы айтылады. Және сол абзацтың аяқ жағында Ғалым Боқаштың өзі «Қазіргі «Кітапхана ғасырының» оқырманы жоқ» деп түйінді ой айтады. Ал журналист болса сұхбат берушінің осы сөзін жай ғана алады да тақырып етіп қоя салады. Жарайды, оған да көнейік. Алайда сұхбат берушінің бұдан да керемет сөздері идеялары болды емес пе? Күллі елдердегі білім жүйесінің проблемаларын, шетелден үйренер тәжірибелерімізді, қазіргі Қазақстан білім жүйесіне келіп жатқан өзгерістерді айтып берген адамнан алған сұхбатқа оның бір ғана салаға қатысты әрі негативті пікірін тақырып етіп алу үлкен қателік болған.

Осы секілді біраз мысалдарды келтіріп өтелік. Журналист Әсел Әнуарбек «Жас Өркен» ЖШС директоры Жүсіпбек Қорғасбектен алған сұхбатына сұхбат берушінің **«Балалар басылымдарын үлкен күрескерлікпен шығарып жатырмыз»** («Түркістан» газеті, 05.11.2015) деген сөзін алып қоя салған.

Төртіншіден, сұрақ ретінде қойылатын тақырыптар. Бұл мақалалардың белгілі бір түйіні болмайды, жай ғана болжамдар жасалады. Ары қарайғысын өзіңіз шешіп алыңыз деген секілді. Біраз мысал келтірейік, **«Шетелде емделу сән бе екен?»** («Түркістан» газеті, 30.11.2015), **«20 миллионға қашан жетеміз?»** («Түркістан» газеті, 24.11.2015), **«Жиырманьң жиыны: түйін қандай?»** («Түркістан» газеті, 19.11.2015), **«БҰҰ-ны реформалау қажет пе?»** («Түркістан» газеті, 16.11.2015), **«Менгеруші нені меңзеді?»** («Айқын» газеті, 27.05.2015), **«Директор неге бизнеспен айналысады?»** («Айқын» газеті, 25.05.2015), **«Қазақстанға қалай өтіп жүр?»** («Айқын» газеті, 22.05.2015) және т.б. толассыз. Бұның бір жақсы жағы бар сіз. Ол егер сіз осы сұраққа қызығар болсаңыз, онда міндетті түрде жауабыңызды табасыз.

Енді осы төрт бірдей кемшілікті жоюдың жолдарын ұсынуымыз керек. Бірінші, терминдер. Бізге терминдер көбіне өзге тілдерден енгізіледі. Біз тек соны жұртқа түсініктірек болуы үшін қазақ тілінде сауатты аударып қолдансақ болғаны. Ал егер аударуға келмесе, мақала барысында сол сөзге аздаған түсініктеме беріп кетсек. Себебі сіз сол тақырыпты зерттегендіктен сіз оны білесіз. Ал оқырман оны өмірінде бірінші рет оқып отыр.

Екінші, әрине қазақ тілі бай тіл. Оған ешкімнің дауы жоқ. Тек сол бай тілді әдемірек қолдануға болады ғой. Ондағы қиын сөздерден гөрі жеңілрек, түсініктірек сөздерге қарай бет бұрсақ екен.

Үшінші, тақырып – мақаланың төлқұжаты. Оны оқыған адам мақалада толық не болатынын түсінуі керек. Ал белгілі бір адамның сөзін алуға келсек оны оқырман мақаланы оқу барысында өзі тауып алады. сіз өз тақырыбыңызды ойлап табыңыз.

Төртінші, сұрақ. Бұған байланысты тек бір ғана өтініш бар: қатты айқайлаған сұрақ қойып, кейін соған жауап таба алмай қалмаңыз. Себебі оқырман сіз қойған тақырып-сұрақтың жауабын іздейді.

Түйін. Тақырып – тек мақаланың ғана емес, сіздің журналисттік қабілетіңіздің көрінісі. Демек тақырыпты дұрыс қою арқылы сіз өзіңізге оқырмандарды тарта аласыз. Және керісінше. Осыны есте ұстаңыз.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазақстан журналистерінің тәжірибесінен. Тәжірибелік нұсқаулық – Алматы, 2008.
2. <http://jasqazaq.kz/index.php>
3. <http://turkystan.kz/>
4. <http://aikyn.kz/>
5. <http://writers.kz/>
6. <http://zhasalash.kz/>

Әлкебаева Д.А.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, ф.ғ.д.
Қазақстан Республикасы, Алматы
alkebaeva@mail.ru

МОДАЛЬДЫЛЫҚ СЕМАНТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ

Модальность – семантическая категория

Резюме. Статья посвящена определению предпосылок изучения поля категории модальности. Модальность – это функционально-семантическая категория, включающая в себе взаимодействующие, выражающая отношение к действительности в высказываниях. Языковые средства (морфологические, синтаксические, словообразовательные, лексико-грамматические, лексические и др.), объединенные общностью семантических функций, принадлежащих к области модальности отношений. В области общезыкознания высказываются самые разные точки зрения относительно модальности. Рассмотрение данной категории вызывает определенные трудности, которые обусловлены сложностью функционально-семантического поля в модальности в сфере языковых средств, а также разными подходами лингвистов к интерпретации данной категории. В связи с развитием функциональной грамматики казахского языка последних лет отмечено углубленный интерес к функционально-семантическим исследованиям. В этой области сделано немало. Однако функционально-семантическая характеристика категории модальности еще не получила должного освещения. Автор в статье дает анализ центральные поле и микрополе категории модальности.

Ключевые слова: модальность, объект, субъект, интонация, функционально-семантические поля.

The field of Category modalit

Summary. This article devoted to determining the preconditions study the field of Category modality. Modality is a functional semantic category, which includes the interacting expressive attitude of the utterance to reality, language funds (morphological, syntactic, lexical and grammatical, and other), united by common of semantic functions, belonging to the aspectual relations, and their content is to transfer the character of the flow and distribution the actions in time. In Turkic literature expressed the most different views about modality . To consider this category causes difficulties, which is due to the complexity of functional-semantic area of Turkic verb of modality, and also of domestic linguistics different approaches to interpretation of this category. Due to the development of functional grammar of Kazakh language Development in recent years noted the profound interest to the functional-semantic researches. Much effort has been done in this field. However, functional-semantic characterization of modality category has not received proper lighting yet. The author in the article provides an analysis of the microscopic field and the central category of modality.

Key words: modality, object, the subject, intonation, functional - semantic field.

Модальдылық ұғымы функционалды грамматиканың аса ауқымды бөлігін қамтиды. Қазақ тіл білімінде модальдылық мәселесі жан-жақты қарастырылып келеді, бірақ бұған қатысты ғылыми көзқарастар өте көп. Жалпы лингвистикадағы модальдылық ұғымы туралы пікірлер мен көзқарастар әр алуан және бұл ұғымның ғылым тұжырымдары толық айқындалып болды деп кесіп айтуға болмайды. Оның басты факторы модальдылық ұғымының семантикасының алуан түрлі функциясына байланысты.

Модальдылық-семантикалық категория. Адам түсінік-танымы мен ақиқат болмыс арасындағы сан түрлі мағыналық реңдерді бейнелеу қызметі функционалды грамматикада жан- жақты кеңінен қарастырылады. Модальдылық - философиялық, лингвистикалық ғылым шеңберінде ғана емес болмыстың бар мүмкіндіктерін саралайтын аса күрделі мәнді, мағыналық – мазмұндық қырлары аса бай ұғым болып саналады. Бұл семантикалық категория ретінде « ақиқат пен жалған», «дәлелденген немесе дәлелденбеген» ұғым мәнін айқындап беруді негізге алады.

Модальдылық категориясын жасауда интонация басқа да тілдік құралдар бұйыру, сендіру, растау , қоштау, жаққа шығару, талап ету, қажеттілікті таныту, болжалды, күдік келтіру, сенім мен сенімсіздік таныту, мәжбүрлеу, қажеттілік, мақұлдау мен мақұлдамау семантикасын сияқты толып жатқан қызмет атқарады. Осы ұғымның мағынасын білдіруде ауызша сөзде тілдік бірліктер, интонация, жазбаша мәтіндерді тыныс белгілер де айырықша қызмет атқарады. Осы ұғымның орталық және шеткері аймағын қамтитын тілдік бірліктер сан алуан-- (интонация, морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік, лексикалық, лексика-грамматикалық, тыныс белгілер. т.б.).

Орыс тіл ғылымында бұл категорияның семантикалық категория екендігі туралы Бондарко еңбектерінде кездеседі [1, с.15.] Қазақ тіл ғылымында, жалпы түркі тектес халықтардың лингвистикалық зерттеулер молынан ұшырасады, оларды санамалап көрсету мүмкін емес. Қазақ тіл ғылымында Қ. Жұбанов айтушының қолданысындағы сан қырлы модальдық рең мәндеріне де көңіл аударған болатын. [2, 158 б.], жеке – жеке осы сала туралы қарастырылған ғылыми зерттеулер, пікірлер көптеп ұшырасады. [3, 4.156 б.]

Л.С. Дүйсенбекова модальдылықты құрылымдық және функционалдылық тұрғыдан зерттеген еңбектері бар. С. Құлманов осы категорияны мағыналық реңктерін белгілі өрістерге бөлу арқылы топтастырған [5, 108 б.] . Ақынова Д.Х. осы ұғымның мақұлдау және мақұлдамау семантикасына арналған еңбегі де бар [6, 108 б.]

Ордабаева Ж. М.» Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі шығармаларда ауыспалы мағыналардығы қолдану ерекшеліктері» деген зерттеу еңбегінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі модаль сөздерді салыстыра талдауы арқылы бұл саланы қарастырудың әлі талай аспектісі мен функционалдылығы жоғары екенін көрсетеді [7, 108 б.]

Модальдылық түрлері әдетте объективті және субъективті модальдылық болып бөлінеді де, объективті модальдылық сөйлемде жалпы коммуникативтік қатынас мақсаттарынан жүзеге асырады, субъективті модальдылық сөйлеушінің сөйлемдегі іс-әрекетке қатысты өзіндік көзқарасынан туындайды. Кейде объективті модальдық мағына айтылған сөздің ақиқатқа қатысын білдірсе, субъективті модальдық мағына сөйлеушінің айтылған ойға қатысын білдіреді. Айтушы өз сөзінде негізгі коммуникативтік мақсатты ойы (хабарлау, сұрау, бұйрық, растау, жоққа шығару) әдетте айқын, таза түрде емес, алуан түрлі субъективтік модальдылықтың элементтерімен күрделеніп келеді, бұл ұлттық ментальдық ұғымына тікелей қатысты болады.

Модальдылық - сөйлеу актісінің барлық мағыналық – мазмұндық жүйесінде тән сипат болып саналады. Модальдылық лингвистикалық, психологиялық, логикалық , танымдық қасиетімен ерекшеленеді. Адам бойынша сан алуан қасиеттер бар. Бұның бәрі оның сөзі арқылы бейнеленеді. Адамның қуану, шаттану, еркелеу, шошу, ашу, ыза, күдіктену, күшейту, әсерлеу, құптау, құптамау, қостау, жақтырмау, сену, мүмкіндік, қажеттілік, болжалдық, күдік , күмән, іске қосу, амалды істеуге қозғау салу, түрткі болу, ұсыныс жасау, кеңес беру, тілек айту, өтініш ету, жалыну, бұйыру, талап ету, сезімнің алуан түрлі алаңдаулары уайым, күйзеліс, қуаныш, қасірет, кобалжу, ренжу, әсерлену, мұңаю сияқты т.б. семантикалық белгілерін айқындау маңызды мәселе болып саналады. Сөйлеуші сөзіндегі осы аталған қасиеттердің барлығы да модальдылық семантикалық мазмұндық белгісі арқылы беріледі. Мысалы, *Әңгіме, ойын күлкімен отырғанда, тамақ та пісті білем, даяшы сыпыр еткен соң, бай өз үйіне кетті (Ж.Аймауытов). Әлдекей жұттың көңіліндегі сөзін біле қояды зой: «Шіркін, бай деген бай зой!» дегенде өзгелері де: «Ет бар ма?», «Құдай берген кісі зой!» – десті. Мен күйіп кеттім:*

– Балаңды неге жібердің? Орыс болып кетпей ме? Алып қос! – дедім. Ағатайымды қалай сыйлайды? Ағатайым да оны ренжітпейді. Жеңешемнің тілі де біртүрлі қызық қой! (Ж. Аймауытов). Жүз, сірә, мені қоймассың. Қараңғы көрге құлатпай...

(Дулат Бабатайұлы, Замана сазы). Сөйлеуші адамның сөйлем мазмұнына қарай жұмсалатын модальдылық ұғымын беретін лексика-грамматикалық, есім сөз таптарынан, етістіктерден, көмекші сөздерден де басқа да кейбір сөз топтарынан, синтаксистік қызметі қыстырма сөздерден де жасалынады. Осы берілген сөйлемдерде семантикалық сипаты тұрғысынан коммуниктивті бағдар мазмұнын беріп қана қоймай : болжал мәнді, міндеттілік сұрақ – жауап, қостау (растау) мағына мәнде, біреудің сөзі не бір дерек негізінде айтылатын модаль сөздер, мақұлдау(жоққа шығару), қалау(тілек) мәнді модаль сөздер және күмән(күдік) мағынасын беріп тұр.

Жалпы тіл ғылымында модаль сөздер қазіргі қазақ тілінде сан жағынан дыбыстық вариант түрлерін қоса есептегенде алпыстан сәл ғана асады деген ғылыми деректер де ұшырасады, ал семантикалық – мазмұндық тұрғыдан сипаттағанда оның мағыналық реңктерінің қызметі шексіз болып келеді. *Мақтан, қазақ! Өзгелерден кеудемізді неге кем қыламыз. Жоқ! Еңсеміз өсті! Өрісіміз ұлғайды! Шаруамыз шалқыды! Қазақ халқын әлем жұрты еститін болды. Керемет көрікті жердің бір пұшпағында қазақтың керегесі жайылды! деп бөркін « алақайлап!» аспанға лақтырып «сүйіншілеп» сілекейін шұбартып тоқсаныншы жылдары жазылған бір мақаланы ресми газетімізден оқып, көкірегімізді кәдімгідей мақтаныш кернегені есімізде (С. Сматаев. Мұңлы ойлар).*

Модальдылық семантикасын белгілі статистикалық көрсеткіштермен атап шек қоюға болмайды. Жоғарыдағы мәтін үзіндісінен модальдылықты білдіретін түрлі тілдік құралдар мен тәсілдер арқылы ғана емес, бүтіндей мәтін немесе мәтіннен үзіндісінде осы аталған тәсілдердің жиынтығы негізінде немесе комбинациясында кездеседі. Берілген мәтінде айтушының баяндауында субъективті бағалауда ақиқат пен жалған, сенуі мен қолдауы, ниеті, сол бұрын баяндалған оқиғаға уақыт өте категориялық жағдаятпен байланыста қарастырылғанда тағы да басқа модальдылық ұғымның мазмұны көрініп тұр. Бірақ айтушының баяндауы толық айтылып болған жоқ, бірінші айтылған ойда айтушының сенгені мен қостау көрінсе, айтылым автор пікірі арқылы оның жалған ғана емес күдік келтіру мағынасының айтылатыны немесе осы айтылған пікірді қостап шынайы бағалайтыны мәтіннің жалғасынан көрінуі тиіс.

Функционалды грамматика тұрғысынан алып қарастырғанда бұл ұғымының семантикасының аса нәзік айырмашылықтары мен өзіне тән ерекшеліктерін көруге болады. Мысалы, *ол оқуға бара алмайды* (жай хабарлы сөйлем) -- *оның бұл қалаға бармауына болады*, 1-ші сөйлемде іс – әрекеттің (оқуға бара алмайтындығы) толық мүмкін еместігі айтылып тұр, ал 2-ші сөйлемде (қалаға бару - бармауының) мүмкіндігі бар екендігінің семантикасы мәні анық байқалады. Модальдылық ұғымының семантикасының аса ауқымды екендігі мына төмендегі берілген мысалдар арқылы көз жеткізуге болады. *Сен жайлауда болдың ба- жоқ, болған жоқпын, Бұнда жоқ сөзі айтушының сұрағын мақұлдап, қостап тұр. Сен Қызылқұмға бармадың ба- жоқ, бардым* деген де жоқ сөзінің семантикасы сұрақты қостамай, яғни мақұлдамай тұр.

Модальдылық өрістерін былайша топтастыруға болады, олар іштей бірнеше өрістерге бөлінеді.

1. Коммуникативті бағдар: баяндау(сұрақ), сендіру;
2. Мақұлдау / жоққа шығару;
3. Реалды /иреалды – бұл модальдылықтың тар мағынасы немесе объективті мағыналық деп те аталынады;
4. Актуалды / әлеуетті;
5. Бағалау немесе субъективті бағалау (айтушының көзқарасына да байланысты болады).

5 деңгей кез келген айтылымда қолданылады.

Мұң болар қарға адым жер шабандаса, Арықтап қара арғымақ табандаса. Бәйге алған жұма сайын ат арманда, Жазым боп бір сапарға шаба алмаса. Егесте егер арман иешендерге Қапыда айтар сөзін таба алмаса. Жалғанда бір армансыз жан болмайды, Дүниені әуел-ақыр тәмамдаса (Ә.Найманбаев, Шығармалары).

Атап айтқанда, бұл сөйлемде модалдылықтың кешенді семантикалық – мазмұндық функциясы беріліп тұр.

Атап айтқанда: хабарлау, айтушының ақиқат болмысқа реалды / актуалды көзқарасы айқын болып тұр, соған қарамастан модалдылық айтушының ойының объективтілік, субъективтілік, логикалық модалдылық, эмоционалдылық сияқты семантикалық мазмұнға ие бола алады.

Сөйлемдегі модалдылық семантикалық мазмұндық тұтастықты біртіндеп білдіретін нәрсе айтушының ақиқат болмысқа және оның (айтушының) сөздің мазмұнына, қатынасына қарай беріледі.

Модалдылық орталық өріске және және кіші микроөрістерге бөліп қарастырылады. Модалдылық макроөрісінің өзін ішкі/сыртқы қарай микроөрістерге бөлінеді. Олардың өзіне тән – лексикалық, фонетикалық-интонациялық, лексико-грамматикалық тілдік амал-тәсілдері болады. Кез келген айтушының сөзінде осы ұғымның мәнділік сипатының астары талай мағыналық реңктерге ие.

Модалдылықтың бірінші деңгейі модалдылық екінші деңгейінің мағынасын сақтайды, яғни олар талап ету мен жоққа да шығарып отыруы жиі ұшырасады. Мысалы: *Мен бәрін білемін. Мен білмеймін. Сен келесің бе? Сен келмейсің бе? Айт! Айтпа!* Олардың әрқайсысында модалдылықтың 3 сатысының семантикасы да беріліп тұрады, айтушы сөзінде шындықтың реалды/иреалды мүмкіндіктері де жиі байқалады. *Ол мені білді. Ол мені білсе ғой. Ол кітапты тапқан жоқ. Ол кітапты таппас еді.*

Кейде айтушының сөйлеу жағдайында сөйлеуші бұйрық беру мағынасынан иреалды модалдылықты бұйрық беруге қатыссыз айтылады. *Бір-бірімізге рахмет айтпайық.* Айтушының сөзінде (бұйрық беруден басқа) 4 деңгейдің өрісін құрайтын актуалды (оқиға, хабар, белгілер), сонымен бірге әлуетті (мүмкіндік, ниет, пиғыл, қажеттілік) актуалды мағыналық-мазмұндық тұтастығы кездесіп отырады. Мысалы, *Олар айтты – Олар айтатын еді. Оларға айту керек еді.*

Бұйрық беру әлуеттілік өрісін беруде маңызды орынға ие болады. *Маған кіріп кет. Ол маған келіп кетсін.*

Модалдылықтың 5-ші деңгейі субъективті бағалау деп аталады. Субъективті бағалаудың мазмұнында бірнеше мән-мағынасын беретін тілдік құралдардың тұтас біріктірілген топтамасын көруге болады.

Субъективті бағалаудың сөйлеушінің сөзінде оның түрлі көзқарасының ықтималдылық, көзін жеткізу үшін айтылғанын білуге болады. *Мүмкін, бауырым келетін шығар. Әрине, бауырым келеді.*

Осы 5 деңгейлі өрісте эмоционалды бағалау жиі байқалады. Мысалы, *Бақытымызға орай, өзен суы тасымалды. Өкінішке орай, ауыруыңыз асқынып кетіпті.*

Сөз сөйлеуде айтушының хабарлап отырған ақпаратының шын, растығын бағалау да айтылады. Мына сөздер осыған дәлел ретінде алынып отыр. Мысалы, *Шынында да ол бүгін ешқайда барған жоқ. Рас, оның айтқаны дәл келді.*

Айтушы оқиғаны хабарлап айтып жатқан уақытта ойдың дамуының логикасын атап айтып отырады немесе әдеттегі шынайы ақиқатты хабарлайды. *Жалпы айтқанда жексенбі қызықты өтті. Әдеттегідей көп күліп, көп биледік.*

Айтушы кейде негізгі ақпараттың алғашқы шығу тегін, көзін негізге алып айтады. *Айтады ғой, қара мысық жолыңда кездесе, жолың болмайды деп.* Модалдылық категориясы айтылғанның мазмұнының шындыққа қатыстылығын және айтылғанның әр түрлі субъективті ойды білдірудегі әр түрлі тілдердің жүйесіне енетін және тілдің барлық деңгейлерінде жүзеге асырылатын функционалды-семантикалық категориясы ретінде қарастырылды.

Модальдылық мағыналардың түрлерін зерттеу оның семантикалық мазмұнындағы сөйлеушінің жетекші рөлін анықтауға және өрістерінің әлі талай ашылмаған семантикалық мәні бар екенін көруге болады, сондықтан кең ауқымды мағынада алып қарастырылады. Жалпы лингвистикалық еңбектерде бұл ұғым психологиялық, философиялық, концептуалдылық, когнитивті –ассоциациялық, прагмастистикалық мәнді – мазмұнды функциясы өте күрделі екенін танытады. Модальдылық айтушының сөзінде мазмұны мен шындықтың арасындағы қатынасын көрсететін, сөйлеушінің сөйлем мазмұнына қатысты бағасы, адам ойындағы объективтілік мен субъективтіліктің диалектикалық бірлігін болмыстың ең нәзік мағыналарының қатпарларын көрсетуімен ерекшеленеді.

Пайдаланған әдебиет

1. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Ленинград: Наука, 1984. – 136 с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966. – 341 б.
3. Дүйсенбекова Л.С. Функционально-семантический аспект категории повелительного наклонения в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук.-Алматы, 1993.-21 с.
4. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы . Жалпы редакциясын басқарған Д.А. Әлкебаева. - Алматы ; оқу құралы, Қазақ университеті, 2013. --178 б.
5. Құлманов С.Қ. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі: филол. ғылым. Канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2004.-34 б.
6. Ақынова Д.Х. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақұлдау/мақұлдамау модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі. филол. ғылым. канд. ... автореф.: 10.02.20. – Алматы, 2010.-120
7. Ордабаева Ж. М. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі шығармаларда ауыспалы мағыналардың қолдану ерекшеліктері. Білім беру магистрінің академиялық дәрежесін ізденуге арналған диссертация. Көкшетау. 2012.- 135 б.

ӘОЖ 81`367

Әлімтаева Л. Т.

әл-Фараби атындағы

ҚазҰУдың доценті м.а., ф.ғ.к.,

Қабылбек А.

әл-Фараби атындағы

ҚазҰУдың 1-курс магистранты

lazalim_72@mail.ru, mailto:ainur_kabylbek@mail.ru

СӘН ӨНДІРІСІ ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІНІҢ ТІЛІ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАСЫ

Резюме. В статье описываются языковые функции рекламных фэшн текстов на уровнях фонетики, лексики, морфологии и синтаксиса. Данные языковые способы направлены на решение определенных задач, их взаимодействие – в целях достижения общих целей – это восприятие необходимой информации потребителем. Фонетические способы передачи информации функционируют не только в роли эмоциональной и эстетической экспрессии речи, а также преобразует текст для быстрого восприятия данных. Основная коммуникативная цель побудительного предложения побуждение адресанта на исполнения действий. Используя побудительное предложение адресат требует исполнения действия в будущем, вызывая взаимный интерес. В статье также рассматриваются психологические способы для передачи необходимой информации в СМИ.

Ключевые слова: *фэшн-текст, адресат, адресант, прагматика*

Summary. The article is devoted to language functions of advertizing fashion texts at the level of phonetics, lexicon, morphology and syntax are described. These language ways are directed

to the solution of certain tasks, their interaction – for achievement of common goals is a perception of necessary information by the consumer. Phonetic ways of information transfer function not only as an emotional and esthetic expression of the speech, but also will transform the text for fast perception of data. The main communicative objective of a hortatory sentence is to motivate the sender on executions of actions. By using the hortatory sentence the addressee demands action execution in the future, attracting mutual interest. The article is also devoted to the usage of psychological ways for transfer of necessary information in mass media.

Keywords: *fashion text, addressee, pragmatic*

Кез келген қоғамда байланыс белгілі бір құралдардың көмегімен жүзеге асады, сән әлемінде бұл құралдар сән стандарттары мен нысандары болып табылады, олар өз кезегінде белгіленген құндылықтармен қатар қарым қатынас кезіндегі берілетін ақпараттық хабарлардың бір түрі. Сән әлемінде байланыстың толық циклін кезекпен ауысатын 3 кезеңге бөліп қарастыруға болады: өндіріс, сән стандарттарын тарату мен тұтыну және сән нысандарын жүзеге асыру.

Тұтынушының назарын аударту мақсатында алдымен оның қалай пайымдайтынын, ақпаратты қалай өңдейтінін білуіміз қажет. Сондықтан тілді танымдық аспектіде – адам ақпаратты өз танымына сәйкес өзгерте отырып қабылдауына сай сызба түрінде есте сақтайды.

Киім үлгісіне қатысты жарнама мәтіндерде фонетика, лексика, морфология, синтаксис деңгейлері түрлі стилистикалық тәсілдермен беріледі. Әр деңгейлік амал-тәсіл нақты міндеттерді жүзеге асыруға бағыттылған, ал олардың әрекеттестігі – ортақ мақсатқа жету – тұтынушының қажетті ақпаратты қабылдауы.

Фонетикалық тәсілдерді мәнерлі сөйлеу мен эмоциялық және эстетикалық әсер ету ғана емес, мәтінді ерекшелендіруге және сол қажетті ақпаратты оңай есте сақтауға ықпал етеді. Бірнеше фонетикалық амалдар бірнеше мақсатқа жетуге және журналдың бетін үнемдеуге мүмкіндік береді.

Сөйлеуде жеке дыбыстардың қайталануы: аллитерация, ассонанс, консонанс, қосұйқас және ұйқас үлкен рөлге ие.

Әдетте журнал мәтіндерінің тақырыптары ықшамдылығымен және тілдік амалдардың белгілі бір түрінің жиі қолданылуымен ерекшеленеді. Мысалы, аллитерация экспрессивтілікті білдіріп, маңызды ақпаратты меңзейтін фонетикалық тәсіл. Сондықтан сән мәтіндерінің тақырыпшалары: «*Көктемгі көңіл-күй*», «*Сәнді киімнің сиқырлы салтанаты*» («Сымбат»), «*Қайырылған қалың кірпік*» («Сырласу»), «*Нағыз жаздың келбеті*» («Балжан»), «*Жоғалмайтын жолақтар*» (Anabol.kz) және т.б. түрінде келеді.

Қазақ тіліндегі «Балжан» журналындағы «*Кәсіп пен нәсіп*», «*Бал – теріге нәр*» тақырыптары қосұйқас пен ассонанс тәсілдерімен берілген. Ассонанс тәсілінің, яғни дауысты дыбыстардың үндесе қайталануы қазақ тіліндегі журналдарда жиі кездесіп, сөздің айтылу әуезін арттырып, әсерлілігін арттырады. Мысалы: «*Әшекейлер әлемі*», «*Екеудің пайдасы екі есе*» («Сырласу»), «*Әрқашан әдемі*» («Балжан»), «*Әйелдер әлегі*» («Қазақстан әйелдері»). Сонымен қатар, тақырып қысқа да нұсқа және есте сақтауға оңай болу үшін көп қолданылатын фонетикалық әдіс ретінде ұйқаспен айту әдісі қолданылады. Мысалы: «*Иіскейін тек қана, тиіспейін*» («Балжан»), «*Бір, екі, үш – бетте мінсіз түс*» («Everyday me») және т.б. Мұндай мазмұндағы тақырыптар адресанттың назарын аудартып, қызығушылығын арттырады.

Дербес және бір-бірімен байланысқан әр түрлі фонетикалық тәсілдерді қолдану ақпаратта ерекшелеп көрсеткісі келген мәтінді ырғақты түрде ұйымдастыруға, идеяны бөліп көрсетуге ықпалын тигізеді. Басқаша айтқанда, бірқалыпты кезектестік, мысалға екпінді және екпінсіз буын көбінесе еркімізден тыс қабылдауымызға әсерін тигізеді. Ақпаратты қабылдау кезінде мәтіннің мазмұнына мән беретіндігімізге қарамастан, қайта кодтауды жеңілдететін немесе қиындататын ырғақтың әсерін назардан тыс қалдыруға болмайды.

Хабарламасы бар мәтінді ырғақ жақсы есте сақтауға, оқырманға ерекше эстетикалық әсер алуға септігін тигізеді.

Ұйқаспен беру әдісі жиі кездеседі, онда мәтіннің ырғағы оның есте сақталуын арттырады: «*Сізге керегі тек сөз бояуы мен көз бояуы!*» (Сырласу). Бұл сөйлемде сөз бен көз сөздерін ұйқастырып, автор оқырманға кеңес беріп отыр. «*Сұлулық та қулықты талап етпек*» автор сұлулық-қулық сөздері, «*Сәнқойлардың сүйкімдісі, сүйіктісі*» тақырыпшада сүйкімді-сүйікті сөздерін ұйқастырып, автор тілді ажарлайды.

Осылайша, әр түрлі фонетикалық әдістер тақырыпшаларда, сөз басында, сондай-ақ сән-үрдістерін сипаттайтын мәтіндерде кеңінен қолданылады. Фонетикалық әдістердің жеке қолданылуы және олардың аралас қолданылуы мәтінге ырғақ беріп, автор берейін деп отырған ойға ерекше назар аудартып, толық мәтіннің белгілі бір үзіндісін ғана есте қалуына ықпал етеді.

Мәтіндер жалпы, адресантқа қажетті әрекеттерді жүзеге асыруға адресатты ынталандыруға бағытталады. «Сырласу» журналында автор «...*Осы классикалық аяқ киіммен барлық образ түрін әдемі етіңіз*» деп, тұтынушыларды классикалық аяқ киім алуға шақырып, барлық образға сай келе беретіндігі жайлы кеңес беріп кетеді. Келесі сөйлемнен де автордың оқырманды белгілі бір іс-әрекетті орындауға шақырып отырғанын көруге болады.

Бұйрықты сөйлем біреуді бір іс істеуге «әрекет ету» мақсатында айтылады. Бұйрықты сөйлем жалаң тілекпен ғана айтылмайды, кісінің еркін, талабын, кеңесін, тілегін, өтнішін білдіреді. Бұйрықты сөйлемдер көбінесе рай категориялары арқылы жасалынады, негізінен, таза бұйрық мағынасы бұйрық раймен, тілек, өтіну қалау рай арқылы жасалады. Бұйрықты сөйлемнің негізгі коммуникативтік мақсаты адресанттың іс-әрекетінің жүзеге асырылуына негіз болады. Өтініш иесі адресатқа өзінің бұйрықты сөйлемі арқылы екі жақты қызығушылық тудыра отырып, болашақ іс-әрекеттің орындалуын талап етеді [1, 203].

Осылайша, хабарламалардың көп бөлігі түсіндірме түрінде және автордың өзінің оқырманына беретін кеңесі, өтініші не талабы ретінде беріледі.

Сондай-ақ морфологиялық ерекшеліктерге жіктеу есімдігінің бірінші жағының көпше түріндегі «біз» бірлігімен берілуін атап өткіміз келеді. «Балжан» журналынан жіктеу есімдігінің үшінші жағы кездескен мынадай мысалдарды келтіре аламыз: «...*Ол үшін біз дүкендерді аралап, сұлулық салондарына барып, қымбат бояуларға жүгінеміз*», «*Жер бетінің сұлулығын біз нәзік жандылардың ажарымен өлшейміз*». Бірінші жақ көпше түрмен беру адресаттың пен адресантты өзіне жақын тартуы, автордың оқырман сеніміне кіруге бағытталған. Сән саласындағы журналдың ғылыми мәтінмен еш байланысы болмаса да, оқырманға автордың ақпараты сенімді дереккөзден алынғандай сәсер етеді. Сондай-ақ, автордың «Біз» бірлігін қолдануы психологиялық жақтан өзін оқырмандармен біріктіруі, ортақ мәселенің бар екендігін аңғартады.

Аббревиатура мен қысқартулар неғұрлым қысқа мәтін құруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, бұл әдістің жүзеге асырылуы – журналдардың тақырыптарына ықшамдық пен көркемдік үстейді. Аббревиатура қаралып отырған мәтіндерде негізінен арнайы прагматикалық мақсатта, атап айтқанда, мәтіннің ақпараттық мазмұнын жетілдіру үшін және журналдағы бос орынды үнемдеу үшін қолданылады.

Сөздерді қысқартып жазу да семантикалық нығыздау мақсатында қолданылады, сонымен қатар, мәтінді бейресмилендіреді.

Осылайша, фэшн-мәтіндердің морфологиялық ерекшеліктеріне императивтің, авторлық «біз» бірлігінің, аббревиатура мен сөздік қысқартулардың қолданылуы, сондай-ақ сын есімнің шырайлары, сапалық пен қатыстық сын есімнің, және зат есімнің тәуелдік жалғауының қызметін келтіре аламыз. Осы құралдарды қолдану арқылы автор оқырманға мол ақпарат бере отырып, журналдағы орынды үнемдей алады. Сонымен қатар, кейбір тәсілдерді қолданып, автор оқырманның назарын белгілі бір фэшн-нысанға аударта алады. Ал авторлық «біз» сөзін пайдалану арқылы автор оқырман санасына сенімдік сезімін ұялатады.

Осылайша, сән мәтіндерінің морфологиялық ерекшеліктеріне императивтің, авторлық «біз» бірлігінің, аббревиатура мен сөздік қысқартулардың қолданылуы, сондай-ақ сын есімнің шырайлары, сапалық пен қатыстық сын есімнің, және зат есімнің тәуелдік жалғауының қызметін келтіре аламыз. Осылайша автор оқырманға мол ақпарат бере отырып, журналдағы орынды үнемдей алады. Сонымен қатар, кейбір тәсілдерді қолданып, автор оқырманның назарын белгілі бір сән нысанына аударта алады.

Сонымен қатар, риторикалық сұрақ көңіл аударту үшін, экспрессивті әсер беру үшін, экспрессивті сөйлеу мақсатында қолданылады. Риторикалық сұрақ жауап алу мақсатында қолданылмайтындығы белгілі, бірақ оқырманға әсер ету, қызығушылығын арттыру мақсатында қолданылады. Мысалы, «Сұлулық әлемі» мәтінде «Әлем мен бесікті қоса тербететін нәзік жандылардың ісі біткен бе? Осы жауапкершілікпен қоса сұлу да сымбатты болу – міндет. Ал әдеміліктің құпиясы жан мен тән тазалығында екенін ұмытпаңыз» деген сөйлемдерде риторикалық сұрақ қою арқылы адресат бір жағынан, адресанттың қызығушылығын оятып, сосын бірден жауабын берсе, екінші жағынан, жарнамалық қызмет те атқарып тұр. Сондай-ақ келесі «Уақытты тоқтатайық!» хабарламасынан риторикалық сұрақтың ерекше түрін көре аламыз: «Бетке алғашқы әжімдер пайда болғанда әрқайсымыздың мазамыз кетіп, түрлі жолдарды іздей бастаймыз. Ендеше неге Herbalife компаниясының жастықты сақтауға арналған бетмайларын қолданбасқа?!». Бұл риторикалық сұрақ қою арқылы адресанттың дәл осы бетмайды қолдануы керектігін жауабын қажет етпейтін сұрақ қою арқылы хабарлап отыр. Ал мына «*Көз бояудағы керемет тәсіл*» мәтінде: «*Күлімдеген қарақат көз бен қиылған қас әр арудың сәні емес пе?*» тағы да риторикалық сұрақпен автор алдын-ала оқырман көңілін аударып отыр.

Бұл тақырыптағы мәтіндерде *парантеза* құбылысының жиі қолданылуын байқауға болады. Парантеза (қосымша) – қандай да бір фразаның, не тіркестің сөйлем ішіне ешқандай да грамматикалық байланыссыз кіру құбылысын айтамыз. Парантезаның екі жағынан жақша не сызықша қойылады. Парантеза құбылысы мәтінге параллельді не қосымша ақпарат енгізу үшін қажет, сол арқылы мәтіннің негізгі бөлігін түсіну оңай болады. Біздің жағдайда бұл сәндік үрдіс, сән бағыты, сәнді киім жайындағы ақпарат.

Осылайша, парантезаның мақсаты мәтіннің құрылымын өзгерту емес, хабарламаға нақты мағыналық түйін беру үшін тек белгілі бір предикативті бірлікке мағынаның байлануы. Парантезаның жиі пайдаланылуын оқырман пікіріне елеусіз ықпал етуінің модальды сипатымен түсіндіруге болады. Бұл әдісті белгілі бір шеберлікпен қолдану арқылы мәтіннің модальдылық реңкін және мағынасын өзгертуге болады. Сонымен қатар, парантеза әдісі оқырмандарға мәтінді қабылдауды оңай және түсінікті етеді.

Кіріспеде маңызды ақпарат бар болса, оны міндетті түрде тыныс белгілерімен белгілейді. Парантезаны түрлі жиіліктермен тиімді пайдалану үшін қос үтірлер, сызықшалар және жақшалар пайдаланылады. Әдетте, қысқаша прагматикалық кіріспелердегі парантеза құбылысын қос үтірмен береді, ал қос сызықша мен жақшалар неғұрлым кеңейтілген парантеза үшін қолданылады. Егер айтылым қарапайым болса, жай ғана үтір қойылады. Көбіне осындай ерекшеліктерді сөйлемнің басында көруге болады.

Мұндай амалдар қосымша ақпаратты мәтінге енгізу үшін қолданылады. Қос үзік сызықшаларды пайдалану – ақпарат оқырман үшін өзекті екендігін көрсетеді. Автор оқырман қаламайтын ықтималды нәтижелерге назар аударады.

Осылайша, біздің талдау - прагматикалық кірістірулер фэшн-мәтіндерде әр түрлі маңызды ақпарат беру үшін қолданылатындығын көрсетті. Сонымен қатар, ақпараттың маңыздылығын көрсету үшін тыныс белгілері қолданылады. Парантезаның сән-мәтінде беретін түрлі маңыздылығын көрсету мақсатында қос үтір, сызықша мен жақшалар қолданылады. Сән-мәтіндерінде маңызды ақпаратты, мысалы, жағымсыз нәтижелер туралы ескерту, маусымның өзекті үрдістері туралы нұсқаулар, кемшіліктерді артықшылыққа айналдыру және т.б. ақпараттарды қос сызықшаны қолдану арқылы беріледі.

Сөйлемнің соңында келетін жалғыз сызықша арқылы автор оқырманға белгілі бір қорытынды жасауға ықпал етеді. Жақшалар оқырманға маңыздылығы төмен ақпаратты,

яғни автордың жеке ойы, мысал ретінде берілген ақпарат, ишаралар, белгілі бір үрдісті қолдайтын жұлдыздардың есімдері сияқты ақпараттарды білдіреді. Үтірлермен клишелік кірістірулерді, қысқаша парентикалық кірмелерді, аксессуардың бағасы сияқты нұсқауларды белгіленеді.

Сөйлемді аяқсыз қалдыру амалы автордың оқырманға айтылмай қалған ойын өз бетінше тұжырымдауына мүмкіндік береді.

Мысалы, «Әжімнен құтылғыңыз келсе...» бұл ақпаратты оқығанда оқырманға бұл қажет немесе қажет емес екендігін бірден аңғаруға болады. Адресат көп нүкте қою арқылы, «жалғасын оқыңыз» деген сияқты ой тастайды. Осындай іспеттес тақырыпшалар өте көп: «Сымбатты болғыңыз келсе...»; «Қайырылған қалың кірпік арманыңыз болса...»; «Диета ұғымын дұрыс түсініп жүрміз бе?...» және т.б. Ал мына тақырыпта: «Әннің де естісі бар, есері бар...» автор көп нүкте қою арқылы, әннің түрлеріне, адам өміріне, мінез-құлқына деген әсеріне, сапасына мен сипатына тоқталып өтеді. Осылайша, сөйлемді аяқсыз қалдыру әдісі оқырманның қиялына мүмкіндік беретіндіктен тиімді болып табылады. Сондай-ақ автор инверсия, риторикалық сұрақ, парентикалық кірістіру сияқты амалдарды сән-мәтіндерде сән-нысандарды жарнамалау, сипаттау мақсатында жиі қолданады.

Қазіргі заманда бұқаралық ақпарат құралдарының тұлғаны әлеуметтендіру процесіндегі рөлінің тұрақты түрде өсу үрдісі байқалады. Бұқаралық ақпарат құралдарының қалың бұқараның санасына үлкен әсері бар, белгілі бір әлеуметтік-мәдени бейнелерді, өмір салтын және мінез-құлық нормаларын енгізе отырып, әлеуметтік және мәдени құндылықтардың қалыптасуының негізгі көздеріне айналады. Осы тұрғыдан алғанда, ақпарат құралдары – шынайы әлемге қарайтын терезе іспеттес.

Біздің сән-мәтінін қабылдауымыз бен ұғынуымыз - сегіз кезеңнен тұратын үрдіс. Ол түсінуден басталып, әрекетпен аяқталады. Біріншіден, бізге хабарламаны тікелей көру немесе есту қажет. Екіншіден, мәтінге назар аударамыз және таңдап алынған бір бөлігін қабылдап, қалғанына мән бермейміз. Үшіншіден, біз хабарламаны меңгереміз. Төртіншіден, хабарламаны бағалаймыз (мысалы, келісу немесе келіспеу). Бесіншіден, біз ақпаратты жадымызда сақтаймыз. Алтыншыдан, біраз уақыт өткен соң, біз осы ақпаратты жаңаша пайымдаймыз. Жетіншіден, басқа да қолда бар өнімдер немесе қызметтер арасынан таңдау жасап, шешім қабылдаймыз. Соңында осы шешімнің негізінде әрекет етеміз (мысалы, өнімді сатып аламыз). Осы кезеңдердің кез келгенінде ақау болса, хабарламаның қабылдануы және ұғынылуы бұрмалануы мүмкін [1, 20].

Аталған сегіз кезең барлық жарнаманы ұғынуға қатысты. Бұған қоса тұтынушының қабылдауы үшін бір ғана есім, атау немесе слоган, яғни жарнаманың әсерлі бас тақырыбы жеткілікті болады. Мысалы, біздің жадымызда өнімнің атымен қоса оның ерекшеліктері де сақталып қалады. Біздің санамызда образ немесе сөз тудыратын атау жадымызда ерекше құрылымының арқасында есте қалады, сондықтан өнімнің атауы біздің санамызда күтпеген тұста пайда болады.

Сонымен қатар, фэшн-мәтіндер басқалар алдында өзінің бірегейлігін көрсету, қоғам алдында мәртебесін көтеруге бағытталады. Осындай мақсатпен оқырмандарға жаңа киімнің кереметтілігін сезіндіру үшін фэшн-мәтіндерде танымал және табысты адамдардың есімдерін жиі қолданады.

Хабарлама ойын-сауық пен көңіл көтеруге деген ассоциация немесе эмоция тудыру әдісі болып табылады. Осындай ассоциациялардың көмегімен хабарлама біздің жағымды ойларымыз бен жан толғанысымызды оятады. Мысалы, *«КешYou тобының 10 жылдығына арналған кештің басты сәнді киімі Ая Бапани топтамасынан...»* сөйлемінде кешті еске алу арқылы оқырманның сол мереке жайлы ойы мен ынтасы осы хабарламадағы киімдермен ассоциацияланады.

Сән-мәтіндердегі көп хабарламалар кепілдемелік сипатта болады. Сонымен қатар, көптеген хабарламаларда сарапшы ретінде тиісті салалардың мамандары қатыстырылады, бұл, әрине, сенім тудырады. *«Әшекейлер әлемі жайлы Косо Шанель «Талғамы жақсы адамдар әшекейлер тағады, ал қалғаны алтын тағуға мәжбүр» айтпақшы, қарапайым*

киімді әдемі аксессуарлармен үйлестіре білсеңіз болғаны». Бұл мысалдан автордың атақты француз модельерінің есімі мен дәйексөзін қолдану арқылы әшекейлерге жарнама жасап, оқырмандардың сенімін арттырғандығын байқай аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 247б.
2. Апухтин В. Б. Психолингвистический метод анализа смысловой структуры текста: Автореф. дис....канд. филол. наук. - Москва: 1977. -29 с.

Ебелекбаева Ә.Қ.

*ҚазҰУ 2-курс магистранты
Қазақстан Республикасы, Алматы
Aika-0206@mail.ru*

ДАЙЫНДЫҚСЫЗ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ ИНТОНАЦИЯНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯСЫ

Резюме. В статье было доказано влияние коммуникативного общения, как основа отношения. Коммуникативное общение – происходит спонтанно и открывает роль человеческого фактора. Коммуникативное общение осуществляется как минимум с двумя участниками. То есть процесс общения происходит только в случае коммуникативной связи.

Ключевые слова: коммуникативное общение, адресант, адресат, прагматика, интонация.

Summary. The article proved the influence of communication as the basis of the relationship. Communication - occurs spontaneously and opens the role of the human factor. Communication is carried out with at least two participants. That is the process of communication occurs only in the case of communication.

Key words: communication, addressee, addressee, pragmatics, intonation.

Жалпы тіл білімінде интонация құбылысы фонетикамен бірге синтаксис шеңберінде де қарастырылып жүр. Интонация саласы бойынша осы уақытқа дейінгі жұмыстар құрылымдық бағытта жүргізілсе, ал қазіргі кезде құрылымдық-функционалдық және антропоцентристік бағыт аспектісінде жекелеген мәселелер қарастырыла бастады. Дайындықсыз еркін сөйлеу (спонтанная речь) түрінде алынған интонациялық эксперимент материалы интонация бірліктерінің прагматикалық қызметін анықтауға мүмкіндік берді.

Сөйлеу коммуникациясы қарым-қатынас негізі ретінде жасалғандықтан, тілімізде оның ықпалы өте күшті екендігі тәжірибеде дәлелденді. Сөйлеу коммуникациясы – дайындықсыз, еркін түрде өтіп, адам факторының рөлін ашып береді.

Сонымен қатар сөйлеу – ең алдымен коммуникативті актіні бастау мақсатындағы қажеттіліктен туындайды. Сөйлеу арқылы қарым-қатынас орнап, тыңдаушыға әсер етіп, сөйлеу коммуникациясы жүзеге асады. Сондықтан да қазіргі кезде лингвистикада – сөйлеу коммуникациясы теориясы немесе сөйлеу актісі жаңа бағыт ретінде қарастырылып жүр.

Лингвистикалық прагматика – сөйлеу актісінің өзегі ретінде коммуникация процесінде тілді дұрыс қолдану туралы ғылым. Яғни тілді коммуникативтік тұрғыдан қолдану. Осы негізде сөйлеу коммуникациясының қолданысын былай көрсетуге болады:

Сөйлеу коммуникациясы – адресант → байланыс → референт → код → адресат

Коммуникативті актінің қарама-қарсы екі қыры бар. Мысалы: хабар таратушы-хабар алушы, жазушы-оқушы, сөйлеуші-тыңдаушы, процедурент-реципиент, адресант-адресат. Осы орайда сөйлеу қатысымындағы коммуникацияны адресант пен адресат десек, мәтін коммуникациясы автор мен оқырман болып бөлінеді. Өйткені адресант пен адресат сөйлеу

коммуникациясы арқылы ауызша қарым-қатынасқа түссе, жазбаша формасы - мәтін арқылы автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді.

Сөйлеу коммуникациясы кем дегенде екі субъектінің қатысуы арқылы жүзеге асады. Яғни коммуникативтік байланыс бар жерде ғана сөйлеу процесі жүзеге асады. Сөйлеу коммуникациясының іске асуының нәтижесінде хабар таратылатын болса, ал адресат сол хабарды түсініп қана қоймай, өз көзқарсын айта отырып жауап береді. Яғни адресант пен адресаттың алма-кезек сөйлесуінің нәтижесінде ортақ пікір туындайды. Осындай хабар алмасудың нәтижесінде иллокутивті акт жүзеге асып, оның нәтижесінде адам факторының рөлі күшейе түседі. Әсіресе сөйлеу актісі экстралингвистикалық факторлардың (адресаттың шынайы пікірі мен мақсаты, білім қоры) қатысуы арқылы жүзеге асады. Прагматикасыз сөйлеу коммуникациясының жүзеге асуы мүмкін емес.

Қазақ тіл білімінде ең алғаш рет прагматиканың қолданыс аясын көрсеткен А.Байтұрсынұлы: «айтушының ойын тындаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болуы» деп қолдануы прагматиканың түпкі мәнін аша түседі [1, 141б.]. Яғни прагматика адам ойымен астасып жатқан санадағы тілдік таңбаларды қабылдаушы түсінетіндей етіп жеткізуі. Сондықтан да адресант барлық кезде қабылдаушыны ойлап отырады.

Прагматикамен қатар жүретін интонация құбылысы сөйлеу коммуникациясы арқылы жүзеге асады. Сонымен бірге прагматика просодикалық тәсілдер арқылы беріліп, сөйлеу актісінде сөз иесінің өз мақсатын орындаушы тілдік құралдың бірі ретінде қатысады. Жұмыста осыған байланысты сөйлеу актісі кезіндегі интонация бірліктерінің (тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті сөйлем, қыстырма сегмент интонемалары) прагматикалық қызметі, сонымен бірге әсіреседайындықсыз сөйлеу мәтінінде үнемдеу принципі мен теңелту заңына сәйкес көрініс тапқан интонациялық құбылыстар эксперимент жасау арқылы талдап көрсетіледі. Яғни прагматика арқылы жинақталған ой, сөйлеу арқылы сыртқа шығып, просодикалық тәсілдерді қолдану барысында түрленіп отырады.

Дайындықсыз сөйлеу – алдын-ала дайындалмағанымен, сол сәтте ойлап, өз ойын мағыналы, әрі түсінікті түрде жеткізуді мақсат ететін адам қарым-қатынасымен бірге туындайтын процесс. Өйткені адамдар арасындағы байланысты қалыпқа келтіретін – сөйлеу әрекеті. Диалогтік қарым-қатынастағы интонациялық құбылыстың қызметі жөнінде Н.Битехтина былай дейді: «Диалогтік қарым-қатынастың негізінде интонация бірнеше коммуникативтік-прагматикалық қызмет атқарады. Олар: байланыс орнату, жалғастыру, байланысты үзу; қарым-қатынасқа қолайлы ара қашықтық тауып, оны сақтау, адресант пен адресаттың моционалды көңіл-күйін білдіру; ақпартқа, адресатқа және сөйлеушінің өзіне деген эмоциялық көзқарасын таныту»[4, 23б.].

Эксперимент нәтижелері:

- А.Мартиненің үнемдеу принципіне сәйкес, дайындықсыз сөйлеу ағымында уақытты үнемдеу мақсатында көбіне сөз соңы қысқарып, жұтылып кетеді, яғни қарқынның жылдамдауы байқалады[5, 532б.]. Мысалы: *болады – болат, жетеді – жетет*. Ал А.М.Пешковскийдің теңелту заңы бойынша дайындықсыз сөз ағымында лексика-грамматикалық тәсілдер интонацияның көлеңкесінде қалып, оның қызметі күшейіп, тоналды параметр күрт өзгереді[6, 66б.]. Мыс: Сонда ғараңыз?
- Дайындықсыз сөйлеу кезінде туындайтын сөйлеуші ойын жеткізу үшін сөз іздеу мақсатында, әрі синтагмалар арасы үзіліп қалмау үшін сөйлеуге еш қатысы жоқ дыбыстарды айту просодикалық кідіріс арқылы беріледі. Ол сөз тудыру мен сөзұтыным процесінде болған, ойқорыту қиындықтарының нәтижесінде екендігін көрсетеді.
- Интонация бірліктерінің ішінде қатал бұйрық пен сыпайы бұйрық және арнаулы сұрақ пен жалпы сұрақ интонемалары бейтараптанып, интонема белгілерінің тоналды көрсеткішінің ортақ белгілері айқындалады, яғни бірінің белгілері екіншісіне ауысып отырады.

- Дайындықсыз сөйлеу барысында кездесетін хезитациялық кідіріс адресаттың келесі синтагманы немесе тұтас айтар ойын жинақтау мақсатында, келесі сөйлер сөзін қалай бастап, қалай аяқтайтайтындығына шейін жүйелеу үшін жасайтындығы белгілі болды.

Интонация мен сөйлеу – бірін-бірі толықтырып отыратын ажырамас бірлік. Яғни интонациясыз сөйлей алмаймыз, сөйлеу арқылы ғана интонация жүзеге асады. Интонация адам туралы негізгі белгілерді аша отырып, оның көңіл-күйін, мінез-құлқын бере алады.

Дайындықсыз сөйлеу кезінде әсіресе теледидар мен радио хабарларында алдын ала дайындалмағанымен, ресми қатынас болғандықтан әңгімелесудің негізгі тақырыбы күні бұрын белгіленіп отырады. Әсіресе дайындықсыз сөйлеу кезінде вербалды коммуникациямен қатар жүретін бейвербалды коммуникацияның да ықпалы өте күшті екендігі көрінеді. Дайындықсыз сөйлеуді зерттеген А.М.Анощенкова: «Жалпы дайындықсыз сөйлеу қарқыны, белгілі бір мәтінді оқу кезіне қарағанда, баяу айтылады», - дейді [7, 24б.]. Дайын мәтінді оқу – тек түсінуді мақсат етсе, дайындықсыз сөйлеу – ойлау процесі арқылы қалыптасып, өте қажетті жерінде жай қарқынмен, ал қыстырма сөздерді өте тез айтып өтетіндігі байқалады. Хезитациялық кідіріс кезінде белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерін, тұтас фразаны іштей іздеу барысында қарқыны төмендесе, жоғары тонмен бірқалыпты айтылатын сөйлеу процесі хезитациялық кідірістен кейін әлі де болса аяқталмағандықты білдіріп, жалғасы бар екенін көрсетеді.

Ауызекі сөйлеу – интонациялық құбылмалыққа өте бай. Ол тілімізге әртүрлі әуезділік сипат береді. Интонация деген ұғымға сөйлеу қарқыны, сөйлеу сазы, дауыстың құбылуы, екпіні енеді. Адамның сөйлеу әрекеті оның көптеген психологиялық процесстерімен (қабылдау, ерік, сезім) тығыз байланысты. Сондықтан ауызекі сөйлеуде жазба тіліне қарағанда, эмоциялық бояу басым болатындығын айтады [2, 9б.].

Интонацияны әр адам өз көңіл-күйіне байланысты дауысы арқылы білдіре алады. Сондықтан дауыс арқылы адамның ішкі сипатын, ашу-ызасын, тәкаппарлығын, мысқылдауын, әжуалауын, қуану, өкіну, сыпайылық пен дөрекілігін байқауға болады. Қуанышты адамның көрінісі көтеріңкі дауысынан байқалса, өкінішті, аянышты, қайғылы оқиғаларды өте төменгі дауыс ырғақтарынан, көңіл-күйдің бұзылуынан аңғаруға болады. Оған мысал ретінде теледидар не радиодан қайғылы хабарды естірту үшін сәл үнсіздік жариялап, диктор өз дауысын бәсеңдетеді. Яғни интонация адамның ішкі сезімімен, көңіл-күйімен тығыз байланыста болады. Ашу үстіндегі адамның сөйлеу кезіндегі дауысы ерекше қатты, қаһарлы, тұрпайы өте жоғарғы тонмен айтылады да, күнделікті адамдар арасындағы қарым-қатынас өте бір сазды, сыпайы, жағымды естіледі.

Интонация мен прагматика сөйлеу кезінде қатар жүріп, бірін-бірі толықтырады. Өйткені адам санасында туындайтын сөз формасындағы таңбалар ой таразысына салынып, сөйлеу негізінде сыртқа шығып, интонацияның компоненттері арқылы екінші адамды, яғни қарсы жақты әрекетке итермелейді. Демек, санада жинақталған ой екінші адамға белгілі таңба, яғни сөз арқылы жеткізіледі, ал екінші адам сол сөзді түсініп жауап қайтарады немесе сұрақ қоюы мүмкін. Осы орайда: «прагматика включает в сферу своего рассмотрения изучение речевой интонацией, ее осуществления и воздействие речевого акта на слушающего. Одной из важнейших категорий прагматики являются перформация, описывающая намерение говорящего строит фразу в качестве вопроса, повеления и т.д. Интонация возникает только в самом процессе коммуникаций», - дейді [3, 8с.]

Интонация – сөйлеу тілінің стилистикалық негізін танытып, тілдегі әдеби сөйлеу тілінің орфоэпиялық жағынан ерекшелігін көрсетеді. Осы негізде акустикалық сөйлеу интонациясы – негізгі тон жиілігі мен үдемелік, тоналды диапазонның сонымен қатар жалпы энергияның құрылымдық деңгейін байқатса, ал артикуляциялық жағынан интонация – дауыс тербелісінің функциялық байланысын көрсетеді. Ауызекі сөйлеу кезінде, яғни қарым-қатынас актісіне түсу кезінде интонация арқылы толық, әрі нақты түсінісіп, прагматика тұрғысынан өз деңгейінде өтетіні анық. Яғни интонация қарым-қатынас түрлерін ажыратып, көбінесе семантикалық жағынан байланысты болады.

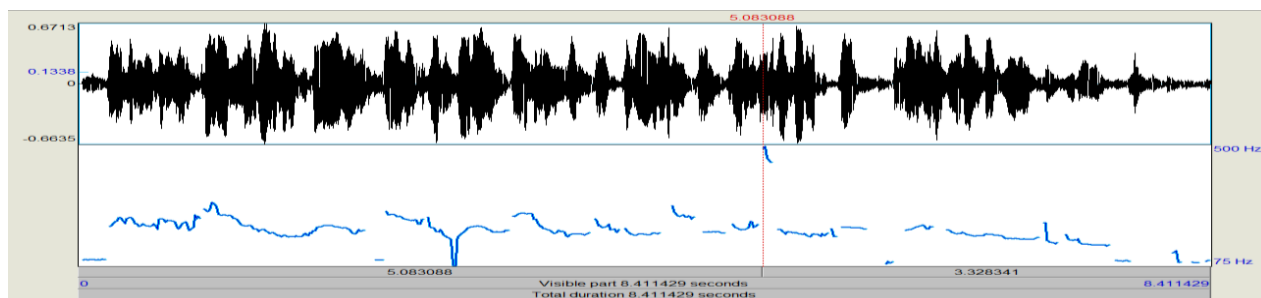
Интонация – лексикалық құрылымы, синтаксистік қатары мен фразаның стилистикалық ерекшелігін танытып, дыбыстық әрі негізгі тон жиілігінің өзгеріп тұруымен, дауыс пен ырғақтың, кідіріс пен екпіннің өзгеруімен ерекшеленеді.

Жұмыста диалог ретінде құрылған, иллюкутивті актінің дайындықсыз сөйлеу процесін экосперименттік әдіс арқылы жан-жақты талдап, интонациялық функцияларын ажыратып отырамыз. Осы тұрғыдан біз сөйлеу кезінде маңызды қызмет атқаратын интонацияның компоненттеріне (әуені мен үдемелігі, қарқыны мен кідірісі және тоналды диапазоны) жеке-жеке тоқталып, талдап көрсетуді жөн көріп отырмыз.

Диалог:

- *Енді, біздің көрермәндерімізге, Тәуекелге – барлығымызға түсінікті болу үшін актерлік шеберлікті қалай шыңдауға болатын туралы айтып персең?*
- *Актерлік шеберлікті шың-шыңдау үшін ы... мен өзім, негізі, Жүргенов атындағы өнөр академиясының колледжінде актерлік шеберлік мамандығынан ы... сабақ перем. Енді, негізі, актерлік өнөрдө бір қағида бар зойғ ы... тоқсан тоғыз пайыз еңбек, бір пайыз талант дейт. Көбү бірден актер боп кетем деп ойлайт, бірақ бізде Жүргеновке түскөн кезде, ең бірінші, оларға зейін мен зердеге байланысты жаттығулар істетеміз жарты жылдай. Одаң гейін жан-жануарлардың этюдын істейт, әртүрлі оқиғаға құрылған ы... одаң гейін барып қана екінші курста адамдық кейіпкерлерді сомдауға кіріседі. Ал енді кім қаншалықты көп кейіпкер сомдайт, соның ы... актерлік деңгейі соншалықты өсөд деген ойдамын мен.*
- *Асет мырза, кәсібіңізге бір ы... байланысты сұрақ қойсам, мына мына сахнада ы... сөйлөгөн актерді залдың соңында ы... көп-көптеген көрермен естімей жатад. Сонда бір ы... дауыстың дұрыс жетуіне сонда гандай жаттығулар жасау керек.*
- *Енді, негізі, актерлік өнөрдү көбүнесе сахна тілінің ы... рөлі өте маңызды. Сондықтан да ы... көб актерлер сол жағынан ы... кейде ақсап қалыб жатад.*

Сөйлеу процесі кезінде ең негізгі әрі маңызды қызмет атқаратын интонацияның компоненті - әуен сипаты әрқашан өзгеріп отыратын негізгі тонның жиілігіне сәйкес келеді. Қарым-қатынасқа түсіп сөйлеу процесі кезінде әуеннің көтеріңкі – бәсең, бәсең-көтеріңкі, бәсең, көтеріңкі, бірсыдырғы болып, құбылып тұруы эмоцияға, көңіл-күйге, жағдаятқа байланысты өзгеріп отыратындығы байқалады. Әсіресе сөйлеу кезіндегі әуеннің қозғалысы арқылы сұрау, мақұлдау, хабарлау, қалау екенін ажыратуға болады.

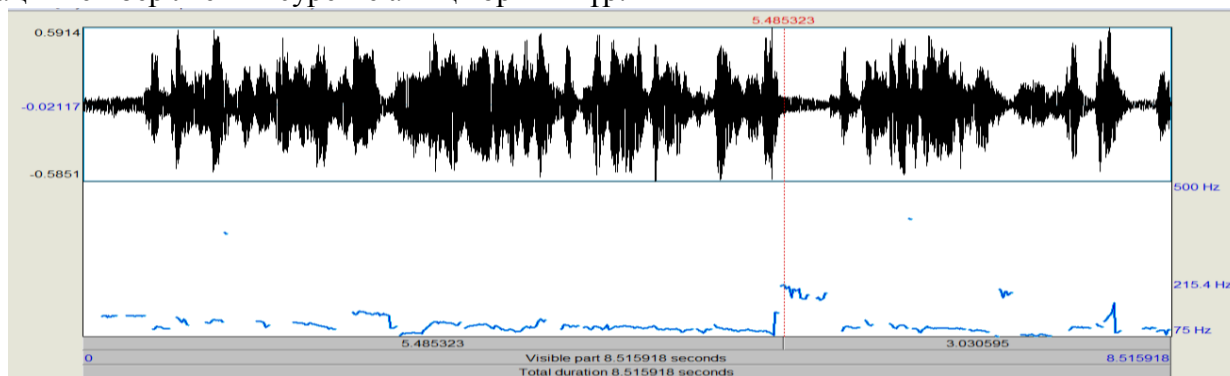

Енді, біздің көрермәндерімізге, Тәуекелге – барлығымызға түсінікті болу үшін актерлік шеберлікті қалай шыңдауға болатын туралы айтып персең?

1-Сурет. Әйел дауысымен айтылған сұраулы лебіз. Жоғарғы сурет лебіздің осциллограммасын көрсетеді. Вертикальді сызықтар арқылы буындар арасындағы шегара көрсетілген. Төменгі суретте горизонталь бойынша секундтық шамада уақыт берілсе, вертикаль бойынша негізгі тонның жиілігі логарифмдік шкалада герцпен берілген.

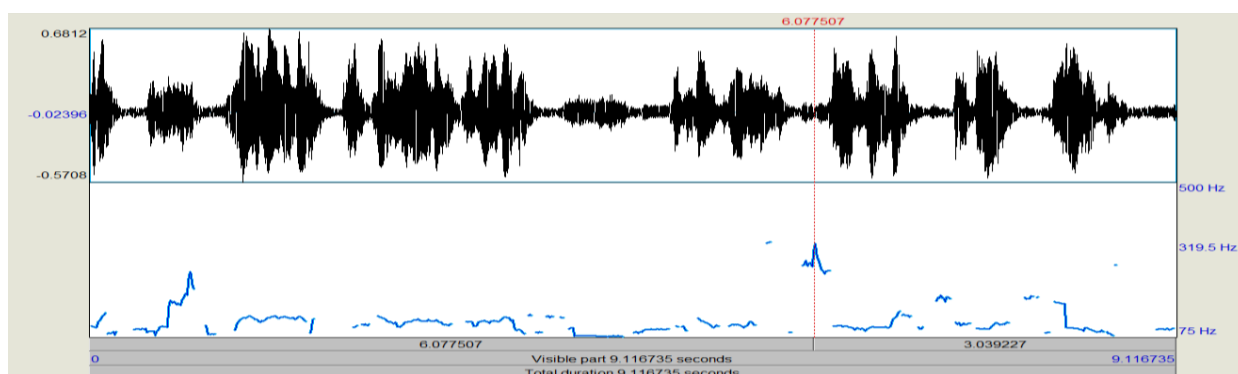
Айтушы лебізді 5 синтагмаға бөледі. Акцент *көрермәндерімізге, Тәуекелге* сөздеріндегі алғашқы буынға түскен, себебі адресант адресат тарапынан алынатын жауаптың кімге арналғанына баса назар аударады. –кө –Тә буынындағы интервалдың жоғарылау мөлшері 298 Гц және 265 Гц. Келесі жоғарылау тональді акценті *актерлік* сөзінің бірінші

буыны (283 Гц) мен сұрау есімдігіне (219 Гц) түседі. Аталған лебіздің аяқталған интонациямен берілгені 1-суретте анық көрініп тұр.

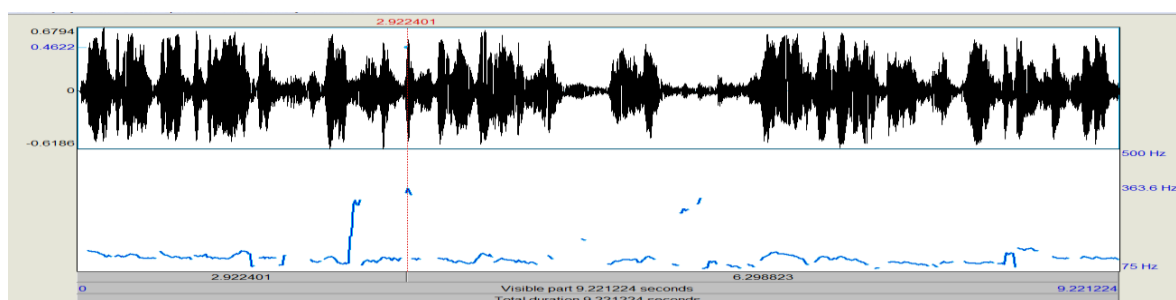
Актерлік шеберлікті шың-шыңдау үшін ыы... мен өзім, негізі, Жүргенов атындағы өнер академиясының колледжінде актерлік шеберлік мамандығынан ыы... сабақ перем.

2-Сурет. Айтушы лебізді 4 синтагмаға бөледі. *Сабақ перем* тіркесінің соңғы буынын жоғары тональді акцентпен ерекшелейді. –*рем* буынындағы интервалдың жоғарылау мөлшері 165 Гц. Бұл лебіздің әлі аяқталмағандығын, тек қосымша ақпарат екенін көрсетіп, негізгі ақпаратқа сілтеме жасайды.

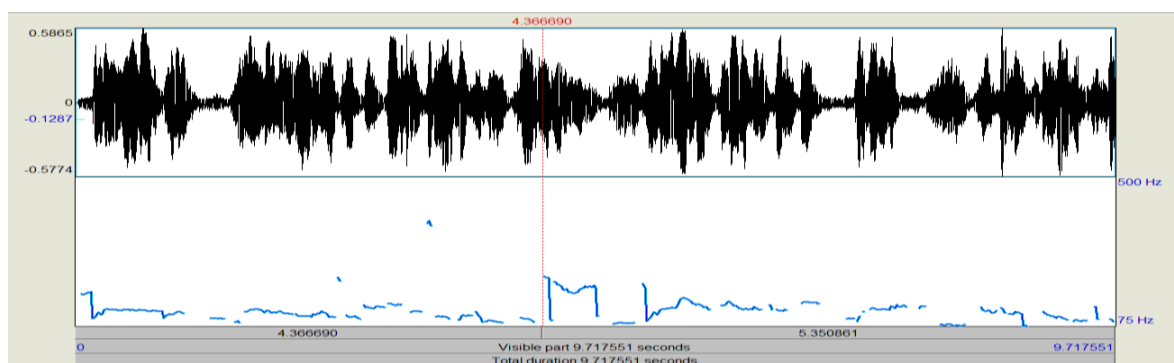
Енді, негізі, актерлік өнердө бір қағида бар зой ыы... тоқсан тоғыз пайыз еңбек, бір пайыз талант дейт.

3-Сурет. Берілген лебізде айтушы жоғары тональді акцентті *зой* (130 Гц) шылауы мен *пайыз* сөзінің алғашқы буынына (325 Гц) түсіреді. *Фой* (130 Гц) шылауын акценттеу барысында сөйлеуші иландыру, сендіру, қарсы жақтан айтылған ақпаратты растау мақсатын көздейді.

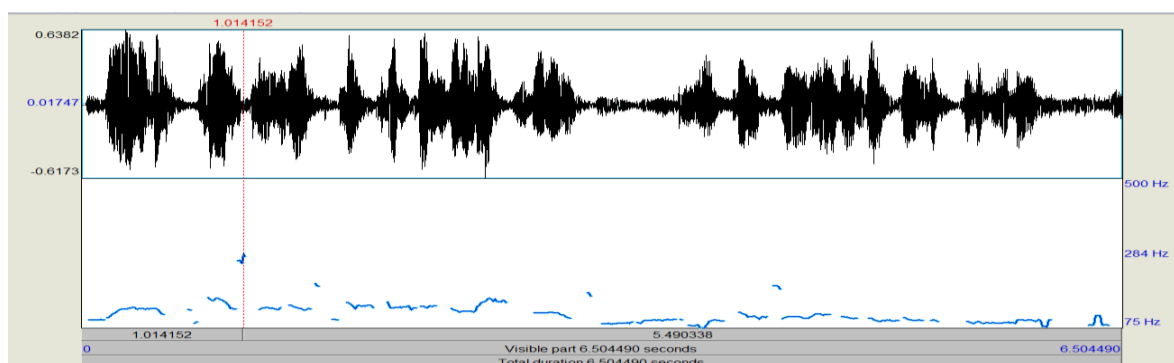
Көбү бірден актер боп кетем деп ойлайт, бірақ бізде Жүргеновке түскөн кезде, ең бірінші, оларға зейін мен зердеге байланысты жаттығулар істетеміз жарты жылдай.

4-Сурет. Айтушы лебізде екінші синтагманың *бізде* сөзінің соңғы буынын (321 Гц) акценттейді. Осы тұста негізгі тон жиілігінің жоғарылауы айтушының аталған оқу орнының негізгі артықшылықтарына тыңдаушы жақтың назарын ерекше аудартуын көздегені байқалады.

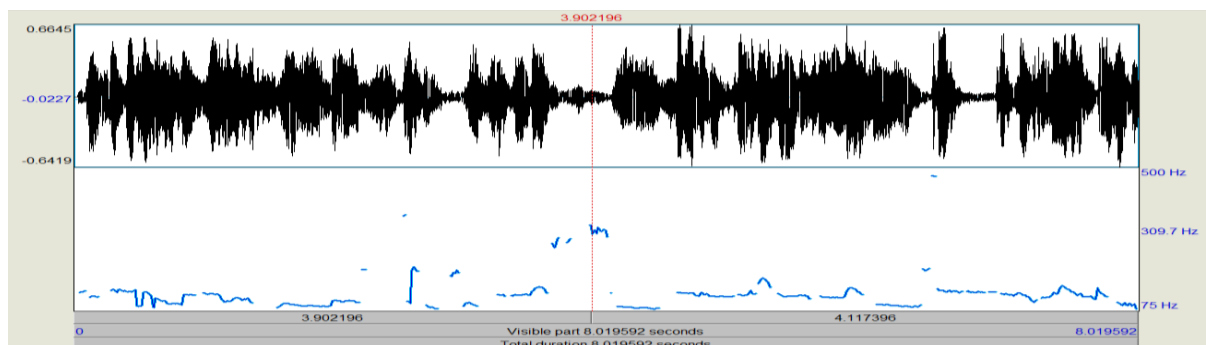
Одаң гейін жан-жануарлардың этюдын істейт, әртүрлі оқиғаға құрылған ыы... одаң гейін барып қана екінші курста адамдық кейіпкерлерді сомдауға кіріседі.

5-Сурет. Лебізде үшінші синтагманың *одаң гейін* тіркесінің екінші буыны (189 Гц) жоғары тональді акцентпен ерекшеленген. Эксперимент нәтижесі жоғары тональді акцент лебіздің ортасында көрініс тауып, лебіздің соңы бірқалыпты тонмен аяқталғанын көрсетеді. Осылайша адамдық кейіпкерлерді сомдаудың өте маңызды әрі қиын тапсырма екенін және оған қол жеткізу үшін көп дайындық керектігі жеткізіледі.

Ал, енді, кім қаншалықты көп кейіпкер сомдайт, соның ыы... актерлік деңгейі соншалықты өсөд деген ойдамын мен

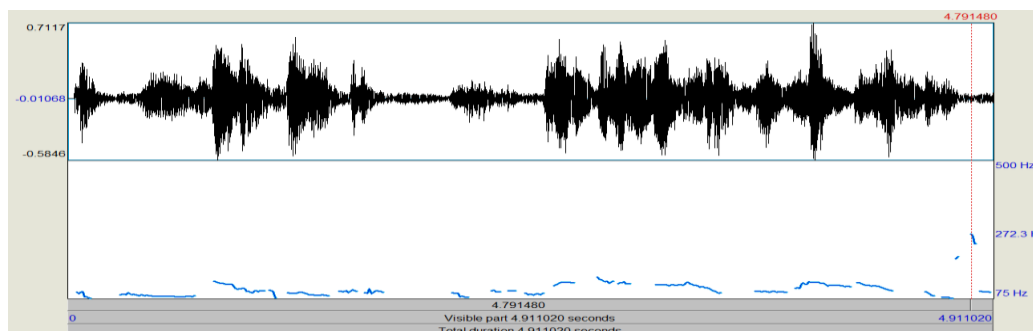
6-Сурет. Айтушы лебізде *кім* (283 Гц) сөзін жоғарғы тональді акцентпен ерекшелейді. Бұл көп еңбектенген адамның актерлік шеберлігі жоғары болатынын көрсетумен байланысты, яғни субъектіні акценттеу.

Асет мырза, кәсібіңізге бір ыы... байланысты сұрақ қойсам, мына мына сахнада

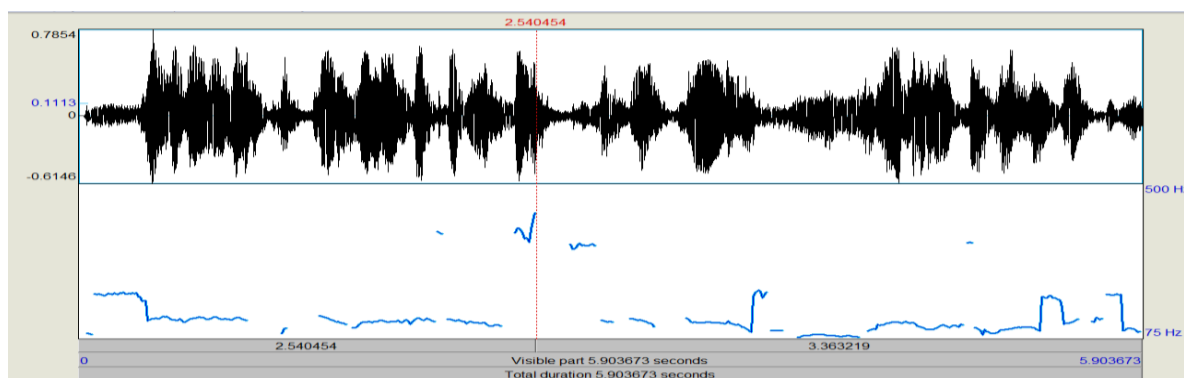
ыы... сөйлөгөн актерді залдың соңында ыы... көп-көптеген көрермен естімей жатад.

7-Сурет. Айтушы екінші синтагмадағы *қойсам* (204 Гц) сөзін жоғары тонмен көтеріп айтады. Бұл коммуниканттың сұрақ қоюға ниеттеніп тұрғанын және келесі синтагмаларда айтылатын негізгі ақпаратқа жауап берушінің назарын аударту қажеттілігінен туындайды.

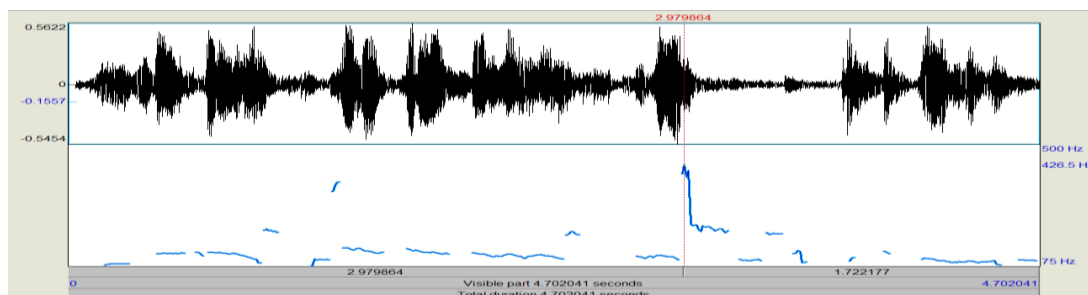
Сонда бір ыы... дауыстың дұрыс жетуіне сонда қандай жаттығулар жасау керек?

8-Сурет. Лебізде керек сөзі акценттеліп (272 Гц), сөйлемнің сұрау мәнді екенін көрсетеді.

Енді, негізі, актерлік өнердү көбүнесе сахна тілінің ыы... рөлі өте маңызды.

9-Сурет. Лебізде *сахна тілінің* (420 Гц) және *маңызды* (193 Гц) сөздері жоғары тонмен айтылған. Осылайша айтушы тыңдаушы жақтың назарын лебіздің нақты ақпараттық жағынан маңызды тұстарына аударады.

Сондықтан да ыы... көб актерлер сол жағынан ыы... кейде ақсап қалып жатад.

10-Сурет. Лебізден вокалданған кідірістерді байқауға болады. Бұл коммуниканттың ойын жинақтап, жүйелеу үшін пайдаланаты белгілі.

Жалпы тіл білімінде интонация барлық тілдердегі сөйлемді сомдайтын ең маңызды универсалды факторлардың бірі деп есептеледі. Ал интонацияның компоненттері барлық тілдердегі сөйлемнің әр алуан түрлерін сомдап қана қоймай, оларды дифференциялауда және бір-бірінен ажыратуда, айыруда да зор қызмет атқарады.

Сөйлеу тіліндегі сөйлемдердің мағынасына байланысты интонацияның адамдардың қарым-қатынасындағы алатын орны да ерекше екені белгілі. Интонация сөйлеу тілінде естілуімен қатар жазба тілінде (сөйлемде, тексте) «оқылады» деп есептеледі. Себебі жазушының өзі жазып отырғанының басқалар оқығанда қалай естілетінін, оның қандай интонациямен айтылатынын біліп, тиісті тыныс белгілерін қойып отыруының себебі сонда болса керек.

Пайдаланған әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448б.
2. Манасбаев Б., Балақаев М., Томанов М., Жанпейіс Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: 1974. – 190б.
3. Галочкина И.Е. О соотношении понятий Эмоционально-модальной и коммуникативной функций интонаций. Проблемы спонтанной разговорной речи. Сборник научных трудов. Вып. 332. – М.:1989. – 140с.
4. Битехтина Н. Прагматика интонации (на материале звучащей диалоговой речи) // Теория и практика русистики в мировом контексте. Тезисы международной конференции, посвященной 30-летию МАПРЯЛ. – М.: 1984. – 1997.
5. Мартине А. Основы общей лингвистики. // Сб. научных трудов. Вып. 332-М.: 1989.
6. Бизаков С. Вариант сөздер сөздігі. – Алматы: Білім, 2000. – 320б.
7. Анощенкова А.М. Интонационные характеристики спонтанной речи и чтения диалогического текста (экспериментально-фонетическое исследование) // Автореф. дисс. канд. филолог. наук. – М.: 1977.

Ерназарова З.Ш.
ҚМЭБИ, ф.ғ.д., проф.
Қазақстан Республикасы, Алматы
ernazarova07@mail.ru

СӨЙЛЕМ СЕМАНТИКАСЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ МОДЕЛІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫН ЖИНАҚТАУШЫ БІРЛІК РЕТІНДЕ

Резюме. Проблема значимости языка и этнической культуры в жизни как отдельного человека, так и этноса в целом начинает приобретать особую актуальность в период глобализации. В связи с этим становится ясной необходимость разработки проблем сущности взаимодействия языка и культуры, выявления их роли в жизни человека и общества, определения принципов и особенностей их функционирования.

В статье рассматриваются вопросы связи языка и мышления, языка и культуры. Анализируются особенности этнического мышления, проявляющиеся в структурно-семантических аспектах предложения.

Summary. The problem of the significance of language and ethnic culture in the life of both the individual and the ethnic group as a whole is beginning to acquire a special urgency in the period of globalization. In this regard, it becomes clear need for developing the essence of the problems of language and culture interaction, revealing their role in human life and society, identifying principles and features of their functioning.

In language studies and cultural linguistics, language and communication units having the national-cultural component in their structure, content and function, are called lingvokulturrema (language-culture unit).

The article examines the link between language and thought, language and culture. The peculiarities of ethnic thinking manifested in speech are analyzed.

Әлемнің тілдік бейнесі, таным үдерісімен байланысты ұлттық дүниетанымның ерекшеліктері фразеология, лексика, мақал - мәтел деңгейінде жан - жақты зерттелді деп айтуға болады. Сөздің мағыналық құрылымы, оны құрастырушы бөліктер - семаларда көрініс табатын этникалық компоненттер концептуалды зерттеулер мен этнолингвистика мәселелеріне арналған ғылыми еңбектерде көрініс тапты.

Бұл салалар қазақ тіл білімінде, салыстырмалы тіл білімінде лексикалық деңгейлер бойынша қарастырылды, әлі де қарастырылуда.

Таным ойлаумен байланысты. Ұғым атаулары, түсініктер ойлау үдерісінің нәтижелері, ал ойлау үдерісінің ең жоғарғы деңгейі пайымдауды жарыққа шығаратын сөйлем құрылымындағы және мағыналық аспектісіндегі этникалық ерекшелікті анықтау әлемнің тілдік бейнесі туралы жалпы тұтас түсінікті қалыптастыруы тиіс. Яғни оғикаға сай сөз деңгейінен басталған этникалық ерекшелік өзінің көрінісін синтаксистік одан жоғары мәтін деңгейінде де табуы керек. Сөйлем құрылымын когнитивті тұрғыда зерттеу, адам танымның сыртқа шыққан, дайын қорытындысын емес, сөйлемнің қалыптасуындағы ойлау моделі, символдар сөйлеу әрекетін туғызушы білім қоры негізінде зерттеу мәселесі жаңа тақырып емес. Бұл мәселелер эмоционалды құрылымдар мен жарнама мәтіндеріндегі сөйлемнің мағыналық-құрылымдық ұйымдасуындағы когнитивті негіздер тұрғысынан зерттелген /Давыденко.О.А./

Сөйлем құрылымында адамның жалпы танымдық үдерісімен байланысты ортақ заңдылықтар мен ұлттық ойлау ерекшелігімен байланысты көрінетін семантикалық компоненттерді анықтау бірқатар ғалымдарды қызықтырады. Сөйлем құрылымына тән жалпы компоненттер субъект, предикат, анықтауыштық және пысықтауыштық компоненттердің берілуінен іздеу керек пе, әлде зерттеудің өз ұстаным, түсініктері болуы керек пе? Егер бұл жаңа бағыт ұлттық ойлаумен байланысты зерттеу болатын болса, онда жаңа ұғымдардың және ойлау категорияларының қатысуы міндетті болуы тиіс шығар.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – сөйлем құрылымындағы этникалық ерекшелікті тануға көмектесетін әдіснамалық қағидаларды анықтау. Ол үшін, біріншіден, жалпы адамзат танымна тән ортақ ойлау заңдылықтары мен ұлттық ойлау ерекшелігі деген ұғымдардың арақатынасын айқындау қажет. Екіншіден, ұлттық дүниетаным мәдениетінің қалыптасуы мен ықпал ету әлеуеті туралы пікірлерге сараптама жасау қажет. Үшіншіден, логика категориясы – пайымдаудың тілдегі көрінісіне когнитивті-мәдени лингвистикалық тұрғыдан талдау жасап көру.

Дүниені категориалды құрылымдарға бөле отырып тану, бейнелеу барлық тілге тән. Дүниені танудың негізгі категориялары барлық тіл үшін бірдей мағыналық сипатқа ие. Ал олардың тілдік бірліктер арқылы берілуі ұлттың тілдік ерекшелігін көрсетеді. Ұлттық ерекшелік тілдік бірліктердің құрылымдық ерекшеліктерінен көрініс табумен шектелмейді.

Осы мәселеге қатысты Г.В.Колшанский: “Тілдің семантикалық жүйесінде бейнелеген әлемнің тілдік бейнесі - адам танымның нәтижесі. Сондықтан оны әрі синхрондық, әрі диахрондық деңгейде таным актілерімен байланыста қарастыру керек. Жеке таным актілерінің жекелеген тілдік құрылымдар арқылы берілуін таным процесінің жалпы тізбегінсіз түсіндіру мүмкін емес. Бұл тұста тілдік бірліктің қолданысын қоршаған шындық туралы жеке адам өзі жинақтаған және жалпы қоғамдық тәжірибесінсіз анықтау мүмкін емес. Тілдің семантикалық аспектісіне осы тұрғыдан келу әртүрлі тілдерге тән бірліктерді өзара салыстырудың өзі дұрыс емес екенін көрсетеді. Өйткені тілдік құрылымдардың мағыналық аспектісін әлемнің ұлттық дүниетаным ерекшелігін ескермей түсіндіру мүмкін емес. Сондықтан тілдік құрылымдар арқылы берілетін кез келген таным актілерін түсіндіру таным процесін толық алып, қарастыруды қажет етеді», - деп жазады [Колшанский 2005:59]. Ғалымның пікірінше, тілдік құрылымның мағынасын шындық өмір туралы білімсіз түсіндіруге болмайды. Алайда Г.В.Колшанский бұл пікірді тура түсінуге болмайтынын

ескертеді. Әрбір жеке тіл шынайы дүниені өз тілдік бірліктері арқылы бейнелегенде, өз ерекшелігін де қоса береді деген тұжырым белгілі тілдік формалардың мағынасы әр тілде өз ерекшелігіне ие болады деп қате пікірді қалыптастырмауы тиіс. Өйткені олай болған жағдайда шынайы өмірді танудың категориалды сипаты әр тілде әртүрлі болады. Әр тіл жеке әлемнің тілдік бейнесін жасайды деген түсінік қалыптасады. Әрі қарай ғалым әлемнің мәдени тілдік бейнесі деген ұғымның терең түсіндірмесін береді. «Адамзат тілінің бір варианты ретінде жеке тіл шынайы өмірді бұрмаламайды, өзгертпейді, керісінше өзінің семантикалық бай жүйесінің құралдары арқылы адам танымының концептуалды аппаратының бірегейлігін, ұғымдық жүйенің универсалды сипатын дәлелдейді», - деп қорытындылайды Г.В.Колшанский [Колшанский 2005:60].

Әлемді - уақыт, орын, кеңістік, субъект, объект, белгі категориялары арқылы тану адамзат танымына ортақ заңдылық. Ал осы таным үдерісінде бірінші қай категория танылады, қайсы белгі жетекші орынға ие болады деген мәселеде ойлаудың этникалық ерекшелігі тіл бірліктерінде көрініс табады. Бір құбылысты, жағдайды әр адамның әртүрлі атайтыны сияқты әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық сипаты да шынайы өмірді әр ұлттың бағалау, тану бұрышымен байланысты. Тілдің семантикалық бай жүйесі мен оны жеткізуші тілдік құрылымдар жүйесі кез келген құбылысты барлық жағынан сипаттауға, тануға мүмкіндік береді. Бұл жерде тілдің барлық деңгейі - фонетикалық, грамматикалық, лексика - фразеологиялық жүйесі туралы айтылып отыр. Тілдік құралдар ұғымы барлық тілдік бірлік деңгейлерін қамтиды. Өйткені жекелеген тілдік бірлік әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыра алмайды. Ол оның тек бір белгісін жеткізуі мүмкін. Ал тұтас жеткізетін тілдік жүйе болады.

Адам таным процесінің нәтижесінде құбылыстарға тән белгілерді таниды, олардың арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты таниды. Таным актісі предикаттық құрылым сөйлесімде ғана белгілі бір деңгейде қорытындыға жетеді. Предикаттық құрылым шынайы дүниені өзара байланысты тұтастық ретінде таныған адамның таным актісін бейнелей алады. Предикаттық құрылым арқылы логикалық ойлаудың құрылымы беріледі.

Тіл арқылы берілетін әлемнің тілдік бейнесін көп ағдайда жекелеген сөздердің ұлттық мәнімен, сөз этимологиясымен салыстырады. Жекелеген сөздердің мағыналарын әр тілде өзара салыстыру арқылы анықталатын айырмашылық әлемнің ұлттық тілдік бейнесі бола алмайды. Әлемнің тілдік бейнесі - кең ауқымды таным процесі. Сондықтан оны түсіндіруде тілдің ауқымды семантикалық жүйесі алынуы керек. Бір құбылыстың әр тілде әртүрлі түсіндірілуі немесе бағалануы ұлттық ерекше тілдік бейнені көрсетпейді. Бұл қасиеттер не белгілер затта бар, ал оны бір жағдайда алға шығару, бір жағдайда байқамау ұлттық танымның ерекшелігі болып табылады. Бір құбылыс әр индивид тарапынан әртүрлі қабылдануы, бағалануы мүмкін.

А.Айталы бір сұхбатында мынадай мысал келтіреді: «Ресейдің екі азаматы автокөлік сатып алу үшін Финляндия асып кетеді. Көлігін сатып алып, сол үйдің иесімен бірге соны түні бойы «жуады». Орыстардың қалай «жуатынын» тағы білесіз. Содан кейін машина сатқан үйдің иесі екі мейманға: «Сіздер енді қонақ үйге барып тынығып, таң ата бірақ шығыңыздар», – дейді. Қонақтар болса: «Түннің салқынымен шекараға жетіп қалсақ болды, әрі қарай алыс емес» деп, мас күйлерімен жолға шығып кетеді. Сонда әлгі фин азаматы полицияға хабарлап, мас күйінде жолға шыққан жолаушыларды ұстап береді. Артынан елшілік араласып, ол адамдарды босатады. Бірақ, орыс: «Мені ұстатқан фин оңбаған. Біз бірге отырдық, бірге іштік, жедік. Соған қарамастан мені сатып жіберді», – дейді. Қазақ та солай айтар еді. Алайда фин азаматы: «Жоқ. Мен әр уақытта да адамның құқын, өмірін сыйлаймын. Сол адамның өзін де сыйлаймын. Оларды қамамаса, бір немесе бірнеше адамның өміріне қауіп төнер еді. Оның орнында менің туысым болса да, солай етер едім», - дейді [Айталы:2010].

Әр ұлт өкілінің бір жағдайды әртүрлі бағалауын олардың өмір сүру салтымен байланысты қалыптасқан ұстанымдармен түсіндіруге болады. Заңға бағынбау, заңды айналып өтетіндей жолдар іздестіру - кеңес дәуірінен қалған түсініктер. Ол адам санасында стереотиптер түрінде сақталған. Ал фин өкілі заңды қатаң сақтап, заңға бағынатын қоғамда

өмір сүреді, сондықтан бұндай әрекетті ол заңға бағынушы адам ретінде дұрыс бағалайды. Онан соң бірге отырған, бірге ішкен адмдар бірін бірін сатпайды деген түсінікті кеңес дәуірінен қалған стереотиптер. Дастархандас болған адамдар бірін - бірі қолдауы керек деген стереотип те сол заманның стереотиптерінің бірі. Сондықтан бір жағдаятты үш түрлі халық үш түрлі әрекет етеді және қорытынды жасайды. Әрине, бұны ұлттық дүниетанымның бір ерекшелігі деп қабылдамау керек. Бұл ұлттық менталитеттің қоғаммен байланысты өзгерген бір бөлігі ретінде бағалануы керек.

Этникалық ойлау – тілдік тұлғаның өзі өмір сүретін ортаны (табиғи орта, ел, қоғам) танып білуінің нәтижесінде қалыптасқан белгілі топ мүшелеріне ортақ таным модельдерінің құрылымдары болып табылады.

“Тіл, ең бірінші, семиотикалық код, ақпаратты “оқитын” таңбалық жүйе. Тілдік формалар ойлау, перцептивті және танымдық үдерістерге әсер ете отырып, өз этникалық әлемін қалыптастырады”-деп жазады Аймағамбетова О.Х. [Аймағамбетова 2009: 38-40]. Этникалық ойлау мұрагерлікпен берілмейді. Тілдік тұлға этникалық ойлау модельдерін өмір сүру барысында меңгереді. Өз ұлттық мәдениетіне, өмір сүру ортасына сай ойлау, тұжырымдар жасау үлгілерін ол саналы және санасыз түрде меңгереді. Ұлттық ойлау модельдерін қалыптастыруды тілдің ықпалы зор екенін ғалымдар әлдеқашан айтқан. Әлемнің тілдік бейнесі туралы теорияны В.Гумбольдт көзқарасына сүйеніп, Л.Вайсгербер құрды. Ол “кез келген тілдің сөздік қорында ұғымдық ойлау құралдарын жинақтайды. Барлық қоғам мүшесі сөздік қорды меңгеретіндіктен, олар ұғымдық ойлау құралдарын да меңгереді”, -деп жазады. Сондықтан зерттеуші тілді әр ұлттың дүниені тану, түсіну модельдерін, дүниеге көзқарасын сақтайтын және меңгертетін құрал ретінде түсіндіреді.

Бірақ бұл пікір бойынша адам дүниетанымы тіл арқылы бірдей қабылданады деп тілдің орнына басымдылық беріледі. Бұл ғылыми көзқарас түпкілікті өзгеріссіз қалған жоқ. Лингвистикалық салыстырмалы теориясы болжамын ұсынған Э.Сепир мен Б. Уорф қабылдау және ойлау үдерістері тілдің этникалық құрылымдық ерекшеліктеріне тәуелді екенін айтады. Тілдік құрылымдар мен сөз байланыстары саналы емес деңгейде ықпал ете отырып, белгілі бір ұлт тілі иелерене тән әлемнің ортақ типтік бейнесін қалыптастырады және ол өз тарапынан жеке адамның дүниені қабылдау, жіктеу сызба – нұсқасы болып табылады. Мысалы, тілдің граммтикалық құрылысы қоршаған ортаның элементтерін анықтауда тірек болады. Э.Сепир мен Б. Уорфтың гипотезасы бойынша адам санасында бар ұғымдар жүйесін тіл анықтайды. [Уорф 1960 : 140]. Адамның шынайы дүниені қабылдауы оның ментальды немесе санасында бар ұғым жүйесімен анықталады, ал менталды жүйе тілдің және мәдениеттің ықпалымен өзгеруі мүмкін. Әр ұлттың өз тарихы, ешкімге ұқсамайтын өз тәжірибесі болатындықтан, барлық ұлттың менталды дүниесі бір - бірімен сәйкес келмейді. Менталды дүниені ақпараттың жиынтығы деп есептеуге болады. Адам жадында сақталатын этникалық тұрғыдан негізделген образдар шынайы алынған жаңа ақпаратты өзімен салыстырып, талдау жасайды, сәйкес /сәйкес еместігін анықтап, бағалайды. Бұл образдар дискурсивті емес, олар тұрақталған сипатқа ие болады. Этникалық ойлаудың, әр ұлттың дүниені тану моделін әр ұлтқа тән типтенген жадылық бейнелер мен тілдік құрылымдар анықтайды. Сондықтан оны Р.В. Лопухина ментальды - лингвалды жиынтық негіздері деп атайды [Лопухина 2005 : 10].

Этникалық ойлау мен эмоцияның негізі болып табылатын менталды - линвалды негіздер адамның белгілі ір мәдениетке қатысын сезінуден, символдардан, концептілерден, тілдік тұлға санасында этникалық ойлау үдерісін жүзеге асыратын этникалық лингвомәдени универсалий мен туған мәдениет туралы жинақталған этникалық білімнен тұрады. Адам танымымен байланысты ойлау үдерістері логика — синтаксистік құрылымда көрінеді. Бұл құрылымдар тілдік бірліктердің жиынтығы ғана емес, ол адамның сөйлем құрылымында толық беріле бермейтін сезімінің, этникалық ойлау ерекшелігінің, объективті дүниені қабылдаудағы көру образдарының нәтижесі. Тілдік тұлғаның этникалық ойлау ерекшелігін жеке жағдаяттарда бір адамның жеке ассоциациясы, ретсіз образдар мен

символдардың жиынтығы деп бағаламау керек. Бұндай ассоциацияларды жалпы ұлтқа тән менталды-лингвалды жүйенің жеке көрінісі деп бағалау керек.

Тілдік тұлға өз туған тілінде сөйлеуді үйренумен бірге ұлттық ойлаудың ерекшеліктерін меңгереді. Ол құрылымдарды білмеуі мүмкін. Бірақ ойды жеткізуде себеп-салдарлық, қарама-қарсылық, байланыстарды берудің модельдерін меңгереді. Ойды осы байланыстар арқылы өрбітеді.

Этникалық ойлау ұғым, пайымдау, тұжырымдауда көрініс табады. Тілдік тұлғаның сөйлеу, ойлау, ойтолғау, тұжырымдау әрекеттерінің барлығы осы логиканың үш ұғымының негізінде іске асады. Яғни олар ұғым, пайымдау және тұжырымдау.

Тіл мен логиканың, біздің қарастырып отырған жағдайда грамматика мен логика, оның ішінде синтаксиспен байланысын түсіндіруде нақтылық, екі ұғымның шекарасын ажырату жетіспей жатады. Бұл пікір М.Н.Правдиннің еңбегінде сөз болады. Ғалым екі ғылымның негізгі ұғым түсініктерін қатар ала отырып, логиканың коммуникациямен түйісетін нүктесі сөйлем екенін қатар салыстыру арқылы көрсетеді. Келесі мәселе сөйлемнің грамматика және семантикалық жағынан өзара толық үйлесімде берілуі мәселесі тілдің логикамен байланысының нақты көрінетін тұсы екендігі айтылады. Грамматикалық жағынан дұрыс құрылған сөйлем қандай коммуникативті мақсатты орындамауы мүмкін. Сөйлемнің коммуникативті қызметті жүзеге асыруы оның ақпаратты жеткізуші қызметімен байланысты. Ал ақпараттың дұрыс берілуі берілмеуін анықтайтын адам логикасы, оның санасындағы білім қоры мен ақпараттар жиынтығы [Правдин 1973 : 25].

Ойлау үдерісінің нәтижелері тіл арқылы көрінсе, тіл ойлаумен оның категориялары арқылы байланысады. Адам ойдың көмегімен қоршаған дүние туралы тәжірибе жинақтайды. Құбылыстарды есте сақтау, өзінде бар ақпаратты немесе білімді жаңа құбылысты тануда негізге ала отырып, тілдік тұлға оқиғалар мен құбылыстар, заттар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықты, себеп-салдарлық байланыстарды таниды, белгілердің қайталануына қарап, ұғымды қалыптастырады, үдерістердің қайталану сипатына қарай пайымдаулар жасайды. Ал бұл құбылыстар халық өмір сүретін табиғи ортада, сонымен байланысты өмір сүру салтымен байланысты танылып жатады. Яғни объективті дүниеде орын алатын ортақ табиғи құбылыстардың өзі әр халықта әртүрлі бағаланып, әртүрлі түсіндірілуі мүмкін. Бірақ процестердің қайталамалы сипаты орын алуы мүмкін жағдайларды алдын ала болжап отыруға немесе шындыққа айналған құбылыстардың туу себептері мен салдарларын топшылау арқылы анықтап отыруға көмектеседі. Адамның дүниені тану тәжірибесімен жинақталатын білім тілдің лексикалық құрамында ғана сақталмаған. Ол тілдің синтаксистік құрылысында да бейнеленеді. Тек дыбысталатын тіл ғана тілдік тұлғаға шынай өмірден, материалдық дүниенің ықпалынан абстракцияланып, этникалық рухани құндылықтарды өздеріне жинақтаған синтаксистік құрылымдардың көмегімен өз мәдениетінен алыстамауға мүмкіндік береді.

Шынайы реалды өмір этникалық санада ойдың әртүрлі формасы ретінде бейнеленеді. Яғни тіл этникалық ойлаудың формалары мен заңдарын сақтаушы материалдық форма болса, екінші жағынан шынайы дүниенің этникалық ойлау арқылы берілетін материалдық формасы болып табылады. Этникалық ой формалары ойлау элементтерінің өзара байланысының типтері болса, онда тілде олар байланыс орнатушы тіл бірліктері арасындағы байланыс арқылы беріледі. **Аман болсақ, әлі талай қуанармыз. Жақсы көрсем, өліп қалатын сияқты** болады да тұрады (Б.Сарыбай.Мейірімділік)

Болашақты айтуда үзілді-кесілді сенімділік білдірмеу, алдыға түспеу келешектегі әрекетті қорғай отырып, алдын кеспей отырып жеткізуші құрылымдарды қалыптастырған. Тіл ұлттың қоршаған орта туралы барлық білімін бейнелейтін, жинақтайтын болса, онда этникалық ойлау формалары да тіл бірліктері арасында мағыналық байланыс түрлерінде немесе мазмұндық компонентте жинақталады. Этникалық ойлау заңдылықтары еркін шығармашылық әрекеттің нәтижесі емес, оның ұлттық мәдени негізі, штампы бар. Тіл сөйлеу жағдаятымен байланысты белгілі бір мазмұнды жеткізіп қоймайды, этникалық

ойлаудың көрінісін, жинақталған тілдік білімді жеткізеді [Караулов 1993 : 5]. Тіл арқылы тілдік тұлға этникалық ойлауды ашады. Логика заңдары барлық сөйлемнің негізінде жатыр.

Пайдаланған әдебиет:

1. Аймағамбетова О.Х. Из опыта эмпирического исследования взаимосвязи культуры и языка// Этнопсихология и этнопедагогика. 8 выпуск. Алматы, 2009, 38-40 стр.
2. Айталы А. Қоғам өзгермейінше, азаматтың құқығы толық қорғалмайды//30 Там. 2010.
3. Лопухина Р.В. Логико-синтаксические парадигмы русского языкового мышления. Автореферат дис. д-ра филол. наук : Тула, 2005, 52 стр
4. Колшанский. Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. М.: 2005, 128 с.
5. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. — В сб.: Новое в лингвистике, вып. 1, М., 1960, 135-168 стр.
6. Правдин М.Н. Логика и грамматика. М., 1973, 19-37 стр.
7. Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. М., 1993, 330 стр.

Жолдасов Қ.Қ

Қ. Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

kazzbekzholdasov@gmail.com

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Мұратбек Б.Қ.

ҒАЛЫМ Н.Т.САУРАНБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ДИАЛЕКТІЛЕРІН ФОНЕТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЖІКТЕУІ

Резюме. В данной статье рассматриваются фонетические особенности и чередование таких согласных *д/л* и *ш/ч* в диалекте казахского языка и также по данным научных версий ученого профессора Н.Т.Сауранбаева. Диалекты и история казахского языка взаимосвязаны. Особый подход, акцентируется на фонетический строй диалектного членения языка.

Summary. The article is considered the phonetic features and alternation of such consonants as *d / l* and *sh / ch* in the dialect of the Kazakh language and also according to the scientific versions of professor Sauranbayev N.T. Dialects and the history of the Kazakh language are interconnected. A special approach is emphasized on the phonetic system of dialectal language division.

XIX ғасырда патшалы Ресейде ғылым-білімнің даму деңгейі патша үкіметі жүргізген саясаттың сызған шеңберінен шыға алмады. Орыс түркологтары XIX ғасырда әсіресе XIX ғасырдың екінші жартысында түркология саласында біраз жетістіктерге жеткенімен, тілді зерттеу тек қолданыстық сипатта болып, нормаландыру мен ғылыми жүйелеу жағынан терендей алмады. Тіпті кейбір сан жағынан аз ұлттардың тілдері ірі ұлттық тілдердің диалектісі деп есептеліп, жеке тілдердің жергілікті ерекшеліктері турасында тек біржақты пікір қалыптасты. Өзге түркі тілдері секілді қазақ тілі турасында да орыс түркологтарының арасында қазақ тілі «монолитті тіл» болғандықтан диалектілік топқа бөлінбейді,- деген біржақты пікір де болды. Кейін келе, бұл мәселе турасындағы пікір екіге бөлініп, түркологтар : а) Қазақ тілінің диалектілік топқа бөлінуін жоққа шығарды (В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, А.М. Позднеев); ә) қазақ тілінің барлық жерде біркелкі емес, өз ішінде диалектілік ерекшеліктері бар екенін мойындаған Н.Илминский, Н.Ф.Катанов, М.Терентьев болып екіге бөлінді.

Қазан революциясынан кейін қазақ говорлары мен жергілікті ерекшеліктері турасындағы зерттеулер жаңа қарқын алып, тың материалдар жинақталғанымен, қазақ диалектологиясының ғылыми зерттелуінің негізі XX ғасырдың 30-40-жылдарынан басталған болатын. Осы кезеңде қазақ диалектологиясы турасында өз зерттеулеріне сүйене отырып

пікір білдіргендер қатарында қазақ диалектологиясының негізін қалаушы профессор С.Аманжолов, Ж. Досқараев, профессор Н.Т.Сауранбаев болды. Ғалым С.Аманжолов қазақ тілінде диалектілік топтардың қалыптасуын хандық дәуірдегі жүздік бөлініспен байланыстыра отырып, а) оңтүстік диалектісі ә) батыс диалектісі б) солтүстік-шығыс диалектісі деп үш топқа бөлсе, Ж. Досқараев қазақ тілінде екі үлкен а) оңтүстік-шығыс тобы және ә) солтүстік-батыс говорлар тобы деп екіге бөледі [1.145,153]

Ал профессор Н.Т.Сауранбаев өз зерттеулері негізінде қазақ диалектологиясын сипаттамалық және тарихи тұрғыдан қарастыра келіп, қазақ тіліндегі дыбыс алмасуларға, ш орнына ч, д орнына л айтылуына байланысты қарап, 1)Қазақстанның солтүстігі мен батыс облыстарындағы ш,д диалектілер тобы және 2) Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарындағы ч,л диалектілер тобы деп екі үлкен топқа бөледі [1.158]

Мысалы, Қазақстанның солтүстік-батыс облыстарында *таңдай, аңдау, аңшы, ашыршылық, мақтаншақ, сыншы, қамшы, меншік, қаниша, теңдік* сөздері әдеби нормаға сай «д», «ш» дыбысының дыбысталуы арқыла айтылатын болса, Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарында бұл сөздер «л», «ч» дыбыстарының айтылуына сай, таңлай, аңлау, аңчы, ачаршылық, мақтанчак, сынчы, қамчы, менчик, қанча, теңлік . Батыс диалектілер тобындағы д,ш дыбыстары активті қолданыста болу арқылы, нормаланып әдеби тіл деңгейіне жеткен.Ал ч, л дыбыстарының жалпыхалықтық сипат алмай, қолданыста тек белгілі бір аймақтармен ғана шектеліп қалуын, қазақ әдеби тілінің қалыптасу барысында екшеліп, дараланған қазақ тілінің табиғи қалпы мен оның заңдылықтарына сай болмауымен түсіндіруге болады. Сонымен қатар, келтірілген мысалдардан аң+чы, сын+чы, қам+чы, мен+чик, қан+ча сөздеріндегі африкат ч дыбысының қолданылуы морфонологиялық құбылыс ретінде яғни түбірге жалғанған қосымшаның басыңқы дыбысында ғана айтылып, сөз ішінде кез-келген буында қолданыла бермейтіндігін байқаймыз . Ғалым Х. Мұхамбет-Кәрім қазақ тілінде африкат ч дыбысы тек түбірге жалғанатын қосымшалардың басқы дыбысында ғана емес, сирек те болса сөз басында және сөз арасында кездесетіндігіне мынадай мысалдар келтіреді : 1) Күн ұзақ қарындарың ачады, чөлдейсің.

2) Кічкентай бақырашты алма, үлкен бақырды алсай [2.91]

Ал көне түркі ескерткіштері Орхон-Енесей жазбалары мен Махмұд Қашқаридың «Түрік сөздігіндегінен» мынадай бір ас.қас.тінс. Кісіг сөздерін алып, аталмыш сөздерінің құрамында ч дыбысының орналасқан орнына назар аударсақ, ч-ның көне түркі тілінде активті қолданыста болғанын байқаймыз. Егер қазақ халқының ата-бабасы көк түріктер,қазақ тілінің түп тамыры түркі тілі екенін алға тартар болсақ, онда қазақ тілінде ш орнына ч дыбысының белгілі бір аймақта көне түркі тілінің сарқыншақ қалдықтары ретінде сақталып диалектілік сипат алуын заңды құбылыс деп танымыз.

Д-л дыбыс алмасулары да морфонологиялық құбылыс.Яғни түбір мен қосымша арасында болатын құбылыс. Тілші-ғалым Х.Мұхамбет–Кәрім қазақ тілінде д орнына л қолданылатын мынадай б жағдайды көрсетеді.

1) Етістік жасайтын ла(-ла, -да, -де,-та, -те) жұрнағының қатаң мен ұяңнан басталатын варианттары орнына -ла (-ле) жалғанады: тыңла(-тыңда), аңла, таңла, өңле, теңле, ыңла, аңлат (аңдату), шаңлат.

2) Зат есім тудыратын –лық (-лік, дық, -дік, тық, -тік) жұрнағы да сондай: паңлық, теңлік, түңлік.

3) Сын есім тудыратын –лы (-лі, -ды, -ді, -ты, -ті) жұрнағының қатаң мен ұяңнан басталатын варианттары орнына –лы, -лі жалғанады: мұңлы, өңлі, қоңлы.

4)-дақ (-дек, -тақ, -тек) қосымшасының орнына –лақ (лек) жалғанады: дуалақ, шаңлақ, жайлақ.

5) –дас (-дес) варианты орнына –лас (-лес) жалғанады:өңлес, теңлес.

б) –лай, -лей, -дей, -тей қосымшалары дауысты дыбысқа бітетін кейбір түбірлерге жалғанады, бірқатар говорларда -лай, -лей күйінде қолданады. Мысалы: ақшалай–ақшадай, екіншілей–екіншідей, қаралай–қарадай [2.114].

Ғалым Х.Мұхамбет-Кәрім көрсеткен д орнына л кездесетін орындардағы жекелеген мысалдарға назар аударар болсақ, етістік жасайтын –ла, -ле жұрнақтары тыңла(тыңда), өңле(өңде) сөздерінде д-л дыбыс алмасулары орындалғанымен айда сөзі (көлікті айдау) неліктен айла (көлікті айлау) болып немесе керісінше ойла, барла, сөздері неге солтүстік-батыс облыстарда ойда, барда болып қолданылмайды деген ой келуі мүмкін. Сондықтан Х.Мұхамбет-Кәрім д-л дыбыс алмасуларында мынадай – үнді н,ң дыбыстарының біріне біткен түбірлер өзгеріске түскенде, оларға жалғанған аффикстік морфеманың басындағы д дыбысы л-ға айналады деген заңдылықты көрсетеді [2.113]. Бұл айтылғандардан бөлек мына сияқты дені араб-парсы тілдерінен енген кірмелердің түрліше айтылуындағы дыбыстық өзгеріске ұшыраған маңлай–маңдай, маңлайша–маңдайша, таңлай–таңдай, таңлайша–таңдайша, алал–адал, асалал–асадал (буфет), алалзада–адалзада, молла–молда секілді сөздер бар. Мұндағы *маңлай*, *таңлай* сөздері араб-парсы тілінен енген кірме емес, түркі сөзі. Түркі сөзі болғандықтан дұрысы қайсы екенін білу үшін өзге түркі тілдерімен салыстырып көреміз.

Түркі тілдес халықтардың осы сөзді қолдануындағы өзгешелікті көріп, тілімізде түбір күйінде қолданып жүрген бұл сөздердің негізінде туынды сөздер екенін аңғарамыз: Түркімен: маңдай; татар: маңғай; өзбек: манглай; қарачай-балқар: мангылай; өзбек: танглай; бурят: тангалай; көне түркі: таңлай; тұңғыс – маньчжур: таңалай.

Жалпы қазақ тілінде д-л және ш-ч дыбыс алмасуларының пайда болуы мен қалыптасуы туралы екі түрлі пікір бар. Біріншісі туыстас түркі тілдер әсерімен салыстыра қарау. Екінші аталған дыбыс алмасуларындағы дыбыстар позициясының сақталуы көне құбылыстардың сарқыншақ қалдығы деп тану [2.115]. Көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы материалына сүйенген Х.Мұхамбет-Кәрім соңғы пікірді дұрысырақ деп табады. Сөзіміз дәлелді болу үшін жекелеген түркі тілдеріндегі басыңқы л дыбысының айтылу арқылы жасалатын сөз тудырушы жұрнақтардан мысалдар келтірсек.

Құмық тілінде сын есім тудырушы жұрнақтар –лы, -ли, -лу, -лю: тузлу (тұзды), жанлы (жанды) [3.197].

Башқұрт тілінде туынды түбір мен сын есім жасайтын –лы, -ле, -ло, -лө қосымшалары: буранлы (боранды) [3.186].

Есім сөзден етістік жасайтын –лан, -лән қосымшалары: кораллан (құралдан) [3.186].

Есім сөздерден етістік жасайтын өнімді -ла, -лә жұрнақтары ислә (есінде сақта), аңла (аңда) [3.186].

Татар тілі: Есім сөздерден сын есім жасайтын –лы, -ле жұрнақтары: тозлы су (тұзды су) [3.181].

Етістіктің сөз тудырушы –ла, -ле жұрнақтары: китмәнлә (кетпенде), бизәклә (безендір) [3.181].

Ноғай тілі: Етістік тудырушы –ла, -ле жұрнақтары: изле (ізде) [3.175].

Көріп тұрғанымыздай, қазіргі түркі тілдес халықтардың грамматикасында сөз тудырушы жұрнақтарда д дыбысына қарағанда л дыбысы активті қолданыста. Тіпті қазақ тіліне ең жақын деп есептелінетін қарақалпақ тіліндегі етістік тудырушы –лы, -ли, -лас, -лес қосымшалары(ақыллы (ақылды), ғайратлы (қайратты), беллес (белдес)) активті түрде қолданыста болып қазақ тілінде қолданатын д дыбысын л-ға ауыстырған [3.171]. Демек д/л дыбыс алмасулары қазақ тілінің тарихи дамуы барысында қалыптасқан тілдік құбылыс. Әу баста қазақ рулары бір территорияға бірігіп, хандық құрмай тұрған кезінде, өзге түркі ру-тайпалары секілді л дыбысы ру-тайпа тілдерінде жиі қолданылған. Бір территорияға бірігіп ру-тайпа тілдерінің бір-біріне әсер етуінен кейін, тіл заңдылықтары екшеліп, жинақталып халықтық тіл, ұлттық тіл қалыптасқан. Дәл осы уақытта д және ш дыбыстары жалпықалықтық қолданысқа ие болып, л және ч дыбыстарының қолданылу аймағы тарылған. Кейбір аймақтарда көненің сарқыншағы ретінде сақталып, бірте-бірте ұмытылып тек кейбір сөздерде ғана бұл заңдылық сақталып қалған. Демек ч және л дыбыс алмасуларының пайда болып, қалыптасуы турасында айтылған соңғы пікірдің ғылыми тұрғыда дұрыс екендігі дәлелді. Дегенмен, кейбір аймақтарда л және ч дыбыстарының қолданысы сақталып қалуына

көршілес түркі тілдес халықтардың да өз әсері бар екенін ұмытпау керек. Халықтық тілдің қалыптасуына қайта оралсақ, не себепті д/ш дыбыстары қазақ халқы қоныстанған бүкіл жерде бірдей қолданысқа ие болмай, ч/л дыбыстары кейбір аймақтарда әлі күнге дейін сақталды? Бұл сұрақтың да жауабы оңай білуге болады. Ол үшін ч және л дыбыстарын әлі күнге дейін сөйлеу тілінде қолданатын тұрғындардың қоныстанған аумағын ескірген жөн. Ғалым Н.Т.Сауранбаевтың бөлуі бойынша Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарындағы ч/л тобы Сырдариядан бастап Батыс Алтай мен Тарбағатайға дейінгі аралықты қамтиды. Қазақ тілін дыбыстық жағынан екі үлкен топқа бөлген Н.Т.Сауранбаев оңтүстік аймағын (солтүстік арал аймағынан бастап Жетісудың шығыс шекарасына дейін) лексикалық өзгешелігіне қарай 4 сөйленіске бөледі: Сырдария сөйленісі, оған балық, күрішке байланысты арнаулы сөздер; Шымкент сөйленісі, оған бау-бақша, мақта шаруашылығына байланысты арнаулы сөздер тән және өзбек тілінің әсері тиген; Шу сөйленісі оңтүстік-батыс пен оңтүстік-шығыс аралығындағы аймақты қамтиды, онда қырғыз тілінің әсері басым; Жетісу сөйленісі (Алматы, Талдықорған жері) оған мал, бау-бақша, егін шаруашылығына байланысты лексика тән және оған қырғыз тілінің, әсіресе ұйғыр тілінің әсері тиген [1.161]. Байқағанымыздай, лексикалық және дыбыстық белгілеріне қарай бөлген топтардың шекаралық жағынан аумағы профессор Н.Т.Сауранбаевтың өзі сәйкес келмейді дегенмен екеуі де бір аумақтағы, оңтүстік өңірдің аумағына сәйкес келеді. Әрине өзге тілдердің қазақ тіліндегі сөйленістердің қалыптасуында лексикалық, грамматикалық, фонетикалық және т.б. жағынан әсер етті деген түсінік қалыптастыру дұрыс емес. Алайда тілімізге лексикалық жағынан әсері болған тілдердің фонетикалық жағынан сәл болса да әсер етпейді деу қате пікір болмақ. Әсіресе ол біздің жағдайымызда л/ч дыбысы жиі қоданылатын өзбек, қырғыз, ұйғыр тілдеріне тән.

Мәселен, өзбек тілінде көптік –лар жалғауының қазақ тіліндегі сияқты -лер, -тар, -тер, -дар, -дер сияқты фонемалық варианттары жоқ болғандықтан, л дыбысы активті қолданыста: Одамлар бір-бирига кумак берадилар (Адамдар бір-біріне көмек береді) [3.213].

Ал ұйғыр тілінде л дыбысы тек д дыбысын ғана емес, қазақ тіліндегі өзге де дыбыстардың орнын алмастырады. Мысалы: сөзлүк(сөздік), көкләм(көктем), ташлик(тасты), Андижанлик (Әндіжандық), онлиған(ондаған), үчлән(үшеуден) [3.206,207].

Шығысқа келсек, бұл өңірдің де тарихи хронологиясына көз жіберген жөн. Белгілі тарихшы Рашид-Әддиннің берген мәліметіне қарағанда, моңғолдар Орта Азияны жаулап алмастан бұрын шығыстағы керей, наймандардың бір бөлігі Алтай маңайын, оның тұсындағы Күршім өзенінің бойын мекендеген. Осындай тарихи жағдайға байланысты қазақ тілінің шығыс говорында алтай, қырғыз, қалмақ тілдерінің материалдарымен ұқсас келетін тұстары бар [2.113]. Оның дәлелі ретінде алтай, қырғыз тілдеріндегі ч дыбысынаң буын талғамайтындығынан-ақ білсе болады. Алтай тілінде аңчы (аңшы), садучы (стушы), чыгынг (шығын/шығындар), уйкычыл (ұйқышыл), ачынчақ(ашулы), урушчан(ұрысқақ), чақшы(жақсы), черу(әскер), качан(қашан)және т.б [2.243,244]. Қырғыз тілінде кайчы(қайшы), өтүкчү(етікші), адамгерчилик(адамгершілік), туганчылык(туыскандық), кичирээк(кішірек), чокураак, чым кай кызыл т.б. [2.238,239,240,241].

Сонымен, саралай келе, ең әуелі, қазақ тілінде ч/л дыбыстары қолданыста болған. Дегенмен (ұлттық) тілдің қалыптасуы мен тарихи дамуы барысында ч/л дыбыстарының орнын ш/д дыбыстары басқан. Осыған қарамастан кейбір аймақтарда ч/л дыбыстарының диалектілік сипатта сақталып қалуына көрші отырған түркі тілдес халықтармен экономикалық-әлеуметтік, мәдени әрі шаруашылық жағынан тығыз байланыста болудың әсері болған.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Ана тілі, 1991.–200 бет.
2. Мұхамбет-Кәрім Хасан. Диалектология мен қазақ әдеби тіл тарихы мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 290 бет.

3. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе: Оқу құралы, 2 бас.– Алматы: «Қазақ университеті», 1992.–248 бет.

Каримова Р.Х.

доцент Стерлитамакского филиала БашГУ, к.ф.н.

Россия, г. Стерлитамак

karimova.rimmochka@inbox.ru

КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ НЕМЕЦКИХ АСТИОНИМОВ И ПРИНЦИПЫ ИХ НОМИНАЦИИ

Резюме. В статье на материале немецкого языка анализируются названия немецких городов. Предметом исследования являются значения компонентов. Наряду с этим анализу подвергаются принципы номинации немецких астионимов. В результате исследования определены основные принципы номинации астионимов в немецком языке.

Ключевые слова: *топоним, астионим, мотивационный признак, номинация, компонент*

Summary. In the article on the material of the German language the names of German cities are analyzed. The semantics of the components is the subject of this study. Also, the analysis focuses on the principles of the nomination of the German astionemes. The study identifies the main principles of the nomination of astionemes in the German language.

Key words: *toponym, astionym, motivational attribute, nomination, component*

Имена собственные являются интересным объектом исследования в любом языке. Названия немецких городов представляют собой богатый эмпирический материал как в историческом, так и в словообразовательном отношении. В структурном плане названия городов (астионимы) представлены в нашем материале сложными словами. Наиболее частотными компонентами в основе номинации топонимов являются имена собственные.

Ю.Н. Мельникова отмечает, что соотношение мужских и женских имен в составе топонимов далеко не одинаково. Преобладание мужских имен, по сравнению с женскими, объясняется привилегированным положением мужчин в семье и обществе. В «фемининных» географических названиях нашли отражение, как правило, либо женские имена святых и покровителей (Annoberg, Marienbrunn, Theresienstadt), либо (в эпоху абсолютизма имена близких и возлюбленных королей, князей и баронов, которым они посвящали свои замки (Charlottenburg, Paulinenwäldchen).

Применив классификацию Мельниковой Ю.Н., в нашем материале были выделены следующие группы топонимов:

1. Топонимы, основу которых составляют мотивационные признаки, связанные с человеком, считаем возможным разделить на следующие подгруппы:

а) Географические названия, образованные от антропонимов (к антропонимам мы в нашем исследовании относим любые имена собственные: фамилия, личное имя, прозвище и т.д.). Общеизвестно активное участие антропомизации в образовании топонимов. Названия, мотивированные личными именами, носят «селенческий» или «владельческий» характер: это может быть глава рода (Sigmaringen, Eppingen), первопоселенец, влиятельный житель, обладающий данной территорией (Babenhausen, Sigmarsheim), святой, покровитель и т.п. (St. Gallen, St. Johannes, Ludwigslust).

Sigmaringen (алем. Semmerenga) — город в Германии, районный центр, расположен в земле Баден-Вюртемберг. Достопримечательность — живописный родовой замок династии Sigmaringen, в честь чего и назван город [8, с. 75];

Eppingen — город в Германии, в земле Баден-Вюртемберг. По всей вероятности город назван в честь предводителя рода Erpin, которые были здесь первопоселенцами [6, с. 186].

Babenhause (Hessen) — город в Германии, в земле Гессен. Подчинён административному округу Дармштадт. С немецкого «Baben» означает коммуна. Город изначально основывался как коммуна, затем с развитием промышленности коммуна перерастает в город, где меняется и название города [13, с. 5 - 14]

Ludwigslust - район в Германии. Центр района – город Ludwigslust. Район относится к земле Мекленбург — Передняя Померания. По всей видимости, город был создан по желанию священника или покровителя Людвига (Ludwig – Людвиг, Lust – желание);

б) географические названия, образованные от этнонимов – нарицательных имен для обозначения любого этноса (этнических групп, родов, племен, народов и т.д.). Сложная этническая система населения сегодняшней Германии отражена в этнотопонимах (Bayern, Sachsen, Thüringen, Franken, Schwaben, Hessen, Holstein, Sachsenhausen, Frankfurt, Schwabhausen, Frankenthal), которые дают ценнейшую информацию об истории формирования этнического состава, о направлениях миграций и ареалах межэтнических контактов племен, некогда населявших Германию [URL:<http://cheloveknauka.com/strukturno-semanticheskie-osobennosti-toponimov-nemetskogo-yazyka> (дата обращения: 20.03.2017)].

2. Топонимы, в основу которых положены мотивационные признаки, связанные с социумом, отражают жизнь и деятельность людей, населявших исследуемую территорию, их духовную культуру и религиозные представления. В данном классе топонимов Ю.Н. Мельникова выделяет следующие подгруппы:

а) Географические названия, отражающие религиозную жизнь социума, несут информацию о религиозных верованиях, обычаях, обрядах германцев, включая имена языческих богов (Bad **Godesberg** от Bad «купание, ванна», Gode от юж.-нем Gote «крестный отец, крестная мать», Berg «гора», **Wodenesberg** «гора Водана»,), культурных и культовых учреждений (**Wichdorf** от Wih «храм», Hargen от Harah «культовое место», **Dinklar** «место проведения тинга»), позднее – обозначения статуса служителей церкви (**Pfaffenhofen** от Pfaffer «священник», **Pfaffendorf** «деревня священника», **Abtsdorf** от Abt «настоятель церкви», **Münchhausen** от Münch «инок, монах», Hausen «здание, строение, помещение», **Münchweiler** от M?nch «монах», Weiler «небольшая деревушка, деревня», **Nonnenweiler** от Nonne «монархия, монашенка», Weiler «небольшая деревушка, деревня»), (Münster «большая церковь, монастырская церковь, кафедральный собор, погост», **Taufkirchen** от глагола taufen «крестить, окрестить, наречь, присваивать название», kirchen от Kirche «церковь», **Pfarrkirchen** от Pfarre «должность пастора, дом пастора, церковный дом, дом священника, церковный приход», kirchen от Kirche «церковь», **Kirchdorf** от Kirche «церковь», Dorf «деревня», Zell от Zella «внутреннее помещение античного храма», Kappeln от Kapelle «часовня», Kreuz «крест, крестец»), обозначения святых мест (**Heilbronn** от heilen «лечить, исцелять, лучший лекарь», Bronn – «источник, кладезь», **Heiligenhafen** от heilig «святой, святейший», Hafen «порт, гавань» **Heiligenstadt** от heilig «святой, святейший», Stadt «город, городской»);

б) топонимы, отражающие практическую деятельность социума, включают такие мотивационные признаки, как обозначение типа поселения, поместья, хутора, села / деревни, города т.п. (**Mannheim** от Mann «муж, мужчина, человек, рабочий», Heim «дом, очаг, приют» – дом рабочего человека, **Duisdorf** от Dust «пыль, пропыленный воздух», Dorf «деревня», **Mühlhausen** от Mühle «мельница», Haus «дом, убежище, здание», **Stubendorf** от Stuben «комната, цех, корпус»,), а также «маркирующих» пунктов (близ которых возникло первоначальное поселение и которые являются «знаковыми» для данной местности): дорог, улиц, бродов, переправ, мостов (**Salzweg** (дорога соли; место добычи соли) от Salz «соль», weg «дорога», **Bergstraße** от Berg «гора», Stra?e «улица», **Kreuzgasse** (перекрестный переулок или переход) от Kreuz «крест», Gasse «узкий проход, переулок, улица, проход, коридор», **Langenbahn** от lang «длинный», Bahn «дорога, трасса, траектория, путь, проезжая часть», **Frankfurt** от Franken «германские племена», Fuht «брод, мель, пережат, мелководье», **Osnabrück** от Brücke «мост, мостик»), мест для охоты и рыболовства (**Odenwald** (пустой лес, поляна) от oden «опустошать, делать пустынным, корчевать, пустеть, Wald «лес», **Lachwehr**

от Lach «горная сажень, надрез в коре дерева», Wehr «плотина»), пастбищ, лугов (**Stuttgart** «загон для лошадей»), полей, сельскохозяйственных угодий (**Feldberg** от Feld «поле, пашня, массив, участок», Berg «гора», **Samenfeld** от Samen «семя, зародыш», Feld «поле, пашня, массив, участок»), технических учреждений (**Hammerschiede** от Hammer «молоток, кузнечный молот» Schiede «рубка, резка», **Kohlenberg** от Kohlen «уголь», Berg «гора», защитных укреплений (**Wartburg** от Wart «хранитель, страж», Burg «крепость, укрепление», **Waltshut** от Walt «господствовать, царить», Hut «производство»), правовых учреждений (**Waibstadt** от weiba «управлять» Stadt «город», Reich «государство, империя, царство, рейх, богатый», от rihhi «правление»), торговых учреждений (**Altenmark** от alt «старый», Mark «рынок», **Donnermarkt** Donner «грохот, гром, грохотать», Mark «рынок»), мест проведения народных праздников, традиций (**Eierberg** от Ei «яйцо», Berg «гора», **Osterberg** от Ostern «пасха», Berg «гора») и др;

в) в основу топонимов, отражающих социальную стратификацию общества, положены мотивационные признаки, указывающие на классовую структуру, а также различные слои внутри классов и прослойки между классами (**Königsberg** от K?nig «король», Berg «гора», **Herzogenrath** от Herzog «герцог», rath «военное отдельное укрепление, крепостца», **Fürstenau** от Fürst «князь, государь, властелин, правитель», Au «река, пойменный луг, речная долина», **Fürstenfeld** от Fürst «князь, государь, властелин, правитель», Feld «поле, пашня, массив, участок», **Grafiing** от Graf «граф», **Grafenau** от Graf «граф», **Herrenstein** от Herren «господин, владелец, хозяин», **Schweinsberg** от свн. swein «слуга, прислуга»);

г) топонимы, отражающие профессиональную стратификацию немецкого общества, указывают на различные профессии (**Hirtendorf** от Hirten «пастух, пастырь», Dorf «деревня», **Müllersdorf** от Müller «мельник», Dorf «деревня», **Schreibersdorf** от Schreiber «писатель», Dorf «деревня», **Vogtdorf** от Vogt «наместник, управитель, начальник тюрьмы», **Feldschneider** от Feld «область деятельности», Schneider «портной», **Holzschuster** «депево», Schuster «сапожник»);

д) топонимы с оценочным компонентом содержат морфему, которая указывает на размер (**Großenhain** groß «большой», Hain «лесок», **Kleinkems** от klein «маленький», **Mecklenburg** «большая крепость», **Hohenstein** от hohen «высокий», Stein «камень», **Hohenzollern** от hohen «высокий», Zollern «таможенная служба», **Langenfels** от langen «длинный», Fels «камень, скала, утес»), период возникновения поселения (**Altdorf** от alt «старый», **Altenmark** от alt «старый», Markt «площадь, рынок», **Neuburg** от neu «новый», Burg «крепость, укрепление», **Neuhaus** от neu «новый», Haus «дом, здание»), личностное отношение (**Liebenstein** от Liebe «жизнь», Stein «камень, кирпич, драгоценный камень, брусоч», **Liebenwerda** (быть любимым (ой)) от Liebe «любовь», werda (устаревшее werden) «становиться, быть», **Reichenhall** от reich «богатый», Hall «холл, зал, корпус»);

е) названия, указывающие на события (**Güldenketten** от Gülten)-«платить оброк, оброк, долг», Kette «цепочка, цепь, ожерелье» (по одной из версий: гунны, варвары уронили золотую цепочку в колодец), **Schuhkauf** от Schuh «ботинок, башмак, туфля», Kauf «покупать, покупатель», **Halsbrücke** от Hals «шея, горло, горловина», Brücke «мост, причал, пристань») [URL: <http://cheloveknauka.com/strukturno-semanticheskie-osobennosti-toponimov-nemetskogo-yazyka> (дата обращения 20.03.2017)].

3. Географические названия, в основу которых положены мотивационные признаки, связанные с природой, отражающие физико-географические признаки объекта и особенности окружающей его среды. Ю.Н. Мельникова выделяет следующие подгруппы:

а) Названия, отражающие флору, широко представлены в немецком топонимиконе. Данные топонимы содержат в своем составе различные фитонимы – обозначения деревьев (**Buchenwald** от Buche «бук», Wald «лес» – буковый лес, **Birkenheim** от Birke «береза», Heim «дом, родина, очаг», **Lindau** от Linde «липа», Au «пойменный луг, долина, река» **Fichtelgebirge** от Fichte «ель, пихта», Gebirge «гора»), кустарников (**Mespelbrunn** от Mespel «мушмула», Brunn «колодец, источник, минеральный источник», **Brombach** от Brom

«цветущая ветка, ветка с плодами», Bach «ручей»), трав (**Bentheim** от binut «ситник»), сельскохозяйственных растений (Apolda «яблоня», **Pflaumenheim** от Pfaume «слива», Heim «дом, приют, кустарный»).

В проанализированных выше астионимах, нами были рассмотрены мотивационные признаки, лежащие в основе номинации сложных астионимов.

б) Топонимы, связанные с фауной, представляют собой большой интерес в том плане, т.к. дают информацию о наличии тех или иных животных – диких (**Auerbach** от Auer «тур», **Biberach** от Biber «бобр», **Eberswalde** Eber «кабан», **Wulfen** от Wolf «волк») или домашних (**Kuhbach** от Kuh «корова», **Roßbach** от Roß «конь, лошадь»), птиц (**Meisenheim** от Meisen «синица», **Kronach** от Kranich «журавль»), насекомых (**Käfersberg** от K?fer «жук», Käferstal от Käfer «жук», Tal «долина»), обитавших на данной территории. Наименования многих животных и птиц нашли свое отражение в топонимах, в которых содержится геральдическая символика (**Bärenstein** от B?r «медведь», **Falkenstein** от Falke «сокол»);

в) топонимы, обозначающие естественный рельеф и ландшафты, содержат некоторые уточнения «маркирующего» характера, но основной является именно природная среда (**Kalkgrube** от Kalk «известь, Grube «яма», **Silberberg** от Silber «серебро»);

г) топонимы, отражающие месторасположение объекта относительно уровня земли (**Hannover** от «am hoen Ufer», **Legetor** от lege «низкий»), относительно сторон света (**Ostende** от Ost «восток», **Westheim** от West «запад»), относительно других объектов (**Rechtenbach** от Recht «право», **Fürchtenberg** «передняя гора») получили весьма широкое распространение [URL: <http://cheloveknauka.com/strukturno-semanticheskie-osobennosti-toponimov-nemetskogo-yazyka> (дата обращения: 20.03.2017)].

4. В отдельную группу Ю.Н. Мельникова выносит абстрактные и метафорические номинации, связанные с легендами, сказаниями, поверьями, суеверьями и т.п. (**Gottesgnaden** от Gott «Бог», Gnade «благодать», Abgunst «неблагодарность, немилость», Abs «Азбука», Blauer Lappen) [<http://cheloveknauka.com/strukturno-semanticheskie-osobennosti-toponimov-nemetskogo-yazyka> (дата обращения: 20.03.2017)].

На наш взгляд, данная классификация дает представление об основных тенденциях процесса номинации географических объектов в немецком языке.

Все вышесказанное позволяет нам сделать следующие выводы:

1. Выявление типов топонимов на основании учета словообразовательной модели и мотивационных (номинативного) признаков, позволяют судить о наличии определенной взаимосвязи между структурно-семантическим типом топонима, периодом его возникновения и лежащим в его основе мотивационным признаком (обусловленным, в свою очередь, спецификой культурной и языковой «картины мира» соответствующего социума).

2. В группе ойконимов часто наблюдается обратная тенденция: названия небольших поселений сохраняются через века, нередко давая название большему поселению, городу, возникшему на их основе.

3. На каждом историческом этапе развития немецкого топонимикона преобладает та или иная структурная модель топонима. Для индоевропейского периода характерна деривация, обнаруживающая значительное число словообразовательных суффиксов.

4. Мотивационные признаки, лежащие в основе топонимических признаков, также обнаруживают определенную закономерность. Многие гидронимы и.е. периода образованы от корней со значением «вода, источник, ручей, река».

5. Названия физико-географических объектов германского периода указывают на рельеф местности, ландшафт и конкретные «маркирующие пункты», отмечающие локализацию топообъекта. В древневерхненемецком периоде с увеличением количества названий (число ойконимов во много раз превосходит число гидронимов и оронимов прошлых хронологических этапов) возникает необходимость более точного именования обозначаемого объекта, следствием чего является отражение в топокомпозициях нескольких мотивационных признаков. Следует отметить богатую «палитру» и многообразие номинативных признаков топонимов древненемецкого языка.

Список литературы

1. Мельникова Ю. Н. Стяжение и усечение в процессе образования топонимов немецкого языка // Вестник Ленинградского государственного университета 2001. № 13. – С. 23-26.
2. Мурзаев Э.М. Происхождение географических названий // Советская география: Итоги и задачи. – М.: География, 1960. – 37 с.
3. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. – М.: Наука, 1995. – 303 с.
4. Мурысов Р.З. Имя собственное в современном немецком языке. – Уфа: Башкирский Государственный Университет, 1983. – 90 с.
5. Мурысов Р.З. Топонимы в словообразовательной системе современного немецкого языка // Вопросы языкознания. – Уфа.: 1986. №4. – с.70-81.
6. Попов А. И. Географические названия: Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 181 с.
8. Пospelов Е. М. Топонимика и картография. – М.: Мысль, 1971. – 56 с.
9. Пospelов, Е. М. Географические названия России: Топонимический словарь. – М.: Книжная находка, 2002. – 352 с.
10. Пospelов Е. М. Имена городов: вчера и сегодня: Топонимический словарь. – М.: Русские словари, 1993. – 250 с.
11. Schmidt, W. Deutsche Sprachkunde/ Berlin: Volk und Wissen volkseigener Verlag, 1968. – 356 S.
12. Черникова Т. Морфемный анализ топонимов и принципы их номинации // URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_4/statti/26.pdf (дата обращения 20.03.2017)].
13. Хантимиров С. М. Ойконимы как компонент топонимики и лексико-семантической системы немецкого языка: автореф. дис. канд. филол. наук. – Уфа: 1996. – С. 5 – 14.
14. URL: <http://cheloveknauka.com/strukturno-semanticheskie-osobennosti-toponimov-nemetskogo-yazyka> (дата обращения: 20.03.2017)].

Мамаева М.Қ.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы

maken_59@mail.ru

МОДАЛЬ СӨЗДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. В статье рассматриваются грамматические особенности и область применения модальных слов. Для определения синтаксических свойств модальных слов, разбирается сочетание фразеологизмов с модальными словами. Фразеологизм в сочетании с модальными словами составляет сплошное сочетание, являясь сказуемым в предложениях. Модальные слова не изменяют синтаксические свойства слов, которые связаны с ними, а только имеет преимущественно модальное значение. Можно сделать заключение, что модальные слова «бар», «жoқ», «керек» в предложениях может служить отдельно, как сказуемое.

Ключевые слова: модальные слова, функциональная грамматика, модальность, вспомогательные слова

Summary. The article deals with grammatical features and using area of modal words. The combination of phraseology with modal words is considered, in order to determine the syntactic properties of modal words. Phraseology in combination with modal word constitutes a continuous combination, being a predicate in sentences. Modal words do not change syntactic properties of

words that are associated with them, but only has a predominantly modal meaning. It can be concluded that the modal words «бар», « жоқ», «керек» in sentences can be separately as a predicate.

Key words: modal words, functional grammar, modality, auxiliary words

Тіл білімінде модаль сөздер туралы біршама пікірлер айтылса да, олардың барлық қасиеттері толық ашылып, тілдің грамматикасындағы орны анықталған деуге болмайды. Қазіргі күнде модаль сөздерді атауыш сөздердің қатарына қосамыз ба, көмекші сөздердің қатарына қосамыз ба деген сұрау ашық жауапты талап етеді.

Қазіргі қазақ тілі материалдарына негізделіп жазылған оқулықтар мен сөздіктерде біз модаль сөздер деп есептейтін сөздер не шылау, не үстеулер құрамында қаралады. Мысалы, А. Ысқақовтың [1, 372], М.Ә. Қараевтың [2, 149] оқулықтарында *сияқты, секілді, тәрізді* дегендерді септеулік шылауларға қосса, 1967 жылы жарық көрген сөздікте *сияқты, тәрізді, секілді* дегендерді модаль сөздердің қатарына жатқызады [3, 243].

Модаль сөздердің көмекші не атауыш сөз қызметінде қолданылуын көмекші есім не көмекші етістіктермен теңестіруге болмайды. Көмекші есімдер ілік септікті зат есімнің мағынасын толықтырып, нақтылап тұрады. Ал көмекші етістіктер толық мағыналы жетекші етістіктің мағынасымен байланысты мағына білдіреді. Модаль сөздер есім сөздерге де, етістіктерге де тіркесіп қолданылады, бірақ мағынасы жағынан олар кең, сөйлемдегі ойға қатысты болады [4, 158].

Қазіргі дәстүрлі грамматикамызда сөздерді топтастырғанда сөздердің үш түрлі белгісін өлшем етіп аламыз:

- категориялды мағынасы;
- морфологиялық түрленуі;
- синтаксистік қызметі.

Осы үш ерекшеліктің үшеуі де модаль сөздердің өн бойынан табылады. Сондықтан модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде бөліп алу дау туғызбайтын нәрсе. Модаль сөздердің категориялды мағынасы – сөйлемде айтылған ойға айтушының көзқарасын білдіру [4, 161].

Модаль сөздердің берер мағынасы да әртүрлі. Түркі тілінде модаль сөздерді зерттеуші ғалымдар көбінесе оларды семантикалық топтарға бөледі. Мысалы, М. Садықова өзбек тіліндегі модаль сөздерді мағынасына қарай:

а) пікірдің шындығын, анықтығын білдіретін;

ә) пікірдің анық еместігін, күмәнді екендігін білдіретін сөздер деп екіге бөледі. Ш. Рахметуллаев та осылай екіге бөліп алып, әр топты әрі қарай мағыналық ерекшеліктеріне қарай жіктейді. Татар тілі грамматикасының авторлары модаль сөздерді 4 топқа бөлсе, әзірбайжан тілі грамматикасының авторлары 5 топқа бөледі. Ал Н.Е. Петров модаль сөздердің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы тең түсетіні, олардың лексика-грамматикалық мағынасы туралы сөз қозғайды [5, 19].

Қазақ тіліндегі модаль сөздер жайлы, олардың лексика-грамматикалық ерекшеліктері, қалыптасу көздері, семантикалық сипаты, қолданылу ерекшеліктері жайлы «Қазақ грамматикасында» жан-жақты сипатталған [6, 567-580]. Онда модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде қарастырып, бұлай жеке сөз табы ретінде қарастырудың неге негізделгендігін ашып көрсетеді: «Модаль сөздерді морфология тұрғысынан жеке сөз табы деп қарауға негіз болатын тірек, біріншіден, семантикалық белгісі – сөздердің грамматикалану сипаты болса, екіншіден, түрлену жүйесінің болмауы, үшіншіден, синтаксистік сипаты, яғни айтушының ойға деген өзіндік көзқарасын білдіре алуы болып табылады» [6, 576-577]. Бұдан әрі осы грамматикада, қазақ тілінде алпыстан сәл асатын модаль сөздер бар екенін атап өтіп, оларды семантикалық сипаты жағынан 8 түрге бөліп көрсетеді. Ал қолданылу ерекшелігіне байланысты үш топқа бөліп: 1) сөйлемде тек қыстырма мүше қызметінде, 2) тек баяндауыштың шылауында көмекші мүше қызметінде, 3) болжал мәнді *мүмкін* модаль сөзінің әрі синтаксистік қыстырма мүше позициясында, әрі қимыл есімді баяндауыштың шылауында көмекші қызметінде қолданылатынын атап айтады.

Ал қазақ тілінде көмекші сөздер жайлы зерттеу жұмысын жүргізген ғалым М. Оразов модаль сөздерді лексикалық мағынасына қарай 10 топқа бөледі [4, 162] және бұл сөздердің синтаксиске қатысы жөнінде де біраз ойлар айтады.

Модаль сөздер синтаксистік қызметі жағынан да басқа сөз таптарынан ерекшеленеді. Ең алдымен, олардың екі түрлі қызмет атқаратындығын айтуға болады:

сөйлемнің баяндауышы ретінде;

сөйлемнің оқшау мүшесі ретінде қолданылады [4, 167], - дейді.

Енді модаль сөздердің сөз тіркесіне қатынасы және синтаксистік қызметі жайлы сөз тіркесін зерттеп жүрген ғалымдарымыздың пікірлеріне жүгінейік.

Модаль сөздер сөйлемде, біріншіден, синтаксистік байланысқа түспейді, екіншіден, өздігінен сөйлем мүшесі бола алмайды. Модаль сөздер көбінесе сөйлем ортасы мен соңында келеді [7, 68] дейді де, осылай модаль сөздердің синтаксистік қызметі жайлы қарама-қайшы пікірлер басталады. Бұл ойды айтқанда автор *бар, жоқ* сөздері жайлы айтпайды әрі бұл сөздерді модаль сөздердің қатарына қоспайды. Профессор М. Балақаев *бар, жоқ* сөздері жайлы оларды қандай сөздерге жатқызу жайлы айтпағанымен, олардың сөйлемде жеке тұрып баяндауыш болатыны және өткен шақ есімшемен тіркесіп күрделі баяндауыш болатыны жайлы атап көрсеткен еді [8, 105-106].

Екінші бір дау туғызатын пікір – модаль сөздердің сөйлем ортасында келуі. Автор бұл жерде *Асан сияқты бала келді* деген, сөйлемді талдайды: *келді* - баяндауыш, *бала* - бастауыш. *Асан* сөзіне сияқты сөзі тіркескендіктен *Асан сияқты* - анықтауыш болды деп түсіндіреді. Бәрі дұрыс. Бірақ модаль сөздер жайлы айтылған анықтаманы еске алсақ былай еді ғой: Тілімізде сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы жөніндегі сөйлеушінің пікірін білдіретін арнаулы сөздерді модаль сөздер дейміз [9, 241].

Сияқты сөзі сөйлем ортасында келгенде сөйлем мазмұнына емес, жеке *Асан* сөзіне қатысты ойды білдіріп тұр. Т. Сайрамбаевтың пікірінше, модаль сөздер сөйлем ортасында, аяғында келіп, синтаксистік байланысқа түспейді, сөйлем мүшесі бола алмайды, бірақ өзі тіркескен сөздің грамматикалық мағынасын өзгертеді. Ал М. Оразовтың айтуынша, модаль сөздер сөйлемнің баяндауышы болады, оқшау мүшесі ретінде қолданылады, яғни синтаксистік байланысқа түседі. Академиялық оқулықта модаль сөз тұтас сөйлемнің мазмұнына қатысты айтылатын пікір делінсе де, мысалдардан модаль сөз тек сөйлем мазмұнына емес, жеке сөзге де қатысты қолданылатынын байқадық. Мұнан байқағанымыз жалпы модаль сөз, оның орны, қызметі, оған қандай сөздер жатады деген мәселе әлі де зерттеуді қажет ететіндігі даусыз.

Модаль сөздердің сөз тіркесіне қатысы жөнінде басы шешілмеген мәселе әлі де жетерлік. Фразеологизмнің модаль сөздермен тіркесін талдау, мүмкін осындай шешуі қиын мәселелерге жауап алып көрерміз.

Фразеологизм де модаль сөздермен түйдекті тіркес құрайды. Біздің әдебиеттен жинаған мысалдарымызда фразеологизмдердің төмендегі модаль сөздермен тіркесуін кездестірдік: *сияқты, секілді, тәрізді, шығар, керек, бар, жоқ, көрінеді, мүмкін, екіталай, т.б.*

Фразеологизмнің сияқты, секілді, тәрізді модаль сөздерімен тіркесуі: Нарша да жүдеп отыр дейді. Оның да **көңілі сынық сияқты** маған (М. Әуезов). Аты бір нәрседен белең алып, жалт бергенде, Шермектің ебедейсіз тоқымы қолбаң етіп, ер тоқымды құшақтай, аттан **қалпақтай ұшқан секілді** болды (Б. Майлин). Бірақ қарызға батайын десе, бұрынғы қарыздары **табанын күйдірген тәрізді** (С. Мұқанов).

Бұл сөйлемдердің бәрінде *сияқты, секілді, тәрізді* сөздері әртүрлі мағынадағы фразеологизммен (бірінші сөйлемде есім мәнді фразеологизммен, екінші, үшінші сөйлемдерде етістік мәнді фразеологизммен) түйдектеліп баяндауыш қызметінде жұмсалып тұр. Сөйлеуші өз пікірін образды түрде, бірақ болжаммен жеткізді. *Бірінші* сөйлемде *сияқты* сөзі сөйлем ортасында дегенмен бұл жерде сөйлем мүшелерінің орны ауыстырылып қолданылған, модаль сөз баяндауыштың құрамында, сөйлемдегі айтылған ойға көзқарасын білдіру арқылы нақтылап тұр. *Екінші* сөйлемдегі *секілді* сөзі *бол* көмекші етістігімен бірге

фразеологизммен түйдектеліп, күрделі баяндауыш жасап тұр. *Үшінші* сөйлемде фразеологизмнен болған баяндауышқа түйдектеліп, оған болжам мағынасын үстеп тұр. Бұдан шығатын қорытынды - *сияқты, секілді, тәрізді* сөздеріне қатысты төменде айтылған пікірлерге толық қосыламыз. “*Сияқты, секілді, сықылды, тәрізді* сөздері сөйлем құрамында екі түрлі мағынаны білдіреді: біріншісі - ұқсату, теңестіру мағынасы, екіншісі - болжалдықты, долбарлықты білдіру мағынасы. Аталған сөздер болжалдық, долбарлық мәнін тек баяндауыш құрамында тұрып білдіреді. Мұндай жағдайда олар модаль сөздің қызметін атқарады” [10, 55].

Фразеологизмнің керек, мүмкін, екіталай модаль сөздерімен тіркесуі: Біз тура Шәкеннің өз бетіне бір **таңба салуымыз керек** (Ғ. Мұстафин). Мал сенің өзіңе, қала берді ана үбірлі-шүбірлі **сары қарын балаларыңа керек** (Ә. Нұрпейісов). Олар алдын ала ескертпей, аяқ астынан **сау ете түсуі** де мүмкін (Қ. Жұмаділов). *Біз операцияладық. Бірақ алде де мал болуы* екіталай (Е. Оразақов). *Керек модаль сөзі сөйлемдегі амал-әрекеттің қажеттілігін білдіреді. Бірінші сөйлемде етістікті фразеологизмге түйдектеліп қимыл-баяндауыш құрамында болса, екінші сөйлемде есімді фразеологизммен барыс септігі арқылы тіркесіп тұр. Бірақ бұл сөйлемдегі керек модаль сөзі - дара баяндауыш. Келесі сөйлемдегі мүмкін, екіталай модаль сөздері сөйлемдегі айтылған ойға жорамал, шамалау мағынасын үстейді, сөйлемдегі тұрақты тіркестен болған баяндауыш құрамында түйдекті тіркес жасап тұр.*

Фразеологизмнің көрінеді, шығар модаль сөздерімен тіркесуі: Аман деген қит етсе **қол жұмсайтын көрінеді** (Ғ. Мұстафин). Ұлпан байғұс **бір жасап қалған шығар** (Ғ. Мүсірепов). - Тулап кетті ғой! - деді Гительман кеткен соң. - **Қытығына тиген шығармыз** (Ғ. Мұстафин).

Көрінеді, шығар модаль сөздері есімшелі фразеологизмдермен күрделі баяндауыш құрамында түйдектеліп, сөйлемге сөйлеушінің жорамал, болжам мәнді көзқарасын үстейді. Соңғы сөйлемде шығар модаль сөзі баяндауыш қызметінде морфологиялық өзгеріске ұшырап, жіктік жалғауын қабылдаған. *Фразеологизмнің бар, жоқ модаль сөздерімен тіркесуі:* Найманның ішінде **шіріген жұмыртқа бар**, білемін (М. Әуезов). Аздаған **көрсе қызарлығың бар**. Бірақ мұның бәрі кейін өзінен-өзі қалады (Ә. Нұрпейісов). Тәкежан аулы Базаралының ереуіл сөзіне **былқ еткен жоқ** (М. Әуезов). Менің сізбен ешқандай **бас араздығым жоқ**, айтсам жөнін айтам (М. Иманжанов).

Алғашқы екі сөйлемде *бар* сөзі фразеологизмнен болған бастауышпен қатар тұрып, жеке баяндауыш қызметінде, сөйлеушінің айтылған ойға көзқарасын құптау, мақұлдау пікірін көрсетеді. Үшінші мысалдағы етістік мәнді фразеологизм *жоқ* модаль сөзімен түйдектеліп күрделі баяндауыш құраса, төртінші мысалда есім мәнді фразеологизм *жоқ* сөзімен тіркесіп тұр, бірақ екеуі екі басқа мүше: фразеологизм - бастауыш, *жоқ* сөзі - жеке баяндауыш.

Жоқ сөзі жеке баяндауыш болғанда да, фразеологизммен түйдектеліп күрделі баяндауыш болғанда да сөйлеушінің айтылған ойға қарсы пікірін білдіріп тұр.

Фразеологизм мен модаль сөздердің тіркесінен байқағанымыз, *біріншіден*, модаль сөздер есім мәнді модаль сөздер, етістік мәнді модаль сөздер деп бөлінбейді, олар өзі тіркескен фразеологизмнің мағынасына сай, яғни есім мәнді фразеологизммен түйдектелсе, есім баяндауыш, етістік мәнді фразеологизммен түйдектелсе, етістік баяндауыш қызметінде жұмсалады.

Екіншіден, *бар, жоқ, керек* модаль сөздері есім мәнді фразеологизммен тіркескенде жеке баяндауыш, етістік мәнді фразеологизммен түйдектеліп күрделі баяндауыш қызметінде жұмсалады. Бұдан шығатын қорытынды, модаль сөздер фразеологизммен тіркескенде тек баяндауыш қызметінде болады.

Үшіншіден, модальдық мағына үстейтін қыстырма сөздер (*мүмкін, рас, екіталай, т.б.*) де сөйлем соңында келгенде баяндауыштың құрамында фразеологизммен түйдектеледі.

Төртіншіден, нақты модаль мағыналы сөздер (*сияқты, тәрізді, керек, шығар, көрінеді, бар, жоқ*) сөйлем соңында фразеологизммен түйдектеліп күрделі баяндауыш болғанда бастауышпен жақтық қиысуда болады, яғни жіктік жалғауын қабылдайды.

Бесіншіден, модаль сөздер өздері тіркескен фразеологизмнің синтаксистік қызметін өзгертпейді, оған тек модальдық мағына ғана үстейді, түйдекті тіркес құрайды.

Пайдаланған әдебиет:

Бісқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

Қараев М.Ә. Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 216 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1967. – Т.1. – 623 б.

Оразов М. Көмекші сөздер. – Ташкент, 1997. – 2-кітап. – 184 б.

Петров Н.Е. Модальные слова в якутском языке. – Новосибирск, 1984. – 78 с.

Қазақ тілі грамматикасы. ҚазССР ҒА. 1-бөлім. Морфология. – Алматы, 1967. – 532 б.

Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы, 1991. – 168 б.

Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1966. – 334 б.

Қазақ тілі грамматикасы. ҚазССР ҒА. 1-бөлім. Морфология. – Алматы, 1967. – 532 б.

Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 319 б.

Меджитова Эдибе Назимовна
Старший преподаватель кафедры
крымскотатарской филологии факультета
крымскотатарской и восточной филологии
КФУ им. В.И. Вернадского
medzhitova-ydi2008@yandex.ru

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ЧЁЛЬ ШИВЕСИНДЕ СОЙ-СОПЛУКЪНЫ БИЛЬДИРГЕН ТЕРМИНЛЕР

Резюме. Объектом исследования явились термины родства в северном (степном) диалекте крымскотатарского языка. Были исследованы лексические особенности терминов родства указанного диалекта, они подверглись сравнению с нормами литературного языка, поскольку обладают рядом особенностей в смысловом и формальном отношениях. В работе «термины родства в северном (степном) диалекте крымскотатарского языка» собраны и рассмотрены семантические особенности и фонетические видоизменения основных терминов родства данного диалекта. Определены семантические расхождения в терминах родства в крымскотатарском литературном языке и в его северном диалекте. Очерчены географические зоны употребления некоторых из них. Кроме того, была сделана попытка определить этимологию наиболее спорных терминов родства, н-р: апще (бабушка).

Тюркий тиллерде сой-сопрукъ терминлери бир сыра ильмий ишлернинъ объекти олдылар. Оларнынъ фонетик вариантлары, семантик ве грамматик хусусиетлери къыясланды, айры ишлерде оларнынъ этимологиясына багъышланды. Сой-сопрукъ терминлери догърудан-догъру хоранта ичи мунасебетлеринен багълы олгъаны себебинден, оларнынъ эсацен этнолингвистик тедкъикъаты кечирильди.

Къырымтатар тилининъ сой-сопрукъ терминлеринен багълы лексиканынъ болуги А. Меметов тарафындан «Лексикология» дерслигинде тедкъикъ этильгендир.

Шуны къайд этмек керек ки, къырымтатарларнынъ арасында аиле ичи мунасебетлерине пек буюк эмиет берильген ве берильмекте. Шунунъ ичюн сой-сопрукъ терминлерининъ деталлешкен системасы ишленип чыкъарылгъан эди.

Сой-сопрукъ терминлерининъ лексик хусусиетлери. Къырымтатар тили чѣль шивесининъ сой-сопрукъ терминлери эдебий нормаларына бакъкъанда ве башкъа шивелерине бакъкъанда мана ве шекиль джеэтинден бир сыра хусусиетлерге маликтир. Шиведе къулланылгъан дженге (енге), аба (тата), балдыз (апайнынъ къыз къардашы), кишабам (бабанынъ кучюк къыз къардашы), кишакъам (бабанынъ кучюк къардашы), апше (къартана), акъа (агъа), тота (тата) сѣзлери шекиль джеэттен айырылалар. *Аба, тота, акъа* сѣзлерининъ семантик хусусиетлери кениш территорияны къаплап ала эди, *нене/нени, апше* сѣзлери тек Кезлев ве Сакъ шеэрлерининъ дживарларында къулланмакъта эди. *Аба* сѣзюнинъ ана манасында, *нени* ве *апше* сѣзлерининъ *къартана* манасында къулланылувы тек Керч дживарларыны къаплап ала эди.

Балдыз «апайнынъ къыз къардашы». Махмуд Къашгъарийнинъ лугъатында бу сѣз айны шекильде ве айны манада къайд этиле (ДЛТИ, 54). Чѣль шивесинде балдыз ерине *къайынсинъи* я да *къайынсинъли* сѣзлери къулланыла. Бу сѣз узбек, уйгъур тиллеринде де расткеле.

Семантик денъишмелер *къайын* «акъайнынъ кучюк къардашы» термининде де корюнмекте. Къайын сѣзю *къадын//къатын* «апай, къары» сѣзлерининъ денъишкен фонетик шеклидир. Тува тилинде қат(ын), хакъас ве шор тиллеринде *хазын* (мында *й//з//т//д* тутукъларынынъ алмашувыны коремиз). Тува ве якут тиллеринде *къайын//къадын* сѣзлери тек апайнынъ союна менсюп олгъан къадын-къызларгъа аиттир. Сой-сопрукъ анълаткъан терминлерининъ семантик фаркълашувы тек тюрлю тюркий тиллерде дегиль де, амма бир тильнинъ чешит шиве ве агъызларында да олмакъ мумкюн. Меселя *аба* сѣзю чѣль шивесининъ Керч этрафында ана манасыны ташый, Эски Къырым этрафында исе тата//апте манасыны ташый эди.

Апше термини Кезлев ве Сакъ этрафларында кениш даркъалгъан эди. Бу сѣз сой-сопрукъ терминлерини огренген башкъа ильмий эсерлерде де расткельмей.

Къадимий тюрк ядикярлыкъларында *ара* сѣзю расткеле, *аси ара* – яшлары буюк адамларгъа аит олгъан сой-сопрукъ термини, әчә «апте, тата», әчi «яшлы апай», эски узбек тилинде *ана*. Земаневий уйгъур тилинде ача «тата, апте» манасында къулланыла. Бойлеликнен, апа термини, къадимий тюрк ядикярлыкъларындан башлап шимдики замангъадже, ашагъыдаки шекиллерни ташый: *ана, ачи, ара, әчи, әчә*. Къырымтатар тилининъ чѣль шивесинде *апше* шеклини къулланамыз. Бу сѣз, фикиримиздже, *ана* ве *әчә* къысымларына болуне. Сѣз ичиндеки олып кечкен сес денъишмелери ачыкъ-айдын корюнмекте.

Ача//әчә компонентини *къудапше* «эништемнинъ анасы» сѣзюнинъ теркибинде де айырмакъ мумкюн. Базы бир тедкъикъ ишлеринде къудапше, къудагъай//къудагъый терминлери морфологик ёлунен *къуда* сѣзнинъ негизине *-ща//ча, -гъай//гъый* ялгъамалары къошулып япылгъан деп эсаплана. Башкъа ишлерде исе *къудапше, къудагъай//къудагъый* сѣзлери эки тамырдан мейдангъа кельген деп сайыла. *Къуда* сѣзю монгъол тилинден кирмек мумкюн деген фикир бар, чюнки монгъол тилинде *худа, худ* сѣзлери тюркий тиллерде олгъан мананен айныдыр. *Худа//худ, къуда* терминлери киев ве келиннинъ къардашлары, буюк агъалары, бабаларына нисбетен ишлетиле. Киевнинъ кучюк къардашларыны анълаткъан *къуда бала* термини ишлетиле. Эки тарафнынъ къызлары ве яш къадынларына исе *къудаша* деп айтыла. Бундан *къудапше* термини эки сѣзнинъ *къуда + ача// әчә* къошулувындан мейдангъа кельди деген нетидже де чекмек мумкюндир.

Къадимий тюркий тильде *өг* сѣзю ана манасында ишлетиле эди (ДЛТИ, 378). **-й** ялгъамасы сой-сопрукъ терминлерине къошулувы табиий процесстир, тенъ.: *апай, бабай, акъай, абай*. Сагъыр сеснен биткен негизлерге къошулып, бу ялгъама **-ай/-йы** шекиллеринде ишлетиле. Бойлеликнен, *къуда+өг+ай//ый къудагъай//къудагъый* шекиллерини мейдангъа кетире, *г* исе интервокаль позициясында *гъ* сесине кече.

Чѣль шивесиндеки *акъа* сѣзю (эдебий тилимизде *агъа*) агъа, дайы, эмдже, эм анна эм де баба тарафындан буюк агъа ве кучюк къардаш манасында ишлетиле, узбек, къыргъыз, туркмен, азербайджан, гагауз ве татар тиллеринде – *агъа*, къадимий тюркий тильде – *ақа*

(СМЕ, 359), чуваш тилинде *акка*, монгол тиллеринде *аха*, *ах* шекиллери кьулланыла, кьазах тилинде *эке*. Къадимий *акъкъа* термини, биринджиден, баба манасында кьулланылган, экинджиден, агъа я да тата манасында, учюнджиден, догъмушларнынъ буюги, баягъы яшында олган акъай манасында, дёртюнджиден, къартбаба (бабанынъ бабасы) манасында, бешинджиден, дайы, эмдже манасында ве акъайгъа урьмет бильдирген хытап шеклинде кьулланыла. Бу манада чэль шивесинде *акъам* формасы ишлетиле. Тюркий тиллернинъ чокъусунда даркъалган *акъкъа* сёзюнинъ меркезий манасы – бу, башкъа сой-сопрукъ бильдирген терминлерде олганы киби, хоранта-сой-сопрукъ мунасебетлериндеки буюклик гъаесидир. Шунынъ ичюн мында баба, къартбаба, яшы буюк олган акъай, дайы я да эмдже маналары устюн олган мана эсаплана.

Къырымтатар тилининъ чэль шивесинде *акъа//акъам*, *аба//абам* лексемаларынен бирликте *кищакъам* ве *кищабам* шекиллери де даркъалган эди. Бу сёзлер эки компоненттен ибарет олып, биринджи кысымы кишкене (кучюк) сёзюнинъ кыскъартылган формасында ишлетиле ве кишакъам ананынъ кучюк къардашы, кишабам анамнынъ кучюк кызыкъардашы манасыны ташыйлар.

Тота термини къырымтатар тили чэль шивесинде буюк тата, апте, тизе ве ала маналарында, бундан да гъайры яшы буюк къадынларгъа урьмет бильдирген манада *тотай/тотам* шекиллеринде кьулланыла. Бу термин кьазах шиве ве агъызларында я буюк агъа я да буюк тата манасында расткельмек мумкюн, татар тилинде *тэтей/мутай* сёзю «тата, апте», «тизе» маналарында кьулланыла.

Аба термини къырымтатар тили чэль шивесинде ана, тата, апте, тизе, ала маналарында ишлетиле. Ана манасында *аба* терминининъ манасы этимологик лугъатларда экинджи сырадаки мана деп эсаплана. Онынъ биринджи, энъ эвеля пейда олган манасы баба, хорантадаки буюк акъайлар, эмдже, къартбаба (баба тарафтан) ве буюк акъайларгъа хитап манасыдыр. Бойле манада бу сёз къырымтатар тилинде ве шивелеринде расткельмей. Чэль шивесиндеки *аба* шекли къадимий тюркий *ана* шеклинден келип чыккъандыр, бу сёз шивемизден гъайры турк шивелернинъ эксериетинде, туркмен, татар шивелеринде расткельмекте. Юкъарыдаки кетирильген маналардан гъайры аба термини агъа я да дайы-эмдженинъ апайы, огей ана манасында ве, ниает, эписи буюк апайларгъа нисбетен ишлетильген сёздир. Онынъ урьмет бильдирген я да хитап шекли *абам* я да *абай*.

Апай термини чэль шивесинде къадын, омюр ёлдашы манасында ишлетиле. Бу сёз апа шеклининъ хитап я да мураджаат шеклидир. Буны эм сёзнинъ морфологик теркиби эм де эсас манасы исбатлай: *ана+й*.

Анакъай сёзюнинъ лингвистик ареалы олдукъча сынъырлыдыр, бу – Алтай, Сибирь, базы тюркий тиллер ве туркмен тилининъ бир къач шивесидир. Къырымтатар тилининъ чэль шивесинде къадын, апай, омюр ёлдашы манасында кьулламакъта. Сёз эки тамырдан *ана + акъай* я да *ана + -къай*. Бу элементлер тюркий ве кысмен монгол тиллеринде къайд этильгендир. Сёзнинъ биринджи элементининъ мана юкъарыда бакъылып чыккъылды, экинджи элементи *-къай* исе кыпчакъ тиллеринде охшав-кучюльтюв ялгъамасы оларакъ беллидир.

Нене я да *нени* терминининъ келип чыккъышы бир сыра суаль догъурмакъта. Бу сёз Кезлев ве Сакъ дживарларында «ана» манасында ишлетиле эди. Сёзнинъ бойле шекли башкъа ич бир тюркий тильде расткельмегени ичюн, фикримиздже, *нени* сёзю «анне» шеклинден келип чыккъышынынъ итималы бар. Анне сёзю турк тилинде, къарач.-балкъ., татар шивелеринде эннэ шеклинде кьулланыла. Къырымтатар тили чэль шивесинде метатеза нетиджесинде бу сёзнинъ *нене* шекли пейда олмасы мумкюндир. Сёзнинъ пейда олувы акъкъында даа бир фикир – бу сабий тилинден келип чыккъышыдыр (лепетное происхождению).

Къардаш ве кыыз къардаш терминлеринен бирликте чэль шивесинде *мата(м)* ве фонетик варианты оларакъ *бата(м)* сёзю кьулланыла эди. Бу термин тек Керч дживарларында яшаган халкънынъ тилинде ишлетильгендир. Джанкъой, Кезлев, Сакъ

этрафларында бу манада *када//кадай* лексемалары кьулланыла. Башкьа тюркий тиллерде бойле шекиллер расткельмей.

Кучюк кьыз кьардаш манасында кене де Керч этрафларында *синъли//синъни* шекиллери ишлетиле эди. Бу сёзлер сийрекче ишлетилип, шимдики заманда аман-аман кьуланувдан чыкьты десек, янъылмамыз. Эписи менбаларда кучюк кьызкьардаш манасында [акъайынынъ кучюк кьыз кьардашы - ДТС], кьыргъыз, ногъай, кьазах тиллеринде кьыз кьардаш манасында кьулананыла. Сёзде 3-юджи шахыс **-и** мулькиет ялгъамасы мевджуттыр: **синъил+-и > синъли > синъни**. Къайын ве синъли сёзлернинъ къошулувынен япылгъан къайынсинъли сёзю чёль шивесинде апаынынъ я да акъайынынъ кучюк кьызкьардашы манасыны ташый.

Апай, къадын манасында чёль шивесинде апакъай//апай лексемасынен бирликте *бике* термини кениш кьулананыла эди. Бу сёз турк тили ве шивелеринде «ханым, байбике манасында», тат., баш. тиллеринде «барыня», турк, баш. шивелеринде «корюмдже» маналарында расткеле. Эвнинъ саибини анълатмакъ ичюн эм *акъай*, эм де арап тилинден кирген *къоджа* лексемалары кьулананылмакъта.

Термин *дженъге//дженъги//дженъгий//дженъе* (эдебий шекли «енге») огренильген шиведе уйкен агъанынъ апайы, дайы ве эмдженинъ апайлары ве бутюн башкьа буюк догъмушларнынъ апайлары манасында кьулананыла. Этимология джеэтинден бу сёзни эки компонентке больмек мумкюндир, ве сёзнинъ экинджи кьысмы къадимий тюрк екӓ «тата» (ДТС, 157) сёзюнинъ къалымтысы олмакъ мумкюн.

Юкъарыдаки керильген материалларнынъ анализи кьырымтатар тили чёль шивесининъ соп-сопрукъ терминлери бир сыра тек озюне хас олгъан хусусиетлерини косьтере. Специфик терминлер эм айры агъызларда, эм де бутюнлей шиведе кьулананыла. Тень.: *мата, аба, тота* терминлери Керч агъызларында ишлетиле, *нене//нени, анице* терминлери Кезлев ве Сакъ агъызларында кьуланмакъта. Бунынънен берабер, огренильген шивелернинъ сой-сопрукъ терминлерининъ системасы умумтюрк сой-сопрукъ системасынынъ девамы десек де янъылмамыз. Къыяслагъан бир сыра терминлеримиз эм чёль шивесинде, эм башкьа тюркий тиллерде, эм де къадимий тюркий тилинде акс этильгендир. Бакъылып чыкьылгъан терминлер алимлернинъ ашагъыдаки фикирлерининъ исбаты да олып келелер. Эсас фикир шунда эди ки, тюркий тиллердеки сой-сопрукъ бильдирген терминлернинъ эсас кьысмы тюркий тиллернинъ чешит группаларгъа болюнмесинден эвель, яни къадимий тюрк девирде олып кечкендир. Бу лексик-семантик группасынынъ эсас терминлери, меселя: *ана, кьыз, огъул, кьардаш, киев* земаневий тюркий тиллернинъ эписинде я да чокъусында даркъалгъаны шу фикирнинъ делили олмакътадыр.

Литература:

1. Исмоилов И. Туркий тилларида кавм-кариндошлик терминлари. Тошкент. 1966.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. с.359.
3. Меметов А.М. Лексикология крымскотатарского языка. Учебное пособие. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2000. с. 93.
4. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские лексические основы на букву «к». Выпуск второй/ отв. ред. Г.Ф. Благова. Москва. «Индрик», 2000. – 265 с. 102.
5. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские лексические основы на буквы «л», «м», «н», «п», «с» / Ин-т языкознания. - М.: Вост. лит., 2003. –446 с. 266.
6. Айдаров Т. Проблемы диалектной лексикологии и лингвистической географии. – Алма-Ата, Рауан, 1991. с. 224.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на гласные. Москва. «Наука». 1974. с. 54-55, 158-159. 768.
8. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на букву «б». Москва. Наука. 1978. 350 с. 134.

Момынова Б.Қ.
ф.ғ.д, профессор
ҚР ҰҒА, А.Байтұрсынұлы ат. ТБИ
Қазақстан Республикасы, Алматы

ДЫБЫС ЖӘНЕ ДЫБЫС ТҮРЛЕРІ БЕЙВЕРБАЛДЫ МӘДЕНИ КОД РЕТІНДЕ: МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамның көзі, құлағы, мұрны, тілі, терісі арқылы сезінетін құбылыстардың бәрі де адам тәрбиесіне жатады.

Болашақтың адамын тәрбиелейміз дегенде адамның барлық мүшелері арқылы сезілетін, танылатын, білінетін, көрінетін, естілетін дүниенің бәрі де адам тәрбиесіне кіреді, бірде-бірін ескермеуге болмайды деп есептеу керек.

(Ғ.Мүсірепов)

Резюме. Поскольку язык считается механизмом сбора, хранения и переработки языковой информации, то безусловно мы можем найти эмоции и информацию о эмоциональных концептов. Это гнев и ярость, месть, радость, восторг и другие эмоции, опознание данных эмоциональных концептов определяются с помощью анализа языковых приемов, сочетаний и фраз. Эмоциональные коммуникации в основном осуществляются с помощью невербальных приемов. С данной точки зрения художественный текст считается невербальным миром эмоции. Эмоциональная коммуникация формируется непосредственно через невербальные элементы. А слова как бы играют роль моста между вербальными и невербальными элементами и являются проводником более глубокого познания мира невербальных эмоций. Одним из видов передачи такой информации являются виды голосовых невербальных элементов выступающих в роли культурного кода, что рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: язык, вербальный элемент, невербальный элемент, код, фонация, просодика, эмоциональная коммуникация, языковая информация.

Summary. As language is considered the mechanism of collecting, storage and processing of language information, certainly we can find emotions and information about emotional concepts. It is anger and rage, revenge, joy, delight and other emotions, an identification of these emotional concepts identified by the help of the analysis of language receptions, combinations and phrases. Emotional communications are generally carried out with the help of nonverbal receptions. From this point of view the art text is considered the nonverbal world of emotion. Emotional communication is formed directly through nonverbal elements. And words play a role of bridge between verbal and nonverbal elements and emotions are a conductor of deeper knowledge of the nonverbal world of emotions. One of types of transfer of such information are types of nonverbal voice elements as a cultural code that is considered in this article.

Key words: language, verbal element, nonverbal element, code, fonation, prosodics, emotional communication, language information.

«Код» ұғымы лингвистикаға семиотикадан ауысты, ол мазмұн межесінің жеткізу межесіне сай болуы заңдылығына негізделеді. Код арқылы белгінің мәні айқындалады, интерпретатор ақпаратты «окиды», зерделейді. Ал «оку», зерделеу ережесін мәдениет белгілейді. Яғни оку интерпретатордың мәдени хронотопы, мәдени құзыретіне байланысты болады. Кодты түсіну үшін ертеден қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан, атадан балаға мұра болып ауысқан, санада кодталған этномәдени ақпаратты білу керек. Кодтарды бірнеше түрге бөлуге болады. Қарапайым кодтарға сандық кодтар, телеграф кодтары, сигналдар жатады, ал тілдегі мәдени кодтар – аса күрделі кодтар, олар тілдің ерекше қызметіне байланысты қалыптасқан.

Орыс тіліндегі үлкен мәдениеттану сөздігінде «мәдени код» терминіне мынадай анықтама берілген: 1) ключ к пониманию данного типа культуры (дописьменный, письменный, экранный периоды); 2) совокупность знаков (символов), смыслов (и их комбинаций), которые заключены в любом предмете материальной и духовной деятельности человека [1].

Сөйлеудің көмекші құралдары бірнеше бөліктерден, атап айтқанда, таңбалар жиынтығынан, дыбыстық қосалқы құралдардан, дене арқылы жасалатын қимыл әрекеттер мен ым-ишараттардан құралады. Мақалада дыбыс түрлерінің ұлттық санадағы мәдени код ретінде атқаратын қызметтері сөз болады.

Фонациялық-просодикалық амалдар қандай мәтіндерде көп кездеседі дегенде, әрине, тіл ұшына көркем мәтіндер ілігеді. Өйткені, көркем мәтіндер адам сезімі мен жан-дүниесінің қоймасы іспетті, ал дауыс түрлері, үн ырғақтары сезімді, көңіл-күйді жеткізудің аса оңтайлы коммуникативтік құралдары саналады. Көркем шығармаларда адамның қуанышы, ашуы, ызасы, шаттығы, көтеріңкі көңіл-күйі т.б. – бәрі де көрініс табады және де «эмоцияның көркем мәтінде вербалдануы ақпарат жеткізу тұрғысынан кәдімгі сөйлесу кезіндегіге қарағанда әлдеқайда көп ақпарат жеткізіп, көп жүк арқалайды. Себебі көркем мәтіндер белгілі бір эмоция қалай жеткізілуі тиіс дегенде «стильденген, көркемделген эмоцияны көріністендіре (реперзентация) алады», – дейді бұл тұрғыда зерттеуші Я. А. Покровская [2].

Тіл ақпараттарды жинақтайтын, сақтайтын және өңдейтін жалпыкогнитивтік механизм саналатындықтан, тіл бойында эмоция концептілері туралы ақпараттар, әрине, бар. Олар ашу-ыза, кек, қуаныш-шаттық, т.б. эмоциялар, эмоционалды концептілерді тану белгілі бір тілдегі жеткізуші амалдарға, тіркесімдерге, тіркестерге талдау жасау арқылы айқындалады. Эмоционалдық коммуникация негізінен бейвербалды амалдармен жүзеге асады. Бұл тұрғыдан қарастырғанда көркем мәтінді *эмоцияның бейвербалды әлемі* деп санауға болады.

Эмоционалдық коммуникация бейвербалдылыққа құрылады. Ал сөздер вербалды және бейвербалды амалдар арасындағы көпір іспетті және бейвербалды эмоция әлемін толығырақ және нақтырақ тануға көмектеседі. Бейвербалды амалдар адамның эмоционалды күйінің ақпарат алушы (тыңдаушы) тарапқа тез, жылдам және түсінікті жетуіне тікелей әсер береді. Соған орай дыбыс түрлеріне тоқталып көрелік.

Таңдай қағу: Қораның төрін, түкпірін аралап, ат қораның қақпасынан сығалап, жаңа келген көп аттарды көре алмай Дайыр бас шайқады. **Таңдай қағып**, үй жаққа алаңдап тұрғанда ... (Әуезов М. Жиырма томд., 6-т., 93-б.); Әлде біреулерінің **таңдай қағып, тағыз біреуінің тамсанғаны** да білінеді (Әуезов М. Жиырма томд., 6-т., 410-б.). Таңдай қаққан кезде тықылдаған дыбыс шығады. Ол дыбысты таңдану, таң қалу сезімін басынан өткеріп тұрған адам шығарады: **Кобозев таңдайын тақылдатып қойды** (Мұртазаев Ш. Жұлдыз көпір, 157-б.).

Адам таңдайды тек сүйсінгенде емес, түңілгенде, күйінгенде де қағады: Сейіл мен Жұмаш бүгін забойда болған масқара бір жайды бас шайқап, қабақ түйіп, **таңдай қаға, түңіліп** отырып айтып еді (Әуезов М. Жиырма томд., 6-т., 184-б.); Соны тыңдаушы Тобықтының бай-билері енді мүлде **таңдай қағып, бас шайқасып, ауыз ашып қалған** (Сонда, 261-б.); Айнала қамап отырған Оразбай, Есентай, Жиреншелер мына сөзді құптай түсіп, **таңдай қағысты** (Сонда, 258-б.).

Сыбыр. Сыбырдың, сыбырлаудың *тұншыға сыбырлау, алқына сыбырлау, деміге сыбырлау* сияқты түрлері болады. Бұлардың әрқайсысының өзіндік мәні бар.

– Қыруды сағынса, – деді кенет **тұншыға сыбырлай сөйлеп** Бер-ке. – Егер былай ереуілмен дегендеріне жеткілері келсе, ол да қашпас (Есенберлин І. Алтын Орда, 89-б.). Қанша Алтын Орда ханы болғанмен де, сірә, халық ереуілінен қаймығып қалған болуы керек, артқы сөзді ол **сыбырлай айтты** (Сонда, 89-б.).

Сөйтті де жанында отырған Санжар Аспандияровқа **аузын қолымен қалқалап сыбырлады** (Мұртазаев Ш. Жұлдыз кө-пір, 183-б.). Қорқып, қаймығып тұрған, әлденені

жасырғысы келген, көпке жария еткісі келмеген адам т.б. жағдайларда сыбырлап сөйлейді. Күмсінай **сыбыр етті**. Бозінген:

– Ә, қойшы! – деп басын көтеріп алып (Аймауытов Ж. Шығ. Романдар., 196-б.). Сыбырлаған кезде дауыс қатты шықпағанмен, сөз көбінесе анық айтылады. Ал күбірлеген кезде дыбыстар, сөз анық айтылмайды, сөз аяғы жұтылып кетіп жатады.

Күбір:

– О, зауал! Ақыры түбіме жеткен жері осы болар,– деп ішінен өз иманын өзі үйіргендей, **күбірлей беріп**, дегбірі кеткен (Мұртазаев Ш. Жұлдыз көпір, 156-б.).

– Әй, Тұрар-ай, ұсталмайтын жерден ұсталасың-ау, – деп **күбірлен**, Сұлтанбек Ходжанов дәу басын қозғап-қозғап қойып, қос жұмырығымен алшысынан түскен сақадай маңдайын тіреп, төмен қарап отыр (Сонда,184-б.). Ойды дауыстап жеткізуден тайсақтау байқалады.

Күңкіл:

Кетіп бара жатып мұрнының астынан:

– Сөйте ғой, – деп, тағы **күңкілдеді** (Қаназов М. Қияндағы.,62-б.). Күңкілдеу бір нәрсеге еліктеуден тумайды, ол тек адамның ішкі жан-дүниесінің сыртқа шыққан бір көрінісі ғана. Адам қашан күңкілдейді? Риза болмағанда, өз пікірін, ойын ашық айта алмағанда, ренжігенде, ойын түсінікті етіп жеткізе алмағанда, айтайын дегеніне сенімі аз, ойы көмескілеу болғанда, адам күңкілдейді. Күңкілдеу **мыңқылдау, мұрнының астынан міңгірлеуге** ұқсас, өйткені дауыс ашық шықпайды, анық естілмейді. Күңкілдеуді көп ретте жағымсыз эмоция тудыратын просодикалық амалға жатқызуға болады. Сондай жағымсыз сезім тудыратын дыбыс түріне **міңгірлеу** жатады:

Амалсыз:

– Ауылдан. Жаяу, – деді **міңгірлен** (Қазыбеков Н. Ағайын, 54-б.). Сенімсіздік, батылсыздық міңгірлеуден байқалады: Ақбілек не дерін білмей күмілжіп, **міңгірлен** қалды (Аймауытов Ж. Шығ. Романдар.,189-б.).

Ышқыну, міңгірлеу, даңғырлау – просодикалық бейвербалды амалдар болып табылады.

– Токтат! – деді Томан би **ышқынған үнмен**. **Ышқыну, ышқына дауыс шығару** – дауыстың қатты екпінмен шығуы, жоғары тонмен айтылуы. Қатты ашу, ыза кезінде немесе қатты сасқалақтаған кезде еріксізден шығатын дыбыс. Бұл просодикалық амалдың мағынасы да **ашу, ыза, қорқу, сасқалақтау** кезінде белгілі болады және ышқынудың нақты мәні мәнмәтінде анықталады.

Алдағы көшір естімесін деп бұл сөздердін Есентай **күбірлен, міңгірлен айтты да**, қаба сақал байдың санын шымшып қойды (Әуезов М. Жиырма томд., 6-т., 96-б.). Міңгірлеп сөйлеген кезде адам әлденені жасырғысы келеді, сөзі ұғынықты болып шықпайды.

Әкесі көзін жұмып, **ыңылдады** (Қазыбеков Н. Ағайын, 69-б.) деген мысалдағы **ыңылдау да** белгілі бір ақпарға ие мәнді просодикалық амал. **Ыңырану** – дыбыс шығарудың бір түрі. Бірнеше мәнді білдіреді. **Тура жауаптан қашу кезінде және тоқетерін айтқысы келмей, уақыт созу мақсатымен адам ыңыранады: Төре сайқалдана ыңыранып, ұзын арқан, кең тұсауға сала бұлталақтады** (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би, 89-б.).

Кеңкілдеу – жылау кезіндегі шығатын дыбыс түрі, ер адамдарға қатысты: Ауылынан келген екі жігіт бірінен соң бірі көрісіп, **кеңкілден**, Күмсінайдың жаман үйін басына көтерді (Аймауытов Ж. Шығ. Романдар., 199-б.). **Кеңкілден күлу де** ер адамдарға тән күлкі түріне жатады:

– **Аттап басқан сайын сүріне бердім-ау**, – деп Көмеков **кеңкілдей күліп**, тағы да бет орамалына жармасты (Жұмаділов Қ. Атамекен, 174-б.).

Қатысым кезіндегі просодикалық амалдардың бірі – **жөткіріну**, кейде **жөткіру** деп берілетін дауыс түрі екі түрлі сөзбен беріледі, бірақ орындалу жолы біреу – тамақ арқылы дыбыс шығару және бұл кезде іштің бұлшық еттерінің жиырылуы дыбыстың еркін, қарқынмен шығуына әсер етеді. Мағыналық реңктері коммуникативтік жағдайға қарай әртүрлі болады. Айталық, әлдекімді сырттан бақылап, сөзін естіп тұрғанын сездіретін

келушінің жөткіруі бар. Келген адам мұндайда тек келгенін ғана емес, бөтен адамның сөз тыңдап тұрғанын аңғарту үшін жөткіреді:

... Сөзінің беті түзеліп, бір аңғары танылған соң дәл желке тұсынан **жөткіріп қап**, түрегеле қойдым. Сонда жалт қарап, мені көре сала қысылып қап: «Е-е, Қауменнің қуы, сені кім шақырды?.. Сен қайдан жүр едің?» деп секем ала беріп еді, қысылмасын деп сыр бермедім (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т.,401-б.).

Сөйлеушінің қателесіп тұрғанын аңғарып қалғанда **жөткіру** арқылы ескерту жасалады: «Ләтунзира каумән мә унзира» деген тұста «кауменнің» орнына «қалан» – деп қалды да, айнала халфе-шәкірт, мәзіндердің қа-тарынан **жөткіріп**, қозғалақтап қалғанын аңғарды (Әуезов М. Жиырма томд., 6-т.,27-б.).

Айтылған сөздің мәнісін ұқпағанда, түсінбеген кезде жөткірініп, өзінің түсінбестік күйін жасырып қалу коммуниканттарда кездесе беретін жағдай: Бұ сөзінің қай жері ұнамай қалғанын ұқпаған көсе **бір жөткірініп алып**, әңгіме ауанын мүлде басқа арнаға бұрды (К.Сегізбайұлы. Беласқан,50-б.).

Жұрт назарын аудару мақсатындағы жөткірініп дауыс шығару амалы бірнеше мақсатпен орындалады. Мысалы: *Әз ханым болмашы жөткірініп, сәл-пәл қозғалақтады. Жөткіріну* дауыс шығару арқылы орындалады, бірақ жөтелумен бірдей емес. Қазақ дәстүрінде сыйлы адамның жөткірінісі қалған жұртты тыныштандыру, шуды тыю қызметін атқарған, сонымен қатар, сөйлеу кезегі келгенін аңғартады немесе адамның бір нәрсе айтқысы келіп отырғанын білдіреді. Мұндай сәттерде жұрт тынышталып, бейілі мен зейіндерін жөткірінген адамға қарай бұр-ған. Әдетте, жөткірінетін адамдар сыйлы, жасы келген қадірменді ақсақал адамдар, билік иесі яки сөз ұстаған шешен кісілер болған:

– Баяғыда, – деді Томан би *жөткірініп...* (М.Мағауин. Аласапыран). Бұл мысалдағы *жөткіріну* – жұрт назарын аудару, елді өзіне қарату мақсатында орындалған ишарат. Осылай дыбыс шығаруға тамақ қатысады, *адам ішіне жинаған ауаны мұрын және ауыз қуысы арқылы кхе! – кһә!* – деген дыбыспен бірге шығарады: Төрде, қамбардың жанында отырған Ахмет имам көп сөйлемейтін әдетімен тасбиғын тартып, үнсіз отырған. Аппақ күмістей сақалын сауып, ақырын *жөткірінді* (Сегізбайұлы К. Беласқан,91-б.) деген мысалда кейіпкердің сөз сұрау үшін жөткірінгені байқалады. Жөткіріну себебі оның кәсібіне, имам болуына да байланысты. Егер батыр, өркеуде адам болса, онда қамшы тастауы, я болмаса өктемдеу дауыс шығаруы да кәдік. Жөт-кірінудің мағынасы коммуникативтік ситуацияға қарай өзгеріп отырады. Жөткіруге ұқсас дыбыс шығару түрі – **тамақ кенеу**. Тамақ кенеу де қазақ арасында жиі қолданылатын просодикалық амал. Оның коммуникацияның мақсатына қарай бірнеше мәні, семантикалық реңкі бар. **Тамақ кенеу** – *іштің бұлшық еттерін қатты жиырып, ішке қарай ауаны барынша қатты тарта отырып, іштегі ауаны күшпен, екпінмен тамақ, яки мұрын арқылы сыртқа шығару*. Тамақ орынсыз кенелмейді. Ауырып, тамағына салқын тигізген адамның тамақ кенеуі – просодикалық амалға жатпайды, ол адам тәнінің ауырғанын білдіретін фи-зио-ло-гиялық ерекшелік қана. Ал мақсатты түрде орындалатын, сөй-леу кезіндегі тамақ кенеудің бірнеше мәні болады және мәндік өзгерістер коммуниканттың діттеміне байланысты. Ал діттем коммуникативтік жағдаятпен тікелей сабақтасып жатады. Коммуникацияға қатысушылардың интенциясы, сөйлеушінің, кейде тыңдаушының мақсаты тамақ кенеуге мәжбүрлейді:

1. **Тамақ кенеу** – адамның *үйге кіруге бет алғанын білдіру, бас сұғуға рұқсат сұрау* мағынасындағы просодикалық амал. Мысалы, «Үркер» романының 6-бетінде «Оң жаққа келіп *тамағын кенеді*» деген сөйлем бар. Мұндағы бейвербалды амал – **тамағын кенеді**. Қазақ дәстүрінде үйге сырттан кіретін адам үй-іші адамдарын ыңғайсыз жағдайға қалдырмас үшін, сәл-пәл аялдап, ішке кіретінін осылай білдіру әдеті қалыптасқан. Мұндағы **тамақ кенеу** – толық ком-му-никациялық қызмет атқарып тұрған, өзіндік ақпар жеткізуші параамал.

2. Бұл ишарат аталған романда «хан тамағын кенеді» (26-б.), «манадан бері сөзге араласпаған Сары тамағын кенеді» (152-б.), «Батыр тамағын кенеді» (293-б.), «Тевкелев тағы да тамағын кенеді» (336-б.), «Таймас келіп тамағын кенеп қойды» (355-б.), «Бір уақытта әлдекімнің қасына кеп үсті-үстіне тамақ кенегенінен оянып кетті» (324-б) деп тағы да

бірнеше жерде кездеседі. Осы фразалардың алдындағы яки соңындағы сөйлем арқылы қандай нақты мағына беріліп тұрғанын анықтауға болады. «Төре бірдене демес пе екен?» дегендей балуандары бар, басқасы бар алдыға таман отырған бұған қараған. Төре **тамағын кенеді**. Ол *сөйлейтінінің белгісі* еді (Сегізбайұлы К. Беласқан,146-б.).

3. «Абай жолы» романынан алынған мысалдағы *тоқтау салу, біреудің сөзін орта жолдан ұзу мақсатында орындалған тамақ кенеу* бейвербалды амалы былайша беріледі:

Ділда осы тұста ызалы жасын ырғытып отырып, долданып кетіп:

– Сіңірі шыққан кедейдің қызы босағамды көруге тең бе еді! Енді міне, жілік астында жілігін асыра алмай, әнін шырқап төбеме ойнап отыр. Қу кедейдің қызы құтырып отырғандай... – дей бергенде, Абай *тамағын кенеп*, қатты өзгеріп, Ділдаға ренішпен қарады (Абай жолы, 1-т., 335-б.).

4. Сөзді тыңдағысы келмей, сөз иесін сыйламайтындығын білдіру мен оның сөзін өзгелерге тыңдатпау, дұрысы айтқызбау мақсатында да **тамақ кенеледі**: Әйтекенің көмейі енді ашыла берген-ді. Өп-өтірік **өкіре тамағын кенеген** Рабил сайдан қатпарланған жалаңаш бүйіріне кере қарыс белдік тағынып, ілгешегіне жалаң ілген жарты кез селебесінің киік мүйіз сабынан мыти ұстап-ұстап қойып, әдейі қияңқы әумесерлікке басты (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би,82-б.).

Орындалып жатқан істі, айтылып жатқан әңгімені кез келген жерінде үзіп, тоқтату, рұқсат сұрау мақсатында тамақ кенеледі:

Мүсірәлі тамағын кенеді.

– Әй-аға, біз – үй арасының қонағымыз. Күнде татып жүрген дәміміз. Мына Қойшекем мен Қожекем де таңмен жолға шықпақ. (Сонда, 82-бет).

5. Ал төмендегі просодикалық амал *қынжылу* мәнін білдіру үшін орындалады: Домна Фадеевна кәрі аяқтарын асықпай ырғала басып, ішкі үйлер жаққа кетті. Михайлов Домнаның соңғы хабарына аз *қынжылғандай, тамағын кеней түсті* (Әуезов М. Абай жолы, 235–б.).

6. Әлдене айтқысы келгенді білдіргенде де **тамақ кенеліп**, дыбыс шығарылады. Тамақ кенеу бір жағынан *сөз айтуға рұқсат сұрау мағынасында* да қызмет атқарады: ...Керей әулетінен қалған үркер топтың ішіндегі әулеттісі де, қабырғалысы да екендігі енді есіне түсіп, әлдене айтпағы барын сездіріп, батылдана **тамағын кенеді**:

– Хан ием, сізбен оңаша айтылар сөзім бар-ды (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би, 372-б.); Күтпеген жерден Рухия **тамағын кенеді**. Үйдегілер таңырқай жүз бұрысты.

– Ағалар, ерінен бұрын сөзге жармасқаны несі деп сөкпеңіздер, маған бірер сөзге дат беріңіздер (Сонда,542-б.).

7. Өзгенің назарын өзіне бұру, басқалардың назарын аударту мақсатында орындалады. Мұндай амалды коммуникант көп жағдайда тыныштық кезін пайдаланып орындайды. Бірақ тыныштықтың үнемі сақтала беруі қиын, сондықтан, көпшілік орындарында тыныштықты күтпей-ақ орындалатыны бар: Ұмсына түсіп, **тамағын кенегенде**, өзгелердің назары түгел бұған қарай қотарылған (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би, 90-б.); Ақселеу **тамағын кенеді**. Бұл тұқырыңқырап кеткен басын көтеріп, «құлағым сізде» деген ишарат білдірді (Сонда,105-б.).

8. Әлденені растау, айғақтай түсу кезінде орындалатын фоносемантикалық амал: Ентелеп келе жатқан жаудың әлде пысы басып, әлі де естерін жия алмаған ба, әлде бәрібір тоқетерін бас би айтатынына біржолата мойынсұнғандары ма – алқалы жиын арасынан «сөйте қоялық» дерлік ешкім шыға қоймай, бар сал-мақты бұған артқан сыңаймен сынай қараған жанарлар тұс-тұстан шаншылыпты. Соны растай, айғақтай түскісі келгендей мұның жанындағы хазірет Сәлім қажы **қайта-қайта тамағын кенеп** алға ұмсынды (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би,119-б.).

Мырс ету. Просодикалық амалдардың енді біріне *мырс ету*, яғни мұрын жолы арқылы шығатын дыбыс түрі жатады: Әлдекім *мырс* ете түсті (Ә.Нұршайықов. Махаббат. 6-б.); Оның алғашқы сөзін естімеген сияктанып, күлместен, жымимастан қалған Меңтай да бұл жолы **мырс етіп**, езу тартты (Нұршайықов Ә. Махаббат.,40-б.). Мәнмәтінге қарай мырс етудің мәні өзгеріп отырады:

1. *Айызы қану, мазақ ету*: Үйдегілердің шетінен мұрындарына күрт түскендей айыздары қана **мырс-мырс етісті** ... (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би, 375-б.).

– Үніне болайын жануардың!.. – біреу **мырс ете түсін еді**, соны сылтауратып бәрі қарқылдасып, күлкі тіреген алқымдарын бір босатысып алды (Мүсірепов Ғ. Таңд. әнг., 18-б.).

2. *Жақтыртпау*: Ұрты салбыраған қызыл қабақ Әзімбай, жуан ақ таяқты өткір қара пышақпен жонып отырып, ұялмастан ернін шығарды да, **мырс етіп күліп қойды** (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 81-б.); Ол бұған ой тоқтатқысы келмеді. Тек **мырс беріп, жақтырмай күлді де**: – Жатақ-сатақ деп неғыласың, Әбдірахман, кедей десек, ол кедей өздеріміздің бүгінгі көршілерімізден де табылады. Ескеретінін ескереміз! – деп, Ысқаққа қарай сырттап бұрды (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 298-б.).

3. Сөздің астарлы мәнін түсінгенін білдіру мақсатында: Мүсірәлі ақырын **мырс етті**. Би оған сұраулы пішінмен мойын бұрды (Есләмғалиұлы М. Әйтеке би, 36-б.).

Күрсіну – просодикалық амалы. Демді терең алып, асықпай шығару күрсінген кезде болады.

1. Абай бұл әңгімелер уағында әлденеше рет қабақ түйіп, кейде ашумен жағын тістенді. Әңгімесін қатқыл үнмен, шешен тілмен сөйлеген Дәркембайға қарап, көз алмай отырып, бірнеше рет **күрсініп те қойды** (Әуезов М. Абай жолы). Күрсінудің осы контекстегі мағынасы **күйінуді, ренжуді**, тіпті шарасыздықты да білдіреді.

2. Ұлжан **ақырын күрсініп**, Айғыздың артынан қарап, біраз жым-жырт тұрып барып, сырт киімдерін шешті (Әуезов М. Жиырма томд., 107-б.). *Шарасыз, амалсыз* күйін кейіпкер күрсіну арқылы жеткізіп тұр.

3. Әжесі ұқты да, **күрсініп**, Абайдың бетіне таман төніп кеп маңдайынан ұзақ иіскеп отырды.

– Иә, құдай, зар тілегім болсын. Бейуақтағы тілегім. Осы қарашығыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме!.. Тас бауыр-лы-ғын бере көрме!.. Иә, жасаған! – деп құрысқан әлсіз қолдарымен ажымды, мейірімді жүзін сипап бата берді (Әуезов М. Жиырма томд., 49-б.). Тілек тілеу мен шарасыздығы күрсінуден көрінеді.

3. *Көңілдің қалғаны мен күдікті*, күйінуді күрсінуден жеткізу:

– Біту, тыну ма? – деп **күрсінді де**:

– Бөкенші, Борсақ, қашан айттың деме, шылбырды Қодар мой-нына салған жоқсың. Бұйырса, өз мойныңа да салған боларсың, жазған! – деді (Әуезов М. Жиырма томд., 3-т., 48-б.).

4. *Қапалану, уайымға салынуды* білдірудегі күрсіну: Кеше Мағаштар әңгімесін естігелі түн бойы Абай аунақшып, **күрсініп** қапаға түскен (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 27-б.).

5. *Қайғыға, мұңға бату*: Төрт ауыз жоқтау айтты да, жүдеп **күрсініп**, тынып қалды (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 13-б.).

6. *Қынжылыс, қамығу* сезімдерінің күрсіну арқылы жеткізілуі: Әбіш, інісінің осыншалық шын әңгімесін **көп қынжылып, көп күрсініп** тыңдады (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 206-б.).

7. *Сүйсінуді* күрсінуден жеткізу: ...Кейде жас бала жеткіншектер даусымен, кейде салмақты ашық үнді жігіт шырқауымен, тағы бірде нәзік, сезімтал қыз әншінің ырғағымен толқыған аға ақынның көп жылдан бергі шабыт жемістері... Абай **сүйсінгеннен күрсініп қалды** (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 219-б.).

8. *Күйзелісті* күрсіну арқылы шығару: Шешесі **күрсініп-күрсініп**, күйзеле басын шайқады (Мұртазаев Ш. Жұлдыз көпір, 217-б.).

9. *Әзілдеу* кезіндегі күрсініс астарлы болады. Адам күрсіну арқылы өзінің айтып тұрғаны басқа екенін, ал шындығында өзге бір мақсаты, көкейінде өзге бір ойлағаны барын сездіреді: Маған енді анық қарыздар болдың, – деді әзілдеп. Сонан соң **жеңіл күрсінді** (Қазыбеков Н. Ағайын, 8-б.).

10. *Тығырыққа тірелу*: Басқа амалы қайсы. Көмек те **тығырыққа тірелгендей күрсінді** (Жұмаділов Қ. Атамекен, 159-б.).

– Әй, дегенмен қиын ғой, – Ақжан *күрсініп басын шайқады* (Жұмаділов Қ. Атамекен, 160-б.).

11. Қандай да бір ауыр сезімнен, еңсесін басқан зілбатпан ой-дан, арқалаған сезім жүгінен жеңілдегенін де адам күрсіну (терең тыныстау) арқылы жеткізеді:

– Менің де иығымнан осы қазір ғана бір батпан жүк түсті, шырағым, – деді Қайдар да *терең тыныстап* (Жұмаділов Қ. Атамекен, 176-б.).

Пайдаланған әдебиет:

1. Кононенко Б.И. Большой словарь по культурологии. – Москва, 2003.
2. Покровская Я.А. Отражение в языке агрессивных состояний человека (на материале англо- и русскоязычной художественной прозы). – Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое, сопоставительное языкознание. – Волгоград, 1998.

Мұхамбетов Ж.И.

ф.ғ.к., профессор,

Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университеті

Mukhambetov72@mail.ru

Кенжебаева Г.А.

1 курс магистранты

qulmirok.arutova@mail.ru

Қазақстан Республикасы, Атырау

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КИЕЛІ ҰҒЫМДАР, ОЛАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Резюме. В статье определяются значение и содержание сакральных слов казахского языка, их использование в языке, а также их особенности.

Сакральные слова рассматриваются и анализируются с связи с этнолингвистикой.

Summary. Kazakh sacred concept and sacred word, their importance and reflections in Kazakh language, their differences, sacred words has been elicited in reflection of people's mind.

Sacred words of the language and the ethno linguistik types have been considered and analyzed.

Қазақ тіліндегі киелі ұғымдар мен киелі сөздердің, олардың қазақ тіліндегі мән-маңызы мен тілдегі көрінісі, ерекшеліктері туралы сөз болып, киелі сөздердің халық ұғымындағы көріністері айқындалады. Тіліміздегі киелі сөздер туралы, олардың этнолингвистикалық жақтары барынша қарастырылып, талданады. Қазақ тіліндегі ата-бабамыздан келе жатқан түрлі киелі ұғымдардың халық тіліндегі көрінісі мен өзіндік орны, мән-маңызы мен оның қазіргі тіліміздегі көрінісін этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеп, зерделеп қарастырудың бүгінгі күнде маңызы зор. Тіліміздегі көптеген киелі сөздердің, олардың білдіретін семантикалық мағыналарының астарында мол құнды дүниелер, этномәдени мәнді құндылықтар мен дәстүрлі киелі атаулардың мол мұрасы, қоры бар. Осындай тіліміздегі сан түрлі киелі сөздердің шығу тегі мен астарлы төркінін, оның семантикасы мен қолданылуын, тілдік ерекшеліктерін, этномәдени мәні мен мифологиялық жақтарын, салт-дәстүр, ұлттық сана, дүниетанымдық қырларын қарастыру тілде маңызды болып саналады. Қазақ тіліндегі киелі сөз лексикалық бірліктерінің қазақ халқының наным-сенімдері, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүр, ырым-жоралғыларына қатысты мифологиялық сипаттағы түрлі ақпараттар мен мәлімет, деректерді қамтып, бейнелейді. Қазақтың киелі сөздері ұлттық тіліміздің бай, мол мұрасы және рухани мәдениетінің тілдегі көрінісі.

Тілімізде ата-баба дәстүрінен келе жатқан көптеген киелі ұғымдар, сөздер мен сөз тіркестері молынан ұшырасады. Тіл білімі дамуының қазіргі жаңа кезеңі белгілі бір этникалық және лингвомәдени қауымның өкілі ретіндегі адамзаттың ділі мен болмысы, оның көзқарасы тұрғысында тілдің зерттелуімен сипатталады. Қазақ тіліндегі көптеген киелі сөздер мен ұғымдардың, олардың білдіретін лексика-семантикалық мағыналарының астарында мол этномәдени құндылықтар мен дәстүрлі киелі атаулардың мол қоры бар десек те болады.

Тіліміздегі киелі сөздерінің шығу тегі, семантикасы мен қолданылу ерекшеліктерінің этномәдени мәні, мифологиялық ойлау, салт-дәстүр, сана, дүниетанымның әсерлерімен анықталады. Киелі сөздер мифологиялық сана мен халықтың дүниетанымдық ерекшеліктерін бейнелейді, онда адамды қоршаған әлем мен адамның өзі киелі, фидеистік қасиеттерге ие болады. Міне осындай қазақ тіліндегі көптеген киелі ұғымдардың, соған сай көптеген тілдік бірліктердің қазақ тіліне сай салт-дәстүр мен қазақ халқының халықтық дәстүрлі ұғымдары мен салт-санасына, діліне, таным, ұғым-түсініктеріне т.б. байланысты мол мәдени киелі ұғымдарды тілде қарас-тырудың маңызы зор деп білеміз.

Бүгінгі тіл білімі дамуының жаңа кезеңі белгілі бір этникалық және лингвомәдени қауымның өкілі ретіндегі адамзаттың болмысы мен оның көзқарасы тұрғысында тілдің зерттелуімен сипатталады. Тілдік-лингвистикалық зерттеулердің антропоцентристік бағыты тілдің лексикалық құрамындағы алуан түрлі топтар мен класстардың этномәдени ерекшелігін зерттеудің жаңа, тың мүмкіндіктерін ашып отыр. Тілдегі ұлттық немесе идиоэтникалық болмыс лексикалық бірліктер мен тілдік құбылыстардың таңбалық ерекшелігі ретінде тілдің жан-жақты көптеген салаларын қамтиды.

Тілдік бірліктерді этнолингвистикалық бағытта зерттеуде, ең алдымен, этнос пен тіл арасындағы тығыз қарым-қатынастарға баса назар аударылады, себебі “Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір-тіршілігінің, дүниетаным мен әдет-ғұрпын бойында сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар” [1, 34].

Қазақ тіліндегі көптеген киелі сөздер мен ұғымдар, киелі (магиялық) лексика айқын да құнды этнолингвистикалық мәліметтерге өте-мөте бай. Қазақ тіліндегі бұндай сөздердің лексикасын киелі семантикасы мен қызметі бар магиялық (фидеистік) сөздер, сонымен қатар магиялық, киелі денотаттар (нысаналарды) атайтын адамдардың, заттардың географиялық және ғарыштық нысаналардың, дене мүшелерінің, жан-жануарлар мен құстардың атаулары сияқты түрлі атауларды құрайды. Киелі сөздер сакральды (емшілік) коммуникацияда қолданылатын магиялық вербальды мәтіндер түзейді. Киелі сөздердің семантикасына қатысты оларды жоғарда атағандай бірнеше топтарға бөлуге болады.

Қазақ лексикасы саласындағы ғылыми зерттеулерді қысқаша шолу барысында қазақ тілінің лексикалық құрамы тақырыптық, стилистикалық, функционалдық (қолданымдық) және этнолингвистикалық жағынан алуан түрлі және ауқымды болады. Қазақ тілінің сөз байлығын бөліп, жіктеген кезде семантикалық, лексика-семантикалық, функционалдық, стилистикалық және тағы да басқа әр түрлі критерийлері қолданылады. Кез келген тілдің сөз байлығын, бүкіл лексикалық құрамын екі ірі топқа бөлуге болады: профанды және киелі сөздер. Мұндай бөлудің негізінде киелі сөздердің профанды сөздерден, яғни киелі емес сөздерден (магиялық емес) айырмашылығы байқалады. Киелі сөздердің басты белгілері қандай, киелі лексиканың профанды лексикадан айырмашылығы неде? Біздің көзқарас-ымыз бойынша, киелі сөздердің ең басты ерекшелігі олардың магиялық күшінде (мифологиялық дүниетанымда), сондықтан да магиялық (сиқырлы, керемет) қызметтерді атқарады. “Магиялық күш ретіндегі сөзге деген көзқарастың ортақ белгісі-тілдік таңбаның конвенционалды емес түрде түсіндірілуі болып табылады, яғни сөз - белгілі бір заттың шартты белгіленуі емес, оның бір бөлігі туралы түсінік, сондықтан да, мысалы, салттық, ырым-жоралық атты айту сол аттың иесін шақыруға себеп болады” [2; 42]. И.М.Тронский: “көне

архайкалық ойлау үшін сөз есім (атау) ретінде затпен тығыз байланысты екендігін және оның қасиетін таңбалауда магиялық орнын басушы болып табылатындығын” атап көрсетеді [3; 24].

Белгілі ғалым, академик Ә.Т.Қайдар былай дейді: “Таңбаланатын заттар мен құбылыстардың “магиялық орнын басушы” ретінде сөз ертедегі адамның, белгілі бір этнотілдік ұжымның санасында көпқырлы, әмбебап, барлық нәрсені жасап, өзгертуге қабілетті нәрсе болып тұрақталады: тірі жанды өлтіру, өлі нәрсені тірілту, науқас адамды айықтыру, сау адамды ауруға ұшырату, пәле-жаладан қорғау, басына қатер төндіру, адамның абыройын асыру не түсіру, қорғау және құрту, сыйлау және жек көру, қиялдағы нәрсені шындыққа айналдыру және орындалмайтын нәрсе түрінде көрсету және т.б.” [4; 41].

Байқап отырғанымыздай ғалым, академик Ә.Қайдар киелі сөздерді аталатын денотаттардың “магиялық орнын басушылар”, яғни конвенциялық емес сөздердің магиялық күшімен байланысты негізгі магиялық қызметтерін жеке-жеке атап көрсетеді. Жалпы киелі сөздердің магиялық, керемет әсер-күшіне деген сенім қазақ халқының ділі мен салт-дәстүрлері, өмір сүру дағдыларында байқалады.

Ғалым, Х.Арғынбаев *арбасу* жорасы жөнінде қызық деректер келтіреді, мұнда аттың (есімнің) магиялық күшіне деген сенім аңғарылады, ол аталушыға қатысты имманентті түрде бағаланады (бұл жерде арбаушы мен жыланға қатысты): “Жылан мен дарымшы арасындағы арбасу кезінде жылан естіп қоймау үшін дарымшының атын айтуға тыйым салынады. Бұл арбасу кезіндегі жыланның әр түрлі адам аттарын, ал дарымшы өз кезегінде жылан аттарын атап шығатындығымен түсіндіріледі. Егер жылан дарымшының атын алдымен айтып қойса, онда ол жеңеді де, дарымшы мен жылан шағып алған жануар өледі, ал керісінше болса, жылан өледі де, жануар сауығып кетеді” [5; 205].

Сөздің магиялық күшіне деген сенім әлем халықтарының басым бөлігінде вербальді магия қолданылуының негізі болды. Басқаша айтқанда, киелі вербальді (магиялық) мәтіндерде қамтылған киелі лексика-ауруды қуу, көз тию, дуалау, зиян келтіру немес жол ашу, яғни “бір нәрсеге жағдай жасау” тәрізді белгілі бір мақсатты көздейтін магиялық, жоралғылық іс-әрекеттерді қамтитын сөздер. Жоралғы магиялық әрекет пен сөздің бірлігін білдіреді, мұндағы сөз киелі, яғни магиялық, табиғаттан тыс болып табылады. Ат (есім) заттың жұмбақ қасиетін, мәнін білдіретін болған: атын білу деген сөз - аты аталған затты билеу, оған өктемдік жасау: атын атау-жасау, тірілту, жою, меңгеру дегенді білдіреді...” [2; 56].

Қазақ тіліндегі киелі сөздер магиялық әдет-ғұрыптар құрылымына жатады. “Магические обряды состояли из двух частей действия и слова. Среди слов особо выделялись клятвы, молитвы, гимны. Между действием и словом существовала тесная взаимосвязь: всякое магическое действие сопровождалось словом. Слова для людей были чем-то вроде божеств, они несли сакральный смысл” [6; 10].

Қазақ тіліндегі киелі сөздер қазақ магиялық фольклорының барлық жанрларында қолданылады. Қазақ фольклорының магиялық жанрларын зерттеуші Б.А.Оспанова магиялық жанрларды екі ірі топқа бөледі: жақсылық магиясы мен жамандық жасау магиясы, бірінші топқа жалбарыну, алғыс, батаны, ал екінші топқа арбау мен қарғысты жатқызады [6; 10]. Бұлайша бөлу, біздің ойымызша, киелі сөздердің магиялық жақсы және жаман қасиеттеріне негіз-делген деп түсіну керек.

Түркі халықтарындағы сөзге табынушылықты қазақ тілінің деректері арқылы көрсете отырып, академик Ә.Т.Қайдар қазақ киелі сөздерінің жағымды және жағымсыз (қиратушы, бүлдіруші) күшіне баса назар аударады: “Большинство этих фактов, связанных с культом слова, указывает на разрушительную силу слова. Приводя казахскую пословицу (в дальнейшем ПС) “тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады”. “Язык может раздробить камень, а если не камень, то голову человека”, выдающийся казахский ученый Чокан Валиханов отмечал: “Язык человека через слова... имел разрушительное влияние”, и оно, по его мнению, считается остаточным явлением шаманизма среди казахов. В этом примере довольно четко выражена вера в отрицательное (разрушительное, смертельное и др.)

воздействие слова, общетюркский характер которой подтверждается наличием аналогичной ПС в ряде других тюркских языков, например: узб. Тил тош яради, тош ярмаса бош яради; уйгур. Яхши соз ташни яради, яман соз башни. “Доброе слово камень точит, злое голову”. Ясно видна дифференциация “хороших” и “плохих” слов.

Казахская ПС “Атқан оқ бір кісіні өлтіреді, айтқан сөз мың кісіні өлтіреді”. “Выпущенная стрела убивает одного человека, а сказанное (недоброе, злое) слово поражает тысячу” подчеркивает силу слова, способного истребить множество существ. Конечно, здесь налицо гиперболизированная форма передачи смысла. Но всякий перенос рождается на основе вполне реальных предметно-образных представлений носителей языка. В данном случае показана вера наших предков в могучую силу слова” [4;41-42]. Сөздердің нақты мұндай күштері қазіргі ғалымдардың зерттеулерінде дәлелденген. Киелі сөздердің бүлдіргіш және емдік т.б. қасиеттері ғылымда қазір ғана дәлелденіп отырса, сөздің нақты магиялық күші туралы біздің ата-бабаларымыз сонау кездерден-ақ білген. Сөздің мұндай алапат күші туралы біліп қана қоймай, оны әр түрлі мақсаттарда қолдана білгендіктерін атап өткен жөн. Сөздің магиялық күші ерте кездерден-ақ әр түрлі жөн-жоралғы, рәсімдерде: *алғыс, бата, қарғыс, жалбарыну* және т.б., сондай-ақ емдеу мақсатында *арбау, құрт шақыру, көшіру, бақсы сарыны, бәдік* және т.б. қолданылды.

Қазақ фольклорындағы магиялық жанрдың киелі мәтіндерінде қолдан-ылатын киелі сөздер фидеистік қызмет атқаратын болған. Н.Б.Мечковскаяның пікірінше, киелі сөздер мен киелі мәтіндердің фидеистік қызметінің ерекшеліктері сөздерге, сөз өрнектеріне, баяндауға, баяндау жүйелілігіне магиялық қабілет тән болуы, сол сияқты адамның жоғарғы күштерге-өзінен басым күштерге, әдетте көрінбейтін және ешқашан да толық танып-білу мүмкін болмайтын күштерге табынуы болып табылады [2; 77-78].

Діни-табыну тәжірибесі мен коммуникацияда (қарым-қатынаста) киелі сөздер (әдетте бұл Алланың есімдері мен теңеулері) мен киелі мәтіндерге (Құранның аяттары мен сүрелері) магиялық қасиет тән болады. Логикалық-семантикалық аспектіде киелі мәтіндер мен киелі қарым-қатынасты зерттеген Г.В.Гриненко былай деп жазады: “Пожалуй, наиболее специфическим признаком, который приписывается верующими сакральным текстам (если не всем, то большинству), является наличие у них магической силы. Эта магическая сила сакральных текстов выражается, в частности, в том что текст (произнесенный, написанный или продуцируемый в вербальной форме) может выступить в роле амулета, отгоняя злые вредоносные силы и привлекая добрые, а, кроме того, продуцирование или восприятие текста влияет на душу тело человека (коммуникатора и коммуниканта) и может даже изменять мир” [7; 33].

Қазақ лексикасындағы киелі сөздер мен киелі мәтіндер адами қарым-қатынастың тұрмыстық, әдеткі, қызметтік, ресми және т.б. түрлеріне қарама-қайшы келетін фидеистік, яғни магиялық (сиқырлы, трансцеденттік) қарым-қатынаста қолданылады.

Көне замандарда және адамзат қоғамы тарихындағы содан кейінгі кезеңдерде де қоршаған ортамен, табиғи күштермен, жануарлармен, адамдармен, негізінен магиялық қарым-қатынас (немесе коммуникация) болды. Адами вербальды немесе вербальды емес қарым-қатынастың киелілігі Мифологиялық дүниетанымда адамды қоршаған дүние, табиғат, заттар, жұлдыздар, планеталар, ғарыш – бәрі тірі деп танылды, яғни архаикалық адам үшін жансыз дүние жоқ. Мұндай магиялық дүниедегі тірі жандар (құдайлар, ата-бабалар әруақтары) мен зиянды күштер (перілер, жындар, шайтандар, албасты және т.б.), табиғат иелері (жер-су иесі, киесі) осы дүниеде өмір сүріп отырған адам тәрізді тірі, нақты болды. Киелі өмірде сөздердің нақты магиялық күші болды, себебі олар аталып отырған нысананың **“магиялық орнын басушылар”** болып есептелді.

Академик Ә.Қайдар былайша түсінік береді: “В так называемый магико-мифологический период развития этноязыковых общностей люди глубоко верили в чудодейственную силу слова, они или с благоговением или со страхом говорили о теонимических, мифологических понятиях и усматривали в названиях предметов и явлений нечто таинственное. В силу этой веры любой мог обратиться к верховному божеству Тәңір

(Тенгри) и просить, чтобы тот даровал ему, например, достойного наследника или сразил молнией противника, а к *Зеңгібаба* (покровителю рогатого скота), *Ойсылқара* (покровителю верблюдов), *Қамбарату* (покровителю лошадей), *Шопанату* (покровителю овец), *Шекшекату* (покровителю коз) с просьбой оберегать его скот от падежа и других стихийных бедствий; роженица могла слезно умолять покровительницу женщин *Бибіпатиму* об облегчении ее родов. Родители невесты, обращаясь с просьбой, сопровождавшейся соответствующими ритуальными действиями (подливание масла в огонь и др.) к покровительнице домашнего очага *Ұмай* (или *Умай ана*), верили что она будет благосклонна к ним и поддержит огонь в очаге молодоженов, пошлет им счастье и покой” [4; 44]. Ә.Қайдар әр этнотілдік ортада табыну сөздері (киелі, магиялық сөздер – К.А.Е.) жөн-жоралғы, рәсімдердің бірте-бірте құрамдас бөлігі бола бастағанын атап көрсетеді [4; 44]. Жоралғының фидеистік (магиялық) әрекет пен сөздің бірлігін білдіретіні белгілі және сөздің магиялық құдыреті салттық фольклордың пайда болуы мен қолданылуының негізін және себебін қалады. Фольклор, әсіресе магиялық фольклор жанрлары магиялық сипаттағы және салттық әрекеттер мен киелі сөздердің ерекше қоспасын білдіретін жөн-жоралғы, рәсімдерден туындады.

Киелі сөзге табыну ерекше орын алатын мифологиялық дүниені қабылдау таңбасы өте ұзақ уақыт, тіпті бізге дейін сақталып отырған. Дәл осы магиялық сөзге деген сенім магиялық фольклордың *жалбарыну*, *алғыс*, *бата*, *бақсы сарыны*, *арбау*, *құрт шақыру*, *бәдік* және т.б. жанрларының қолданылуына ықпал етті. Фольклор өнер, яғни әлемнің көркемдік-эстетикалық көрінісі ретінде дүние мен зат туралы қасиетті ілім-мифологиядан дамытындығын айрықша атап өткен лазым [2; 83]. Мифологияда, мифологиялық дүние қабылдауда адамды қоршаған ортаның табиғаттан тыс, магиялық қасиеттері мен сапаларына, оның ішінде сөздердің магиялық күшіне деген сенім бар. Осының нәтижесінде мифология және мифологиялық киелі мәтіндер мен сөздер діни-магиялық сипатқа ие, ол салттық фольклордың магиялық жанрларында ұзақ уақыт сақталады. Сонымен қатар дүние мен болмыстың киелілігі туралы мифологиялық түсініктер біртіндеп күнгірттене және алғашында діни-магиялық вербальды мәтіндер жеке фольклорлық мәтіндерге айнала бастады, мұнда сөздің магиялық қызметі мүлде байқалмайды. “В мифолого-фольклорной сфере ослабление веры слова и вообще веры в чудесное, трансцендентное вызывало усиление познавательных, эстетических, развлекательных функций таких произведений. Их мифологизм таял: из мифолого-фольклорных они становились фольклорными текстами” [2; 87]. Сонымен, сөздің магиялық қасиетіне деген сенімге негізделген қазақ фольклорының магиялық жаныры негізінде (генезисінде) діни-магиялық деп есептеуге болады және алғашында көркем құбылыс ретінде танылмады, бірақ уақыт өте келе көркем жанрларға тән, сәйкес болатын құрылымдық-поэтикалық атрибуттары бар салттық және арбау фольклорының жанрларына өзгерді, өзгере түсті.

Сонымен қазақ тіліндегі киелі сөздердің басты, негізгі ерекшелігі – (мифологиялық дүниетанымда) арбаушы, бақсының емшілік тәжірибесінде қайырымдылық және қастандық жасайтын вербальды магияда қолданылатын олардың фидеистік күші мен қызметі, функциясы болып табылады. Киелі заттар, сандар, географиялық және ғарыштық нысаналарды, киелі адамдарды, пайғамбарларды, әруақтарды, киелі жануарлар, құстар, жыландар, айдаһарларды т.б. атайтын лексикалық бірліктер сакральды атаулар (киелі сөздер) болып саналады. Киелі, сакральды сөздер типтерінің бірі - мифологиялық-діни аспектіде қарастырылатын табу және эфемизмдер болып табылады. Қазақ тіліндегі киелі сөздер мифологиялық әлем бейнесінің, мифологиялық-діни сана мен ойлаудың тілдік репрезентанттары ретінде қарастырылды. Қазақ тіліндегі киелі сөздерінің шығу тегі, семантикасы мен қолданылу ерекшеліктерінің этномәдени мәні, мифологиялық ойлау, сана, дүниетанымның әсерлерімен анықталады. Киелі сөздер мифологиялық сана мен дүниетанымдық ерекшеліктерді бейнелейді, онда адамды қоршаған әлем мен адамның өзі киелі, фидеистік қасиеттерге ие болады.

Қазақ тілі лексикасына жасалған этнолингвистикалық талдау мынаны аңғартады: бүкіл әлем мен адамның тұрмыс-тіршілігінің барлық қыры мен сыры мифологиялық санада табиғаттан тыс қасиетті (қайырымды және қатігез) құпия күштерді туындататын, олар әрекет ететін идеялардың салдары болып табылады. Басқаша айтқанда, әлем мен адам тіршілігіндегі “тұтас - киелілікті” қазақ тілінің лексикасындағы белгілі бір бөліктің “киелілігі” анықтайды. Киелі сөздердің басты ерекшелігі - олардың (мифологиялық дүниетанымда) магиялық күшке ие, сол себепті фидеистік (табиғаттан тыс) қызмет атқарады. Алғашқы көне қауымдық және кейінірек-тегі мифологиялық-діни ойлау болмысында сөз затпен, нәрсемен (дено-татпен) берік байланысты болды, сөз аталған затқа имманентті түрде тән еді. Сөз бен іс-әрекет арасында тығыз өзара байланыс болды: көптеген магиялық іс-әрекеттер сөз арқылы іске асырылып отырды. Осының негізінде вербальды магия пайда болды, ол елшілік және зұлымдық жасаушы, болып бөлінеді. Әдет-ғұрып фидеистік (магиялық) әрекет пен сөздің бірлігін көрсетеді және ғұрыптық (магиялық) факторлардың қалыптасып, қолданылуының негіздері мен себептерін құрайды). Қазақтардың заттық әлеміндегі денотаттар семиотикалық дәрежеге ие (киелі мәнге) бола отырып, әдет-ғұрыптар мен ырым-жоралар жүйесіне енеді. Қазақтардың заттық әлеміндегі мұндай киелі бұйымдар мен керек-жарақтардың атаулары магиялық күші мен қызметі айқын. Қазақтың дүниетанымындағы киелі дүние мен оның атаулары заттық мәдениеттен ғана емес, рухани жағынан да көрінеді. Қазақ тіліндегі киелі сөздің және қазақтың сакральды вербальды мәтіндерінің қолданылуы қазақтың салттық магиялық фольклорының материалдарында аңғарылып, көрініс табады.

Сонымен қазақ тілінің киелі сөздерін яғни тіліміздің киелі лексикасын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеп, қарастыру бүгінгі күнде маңызды болып табылады. Халқымыздың мол мәдени мұрасы болып табылатын, халық өмірінің ажырамас бір бөлігіне айналған тіліміздегі киелі сөздер мен сөз бірліктерін зерттеп, қарастырудың қазіргі тіл білімі үшін, өскелең ұрпақ үшін зор маңызы бар. Қазақ тіліндегі киелі сөз лексикалық бірліктерінің қазақ халқының наным-сенімдері, әдет-ғұрыптары мен ырым-жораларына қатысты мифологиялық сипаттағы әр түрлі ақпараттар мен мәліметтерді қамтиды және бейнелейді. Қазақ киелі сөздері қазақтардың бай, мол мұралы рухани мәдениетінің тілдік көріністері іспетті...

Бүгінгі күнде ұлттық құндылықтарымызды ұлғылап, ұлы қазақ даласының мол мәдени-рухани мұраларын баршаға паш ету бұл біздің елдігіміздің тың тұғыры болмақ...

Пайдаланған әдебиет:

1. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. //Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. Алматы, 1988. -7-39 бб.
2. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. М: Агенство «ФАИР», 1998 -352 с.
3. Тронский И.М. Из истории античного языкознания // Советское языкознание. Л., 1936,т.2. -22-28 с.
4. Қайдар Ә. Культ слова у тюркских народов (на материале казахского языка) // Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998. - 41-46 бб.
5. Арғынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1975. - 194-204 с.
6. Оспанова Б.Р. Магические жанры казахского фольклора. Автореф. дисс...канд.филол.наук. Алматы, 2002. 23 с.
7. Гриненко Г.В. Сакральные тексты и сакральная коммуникация. М.; «Новый век», 2000. -448 с.
8. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: “Ғылым”, 1966.
9. Болғанбайұлы.Ә. Қалиұлы.Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Санат,1997.

Нұрмұхан Ә.С.
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ
2-курс магистранты
Қазақстан Республикасы, Алматы
asem.nurmukhan@mail.ru

КҮЛКІ ТҮРЛЕРІ: ЖАҒЫМДЫ, ЖАҒЫМСЫЗ КҮЛКІ ТҮРЛЕРІНІҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Виды смеха: приятная и отрицательная передача смеха

Резюме. В статье рассматривается явление улыбки и ее виды. Когда человек радуется, когда у него хорошее настроение это выражается через его улыбку. Будет проведен анализ часто используемого невербального признака как смех, посредством языковых единиц. Так же рассматривается приятная и отрицательная улыбка.

Ключевые слова: невербальные признаки, явление улыбки, виды улыбки.

Types of laughter: a pleasant and negative transfer of laughter

Summary. The article deals with the phenomenon of a smile and its types. When a person is happy and have a good mood, this is expressed through his smile. An analysis of the frequently used nonverbal symptom as laughter will be performed. A pleasant and negative smile is also considered.

Key words: nonverbal signs, the phenomenon of a smile, types of a smile.

Адамдар өздерінің немесе өзгелердің қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бір-бірлерімен қарым-қатынас жасайды. Ол вербалды, сондай-ақ вербалды емес қарым-қатынас. Осының негізінде, қарым-қатынас адам өміріндегі маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Қарым-қатынас вербалды және вербалды емес болып бөлінеді.

Вербалды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды сөзбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Тілдік дыбыстық құбылыс – сөз темпі, дауыс ырғағы, ритм, тембор, дикция.

Вербалды емес қарым-қатынас – «дене тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Бұл қарым-қатынас құралына – поза, ым-ишара, мимика, визуалды қатынас, тұлға аралық дистанция жатады.

Вербалды емес белгілерді ажырата білген жөн. Олар:

Біріншіден, сөздер арқылы тек фактілі білімді айта аламыз, ал сезімдерді жеткізу үшін сөздер аз болып жатады. Кейде біз «қалай жеткізсем екен...» деп өзіміздегі сезімнің тереңдігі мен күрделілігін сипаттау үшін сөз таба алмай жатамыз. Қалай болғанда да кейбір сезімдер сөздік сипатта берілмей, вербалды емес құралдар арқылы жеткізіледі.

Екіншіден, осы вербалды емес тілдерді (язык тела) білу арқылы өз-өзімізді ұстауға үйренеміз. Егер әңгімелесуші өзінің ашуын басқара алмаса, ол айқайлайды, ызаланып күледі, бұрылады немесе одан асар жарасымсыз қылықтарды жасайды. Вербалды емес каналдар адамдардың біз жайлы не ойлайтынын түсінуге мүмкіндік береді. Демек, қарым-қатынас барысында адресат түрлі ым-ишараларды қолданады. Ең жиі қолданатын ым-ишараның бірі – күлкі құбылысы. Қазақ тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінде «күлкі» сөзіне мынадай анықтама берілген. Күлкі зат.псих. Адамның шаттық, қуаныш күйіне байланысты шығатын үн, дыбыс; эмоциялық сезімін көрсететін қимыл (жымию, езу тарту, дыбыс шығару) және т.б. *Баланың күлкісіндей күлкісі қандай сүйкімді еді (К.А.). Бақытжанның жымылып отыратын әдемі бір күлкісі болушы еді, онысын жоғалтпаны әлі (М.Д.). Естісем, күлкі, назыңды, Аспаным сергіп қалатын. Әкелші менің жазымды, Әкелші аққу қанатын (Н.Ш.). 2. Әжуа, мазақ, келеке. – Ойланып қалғаным рас, Асеке. Сіздің жаңағы сөзіңізді айтам, сіз тұрғанда біздің директор болуымыз ұят, күлкілі (М.Д.). Бұл –қарсы топтың күлкі, сықақ, келеке, тәлкегіне шыдай алмай келе жатқан колхоз председателі Байсал Адасов (Ш.Х.).*

Лаврецкий өзін еркін сезіне алмайтын, іштей ойланғанда өзін-өзі күлкі адамдай көретін. Ағылшынқұмар әке ұлын мазақ қылғандай із қалдырды: айнымалы тәрбие өзінің жемісін бермей қойған жоқ (М.Ә.) [1, 469].

Адамның сөйлеу аппараттарынан шыққан дыбыстарына (түшкіру, пысылдау, күлу, қырылдау т.б.) еліктеуден пайда болған сөздер жатады,-дейді ғалым Ш.Сарыбаев [2, 469-470]. Ғалым күлкінің әр түрлі реңктерін білдіретін қазақ тілінде елуге жуық еліктеуіш сөздер бар деп көрсетеді:

қарқ-қарқ		шиқ-шиқ
сылқ-сылқ		солқ-солқ
сақ-сақ		саңқ-саңқ
сық-сық	күлу	ыржаң-ыржаң
таңқ-таңқ		селк-селк
кеңк-кеңк		мырс-мырс
ду-ду		ырқ-ырқ т.б.
шарқ-шарқ		

Бұлардан басқа жарқылдап күлу бар. Мысалы: Ол Ордабайға қарап жырқ-жырқ күлді. Бұл келтірілген сөздердің бірқатары, бір жағынан, дыбысқа байланысты болса, екінші жағынан, қимыл-күйге де байланысты.

Күлкі әр түрлі реңкпен беріледі. Олар тек күлкінің жағымды не жағымсыз мәнде жұмсалғанын көрсетеді. «Нет и не было никогда многих видов смеха. На самом деле их всего два, но зато между ними бездна, разделяющая «доисторию» смеха и его сегодняшний день, телесное и духовное, физиологическое и эпическое», – дейді ғалым Л.Карасав [3, 64]. Бұл жердегі екі түрлі күлкі дегеніміз, жағымды және жағымсыз мәнде қолданылған күлкі.

Жағымды күлкі – ешбір зілсіз, мысқылсыз шығатын, таза, риясыз күлкі болса, жағымсыз күлкі – мысқыл,әжуа, келеке ету мәнінде жұмсалатын күлкі. Жағымды күлкінің мынадай түрлері бар: жымию, езу тарту, сықылықтау, күлімсіреу, тәтті күлкі, сылқ-сылқ күлкі, кеңк-кеңк күлкі, мырс-мырс күлкі, сыңғыр күлкі т.б. Алайда сөйлеушінің, не автордың айтар ойына байланысты кейбір жағымды мәнде қолданылатын күлкі түрі (кеңк-кеңк күлкі, мырс-мырс күлкі т.б.) жағымсыз мәнде де қолданылады. Оны мәнмәтін арқылы білеміз.

Таза жағымды мәнде қолданылатын күлкі түрінің бірі – тәтті күлкі. Тәтті күлкі – тартымды, сыр жасырғыш, қызықтыратын күлкі. *Марья Дмитриевна сөзге араласып: - Неге кейін? Қазір болса қайтеді? – деді. Панишин жарқыраған тәтті күлкімен жымия түсті, бұл күлкі онда тез туып, шапшаң жоғалып тұратын (М.Ә.)*. Берілген мысалдан тәтті күлкінің ешбір мысқылсыз шыққанын, әрі өз мағынасында қолданылғаны да суреттеліп тұр. Келесі жағымды күлкі түрі – сыңғыр күлкі. – *Раушан, әнің қандай жақсы. Әнші екенсің зой өзің! – деді Мақсұт оған аса бір риза пішінде. Раушан оның көзінен соншама бір нұрлы отты көрді. – Солай ма, - деді сыңғыр етіп күліп. – Керек болса, тағы да айтайын (С.С.)* Мұнда да «сыңғыр күлкі» тіркесі кейіпкердің шын пейілмен, аса ризашылықпен күлгенін сипаттап тұр.

Келесі жағымды күлкінің түрі – сықылықтау. Сықылықтау бір қарағанда келеке ету, күлкі ету мағынасында көбірек қолданатын сияқты. Алайда сықылықтау жағымды мәнде жиі қолданады екен. Мысалы:

-Есебі, бұл да идея! – деді Олақ маз-мәйрам болып. Раушан, сен не дейсің?

Раушан сықылықтап күліп, саусақтарын жайып жіберіп, екі қолын басынан жоғары көтерді.

-Қосыламын, қостаймын! – деді ол бір орнында шыр көбелек айналып. – Қәне, тамақтанып алмаймыз ба (С.С.) Берілген мәнмәтін арқылы біз сықылықтаудың жағымды мәнде, бұл жағдайда қуаныш үстінде шығатын күлкі түрі деп білеміз.

Кеңк-кеңк күлкі де жағымды мәнде жұмсалады. Мысалы: *Қарт бұған кеңк-кеңк күліп қолын бір сілтейді. – Ой, ата-ай, бал зой, нағыз бал, - деп, Сәду тамсана түседі (С.С.)*.

Жоғарыда талданған мысалдардан бөлек жағымды мәнде жұмсалатын күлкінің түрі өте көп. Ендігі мәселе екі түрлі мәнде де жұмсала алатын күлкі түрінің тілдік бірліктеріне

талдау жасау. Мысалы, сылқ-сылқ күлкі. Бірінші жағымды мәнде қолданылуы. *Қасына Раушан келіп отырған екен, сылқ-сылқ күлді. «Әй, осының осы бір жарасты күлкісі-ай», - деді ол жымылып (С.С.).* Сөйлем мазмұны арқылы, әрі жарасты, жымылып деген сөздер арқылы мұнда сылқ-сылқ күлкі жағымды мәнде берілгенін көреміз. *Қуат зілсіз қалжыңмен сылқ-сылқ күліп алды (С.С.).* Бұл мысалда да басты тірек сөз – зілсіз қалжың арқылы сылқ-сылқ күлкінің жағымды мәнде жұмсалып тұрғанын көреміз. *Арам ойы жүзеге асты. Үлкен жақсылық істеген адамның хошал кейпімен әйел сылқ-сылқ күлді (Б.Н.).* Ал бұл мысалда «сылқ-сылқ» күлкінің жағымсыз мәнде жұмсалғанын бірінші сөйлемдегі «арам ойы» тіркесі беріп тұр.

Жағымсыз мәнде жұмсалатын күлкі түрінің бірі – мырс-мырс күлкі. Бұл күлкі түрі келеке ету, мысқылдау, әжуа мағынасында қолданылады. Мысалы: *Жұрттың мырс-мырс күлкісі мен кекесін сөздерін құлағы шалып, ызадан Байсиық жарылып кете жаздады (С.С.).* Мұнда мырс-мырс күлкі әжуалау, келекету мәнде тұр.

Жағымсыз күлкінің бірі – зымиян күлкі. *Жұмабек өзінің зымиян күлкісіне сап: - Қажы-ау, - депті, - қызыңның қылмысын көріп келдім деп, сенен қай бетіммен шүйінші сұрайын (Б.Н.).*

Мырс ету – жағымды және жағымсыз мәнде қатар қолдана алады. Жағымсыз мәнде жұмсалуына назар аударайық. *Мақсұт қарсы жүріп қастарына келе бере: - Сәлемет пе! – деді сыпайы. Бұл сөзге Ақан танауын көтере: -Әзір саумыз,-деді. Олақ мырс етіп күліп жіберді.* Бұл мәнмәтін арқылы үшінші адамның мысқылдауы күлкі арқылы берілгенін көреміз.

Сонымен, күлкі – эмоциялық сезімді білдіруде ең жиі қолданылатын құбылыс. Адам шаттанғанда, мәз болғанда өз көңіл-күйін күлкі арқылы көрсетеді. Алайда көбінесе қуаныш үстінде пайда болатын күлкі құбылысы тек жағымды мәнде ғана емес, жағымсыз мәнде де қолданылады екен. Күлкінің тілдік бірліктер арқылы берілуіндегі жағымды және жағымсыз күлкінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажыратуда арнайы тірек сөздер мен мәнмәтінге назар аударамыз.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том/ Құрастырған – Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергген және т.б. – Алматы: Арыс, 2008. – 744 бет.
2. Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. Алматы: Арыс, 2000. – 715 бет.
3. Карасев Л. Философия смеха. Москва: Рос.гуманит.ун-т. 1996.
4. Сарғасқаев С. Қайсар қыз. Алматы: Балауса, 1992. – 574 бет.

Сарышова К.С.
Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Қызылорда
K.Sarysheva@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Тірек сөздер: фразеологизм, сөз тіркесі, сөйлем, сөйлем мүшесі, қабысу, меңгеру.

Резюме: Статья рассматривает вопросы определения видов фразеологизмов по синтаксической структуре, а так же даются примеры фразеологических единиц в форме словосочетаний и предложений. Фразеологизмы в форме существительного и глагола которые функционируют в качестве члена предложений даются в виде рисунков. Структура предложения в зависимости от типа фразеологических единиц классифицируются как простое и сложное предложение. Фразеологические единицы в простом предложении анализируются как распространенный, нераспространенный, полный, неполный, по цели

высказывания как повествовательный, вопросительный, восклицательный, побудительный, в форме сложного предложения делится на сложносочиненные и сложноподчиненные.

Summary: This article deals with the problems of types of phraseological units by syntactic structure and also gives examples of phraseological units in the form of word combinations and sentences. Phraseologisms in the form of a noun and a verb that function as a member of sentences are given in the form of figures. The structure of the sentence, depending on the type of phraseological units, is classified as a simple and complex sentence. Phraseological units in a simple sentence are analyzed as widespread, unspoken, full, incomplete, according to the rules of pronunciation as narrative, interrogative, exclamatory, imperative, in the form of a composite sentence is divided into compound and complex.

Фразеологияны зерттеуші ғалымдар (Н.М.Шанский, З.Г.Ураксин) фразеологизмдерді синтаксистік құрылысына қарай екі негізгі түрге бөліп қарастырады:

1. Сөз тіркесі құрылымдық үлгісіндегі фразеологизмдер;
2. Сөйлем құрылымдық үлгісіндегі фразеологизмдер.

Біз осы жіктемеге сүйене отырып, қазақ тіліндегі адамның көңіл-күйін бейнелейтін фразеологизмдерге талдау жасаймыз.

1. Сөз тіркесі құрылымдық үлгісіндегі фразеологиялық тұлғалар (ФТ). Сөз тіркесінің фразеологизмдерге қатыстысы – тұрақты тіркестер. Тұрақты тіркестің (ТТ) формасы сөз тіркесінің формасына ұқсас, бірақ сөйлем ішінде ол сөз тіркесінің бір ғана сыңары болып келеді де, басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түседі. Мысалы: *Ұялғанынан Ақбала жер болды, артық отыра алмай, жас баласын сылтау ғып сыртқа шығып кетті (Ә.Нұрпейісов). Өріктің Ақбілекке қарауға беті шыдамады (Ж.Аймауытов).* Осы сөйлемдердегі *жер болды, беті шыдамады* тіркестері жеке-жеке сөйлем мүшесі болмай, тұтасымен бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұр. Ал тұрақты тіркестердің өздерінің іштей басыңқы сыңарының қандай сөз табынан болғанына қарай, есімді ТТ және етістікті ТТ деп қарастыруға болады.

Есімді ТТ: *бейілі арам (тар, қара), беті жарық, заріп көңіл, жабыңқы (жабырқау) көңіл, жаны жара, жылы қабақ (рай), ақ көңіл, қаяу көңіл, зар күй, қоңыр салқын қабақ, сары уайым, суық (салқын) ажар (жүз, қабақ, түс), шер көкірек т.б.*

Етістікті ТТ: *бармағын тістеді, бидайша қуырды, бордай егілді, жеп қоя жаздады, жер таянды, жара салды, жүректі тербеді, жыланша ысқырды, беті күйді, жүрегі тебіренді, алек-шалек болды, жүзі солды, уайым жеді, ызасы келді т.б.*

Қазақ тіл білімінде фразеологизмдердің сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалып, сөйлемнің бір мүшесі болатынын алғаш көрсетіп берген профессор М. Балақаев түйдекті тіркестердің жасалуының бір жолы – тұрақты тіркестер деп біледі [1, 32].

Тілдің барлық саласы бір-бірімен тығыз байланысты. Әңгіме – біздің зерттеп отырған мәселемізді қай қырынан алып қарайтындығымызда. Мәселен В.П. Жуков фразеологиялық бірліктің сөз тіркесіне қатысы туралы былай дейді: Лексикалық единицалар сияқты фразеологизм де меңгерілуге бейім. Тіпті басқа сөзбен қиыса да, қабыса да байланысады. Бірақ басқа сөздерге қарағанда оны бөлшектеуге келмейді. Ол – біртұтас нәрсе, яғни тұрақты тіркестің бір сыңары ретінде байланысады [2,51]. “Тұрақты тіркестердің сөйлемде сөйлем мүшелік қызметі сияқты, енді оларды сөз тіркесі тұрғысынан қарастыруға әбден болады”, – [3,110] дейді Т.С. Сайрамбаев. Өйткені, сөз тіркесі мен сөйлем мүшелерінің қызметінде ұқсастықтарының бары белгілі. Екеуі де өз тарапынан сөйлемнің құрылыс материалы. Сөз тіркесінің сыңарларына қойылатын шарттың бірі – бағыныңқы сыңарларының анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалуда. Осы шарттың негізінде тұрақты тіркестер сөйлемде сөйлемнің бір мүшесі, сөз тіркесінің бір сыңары болып, яғни бағыныңқы сыңары болған жағдайда басыңқы сыңарымен қабыса, меңгеріле, матаса байланысып, толықтауыштық, анықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалады. Мына сөйлемдерді талдап көрейік. *Ондаған жыл бойы үйренген, әбден бауыр басқан ортасынан қашу... – ажалдан қашу емес, ол, ол басқа (Ә. Тарази). Өз бармағымды өзім*

Адамның түрлі көңіл-күйін бейнелейтін фразеологизмдер оның ішкі толғанысынан хабар беретіндіктен, басқа сөйлемдерге қарағанда, көпшілігі хабарлы сөйлемнің үлесіне тиеді.

Жонына шойын тағалағандай апасы сіресіп қалса да елемей, шыңғырған дауысқа қарай үкідей ұшып келеді (Ж.Аймауытов). Қазақ елшілеріне лайықты сый қандай – бұл жағын тәптіштеуге онсыз да жаны мұрнының ұшында тұрған Дьяктың жүрегі дауаламаған (М.Мағауин). Ұрқияның ит терісін басына қаптап айдап шықты (Ж.Аймауытов). Міне, бұл сөйлемдерде біреуге өктемдік ету, бұйыру немесе бір нәрсенің мән-жайын сұрау емес тек хабарлау ғана бар.

Сұраулы сөйлем сипатындағы фразеологиялық тұлғалар

Кейде фразеологизмдер сұраулық шылаудың тіркесіп келуі арқылы жасалып, ашық сұрау күйінде жауап күту мақсатымен айтылса, көп жағдайда кекету, налу, өкіну, кейістік мағынада қолданылады.

Мысалы: *Сен өзің айтқан сөзді түсінбейсің ғой, есектің миын жегенсің бе? («Ара» журналы).* **Кейістік мағынада.**

Мені директор қоятын болса – Зура мәселесі бетіме шіркеу емес пе? (Ә.Тарази).

Налу мағынасында.

Әлдеқашан ұсталып кеткен, сол жақта жүріп өліпті деген хабар келген Сейітназар қайнағасының құм арасында қайта пайда болуы ғажап еді. Әлде қорыққанға қос көрінеді ме? (Ә.Тарази). **Таза сұраулық мағынада.**

Әкесі ауыл әкімі болғасын мынаның көзіне шел біткен бе? («Ара» журналы). **Кекету мағынасында.**

Бұйрықты сөйлем сипатындағы фразеологиялық тұлғалар

Жалпы бұйрықты сөйлем етістіктің бұйрық райы арқылы жасалатыны белгілі. Етістіктің бұйрық райында тұрған фразеологизмдер -ма, -ме аффикстері арқылы болымсыздық мағына туғызып, жекіру немесе керісінше кеңес беру мақсатында жұмсалады.

Мысалы: *Мен өзім есімді жаңа ғана жидым, маған қарап күре тамырыңды адырайтпа (Ә.Тарази).* **Жекіру мағынасында.** *Қара кешке дейін басыңа қара жамылып отыра берме, далаға шығып, еңсеңді көтерсеңші («Қаз. әйелдері»).* **Кеңес беру мағынасында.**

Фразеологиялық тұлғалар етістіктің -сын, -сін қосымшасын қабылдап, 3-жақта алғыс, қарғыс мәнде де қолданылады. Мысалы: *Құдай алдарыңнан жарылқасын, жолдарыңды оңғарсын, – деп, ақ әжем батасын беріп қала берді («Қаз. әйелдері»).* *Алла тілеуіңді берсін, қолқаңды қабылдадым, – деп, би менімен төс қағыстырды (Б.Нұржекеев).* – *Рақмет, бауырым! Жорытқанда жолың болсын! – деді Қабанбай қоштасарда (Қ.Жұмаділов).*

Лепті сөйлем сипатындағы фразеологиялық тұлғалар

Лепті сөйлем адамның сан түрлі көңіл-күйін, эмоциялық толғанысын, қуанышын, өкінішін, ренішін, тағы да басқа толып жатқан жай-күйін білдіреді. Олай болса, фразеологизмдердің мағыналық түрлерінің ішінде адамның эмоциясын бейнелейтін фразеологизмдер лепті сөйлем түрінде молынан ұшырасады. Олар көбінесе одағайлар мен -ау демеулік шылауының қатысуымен жасалады. Мысалы: *Әй, өзім де басымды әбден тауға да, тасқа да соқтым-ау, бірақ осы қызға келгенде тілім күрмеле берді! (Ә.Тарази).* *Бетімнен отым шығып әрең бардым-ау! (Ж.Аймауытов).* *Ішкілік ішпейтінімді білсе де келген біреулерге берерсің, – деп екі коньяк әкеліпті. Ішім жылып сала бергені, әй, пендешілік-ай! Қабағымды шытпақ болып едім, күліп жібердім (Ә.Тарази).* Мұнда сөйлем сипатындағы ФТ ойды әсерлі де, көркем жеткізу үшін қолданылған.

ФТ құрылым құрылысы жағынан жай сөйлем және құрмалас сөйлем түрінде де ұшырасады.

Жай сөйлем түрінде кездесетін ФТ сөйлемнің грамматикалық негізін құрайтын басты мүшелердің қатысына қарай бір құрамды да, екі құрамды да сөйлем тұлғасында кездеседі. Ойымыз дәлелді болу үшін мысалдар келтірейік:

Жалаң сөйлем тұлғасында: *беті қайтты, дос-дұшпаны күлді, еңсесі көтерілді, жаны қиналды, жаны асықты, жүрегі алып ұшты, жүрегі жарылды, зығырданы қайнады, иманы қасым болды...т.б.*

Жайылма сөйлем тұлғасында: *көкірегі шерге толды, көзінен сорасы ақты, көңілге дақ түсті, күйік үстіне күйік салды, қабағына қырау қатты, мойнына су кетті, соңынан күл шашты, танауымен көк тіреді ... т.б.*

Толымды сөйлем тұлғасында: *қара жүрегі қақ айрылды, төбесі көкке екі-ақ елі жетпеді, Сырдың суы сирағынан келмейді, ішкен асы тамағынан өтпейді, бетінің түгі сыртына шықты, басқан ізіне шөп шықпайды ...т.б.*

Толымсыз сөйлем тұлғасында: *кіруге жер таппады, кісі бетіне қарамады, қанын ішіне тартты, күре тамырын адырайтты, қоздаған қойдай маңырады, құдайдың зарын қылды, көзімнің қарашығын суалдырды...т.б.*

Құрмалас сөйлем тұлғасында: Бұл топқа жататын ФТ көбіне құрмалас сөйлемнің сабақтас құрмалас сөйлем түрінде көптеу де, салалас құрмалас сөйлем түрінде бірен-саран кездеседі. Фразеолог ғалым С.К. Сәтенова мұндай ФТ қос тағандылар деп атайды да, мынадай мысалдар келтіреді: *бір қызарды, бір бозарды; жыларын да күлерін де білмеді, көр жыла, жер жыла; күле кіріп, күңірене шығады т.б.* Сонымен қатар, қос тағандылар ішінде қандай кісінің болмасын жан дүниесін, мінезін бейнелейтін образды фразеологизмдердің молынан ұшырасатынын ескертеді [4,114]. Олардың көпшілігі бағалауыштық мәнге ие: *аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен; қолтықтан кіріп, қоныштан шығатын; аттының аяғын, жаяудың таяғын алған; әпер бақан, ұр да жық; атсаң оқ, айтсаң сөз өтпейтін; өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ; құнанын құдайындай, тайын тәңіріндей көреді т.б.*

Сабақтас құрмалас сөйлем түрінде: *жүрегі алып-ұшып, аузына тығылды; тауы шағылып, қынжыла күйінді; көңілдегі мұңды айтып, көздегі жасты тыйды; жерден алып, жерге салып, жер жебіріне жетті; жеті насырым жерге кіріп, бетімнің суы бес төгіліп; көңілі жүдеп, жаны жадады; сөз етінен өтіп, сүйегіне жетті...*

Салалас құрмалас сөйлем түрінде: көңілге салқын, көзге жат. Ойымызды сөйлем сипатындағы ФТ қатысқан сөлемдер арқылы қорытындылайық. *Әрине, жекпе-жекке де қалмақтың өзіне-өзі сенген, не қазаққа әбден қаны қарайып, кегі кеткен мықтысы шығады. Қалмаққа қашан аттанғанша жарғақ құлағы жастыққа тимей, күндіз күлкі, түнде ұйқыдан қалды. Мына көрініске Қабанбайдың қабағы ашыла қоймады (Қ.Жұмаділов).*

Байқап отырғанымыздай, сөйлем сипатындағы фразеологизмдер құрылысы жағынан шұбалаңқы болып келгендіктен, сөйлемге синтаксистік талдау жасау кезінде біршама қиындық туғызары анық. Әйтсе де, осындай фразеологизмдер арқылы сөйлемдер жанданып, көркем шығарма тартымды бола түсетіні анық.

Пайдаланған әдебиет:

1. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы, 1971. – 340 б.
2. Жуков В.П. Некоторые общие положения о соотношении фразеологизма со словом // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1970. – Вып. 21. – С. 51-58.
3. Сайрамбаев Т.С. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1991. – 174 б.
4. Сәтенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997. – 183 б.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ АНТОНИМДЕРДІҢ КОНТЕКСТЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тірек сөздер: антоним, фразеологизм, контекст, синоним, лексикалық бірлік

Резюме. В статье рассматриваются особенности употребления фразеологических антонимов в контексте. Определены 8 способов передачи фразеологизмов с противоположными значениями в контексте, проанализированы их стилистические функции.

Summary. In this article featured the using of phraseological antonyms from the contex. 8 ways of introducing phraseologisms the meaning of which is opposite to the context were defined and their stylistic functions analysed.

Фразеологизмнің антонимдігі, синонимдігі, көп мағыналығының айқындалар тұсы – контекст. Фразеологиялық антонимдерді контекст ауқымында қарастыру, олардың стилистикалық қасиетін анықтауға, фразеологиялық бірліктердің арасында болуы мүмкін антонимдік өзара қатынастардың формаларын ажыратуға негіз бола алады. Фразеологизмдердің антонимдік қатынасы көркем шығарма тілінде айқын және нақтырақ болып келеді. Кез келген көркем туынды түрлі тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, шығарманың маңызын арттыра түсері анық. Дәл осындай ерекше қасиетті фразеологиялық антонимдер де игереді. Адамның түрлі мінез-құлқына, әлеуметтік жағдайына, өміріне қатысты қарама-қарсы құбылыстарды салыстыру, тіпті табиғат құбылыстарының қарама-қарсы жағы жазушы шығармаларында фразеологизмдер арқылы шебер, дәл беріледі.

Тіл білімінде антонимдердің контексте берілу қасиеті туралы пікірлер мен тұжырымдар тек лексикалық бірліктерге қатысты айтылған, топтастырылған. Бұл мәселе туралы Ғ.Мұсабаев, Ж.Мусиннің еңбектерінде тұжырымды тілдік деректер айтылған [1, 23; 2, 76].

Контексте фразеологиялық антонимдерді орынды пайдалана білу өмірдегі құбылыстарды дәл суреттеп, әсерлі жеткізер шеберлік қырын танытады. Осы тұрғыда: «Жазушы кейіпкердің түсінігіндегі не сөзіндегі қайшылықтардан да үлкен контраст тудыруға шебер. Бұл жағдайда контраст жасаушы қарама-қайшылықтардың бір жағы – кейіпкер ойы, не сөзі де, екінші жағы – шындық», [3, 87] – деген дәйекті пікірді көркем проза тілін зерттеуші ғалым Б. Шалабаев айтқан болатын. Сондықтан да, контексте фразеологиялық антонимдерді ұтымды қолдана білу жазушы шеберлігімен тығыз байланысты.

Қарсы мәнді фразеологизмдердің көркем шығармада қолданылуына қатысты мысалдарды топтастыра келе, олардың контексте қолданылу сипатына қарай төмендегідей түрлерін атап көрсетуге болады:

Фразеологиялық антонимдер бір сөйлемнің ішінде қатар қолданылады.

Шынында Перизаттың бауыр басып қалғанын сезе тұра, жетім қыздың маңдайынан сипамай сырт айналды (Б. Иманғазина). *Үнемі асығы алышысынан түсіп саудасы жүре қоюшы еді, бүгін күн ұзаққа ісінің қырын кетуін көрмеймісің* (М. Сүндетов).

Мұндай контекстерде фразеологиялық антонимдер сөйлемнің ыңғайына орай қатар қолданылып тұр. Атап көрсетсек бірінші сөйлемдегі антоним фразеологизмдер *бауыр басу – сырт айналу*, екінші сөйлемде *асығы алышысынан түсу – ісі қырын кету* фразеологизмдері қарсы мәнде жұмсалған.

2) Контексте лексикалық бірлікке фразеологизмнің антоним болып келуі ұшырасады. Көркем шығарма тілінде бұл ерекшелік қарама-қарсылықты берудің өнімді жолы ретінде қолданылып жүр.

Мысалы: *Жаңа Мүлік, Ақжандар келгенде қатты қуанған Құпия мына жаңа топты көргенде көңілі құлазып сала берді* (С. Досанов). *Мәрия да інісіне тартқан көріксіз қызғылт сары әйел еді. Күйеуі үріп ауызға салғандай әрлі жігіт-тін* (М. Ысқақбай). *Сен қазір жуансың. Мен болсам жастайымнан өмірім жалшылықта өткен, сіңірі шыққан кедеймін* (Б. Тілегенов)

Бірінші сөйлемде адам эмоциясына қатысты қуану сөзіне мұңаю мағынасын білдіретін «көңілі құлазу» фразеологизмі антоним болып тұр. Екінші мысалдан да осыны аңғаруға болады. Мұнда *үріп ауызға салғандай* фразеологизмі *әдемі, сүйкімді* мағынасын білдіреді де *көріксіз* сөзіне қарсы мәнде жұмсалады. Үшінші сөйлемде *жуан* сөзіне *сіңірі шыққан кедей* фразеологизмі антоним болып тұр. Бұл сөйлемде *жуан* сөзі *бай* адамға қатысты айтылып, *кедей* мағынасында айтылатын *сіңірі шыққан кедей* фразеологизміне қарсы мәнде жұмсалған.

3) Лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдердің қатар қолданылуы (жарыса қолданылуы) да үнемі контексте көрініс табады. Бұл ерекшелік құрмалас сөйлемдерде немесе іргелес тұрған екі жай сөйлемде кездеседі.

Мысалы: *Қуаныш деген өзгенің басындағы қайғысына қарамайтын арсыз нәрсе екен-ау, марқұмның денесін шығарғанда, жерлегенде өзгелер аһ ұрып күрсініп, ботадай боздағанда бұл екеуінің қуаныштары қойнына сыймаған еді* (Т. Нұрмағанбетов). *Әсіресе соңғы екі баладан кейін кепеден биіктеу болғанымен тамнан аласалау әлгі екі бөлмелі үйлері тым тарылып кеткен соң, тағы да бала-шағаларымен жабылып шуласып жүріп үлкендеу бір бөлме қосты да, үш бөлмелі үйде кейде ауыз жаласып, кейде қырық пышақ болып қырқысып балалары өсіп, ер жетіп жатты* (Т. Нұрмағанбетов).

Мұндағы алғашқы сөйлемде *қуану - қайғыру* лексикалық антонимдері, сондай-ақ *ботадай боздау – қуанышы қойнына сыймау* антоним фразеологизмдері қатар қолданылған. Лексикалық пен фразеологиялық антонимдерде де қарама-қарсылық адамның эмоциясына қатысты айтылған. Екінші келтірілген сөйлемде *аласалау - биіктеу – лексикалық антонимдер, ауыз жаласу – қырық пышақ болу – фразеологиялық антонимдер*. Екі антонимдік жұп бір сөйлем ішінде қолданылған, алайда *аласалау - биіктеу* өлшемді салыстыру мәнінде қарама-қарсы қойылса, *ауыз жаласу – қырық пышақ болу* деген қарсы мәндегі фразеологизмдер адамның *татуласу-араздасу* сияқты әрекетіне қатысты берілген. Яғни, лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер бір ғана нәрсеге қатысты айтылмағанын аңғарамыз.

4) Контексте фразеологизмге синонимдік қатардағы фразеологизмдер антоним болып келуі де жиі қолданылады.

Мысалы: *Күлшараның үлкен қызымен үнемі керісіп қалушы едік, екінші қызымен шәй деспей, дәм-тұзымыз жарасайын деп тұр-ау – деген ойды Үсентай әу бастан-ақ ойлаған* (Т. Нұрмағанбетов). *Бұл ішкі қалтасына қайта-қайта қол салып, ашудан бұлқан-талқан болып, зығырданы қайнап тұрғанда өзгелерге қосылып әлгіндегі қайыршылар да ішек-сілелері қатқаниша күлді* (Т. Нұрмағанбетов). *Айрандай ұйып, шәй деспей отырған ерлі-зайыптыларды ақыры араздастырып тынды* (О. Бөкей).

Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, біріншісінде «*керісіп қалу*» (ұрысу, жанжалдасу мағынасын білдіреді) фразеологизміне «*шәй деспеу*», «*дәм-тұзы жарасу*» синонимдік қатардағы фразеологизмдері антоним болса, екінші сөйлемде «*бұлқан -талқан болу*», «*зығырданы қайнау*» – деген ашулану мәнін білдіріп тұрған фразеологизмдер қатарына «*ішек-сілесі қатқаниша күлу*» фразеологизмі қарсы мәнде келіп тұр. Соңғы сөйлемде синонимдік қатардағы фразеологизмдер «*айрандай ұю*», «*шәй деспеу*» болса, оған антоним ретінде «*араздасу*» сөзі қолданылған.

5) Тілімізде контексте авторлық өзгеріске түскен фразеологизмдердің де өзге фразеологизмдермен қарсы мәнде қолданылуы ұшырасады. Фразеологизмдер «*тұрақты*» аталғанымен, қолданылу процесінде бұлардың да азды-көпті өзгеріске түсіп отыратыны белгілі [4]. Фразеологизмдердің өзгерістермен жұмсалған түрлері біздің қазақ әдебиеті шығармаларында да аз емес. Тіпті автор оларды қарама-қарсы мәндегі жұбымен қатар

қолданып, өмірдегі қарсылықтарды астарлы суретке айналдыра отырып шығарманың көркемдік сипатын арттыра түскен. Мысалы:

– *Еш пендені тыңдамай өзің би, өзің қожа болып үйренгесің. Басыңды жазбақ түгілі, астауға құйып шомылдырайын. Тек айтқанымды істейсің, айдағаныма жүресің, айтақтағаныма үресің* (О. Бөкей).

– *Пай-пай, заман-ай. Бұдан отыз жыл бұрын менен әрі сірі шыққан кедей еді. Құлығымен емес, ақылымен-ақ жиып алды зой үйір-үйір жылқыны. Қазір ол дәулетіне сәулеті сай бай адамдар қатарында* (О. Бөкей).

– *Өлім алдындағы қорқынышы болар, шал біресе көзінен жас аққанша айқайлай күледі, біресе ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылай берді* (О. Бөкей).

Бірінші сөйлемде «*айтқанына көніп, айдауына жүру*» фразеологизмін автор «*айтқанымды істейсің, айдағаныма жүресің, айтақтағаныма үресің*» деп өзгертіп қолданған. Аталған фразеологизм *дегенін бұлжытпай орындау, тыңдау* мағынасын білдіріп, іргелес сөйлемдегі *өзі би, өзі қожа* (ешкімді тыңдамайтын, өз дегенімен жүретін адамға қатысты айтылады) фразеологизміне қарсы мәнде келіп тұр. Тілімізде *сіңірі шыққан кедей* фразеологизмі қолданыста бар, автор бұл фразеологиялық тұлғаны *сірі шыққан кедей* деп өзгертіп, *дәулетіне сәулеті сай* фразеологизмінің антонимі ретінде жұмсаған. Соңғы сөйлемде адамның қарама-қарсы (күлу-жылау) эмоциясын білдіретін фразеологизмдер келтірілген. Мұнда авторлық өзгеріске түсіп қолданылған – *ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылау* фразеологизмі. «*Жылау*» әрекетіне қатысты – *ағыл-тегіл жылау, ботадай боздау, көз жасы көл болу, еңірегінде етегі толу, көзінен сорасы ағу, боз інгендей боздау, зар еңіреу* деген фразеологизмдер бар. Бірақ, автор бұлардың бірін де қолданбай *ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылау* фразеологизмін ұсынады. Бір ескерер жайт, фразеологизмдер авторлық өзгеріске түскенде оның бір немесе екі компоненті ғана өзгертіліп қолданылуы мүмкін. Келтірілген мысалда жазушы *ішек-сілесі қатқанша күлу* фразеологизмін жылауға қатысты өзгертіп ұтымды пайдаланған. Фразеологизмдердің бұлайша авторлық өңдеумен өзгертіліп қолданылуда фразеологизмдердің образдылығы мен мәнерлегіштік сипатын арттыру мақсатымен қатар, жазушының сөз саптауының ерекшелігін де байқауға болады.

6) Контексте тірек сөз негіз болған фразеологизмдердің біреуінің компоненттері толық беріліп, екіншісінікі толық болмаған жағдайда да қарсы мәнді ажыратуға болады. Мысалы: «*Заман-ай, кісіге бақ қонамын десе де, ұшамын десе де сәл-ақ нәрседен екен-ау*» – деп ойлайды кейде Мехмет ауыр күрсініп отырып (Т. Нұрмағанбетов).

Оның жүрегiнiң ақ немесе қара екенiн бiрер рет сыр шертiсiп, әңгiмелескеннен кейiн ғана бiлуге болады деп ойлаймын («Жас алаш»).

Бірінші мысалда жұп фразеологизмдерге тірек болып тұрған ортақ компонент – «*бақ*» сөзі (*бақ қону – бағы ұшу*). Сөйлемде автор бұл жұптың бірін толық қолданып (*бақ қону*), екіншісін толық қолданбаған. Десек те, бұл тұста қарама-қарсылық нақты көрініп тұрғандығын байқауға болады. Екінші сөйлемде *ақ жүрек – қара жүрек* антоним фразеологизмдердің жасалуына негіз болған тірек компонент – «*жүрек*» сөзі. Бұл тұста да жұп фразеологизмдердің біреуі толық берілсе (*ақ жүрек*), екіншісі толық емес.

7) Антоним фразеологизмдер контексте фразеологизмнің мағынасын нақтылап, түсіндіріп, анықтап тұратын сөздермен жарыса жұмсалады. Кейде керсінше, қарсы мәндегі сөздің мән-мағынасын қатар қолданылған фразеологизм түсіндіріп тұруы мүмкін:

Хадшаның ұсынысын қабылдамаған екі ұлдың қабағына қар жауып ашуланып, дәм сызбай сазарып отырып алды. – Иә, мен тәтемін, Елжас пен Олжас інілерім деп тұйықтан шығар жолдың табылғанына қуанған Хадша. Осыдан кейін ғана балалар қуанып көңілдері жадырап сала берді (Б. Мұқай).

Бірақ Шымкентке кетсе, күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылып көңілсіз күйге енеді. Достары келсе қуанышы қойнына сыймай, мәз болып әрқайсысының жақсы көретін тағамдарын істеп әбігерге түседі (Б. Иманғазина).

Келтірілген бірінші мысалдан байқағанымыздай, *қабағына қар жауу – көңілі жадырау* фразеологиялық антонимдерімен бірге, фразеологизмдердің мағыналарын түсіндіріп, нақтылап тұрған – *ашулану-қуану* лексикалық бірліктері қатар қолданылған. Екінші сөйлемде де дәл осылай. *Күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылу – қуанышы қойнына сыймау* антоним фразеологизмдерінің мәнін *көңілсіз күйге ену – мәз болу* тіркестері түсіндіріп тұр.

8) Контексте бір сөйлемнің ішінде екі-екіден жұп болған параллель антонимдік фразеологизмдердің қатарымен келуі де кездеседі.

Мысалы: *Шалға ұрлана қарады, жүзіне көлеңке жүгіріп, қабағы түйюлі екен. Бұл болса көптен күткен адамы келген соң қабағы ашылып, жүзіне шыр жүгірді* (Б. Мұқай). Фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуының бұл түрі өте сирек ұшырасады. Жазушы шығармасында контрастың күшті деңгейін көрсету, салыстыру мақсатында бұндай қолданысты кездестіруге болады. Бұл мысалда автор антоним фразеологизмдерді екі адамның эмоциялық күйі мен жағдайын қатар алып салыстыруда қолданғанын байқаймыз. Сөйлемдегі бірінші фразеологиялық антонимдік жұп – *жүзіне көлеңке жүгіру – жүзіне шыр жүгіру* болса, екінші жұп – *қабағы ашылу – қабағы түйілу*.

Қорыта келгенде, фразеологизмдердің антонимдік ерекшеліктері контексте айқын көрінеді. Көркем шығарма тілінде фразеологиялық антонимдердің жиі кездесуі, алдымен жазушы тілінің шеберлігін білдірсе, кейде кейіпкердің түрлі мінез-құлқын, қасиеттерін, дүниедегі түрлі құбылыстарды қарама-қарсы қоя отырып салыстыруда таптырмайтын көркемдік әдіс болып табылады. Контексте берілу ыңғайына қарай, антоним фразеологизмдер бір сөйлем ішінде немесе іргелес тұрған сөйлемдерде, сөз бен фразеологизмнің антоним болуы, лексикалық және фразеологиялық антонимдердің қатар бір сөйлем ішінде кездесуі сияқты т.б. ретпен қолданылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954. – 256 б.

Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антонимдік контекстер туралы // Кітапта: Қазақ филологиясы. – Алматы, 1977. – 4-кітап. – 75-79 бб.

Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы, 1994. – 121 б.

Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1966. – 205 б.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Таңсықбаева Б.А.

*М.Тынышбаев атындағы ҚазККА
«Тілдер» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Алматы*

ҚАРҒЫС МӘНДІ СӨЗДЕР

Резюме. В статье приведены слова-проклятья и их примеры, употребляемые в казахском языке. Статья рассматривает негативное значение проклятий. При помощи пословиц и поговорок осуждаются случаи употребления проклятий и призывается недопустимость их применения.

Ключевые слова: проклятие, негативное значение, пословицы, осуждать, не допустимость, негативный эффект, плохое значение, воспитывать, язык, устная литература, народ.

Summary. The proposed article deals with words damnations and their examples used in Kazakh. The article considers negative value of damnations. By means of proverbs the cases of the use of damnations are condemned and inadmissibility of their application is called.

Key words: damnation, negative value, proverb, to condemn, inadmissibility, negative effect, bad meaning, to bring up, language, oral literature, folk

Қазақ халқы жаратылысынан текті, намысқой, жаны таза, тілге шебер ел болғаны ақиқат. Оған өткен тарихымыз, хандарымыз бен батырларымыздың, би-шешендеріміздің қалдырған істері мен әділ де тапқыр, жақсылық пен жамандықтың арасын ақ пен қарадй ашып айтқан асыл сөздері куә. Осы сөздер арқылы қасиетті аталарымыз, ақ жаулықты аналарымыз көрегенділіктің, мәрттіктің, тәлім-тәрбиенің небір жақсы жол-жобасын, жөн-жосығын айқындап кетті. Мұны олар жазу-сызусыз-ақ ұтымды ой, өткір сөз, өтімді тіл арқылы құлаққа құйып, қанға сіңіріп, көңілге толқытып жасай білуі де халқымыздың өзіндік бір ғажап болмысын әрі ерекшелігі екенін еріксіз мойындайсыз.

Ата-бабамыз "Сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді", - деп бекер айтпағанды. Қашан да сөзге үлкен мән берген халқымыз екі елі ауыздан шыққан ір сөзге жауапкершілікпен қарауды бойға сіңіруге тырысқан. Сол себепті болар, садақтың оғындай болып қадалатын қарғыс сөздердің жеке адамның өміріне, оның болашағына, бақытына, өсіп-өркендеуіне, ұрпағының аман болуына, сапарының сәтті болуына, денсаулығының жақсы болуына қарсы қатал әсері аз болмаған. Осындай қатерлі қарғысты сөздердің өте қауіптілігін білген халқымыз оның тұқым қуалаушылық жағын да аша білді. Атадан балаға ауысып, жойқын күшін жоймайтын қарғыс сөздерден ұрпағын алыс ұстауға да тырысқан. Қарғыстың қатерін сезген қарапайым халық "қарғыс алма, алғыс ал" деп ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан даналық пәлсафалық сөзін қалдырды.

Ал, адам тағдырына кері әсерін тизутін бұл сөздерді неге қолданамыз, қарғыс қайдан туады деген сауалдың туындауы заңды. Кейбіреулер ол сөздердің соншалықты ауыр да ащы екеніне мән бермей, «үйренген ауыз сүйрендеуән қоймайды» деп қолданса, енді бірі ашынғаннан, бірі шарасыздықтан, ал енді бірі көре алмаушылықтан да қолданған. Сондықтан да бабаларымыз «жүйелі қарғыс жүйесін табады, жүйесіз қарғыс иесін табады» деп орынсыз сөйлемеуге, қарғанбауға тоқтау салып отырған. Қарғыс – парапсихологияда тіршілік иесінің жәбірлеушіге кері әсерлі қуат күші ретінде аталады. Қарғыс айтушы – оны моральдық, материалдық, рухани кемсіту, қорлау, зәбірлеу, келеке ету, кемсіту, алдап-арбау, ауыр зардаптарға ұшырату, басына қауіп-қатер туғызу т.б. әрекеттер зәбірлеуші жақтан әбден шегіне жеткенде айтады.

Қарғыс сөздердің айтылу себептеріне байланысты да бірнеше топқа жіктеуге болады.

Өтірік қарғау түрін алатын болсақ, нағашылы – жиенді, қайын-жеңге, қыз-жігіттер, құрдастар, жора-жолдастар тағы басқа әзіл-қалжыңы жарасқан адамдар арасында да әзілдеп қалжыңдау түрінде кездеседі. Тыңдаушылары еш кек тұтпайтын мұндай қалжың түріндегі немесе өтірік қарғауға «Тұқымың құрғыр! Тұқымың өскір! Жолың болғыр! Басқан ізің артыңда қалғыр! Адыра қалғыр! Құлқының құрысын!» деген сияқты зілсіз сөздер жатады. Өтірік қарғау түріне балаға, малға, дүние-мүлікке қарата айтылған қарғыс түрлері де жақын келеді. Атап айтқанда балаға айтылатын қарғыстар шын ниетімен жамандық тілемей, зілсіз, кексіз, тек кейіс түрінде айтылған реніш сөздерге жатады.

Ант су ішіп қарғану. Ант – жеке тұлғаның ең қастерлі сөзбен өзге бір адамды не адамдар қауымын өзінің адал ниетіне сендіру, уәде беру, куәлік етуі. Ел арасында ант – су ішіп қарғану адамдар бір-біріне уәде бергенде, серт еткенде де жиі қолданылады. Ант –су ішу – қазақ халқының дәстүрлі құқықтық мәдениетінде қалыптасқан, билер соты іс қарағанда пайдаланылған рәсім деп саналады. Бұл топтағы сөздерге мынадай сөздер жатады: нан ұрсын, өтірік болса төбемнен жай түссін.

Малға қатысты айтылатын зілсіз қарғыстар. Күні бойғы жұмыстан шаршап шыққан кезде, не болмаса түрлі себептен көңіл күйі болмаған кезде адамдар малға қарата да қарғыс мәнді сөз айтады. Басқа қарғыстың түрінен малға қарата айтқан қарғыстың өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда ашыну, зілденуден гөрі кею мәнде айтылу басым. Мысалы: сайтан алғыр, қараң батқыр, арам қатқыр т.б. Малға қарата шын мәніндегі жамандық тілеу болмайды.

Кейде адамдар жазықсыз жала жабылып, зәбір көрмес үшін өзінің ақтығын, кінәсіз екенін дәлелдеп, ант-су ішіп қорғанады, тыңдаушысының райынан қайтуын сұрайды. Ақ безер де көк безер болып, ант-су ішудің, таусыла қарғана қорғанудың қарғыс түрінен елеулі айырмашылығы бар. Мұндай қарғану қарғыстың шартты түріне жатады.

Табалау. Қарғыс мәнді сөз саптауға адам бойынан көрінген кемшілік пен қиындыққа орай кемсітіп айтатын табалаушылық та жатады. Табалаушылық жек көру сезіммен байланысты. Адамның жеке басындағы кісілік қасиетінің жоқтығы, мінез-құлқының ұнамсыз жақтарымен танылуы, өзінің азаматтық борышына немқұрайлы қарап, қарым-қатынас жасаудағы жағымсыз оғаш әрекеттері жек көру сезімін тудырады [1].

Халық ішінде жауыздығымен, қылмысты қиянатты істерімен әшкере болған адамдар жазасын алғанда ашынған жұрт оларды табалайды. Сондай-ақ біреуден зәбір-жапа көріп, өш ала алмағандар да өз қастандары бақытсыздыққа ұшырағанда әдет бойынша отырған орнына құйрығын жерге түйіп оларды табалайтын болған. Сондай таба сөздерді естігендер «таба болды», «табасына қалды», «келеке, мазағына қалды» деп түсінетін. «Достың күлкісуінен, жаудың табасынан сақта» деп тілеу тілеген. Өзгенің теріс қылығын көру, адамгершілік пен жанашырлық пиғылмен ұштасқанда ғана табалаушылық ізгілікке бастар достық сынға айналмақ.

Кею мен кекесін. Көңіл күй лебіздерінің қынжылуы, аздап ренжіген, налыған, күйінген қалыпты білдірумен, сондай-ақ кекесінмен байланысты айтылатын кезі болады. Зілсіз қарапайым сөзді әзіл-қалжыңға ұстата қолданып, оған қарама-қарсы мағына жүктеп, біреуді мінеп, шенеген пікірін ой желісінен, сөйлеу қалыпынан, дауыс ырғағынан аңғартуды кекесін дейміз.

Кекесін тәсіл қолданудың әсерлігі жағымды сөздермен сөз саптай отырып, жағымсыз мінезбен іс-әрекетті шенеп, мінеп, сықақтап көрсететін тапқырлық пен қарама-қайшы жай-жапсарды тартыстыру арқылы ойды жасырын түрде жеткізе білетін көркемдік шеберлікте. Қатты кейіс кей тұста ашумен ұласады. Бұл ыза, реніш, араздық түрінде көрініс беретін адам мінезі мен көңіл-күйінің жағдайы. «Ашу-дұшпан, ақыл-дос, ақылыңа ақыл қос» деген ұлағатты сөз бар.

Зеку. Жекіру, ұру, ақыру да жақтырмағандықты, кейігендікті, ренішті білдіреді. Мүлдем ұнатпай назалануды танылатын зеку жағымсыз қылыққа риза болмаудың түріне қарай қарата айтылатын адамның жынысына, жас ерекшелігіне қарай әр жағдайда әртүрлі деңгейде көрініс табады. Онша дауыс көтермей зілдене тыйым салудан бастап адамның көңіл-күйіне қарай қатты ақыруға дейін баратын зеку мұның нақылы айғағындай [2].

Лағынет пен назалану. Теріс бата лағынет түріне жатады. Сөге жамандап лағынет айту мән-мағынасы жағынан қарғыстың бір түріне жатады. Зорлық-зомбылық, әділетсіздік, өктемдік пен озбырлық, қиянат жасалған жерде адамгершілік қасиет жойылады. Жеке басының мүддесін көздеп кісіні кемсітіп зорлық көрсету, қиянат жасау – жеке адамның рухани қажетін қанағаттандыруға кедергі жасайтын жағымсыз әрекет. Қарғысқа мән-мағынасы мен айтылу себептері жағынан жақын лағынет пен балағаттау, зеку, сөгіс пен жерлеу сияқты жағымсыз көңіл-күй лебіздері – негізінен адамдар арасындағы дау-жанжалда, ұрыс-керісте айтылатын сөздер. «Ақ сүтін көкке сауды. Анасы қатты назаланып, алақанын теріс жайып, аналық қарғысын айтып, теріс бата берді» деген сөз жас ұрпақты шошындырады.

Балағаттау, ғайбаттау. Күнделікті тұрмыс-тіршілікте, адамдардың әр-қилы қарым-қатынасында айтылып қалатын қарғыс, кейіс, қарғау, сөздеріне мән-мағына жағынан жақындау келетіні, боқтау мен балағат сөздер. Ғайбаттау – жеке адамның белгілі бір топтың жақсы қасиеттерін көре алмаушылықтан да туындайтын ашу-ыза мен қызғаныш сезімінің жағымсыз көрінісі. Балағаттауға адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін, әдепсіздіктен анайы түрде кемсіту жатады. Адамның ұрпағына сол сөздер қарғыс болып жазылып қалады деп сақтандырған. «Аяғы жаман төрді былғар, аузы жаман елді былғар» деп кесірлі ауыздан естілер кесапатты сөзге тоқтау салып, тілін тыйып ұстауға үндеген [2].

Қазақ халқы жаратылысынан текті, намысқой, жаны таза, тілге шебер ел болғаны ақиқат. Оған өткен тарихымыз, хандарымыз бен батырларымыздың, би-шешендеріміздің қалдырған істері мен әділ де тапқыр, жақсылық пен жамандықтың арасын ақ пен қарадй ашып айтқан асыл сөздері куә. Осы сөздер арқылы қасиетті аталарымыз, ақ жаулықты аналарымыз көрегенділіктің, мәрттіктің, тәлім-тәрбиенің небір жақсы жол-жобасын, жөн-жосығын айқындап кетті. Мұны олар жазу-сызусыз-ақ ұтымды ой, өткір сөз, өтімді тіл арқылы құлаққа құйып, қанға сіңіріп, көңілге толқытып жасай білуі де халқымыздың өзіндік бір ғажап болмысын әрі ерекшелігі екенін еріксіз мойындайсыз.

Қарғыстың себеп-салдары осылай жалғаса отырып, айтылған кері қуатты сөздің әсерлері де әртүрлі болады. Қарғысқа ұшырағандар ішінде адамның қарғысынан басқа, киелі жан-жануар, басқа да тіршілік иелері жағынан қарғыс алғандар аз болмаған. Қазақта "әруақты қорлама" деген сөз киелі адамдардың әруағының қауіптілігін ескертеді. Әрбір басқан қадамды дұрыс баспасаң, қалай болса солай жер ананы құрметтемесең, киелі жер ананың да қарғысына ұшырау бар. Құдайдың істе дегенін істемей, шариат заңын бұзу – білсек бұл да Құдайдың қарғысына қалдырып, қаһарына ұшыратады деп орынсыз іс, жөнсіз сөзден ұрпағын алыстатқан.

Бұл әрбір материалдық тіршілік иелерінің біз білмейтін иесі мен киелі киесі барын білдіреді. Ашынған адамның аузынан шыққан өлшемі жоқ зілді сөздер, өте ауыр қуат көзі. Ол адамның негізгі ғарышпен байланыс жасап, қуат алмасатын жеті нұр көзін (Чакрасын) зақымдайды деп парапсихологтарымыз да көптеген дәлелдерді келтіреді. Осыдан кейін сырттан келетін нұр қуаты адам организміне қажетіне қарай мөлшерде жетпегендіктен негізгі және қосымша мүшелердің ағзалары зақымдалады. Жұмыс істеу қабілеті нашарлаған клеткалардың жағдайы нашарлап, ақыры өмірін жартылай немесе толық тоқтатады. Бұдан кейін емдеуге келмейтін, атын біле алмайтын сырқаттар, бақытсыздықтар қарғыс алған адамды жағалайды. Оның халі күндеп, айлап, жылдап нашарлап, өзі өмірден өтсе де ұрпағына жалғаса береді. "Сынықтан басқаның бәрі жұғады" дегендей сол сырқаттардың ішінде қарғыс ең бірінші ауысатыны әрі жұғатыны.

Қарғыс ащы азаптан, шарасыздықтан, дәрменсіздіктен және жоғарыда айтылған себептерден тұмақ. Қарғыстың қауіптілігін капиталистік елдерде ертеден ғылыми негізде зерттеп келеді. Оның әсер күшінің тылсымын білмегенімен, қауіптілігін, үлкен-кіші көлемін, мөлшерін, уақытын және оның әсерінің созылуын анықтап ескертуде.

Қазақтар тіл арқылы айтылатын сөздің күштілігін білгендіктен де, "тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады" деуі тілдің ғаламат күш иесі екенін дәлелдейді. Ертеден-ақ қазақ ғалымдары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев т.б. орыс ғалымдары Г. Потанин, А. Янушкевич т.б. түрік тектес халықтардың бақсылық өнерін зерттегенде дуалы ауызды, өткір тілді, түрлі ғаламат жасаушы бақсылардың қарғысы қате жібермейтінін де зерттеген. Қарғыстың басталуы көне шамандық діннен де бұрын болғанына назар аударады. Бақсының қарғысының қатты әрі қалт жібермеуіне олардың жын, перілері мен басқа да көмекке келетін қастандық рухтары көмек ететін сияқты. Сондықтан да халық бақсыларды бір жағынан емші ретінде құрметтесе, екінші жағынан бойларында қорқыныш туатын күндері де болған.

Көбінесе біреуді-біреу қарғағанын сезсе қарғыс алушы "Қарғысың қара жерге" деп ауыртпашылықты қасиетті жер анаға бағыттаған.

Жер ана жер басып жүрген пендесінің денесіндегі немесе денеге еруге әрекет еткен қарғыстың кері қуатын жеткізбей немесе денеден бір құдіреттілікпен сорып алатын болса керек. Өйткені, жер ана адамды ғана емес, жан-жануарды, тіршілік иелерін, техниканың барлық түрін және қондырғыларды өзімен байланыстырушы нөлдік жүйе әрі теріс заряд нүктесі.

Қарғыс жан-жануарларға да, бау-бақша, дән-дақыл сияқты үй тұрмысы қажетіне байланыстыларға да қауіпті. Мәселен, "Малың қырылсын", "малыңа топалаң келсін", "астығың шықпай қалсын", "бау-бақшаң ойран болсын" т.б. толып жатқан қарғыс сөздері шынында да өте жойқын зиян әкелген.

Жоғарыдағы қарғыстардан басқа адамның өзіне қарсы киелі жан-жануарлар мен басқа тіршілік иелерінің де (өсімдік, ағаш, т.б.) қарғысы қауіпті болады. Ж.Аймауытовтың "Ақ білек" романында торғайдың қарғысы келтіріледі:

"Торғай, торғай атым бар,

Бір жапырақ етім бар.

Маған тиген балалар,

Анаң өліп, жетім қал!" [3].

Шынында да қандай ауыр сөздер, бала үшін анадан қымбат жан жоқ, сол жанды жеріне қадалу арқылы ұя бұзу, балапан ату сияқты кері әсердегі істерден баланың бойын жаманшылықтан аулақ болуға тәрбиелейтін сияқты. Газет бетінен оқыған мына бір мысалдан кейін бұндай құбылысқа иланбай көр. Құстардың қарғысына душар болған бір адам Бельгияның Остенде қалашығында өз коттеджінде шағалалардың үш күндік тұтқыны болып, үйден шыға алмай қамалады. Төртінші күні келген басқа адамдар әлгіні шағалалардың тобынан құтқарады. Сейтсе қыста коттедж қожайыны шатырдағы шағалалар ұясын бұзып, жұмыртқаларын алып екі апта бұрын далаға лақтырған екен. Соған өшіккен шағалалар туыстарын көмекке шақырып, үй қожайынына қауіп төндірген.

Қазақ халқы жанды нәрселерден басқа жансыз нәрселердің де қарғы-сынан сақтанды. Шашты жерге тастамау әрі баспау, тырнақты таза жерге алып жерге көміп тастау, қырқынан шықпаған нәрестенің қарын шашын лақтырмаған. "Қарын шаштың қарғысы қатты" болады деген [5].

Киелі үй және түз жануарлары қарғысы қауіптілігін де, ата-бабамыз біліп келген. Қасиетті аттардың, тұлпарлардың қарғысына С.Жүнісовтың "Ақан сері" романындағы оның Құлагерінің қарғысы дәлел.

Адамның жан-жануарға, жәндікке және басқа тіршілік иелеріне сондай-ақ тіршілік иесі еместерге айтқан қарғысы зиянын, ал керісінше, осы айтылғандардың адамға кері қарғысын айта келе XV ғасырдың ғұлама ғалымы, шипагері Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының "Шипагерлік баян" кітабындағы мына ескертпесі қарғыстан қорғау үшін ұрпағына, халқына айтқан ескертуі сияқты.

1. Жетіге тиіспеу:

1. Көктемде көктеп келе жатқан өскінге тиіспеу.
2. Көктемде көбейетін жорғамаларға тиіспеу.
3. Көктемде көрінген қозғалғыштарға тиіспеу.
4. Көктемде көз ашпаған шикілікке тиіспеу.
5. Қай-қашан да қонаққа тиіспеу.
6. Қай-қашан да көршіге тиіспеу.
7. Қай-қашан да елшіге тиіспеу.

2. Қырық бірге жұғыспау:

1. Ордалы жыланға жұғыспау.
2. Қордалы құмырсқаға жұғыспау.
3. Жалғыз ағашқа жұғыспау.
4. Елсіздегі жалғызға жұғыспау.
5. Суық торғайға жұғыспау.
6. Алдыңнан өткен қабанға жұғыспау.
7. Елден алып кетіп көшкенге жұғыспау.
8. Пәлелі өртке жұғыспау.
9. Биік бетке (тауға) жұғыспау.
10. Жаралы жыртқышқа жұғыспау.
11. Қаралы елге жұғыспау.
12. Ашынған қасқырға жұғыспау.
13. Ашыққан ұрыға жұғыспау.
14. Киелі жерге жұғыспау.
15. Дастарханға жұғыспау.

16. Жетімге жұғыспау.
17. Жесірге жұғыспау.
18. Кесірге жұғыспау.
19. Еңіреген ерге жұғыспау.
20. Өзің шығар төрге жұғыспау.
21. Арқаны сылдыр ерге жұғыспау.
22. Жатқа кетер қызға жұғыспау.
23. Көктемдегі мұзға жұғыспау.
24. Өте шығар сызға жұғыспау.
25. Артылып қалған асқа жұғыспау.
26. Жарасы бар басқа жұғыспау.
27. Паракұмар ласқа жұғыспау.
28. Басқа елдік соқырға (қарашаға) жұғыспау.
29. Күшіктейтін итке жұғыспау.
30. Төбелесте арашаға жұғыспау.
31. Тікені бар аласаға жұғыспау.
32. Құламадағы құзға жұғыспау.
33. Дәм атасы тұзға жұғыспау.
34. Иесіз жатқан малға жұғыспау.
35. Киесі бар далаға жұғыспау.
36. Обалы бар ұяға жұғыспау.
37. Залалсыз малшыға жұғыспау.
38. Түтін шығар шаңыраққа жұғыспау.
39. Ырыс келер босағаға жұғыспау.
40. Даладағы өлгенге жұғыспау.
41. Шыдап жерге көмгенге (өлікке) жұғыспау [6, 113-114 беттер]

Міне, осы Өтейбойдақ бабаның жеті затқа тиіспеуге, қырық бірге жұғыспауға ескерткен даналығы, адамды қарғыстан, назаланудан, әруақ киесінен, жер киесінен, пәле-жаладан, кездейсоқ ажалдан т.б. бойды алыс салып, аулақ жүру дағдысын қалыптастырсаң, мейірбандық жолға түсерің қақ. Жақсылық аты – алғыс, қиянат заты – қарғыс екенін есте сақтап, ұрпағымызды да ар алдында, адамзат пен табиғат алдына таза болуға тәрбиелесек, келер ұрпағымызға үлгі-өнеге болатынына сенім мол. Қасиетті Құран Кәрімде қарғыстың қауіптілігін қатал ескертсе, ғылыми медицина да адам денсаулығына өте қауіпті, емдеуге келмейтін жойқын күш екенін қуаттауда. *«Айтқаның әділ болсын, тілегенің қабыл болсын, – деп Бөлтірік шешен айтқандай, қарғыстан аман болып, ауыздан шыққан әр сөздің тағдыр тәлкегіне түсірмей, көңіл гүлін күл етпей, бескүндік жалған дүниеде жанымызды жадырататын «жақсы сөз – жарым ырыс» деген қағиданы ұстанып жүруді әдетке айналдырып, жас ұрпақты жақсылықтың ғана жанашыры етіп тәрбиелеуге ұмтылайық.*

Қорыта айтқанда, *қарғыс* сөздердің ұрпақ тәрбиесіндегі мәні көңіл бөле отырып, аталарымыз «аспандай берме, жерден ұзап кетерсің, жерден ұзап кетсең, елден ұзап кетерсің, елден ұзап кетсең, барса келмеске кетерсің», – деп ойлы сөз, өнегелі іске баулуға назар аударғаны байқалады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Б. Адамбаев. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2004 ж.
2. Төлекова С. Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мәнді фразеологизмдер канд.дис., 1974 ж.
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 1-8том, – Алматы, 2006 ж.
4. Ж.Аймауытов. "Ақ білек". – Алматы, 1988 ж.
5. Өтебойдақ Тілеуқабылұлы. "Шипагерлік баян". – Алматы: "Жалын", 1996 ж.

ТАЗА СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ДАМУЫ

Кілт сөздер: таза, этимология, мағыналық даму, тілдік бірліктер, синоним, тура және ауыспалы мағына.

Резюме. В статье рассмотрена этимология и смысловое развитие слов “чистота” и “чистый”. В основной части статьи изучены этимологические особенности данных слов с использованием трудов М. Кашгари, Х. А. Яссауи наряду с толковым словарем казахского языка, а также был представлен систематический анализ на основе словаря тюркских народов с целью выявления звуковых особенностей слов “чистый”, “чистота”, “чистить”, “очищен” между родственными языками. При рассмотрении второго раздела прослеживается особенность смыслового развития слова “чистый”, были взяты примеры из классических произведения казахских писателей. Итог исследования показал, что ряд синонимов и антонимов в слове “чистый” используется на протяжении многих веков.

Summary. Etymology and semantic development of words “purity” and “pure” are considered in the article. Etymological peculiarities of these words are studied in the main part of the article. These words are studied using the works of M. Kashgari, H. A. Yassauï using explanatory dictionary of the Kazakh language, the systematic analysis on the basis of the Turkic people dictionary was introduced to identify sound features of the words: “pure”, “purity”, “to purify”, “purified” between related languages. In the second section the peculiarity of the semantic development of the word “pure” is traced, examples were taken from the classical works of Kazakh writers. The result of the study showed that a number of synonyms and antonyms of the word “pure” are used for centuries.

Өмірдегі құбылыстар мен заттардың бәрі де белгілі бір сөзбен аталады. Атаусыз сөз жоқ, сөз болмаған жерде атау да жоқ. Сөз тарихы тіл тарихымен, тіл тарихы халық тарихымен, халық тарихы қоғам тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, тіліміздегі кез келген сөздің шығу төркінін зерттеу барысында тарихты басшылыққа алу аса маңызды болып табылады.

Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер сол халықтың басынан өткен ұзақ сонар тарихын, оның саяси-әлеуметтік өмірін, тұрмыс-салтын, күн көріс тіршілігін, мәдени-рухани өмірін, бүкіл экономикасын айнытпай айқын бейнелеп бере алады. Қазақ халқының көне заманнан бері қарай өзімен қоса жасасып келе жатқан бай сөздік құрамы бар. Бұны халқымыздың басынан кешкен бүкіл өмірінің, шаруашылығы мен кәсібінің, материалдық байлығы мен рухани қазынасының нақ айнасы, куәсі деп білеміз. Сөз байлығы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бірден-бірге жоғалмай сақталып келеді. Сөз – күрделі құбылыс. Адамзат баласы өзін қоршаған шынайы әлемді танып, оған атау беру арқылы лексика-семантикалық жүйені толықтырып отырған. Бұл ретте адам бейнелеуші қызметін атқарады. Мұның бәрі адам сезімі арқылы іске асады. Жекелеген сөздерге атау беруде сезім, көзқарас, ұлттық дүниетаным мен болмыстың рөлі зор. Бұл туралы ғалым Г. В. Колшанский өз зерттеуінде былай дейді: «Говоря о предметном мире языкового содержание, безусловно необходимо включить сюда и все объекты интроспекции (эмоции, психические состояние и т.д.) поскольку они в этом случае также становятся объектом по отношению к познавательной деятельности» [1. 10б.]

Тіл білімінің этимология саласы тіліміздегі сөздердің шығу төркінін, сөздің бір тілден екінші тілге ену жолдарын қарастыратынын білеміз. Тілдің тарихы мен ондағы сөздердің шығу төркіні халықтың өткенімен тікелей байланысты екені даусыз. Сөздер бір тілден басқа тілге ауысып, енуге бейім келеді. Көне замандарда бір тілден екінші тілге еніп, сол тілдің

әбден қалыптасып кеткен кірме сөздері арқылы әртүрлі халықтардың ерте дәуірлерде бір-бірімен жасаған қарым-қатынастарының түрлерін айқындауға болады. Сөздердің тарихы, олардың пайда болу мен даму құбылысы еш нәрсені аңғартпайтын өзімен-өзі қалып қоятын құбылыс емес. Бұл жерден этимологиялық зерттеулердің екі түрлі мәселеге қатысы тағы да айқындала түседі. Біріншісі – тіл мен тарих, екіншісі – тіл мен ойлау. Зерттеу нысаны болып отырған *таза*, *тазалық* сөздерінің шығу төркіні аталған екі мәселені толық қамтымақ. Тіл-тілдің сөздік құрамында шығу тегі, жасалуы айқын аңғарылып тұратын сөздермен қатар шығу тегі күңгірт, арнаулы этимологиялық зерттеуді қажет ететін сөздер баршылық. Осылардың қатарына *таза*, *тазалық* сөздерін жатқызуға болады. Қарастырып отырған *тазалық* туынды сөзінің *таза* деген түбір сөзден сөз тудырушы «-лық» жұрнағы арқылы жасалғаны айқын. Алайда, мәселе түбір *таза* сөзінің этимологиясы үлкен зерттеуді қажет ететіндігінде болып тұр.

М.Қашқари еңбегінен аңғаратынымыз *таза* түбірінің көне нұсқасы АРЫҒ – *таза* [2. 90б.] екендігінде. Бұл жерде сөздің дыбыстық өзгеріске ұшырағаны анық көрініп тұр. Ал мағына жағынан АРЫҒ ПӘҢ – АРЫҒ НӘҢ – таза нәрсе деген ұғымды білдіреді, ал бүгінгі таңда осы *таза* сөзі көптеген түркі халықтарында тек дыбыстық өзгеріске ғана ұшыраған. Яғни айтылу, жазылау, мағына жағынан өте ұқсас. Мысалы:

Өзбек:

Тазалас – тозалаш, артиб, суртиш
Тазаламақ – тозаламоқ, артмақ, суртиш
Тазалық – тозалик – озодалик – озода адам
Таза – тоза – тозалаб – озада килиб
Таза – тоза – озада – покизаэмиз [3. 549б.]

Әзербайжан:

Таза – тэмиз – саф – хализ
Тазалау – Тэмизлэмә – тэмиз
Тазалық – тэмизлиг – сафлыг
Тазалық – тэмикарлыг – тамизкар
Тазаламақ – Тэмизлэмәк
Таза жүрекпен, шын көңілмен – тэмиз үрәклә [4. 448б.]

Ұйғыр:

Таза – таза
Тазартылмақ – тазартилмақ – тазартилиш [5. 172б.]

Татар:

Таза – таза су
Дені сау – бик таза
Мықты жасалған – таза элилэнген [6.637б]

Қарақалпақ:

Таза, тазалықты – азада
Сөзді ашық айту – хадалхак
Қоспасыз – сап, нах

Аталған мысалдардан байқағанымыздай, тек түркі халқының өзіне тән дыбыстық өзгерістері мен синонимдік қатарларының ұқсас формада жұмсалуды. Осы *таза* сөзі мен оның байырғы түбірін салыстырар болсақ, сөзжасам саласымен бірге жасасып келе жатқан *p* мен *z* дыбыстарының дыбыстық сәйкестігін байқауға болады. Бұны М. Қашқари еңбегіндегі тазалау етістігінің түбірі дәлелдейді. Өз-тазалау, қыру [3.142б.]. Сондай-ақ, аталған сөздікте таза сөзінің етістікті формасы көп кездеседі.

Мысалы: АРЫҒТЫ – тазартты, «3.176 б.»

АРЫҒАН – тазартатын, арылтатын

АРРЫҒ – тап-таза,

АРРЫН НӘҢ – өте таза. [7.411 б.] Р дыбысының қайталанып келуі сөзге күшейтпелі мағына беріп тұр.

АҚЫ – ақталған, таза, АҚЫ ИАҒАҚ – қабы аршылған жаңғақ. (Аршылған жаңғақ). Мұндағы АҚ сөзі «таза» сөзінің синонимдік қатарларының бірі.

АРЫҒЛЫҚ – тазалық, пәктік [7.143 б.]. көріп отырғанымыздай бұл мысалдардағы түбір АРЫҒ.

Сөз этимологиясын зерттегенде дерек көздер айғағы көп болу керек. М.Қашқари мен Қ.А. Яссауи еңбегін салыстырар болсақ, Қ.А.Яссауи жазбасында таза сөзі ИЧРА – ТаһИР [8.170б.] сөздерімен сәйкес келеді Мұндағы ТаһИР араб сөзі, яғни жыл санау бойынша Қ. А. Яссауи араб тілінің Ислам дәуіріне сәйкес келді, ал М.Қашқари таза Түркі дәуірінің бастамасы М. Қашқари жазбасында таза, пәк сөзі бір сөзбен берілсе, Қ.А. Яссауида пәк сөзі кең қолданысқа ие болған. Яғни қазіргі таңда *таза* сөзінің екінші мағынасы пәк сөзі тілімізде кең қолданысқа ие болған. Мысалы:

Иә, достар, пәк махаббаты мақсат еттім [8. 39б]

Иа достлар пақ ғишқыны құлғам алдым [8.153б.] көріп отырғанымыздай қазіргі қолданыстағы «пәк» сөзінің ол кезде жуан нұсқасы қолданылған. Сонымен қатар пәк, таза сөзінің антонимдік, синонимдік нұсқасы ретінде халал, харам (адал, арам) араб сөздері қолданылған. Мысалы

Көзі жас, халыққа бас, жаны адал [8. 20б]

Кузи иашлық, халиққа башлық, кади халал [8.133 б.]

М.Қашқари еңбегінде қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі таза сөзі тура мағынасында кеңінен қолданылса, ауыс мағынасында да АРЫҒ сөзі пайдаланылған, ал Қ.А. Яссауи жырларында жан тазалығына қатысты біршама тіркестер бар. Мысалы:

Арың таза болса, әркез жеңіс сенде [8. 104 б.]

Мағиз сырың бағриң *ишра қылуар галба* [8. 2019б.], сонымен қатар Қ. А. Яссауи еңбегінде саф сөзі жиі кездеседі. *Таза* сөзінің екінші бір баламасы Субхан сөзі де бар бірақ, бұл кірме араб сөзі.

Құлһу аллаһу субһан аллаһу уарт айланым [8. 145 б]

Құлһу аллаһу субһан аллаһуқұлшылық қылдым [8. 39б.]

Адал болып, таза болды Жанид Шабли [8. 110 б.]

Салим болыб, Сафа болда Жанид шабли [8. 22 б.]

Келтірілген мысалдардан халқымыз *таза* сөзін ерте заманнан бастап, тура және ауыс мағыналарында, сондай-ақ синонимдік, антонимдік қатарларда кеңінен қолданылғанын анық байқауға болады. Осы жерде баса назар аударатын мәселе тіліміздегі сөздердің шығу төркінін зерттеу барысында көне түркі жазбалары, яғни Күлтегін, Тоныкөк мұралары да басшылыққа алынуы керек. Ол келесі зерттеудің нысаны болмақ.

Сөздің пайда болуы, мағыналық жақтан дамып өмір сүруі тілдік қажеттіліктен туындайды. Бір семантикалық ұяда парадигмалық шеп жасап жатқан сөздердің мағыналық даму жүйесі күрделілеу болып келеді. Олардың мағыналары бір-біріне тәуелді және семантикалық дамуы белгілі бір сызықтар арқылы бір-бірімен байланыста болады.

Ең алдымен жұмысқа негіз болған *таза* сөзінің негізгі лексикалық, нақтылы номинативтік мағынасы бар екенін ескеруіміз керек. Ол ұғымды білдіретін сөз басқа тілдерден қабылданбаған төркіні мен табиғаты белгісіз ауыс-түйіс емес, барша түркі тіліне ортақ көне де байырғы, қолданыс аясы кең, таза түркі текті екендігі айқын. Келесі қарастыратын мәселе *таза* сөзінің семантикалық дамуы.

Таза сын есімінің контекстік сөз тіркесінде не өз алдында дараланып үлгерген әртүрлі (лексикалық, ауыспалы, астарлы, рәмізді, кәделі қасиетті т.б.) мағыналарын ашуға болады. *Таза* сөзінің тура және ауыспалы мағыналары жеке дара тұрып та, жай және тұрақты тіркестер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер құрамында тұрғанда да айқын байқалады. Мысалы: *таза* сөзі контекске түспей-ақ (пәк, ақ, адал, кіршіксіз) деген мағыналарды беретінін түсінуге болады. *Таза* сөзі негізінен түсіндірме сөздік бойынша үш түрлі мағынада жұмсалады.

Лас емес, кірсіз, тап-тұйнақтай, мұнтаздай. Адам баласына сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – бәрі дұрыс іс.

Қоспасыз нағыз, табиғи жасанды емес. Созуға, соғуға қолайлы болу үшін қоспасыз өте таза күмісті тандап алады.

Ауыс. (кіршіксіз, адал, пәк) Жайқалып тұрған құрақтай, таза еді көңілі. [9. 534б.]

Көптеген көркем шығармаларда, сондай-ақ ауыз екі сөйлеу тілінде *таза* сөзі тура және ауыспалы мағынасында жиі қолданылады. Мысалы:

Сонымен қатар миф тек таза түсінік күйінде, ия болмаса тек қана әңгіме түрінде кездеспейді [10.59 б.]. Мұндағы *таза* сөзі өзінің мағынасын кеңейтіп, метафоралық теңеуге негіз болып тұр.

Сонда да жас баладай жазықсыз ақ жүзінде «әкетай» деп қатты тілмен жабысқан әулетік тазалығы бар [11.217б.]. Мәтіндегі *тазалық* сөзі тазалықтың түрін ашып, теңеуге ие болып тұр. Яғни рух тазалығы қазақ қанында қашанда басым болған.

Тазалық, жинақылық мұнысы маған қатты ұнады [12.314б.]. Сөз тура мағынасында жұмсалып тұр.

Орысша да, қазақша да қапысыз таза сөйлейтін, ең бастысы адам жанын әдемі түсінетін Хизмет қай отырыстың болмасын сәні еді [13.254б.].

Таза сөзі мұнда жаңа бір мағынаның қырын ашқандай. Мұнда автор *таза* сөзінің орнына ешбір синонимдік қатарды қоя алмайды. Себебі, *таза* сөзі тура мағынасына жанама мағына қосып тұр. Қарастырылған мысалдардан *таза* сөзінің мағыналық дамуын нақты көруге болады. Сөз мағынасының дамуы уақыт жемісі екені айқын. Қазіргі таңда тілімізде *таза* сөзі кең қолданысқа ие болып, өз мағынасын арттыра түсіп отыр. Бұл *таза* сөзінің қазақтың төл сөзі екенін тағы да бір мәрте дәлелдей түседі. Сөз мағынасы қарым-қатынасқа түсу барысында тіл мәдениетінен, халық рухынан бастау алады. Кез келген тіл қолданысындағы сөз бен сөз тіркестері арқылы тілдің даму деңгейін айқын байқай аламыз.

Қорыта келгенде, тіліміздегі қай сөздің болмасын этимологиясын айқындау тіл мамандарының тәуелсіздік таңындағы кезек күтірмейтін мәселелерінің бірі. Тілде орын алып жатқан кез келген құбылысты зерттеу арқылы тілдің дамуына тікелей ықпал етеміз. Өйткені аталған сала ерекше ықтиятылық пен еңбекті талап етеді.

Пайдаланған әдебиет:

1. В.Л. Кодухов. Лексика-семантические группы слов. – Москва: Наука. 1995г. – 358 стр.
2. М.Қашқари. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант. 1997ж. – 590б.
3. В.В. Решетов. Русско-узбекский словарь. –Ташкент: 1957ж. – 655 б.
4. Русско-азербайжанский словарь. –Баку: АЗЕРНЕШР. 1957ж. – 589 б.
5. Э.Н. Наджип. Уйгурско-русский словарь. – Москва: Сов. Энциклопедия. 1968ж. – 828 б.
6. Татарско-русский словарь. – Москва. Наука. 1966ж. – 458б.
7. М.Қашқари. Түбі бір түркі тілі. – Алматы. Ана тілі. 1993 ж. –192б.
8. Қ. А. Яссауи. Диуани хихмет. –Алматы.: Мұраттас. 1993ж. – 262б.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым. 1983ж. – 591б. 8-том
10. М.Әуезов. Қилы заман. – Алматы. Жазушы. 1976ж. – 320б.
11. Қ.Мырзалиев. Жазмыш. – Алматы. Қазығұрт. 2001ж. – 464б.
12. Ш.Мұртаза. Қызыл жебе. 1 том – Алматы. Жазушы. 1994ж. – 496б.
13. Ғ. Мүсірепов Уақыт іздері. – Алматы. Жалын. 1977ж. – 385б.

ІЛІК СЕПТІГІ ЖӘНЕ ТӘУЕЛДІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ АРХАИКАЛЫҚ ФОРМАСЫ

Кілт сөздер: Ілік септігі жалғаулары, тәуелдік жалғаулары, тәуелдеу категориясы, архаикалық форма.

Резюме. В статье рассматриваются архаические формы аффиксов родительного падежа и притяжательных аффиксов, а также их эволюция развития во многих тюркских языках.

Ключевые слова: аффиксы родительного падежа, притяжательные аффиксы, категория принадлежности, архаическая форма.

Summary. The article considers possessive affixes and their origin, as well as the evolution of development.

Key words: possessive affixes, archaic form, Turkic languages.

Ілік септігі қазіргі түркі тілдерінің бәрінде есімнен жасалған, есімге қатысты анықтауыштың грамматикалық тұлғасы болып қолданылады. Сондықтан ілік септігінің жиі қолданылатын конструкциясы - түркі изафетінің түрі.

Ілік септігі тек кана есім сөздердің алдында қызмет атқарады. Белгілі қыпшақтанушы проф. Ә.Құрышжанұлының пікірінше, «Кодекс Куманикус» ескерткіші тілінде ілік септігі мына мағыналарды білдіреді:

- 1) меншіктілік: *баланың үйі, оның шыбығы;*
- 2) белгілі бір сапаның, қасиеттің кімге тән екендігі: *аттың жүйріктігі, адамның адамгершілігі;*
- 3) заттың, нәрсенің бір бөлшегінің бүтінге иән екендігі: *жыланның басы, нанның ұсағы;*
- 4) жанды, жансыз заттар мен олардың қимылы арасындағы қатынас: *тәңірінің жәрдемі, желдің соғуы;*
- 5) адамдарға қатысты сөздерге жалғанып, туыстықты білдіреді: *оның анасы, ананың ұлы;*
- 6) дерексізденген ұғымдардың, заттар мен құбылыстардың арасындағы әр түрлі тәуелділік қарым-қатынасты көрсетеді: *дүниенің тірегі, тамұқтың оты;*
- 7) белгілі бір сапаның, қасиеттің, болмыстың артықшылығын не төмен дәрежеде екені: *ханның ханы, сараңның сараңы.*

Чуваш тілінде жіктеу есімдіктері септелгенде *ун (- ын / - ін) тілдік бөлшегі есімдіктердің көпше түрінде - ан / - ен формаларымен келеді.

Ілік септігі шығыс диалектілерінде н дауыссызының түрленуімен келеді: -ин, -ын, -ун – дауыссызбен біткен түбір үшін, -нин, -нын, -нун – дауыстымен біткен түбір үшін. Бұл форма басқа да түркі тілдерінде нормативті қалыптасқан форма ретінде қызмет етеді [1, 246].

Ілік септігі тұлғаларының түркі тілдерінде қолданылатын варианттарын шамамен мына топтарға бөлуге болады:

-ның, -нің – тат., өзб., ұйғ. тілдері.

-наң, -ның, -нүң, -ноң, -дың, -дын, -лун, -дан, (-дзон), -тың, -тоң, яғни басқы дыбыс бірде н, бірде д, бірде т арқылы дз түрінде айтылып өзгереді. Бірақ алдыңғы топ тәрізді соңғы дыбыс мұрын жолды н түрінде айтылады. Варианттардың мұндай көп

түрлілігі бір ғана тілге тән құбылыс емес. Бұл варианттар қазақ, алтай, башқұрт, тува, хакас, шор тілдерінде қолданылады: алт. *тістің, бідздің (біздің)*, т.б.

-ның, -нун, -дың, -дун, -тың, -тун. Бұл варианттардың басқаларынан ерекшелігі - құрамында әрі езулік, әрі еріндік дауыстылар айтылуымен қатар, соңғы дыбыс мұрын жолды н немесе ң. Бұл тұлғалар ерін үндестігі әбден дамыған қырғыз тілінде айтылады.

ның, -нун - н дыбысына аяқталған. Алдыңғылардан ерекшелігі тек н дыбысынан басталады.

-ың, -уң, -ның, -нун: бірде дауыстыдан, бірде н дауыссызынан басталатын варианттар түрікмен тілдерінде бар.

-(й), -ын, -(й) -ун, - нун - бұлардың негізгі ерекшелігі – дауысты дыбысқа біткен сөздерге жалғанғанда септік қосымшаларының алдынан «жалғастырушы н» айтылалы.

-ны, -ну - әдеттегі соңғы дауыссызы жоқ. Бұлай қолдану карашай - балқар, құмық тілдеріне тән.

-ы, - ан, -нан (-іан) - чуваш тілінде айтылатын варианттар : *пуллан* (балықтың), *тірән* (төрінің), *лажанан* (жылқының), *манан* (менің), *пірен* (біздің) т.б. [2, 85].

Басқы дыбыстарының ыңғайына қарай, түркі тілдерінде кездесетін ілік септік қосымшаларын екі топқа бөлуге болады: дауыстыдан басталатын түрі (-ын) және дауыссыздан басталатын түрі (-нын). Түркологияда осы екі варианттың қайсысы бұрын қалыптасқан деген сұраққа жауап беруде әр қилы пікірлер айтылып келе жатыр. О. Бетлингк, В.В. Радлов т.б. зерттеушілер дауыстыдан басталған -ын вариантын қалыптасу мерзімі жағынан әлдеқайда бұрын болған, ал соңғы дауыссыздан басталатын вариант алдыңғының сөз құрамында морфологиялық ығысу құбылысына ұшыраудың нәтижесі деп қарайды. Соның нәтижесінде қалыптасқан -нын формасы кейін барлық есім сөздерге жалғана алатын еркін қосымша болып кетсе керек. Түркі тілдерінің ішінде ілік септігі кездеспейтін тіл - якут тілі. Ілік септігінің ерекшелігі - басқа септік жалғаулары сияқты жеке қолданылмайды.

В. Шотт және О.Н. Бетлингк өз еңбектерінде ілік септігінің -ниң формасын морфологиялық ығысу жолымен келген деп түсіндіреді, яғни түбірдің соңында келген п қосымшаға жатқызылады да, ілік септігінің төл қосымшасы -иң болады [3, 378]. В.В. Радлов ілік септігіне байланысты: «Аффикс -иң есть не что иное, как аффикс принадлежности, которой первоначально присоединяется только к личным и указательным местоимениям». Оңтүстік оғыз тілдерінде -нун/-ниң формасында келеді. Жіктеу есімдігінің 1 жақ жекеше түрінде кейбір оғыз тілдерінде -ым/-ім, солтүстік қыпшақ тілдерінде жіктеу есімдігінің 1 және 2 жақ жекеше түрде (men 'мен', sen 'сен') ілік септігі жалғанған кезде -н дыбысы түсіп қалады да, *мениң* 'менің', *сениң* 'сенің' формалары жасалады [4, 230].

Тілдердің дамуының әр түрлі дәуірінде сөз құрамындағы морфемалардың бір-бірінен ара қатысы өзгеруі мүмкін. Мұндайда сөз құрамындағы морфемалардың бастапқы аралық шегі өзгеріп, соның нәтижесінде сөз морфемаларға бұрынғысынша емес, басқаша мүшеленетін болды. Екінші сөзбен айтқанда, сөз құрамындағы бір морфемалардың элементі екінші морфемаға сусып ауысады. В.А. Богородицкийдің айтуынша, кейбір дыбыстар септелетін сөздің жалғауларының алдында қайталанып келе беруіне байланысты, сөздің түбірінен сусып, жалғаудың құрамына ауысып кеткен деп есептейді [5, 101]. Бұдан негіздің есебінен флексияның ұлғая түскендігін байқаймыз. Тілдің даму барысында сөз құрамындағы морфемалардың бірінің элементі екіншісіне ауысып, ол морфемалардың бұрынғы жігі мен ара қатысының өзгеруі жылысу құбылысы деп аталады.

Сонымен қатар В.В. Радлов п дыбысын қосымшадан бұрын «есімдікті п» болғанын, кейін келе атау туғызушы қызмет атқарғандығын атап көрсетеді. *Аның, бұның* формалары кейбір түркі тілдерінде буынға бөліне бастады: *а+ның, бұ+ның*, кейбіреулерінде *ан+ың, бұн+ың* [6, 42-49]. Демек н - түбір құрамындағы элемент. Көне тілде о дыбысының орнына а дыбысы қолданылады. Күлтегін ескерткішінде *аны, анта, анча* деген сөздер кездеседі. Қазіргі тіліміздегі *анда бардым, оның апасы* сөздеріндегі есімдік түбірі жалаң а болады да, н жекелік көрсеткіші ретінде қолданылып, не түбірмен, не қосымшамен жымдасып кетеді.

Қазіргі қазақ тілінен бұған мысал ретінде *о+ған, а+н+ған, о+н+да т.б.* сөздерін алуға болады [7, 126].

В.А. Богородицкийдің пікірінше, жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктеріне жалғанатын ілік септік жалғауының алғашқы түрі -ын / -ің түрінде болған. Бұл бастапқы форма (-ын/-ің) *менің, сенің, оның* деген есімдіктердің құрамында сақталған. Тілдің даму барысында морфологиялық жылысу процесінің нәтижесінде есімдіктердің соңындағы н элементі қосымша құрамына ауысқан да, ілік септіктің жалғауы ұлғайып, -нын / -нің түрінде айтылып калыптасқан [8, 447]. Морфологиялық жылысу процесі түбір мен жалғаудың арасында ғана емес, түбір мен жұрнақтың арасында да болуы мүмкін.

Тәуелдік категориясы зат есімді, есімдікті, сан есімді немесе кез-келген заттанған сөз таптарын қамтиды және үш тәсілмен беріледі: морфологиялық, синтаксистік-морфологиялық және синтаксистік. Морфологиялық тәсілде (анағұрлым кең тараған тәсіл) түбірге жақ пен тұлға байланысқанда ерекшеленетін, арнайы тәуелдік жалғаулары жалғанады. Тәуелдік жалғаулы сөзінде есім немесе жіктеу есімдігі ілік септігінде қолданылады (синтаксистік - морфологиялық тәсіл): *менің достум* ‘менің досым’, *сенің китабиң* ‘сенің кітабың’, *бизнің йезиміз* ‘біздің ауылымыз’. Ілік септігінде тұрған 1-ж. немесе 2-ж. көпше тұлғасындағы жіктеу есімдігі анықтауыш болғанда, анықталушыға тәуелдіктің сәйкес жалғауы жалғанбайды (синтаксистік тәсіл): *бизнің мектеп* ‘біздің мектеп’, *силәрнің ой* ‘сендердің үй’ (ұйғыр тілі бойынша) [9, 153]. Түрікмен тілінде тәуелдік жалғауының түрлену үлгілері:

дауыстыға аяқталған

негіздер үшін
Жекеше 1ж. -м
2ж. -ң
3ж. -сы/-си

дауыссызға аяқталған

негіздер үшін
-ым/-им/-ум/-үм
-ың/-иң/-уң/-үң
-ы/-и

Көпше 1ж. -мыз/-миз/-муз/-мүз
2ж. -ңыз/-ңиз/-ңуз/-ңүз
3ж. -сы/-си

-ымыз/-имиз/-умыз/-үмиз
-ыңыз/-иңиз/-уңыз/-үңиз
-ы/-и

А.Н. Кононов тәуелдік категориясын «иеленуші мен иеленетін зат арасындағы тәуелдік қарым - қатынасты белгілейтін грамматикалық категория,» - дейді [4, 519].

Н.К. Дмитриев тәуелдік жалғауының 3 жағының алғашқы формасы -н болуы мүмкін деген пікір айтады:

-ын/-ин, -ун/-үн (дауыссыз дыбыстардан кейін);
-сын/-син, -сун/-сүн (дауысты дыбыстардан кейін).

Бірте-бірте соңғы н түсіп, қатар қолданыста -ы/-и, -у/-ү және -сы/-си, -су/-сү қосымшалары болған. Н-мен келген варианты алғашқы формасы болады да, н түскен вариант - кейінгі формасы. Қазіргі күндері көптеген түркі тілдері кейінгі вариант бойынша жіктеліп жүр. Кейбір жағдайларда бірінші - көне вариант сақталған. Мәселен, -ын табыс септігінің жалғауы ретінде қолданылып жүр: *ат-ын, ата-сын*. Бұл сөздер кезінде атау септігі болған. Қазіргі күнде н-сіз келген вариант атау септік қызметін атқарса, ал бірінші вариант атау септігі бола тұра табыс септігі қызметін атқарып жүр.

Ескерткіштер тілінде осы заманғы түркі тілінде қалыптасқан сөз таптары мен грамматикалық формалардың бәрі дерлік кездеседі. Бұл жағдай осы күнгі түркі тілдерінің морфологиялық сипатының қалыптасуы өте әріге жататынын көрсетеді.

Орхон-Енисей жазбаларының тілінде заттар арасындағы меншіктілік, иелік қатынас тәуелдік жалғаулары арқылы берілген. Тәуелдік жалғауы үш жаққа және көптік, жекелік бойынша түрленіп отырады.

Жекеше: I жақ -м (-ым, -им, -ум, -үм)/будун-ым (халқым), қаң-ым (әкем), кут-ым (құтым, бақытым)

II жақ -ң (-ың, -иң)/құт-ың (сенің бақытың), қақан-ың (сенің ханың)

III жақ -ы (-и, -сы, -си)/уйасы (оның ұясы, ұрпағы), қаған-ы (ханы)

Тәуелдіктің үшінші жағының бастапқы тұлғасы - ын/-сын (-ин/-син) қосымшалары деген пікір бар. Орхон-Енисей жазбаларында мынандай сөйлемдер бар: ... *қағанладуқ қағанын йіт уру ыдымыс, табғач будунқа бегілік Уры оглың құл болты, сілік қыз оглың күң болты* (хандық құрған ханың өлімге ұшыратты, табғач халқына мықты ұлы құл болды, таза қызы күң болды). Осы сөйлемдегі *оглың, қыз оглың* сөздері тәуелдік жалғаудың үшінші жағында тұр, қосымшасы әдеттегідей - *ы емес, - ың* [10, 61].

Пайдаланған әдебиет:

Вопросы тюркологии. – Баку: Элм, 1971.

Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – А.: Қазақ университеті, 1992.

Бетлингк О. О языке якутов. – Т.1, вып. 4. – СПб, 1853.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М. – Л.: АН СССР, 1956.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань: ТатГосиздат., 1953.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – М.: Наука, 1897.

Исхаков Ф.Г. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. – М.: Изд. вост. лит., 1961.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. – Казань: ТатГосиздат., 1953.

Түркі тілдері//Энциклопедия. – Астана: Фолиант, 2002.

Құрышжанов Ә., Томанов М. Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері. – А.: Ғылым министрлігі, 1964.

Хафизова З.Р.

Аспирант СФ БашГУ

г.Стерлитамак, Республика Башкортостан, Россия

izu1976@yandex.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ЛЕКСИКИ В РУССКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Ключевые слова: религиозная лексика, религиозный язык, стиль, жанр.

Религиозная лексика в русистике изучалась и рассматривалась с разных аспектов: даются разные толкования термину «религиозная лексика», идут споры о выборе классифицирующего наименования данного явления, о принципах классификации, о стилях, об объеме и границах данной лексики.

Мы солидарны с мнением Ю.Н. Михайловой [1: 5-6], которая выделяет 5 направлений исследования религиозного пласта лексики, но с некоторыми дополнениями и изменениями:

1) работы когнитивного плана, в которых исследуется ментальная специфика концептов религиозной сферы [1: 5]. Концепты рассматриваются авторами с точки зрения общекультурного и религиозного дискурса [Булавина, 1998; Гольберг, 2002; Листрова-Правда, 2001; Карасик, 2004; Сергеева, 2002, 2006; Степанов, 2004; Черкасова, 2005; Шмелев, 1999; Бобырева, 2008; Миронова, 2011, Орехова, 2015 и др.].

В статье «Религиозный дискурс: ценности и жанры» Е.В. Бобырева по степени принадлежности религиозной сфере делит концепты на первичные и вторичные. Первичные – это концепты, которые из религиозной сферы перешли в нерелигиозную – Бог, грех, рай и т.д., а вторичные концепты активно используются как в религиозной, так и в светской сфере, при чем их функционирование превалирует в светской сфере – закон, наказание, любовь и т.д. [2: 164].

Д.В. Орехова в диссертации «Церковно-религиозный и политический типы дискурса сквозь призму диалогичности (на материале жанра послания)» рассматривает и сопоставляет в аспекте диалогичности два типа дискурса и выявляет сходство и различие коммуникативно-стилистических и дискурсивных особенностей жанра церковно-религиозного и политического послания, показывает природу диалогичности текстов посланий данных типов дискурса [3: 2015].

Е.Е. Анисимова в статье «О типологизации религиозного дискурса» в поле религиозного дискурса выделяет несколько зон: центральные – ядерную (сакральный и литургический дискурс) и околоядерную зоны (административно-юридический, гомелитический, богословский, популярно-теологический дискурсы), периферийные – зону ближней (религиозно-публицистический дискурс) и дальней периферии (религиозно-бытовой, религиозно-художественный дискурсы) [4: 38-41].

В статье «Религиозный дискурс, религиозный социолект и религиозный стиль – к проблеме определения понятий» Н.Б. Миронова, рассуждая о термине «религиозный дискурс», отмечает, что этот термин, отражая менталитет народа и культуру, включает в себя церковную и околоцерковную коммуникацию, но все же имеется недостаток: без внимания остается пласт церковной и околоцерковной коммуникации, связанный с деятельностью СМИ, речь верующих вне темы религии. Исходя из этого, она вносит уточнение «религиозный *христианский* дискурс» и предлагает выделить в его рамках православный, католический и протестантский субдискурсы [5]. Мы согласны с мнением Н.Б. Мироновой, так как, говоря о религиозном дискурсе, необходимо отметить, что сам по себе термин «религиозный» предполагает наличие всех религий, а не только христианской. Таким образом, под термином «религиозный дискурс» нужно иметь в виду его подвиды: религиозный христианский дискурс, религиозный мусульманский дискурс, религиозный иудаистский дискурс и т.д.

2) лексико-семантическое и этимологическое направления, в которых исследуются развитие и изменение религиозных лексем (Волкова, 1998; Горюшина, 2002; Булавина, 2003; Королева, 2003; Петухова, 2003; Сергеева, 2000; Складская, 2007 и др.).

У исследователей нет единого мнения и по распределению лексем, относящихся к религиозной сфере, по тематическим группам. К примеру, С.В. Булавина распределяет религиозные лексем по 4 тематическим группам: 1) наименования верховного Существа и божественных существ, 2) наименования существ, воплощающих зло, 3) наименования реалий загробной жизни, 4) наименования понятий, обозначающих религиозные представления о человеке [6: 10]. М.Е. Петухова подобные слова делит на 3 группы: 1) названия церковных помещений, поселений, сооружений, 2) обозначение предметов церковной утвари, облачения, культовых атрибутов, 3) наименования лиц по отношению к христианской вере: представители духовных санов, чинов, сословий, верующих, неверующих людей, иноверцев, монахов и мирян [7: 13].

3) лингво- и социокультурологическое направление, в котором акцентирующим является идеологический аспект религиозных терминов (Купина, 1995, 1998, 2000; Майданова, 1999; Милованова, 2001; Романенко, 1999, 2000; Складская, 2001). Необходимо отметить, что тоталитарная культура, какой являлся советский период, активно вытесняла религию, сознательно формируя отношение к религии как к пережитку прошлого. О.В. Милованова, рассматривая в рамках актуализированной лексики русского языка актуализацию тематически ограниченной лексики советского периода, к которой относит сферу «Религия и церковь», обращает внимание на особенности малоупотребительных в тот период слов по идеологическим причинам. Исследование показывает, что актуализация слов в данной тематической категории сопровождается семантическими изменениями лексем и появлением у лексемы нового значения или же восстановлением значения лексической единицы ушедшего в советский период развития языка. Семантические изменения, происходящие в значениях внутри данной сферы, происходят на уровне денотативного, эмотивного, собственно-языкового и эмпирического значения. Необходимо отметить, что изменения

эмотивного компонента обусловлены сдвигами в денотативном содержании и снятием идеологических наслоений [9].

4) лексикографическое направление. Религиозная лексика русского языка исследуется с точки зрения представления его в словарях (Купина, 1995; Сквородников, 1997; Емельянова, 2000; Складаревская, 2000, 2002, 2012; Михайлова, 2004; Сергеева, 2006, 2007; Булыгина, Колегова, Трипольская, 2006; Слаутина, 2006).

Ю.Н. Михайлова в диссертационной работе «Религиозная православная лексика и ее судьба» выделяет 4 типа толковых словарей по отношению к адресату: первая группа – словари, ориентированные на человека с православным мировоззрением; вторая группа – словари, предназначенные для человека с атеистическим мировоззрением; третья группа – словари, предназначенные для массового читателя с атеистическим уклоном; четвертая группа – для массового читателя без идеологической привязки. [1].

Особое место занимает «Словарь православной церковной культуры» Г.Н. Складаревской (2000), отвечающий в равной мере потребностям и светского, и религиозного дискурсов, но ориентированный на адресата с формирующимся православным сознанием. Рассматривая представленность религиозной лексики в словарях советского периода, автор отмечает, что с целью дискредитации религиозных понятий при их толковании вводятся частицы «будто бы», «якобы», конкретизатор «так называемый» [8]. Также для этих же целей в словарях используют порядок значений, характер цитат и пометы, а также написание таких лексем, как Творец, Бог, Господь, Создатель со строчной буквы.

5) Риторико-стилистическое направление (Ю.Н. Михайлова), где поднимается вопрос о стилях и жанрах, относящихся к тому или иному стилю, мы бы подразделили в две группы: риторико-стилистическое направление и жанровые исследования. Вначале рассмотрим риторико-стилистическое направление.

В связи с тем, что относительно недавно «деятельность священников и проповедников находилась на периферии социальной жизни» [10: 70], функциональные стили, обслуживающие сферу религии, не изучались. В русском языке впервые выделяется «ритуальная речь» в статье «Центр и периферия в свете языковых универсалий» В.М. Живова и Б.А. Успенского [11].

В 1992 году в своем монографическом труде А.А. Кравченко выделяет «литургический стиль» [12] и дает образцы этого стиля.

В рамках статьи отдельной научной рассмотрены вопросы о выделении «религиозно-проповеднического стиля» [10:70], который представлен такими жанрами, как поучение, молитва, притча, исповедь, проповедь.

И.М. Гольберг в своей диссертационной работе рассматривает религиозно - проповеднический стиль современного русского литературного языка. Под вышеназванным стилем рассматривается только стиль, обслуживающий сферу религии, и конкретно, Русской Православной церкви. Остальные конфессии остались вне поле зрения исследователя. [13]

И.В. Бугаева в своих более ранних работах, дискутируя с Л.П. Крысином, отмечает, что термин «*религиозно-проповеднический*» неудачен, так как проповедь – всего лишь один из жанров религиозного стиля и ни в одном другом наименовании стиля не встречается жанровой составляющей и что некорректно называть стиль «религиозным», если жанра проповеди нет в других религиях. Также автор не соглашается с терминами *богослужбный* и *литургический*, объясняя это тем, что литургия – это служба наряду с венчанием, крещением и т.д., а богослужбный отмечается тем, что богослужения в Русской Православной Церкви совершаются не на русском, а на церковнославянском языке. [14].

Как нами было отмечено выше, в русской лингвистике достаточно серьезно проработаны исследования по жанровой классификации религиозных текстов. Подробнее остановимся на них.

Религиозные жанры лингвистами рассмотрены и распределены с разных планов: в функциональном отношении (Е.М. Верещагин), по степени значимости (Н.Б. Мечковская),

по степени институциональности, по субъективно-адресатным отношениям, по событийной локализации, по социокультурной дифференциации, по функциональной структуре живого пространства (Е.В. Бобырева).

И.Н. Толстой предлагает такую классификацию жанров православной книжности: 1) литургическая литература; 2) каноническая литература; 3) «Псалтирь», «Апостол» (новозаветные книги «Деяний святых апостолов» и Послания апостолов); 4) Евангелие, книги «Ветхого Завета»; 5) гомилетическая и проповедническая литература (включая толковые псалтири, учительные и толковые евангелия); 6) агиографическая литература (жития святых и т.п.); 7) дидактическая литература (катехизисы) [15: 69–70].

М.М. Бахтин (вслед за ним и Н.Б. Мечковская) разделяет жанры на первичные и вторичные. Первичные жанры не сложные, это – просьба, обет, заговор, пророчества и т.д. Вторичные жанры – сложные – Священное Писание, миф, молитва, толкования книг, проповедь и т.д.[16].

Е.В. Бобырева тоже предлагает делить жанры на первичные и вторичные. Но, в отличие от предыдущих делений, к первичным относятся псалмы, притчи, молитвы, а к вторичным – проповедь, послание, обращение, исповедь и т.д. В основе деления лежит противопоставление с первичным, библейским текстом [2].

Опираясь на коммуникативную значимость, О.А. Прохватилова делит религиозные жанры на ядерные (проповедь и молитва) и периферийные. [17]. Немного иначе подходит к этому вопросу Е.С. Худякова, которая предлагает полевою структуру. Центральными, ядерными жанрами, по мнению автора, являются жанры проповеди, молитвы и исповеди. Периферийными являются послания, уставы, протоколы, т.е. такие жанры, в которых церковь представлена как социальная организация [18: 5–24].

А.С. Жулинская предлагает исторический подход. Жанры делятся с опорой на время появления, уровень каноничности, по степени значимости и сакральности жанра[19].

Классификация жанров по сфере употребления предложена И.В. Бугаевой. Основным, ядерным, компонентом является Библия, с которой связаны все жанры. Жанры делятся на 4 группы: 1) «библейские» – «небиблейские»; 2) богослужебные – небогослужебные; 3) литургические – нелитургические; 4) письменные – устные. [14].

А.К. Гадамский выделяет следующие религиозные жанры: 1) агиографические тексты; 2) духовное (епископское) послание; 3) исповедь; 4) молитва; 5) обмирание; 6) переводы текстов нехристианских религий (Коран и другие); 7) переводы текстов христианских религий (Библия и другие); 8) письменная инструкция; 9) притча; 10) проповедь; 11) пророчество; 12) другие профетические жанры; 13) протокол; 14) религиозные песнопения и гимны; 15) эортологические тексты (религиозные праздники, религиозный календарь) [20].

Т.В. Ицкович рассматривает жанр как текстотип в рамках определенного функционального стиля и предлагает деление на жанры по категории адресата. [21].

Е.Е. Анисимова основным критерием распределения жанров считает авторитетность, единичность, множественность реализации жанра, характер субъектно-адресатных отношений, функциональную сферу и распределяет религиозные жанры по нескольким зонам: ядерную, околядерную, зону ближней и дальней периферии [4].

Таким образом, несмотря на то, что в русистике религиозная лексика исследована всесторонне, все же отсутствует единый подход по определению некоторых лингвистических понятий – термина *религиозный язык*, классификации по стилям и жанрам.

Литература:

1. Михайлова Ю.Н. Религиозная православная лексика и ее судьба. : автореф.дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Екатеринбург, 2004. – 10 с.
2. Бобырева Е.В. Религиозный дискурс: ценности и жанры // Знание. Понимание. Умение, 2008. №1. – С. 162-167.

3. Орехова Д.В. Церковно-религиозный и политический типы дискурса сквозь призму диалогичности (на материале жанра послания): Дисс...кандидата филологических наук: 10:02.01/ РУДН – М., 2015. – 251 с
4. Анисимова Е.Е. О типологизации религиозного дикурса // Вестник Московского государственного лингвистического университета, 2010. № 583. – С. 30-43.
5. Миронова Н.Б. Религиозный дискурс, религиозный социолект и религиозный стиль – к проблеме определения понятия. Электронный научный журнал «Медиаскоп», 2011. №1. (дата обращения 07. 03.2017)
6. Булавина С.В. Русские устойчивые словосочетания, содержащие церковно-религиозную лексику:/ Автореф. дис.... Воронеж, 2003. 24 с.
7. Петухова М. Е. Функциональные особенности церковной лексики с предметным значением в русском языке: автореф. дис. ... кандидата филологических наук / М. Е. Петухова. — Казань, 2003. — 24 с.
8. Склярская Г.Н. Лексика православия в современном русском языке: опыт лексикологического анализа и лексикографического описания. Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2012. – Том 11, выпуск 9: Филология. – С.36-40.
9. Милованова, О. В. Актуализированная лексика русского языка новейшего периода: По материалам толковых словарей : автореф. дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – 23 с.
10. Крысин Л.П. Религиозно-проповеднический стиль и его место в функционально-стилистической парадигме современного русского литературного языка // Поэтика. Стилистика. Язык и культура: Памяти Т.Г. Винокур. М., 1996. – С. 135-138.
11. Живов В.М., Успенский Б.А. Центр и периферия в свете языковых универсалий // Вопросы языкознания. – М., 1973. № 3. – С. 24-36.
12. Кравченко А.А. Опыт описания фонетической системы церковнославянского языка и современного литургического произношения (дипломная работа). М, 1992.
13. Гольберг И.М. Религиозно-проповеднический стиль современного русского литературного языка: Моральные концепты : Дис. ... кандидата филологических наук . – М., 2002. – 157 с.
14. Бугаева И.В. Стилистические особенности и жанры религиозной сферы
15. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. Москва: Наука, 1988. С. 69–70
16. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров / М.М. Бахтин. М.: Искусство, 1979. – 237 с.
17. Прохватилова О. А. К вопросу о стилевом статусе современной духовной речи. / Стереотипность и творчество в тексте: Межвуз. сб. науч. труд. / Под ред. М.П. Котуровой. – Пермь: Изд. Перм. Гос. универ., 2007, Вып. 11. – С.58-65.
18. Худякова Е.С. Социальная обусловленность системы жанров и жанровой компетенции в церковно-религиозной сфере (на примере текстов Русской Православной Церкви и Украинской Православной Церкви Московского Патриархата): автореф. дис. ... кандидата филологических наук / Е.С. Худякова. Пермь, 2009. – 24 с.
19. Жулинская А. С. Жанровое пространство религиозных текстов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия "Филология". Т. 18 (57). 2005. № 2. – С. 198–203
20. Гадомский А. К. Русская теолингвистика: история, основные направления исследований. URL: [http://www.isj.sanu.ac.rs/sajt%206/2010/27 Gadomski; pdf](http://www.isj.sanu.ac.rs/sajt%206/2010/27_Gadomski.pdf). Дата обращения: 12.03.15 г.
21. Ицкович Т.В. Православная проповедь как текстотип: Дис ...кандидата филологических наук / Т.В. Ицкович. Екатеринбург, 2007. – 160 с.

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ НҮСҚАЛАР МЕН СИНТАКСИСТІК НҮСҚАЛАРДЫҢ АРАЛАС КЕЛУІ

Смешение морфологических и синтаксических вариантов

Резюме. В данной статье морфологические и синтаксические варианты слов рассматриваются на конкретных примерах. Если лексика рассматривает тематическую направленность слов, образование слова деление на части речи и словосочетания конкретизируется использованием предложений. В современном казахском языке встречаются словосочетания претерпевшие фонетические видоизменения. Компоненты, входящие в состав простых словосочетаний, отошли от звукового произношения, претерпели видоизменения взаимодействуя в созвучии и обрели новые значения, равные морфологическим вариантам. Синтаксические варианты могут употребляться подобно известным языковым формам, соответствующим поставленным целям и задачам для выразительности и точности речи.

Ключевые слова: интегрированное слово, сложное слово, именные части речи, глагольные части речи, фузия, соединительный союз, словосочетания.

A mixture of morphological and syntactic variants

Summary. In this article, morphological and syntactic variants of words. discusses specific examples. If the vocabulary is considering thematic focus words, the formation of words division into parts of speech and phrases is specified using suggestions.

In modern Kazakh language there are phrases which have undergone phonetic modification. The included components in the composition of simple phrases that have departed from sound pronunciation, have undergone changes interacting in harmony and found new values of morphological variants. Syntactic variants can be used similarly to known linguistic forms, appropriate to goals and objectives for the expressiveness and precision of speech.

Keywords: Integrated word, compound word, nominal parts of speech, verbal parts of speech, fusion, connecting union, word combinations

Тіліміздегі кейбір сөз тіркестерінің мағыналық жағы күңгірттеніп қазірде бір бүтін түбір күйінде айтылатындары да кездеседі. «Тілімізде сіңісіп кеткен сөздерді белгілі ғалым А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде кіріккен сөздер дейді. Құрамындағы тек лингвистикалық (этимологиялық я морфологиялық) талдау арқылы ғана анықтауға болатын *бүгін, ендігәрі, быыл* сияқты сөздерді біріккен сөздердің өзге топтарынан бөліп қараған дұрыс [1, 104 б.]. Өйткені ондай сөздердің компоненттердің бір-бірімен өзара үндесе, үйлесе кірігуі былай тұрсын, олардың мазмұндары да құрамындағы компоненттердің мағыналарына сай келмейді. Демек, мұндай біріккен сөздердің мағыналары компоненттерінің мағыналарының жиынтығы емес. Күрделі сөздің мағынасы мен құрамындағы компоненттерінің мағыналарының араларындағы айырмашылық тек оның кейінгі кездерде болған өзгерістерімен ғана байланысты болмайды.

Сөздің формасы белгілі бір затқа ат берген кездің өзінде де ұғымның мазмұнын түгел қамти алмайды. Өйткені белгілі бір затқа берілетін атау сол затты басқа заттан тез ажырата қоярлықтай тиісті бір белгісіне ғана қарай беріледі. Сол себептен де күрделі сөздердің мағыналары құрамындағы компоненттері арқылы айтылатын мағыналарының жиынтығынан анағұрлым мазмұнды да, бай болып шығады. Біріккен сөз бен оның компоненттерінің мағыналарының үнемі бірдей шықпайтын себебі де осыдан. Өйткені тұтас күрделі сөздің беретін мағынасына оның я екі бірдей компонентінің, я кем дегенде бір компонентінің

мағынасы тікелей байланысты болмаған жағдайда ғана ол компоненттердің мағыналары басқаша түсініледі.

Профессор А. Ысқақов кіріккен сөздердің қалыптасуы жайлы былай дейді: «кіріккен сөздердің қалыптасуы тілдің дыбыстық жүйесіндегі әр қилы заңдарға байланысты. Ал, күрделі сөздердің өзге түрлерінде я топтарында бұл ерекшелік жоқ. Бұл жағдай да кіріккен сөздердің өз алдына категория екеніне дәлел. Кіріккен сөздердің ішінде бас-басына мағыналары бар дербес сөздерден біріккендері *де (бел+бау, бәй+шешек, сахар+асы)*, дербес сөздермен көмекші сөздерден біріккендері бар. Бірақ осы кіріккен сөздердің ішінде салаласа құрылған тіркестерден гөрі (*қолғанат, ағайын, көнетоз, щамшырақ, көнтерлі*), сабақтаса құралған тіркестерден туғандары (*бәйшешек, қонағасы, қарлығаш*) әлдеқайда көп кездеседі. Ғалым кіріккен сөздердің компоненттерінің өзгеру сипатына қарай екі салаға бөлінуі туралы былай тұжырым жасайды: «Бірінші топқа екі компоненті бірдей дыбыстық өзгерістерге ұшырап біріккен: *бүгін, биыл, ашудас, өйткені, сөйтіп, бәрекелді, әпер, түрегел сияқтылар жатса, екінші топқа* тек бір сыңары ғана өзгерген: *алаңғасар, алағаншық, алагеуім, желғабыз, желбезек, желмауыз, салтауыз, керенау, итаршы, бәйтерек, таңертең, әжептәуір, қайын, ағайын тәрізділер* жатады. Кіріккен сөздің тууына, біріншіден, әуелгі жай тіркестің құрамындағы компоненттердің мағыналарының жоғалуы, екіншіден олардың формасының өзгеруі себеп болады. Өйткені шын мәнінде біріккен сөздің қай-қайсысы болса да, ең әуелі я бір компонентінің, я екі бірдей компонентінің мағынасы жоғалған тіркес болып шығады. Мысалы, *белбеу* деген сөздің екінші сыңары бастапқы өз мағынасын біржолата жоғалта келе, кейін ол сөз өзінің әуелгі формасынан да айрылған. Ал, *желбау* деген күрделі сөздің екі компонентінің де бастапқы лексикалық мағыналары сақталғандықтан, оның мағынасына сол екі сыңардың да мағынасы енген және әр компоненті әуелгі формаларын сақтаған» [1, 105 б.]. Сөздің мағынасы жоғалса, я өзгерсе, дереу оның формасы да өзгереді, мұндай жағдайда бастапқы жай сөз тіркесінің құрамындағы компоненттер дыбыстық жағынан әрі алшақтап, әрі бір-бірімен үндесіп ықшамдалады да, олар өзара жинақталып жаңа форма құрайды, ал жаңа форма өзінше жаңа мазмұнға ие болады, ондай жаңа сөз жасалғанда, оның құрамындағы дыбыстардың бастарын құрап ұйымдастыратын дәнекер-екпін болады. Ол екпін біріккен сөзді жай сөз тіркесінен әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын сөз тіркесінің әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын негізгі белгінің бірі.

Бірақ екпін, әрине, ресми ғана белгі, өйткені біріккен сөз белгілерінің ішіндегі ең негізгі рөлге қашан да болсын, мазмұн, мағына ие болады, – дейді ғалым [1, 105 б.]. Кіріккен сөздер белгілі жүйе бойынша жасалады. Бірақ бұл жүйе жұрнақ арқылы сөз тудыру тәсіліндегідей өнімді де емес, жинақты да емес, әрі шашыраңқы, әрі өнімсіз.

Сонымен, біріккен сөздер мен кіріккен сөздердің тууына бастапқы жай тіркес әрі негіз, әрі үлгі ретінде қызмет еткенімен, ол негіздер мен үлгілер үнемі жасап отырарлықтай, тыңғылықты жүйе ретінде қызмет ете алмайды. Кіріккен сөз деп, – атап көрсетеді А. Ысқақов, компоненттерінің я біреуі я екеуі де бірдей әуелгі өз мағыналарынан айрылып, тұтасымен тұрып басқа біржалпы мағына білдіретін және сонымен бірге сол компоненттері фонетикалық жағынан әр қилы өзгерістерге ұшырап, бір-бірімен белгілі дәрежеде әрі үндесіп, әрі ықшамдалып құралған күрделі сөзді айтамыз. Күрделі сөздердің өзге түрлері сияқты, кіріккен сөздер де, біріккен сөздер де белгілі грамматикалық сөз таптарына телулі болады.

Бұл туралы ғалым К. Аханов былай дейді: «Алғашында екі түбірдің бірігуінен жасалып, тілдің даму барысында сыңарлары дыбыстық және мағыналық өзгерістерге ұшырап, соның нәтижесінде ол сыңарлардың бір-біріне әбден кірігіп сіңісуінен жасалған сөздер бір екпінге бағынады да, құрамындағы дауысты дыбыстар сингармонизм заңы бойынша не біркелкі жуан, не біркелкі жіңішке болып, барлық жағынан жалаң сөздерге тән қасиеттерге ие болады дейді [2.]. Мәселенің осы жағын ескере келіп, Н.А. Лукьянова орыс тіліндегі осылар тәріздес сөздерді негізі сіңіскен сөздердің қатарына жатқызады. Этимологиялық анализ жасамайынша, сіңіскен түбірлер морфемаларға (алғашқы түбірлерге) ажыратылмайды» [3, 312 б.]. Қазіргі қазақ тілінде де дыбыстық өзгерістерге ұшырап барып

өзара бірігіп кеткен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Жай сөз тіркесінің құрамындағы компоненттер дыбыстық жағынан алшақтап, бірімен-бірі үндесіп, ықшамдалып, жаңа мазмұнға ие болып мағыналары тепе-тең морфологиялық нұсқа қатарларын құрайды.

Мәселен: **Алдыңгүні//алдыңғы күні.** *Антаның алда өтіп кеткен күні.*

Ол кісіні *алдыңгүні* ғана көргендер бар («Жетісу»). *Алдыңғы күні* ауылға келіп қайтқан (Ауызекі сөйлеу тілі.)

Болған соң//болғасын. *Істің аяқталғанын білдіру.*

Жазып *болған соң* маған айт. («Социалистік Қазақстан»). Сөзі орынды *болғасын* уәж айта алмады (А. Хангелдин).

Алғыстау//алғыс айту. *Ризашылығын білдіріп рақмет айту, алғыс жаудыру.*

Жиып жігіттер дуылдасып, Кәмешті *алғыстап жатыр* (І. Жансүгіров). Алдын ала ескерткені үшін мен оған шын жүректен *алғыс айттым* (М. Қаратаев).

Ендігәрі//ендігіден әрі. *Келесі жолы, кейін, келер шақ.*

Ендігәрі кешікпейін, болды ма? (М. Иманжанов). *Ендігіден* әрі қайталатпа. («Жұлдыз»).

Шалқысын//шалқығай. *Шаттанып, масайрау, көңілдену.*

Одан да бетер масайрап, жастардың көңілі *шалқысын* («Әдебиете және искусство»). Жасаған ие жар болып, Бейіште нұры *шалқығай* (Үмбетей жырау).

Алыс-беріс//алым/берім. *Алынатын, берілетін зат, ауыс-түйіс дүние.* Таныса келе қарым-қатынасымыз жақсарып, *алыс-берісіміз* көбейді (Т. Бердияров). *Алым-берімге* қазақтың жөн-жоралғысы жетеді (Т. Ахтанов).

Адамзат//адам баласы. *Жер бетіндегі бүкіл халық, бар әлемдегі кісі біткеннің бәрі.*

Жан-жануар, *адамзат* бәрі де жаратылыстың жақсылығына зар (С. Дөнентаев). Күллі *адам баласын* қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек (Абай).

Әкету//алып кету//әпкету. *Бірдемені қалдырмай, өзімен бірге ала кету.*

Кей жау жүрек батыр ұлдары қастарына саяқ жинап, Кейде хан тұқынымының жылқысын барымталап *әкететін* (І. Есенберлин). Балалаларын өзімен бірге алып кетпек болып, біраз аялдады («Қазақстан әйелдері»). Балаларды *әпкетиңдер* бөлмесіне, – деді әжей келіндеріне («Қазақстан әйелдері»).

Қазіргі тілімізде *алып кету* етістігі ықшамдалып, *әкету, әпкету* түрінде айтылып нұсқа қатарларын түзеп тұр.

Әлдебір//әлдене//қайсыбір//небір. *Әлдеқандай бір нәрсе, әрқилы бірдеме, біреу.*

Қараған сайын жігіт жүрекке жылы тиіп, қыз жанын *әлдебір* жұмбақ сырға толтыратын (М. Иманжанов). Үй төбесіне *әлденелер* сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр (Ғ. Мүсірепов). *Қайсыбір* халықтың болмасын өзінің қадір тұтып, қастерлейтін дәстүрі болады («Лен.жас»). Көші-қоңның *да небір* қызық, күлкілі оқиғалары болып жатады (Т. Ахтанов).

Әлдекім//әлдебіреу//біреу-міреу. *Бейтаныс кісі, белгісіз, танымайтын, білмейтін адам.*

Әлдекімнің терезе тұсынан өте бергенде шаңқ еткен үрейлі даусын Сейіт анық естіді (Р. Райымқұлов). Кеше ғана сап-сау жүрген Мыңсары өткен түнде далаға шыққанда *әлдебіреу* соққыға жығып кетіпті (С. Досанов). Ол *біреу-міреу* даусымды естіп қойған жоқ па екен деген үрейлі оймен жан-жағына қарады (І. Есенберлин).

Әперу//алып беру. *Бір нәрсені қолына алып басқаға беру.*

Шүкіман шырағым, ана жақтан апаңа болысып, орамал *әпер*, дастарқан жайып жібер, – деді Бекей (М. Әуезов). Сөренің жоғарғы жағынан сұраған кітабын *алып бердім* (Ауызекі тіл).

Бұлай ету//бұйту. *Осы айтылғандай ету, осы көрсетілгендей ету.*

Бұлай етіп тасада жасырынып жүріп тағы өмір сүре алмаймыз (Т. Ахтанов). Алматының өзінде талай құрылыс салып жатқан трест бастығы *бұйтіп отыра* да бермейді (З. Жәмішев).

Бірсыпыра//бірталай//бірқатар//бірқыдыру//біраз//біршама. *Көлем жағынан аз емес, саны әлденеше, көбірек.*

Жас-кәрісі бар үйге *бірсытыра* адам кіріп, тізелерін бүге отырып, бірдеме күткендей (М. Хасенов). Орынбай өз қабілетін шамалай білген құсбегінің соңынан *бірталайға* дейін қарап тұрды (Ә. Көшімов). Оралбай Оспан үйіне әдейі соғып, оған *бірқыдыру* ауыр сөз айтқаны бар (С. Омаров). Сәкен есімімен байланысты «Тар жол, тайғақ кешуде» суреттелген *бірқатар* елді мекен бар (А. Сатаев). Асқардың табыстарымен бірге, өсудің қиыншылығынан туған *біраз* қателері де бар (С. Ерубәев). Өзі сияқты орыс тілі маманы болу жолында оқып жүргеніне *біршама* (М. Айтхожина).

Жамағайын//қабырға ағайын//жамағат. *Аздаған жақындық, жанама туыс.*

Байсақал *жамағатына* қарады, мұнысы «қымыз құй» деген ишараты екенін түсінді тоқал (С. Талжанов). Тәжірдің жақын туыстары мен бір *жамағайындары* қара шаңырақта бас қосысты (Т. Әлімқұлов). *Қабырға ағайын* Ақайдың Хасені Мәдидің кішкентай күнінен бастап осы Қақабайға қандай істер істеп жүргенін білетін (Ә. Бектасов).

Күлдібадам//күлді-көмеш. *Шала-шарпы, шикілі-нісілі, құны төмен, арзан қол.*

Серке еш уақытта да, еш спектакльде де ала-құла ойнап, көруші жұртшылыққа *күлдібадам* өнер танытып көрген емес («Қаз.әдеб.»). Өлеңді жаза салып *күлді-көмеш* күйінде газетке қарай тоғыта беру ағаттық болады («Қаз.әдеб.»).

Өзара//өзді-өзі. *Бірімен-бірі, өзді-өзімен.*

Өйдеу//олай деу. *Олай деп айту*

Асан атаның *өйдеуінің* себебі бар шығар, кім біліпті (Ауызекі тіл). *Олай* деме, шырақ, сабыр сақтағанымыз жөн шығар (Ауызекі тіл).

Өйту//олай ету//үйту. *Ол айтылғандай істеу.*

Бір ғылымнан басқаның Бәрі де кесел асқанға, *Өйткен* адам жолығар Кешікпей-ақ тосқанға (Абай). *Олай ете* қоймас деп ойлаған едік (Ауызекі тіл). *Үйтін*, бүлдіріп қайтесің, жиен (О. Сәрсенбаев).

Үн жоқ// үндемеді. *Сөйлемдеу, тіл қатпау.*

Ермекбайда *үн жоқ*. Ермекбай үндемеді (І. Жансүгіров).

Бұл сөз тіркесі мен сөздің берер мазмұны бір, субъектінің қимылға, әрекетке пассив катынасын, белгілі бір әрекеттің болмағанын білдіріп өзара нұсқа болып тұр.

Таңдану//таң қалу. *Аң-таң болып қызығып қарау, ішіп-жеп тесіле көз тігу.*

Маған бұрыннан таныстығын білдіріп, Жібектің сөйлесе кеткеніне өзім *таңдандым* (Ж. Өмірбеков). Мен біреудің денсаулығы үшін өз денсаулығын құрбан етушілерге таң қаламын (Қ. Мұхамеджанов).

Түнеугүні//бұрнағы күні//түнеугі. *Бұдан бірнеше күн бұрын.*

Түнеугүні әңгімені Айғыз өз құлағымен естіген (Қ. Исабаев). Ол *бұрнағы күні* осында келіп кеткен (ауызекі тіл). Ендеше жылқышы Ермекбайдың *түнеугі* айтқанына мән бермеуге бол ма (Р. Тоқтаров).

Шамасынша//шама-шарқынша. *Әлі келгенше, күйі жеткенше.*

Тік түрегеліп торды ұстап, өз *шамасынша* тартып қарады (Қ. Қайсенов). Осы ауылдағы бас көтерер азаматтар *шама-шарқынша* қаражат қоспақшы (Б. Тоғысбаев).

Қу тілді/қуақы/қушыкеш. *Айлалы, қуақылана сөйлейтін кісі.*

Әкесі *қу тілді*, күлдіргі кісі екен (Ауызекі тіл). Қақпа алдында тұрған қаба сақалды *қуақы* шал Кеңесті тоқтатты (М. Иманжанов). Өнер тойы болғандықтан, ақындарды, жезтаңдай әншілерді, *қушыкеш* күлдіргіштерді шақырған («Жұлдыз»).

Алмақсың ба// алмақпысың. *Бір затты, нәрсені өзіне алу.*

Көйлекті келіншегіңе сатып *алмақсың ба?* («Лениншіл жас»). Жүре беріндер, төтенше жетектеп *алмақпысыңдар* (З. Иманбаев).

Не қылып/неғып/нағып. *Не әрекет жасап, не істеп*

Не қылып, не қойғанын өзі де білмейді («Жалын»). *Неғып* ербиіп тұрсың? (С.Талжанов). Жапан түзде *нағып* жүрсің? (Батырлар жыры).

Сұраулы сөйлем хабарлы сөйлем арқылы берілетін ойды білдіріп, баяндауыштың ұйытқы боларлық қызметінің арқасында сөйлемдер өзара нұсқа болады.

Сіңісу құбылысының әсерінен кейбір жеке дыбыстар, буындар тек түбір сөздердің құрамынан емес, сөз тіркестерінен де түсіріліп айтылады. Екі түбір сөз бір-біріне кірігіп, ажырамастай болып кеткен. Сіңіскен сөз тіркестері мен кіріккен сөздер ықшамдалып, жаңа мағынаға ие болған сөздер аралас келіп нұсқа қатарларын құрайды.

Сөз тіркестері мен жалғаулық шылаулардың өзгерісінен жасалған сөз нұсқаларының өзіндік даму сатылары ерекше назар аударады, болашақта да зерттеу нысаны бола алады. Сөз тіркестерінің жергілікті ерекшеліктерге тән түрлері де көптеп кездеседі, бірақ олар әдеби тілдің өлшеміне жатпайды. Сөз бен сөздің тіркесу мүмкіндігінің шегі бар. Есім сөз бен етістіктің, кейбір сын есім мен көмекші етістіктің, шылау мен көмекші сөздердің тіркесу тәсілі жан-жақты. Тілдің дамып, қоғамдық қызметінің артуымен сөз тіркестері де молығып, ішінара өзгеріске ұшырайтыны байқалады. Сөз тіркесіндегі сөздердің білдірер мағынасының логикалық ойға қайшы келмеуі олардың әдеби тілде орнығуына белгілі дәрежеде әсер етеді. Сондай-ақ меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестерінің нұсқа болып жұмсалуды, бір септіктің орнына екінші септіктің алмасып жұмсалуды норма тұрғысынан айқындалады.

Синтаксистік нұсқалар дегеніміз белгілі тілдік формалар мен құрылымдарды қалай болса солай алмастыру болып шықпайды, қайта сол формалар мен құрылымдарды мақсатқа сәйкестендіріп, құбылта, құлпырта қолдану болып табылады. Сөз тіркесіне енетін бағыныңқы сыңар сөздер барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септік формалар арқылы немесе септеулік шылаулар арқылы меңгеріледі.

Пайдаланған әдебиет:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003. – 494 б.
3. Лукьянова Н.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. Синонимия в языке и речи. – Новосибирск, 1970. – С.151-163.

Шакирова З.А.

Стерлитамакский филиал

Башкирского государственного университета

г.Стерлитамак, Россия

zilya.shakirova.85@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Резюме. В данной статье сделан лексикографический анализ английских одноязычных словарей с целью изучения лексикографических методов описания имен собственных. В каждом из проанализированных словарей зафиксированы эргонимы, геортонимы, этнонимы и топонимы.

Ключевые слова: имя собственное, лексикография, английский язык

Summary. The article gives a lexicographic analysis of the English monolingual dictionaries for the purpose of studying methods of lexicographic description of proper names. In each of the analyzed dictionaries ergonyms, heronyms, ethnonyms and toponyms are recorded.

Имя собственное – имя существительное, обозначающее слово или словосочетание, предназначенное для называния конкретного, вполне определённого предмета или явления, выделяющее этот предмет или явление из ряда однотипных предметов или явлений. Имя собственное противопоставляется имени нарицательному. Во всех европейских языках и в большинстве языков мира, имеющих алфавит и различие между строчными и прописными буквами, имена собственные записываются с заглавной буквы [1: 39].

Особенностью имен собственных является то, что один и то же объект может быть по-разному назван представителями разных культур, и наименование будет отражать

особенности национального мировоззрения, словообразования, фонетики, орфографии языка номинанта, но сущность именуемого объекта от этого никак не изменится. Каждое уникальное название оказывается вписанным в культуру: оно отражается в языке народа, в его мифологии, пословицах, литературе и связано с историей этого народа [2: 19-22].

Комплексная наука, изучающая имена собственные называется ономастикой, сами имена собственные иногда употребляются как термин онимия.

В любом языке человек имеет антропоним или свою формулу имени, которая включает различные комбинации из следующего набора онимов: имя, фамилия, отчество или прозвище, псевдоним. Все они антропонимы или точнее разновидности антропонимов (греч. *anthropos* – «человек» и *онума* – «имя, название»). Географические объекты (реки, моря, горы, города, села, области, страны, улицы, дороги и др.) также имеют собственные имена. Названия объектов космического пространства (звезд, созвездий, планет, комет, астероидов) – космонимы (греч. *kosmos* – «мироздание, небесный свод»). Собственные названия (клички) животных, чаще всего домашних – собак, кошек, лошадей, коров и т. д., составляют разряд зоонимов (греч. *zoon* – «животное»). Собственные имена нередко получают и произведенные человеком предметы материальной культуры, науки и техники, дома, культурные центры, театры и кинотеатры, музыкальные инструменты, пароходы, космические корабли, ювелирные изделия, а также произведения духовной культуры (книги, журналы, оперы, музыкальные передачи и т. д.). Для их обозначения пока нет общепринятого термина; их называют ктематонимами (от греч. *ktematos* – «дело») или хрематонимы (от греч. *chrema*, *chrematos* – «вещь, предмет, дело»).

Антропонимика, топонимика, зоонимика, космонимика и др. входят в состав ономастики как ее разделы. Ономастика как лингвистическая наука занимается изучением сущности имен, их функциональной специфики, возникновения, развития, их связи со всеми уровнями языка, теоретическим и практическим значением самой ономастической науки, а также ее связей с другими науками и не только с разделами языкознания, но и литературой, историей, географией [3: 14].

Большинство лингвистов сходятся во мнениях относительно того, на какие категории следует делить имена собственные. Принимая во внимание лингвистические и экстралингвистические характеристики имен собственных, А.В. Суперанская выделяет следующие типы классификаций.

1. Классификация имен в связи с именуемыми объектами.
2. Естественно возникшие и искусственно созданные имена.

Эта классификация тесно связана с классификацией имен по их назначению и с дихотомией «имена в официальном и неофициальном употреблении».

3. Классификация по линии «микро» - «макро».
4. Структурная классификация имен.
5. Хронологическая классификация.

6. Классификация в связи с их мотивировкой и примыкающая к ней этимологическая классификация, а также разделение имен на апеллятивные и эпонимические, на первичные и «перенесенные»;

7. Классификация имен в связи с объемом закрепленных в них понятий;
8. Классификация в связи с дихотомией язык - речь;
9. Стилистическая и эстетическая классификация [4:159].

Словарная дефиниция представляет собой главное и основное средство подачи информации. В современных словарях дефиниции имен собственных строятся путем перечисления внешних признаков предмета, путем отсылки к подобным признакам других предметов, образованных от имен собственных топонимов и антропонимов, путем описания через типичные формы поведения объекта, путем указания на вкус, цвет, тактильные ощущения, характерное звучание, размер, форму предмета, путем указания на соотношение признаков и отсылки к компоненту другого знака.

Таким образом, «соотнесенность с предметом, как правило, определяет «лицо» имени и его характеристики» [4: 66].

В настоящее время изучение имен собственных в лексикографии приобретает особое значение в связи с тем, что за последнее время в мире произошло множество геополитических изменений, каждый год появляются новые имена общественных и политических деятелей, новые организации и учреждения, названия которых еще не нашли своего отражения в словарях. Принципы, согласно которым новые издания словарей должны будут их зафиксировать, могут быть разработаны с учетом результатов исследования различных разрядов уже включенных в лексикографические справочники имен собственных.

По мнению наиболее авторитетных специалистов в области лексикографии (Ю.Д. Апресяна, в частности), к общим чертам большинства новых словарей английского языка можно отнести:

- Стремление добиться такой полноты характеристики слова, которая позволяет не только понять его в заданном контексте, но и правильно употребить в собственной речи. Таким образом, осуществляется переход к словарям активного типа.

- Стремление преодолеть традиционную оторванность лексикографии от теоретической лингвистики вообще и от семантики в особенности.

- Стремление преодолеть традиционную оторванность словарного описания языка от его грамматического описания, отражающуюся прежде всего в учебных словарях.

- Переход от чисто филологического описания слова к цельному филологическому и культурному описанию слова-понятия с привлечением элементов этнолингвистического знания.

- Обновление лексикографических приемов и средств: введение «картиночных» определений, путеводителей (оглавлений) по словарной статье, оценок корректности использования того или иного слова в разных ситуациях на основании представительной «языковой коллегии» (так называемой *usage panel*). Этот способ был уже с успехом применен при составлении *The American Heritage Dictionary of the English Language*, материал которого апробировался коллегией из ста признанных носителей образцового английского языка [5].

Исходя из вышеизложенного, мы считаем, что перечисленные черты новых словарей присущи исследованным нами словарям *The Oxford English Dictionary* Дж. М. Хокинса, *Macmillan English Dictionary* и *Longman Dictionary of Contemporary English*. Они демонстрируют различные подходы в описании имени собственного, являются авторитетными изданиями и оказывают ощутимую помощь при изучении английского языка как иностранного.

Имена собственные в словаре “*The Oxford English Dictionary*” Дж. М. Хокинса составляют очень незначительную часть. Всего мы насчитали лишь 146 имен собственных, что составляет примерно 0.38 % из 40 000 словарных статей.

В отличие от остальных категорий имен собственных такие категории как антропонимы, зоонимы, фитонимы, названия стихийных бедствий и фалеронимы, названий произведений литературы, названия органов периодической печати и искусства отсутствуют.

В словаре “*Macmillan English Dictionary*” имена собственные составляют 1141 единица, что соответствует примерно 1 % от общего количества (100 000 слов).

Словарь *Longman Dictionary of Contemporary English* состоит из 230 000 слов, фраз и выражений. Авторами не указано точное количество отдельных слов, но мы решили выявить частоту встречаемости имен собственных относительно общего количества словарных статей. Имена собственные составляют 772 единицы, что соответствует 0.5 % из 230 000 слов, фраз и выражений.

Если судить по количеству входных единиц имен собственных, то в *Macmillan English Dictionary* на порядок больше онимов (1141 единица), чем в *The Oxford English Dictionary*

Дж. Хокинса (> на 995 единиц) и чем в Longman Dictionary of Contemporary English (> на 369 единиц).

Таким образом, проведя лексикографический анализ заявленных словарей, можно сказать, что каждое издательство имеет свой опыт и свои специфические методы описания имен собственных. В каждом из проанализированных словарей зафиксированы в основном эргонимы, геортонимы и этнонимы, а в Longman Dictionary of Contemporary English больше топонимов, причем географические названия присутствуют не только в словнике, но и в отдельном списке после карт Великобритании, Северной Америки, Австралии и Новой Зеландии.

Литература:

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/Под. ред. Г. А. Золотовой. 4-е изд. М.: Рус.яз., 2001. 720 с.
2. Карпова О.М., Мизерная О.В. Имена собственные в культурологическом аспекте // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации в современных условиях: материалы круглого стола Фестиваля гуманитар. наук. Иваново, 2002.
3. Ханичев Р. З. Сопоставительная характеристика процессов деонимизации в русском и английском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. З. Ханичев. Москва, 2004. 14 с.
4. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. Москва: Наука, 1973. 366 с.
5. The American Heritage Dictionary of the English Language. <http://www.pandia.ru>

Шыныбекова А.К.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к. Атаханова

Нұрасила

Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университеті магистрі,

аға оқытушы

Қазақстан Республикасы

aygul_69@mail.ru

ҚАЗІРГІ СИНТАКСИС ТЕРМИНДЕРІ ЖӘНЕ ТЕРМИНЖАСАМ МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы казахской терминологии. Формирования новых слов и терминов всегда во всех языках актуально. В казахском языке процесс терминообразования является главным вопросом, так как, до сих пор термины в казахском языке не унифицированы, очень часто меняется отраслевая терминология. Принцип «то что присуще слову, касается и термина» не выполняется. Каждый раз меняются закрепленный и утвержденный термин, не всегда решается проблема в лучшую сторону. В данной статье еще раз убеждаемся, что научные слова и термины - это глобальный вопрос языкознания. Как отличить термина от профессиональных слов по различным отраслям, главные критерии терминообразования и словообразования, различия и сходства слово и термина – актуальные вопросы на сегодня. Терминология перестала быть наукой о терминах, когда речь идет об использовании слов по отраслям. Рассмотрены взгляды ученых по казахскому синтаксису, по поводу терминов состоящих из двух и более слов как словосочетания и термины по синтаксису казахского языка.

Summary. This article discusses the issues of Kazakh terminology. The formation of new words and terms is always in all languages relevant. In the Kazakh language, the process of term formation is the main issue, since, until now, terms in the Kazakh language have not been unified,

and industry terminology often changes. The principle "what is inherent in the word, concerns the term" is not fulfilled. Each time the fixed and approved term is changed, the problem is not always solved for the better. In this article, once again, we are convinced that scientific words and terms are a global question of linguistics. How to distinguish terms from professional words in different branches, the main criteria for term formation and word formation, differences and similarities between word and term - topical issues for today Terminology has ceased to be a science of terms when it comes to the use of words by industry. The views of scientists on the Kazakh syntax are considered, as regards the terms consisting of two or more words as word combinations and terms on the syntax of the Kazakh language.

Сөз тіркестері – грамматикалық үлгі, мұнда сөз тіркесімділігінің негізгі категориялық ерекшеліктері мәселесі қарастырылады. Терминологиялық лексика терминдердің тізімі ғана емес, белгілі ұғымдардың ғылыми дүниетанымдағы анықтамасын көрсетуші жүйе екендігімен сипатталады. Бұл тараушада метатіл мәселесі де терминнің аса күрделі жүйеге негізделетіндігін дәлел етуге болатындығы баса айтылады. Сөз тіркесінен жасалатын терминдердің грамматикалық сипаты, үйлесімділігі, ұғым анықтығы белгілі бір дәнекер тәсілдер арқылы байланысқа түсетіндігі анықталынады. Сөз тіркестерінің есімді және етістікті түрлерінің теориялық мәселесі синтаксистік қатынас арқылы қарастырылады. Сөз тіркесі үшін аса қажетті басты белгі – теңін тауып тіркесу. Сөз тіркесінің басты белгілері, амал-тәсілдері арқылы байланысу формасы, жасалуы – терминологиялық жүйенің пәрменді көрсеткіші болып табылады.

Синтаксис сөзін Қ. Жұбанов «қоспа» деп берген, алайда ол қолдау таппағаны туралы профессор Т.Сайрамбаев өз еңбектерінде айтады. Қазіргі кезде синтаксистің он үш түрі бар деп атап көрсеткен: кіші синтаксис, үлкен синтаксис, өзекті синтаксис, сыртқы синтаксис, ішкі синтаксис, грамматикалық синтаксис, стилистикалық синтаксис, тіркелген (фиксированный) синтаксис, етістік синтаксисі, есімдер синтаксисі, синтаксистік сөздік. Бұл ойын О.С.Аханованың еңбектеріне сүйеніп айтқан. Жай сөйлем синтаксисіне қатысты да бірнеше терминді атап кетеді: абсолютті конструкция, адъективті баяндауыш, анықталғыш, аффективті сөйлем, бағыну, баяндауыштық аффикс, есім бастауыш, объектісіз сөйлем, оңашаланған айқындауыш, конкретті баяндауыш, есімшелі орам, есімшелі оралым, сөзаралық, қосарлы айқындауыш, номинативті сөйлем т.б.

Сөз тіркестері есімді және етістікті болып бөлінеді. Қазақ тіліндегі етістікті сөз тіркестерінде етістік негізгі қызмет атқарады. Етістік өз табиғатында лексикалық-грамматикалық мағынасына сөз табы ретіндегі жалпы категориялық қасиетінен басқа сөздерді жетекке алатын сөз табы болып саналады. Етістікті тіркестерге жататын терминдер түрлері мынадай: *мәселені талқылау, сауалнама жүргізу, шикізат өңдеу, мұнай айдау, айырбас жасау, мәмілеге келу, келіссөзге қатысу, мәлімет беру, құжат толтыру, іс қарау, сыртартқы жазу, күш көрсету, заңдылықты қадағалау, сұрақ-жауап алу, іс қозғау, шарт жасасу, парламентке жолдау, тауар әкету, өнім өткізу, рұқсаттамамен кіру, жедел бақылау, кредит алу, шот ашу, шартты ресімдеу, әлімжеттік көрсету* т.б.

Бұдан өзге терминологияда есімді сөз тіркестері де кездеседі. Есімді сөз тіркестері үш түрлі құрамда, атап айтқанда, әр түрлі сөз таптарынан, бір сөз таптарынан, бір сөздің қайталануынан тұрады. Үшінші түрі терминологияға тән емес. Жиі кездесетін байланыс түрлеріне қабыса, матаса, меңгеріле байланысқан терминдер жатады.

Қабыса байланысқан сөз тіркесті терминдер: *біржолғы жәрдем, өтпелі кезең, жария саясат, резервтік жүйе, дербес іс, шешуші дауыс, бас маман, бас мердігер, қос азаматтық, еңбек өтілі, үлестік қатысу, еңбек тәртібі, жалақы мәлішерлемесі, іскер топ, лаңкестік әрекет* т.б.

Матаса байланысқан сөз тіркесті терминдер: *табыс салығы, кіру жарнасы, ақша реформасы, кеден алымдары, кәсіпорынның тиімділігі, құжат деректемелері, тіркеу қағазы, ниет хаттамасы, әкімшілік тіркемесі, шарт мәні, ақша аударымдары, банк жүйесі, тауар жеткізілімі, еңбек бөлінісі, жер телімі* т.б.

Меңгеріле байланысқан сөз тіркесті терминдер: *жұмысты тоқтату, баяндаманы тұжырымдау, халыққа жолдау, қаржы бөлу, ақша аудару, қоғамды демократияландыру, шегара межелеу, дауды қарау, құжаттама толтыру, бағдарлама әзірлеу, мүлікті бөлу, кепілзатты ұсыну, мұнайды жеткізу, газ тасымалдау, мөр басу, мәселе көтеру, белгі соғу* т.б.

Бұл тіркестерден өзге еркін тіркесті термин сөздер қатары да қарастырылды. Мысалы, *кеден одағы, еңбек тәртібі, оңтайландыру кезеңі, азотты күкірт, полимерлі металл, мұнай ұңғымасы, елді мекен* т.б.

Күрделі терминдер мәселесі де қарастырылды: *саяси қайраткер, салтанатты мәжіліс, ғылыми кеңес, қоғамдық құрылыс, рухани байлық, ірі кәсіпорын, алтын қор, тарихи оқиға, соңғы хабар, еңбек өтілі, ашық хат, екеуара кездесу, салтанатты рәсім* т.б. Терминологияда кездесетін күрделі тіркес түрлерін тарих пен қоғам көрінісі деп қарастыруға болады.

Қызыл отау, коммунистік партия, бесжылдық жоспар, совет өкіметі сияқты тіркесті терминдердің қолданылу жиілігі бәсеңдеп пәрменсіз қолданысқа түскенімен басқа күрделі тіркесті терминдер олардың орнын толықтырып отырады.

Терминология саласында түйдекті тіркес құру арқылы қалыптасқан терминдер де кездеседі. Мысалы, *билік шегінен шығу, шараларды қолға алу, шара қолдануға мәжбүрлеу, мәселені назарға алу, мүгедектігіне байланысты зейнеткерлікке шығу, кәметтік жасқа толмағандармен жұмыс, құпиялықты қамтамасыз ету, шешуші дауыс жинау, құжат күшін жою, белгіленген өкілеттікті тоқтату, қадағаланатын мәселер бөлімі* т.б.

Термин жасаудың тілдердің қай-қайсысында да ұшырасатын ең өнімді тәсілі – тілдегі мағынасы түсінікті сөздердің терминологиялық өріске өтіп, ауыспалы мағынада термин ретінде қолданылуы. Бұл – термин жасаудың лексика-семантикалық тәсілі. Яғни, ұғым жалпыхалықтық тілден терминологиялық жүйенің ішіндегі ұғымды білдіруге көшіп, ғылыми ұғым атауы ретінде қолданылады. Мұндай терминдердің қатарына *үнөм, шығын, пайда, қорғаушы, қорғаныс, шеп, салық, үн, әуен*, т.б. осы сияқты терминдерді көптеп келтіру қиын емес.

Термин жасаушы көздердің ендігісі – біріккен сөздер. Екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған мұндай терминдер де бірқатары қазіргі кезде қалыптасып, кеңінен қолданыс табуда. Мысалы: *тікұшақ, мейірбике, бейнетаспа, пернетақта, жауынқұрт, тілтаным, дүниетаным, баспасөз, бейнеқор, бейнебаян, галамтор* т.б.

Осындағы қалыптасқан терминдердің барлығы да кеміне екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған терминдер қатарына жатады. Мысалы: *тік-ұшақ, мейір-бике, бейне-таспа, перне-тақта, жауын-құрт, жау-қазын, тіл-таным, дүние-таным, баспа-сөз* етіп түбірлерін ажыратып көрсетуге болады.

Термин жасаудағы келесі тәсіл – сөздердің тіркесуі арқылы ғылыми ұғымды беріп, терминге айналу тәсілі. Яғни, кемінде екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуі арқылы да төл терминдер жасала алады. Мысалы: *несие беру, пайда табу, айналымға енгізу, салым салу, қосылыстар жасау, оқу құралы, әдістемелік құрал, жылжымайтын мүлік, жедел жәрдем, төтенше жағдай*, т.б.

Тіркесті терминдердің құрылымдық ерекшеліктерін ғалым Т.С. Сайрамбаев өз мақаласында жан-жақты қарастыра отырып: «Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен белгілі бір байланысу формасында жұмсалатындығы сияқты терминологиялық сөздер де сөз санына қарай олардың өзара белгілі бір байланысу формасында қалыптасады. Сонда олар екі немесе көп сөзді болғанымен, олардың арасында белгілі бір немесе бірнеше байланысу формаларының негізінде қалыптасады. Мұндай терминдік сөздердің де сыңарлары молайған сайын олардағы байланысу формалары да, оларды байланыстыратын дәнекерлер де молая түседі», – деп терминдердің екі түрлі байланысу формаларын көрсетеді. Олар: қиыса байланысқан терминді сөз тіркестері және қабыса байланысқан терминдер. Демек, қазақ тіліндегі тіркесті терминдер қиыса және қабыса байланысу арқылы жасалады деген сөз [2, 131 б.].

Сондай-ақ термин жасап қалыптастыруда сирек те болса қос сөздер арқылы жасалған терминдердің де өзіндік үлесі бар. Мысалы, *көші-қон*, *сату-сатып алу*, *әкімшілік-аумақтық* терминдерін осылардың қатарына жатқыза аламыз.

Мәселен, СПИД термині қазақ тілінде ҚИЖС (қабылданған иммуножетіспеушік синдромы) болады. Қысқару тәсілі ішкі терминжасам көздерінің бірі болады. Мысалы, тіліміздегі соңғы кезде қалыптасқан *қойнауқат (пласты)*, *талшықтас (асбет)*, *таушабыр (битум)*, *шабыршықтас (асфальт)* сияқты ұғымдарды келтіруге болады. Бұдан байқайтынымыз, буын арқылы қысқарту тәсілімен қажеттілікке орай біршама терминдерді жасап, қалыптастыруға болады.

Терминологиядағы аударма мәселесінің өзекті болып отырғандығы мәлім. Аударма тіл-тілдің барлығында да тілдік тәсіл. Кез-келген тіл қажеттілігіне қарай аударма жасауға баратындығы даусыз. Ал аударма мазмұнды не мағынаны дәл беруді қажет етеді. Бұл ең бірінші кезекте аудармаға қойылатын тілдік талап. Аударманың терминологияға қатысты ерекшеліктерін қарастыра келіп, ғалым А. Алдашева өз еңбегінде аударма мен кальканы бірін-бірі толықтыратын тәсілдер ретінде қарайды. Бұл негізді деп санаған дұрыс. Өйткені, терминдерді аудару барысында осы екі тәсілдің де қолданылатыны белгілі. Қалай болғанда да, аударманың терминологиядағы тиімділігі теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да дәлелденіп жүр [3, 141 б.].

Ең алдымен терминдердің арасындағы байланыстың болуы керектігін, барлық тілдердегі ғылыми атаулардың ортақтығы жөніндегі пікірлерді сараптай келсек, ғылым саласында түсіністіктің болуы міндетті, бірақ ортақ атаулар болу керек деген тіл заңдылығы еш жерде жоқ. Онымен бірге «ортақ» деп айдар тағып, термин жасушы тілдер өз тілінің негізінде немесе өз тілдеріне жақын тілдердің сөзі негізінде жасайды.

Ал осы үрдіске қоса қытай тілімен тығыз байланысты тағы бір тартымды да, дәлелді мәселеге тоқтала кеткен орынды. Ол қытай еліндегі қандас қазақ бауырларымыздың қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесі, яғни бізбен салыстырғандағы қытайдағы қазақтардың сөздік қолданысы туралы. Олармен ауызекі тілдесу барысында кейбір бізге тосындау болса да, байыппен қараған адамға ұғынықты, кәдімгі қазақтың тілі арқылы, оның сөздік қоры арқылы жасалған орынды да сәтті қолданыстары бар екендігін байқадық.

Мысалы, қазір ұялы телефон (сотовый телефон) деген жаңа сөз қолданысы бар. Ал қытайлық қазақтар осы сөзді қол телефон деп қолданады екен. Әрине, қол телефон деген қолданыс сотовый телефон деген ұғымның толық мағынасын ашып көрсете алмайды. Тіпті тура аудармаға да жатпайды. Бірақ, тура аударма болмаса да, көпшілікке түсінікті, мағынасын жеткізе алатын ұғынықты аударма. Қол телефон деп айта салғанға да жеңіл, қалыптастыруға да қиындық туғызбайды, әрі термин сөзді қолданушылар үшін сөздің мағынасы мен ұғымы да түсінікті болған болар еді. Бұл сияқты қытайдағы қазақтар тілінде кездесетін терминдерге тілші Қ. Ғабитханұлы *базар заңы – нарық заңы*, *жарна – акция*, *жарнагер, –акционер, бәсеке – аукцион*, *танысқы – визитка*, *төрешілдік – бюрократия*, *үкіметсіздік – анархизм* сияқты көптеген қисынды терминдерді қазақ тіліндегі баламаларымен салыстыра көрсетеді [4, 48-51 бб.].

Сонымен, аударманың өнімді тәсілдерінің бірі екендігі белгілі терминолог-ғалым Ө. Айтбаевтың еңбегінде атап өтілген.

Әйтпесе, аталған ойларға дәлел ретінде соңғы кезеңде қалыптасқан *тістелгіш*, *ине сауыт*, *оқырман*, *әсірелеу*, *кішірейту*, *қаржы*, *құқық*, *заңгер*, *қорғаушы*, *айыптаушы*, *үнем*, *үнемшілдік*, *ем*, *емхана*, *мағыналас сөздер*, *несие*, *қор*, *сазгер* сияқты әр салаға қатысты толып жатқан терминдерді, олардың терминологиялық өрістердегі қолданысын мысалға келтіруге болады.

Жинақтай келгенде, аударма – терминжасам шығармашылығында қазақ тілінің мүмкіндіктерінің, термин жасушы тәсілдерінің бірі. Сондай-ақ, ұлттық терминжасам негізі – ұлттық психология. Ұлт пен тілдің бірлігі жөніндегі қағиданың тіл білімінде әлдеқашан айтылып, бұл күнде орнығу дәрежесіне дейін жететін уақтысы болған сияқты. Бұл тұдырымды кезінде әйшілі тілші В.фон Гумбольдтың дәлелдеп кеткені тілші ғалымдар үшін

жаңалық емес. Ол өз сөзінде: «Тіл – сөйлеу арқылы ойды жеткізу үшін тұрақты қайталанып отыратын рухтың күші. Демек, әрбір ұлт өз тілінің шеңберімен қоршалған.

Осы қағиданы белгілі қазақ тілшісі, академик Ә. Қайдаров та нақтылай түсіп, тілдің ұлттық ерекшеліктерге сай қалыптасатын қызметінің арқасында ұлт туралы толық мағлұмат алуға болатындығын айтып өткен еді. Тілдің ұлтқа қызмет етуі, ұлтпен тығыз бірлікте кумулятивтік қызметін ашып көрсетуі де маңызды. Өйткені, тілдің негізгі қызметтерінің бірі ретінде мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Тілдің бұл қызметі терминологиялық тұрғыдан да үлкен қажеттілікке ие [5, 176 б.].

Терминдерді ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшелігін, әр ұғымның айрықша белгісін жақсы білетін салалық мамандар жасайды. Бірақ әр маман өзінше термин жасап, өз терминін қолдануға тиісті емес екендігі баршамызға түсінікті жайт. Солай бола тұрса да термин жасауда осындай әрекетке жол беріліп отырғандығын жасырудың орны жоқ.

Соңғы жылдары ғылым мен техниканың белгілі бір салалары бойынша жарық көрген терминологиялық сөздіктерді, оқулықтарды салыстыру арқылы оған анық көз жеткізуге болады. Бір ғана термин түрліше аударылып, әр сөздікте, әр түрлі деңгейдегі оқулықтар мен ғылыми еңбектерде түрліше қолданылып жүр. Мәселен, мына төмендегі терминдер сондай бірізділіктің жоқтығын дәлелдейді: *консенсус-бәтуә, мәміле, келісім, жалпы пікір; баланс-дәргей, теңгерім; скидка – шегерім, шегерме, кеміту, жеңілдік, спонсор – демеуші, мияткер, қолдаушы; вклад – салымшы, аманат ақша; вкладчик – салымшы, аманатшы, аманат ақша иесі, доход – кіріс, табыс; ценная бумага – құнды қағаз, бағалы қағаз,; приоритет – артықшылық, басымдылық, басым; компетенция – құзыр, құзырет; амнистия – рақым, рақымшылдық* т.б.

Мұндай жарыспалықты арнаулы салалардың кез келгенінен дерлік кездестіруге болады. Олардың ішінде терминкомның ресми бекіткеніне қарамастан бірізді қолданылмай жүргендері де бар. Мәселен, *демеуші, гүлшанақ, отбасы* сияқты терминдер сол қатарға кіреді.

Сондай-ақ көптеген терминдердің терминология комиссиясы бекіткен қазақша баламалары бола тұра тұрақты қолданылмай немесе бұрынғысынша шет тілдеріндегі нұсқалары жарыса қолданылып жатады. Мысалы, *алеует (потенциал), мәртебе (статус), көлік (транспорт), мәтін (текст) мұрат (идеал), өтем (компенсация), сынып (класс)* тәрізді терминдерді осы топқа жатқызуға болады.

Термин жасау, жасалған терминдерді қалыптастыру – үнемі қадағалап, реттеп отыруды қажет ететін өте жауапты жұмыс. Олай болмаған жағдайда терминологиядағы жүйеліліктің, реттіліктің бұзылары сөзсіз, терминологиямыздағы бірізділіктің сақталмай әр автордың өзінше термин жасап немесе қалаған терминін қолдануы оны үйлестіру жұмысының әлсіздігінен, өкілетті орындарын өз қызметін тиісті деңгейде атқара алмай отыруынан деп білген жөн [5, 176 б.].

Терминнің жасандылығын мойындамау – ол тілдің қызметін дұрыс түсінбеу, басқаша айтқанда, тіліміздегі сөзжасам тәсілдерінің іске қосылуына кедергі жасай отырып, сол арқылы ұлттық тілдің жебілуіне, дамуына тосқауыл болу деген сөз. Керісінше, тілдің сөзжасам (терминжасам) тәсілдерінің ашылмаған мүмкіндіктерін тауып, ұлттық тілдің баюына үлес қосу – тілші ғалымдардың төл міндеттерінің бірі болуға тиіс деп ойлаймыз. Бірақ жасандылықты үстірт түсінуге де болмайды. Бұл жөнінде терминолог ғалым В.А. Татариновтың – «... специальная лексика искусственно с точки зрения своего происхождения», – деген пікірі орынды айтылған [6, 133 б.].

Төл сөздеріміздің негізінде жасалған терминдердің мағынасы тар, олар терминделуші ұғымды дәл бере алмайды дегенге кедер болсақ, бұл пікірдің де көп жағдайда үстірт айтылып жүргендігін олар атауды қажет етіп жататындығы белгілі. Жалпы тілде бәрінің де бұрыннан өз атауы бар. Сондықтан жаңа ұғымдарға ат қою кезінде тілде бұрыннан бар атаулар пайдаланылады. Яғни, терминделуші ұғымға ат қою қашанда екінші атаулау (номинация) процесінің нәтижесі болып табылады. Термин саналы түрде жасалатын жасанды сөз болғандықтан, оның жасалуына негіз болған тілде бұрыннан бар сөздің

мағынасын таралтуға да, оған қосымша мағына үстеуге де, сондай-ақ сол сөздің негізінде жаңа сөз жасауға да болады.

Ұғымның дәл берілмеуі туралы сөз қозғағанда, ұнамды дәл беру дегеннің не екенін айтпауға болмайды. Сөздің ұғымды дәл беруі деп біз – ұғым белгілерінің ішіндегі сол ұғымды өзге ұғымдардан айрықшалайтын өзіне тән ең басты белгілерін оның атауымен ұштастыра білуді түсінеміз. Терминнің сәтті немесе сәтсіз жасалуы осыған орай тікелей байланысты. Алайда, терминологияда ұғымның негізгі белгілері терминнің дефинициясы арқылы көрсетілетінін де ескеруіміз керек. Термин жасау барысында шарттылаққа көп жол берілетіндігіне оның дефинициясының да әсері бар.

Қазақ тіл білімінде шарттылық мәселесіне көңіл аударған ғалым-академик Ә. Қайдаров. Ол өзінің «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген еңбегінде қазақ терминологиясының қағидаттарының бірі ретінде – дәстүр мен шарттылық қағидатын ұсынады [5, 176 б.].

Терминделуші ұғымды сөзбен таңбалау кезінде жасандылықтың, шарттылықтың болатындығы сөзсіз. Бірақ, одан жаңа ұғымды кез келген сөзбен белгілей беруге болады деген түсінік тумауға тиіс. Термин жасау барысында қаншалықты шарттылық болғанмен де тілде бұрыннан бар сөздің мағынасына сүйенуге жаңа ұғыммен салыстыруға тура келеді.

Термин – ғылым мен техниканың белгілі бір саласында қолданылатыны себепті терминдерді әр саланың өз мамандары жасайды. Ал олардың жасаған терминдерін түзеп, дұрыстап отыру – тіл мамандарының міндеті болмақ.

Пайдаланған әдебиет:

- 1 Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 201 б.
2. Сайрамбаев Т.С. Қазақ тіл білімінің мәселелелері// сөз тіркесі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010.-610б.
3. Оралбаева Н. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – Алматы, 1975. – 213 б.
4. Ғабитханұлы Қ. Шетелдегі қазақтардың термин жасау үрдісі және қазіргі проблемалары // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. – Астана, 2002. – Б. 45-49.
- 5 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 238 б.

III СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Алмухаметова Г.С.

Алматы энергетика және байланыс университеті

тіл білімдері кафедрасының аға оқытушысы

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

gulmira66@inbox.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Резюме. В статье рассматриваются вопросы формирования навыков грамотной речи, совершенствования коммуникативной культуры студентов обучающихся в вузе, пути формирования коммуникативной культуры будущего специалиста, а также описываются их качественные показатели и уровни формирования. Отмечены причины коммуникативных ошибок в речи студентов, также требования необходимые для формирования культуры общения. В статье с научной точки зрения проанализированы и раскрыты существенные характеристики понятий: коммуникативные ошибки, культура речи, умение, а так же подчеркивается необходимость таких коммуникативных качеств речи, как правильность, точность, выразительность, чистота, логичность, богатство, понятность, уместность, а также важность употребление четких формулировок, умелого использования терминов удачного применения выразительных средств языка, которые повышают эффективность общения.

Ключевые слова: языковые навыки, культура речи, коммуникативные ошибки, качество речи, речевое общение

Summary. The article deals with the formation of skills of the competent speech, the improvement of the communicative culture of students studying in higher education institution, ways of formation of communicative culture of future expert are considered, and their quality indicators and levels of formation are described. The reasons for communicative errors in the speech of students, as well as the requirements necessary for the formation of a culture of communication, are noted. From the scientific point of view, the essential characteristics of the concepts are analyzed and disclosed: the communicative errors, culture of speech, ability and need of such communicative qualities of the speech as correctness, accuracy, expressiveness, purity, logic, wealth, clarity, relevance, the importance the use of accurate formulations, and also skilful use of terms for the successful use of expressive language tools which enhance the effectiveness of communication.

Keywords: language skills, speech culture, communicative errors, speech quality, speech communication

Бүгінгі күні еліміздегі білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастыру үдерісі жүріп жатыр. Заманауи білім мазмұны, оның ұстанымдары жоғары білімді маманға ерекше міндет артып отырғаны баршамызға белгілі. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауының «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» деген тұжырымдамасында жеткіншек жастар мен болашақ маманның сауаттылығы мен білім, біліктілігіне ерекше мән берілген [1, 6]. Бұл білім ордаларына тіліміздің ауызша, жазбаша нормасын меңгерту, оның мол байлығын игеріп, сол арқылы тілге деген сүйіспеншілік сезімін және қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру сияқты нақты міндеттерді жүктейді. Себебі, еліміздің мәртебесін бәсекеге қабілетті елдердің қатарына жеткізетін, соған мүмкіндік жасайтын, ең алдымен, білімді де білікті маман екені даусыз. Болашақ мамандар – университет қабырғасындағы студенттер. Демек, еліміздің экономикасын дамытатын, қатысымдық мәдениетін арттыратын ХХІ ғасырдың маманы

қандай болуы керек деген мәселеде, ең алдымен, өз халқының баға жетпес байлығы - ана тілін жетік білетін, оның сан алуан қырларына бойлай алатын тілдік тұлға болуы міндетті демекпіз. Сондықтан студенттерге тілдік құралдарды өз тәжірибесінде пайдалана білудің ғылыми-әдістемелік жолдарын көрсете отырып, өз ойын дұрыс, еркін жеткізіп, сауатты жаза алатын дәрежеде меңгерту, тілдік қатысымға жаттықтыру – бүгінгі заман талабы. Тілші-ғалым А.Байтұрсынов: «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса, ойын айтады» дегенде жалпы адамзаттың сөйлеу әрекеті сөйлемді айта білуге, ойды басқа біреуге жеткізе білуге қатысты екенін ескертеді. Сөйлей білудің ең қажетті шарты – сөздерді дұрыс құрастыру «... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» дей келіп, ғалым сөз талғаудың басты шартын былай көрсетеді: «Сөз дұрыстығы – әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды. Ол үшін сөз мағынасын, тұлғасын өзгертетін жалғау жұрнақтарды дұрыс тұтыну керек; сөйлем ішінде сөздерді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру керек; сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластыру, дұрыс орналастыру керек» [2, 408б]. Демек, сөйлей білу үшін сөйлемді айта білу керек. А.Байтұрсынов тілдің қатысымдық табиғатын өте қарапайым сөзбен түсіндірсе, тіл жанашыры Мағжан Жұмабаев «Тіл адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады» деп жазады. Халқымыздың кешегі өткен ойшылдары, ағартушы-ғалымдары, ақын-жыраулары ішінде тіл мәдениетін сөз етпей, тіл шұбарлаушыларға кейістік білдірмей кеткені кемде-кем. Тілші ғалым Х. Досмұхамедұлының: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең- бұл сүйініш; Ана тілін білмей тұрып орысша жақсы сөйлесең - бұл күйініш; Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру - зор қате» деген пікірлерінен тіліміздің мәдениеттілігін арттыру, оны шындап жетілдіре беру талабының ерте кезден-ақ сөз болып келе жатқандығы бүгінгі жастарымызға үлкен ой салуды қажет. XX ғасырдың 20 жылдары-ақ тіл жұмсаудың тіл тазалығы, тілдің анықтығы, тіл дәлдігі, сөз бедері, сөздің көрнекі болуы, сөз дұрыстығы сияқты шарттарының болғандығын көрсетіп, әрқайсысына сипаттама берген Ахмет Байтұрсынов болатын. Осы тұрғыдан алғанда тілдің тазалығын сақтап, қадір-қасиетін түсіну айрықша көңіл бөлуді қажет ететін мәселе. Осы мәселені өз мақалама арқау ете отырып, алдымен тіл мәдениеті дегеніміз не деген сұраққа жауап іздедік. Профессор М. Балақаев: «Тіл мәдениеті дегеніміз сөйлегенде, жазғанда тіл құралдарын; сөз, сөз тіркесі, сөйлем түрлерін дұрыс қолданып, сауаттылықтың айқын ойлылық пен ізеттіліктің өнегесін көрсету», Сонымен қатар, ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы» деп атап кетсе, [3, 95б.] «Тіл мәдениеті дегеніміз — сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық», -деп анықтама береді Н.Уәлиев өзінің «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде [4, 118б]. Ал тілші-ғалым Р. Сыздықова: «Тіл мәдениеті дегеніміз — сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиоластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - дейді [5, 230 б]. Бұл пікірлерден «Тіл мәдениеті» негізінен «Сөз мәдениеті», «Сөзді орынды қолдану» деген ұғымды білдіретінін, өйткені, тіл мәдениетінің негізгі зерттейтін объектісі — сөз, сөздің дұрыс айтылуы, дұрыс жазылуы, дұрыс қолданылуы, сол арқылы ойдың айқын, әсерлі жетуі екендігін түсінеміз. Сондықтан студенттермен өткізілетін практикалық сабақтарда ауызша сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне көп көңіл бөлініп, сөйлеу әрекетіндегі қателерді тіл фактілері негізінде талдап, қарастырудың пайдасы зор. Осыған орай жоғары оқу орында оқып жүрген болашақ мамандардың сөйлеу тіліндегі қателіктерді жою, шешен сөйлеуге төселдіру дағдыларын жетілдіру жолында атқарылатын жұмыс көлемі де аз емес. Бұл жолда белгілі бір нәтижеге жету үшін сабақтан тыс уақытта өткізілетін өздік жұмыс

түрлерінің алатын орны зор екендігін тәжірибеден байқап жүрміз. Өзім сабақ беретін техникалық жоғары оқу орны болашақ инженер-мамандарын дайындайды. Болашақ мамандардың өз кәсібі саласында берілген тақырыптар бойынша сұхбаттасу, өз ойын еркін жеткізе білу, жұрт алдында сөйлеу дағдысын жетілдіру мақсатында дөңгелек үстел, пікірсайыс, ойбөліс, презентация түріндегі жұмыс түрлері өздік жұмыс тапсырмасы ретінде беріледі. Бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қамтитын тақырыптар, өз мамандығы саласындағы белгілі бір құрылғылар алдын ала ұсынылады, студенттер өзін қызықтырған мәселеге қатысты тақырыпты таңдап алып, дайындалады. Мұндай зерттеушілік жұмыстар студенттерді өз бетімен дайындалуға, шығармашылығын арттыруға, көп ізденуге, аудитория алдында өз ойын жеткізе білуге, тиісті тілдік құралдарды таңдап, жүйелі түрде сөйлеуге жаттықтырады. Соның нәтижесінде олар өз ойларын талқыға салу, қарсы пікір айту, өз пікірін дәлелдей білу дағдыларын игереді. Профессор Ж. Манкееваның пікірінше; «Сөздерді дұрыс жазу, дұрыс айту, дұрыс сөйлеу тек қана тіл мәдениеті мамандарына ғана қатысты емес, көкірегі ояу, көзі ашық жастардың ортақ шаруасы», дегенін ескеретін болсақ [6, 272б], қандай маман болсын өз ана тілінде еркін сөйлеп, ойын жүйелі жеткізе алуы тиіс екендігін түсінеміз. Тілдегі қатысымдық қателіктердің орын алуына осы тіл шұбарлығы, студент жастарымыздың тіліне орыс, ағылшын тілінің ықпал етуі себеп болып отыр. Бірсыпыра замандастарымыздың ауызекі сөйлеу тілінде қазір «Мен Абаяда тұрамын», «Абылайханадан шығамын» деген орысша-қазақшасы араласқан тіркестер пайда болды. Сондай-ақ Алматы қаласы көліктерінде жастарымыздың: «*Келесі аялдама Әуезова ма?, Байтұрсынова қашан болады?*» немесе «*Жандосоваға бара ма?*» деп сұрап жататындарына мән бердік пе? Біздің ойымызша, бұл – мысалдарда келтірілген жаңағы қосымшалардың психолінгвистикалық әсерінен туындап жатыр. Қазақ сөзіне жалғанған орысша қосымша өзінен кейін міндетті түрде орысша қосымшаның келуін қажет етіп, қазақтілді жастарымызға «*Келесі аялдама Әуезов көшесі ме?*» немесе «*Байтұрсынов көшесі қашан болады?, Жандосов көшесіне бара ма?*» дегізбей тұр. Сондай-ақ бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз сауатсыз аударудың әсерінен «оқыту бағдарламаларын біреу жасамайды, оқыту бағдарламасы біреумен жасалады». Демек «бұл бағдарламаны мынадай мекеме жасады» демейді, «бұл бағдарлама мынадай мекемемен жасалды» дейді. Білімді, сауатты, өз ойын дұрыс, әрі шебер жеткізе білетін, мәдениетті жастарды тәрбиелеу білім ордасынан басталады. Жас жеткіншектерге тіліміздің байлығын, оның көркемдігі мен өрнегін, ойды анық та айқын жеткізе білу тәсілдерін үйрету қазіргі заман талабы болып отыр. Ақпараттық технологиялар дамыған сайын жастардың сөз байлығы, сауаттылығы ақсап барады, яғни өз ойларын толық, таза жеткізуге қиналады, сөйлеу барысында ешбір қажетсіз қыстырма сөздерді (*жаңағы, сонымен, сөйтіп, ал, иә, қалай, нетіп, не қылып, анау, не, әлгі т.б.*) орынсыз қолдану жағы басым болып тұратын жайттар да көп кездеседі. Өз ойын жеткізе алмай қысылғанда *аузыма сөз түспей тұр, тілімнің ұшында тұр, айта алмай тұрмын, айтуға тілім жетпей тұр* деп ақтала бастайды. Мұндай кемшіліктерді болдырмау үшін студенттердің тілін дамыту, бай да құнарлы, оралымды да ұшқыр тілімізді игерту мәселесі туындайды. Тілдің тазалығы, құнарлығы таза сөйлеу, тіл дұрыстығы, тіл мәдениеті – келешектің қандай кезеңінде де қоғамның басты талабы болып қала бермек. Көптеген зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін, мерзімді баспасөз материалдарын саралай келе, студенттер тіліндегі қатысымдық қателіктерді анықтау мақсатында жүргізілген әңгімелесу, байқауларды негізге ала отырып, бүгінгі күнгі студент қауымның сөз саптауына ерекше көңіл аудару керек деген қорытындыға келдік. Қазіргі білім алушы жастардың қатысымдық қателіктерге бой алдыруының себебі неде деген мәселені анықтауға тырыстық. Жазушы Ә. Әбішев бұл туралы: «Жастар ізденбейді, ағаларын оқымайды, олар қазақ әдебиетін оқымайды... Жастар сөйлемді әдейі бұзып жазады, олар ерекшеліктің белгісі түсініксіз жазу деп ойлайды... Тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де әсері бар», -десе [7, 17 б.], И. Нұғыманов. «Тілде болатын кемшіліктердің себептерін: ортаның әсері, демек сөйлеу тіліне жергілікті тіл немесе басқа тіл әсер етеді, көшенің әсері (дөрекі, былапыт тіл), пән тілінің нормаларын жақсы меңгермеген мұғалімнің әсері, сөйлеу

дағдыларының жоқтығы (мектептің тіл дамытуға немқұрайлы қарауы) – деп көрсетеді [8, 15 б.].

Қорыта келгенде, туған тіліміздің қадір-қасиетін, оның байлығын игерту, еліміздің болашақ мамандарын ана тілінде сөйлей білу мүмкіндіктеріне жеткізу – тіл мамандарының алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі.

Тілдегі қателіктерді болдырмау үшін: тілдің тазалығы, дәлдігі, ойлылығы, орындылығы, мәнерлілігі, байлығы, әсерлілігі, жүйелілігі, түсініктілігі, мазмұндылығы, нақтылығы, дұрыстығы тілдік нормаға сай болуы қажет. Егер осы айтылған көрсеткіштер жеке адам бойында дамып, жетілсе, онда осы адамның тіл мәдениеті жоғары деп санауға болады деп ой түйе болады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы. Астана, 2013.
2. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-т. А., 2003, -408 б.
3. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989ж. -95 б.
4. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1984. -118б.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. Астана, 2001. -230 б
6. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. - Алматы, «Ғылым», 1997. - 272б.
7. Әбішев Ә. Тағы да тіл мәдениеті жайында. ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы.- 1998. - № 20. - 17-20 бет.
8. Нұғыманов И. Тіл мәдениетінің теориялық негіздері Қазақстан мектебі.- 2003.- № 7. - 15-17 бет.

Амирова М.Ж.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
meiyzhan@ mail.ru.*

Рахова К.М.

*«Тұран» университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы*

ТҰЛҒАНЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Тірек сөздер: жаһандану, коммуникативтік қарым-қатынас, ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениет, халықтық мұра.

Резюме. Национально-духовные ценности в воспитании является одной из ключевых проблем современного общества. В процессе обретения независимости страны, ее социально-экономического развития, роста национального сознания возникает важность использования в воспитании молодежи практики всечеловеческих ценностей, вобравший в себя многовековую историю. Несомненно, на сегодняшний день есть свои особенности внедрения в образования национального воспитания.

Ключевые слова: глобализация, коммуникативное общение, национальное мировоззрение, национальная культура, народное наследие.

Summary. National-spiritual values in education is one of the key problems of modern society. In the process of gaining the country's independence, its socio-economic development, and the growth of national consciousness, it is important to use the practice of universal values in the education of youth, which has absorbed a centuries-old history. Undoubtedly, today there are specific features of the introduction in the education.

Key words: globalization, communication, national worldview, national culture, national heritage.

Жаһандану үдерісі қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтып отырғаны белгілі. Кей ұлттар мен халықтар өзінің ұлттық болмысын осы үдеріс тұсында сақтап қалу үшін түрлі мүмкіндіктерді пайдалануға тырысады.

Қазіргі таңда қазақ тілі мен ұлттық әдебиетті оқытудың сапасын арттыру, көне салт-дәстүрлер мен тарихи зердені нығайту арқылы қол жеткізуге болады. Елбасымыз өзінің «Қазақстандық жол» еңбегінде жаһандану жағдайында ұлтты сақтап қалатын бәсекеге қабілеттілік сапа туралы былай деп жазады: «Өзіндік ортада туған бәсекеге қабілетті тұлға, алдымен, өз халқының мәдениеті мен тілін білуі керек. Білім беру жүйесі арқылы сіңірілетін туған тілдің мәдени бастаулары мен рухани дәстүрлерін сақтау жас ұрпақтың бойында жаһанданудың барлығын жұтатын, бірыңғайлайтын және кіріктіретін үрдістеріне қарсы тұра алатындай иммунитеттің қалыптасуына көмектеседі»[1]

Қай халықтың болмасын, өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгілері- ана тілі мен әдебиеті, салт-дәстүрі, өнері мен әдебиеті. Ана тілі мен ұлттық әдебиет- ұлттың өткен тарихы мен бүгінгі тағдырының сабақтастығын орнықтыруда тұлғаралық мәдени қарым-қатынас орнатуда, жастарды гуманизмге, отансүйгіштікке тәрбиелеуде басты құрал болып табылады. Ұлттық мол мұраны жас жеткіншектерге меңгертуде әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушыларына жүктелер міндеті зор.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің кез келген жанрын қазақ тілін оқыту үдерісінде пайдалану студенттердің тілін дамытудың, дүниетанымын қалыптастырудың, оларға ұлттық тәрбие берудің бірден-бір жолы болып табылады. Соның ішінде әсіресе жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Мақал-мәтелдер - әр халықтың өз даму тарихында басынан кешкен алуан түрлі оқиғалары, өзі аңғарған табиғат құбылыстары, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, мінез-құлқы, психологиясы жөніндегі жасалған қорытынды, тұжырымдардың түйіні, өмір тәжірибесінен жинақталған философиялық ойлардың ұтқыр да ұтымды, жатық та көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, сырланып, әбден қалыпқа түскен тұрақты түрлері [2].

Студенттерге әр түрлі тақырыпта қазақ мақал- мәтелдерін жатқа айтуға дағдыландыру олардың тіл байлығының қалыптасуына өз ықпалын тигізеді. Сонымен қатар кейбір мақал-мәтелдерден қазақ халқының мінез-құлқын, ұлттық мәдениетін көруге болады. Мәселен: «Қызды асырай алмаған күн етеді, ұлды асырай алмаған күл етеді», «Қызға қырық үйден тыйым», «Қыз-мінезді келсін, ұл өнерлі келсін» деген мақал-мәтелдердің мәнісі - жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. «Ел іші - алтын бесік», «Туған жердің тауы да ыстық», «Еліңе қарап, ертеңіне қамдан» және т.б. осы тақырыптағы мақалдар, ең алдымен кімге болса да, туған жер, өсіп-өнген ел-отан аса қасиетті, қадірлі қымбат, ыстық деп көрсетеді. «Ананың сүті - бал, баланың тілі - бал», «Ананың құшағы жылы, күннің шуағы жылы», «Ағайын - алтау, ана - біреу», «Әке - асқар тау» сияқты мақал-мәтелдер ата-анаға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеуді көздеген. «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Кісі елі - күміс, өз елің - алтын», «Өз елің - алтын бесігің», «Жат елдің қаршығасынан, өз еліңнің қарғасы артық» т.б. туған елді, жерді басқа елдермен салыстырып, әркімге өз елінен артық ел жоқ екенін аңғартатын мақалдар болып табылады. «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі», «Елін сүйген ер болар», «Ұранды ердің - ұрпағы қайсар» секілді мақалдарда өз елін жаудан қорғау үшін қасықтай қаны қалғанша, ақтық демі біткенше алысу, сөйтіп дұшпаннан елін, отанын қорғап қалу халқын сүйген әрбір азаматтың міндеті болатындығын көрсеткен.

Дәрістің тәрбиелік бағыттылығын дамытуда ауыз әдебиетінің тағы бір үлгісі - жыраулар поэзиясының алар рөлі үлкен. Жыраулардың бай мұраларын қазіргі жастардың пайдаланатын тәлімдік құралы етіп, оларды елін, жерін сүюге, құрметтеуге баулып, адамгершілік қағидаларының басты ұстанымы екендігін жастар санасына сіңіру қажет. Тілді оқыту барысында елдің мәдениетімен, ұлттық ерекшеліктерімен таныстыра отыра оқыту керек. Қазақ тіліндегі көркем әдебиеттерді оқу, ауыз әдебиеті үлгілерін, қазақ халқының салт-дәстүрін насихаттау, жыраулар поэзиясымен танысу, ғылыми еңбектермен танысу, жазба жұмыстарын жүргізу, күнделікті оқу, үйрену арқылы ғана орындалады.

Қазақ халқы ұрпағының «Сегіз қырлы-бір сырлы» азамат болып дамуын, ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениет құндылықтарының тәлімдік мүмкіндіктерін тиімді пайдалана отырып жүзеге асырып келді. Ол құндылықтардың негізін жоғарыда айтып өткеніміздей, халқымыздың – әдеби, музыкалық, кәсіби, тұрмыстық фольклорлары құрайды. Қазақ фольклоры тілінің бейнелілігімен, көптеген мақал-мәтелдерінің мәнділігімен, мазмұндық өткірлігімен аса құнды қазына. «Өнер алды – қызыл тіл» деп, «Токсан ауыз сөздің, тобықтай түйінін» шешкен ата-бабаларымыз, халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің алуан түрлі жақтарын қамтитын өзінше бір жылнама болатын, ұрпақтарға тәлім болатын асыл мұра қалдырған. Сол бай құндылықтардың ішінде, этномәдени құзіреттілікті дәріптейтін мұра — батырлық дастандар. «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Едіге», «Сырым батыр» және т.б., «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезіндегі елін, жерін сырт жаулардан қорғаған Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай сияқты өз халқының мүддесі, арман-тілегі, туған жері үшін жан аямаған батырларға деген халықтың сүйіспеншілігі, азаматтарының рухани жан дүниесінің беріктігі, ерлігі мен патриоттық қасиетінен туындаған. Сол сияқты, «Қыз Жібек», «Айман- Шолпан», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» және т.б. лиро-эпостық жырлар мазмұны, рухани тазалықты, адамгершілік пен махаббатты паш ететін, халқымыздың этномәдениетінің асыл қазыналары. Міне, осы айтылған құндылықтарды тәрбие құралы ретінде тек қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде ғана емес, жалпы жасөспірімдер мен жастарға білім беру мазмұнындағы олардың әрбірінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып этномәдени құзіреттіліктерін қалыптастыру үшін қолданылатын әдіс-тәсілдер негізі ретінде алуға болады.

Тілді меңгерту барысында басты мақсат - сөйлей білуге, өз ойын айта білуге, жаза білуге үйрету. Бұл орайда коммуникативтік қарым-қатынас бірінші орында тұратыны белгілі. Қазақ тілі сабақтарында жоғарыда айтылған ұлттық мұраларды пайдалана отыра, тіл дамыту жұмыстарына қатысты берілетін тапсырмалардың міндеттері төмендегідей болуы қажет деп танымыз. Олар:

- студенттердің оқу дағдыларын арттыру;
- сөйлеу және жазба тілдерін жетілдіру;
- шығарманың мәнін түсінуін қамтамасыз етіп, шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- халық ауыз әдебиетінде ерлікті дәріптеген, ел қорғаған батырларды бейнелеген аулан түрлі жырлар, толғаулар, жыраулар, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер арқылы студенттерді ерлікке және елжандылыққа тәрбиелеу;
- ұлттық құндылықтарды сақтау.

Бүгінгі күнде жас ұрпақтың санасында туған халқына деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру, сондай-ақ ана тілі мен әдебиетін, тарихы мен өнерін қастерлеп, халықтық салт-дәстүрді аялай, ардақтай білуге тәрбиелеу-басты міндеттердің бірі болып саналады. Жеке тұлғаның бойында патриоттық сезімді қалыптастырудың негізі ретінде оқыту-тәрбиелеу аясында қазақ тілі пәнінің рөлі, атқаратын қызметінің маңызы зор.

Пайдаланған әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә.«Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол»//бқаңтар 2016ж.
2. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. Монография.-Астана, 2008.
3. Қалиев С. Қазіргі оқу-тәрбие жүйесін этнопедагогикаландырудың теориялық негіздері.- Ұлт тағылымы, №1, 2001-17 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫ МЕН СӨЙЛЕУІН ДАМУЫНЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Тірек сөздер: «шығармашылық қабілет», «ойлау және сөйлеу», «дәстүр», «креативтілік»

Резюме. В наши дни проблема формирования творческих способностей у школьников в процессе обучения казахскому языку приобретает особую актуальность. Творчество – это результат исследовательской работы по теме и креативного мышления. Выполняя творческое задание ученик может изменить свое отношение к жизни, к знанию, свои мысли. Проведение различных видов работ по развитию речи помогает красиво и четко выразить свою мысль. В данной статье рассматриваются проблемы развития творческих способностей учащихся на уроках казахского языка. Автор описывает некоторые адаптированные методы развития творческих способностей на уроке и делает ряд выводов относительно эффективности использования его на практике.

Summary. Today, the problem of formation creative abilities among students during the process of studying Kazakh language is extremely relevant. Creativity is the result of hard work and independent research work. It is the highest quality of creative thinking. While fulfilling creative task, a student can change his attitude to life, to knowledge, and his thoughts. Carrying out various types of work on the development of speech helps to beautifully and clearly express your thoughts. This article deals with the development of creative abilities of students in Kazakh language lessons. The author describes some adapted methods of developing creative abilities in class and draws a number of conclusions regarding the effectiveness of using it in practice.

Қазіргі кезең әрбір жас үшін шығармашыл ойлауға шебер дағдыланып, өзінің білімі мен білігін өмірдегі қалыпты және кейде кездесетін қалыптан тыс жағдаяттарда оңды және дұрыс қолдануға ұмтылатын кезі болып табылады.

Ғылым мен технология қарқынды дамыған осы заманда әрбір оқушының күнделікті қолданатын цифрлы-электронды құралдарының өзі олардың ойлауының аса ерекше жылдамдықпен жүзеге асып жатқанын және ондай ерекшеліктерді қазақ тілі сабақтарында да пайдалану мүмкіндігі бар екенін барлық мұғалімдер ойлана бермейтіні де белгілі.

Барлық берілетін білім мазмұны «жаттап алу» немесе жаттанды әдістерді қолдану арқылы меңгертіліп келе жатқандықтан, қазіргі оқушылардың оқуға деген қызығушылығын төмендетіп алуға әкеліп соғады. Ал оның аяғы оқушылардың шығармашылық ойлауы мен шығармашылық ізденіс қабілетін дамытпай, қайтадан «жаттандылыққа» үйір болуға жетелейді.

Қазіргі кездегі қазақ тілі пәні мұғалімінің міндеті тек терең білім беру ғана емес, сонымен қатар, оқушылардың ойлауын, оның ішінде шығармашылық ойлауын, сөйлеу тілін шеберлік деңгейіне жеткізуге ұмтылу болуы керек.

Әрбір жекелеген оқушының шығармашылық қабілетін өркендете отырып, мұғалім олардың бойындағы өз бетімен білім алуға деген құлшынысын дамытады, өз бетімен білімнің қажеттісін таңдап ала білу дағдыларын қалыптастырады.

Қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту дегенде, олардың шығармашылық үдеріске өздері еркін және белсенді қатысып, сол шығармашылық үдерісті өздері басқара алуына дағдыландыру міндеттері де жататынын ұмытпау керек. Атап айтар болсақ, оқушы өзінің қиялдауын, заңдылықтарды түсінуін, күрделі мәселелі жағдаяттарды шеше алуын мұғаліммен бірге оқушы өзі де түсіне қатысып отыруын қамтамасыз ету керек болады. [1,37];

Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың ойлауы мен сөйлеу тілін дамытуға арналған арнайы тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі қолданылады. Сонымен бірге сыныптан тыс уақытта атқаралатын іс-шаралар жүйесі де осы мақсатқа бағытталады.

Шығармашылық қабілет, қазіргі заманда, жекелеген адамдардың «мандайына біткен» қабілет болудан өткені белгілі. Қазір кез келген адамның арнайы дамыту жүйесін меңгеруі арқылы өзінің бойындағы шығармашылық қабілетін ашып, ұштап, дамытуға мүмкіндігі мол екені белгілі. [2,84];

Сондай мол мүмкіндікті мұғалімдер де қазақ тілі пәнін оқытуда қолдануы арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын ғана емес, үлгерімін де арттыра алады. Осылай ойымызды жинақтай келгенде, қазіргі уақыттағы мектептің алдыңғы қатардағы міндеттерінің бірі – *оқушылардың шығармашылық ойлауы мен тілін дамыта отырып, оларды белсенді жеке тұлға дәрежесіне дейін өсіру екенін атап көрсетеміз.*

Бүгінгі күні оқушылардың шығармашылық қабілетін, ойлауы мен сөйлеуін дамыту мәселесі жөнінде барлық елдің білім беру жүйесі өз күн тәртібіне қойып отырғаны анық. Шығармашылық қабілет, шығармашылық ойлау мен шебер сөйлеу қабілеті барлық дерлік балаға тән болғандықтан, мектеп мұғалімдері сол бойында бар өркенді аршып, дамытып, қалыптастыру мақсатына жетуге ұмтылуы керек. [2,125];

Мектеп оқушысының міндеті - тек қазақ тілі немесе басқа пән бойынша оқу бағдарламасының мазмұнын меңгеріп қою емес, білім алу барысында өзінің бойындағы шығармашылық қабілетін дамыту болып табылады. Яғни мектептегі сабақтан алған білімін шынайы өмірлік жағдаяттарда шеберлікпен қолдана білу қабілетін қалыптастыруы тиіс. Осыдан келіп, оқушылардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін, тұтастай шығармашылық қабілетін дамыту мәселесі аса өзекті міндеттердің қатарында қарастырылады.

Әрине, қазақ тілін оқытуда оқушылардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін, жалпы шығармашылық қабілетін дамыту мақсатын алға қойып, оған қол жеткізуге барлық мектептерде бірдей мүмкіндік болмауы мүмкін екені де ескеріледі.

Астана қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінде (ІВ) оқылатын қазақ тілі пәнінің бағдарламасы мен әрбір сабақтың әдістемелік сценарийін әзірлеуде оқушылардың шығармашылық ойлауы мен шебер сөйлеу тілін дамыту мақсаты мен міндеттері көзделеді.

Осы ретте **«Отбасылық дәстүрлер мен мерекелер»** тарауы бойынша өтілетін «Сәлемдесу дәстүрі» тақырыбындағы сабағын қарастыруға болады.

Оқушылар Халықаралық бакалавриат (ХБ) бағдарламасы бойынша білім алып жатқандықтан, ХБ оқушысының жеке тұлғасын қалыптастыру үдерісінде әрбір жекелеген сабақтың алатын орны мен маңызы алдыңғы орында тұрады. Әр сабақ өз тұрғысынан ХБ оқушысы тұлғасын қалыптастыруға қаншалықты үлес қоса алатыны немесе үлес қосқаны туралы нақты мәлімет мұғалімнің қолында әрдайым болуы міндетті болып саналады. [3,36];

«Сәлемдесу дәстүрі» тақырыбындағы сабақ бойынша, арнайы сабақтың мақсаты мен міндеттері айқындалады.

Мақсатын «Отбасындағы дәстүрлерді, оның ішінде «Сәлемдесу дәстүрін» меңгерту арқылы ХБ оқушысының жеке тұлғасын дамытуға үлес қосу» деп белгілеуге болады.

Міндеттерін былайша белгілеуге болады:

шығармашылық ойлауы мен тілін дамытуда психологиялық ойын амалдарын қолдануға дағдыландыру;

«Ойталқы» (Мозговой штурм) әдісін қолданып, берілген жағдаятты шешуде оқушыларды жаңа ойлар мен жаңа шешімдер таба алуға дағдыландыру;

«Метафоралық жаттығулар» орындату арқылы берілген жағдаятты шешуге метафоралық шешімдер ұсына білуге үйрету.

Жасөспірімдер мен жоғары сынып оқушыларының шығармашылық ойлай білуі мен сөйлеуі сияқты айрықша қасиеттері олардың алдына қойылған тапсырмалар мен жаттығулардағы жағдаяттар мен мәселелерді шешуге байланысты көзқарастарынан, ұсыныстарынан танылатыны белгілі.

Егер, жасөсіпірімдерде шығармашылық-креативтік қабілеттері бала кездегіден төмендеу деңгейде байқалатын болса, жоғары сынып оқушыларында басқалардан өзгеше болу, айрықша жауаптар таба алуға ұмтылу сияқты ерекше қасиеттер дами бастайды.

«Сәлемдесуге» қатысты лексикалық минимум мен грамматикалық минимум анықталған соң, оқушыларға төмендегі метафоралық сипаттағы жағдаяттық сұрақтар беріледі:

«Сәлем – сөздің анасы» деп неліктен айтылған?

Неліктен қазақ тілінде ер адамдар мен әйелдермен сәлемдесу үлгілері бөлек?

Жастар мен қарттарға сәлемдесу үлгілері?

Өзара таныс бірақ ұзақ уақыттан бері көріспеген адамдардың амандық сұрасуы неліктен ұзаққа созылады?

Оқушылардың бір бөлігі дұрыс жауап береді, бірақ, олардың жауаптарының формалдық-логикалық ойлау деңгейінде құралғанын байқауға болады. Мысалы,

«Сәлем – сөздің анасы» деп айтылатын себебі, сөйлесудің басы сәлемдесуден басталады.

Қазақтарда баяғыда ер адамдар мен әйелдердің сәлемдесу үлгілері бөлек болған.

Жастар өзара «Сәлем!» «Қалайсың?» деп амандасады.

Қарттармен «Ассалаумағалайкүм!» деп сәлемдесу керек.

Өзара таныс бірақ ұзақтан бері көріспеген адамдардың амандық сұрасуы ұзаққа созылатын себебі, олар көп уақыт бірін-бірі көрмегендіктен, жаңалық сұрасу үшін ұзақ амандасады.

Мұндай жауап беретін оқушылардың санасында тек қана «дұрыс – дұрыс емес» деген кедергіні жөнү басты орында болады. Мұндай оқушылар сол арқылы ғана өзінің дербестігін сақтау мүмкін деп санайды, сондықтан олардың жауаптарында терең бойлау байқалмайды.

Ал кейбір зерек оқушылардың жауаптарынан олардың шығармашылық ойлауы қалыптасқаны, не болмаса соған ұмтылыс бары байқалады. Зерек оқушылар басқа барлық оқушыларда бірдей қалыптасқан стереотиптік жауап беруден бас тартып, өзіндік ерекшелігі бар жауаптар іздейді, сөйтіп шешендік үлгіде жауап беруге ұмтылыс жасайды.

Олардың жауаптарынан:

«Сәлем – сөздің анасы» деп айтылатын себебі, жақсы адам да, жаман адам да, батыр да, данышпан да Анадан туады. Сондықтан екінші адамның сенімен қалай сөйлесетінін оның сәлемдесуінен-ақ біліп алуға болады.

Қазақ тілінде ер адамдармен басқаша және әйелдермен сәлемдесу үлгілері басқаша болатын себебі – дәстүрге байланысты болуы мүмкін. Бірақ әр уақытта әр түрлі сәлемдесу үлгілері қолданылған, сондықтан қазіргі уақытта бір үлгіде сәлемдесуге қалыптасуымыз да мүмкін.

Жастар сәлемдесу үлгілері қазірде үш тілде кездеседі: қазақ тілінде – «Сәлем!», орыс тілінде «Привет!», ағылшын тілінде «Hi», «Hello!»

Қарттарға сәлемдесу үлгілері қазірде жас шамасына, әйел адам не ер адам екендігіне, туыстық қатынас жағына да байланысты.

Өзара таныс бірақ ұзақ уақыттан бері көріспеген адамдардың амандық сұрасуы ұзаққа созылатын себебі – көшпенді өмір салтынан қалған дәстүр болуы мүмкін. Қыстай көріспеген адамдардың шүйіркелесіп амандық сұрасатыны осыдан қалған деп ойлаймын.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда **ойын әдіс амалдарын** қолданудың да орны ерекше.

Ойын әдіс-амалдарын қолдануда оқушылардың физикалық, интеллектуалдық, эмоциялық жай-күйіне әсер етіп, сабақты сапалы меңгеруге қажетті қалыпқа түсіріп алу мүмкіндігі зор екенін ұмытпау керек.

Егер ойын амалдары сабақтың басында қолданылатын болса, онда оның мақсаты – оқушылардың сабаққа деген ынтасын, мотивациясын қалыптастыру болады. Ал сабақ барысында қолданылатын ойын амалдары оқушыларды релаксациялық күйге түсіруге,

тыныс алуға, келесі жаттығуды орындау алдында рефлексиялық ойлануына дайындау болып табылады. [4,15];

Көптеген мұғалімдердің авторлық ойын әдістері де жетерлік екені белгілі. Біз әдістемелік қоржынымыздағы ойын арсеналын әр сабаққа түрлендіре қолдана отырып, оқушылардың интеллектуалдық оқу әрекетін ширата түсуге қолымыздан келгенше үлес қосамыз.

Мысалы, «Сәлемдесу үлгілерін» толық жазғызып, содан кейін оларды қолдануға театрландырылған қойылым сияқты шағын сценкалар орындатуға болады:

- бала мен қарттың көшедегі сәлемдесуі;
- сыныптағы ұлдардың өзара сәлемдесуі;
- қыздардың өзара сәлемдесуі;
- мұғалім мен қыз баланың сәлемдесуі;
- мұғалім мен ұл баланың сәлемдесуі т.б.

Сонымен қатар, «**Ойталқы**» (**Мозговой штурм**) әдісін қолдану арқылы да оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың, қалыптастырудың мол мүмкіндіктері бар екенін атап кету керек.

Ол үшін мынадай тілдік қолданыстарды оқушыларға қай уақытта айтылатынын анықтауды тапсыру керек:

Сәлем берді.

Сәлемі түзу.

Сәлемін әлік алмады.

Амандасып қауышты.

Амандық жоқ, саулық жоқ.

Бұл әдістің тиімділігі сонда, оқушылар «Ойталқыға» қатыса отырып, әрқайсысы өзінің жаңа ойын айтады. Сол арқылы бұрынғы таптаурын болған түсініктерді жеңе алады немесе жеңетін жолды өзінен табады. Барлық айтылған идеялар бір жүйеге түсіріледі.

Шығармашылық қабілет – оқушының өзі де терең түсінбейтін, белгілі бір түсініксіз немесе қалыптан тыс құбылысқа, жағдаятқа кезіккенде, жаңа шешім таба алатын, өзінің осыған дейінгі өмірлік тәжірибесіне терең саналылықпен қарай алатын қабілеті.

Ал қазақ тілі сабағында оқушылардың мұндай қабілетін дамытуға мүмкіндіктер өте көп, өйткені тіл құдіретті құрал болғандықтан, тіл арқылы оқушылардың ойлауы мен сөйлеуін шығармашыл етудің әдістері де көптеп табылады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. - М., 1981.
2. Құрман Н. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. – Астана. 2008.- 160 б
3. МҮР-дің (негізгі мектеп) Тілді меңгеру гайды, 2014-2015 ж. (Language acquisition guide)
4. Тихомиров О.К. Психология мышления. - М.: Академия, 2005. - 288 с.

Дәрменқұлова Р.Н.
С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ доценті, ф.ғ.к.
Абдуллина З.А., Әміров Ә.Ж.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы
rainur70 @ mail.ru
[*zauresh.abdullina@mail.ru*](mailto:zauresh.abdullina@mail.ru)
[*abdibek71@mail.ru*](mailto:abdibek71@mail.ru)

ҮШ ТҰҒЫРЛЫ ТІЛ САЯСАТЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА КӘСІБИ БАҒДАРЛЫ МӘТІНДЕРДІ МЕНҒЕРТУ ЖОЛДАРЫ

Тірек сөздер: үш тілділік, тілдік дағдылар, көптілділік, оқу үдерісі

Резюме. На сегодняшний день, в системе образования выполняются множество работ, основанных на программе трехязычного обучения. Мы все понимаем, что знание трех языков - требование современности. Развитие языков является одним из самых важных направлений политики нашей страны. Сегодня, обучение на трех языках в высших учебных заведениях дает хорошие результаты. В этой статье рассматриваются обучение не только профессиональных текстов на казахском языке, но и смешанном использовании русского и английского языков на занятии. А также в статье говорится о эффективности использования заданий на трех языках, по мере изучения студентами медицинских текстов. Кроме этого были рассмотрены проблемы усовершенствования знания языков у студентов.

Ключевые слова: трехязычие, языковые навыки, полиязычие, процесс обучения

Summary. Nowadays in educational system are processing works which based on three language training program. It is known that learning three languages is the demanding of this century. Development of languages is the most important direction in the politics of our country. Nowadays the high educational institutions teach the students in three languages and it gives the good results. This article considers issues of studying not only texts in Kazakh language, there are also given information about studying them, by using Russian and English languages and as medical topics are taught was used exercises in three languages. Also there are some considerations about improvement student's knowledge of three languages.

In the article says that during the teaching of medical texts use three language system assignments and works which aimed to improve languages.

Key words: trilingual, language skills, multilingualism, learning process

Еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған заманда білім беру саласының өзекті мәселелерін қайта қарастыра отырып, жаһандық білім кеңістігінен қажетті бағыттарын қабылдау керектігі уақыт көрсетіп отыр. Соған орай заман талабына сай ақпараттық және коммуникативтік құзыреттілікпен қатар көпмәдениеттілік те сөз болып, көптілді тұлғаны тәрбиелеуге көңіл бөлінуде.

Көптілді меңгеру – мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениетаралық қарым – қатынастардың аса маңызды құралы [1,177]. Демек, адам қызметінің барлық салалары жаһандану үдерісіне қатысты болғандықтан, көптілді білу арқылы әрбір адам қажетті білім алып, бірнеше өркениеттің құндылықтарын таниды, мәдениетін біледі.

Көптілді оқытудың мақсаты - бірнеше тілді меңгере отырып, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті тұлғаның әлемдік кеңістікте өз орнын табуға тәрбиелеу. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан әлемде жоғары білімді, халқы үш тілді де: қазақ тілін – мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілін – ұлтаралық қатынас тілі ретінде және ағылшын тілін – жаһандық экономикаға нәтижелі өтудің көмекші тілі ретінде еркін меңгерген ел болып танылуы керек» деп, үш тілді меңгерген бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткенін білеміз [2]. Осы

Жолдаудан кейін елімізде үш тұғырлы тіл саясатына байланысты біршама жұмыстар атқарылып, білім беру саласында жаңа бетбұрыстар пайда болды.

Мемлекеттік тілде сөйлеу, әрі оны құрметтеу әрбір Қазақстан азаматының борышы екенін естен шығармау керек. Өзге тілдерді үйрену қазақ тілінің өркендеуіне, мемлекеттік тілді меңгеруіне еш тосқауыл бола алмайды. Керісінше, бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына қосылуға талпынып жатқанда, қазақ тілін үйренуге, қазақша әндер айтуға ұмтылып жатқан шетел азаматтарын көптеп кездестіруге болады. Қазақ тілін үйренуге деген сұраныстың артуы тілдің мәртебесін көтере түседі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез-келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады. Осылай тәуелсіздігіміз бүкіл ұлтты ұйымдастыратын ең басты құндылығымыз – туған тіліміздің мерейін үстем ете түседі» деген сөзі Қазақстанда тұратын әрбір азаматқа ой салған тәрізді. Ел болашағының тұтқасын ұстайтын әрбір қазақ елінің азаматына үш тілді еркін меңгеру керектігі уақыт көрсетіп отыр. Бұл тәжірибені іске асыруда тіл мамандарына үлкен міндет жүктейді.

Үш тілде оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін оқытушы ізденісі арқылы студенттердің қабілетіне, қабылдау деңгейіне, сөйлеу дағдыларына қарай қолданады. Осы тұста тіл мамандарының қызметін маңызды, күрделі, шешуші әрекет түрлерінің қатарынан санауға болады. ХХІ ғасыр студенттері берілетін ақпараттың қызықты болуын, тартымды ұсынылуын қажет ете отырып, дүниетанымына қажетті мағлұматты тиімді жолмен жеткізуді, ойландыра отырып, жаңаны қабылдатуды, болашақ мамандығына қажетті дағдыларды қалыптастыруды қажет етеді.

Кәсіби қазақ тіліне сабаққа келіп жүрген 4 - курс орыс бөлімінің студенттері практикада жүрген кезінде тілдерді білудің қандай пайдасы бар екенін өз тәжірибесінен байқағанын ортаға салды. Науқасқа ота жасайтын дәрігер кәріс ұлтының азаматы орыс тілінде сөйлесе, науқас орысша түсінбей дәрігердің сұрағына басқаша жауап береді. Сол уақытта дәрігер студенттердің көмегіне сүйеніп науқаспен түсінісе алған. Осындай жағдай Қазақстанға туристік сапармен келген шетел азаматының клиникада дәрігерден кеңес сұрау кезінде де болған.

Қазіргі уақытта науқас қай тілде сөйлесе дәрігер сол тілде сөйлейтін дәрежеге жетіп келеміз. Бүгінде медицина жоғары оқу орындарында ағылшын тілі тобында оқитын студенттердің (ҚР және шетел азаматтары) саны артып келеді. Ағылшын тілін білу арқылы ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың қарқынды дамуына ілесе отырып, тәжірибе жинақтайды, өз үлесін қосуға талпынады. Сабақ барысында, әрине, басымдық қазақ тіліне беріліп, сөйлеуді дамытуға бағытталған жаттығулар, сын тұрғысынан талдауға, түрлі ойлау операцияларын жүзеге асыруға байланысты түрлі тапсырмалар ұсынылады.

Қазақ тілі сабақтарында кәсіби мәтіндермен жұмыс істеу барысында орыс және ағылшын тілдерінде глоссарий жасатып, түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізіп, әрбір тақырып бойынша үш тілді сөздіктер жаздырып, студенттердің тілдерді меңгеруге қабілетін ұштап, когнитивті- коммуникативтік әрекетпен қамтамасыз ететін жаттығулар беруге болады.

Келесі үштілді тапсырмаларға назар аударайық.

1-тапсырма. Жақшадағы сөздердің қазақша баламасын жазып, сөйлемдерді толықтырыңыз.

1) (Health)сақтаудың бірден бір жолы – дене шынықтырумен айналысып, (питания) рационын сақтау, зиянды әдеттерден (есірткі, темекі тарту, арақ ішу, т.б.) аулақ болу.

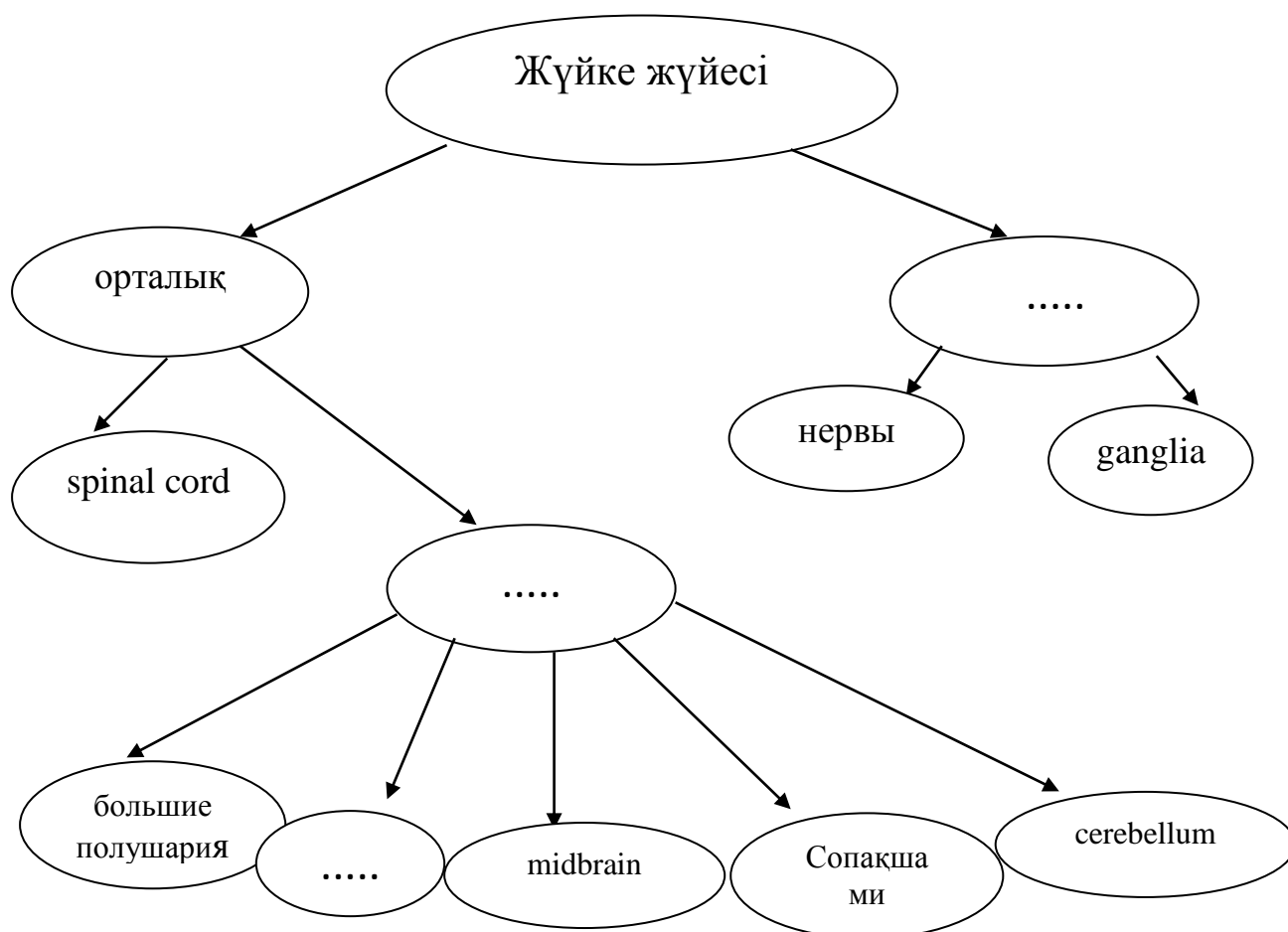
2) (Body) денсаулығы – ағза мен мүшелердің өсуі мен (развития) деңгейі.

3) Медицина ауырғандарды емдеп сауықтыруға, (of illness)асқынбауына, жұқпалы індеттердің таралмауына (помогает).

4) Осылардың әсерінен адамның көңіл-күйі, мінез-құлқы өзгеріп, сана-сезімі төмендейді, (обмена веществ) үрдісі, (liver)мен бүйрек қызметі бұзылады.

Кластер – ойлану үдерістерін көрнекті қылуға мүмкіндік беретін, материалдың графикалық ұйымдастыруын қамтамасыз ететін инновациялық тәсіл. Бұл тәсілді медициналық мәтіндерді өткен кезде де қолдануға болады.

2-тапсырма. Кластерді толтырып, қазақ тіліне аударыңыз.

Сабақ барысында бір студент мәтіннен медициналық терминдерді қазақ тілінде жазса, екінші студент орыс тілінде аудармасын жазады, ал үшінші бағанға келесі студент ағылшын тілінде жазады. Мәселен, «Адам ағзасы-біртұтас құрылым» мәтіні бойынша кездесетін жаңа сөздер мен сөз тіркестерін үш бағанға былай жазуға болады:

Қазақша	Русский	English
ағза	организм	organism
құсақ қуысы	брюшная полость	abdomen
жұтқыншақ	глотка	throat
өңеш	пищевод	esophagus
кеңірдек	трахея	the trachea
без	железа	gland
қаңқа	скелет	skeleton

3-тапсырма. Екінші бағандағы сөйлемнің сыңарын қазақ тіліне аударып, бірінші бағандағы сөйлемдермен мағынасына қарай сәйкестендіріңіз. Үшінші қатардағы сөздерді қазақ тіліне аударып, қай қатарға сәйкес келетінін анықтаңыз.

Қазақша	Русский	English
---------	---------	---------

Әрбір адамның өзін-өзі күтіп	научится методам сохранения здоровья и пропагандирования	illness
Медицина ауырғандарды емдеп сауықтыруға, аурудың асқынбауына	должен уметь сохранять здоровье	types of illnesses
Соңғы жылдары елімізде аурулардың түрлері көбейіп	сокращается продолжительность жизни	health
Валеология арқылы халық гигиенаны және салауатты өмір салтын қалыптастырудың негіздерін	помогает не распространиться инфекционным болезням	hygiene

Бұдан басқа да сабақта проблемалық жағдаят, коммуникативтік міндеттерді шешетін тапсырмалар беру нәтижесінде білім берудің дәстүрлі тәрбиелік, дамыту және оқыту мақсаттары айқындалады.

Үштілді білім беру арқылы атқарылып жатқан жұмыстар негізінде төмендегідей жетістіктерге қол жеткізуге болады:

- тілдерді үйрену барысында жас ұрпақтар білім кеңістігінде еркін тыныстап, өз қабілетін танытуға мүмкіндік алады;
- бірнеше тілді меңгерген жастардың болашаққа деген көзқарасын дұрыс қалыптастырып, мәдениетті тұлға болуға ұмтылады;
- үштілді меңгерген жастар өзгермелі кезеңде еркін әрекеттер жасауға бейім болады;
- шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді;

Кәсіби бағдарлы мәтіндерді үш тілде оқыту арқылы студенттердің сөйлеу мәдениеті, пікір алмасу дағдысы, ақпараттық-мазмұндық танымы арта түсетіні сөзсіз. Сондықтан сабаққа жаңа педагогикалық технологияларды пайдалана отырып, студенттердің шығармашылық қасиеттерін жетілдіру мақсаты көзделеді.

Пайдаланған әдебиет:

1. Шаханова Р.Ә., Қилыбаева А.М. Көптілді тұлғаны тәрбиелеу – заман талабы. Хабаршы «Филология сериясы» №4(50), 2014 177-179 бб.
2. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жолдауы – 2012, қаңтар.

Егізбаева Н.Ж.

ф.ғ.к, доцент

Бекішева Р.М.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақстан Республикасы, Алматы

nazyken@mail.ru; ms.bekisheva@mail.ru

ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕКЕ ТҮЛҒАҒА БАҒДАРЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тірек сөздер: жеке тұлғаға бағдарлай оқыту, мемлекеттік тіл, кәсіби маман, диалог, сөйлесім.

Сущность личноно-ориентированного подхода в обучении языку

Резюме. В статье рассматривается эффективное применение личноно-ориентированных педагогических технологий в обучении казахскому языку. В процессе обучения казахскому языку личноно-ориентированный подход приводит к отличным

результатам, являясь одним из наиболее эффективных подходов в группах с неоднородной подготовкой студентов. Когда в группе уровень знания языка разная, появляются множество проблем, в статье анализируется решение некоторых проблем, которое достигнуто благодаря применению лично-ориентированных технологий. В изучении казахского языка отбираемый учебный материал должен соответствовать не только изучаемой теме, но и интересам и потребностям студентов, а также должен учитывать и раскрыть их личные особенности и познавательные способности.

The essence of the personality-oriented approach in teaching the language

Summary. The article deals with the effective use of personality-oriented pedagogical technologies in teaching the Kazakh language. In the process of teaching the Kazakh language, the personality-oriented approach leads to excellent results, being one of the most effective approaches in groups with heterogeneous student preparation. When the group's level of language knowledge is different, there are a lot of problems, the article analyzes the solution of some problems that is achieved through the use of personality-oriented technologies. In the study of the Kazakh language, the selected educational material should correspond not only to the topic under study, but also to the interests and needs of students, and must also take into account and reveal their personal characteristics and cognitive abilities.

Бүгінгі таңда бәсекеге қабілетті маман дайындаудағы айрықша бағыттардың бірі – білім алушының жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде қалыптасуы болып табылады. Білім алушының тұлға ретінде қалыптасып дамуына оның табиғи әлеуеті негіз бола алады, білім беру әдістемесінде осыны басты назарға алу, оқу үдерісінде білім алушының тұлғалық қабілетінің дамуына қолайлы жағдай туғызу өзекті болып табылады. Педагогика ілімінде өткен ғасырдың 90 жылдарынан бастап жан-жақты қарастырылып, зерттеліп, теориялық негіздемесі жасалған жеке тұлғаға бағдарлай оқыту технологиясының тіл үйретуде де тиімділігі жоғары. Бүгінгі студент – еліміздің ертеңгі маманы, білім беруде оның жеке қабілетін, қызығушылығын, тілді меңгеру деңгейін, оның жеке қасиеттерін ескеру жақсы нәтижеге қол жеткізудің бір жолы болмақ.

Тілді меңгертуді жеке тұлғаға бағдарлауда білім алушының тілдік білімін анықтап, оны ара қарай жетілдіру басты қағидат болып саналады. Кез келген аудиторияда білім алушылардың тілдік білімі бірдей болмайды. Сондықтан қалыптасқан білім беру стандарты негізінде білім алушылардың тілді меңгеру деңгейіне қарай үлкен топтар бөліп оқытылады. Дегенмен жоғары оқу орындарында топтағы студент санына байланысты немесе басқа да мәселелерге қатысты топтарды тілді меңгеру деңгейіне қарай топтастыруға, бөлуге мүмкіндік бола бермейді. Қазіргі таңда біліктілік деңгейі әлемдік стандарттарға сәйкес келетін, бәсекеге қабілетті жоғары білімді сапалы мамандарды даярлаудың маңызды шарттарының бірі – оның көп тіл білуі, оның ішінде мемлекеттік тілді жан-жақты меңгерген маман болуы. Осы тұрғыдан келгенде белгілі бір мамандықты таңдап, өмір жолын анықтаған жастарға қазақ тілін оқыту маңыздылығы арта түседі. Осы орайда бір аудиториядағы мемлекеттік тілді әртүрлі деңгейде меңгерген студенттерге тілді қалай оқытып, үйретуге болады деген мәселе өзекті болып қала береді. Тілді меңгеруде белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге көмектесетін әдіс – тіл үйренушінің тілді меңгеру деңгейін анықтау. Жоғары оқу орнына келген студенттің белгілі бір деңгейде қазақ тілін меңгеріп келетіндігі белгілі. Тіл үйренушілердің деңгейі белгілі бір анықтау критерийлеріне сәйкес анықталып, сол бойынша бір деңгейден екінші деңгейге өту қарастырылады. Мәселен, А1 – қарапайым жеткілікті деңгейде айтылым дағдысы бойынша қазақ тілінің ерекше дыбыстарын қалыпты мәнерде қолдануға дағдылану; ақпарат алмасу мақсатымен таныс тақырыптар аясында ауызекі сөйлесу; отбасы, тұрмыс, білім, айналадағы адамдар туралы мәліметтерді жай сөйлем көмегімен жеткізу сияқты құзыреттерді меңгерген болса, А2 - жеткілікті деңгейде қазақша тікелей ақпарат алмасуды талап ететін күнделікті жеңіл тілдік жағдаяттарда қарым-қатынас жасай алуды, қысқа әңгімелерде бірнеше репликаларды қазақша айтып, тіл қатыса алуды; В1 - негізгі жеткілікті деңгейде көпшілікке түсінікті, нақты әрі сенімді сөйлеуді, елінің

тарихы, табиғаты, өзінің қызығушылығы туралы әңгімелеп айтуды, өтінішті, бұйрықты, қолдауды, өкінішті, сенімсіздікті, болжау айтуды; B2 - негізгі стандартты деңгейде оқу, тұрмыстық, саяси-әлеуметтік тақырыптарға әңгімелесуге, түрлі тақырыптар бойынша адамдармен пікірсайысқа түсуге дағдыланады, C1 – негізгі стандарттан жоғары деңгейде сөздерді қиындықсыз таңдай отырып, өз ойын тез әрі жүйелі жеткізуге, кәсіби және ғылыми қызмет барысында тілді тиімді пайдалануға, адресаттың ерекшелігіне сәйкес тілдік стильді қолдану ерекшеліктерін меңгереді. Осылайша тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым әрекеттері бойынша тіл үйренуші белгілі бір білім дәрежесіне сөздік қорын молайта отырып жетеді. Енді оны ары қарай жетілдіру, одан тіл үйренушінің тілді меңгеру құзыреттілігін арттыру – жоғары оқу орнының міндеті болып табылады. Аудиторияда туындайтын әртүрлі мәселелерді шеше білу, сапалы білім беру – ұстаздың басты ұстанымы. Сондықтан осындай мәселелерде оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдеріне жүгіну заңды ұмтылыс болмақ.

Тілді әртүрлі деңгейде білетін студенттер аудиториясымен жұмыс жүргізуде жеке тұлғаға бағдарлай оқыту технологиясының қағидаттарына сүйенуге тура келеді. Басты қағидаттың бірі оқу материалын жан-жақты жетілдіру, тапсырмалардың түрлерін аудиторияға лайықтау, яғни әр тапсырма әр студентке немесе аудиториядағы шағын топтардың талдауына лайықталып дайындалуы тиіс. Ешқандай оқулық немесе оқу құралы топтағы студенттердің қызығушылығымен, қажеттілігімен сәйкес келе бермейді. Сондықтан оқу материалын дайындауда топтағы әр жеке тұлғаның ерекшелігін қабілетін ескерген жөн. Типтік бағдарлама және соның аясында жазылған оқулыққа сүйену, оны негіз етіп алу, оқу үдерісінің өзіндік бағыты болуы қажетті жүйе, дегенмен сапалы нәтижеге жету үшін тиімді технологияларды қолдану заман талабы. Тілдік білімі әртүрлі студенттерден құралған аудиторияны топ ішінде тілдік деңгейіне қарай шағын топтарға бөліп алып, оқу материалын солай лайықтап беру де тиімді нәтижеге жеткізеді. Тілдік білімі әр деңгейдегі студенттер аудиторияда белгілі бір тақырып бойынша талдау жұмысын жүргізгенде қазақ тілін B2 деңгейінде меңгерген студенттерге жобалық жұмыстар арқылы мәселені талдау, оны мәселе ретінде аудитория алдына шығара білу, орта деңгейде немесе ортадан төмен деңгейде меңгерген студенттер айтылған ойды жалпы түсіне отырып оған байланысты пікір білдіруге ұмтылу, диалогке шығу әрекеттерін іске асырады. Әр тұлғаның тілдік білім деңгейіне сәйкес тапсырманы лайықтай беру – ол студенттің сол деңгейде қалып қоюына себеп болмай ма? - деген сұрақ туындауы мүмкін. Курсты аяқтағанда студент тілдік білімі жағынан белгілі бір деңгейге көтерілгендігін сезінуі тиіс. Бұл үшін оқытушы сабақ барысындағы тапсырма деңгейін қадағалап, тиімді стратегия түрлерін жетілдіріп отыруы қажет. Бұл үшін оқу материалының белгілі бір бөлігін барлық студент орындайды, белгілі бір бөлігін B2 деңгейіндегі студент орындап, аудиторияда талдауға, ал бір бөлігін орта және ортадан төменгі деңгей орындап, аудиторияға бағалауға ұсынады. Мұндай жағдайда тиімді болып саналатын стратегияның бірі – белгілі бір уақытқа аудиторияға оқуға берілген материалды оқытушы жинап алғаннан кейін, сол материал бойынша есте сақтаған ақпаратын жазып шығу. Жазуды бастамас үшін шағын топтар ішінде ақпарат қайталанып, талданады. Жұмыс орындалғаннан кейін, бағалауға ұсынылады. Тілдік білімі әртүрлі деңгейдегі аудиторияда кездесетін басты мәселелердің бірі – білімді бағалау. Бұл жағдайда да жеке тұлғаның өзіндік білімді игеру қабілеті есепке алынады. Бағалауды іске асыру үшін әр жеке тұлғаның өзіндік көзқарас, пікір, идеяларын ескеру, бірлесе жұмыс істей алуы, мәселені айқындауы, талдауы, шешім қабылдауы, жазба жұмыстары, тест, эссе жаза білуі назарға алынады. Мұнда тек оқытушының бір жақты пікірі емес, топ мүшелерінің әр жеке тұлғаның білімді игерудегі ілгерілеуін бағамдауы ескеріледі.

Мемлекеттік тілді оқытуда сөйлеу әрекетінің түрлерін өзара сабақтастыра оқыту, тілдік материалдарды қолданылымдық жүйемен іріктеп меңгерту, жеңілден күрделіге қарай өту ұстанымын жүзеге асыру негізге алынады. Әр жеке тұлғаның түпкі мақсаты, әр тіл үйренушінің коммуникативтік құзыреттілік деңгейін анықтау қажет болады. Қазақ тілінен білім беруде студенттің тілдің барлық саладағы, барлық жағдайдағы ауызша және жазбаша қолданыстағы құрылымдарды меңгеруі бағаланады. Сөйлеу әрекетінің түрлерін іске асыруда

жеке тұлғаға бағдарлай оқыту технологиясының қағидаттарын ескерген тиімді. Оқытушының ақпарат тасымалдаушы, баяндаушы рөлінен студентпен тең дәрежедегі, оның қабілетін дамытып, ашылуына септігін тигізетін тұлға рөліне ауысуы тіл үйретуде де ұтымды диалогтарға әкелері сөзсіз. Жеке тұлғаға бағдарлай оқыту технологиясының басты негізінің бірі диалог екенін осы технологияны жан-жақты зерттеуші В.В. Сериков та атап көрсетеді: «...диалог как инструмент создания личностно- ориентированной ситуации отличается как широко распространенного вопросно- ответного метода обучения. Личностно ориентированная ситуация создается посредством диалога, специально направленного на актуализацию личностных функций учащихся, на накопление ими опыта реализации ценностного выбора, критического восприятия, рефлексии творческого решения волнующих проблем и др.» [1, 77]. Сөйлесім әрекетін іске асыруда барысында диалогты тек сұрақ-жауап түрінде емес, белгілі бір мәселені талдау, пікір білдіру, қарсылығын немесе қодауын білдіру, ұсыныс айту ниеттерін жеткізу дәрежесіне жеткізген жөн. Диалог барысында коммуникациялық мақсаттағы қызметтерді атқаратын жалғаулардың қолданысын, сөздердің жасалуын, кез келген сұрау, сөйлем түрлерін түсіне алуын, сөздердің тура және ауыспалы мағыналардағы қолданысын меңгеруін, өз мақсаты мен ойын жеткізуде тілдік құрылымдарды қолдана білуін, айта алу деңгейін меңгерту көзделеді. Коммуникативтік құзыреттіліктің даму деңгейін бағалау, анықтау тілдік тұлғаның қалыптасу, даму деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Тілдік білімі әртүрлі деңгейдегі аудиториямен жұмыс істеу көптеген мәселелерді туындатады. Соған қарамастан әр тұлғаның білім дәрежесін белгілі бір деңгейге көтеру үшін жаңа үрдістер мен технологияларға жүгіне отырып оқытушы бұл мәселелерді шешу жолдарын қарастырады. Жеке тұлғаның қабілет қасиеттерін ескере отырып, білім беру үдерісін бағдарлау жолдарын табады. Мұндай жағдайда әр топ мүшесі білімді игеруге ұмтылатын жеке тұлға ретінде белсенділік танытуы тиіс.

Жан-жақты кәсіби маман даярлау үшін, тілдік тұлғаның қабілетін жан-жақты ашқан абзал. Бұл мақсатқа жету үшін оқытудың заманауи үлгілерін пайдалана отырып, сапалы білім беру басты ұстанымымыз болмақ. Мемлекеттік тілді еркін меңгерген бәсекеге қабілетті маман даярлауда жаңа үрдіс, тың идеялар, үлкен ізденіс қажет екені даусыз. Бұл мақсатқа жету үшін оқытудың заманауи үлгілерін пайдалана отырып, сапалы білім беру басты ұстанымымыз болмақ.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование: поиск новой парадигмы. – Москва, 1998. 182 стр.
2. Алюнина О.Г. Личностно-ориентированное обучение иностранному языку студентов нелингвистических специальностей: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – М., 2005.
3. Петренко М.А. Интерактивность как характеристика инновационного образовательного процесса в вузе // Лингвистические и психолого-педагогические проблемы теории и практики преподавания иностранных языков Ученые записки. Ростов-на-Дону, 2008. С. 86–94.
4. Дайрабаев Е., Айтұарова А. Жанаша оқытудың кейбір мәселелері // Білім. - 2005. - №2. - С. 24.

*Есім Таңшолпан
І.Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің
магистранты
Қазақстан Республикасы, Талдықорған
tansholpan_11.07@mail.ru*

ТҮБІРГЕ СІҢІСКЕН ӨЛІ ЖҰРНАҚТАРДЫҢ ЕСЕБІНЕН ЖАСАЛҒАН СӨЗ НҰСҚАЛАРЫ, ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Түйін сөздер: түбірге сіңісу, сөз нұсқалары, өлі жұрнақтар, морфологиялық нұсқа, сөз түрлендіру, грамматикалық нұсқалылық, әдеби норма.

Варианты слов, возникшие на основе непродуктивных суффиксов и методика их обучения с использованием инновационных технологий

Резюме. В данной статье рассматриваются морфологические варианты слов, возникшие за счет непродуктивных суффиксов и методика обучения их с использованием инновационных технологий. Части слова, считающиеся падежными формами, иногда входят в состав корня и считаются неделимой ее частью. Падежные окончания в своей основе выполняют функцию различных форм слова, в рассматриваемых архаизмах, в сложносокращенных словах, конверсии подвергаются в синтетическое словообразование, морфологические варианты рассматриваются на конкретных примерах. Вместе с тем, обучающимся даны практические задания для самостоятельного усвоения темы.

Ключевые слова: варианты слов, непродуктивные суффиксы, новые понятия, формообразующие суффиксы, падежные формы, притяжательные окончания, морфологические варианты, морфологические синонимы, грамматические варианты, литературная норма.

Options words that have arisen on the basis of unproductive suffixes, and methods of their learning using innovative technologies

Summsry. This article discusses the morphological variations of words that emerged from productive suffixes that are included in the root. Part of the word, schitayuschies case forms, sometimes part of the root and are considered indivisible part of it. Case endings basically perform the function of various forms of words, in these archaisms in slozhnosokraschennyh words undergo conversion to synthetic word formation, morphological variants discussed with specific examples. However, students given practical tasks for independent assimilation of the themes.

Keywords: variants of words, suffixes productive, unproductive suffixes, new concepts, formative suffixes case forms, possessive endings morfologichnskie options morphological synonyms, grammatical variants, the literary norm.

Сөз тудыратын жұрнақтар түбірге жаңа лексикалық мағына үстейтіндіктен, өзі жалғанған сөзді басқа бір жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады. Сөздердің түбірі бір болғанымен, олардың әрқайсысы басқа мағыналарды білдіреді де, грамматикалық мағынаны да қоса қамтиды. Өйткені, тіліміздегі сөздер құрамы, құрылымы жағынан құбылып, өзгеріп, тілімізде балама түрде жарыса қолданылуы мүмкін. Міне, осындай сөздердің өзгермелі табиғатының бір көрінісі – оның нұсқалылығы деп атауға болады. Қазақ тілінің даму барысында біз күнделікті сөз қолданыстарымызда бір ұғымды екі немесе одан да көп сөздермен жеткізу жағдайларын кездестіреміз. Біздің алдымызда тұрған мәселе түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқаларды, өзгеру жағдайларын жан-жақты талдап көрсету.

Тілде өлі түбірлерге қосымшалардың кірігу әрекеті көбіне-көп бір буынды негіздер мен түбірлер құрамынан кездесіп отырады. Бұл мәселені өз еңбектерінде қарастырып өткен қазақ ғалымдарының қатарына Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, М.Томанов, А.Хасенова, Ә.Қайдаров,

Б.Сағындықұлы, Ж.Манкееваларды атауға болады. Ғалымдар өлі түбірлерге қосымшалардың кірігу жолын этимологиялық талдаулар арқылы ашып береді.

Ғалым А.Ысқақов ерте замандарда көнеріп, туынды сөздердің құрамына еніп, ол құрамнан бөлінбейтіндей күйге жетіп, жаңадан сөз тудыруарлықтай түбірге айналған осындай көнеленген сөздерді көнеленген түбірлер деп атайды [1, 118-122].

Түбір мен қосымшаның өзара сіңісіп кетуі жайлы ғалым М.Томанов «түбір мен қосымшаның өзара жымдасып кетуі кейде бастапқы түбірдің өзінің дербес мағынасын жоғалтып, ескірген болуы мүмкін» - дейді [2,86-89]. Академик Ә.Қайдаров тілдегі бір буынды түбір – негіздердің құрылымына талдау жасай келе, бүгінде түбірлердің тілден қосымшалармен кіріккен күйде ғана кездесетіні айтылады.

«Қазақ тіліндегі етіс аффикстерінің түбірге қабыса тікелей қосылатындығынан етістіктің кейбір түбірлері етіс аффикстерінің бірінсіз толық мағынада жұмсала алмайтындай «өлі» түбірлерге айналып кеткен» деген тұжырымды, соған қатысты талдауларды ғалым А.Қалыбаеваның еңбегінен кездестіре аламыз [3, 27].

Ғалым Н.Оралбайдың «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты еңбегінде көнеру, кірігу әрекеті сөзжасамның бір тәсілі екенін айқындай түседі [4, 27-35]. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеу сөздердің бір бөлігін септік жалғаулары арқылы жасалған сөздер тобы құрайды. Есім сөздер құрамындағы септік көрсеткіштерінің көнеріп, түбірге кірігу әрекеті негізінде жаңа лексикалық мағынаға ие сөздер пайда болады.

Ежелден// ежелгі. Бұрыннан келе жатқан, дағдылы, үйреншікті.

Ақжолдың шешесі Қанипа өзінің де ежелден сыйлас қадірлі адамым деп еді (Н.Ғабдуллин). Ол өзінің ежелгі сүйкімді әдетімен қой көздерін күлімдете бір қарады (Ш.Сыздықов).

Қапыда// қапелімде//қапияда. Аңдамай қалып, байқамай тұрғанда.

Ұйықтап жатқан өкілдерді қапыда қолға түсіріп, қаруларын алды (Ж.Еділбаев). Қапелімде сөз таба алмаған Жантуар күмілжи берді (С.Шаймерденов). Қараңғы түнде қол бастап, қапияда жол тауып жауды жайратқан Заслоновтың есімін Одақта білмейтін жан жоқ (С.Мәуленов).

Шынымен//шынында. Түптеп келгенде, ақиқатына келсек, сайып келгенде.

Шынында пайдалы қазбалар байлығынан Қазақстан өз мақтанышы десек, артық болмайды (О.Бейсеев). Айтжан жалт беруге ұялды, әлде шынымен састы ма, орнында қалт тұрып қалған (Ж.Молдағалиев).

Мұнда түбір мен қосымша жігі айқын көрінеді. Бастапқы түбір сөзді табу да қиын емес, оның мағынасын да анықтай аламыз. Бір өзгешелігі, бұл тұста септік жалғаулары көнеленіп, мағынаның өзгеруіне себепші болып, сөзжасамдық дәрежеге жетіп, қызмет атқарып, нұсқа сөздер жасап тұрғанын толықтай ашып, дәлелдеп береді. Тілдегі қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті сөзжасам үрдісіне қатыса отырып, бір сөз табының екінші сөз табына ауысуына да әсер етеді. Үстеулердің бұл тобы септік жалғауларының түбірге кірігіп, көмескіленуінің нәтижесінде басқа сөз таптарынан морфологиялық жолмен жасалады.

Кірігу әрекеті арқылы жұрнақтар өз мағыналарынан айрылып, бастапқы түбірмен бірігіп келіп, сіңісіп, жаңа мағынаға ие сөздер жасайды. Жұрнақтарды көбіне-көп өлі түбірлерге кіріккен күйінде кездестіре аламыз. Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтар арқылы жасалған морфологиялық сөз нұсқаларын мынадай мысалдар арқылы дәлелдей аламыз.

Қақаю// қақию// қақшию. Бойын тіп-тік ұстау.

Сәдуге барып, әскери тәртіппен алдына қақайып, тұра қалды («От ортасы»). Тығыз сапқа тұрған қақиған қарулы адамдар оларды араларынан өткізіп тұрды (С.Мұқанов). Ахмедияр сол сазарған қалпы қаққан қазықтай қақшиып әлі тұр (Ө.Қанахин).

Қасарғыш//қасарыспа//қасарма. Қасарысып отырып алатын, қасарып қалған.

Қыңыр адам қасарғыш келеді, ақымақ хан бас алғыш келеді (Қ.Әміров). Бригадирдің қасарыспа мінезіне әрең төзсе де, Сағира өзін тежеп жұмсара сөйледі (С.Алдабергенов). Ол

тіл алмайтын қасарма, бір қисайса, келісімге келмей, қитабанданып жатып алады (Ә.Нұрпейісов).

Өлі түбірлерге қосымшалардың кірігуі тарихи тұрғыдан екі морфеманың бір-біріне кірігуі және осы тәсіл арқылы қазіргі тілде түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқаларды қазіргі уақытта көптеп кездестіреміз.

Педагогикалық үрдістің тиімділігінің артуына мүмкіндік беретін білім беру мен тәрбие бірлігін сақтай отырып, білімгерге берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшелігін ескере отырып, білімділігіне сәйкес бағдар беру, танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі – модульдік оқыту технологиясы. Осы тақырыпты өтуде төмендегі практикалық тапсырмалар білімгерлердің танымдық қабілеттерін дамытуға, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас жасау, креативті ойлауға, шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сын тұрғысынан ойлауды дамыту құралдары арқылы ойлау карталарын, қалай, қашан және қандай негіздеу әдістерін пайдалану керектігі туралы шешім шығаруға, ізденімпаздығын белсенді дамытуға негізделген. Төменде осы тақырып бойынша, модульдік оқыту технологиясына байланысты білімгерлердің теориялық материалдарды жете меңгерулері үшін өзіндік жұмыстарының үлгілері берілген.

1-тапсырма. Жауап беруді талап ететін сұрақтарды жазу
БТЗО кестесі

Б Ол туралы білемін?	Б Нені білгім келеді?	Т Көбірек ақпаратты қайдан аламын?	З Нені зерделеу керек?	О Одан әрі не істеу керек?

2-тапсырма. «Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған сөздер» деген тақырыпқа зерттеушілік әңгіме жүргізу.

1. Өздеріңіз оқыған мәліметті ұсыныңыздар.

2. Бір-бірлеріңізге сұрақ әзірлеңіздер.

3. Өз жауаптарыңызды дәлелдеңіздер.

4. Бір нақты келісімге келуге тырысыңыз, болмаса өз ойыңызды нақты дәлелдермен тұжырымдаңыз.

3-тапсырма. Кестені толтырыңыз және көркем шығармадан мысалдар келтіріңіз.

Қазақ тілінде екі немесе бірнеше аффиксті морфеманың күрделі бір бүтін аффикске айналдыратын тәсіл.

4-тапсырма. Өлі түбірлерге қатысты ауызша ақпаратты талдап салыстырыңыз, сын тұрғысынан бағалаңыз.

5-тапсырма. Тағы нені білуіміз қажет? Тақырыбы: Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқалар.

Нені үйрендім және білімімді кеңейту үшін не істеуім керек?

Дереккөзден алынған ақпарат	Түсініктеме: «Ақпарат қаншалықты шынайы?» «Тағы нені білуім керек?»	Тағы қайдан іздеу керек? Ғаламтордан ба? Сарапшыға жүгіну керек пе?

6-тапсырма. Түбірге сіңіскен өнімсіз кірме жұрнақтар арқылы жасалған морфологиялық нұсқаларды толықтыр.

-кеш,-қор,-қой,- кер, -шең,-паз,-хана	-тақ,-тек,-дақ,-дек,- лақ,-лек	-қы -ғы,-кі,-гі
Арызқой//арызкеш	Күрілдеуік//күрілде к	Бұзық//бұзақы
Тәсілқой//тәсілшіл	Салтақ//салпақ//сат пақ	Тозыңқы//тозыңқыр аған

7-тапсырма. Мына сөздердің қайсысы тілдік нормаға сай келеді? Әрқайсысына сөйлем құрап,салыстыра талдау жасаңыз.

Қасарысу - қасару

Ұйытқымалы - ұйытқыма

Әлгінде - әлгіде

Айт - айтқын

Тәсілқой - тәсілшіл.

Айыпкер - айыпқор

Ашушаң - ашукор

Бірдеме - бірдене

Бақылау сұрақтары:

1. Морфологиялық нұсқа термині туралы не білесіз?
2. Жұрнақтардың стилистикалық реңіне қарай ерекшеленуін атаңыз.
3. Бір сөз табы екінші сөз табына айналғанда оның құрамының өзгеруі қандай себептерге байланысты?
4. Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтар үндестік заңына бағына ма?
5. - шақ,-шек жұрнақтарының қазіргі қазақ тіліндегі қызметіне сипаттама беріңіз.
6. Өлі түбірді зерттеген ғалымдар кімдер?
7. Өлі түбірлер фонетикалық заңдылықтарға бағына ма?
8. Қ.Жұбанов еңбектеріне талдау жасаңыз.
9. А.Ысқақов өлі түбірлерге қандай анықтама берген?
10. Өлі түбірлерге қатысты ғалым М.Томанов пайымдаулары.
11. Б.Сағындықұлының «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» еңбегінің 2-бөлімі, Байырғы түбірлер мен қосымшалардың дамуы тақырыбынан баяндама әзірлеңіз.

Пайдаланған әдебиет:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1991.-384 б.

2. Томанов М. Қазіргі қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алматы: Мектеп,1988.-264

б.

3. Хасенова А. (Қалыбаева). Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. – Алматы, 1959.- 235 б.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2006.-320 б.

Әжиев Қ.Ө.

филол. ғыл.канд.

Алматы энергетика және байланыс университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы

azhievk@mail.ru

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Тірек сөздер: жоба, жобалау технологиясы, жобалау әдісі, коммуникативтік машық, екінші тіл

Резюме. В статье рассматривается роль проектной технологии в процессе обучения студентов технического вуза второму языку. Отмечается, что выполнение проекта – это сложный процесс, занимающий определенное время и имеющий несколько этапов. Предлагается пошаговая инструкция выполнения проекта. Указывается, что обучающиеся самостоятельно или под руководством преподавателя занимаются поиском решения конкретной проблемы. При изучении казахского языка в русской аудитории целесообразно практиковать не столько междисциплинарные, сколько монопроекты. В курсе казахского языка проектная технология может использоваться в рамках программного материала практически по любой теме. Учитывая специфику процесса языковой подготовки студентов, результативно обращение не к индивидуальным, а к групповым проектам. В заключение делается вывод, что разработка группового проекта будет способствовать, прежде всего, развитию коммуникативных навыков обучающихся, умения работать в команде.

Ключевые слова: проект, проектная технология, метод проектов, коммуникативные навыки, второй язык

Summary. The article discusses the use of design technology in the process of language training of technical universities students. Incremental instruction of implementation of project is offered. Language instructor should pay special attention to the kinds of projects depending on the types of learning activities. It is really useful for engineering students to fulfill some tasks related to team work; it can be creative projects, games and introductory mono-projects. Working out of group project will contribute to the development of students' communicative skills. The project work is considered as one of the modern technologies that allow students to apply accumulated knowledge to study the certain discipline.

Keywords: project, project technology, method of projects, communicative skills, second language

Әлемдегі және Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты қазіргі заман маманына қойылатын талаптар да өзгеріске ұшырауда. Жоғары мектептің бітірушісінен жоғары деңгейдегі дербестік, креативті ойлау және тұлғааралық, әлеуметтік, ақпараттық тағы да басқа бірқатар құзіреттіліктің болуы талап етіледі. Ал әлеуметтік талаптардың өзгеруімен бірге, болашақ мамандарды кәсіби әрекетке дайындайтын оқыту үдерісінің мазмұны, түрі мен әдістері де өзгереді. Соған сәйкес оқытудың жеке-тұлғалық тәсілдері, оқытушы мен білім алушының өзара қарым-қатынасы, сонымен қатар ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері, оқыту үдерісінде интерактивті педагогикалық технологияларды, жеке алғанда жобалау технологиясын қолдануды қажет етеді.

Жобалау әдісі жиырмасыншы ғасырдағы оқыту үдерісінде кең қолданылғандығы белгілі. Соған қарамастан, қазіргі кездің өзінде жобалау технологиясы көптеген әдіскер

ғалымдардың зерттеу нысаны болып келе жатыр. Мысалы, Е.С. Полат [1] жобалау әдістерін іске асыруда ақпараттық технологияны қолдануға көп көңіл бөледі. Зерттеуші мәселені жан-жақты терең қарастыра отырып талдау арқылы белгілі бір нақты нәтижеге қол жеткізумен тәмамдалатын білім алушылардың дербес әрекет етуіне ерекше мән береді. Педагогикалық энциклопедиялық сөздікте жобалау әдісі туралы «жоба - білім алушылар білім мен біліктілікті, бірте-бірте күрделене түсетін тәжірибелік тапсырмаларды жобалау және орындау барысында алатын оқыту жүйесі» [2, 345], - деп айтылған. Жобалау әдісі ХХІ ғасырдың жеке тұлғаға бағытталған әдісі бола отырып, білім беру жүйесіндегі барынша сұранысқа ие әдістердің біріне айналып отыр. Оған оның шығармашылық, гуманитарлық, әлеуметтік бағытының айқын көрінуі де әсер етуде.

Әрине, жобалау технологиясын тек қана жалпы білім беру саласында ғана емес, сонымен қатар жоғары оқу орнындағы оқыту үдерісінде де сәтті қолдануға болады. Сонымен, техникалық жоғары оқу орнындағы жұмыс тәжірибесі жобалау технологиясын қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда да сәтті қолдануға болатындығын көрсетті. Жобалау әдісі жеке тұлғаға бағытталған жаңа педагогикалық технология ретінде білім берудегі гуманистік әдістің негізгі принциптеріне жауап береді. Ол білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға саналы түрде келуін қамтамасыз етумен қатар, адамның даралық ерекшелігіне, жеке тұлғаға барынша мән береді. Техникалық мамандық алатын жоғары оқу орны студенттерінің тілдік дайындығы барысында техногенді моделге қарағанда культурогенді моделге басымдық беру дүниежүзілік үрдіс болып отыр. Жобалау технологиясының тұлғаның дамуына әсер ететіндігі сөзсіз. Оқу жобасы Қазақстанның мемлекеттік тілі қазақ тілін үйренуге ынталандырудың маңызды құралы. Қазақ тілін оқытуда жобалау әдісін пайдалану белгілі бір дәрежеде оқу пәнінің ерекшелігіне негізделген және қарым-қатынас орнатуға бағытталғандығымен, жағдайдың шарттылығымен, әр саладағы білімдерді біріктірумен, жұмыс істеу үшін тілдік материалдарды іріктеудің қажеттілігімен және т.б. сипатталады.

Жобалау әдісі арқылы оқыту барысында сөйлеу әрекетін жетілдіруге студенттердің өздерін ынталандырудың ең маңызды қозғаушы күші жоба идеясының нақты шындықпен және курстың типтік оқу бағдарламасымен байланысы болуын ескеру қажет. Сонымен қатар жобаға қатысушы студенттердің алдына қойған міндеттерін орындауға, істің шешімін табуға деген қызығушылығы болуы қажет. Жобалау әдісін қолдану барысында жоба идеясын әрбір студенттің терең түсінуіне, оны жүзеге асыруға ынталандыруға қол жеткізе білу өте маңызды. Жобаға қатысушылар жұмысты аяқтаған кезде белгілі бір өнім алуға қол жеткізуі немесе өздері үшін маңызды деп есептеген мәселенің нақты шешімін табуы тиіс. Осының бәрі студенттердің таңдап алған жоба міндеттерін сәтті жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Бұл жерде оқытушы ең басты міндетті, кеңес беруші-реттеуші ролін атқаруы тиіс. Оқытушының жетекші емес кеңес беруші мен реттеушінің ролінде болуы студенттердің нақты дербестікке ие болуына, жобаға өз ынтасымен қатысуына, жеке тұлғаның дамуына ықпал етеді. Оқытушы студенттік аудиторияның қазақ тілі пәніне деген қызығушылығын үнемі қолдап отыруы маңызды екендігін есте ұстауы қажет. Жобаман жұмыс барысында оқу, жазу, сөйлеу және тыңдау әрекетінің барлығы да өзекті. Жоба құрылымын қалыптастыру барысында студенттер оның мазмұнын толықтырып, тапсырмалардың түрін анықтайды. Атқарылатын жұмысты өзара бөлісіп, нақты материал жинауға кіріседі. Бұл кезеңде білім алушылардың зерттеушілік дағдысы қалыптасып, дерек көздерін талдауға, салыстыруға, жалпылама пікір қалыптастыруға жаттығады. Мәтіндерді оқу, аудиоматериалдарды тыңдау, көру студенттерді сөйлеуге ынталандырады және олардың сөздік қорын толықтырады. Студенттердің өз мүмкіншіліктерін шағын топта ашып көрсетуге мүмкіндік алатындығының да маңызы аз емес.

Әрбір оқу тобында тілдік дайындығы төмен студенттердің кездесетіндігі жұмыс тәжірибесінен белгілі. Дәстүрлі түрде оқыту барысында дайындығы нашар студенттер, көп жағдайда, белсенділік таныта бермейді. Жобаман жұмыс барысында әрбір студент оны жүзеге асыруға өзінің білім деңгейі және қызығушылығы шеңберінде үлес қосады. Білім

алушылар мақсатты түрде, ойланып жұмыс істейтін болады. Студенттер топтағы орны қатаң бақылаушыдан тең құқылы әріптеске, кеңесшіге дейін өзгертін оқытушымен және өзара әрекет жасайды. Мәліметтерді жинап, талдау барысында білім алушылар ортақ пікірге келу үшін бір-бірімен хат арқылы, ауызша байланысқа түседі, өзара кеңеседі, дауласуы да мүмкін. Жұмысты аяқтағаннан кейін білім алушылар нәтижесін ұсынады. Таныстырылымның түрі әртүрлі болуы мүмкін, оны студенттер өзі таңдап алады.

Әрине, жобаны іс жүзіне асыру күрделі үдеріс. Ол белгілі бір уақытты қамтыйтын бірнеше кезеңнен тұрады. Соған байланысты оны төмендегідей тәртіппен орындауға болады:

- жоба тақырыбын таңдау;
- жоба құрылымын қалыптастыру;
- мәлімет жинау;
- мәліметтерді өңдеу;
- топты жұмыстың нәтижесімен таныстыру және оны талқылау;
- жобаның таныстырылымын жасау;
- жобаны бағалау.

Аталған жұмыс ретінің санын берілген уақыт көлеміне, жобаға қатысушылардың тілдік біліктілігіне және дайындық деңгейіне, тақырыпқа байланысты әртүрлі өзгертуге болады. Әдетте, курстың белгілі тақырыбын игеру қайталаумен, бекітумен, өткенді жүйелеумен аяқталады. Белгілі бір тақырыпты оқудың соңғы кезеңінде білім алушыларға мультимедиялық жоба жасауды ұсыну арқылы осының бәрін біріктіруге болады. Білім алушылар мультимедиялық жобаны жасау барысында алған білімдері мен дағдыларын, оларды тәжірибеде қолдану әдістерін жүйелеуге, сонымен қатар интеллектуалдық әлеуетін іс жүзіне асыруға мүмкіндік алады. Ең маңыздысы білім алушылардың өз бетінше, шығармашылықпен жұмыс істеуге деген қызығушылығының артуы мен өз жұмысында нәтижеге жетудің маңыздылығын сезіне білуі.

Көп жағдайда студенттер мультимедиялық таныстырылымды жасауға үлкен қызығушылық білдіреді. Бұл да білім алушыларды қазақтың тілі мен мәдениетін оқып-үйренуге ынталандырудың бір жолы. Мысалы, «Тарихи тұлғалар», «Тарихи-мәдени ескерткіштер», «Жарнама - ақпараттың бір түрі», «Ұлттық экомәдениет» атты тақырыптар үлкен қызығушылық тудыра алады. Жобалау технологиясы студенттерге оқитын пәндері бойынша жинаған білімдерін қолдануға мүмкіндік беретін, қазіргі кездегі өзекті технологиялардың бірі болып табылады. Жобаны қорғау барысында орыс тілді аудиторияның студенттері қазақ тілін іс жүзінде қолдана отырып өздерінің дүниетанымын, тілді игеру ауқымын кеңітеді, қазақша сөзді тыңдап, сөз мағынасын айырып, бір-бірін түсіне білуді үйренеді. Студенттер жұмыс барысында анықтамалық әдебиеттермен, сөздікпен, компьютермен жұмыс істейді, сол арқылы, көп жағдайда аудиторияда оқитын оқулықтардан ала алмайтын тілдің терең қабаттарымен танысуға мүмкіндік алады. Жобаман жұмыс шығармашылықты талап етеді. Білім алушылар өз бетінше немесе оқытушының жетекшілігімен нақты мәселенің шешімін іздейді. Ол үшін тілді білу ғана емес сонымен қатар жан-жақты білімі, шығармашылық және интеллектуалдық қабілеті, қарым-қатынас жасай білу дағдысының болуы талап етіледі.

Орыс тілді аудиторияға қазақ тілін үйрету барысында жоба жасау үшін пәнаралық тақырыптарды алмай, тек қана нақты пәнге қатысты тақырыптарды алған тиімді. Студенттерге тіл үйретудің ерекшеліктерін есепке алсақ, жеке жобалар емес, топтық жобалармен жұмыс істеген нәтижелі болады. Топтық жобаларды орындау бәрінен бұрын, білім алушылардың қарым-қатынас және топта жұмыс істей білу дағдыларын қалыптастырады. Тілге үйрететін оқытушы жобалау технологиясын пайдалану барысында оқу әрекетінің түрлеріне сәйкес жоба түрлерінің көптігіне баса назар аудару қажет. Жоба түрлерін жіктеудің әртүрлі жолдары бар. Мысалы, жоғарыда айтылған еңбегінде Е.С. Полат олардың зерттеушілік, шығармашылық, ойын, танымдық және қолданбалы жоба сияқты түрлерін бөліп көрсетеді. Оқыту үдерісіндегі жоба әдістемесінің осындай көптігі оның

әмбебаптығын және сонымен қатар, жоба әдісінің педагогикалық әлеуетінің зор екендігін де көрсетеді.

Техникалық университетте екінші тілге оқыту барысында танымдық, ойын, шығармашылық және зерттеушілік жобаларды пайдалануға болады. Танымдық жобаларды «Сәлемдесу дәстүрі», «Мен таңдаған мамандық», «Өнер шеберлері» сияқты тақырыптарда қарастыру барысында пайдалануға болады. Жобаға қатысушылар мультимедиялық жоба дайындап, сызбалар, кестелер, көрнекіліктер түріндегі слайдтардың көмегімен әртүрлі танымдық мәліметтермен таныстыра алады. Танымдық жоба білім алушыларға жаңа материалды өз бетінше игеріп, оны өз түсінігі тұрғысынан көрнекі түрде көрсетуіне мүмкіндік береді. Ал, қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге ойын жобаларын пайдалануға болады. Студенттерге «Сөйлеу мәдениеті» тәрізді тақырыпты оқыту барысында нақты жағдайға негізделген іскерлік ойын ұйымдастыруға болады. Мысалы, фирмасындағы инженердің бос лауазымдық қызметіне конкурс жариялаған директормен болған сұхбат барысында болған жағдайға байланысты ойын ұйымдастыру. Қатысушылар іскер ортада сөйлеу әдебін қаншалықты меңгергендігін көрсете алады. Сонымен қатар «Маманның қазақ тілін білуі қажет пе?», «Инженер мамандығы кеше, бүгін, ертең», «Өркениеттің дамуына ықпал еткен инженерлік ойлар» атты тақырыптарға пікірталас түріндегі жобалар жасауға болады. Көпшіліктің алдында сөйлей білу дағдысын, қазақтың жазба тіл мәдениетін дамытуға шығармашылық жобалар жақсы әсер етеді. Әрине, техникалық университетте нақты ғылымды игерумен айналысатын болашақ инженерлер білім алады. Дегенмен өз ісін жетік білетін мамандар дайындау үшін, оның қарым-қатынас жасай білу жағына да мән беру маңызды. Осыған байланысты «Қазақ тілінің қазіргі жағдайы», «Адам және машина», «Кәсіби шеберлік дегенді қалай түсінеміз?» деген сияқты тақырыптарға жазылған эссе түріндегі жобалар студенттерді қызықтыруға мүмкіндік беріп, олардың шығармашылық әлеуетін іске асыруға көмектеседі. Мұндай жобаны жасау жаңа идеялардың тууына әсер етіп, шығармашылық үдерісті жандандырумен қатар, оқытушы мен студенттің қазақ тілінде жанды қарым-қатынас жасауына жақсы жағдай туғызады. Білім алушы әңгімелесуге, серіктесін естіп және тыңдауға, өз пікірін қорғауға үйренеді.

Студенттерге тіл үйретудегі ең тиімді жобаның бірі шығармашылық жобалар. Сонымен қатар шығармашылық жобаларды орындау, күрделі іздеу жұмыстарын сабақтан тыс уақытта жүргізуді талап етеді. Оқу жоспары шеңберіндегі «Қазақстан ғылымының жаңалықтары» тақырыбына реферат-шолу жазу бойынша жоба жасауды ұсынуға болады. Жұмысты бастамас бұрын білім алушылар «Реферат <...> тек қана ойсыз көшіру емес, реферат - таңдалған тақырып бойынша ақпарат көздеріне талдау мен сараптау жасау, оларға баға беру» [3, 198] - екендігін түсінуі керек.

Мысалы, «Электр энергетикасы» мамандығы студенттеріне «Электр энергетикасы саласындағы алдыңғы қатарлы технологиялар», «Баламалы энергияның болашағы», «Қазақстанда атом энергиясын өндіруге қатысты ой-пікірлер» атты тақырыптарға шолу-реферат жазуды ұсынуға болады. Жобаға қатысушылар ең алдымен рефераттың өзіндік ерекшелігі, ол түпнұсқадағы негізгі мәліметті қорытып, соның негізінде қысқаша баяндау екендігіне назар аударуы керек. Жобаның әрбір қатысушысы таңдап алған тақырыптарына қатысты дерек көздерімен терең танысады. Ол зерттелетін тақырыпқа қатысты әртүрлі көзқарастағы авторлардың мақаласы болуы мүмкін. Студенттер түрлі көзқарастарды салыстыра отырып, белгілі бір қорытынды жасай білуге дағдылануы тиіс. Шолу-реферат жоғары оқу орнындағы жазба жұмыстарға қойылатын талапқа сай жасалады. Шолу-рефератты таныстырылым түрінде қорғайды.

Тәжірибеде зерттеушілік және шығармашылық жобалардың белгілері араласып келетін, аралас түрдегі жобалармен жиі ұшырасамыз. Сол себепті нақты тақырыпқа қатысты белгілі бір ғылыми еңбектерді зерттеумен, реферат жазумен айналысатын студенттер жұмысының соңғы нәтижесі мақала немесе реферат түрінде көрініс табуы мүмкін. Мұндай жұмыстарды нәтижелі атқару үшін, студенттерді алдын ала дайындап, олармен көп жұмыс жүргізу керек.

Сонымен, жобалау әдісі көп жағдайда дайын білімді қабылдап, оны қайта беруге негізделген дәстүрлі білім беру әдісіне балама бола алады. Жобалау технологиясы шеңберінде пікірталас, миға шабуыл, іздеу және зерттеу әдісі сияқты бірқатар әдістерді қолдануға мүмкіндік туады. Сонымен бірге жобалау әдісінің тәрбиелік те әлеуеті жоғары. Жобалау технологиясы студентті жауапкершілікке, белсенді әрекет етуге, бастаған ісін соңына дейін жеткізуге үйретеді. Жобамен жұмыс дегеніміз - белсенді қарым-қатынас үдерісі. Осындай жұмыстардың арқасында білім алушылардың екінші тілді кәсіби деңгейде меңгергендігін білдіретін креативті күзіреті дамиды.

Пайдаланған әдебиет:

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 272 с.
2. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. Ред. Б.М. Бим-Бад. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. - 528 с.
3. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. - 263 б.

Жусанбаева С.Б.

ф.ғ.к., доцент

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақстан Республикасы, Алматы

szhusanbaeva@mail.ru

ЭКСПЕРСС-ДИКТАНТ ЖАЗУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Резюме. В статье рассматриваются методы написания экспресс-диктанта. Анализированы вопросы касающиеся написанию экспресс-диктанта. К экспресс-диктанту относятся вопросы об усвоении учащихя определенной темы. В обучении синтаксиса преподаватель предоставляет ученикам заранее приготовленные синтаксические материалы. Также в статье указано эффективные пути использования непрерывного написания экспресс-диктанта. Анализируется методы обучения к написанию экспресс-диктанта. В обучении синтаксиса рассматривается пути усвоения правил пунктуации. Формирование пунктуационных способностей, психологических основ учащихя прежде чего составляют факторы как мышление, зрение, слуха. Также в статье указаны практические значения обучения к экспресс-диктанту.

Summary. This article considered is the methods of writing of an express dictation. The questions concerning to writing of an express dictation are analyzed. Questions of assimilation of pupils of a certain subject belong to an express dictation. In syntax training the teacher provides to pupils in advance prepared syntactic materials. Also in article it is specified effective ways of use of continuous writing of an express dictation. It is analyzed training methods to writing of an express dictation. In training of syntax is considered ways of assimilation of rules of a punctuation. Formation the stippling of abilities, psychological bases of pupils what make before factors as thinking, sight, hearing. Also in article practical values of training to an express dictation are specified.

Жоғары сыныптарда синтаксисті оқытуда оқулықта берілетін жаттығулар мен тапсырмалар оқушыларды қызықтыра қоймайды, себебі оларды орындау үшін ойланудың қажеті шамалы. Оқушылардың ойлау әрекетін қалыптастыру үшін қарапайымнан күрделіге қарай қағидасы басшылыққа алынады. Жай сөйлемдердің кез-келгенін құрмаласқа біріктіруге болмайтынын түсіндіріңіз. Кез-келген сөз тіркестерін біріктіріп, жай сөйлем құруға болмайтынын дәлелдеңіз және сұрақтар қою арқылы оқушылардың өз пайымдауларын қалыптастыруға болады.

Оқушыларда синтаксис бойынша қалыптасқан білім деңгейін анықтау үшін мұғалімдер көбіне жабық тест формасын таңдайды (5 тест тапсырмасынан дұрыс бір жауабын таңдау), мұндай тест тапсырмаларының ең басты кемшілігі – оқушылар өз жауаптарында дәлелдеулері мен сөйлеу дағдыларын көрсете алмайды. Сондықтан мұғалімдер өздері ашық тест формасын жасауы тиіс. Оқушы берілген тест тапсырмасының жауаптарынан бірнеше дұрыс жауабын таңдайды.

Күнделікті сабақтың 7-8 минутын ғана алатын, 6-7 сұрақтан тұратын экспресс-диктанттар жүргізу әдістемесін әр мұғалім меңгергені орынды. Сұрақтар жазылмайды, тек сұрақтың нөмірі мен оның қысқы да нұсқа жауабы жазылады. Мұндай экспресс-диктантты тексеру де оңай: дұрыс жауапқа «+», теріс жауапқа «-» белгісі қойылады. 4 дұрыс жауапқа қанағаттанарлық баға қойылады да баға одан жоғарылайды. Бір қарағанда бұл да тест секілді, ол тек қана «ашық» тест, ол оқушыға жауаптардың нұсқаларын бермейді. Бірақ бұл тәсілдің беретін мүмкіндігі мол.

Экспресс-диктантты ең қарапайым сұрақтардан бастайды, одан ары қарай сұрақтарды күрделендіруге болады. Кейбір маңызды мәселелер бойынша сұрақтар келесі диктанттарда талданып отырады. Біраз уақыт өткен соң оқушылар өз жұмыстарын өздерін тексереді. Әрине тексеруге сәл ғана көбірек уақыт жұмсалады.

Экспресс-диктантқа ұғымды оқушы қалай меңгергенін тексеруге арналған сұрақтар енгізіледі. Мысалы, *синтаксисті өткенде жай сөйлемнің сөз тіркесінен айырмашылығын көрсетіңіз* деген тапсырма берген орынды. Мұндай сұраққа оқушы жауап беру үшін екі ұғымға тән негізгі белгілерді салыстырады. Өз ойын жинақтап жауап беруге тырысады.

Экспресс-диктанттарға күрделі тапсырмаларды мұғалім енгізе отырып, оқушылар тарапынан сұрақтарды нақтылайтын қосымша сұрақтар қойылады. Мұндай сұрақтардың болуы (әсіресе ол мағынаға қатысты болса) әрбір оқушы мен бүкіл сыныптың білім деңгейіне бағалаудың өлшемі. Мысалы, *«күрделі мүшелерден бағыныңқы сөйлемдерден негізгі айырмашылығын көрсетіңіз»*.

Сонымен қатар әрбір экспресс-диктанттардың сұрақтарына бұрын өткен материалдардан тапсырмалар енгізу қажет. Қазір өтіп жатқан материалдармен бұрын өткенді байланысыру, себеп-салдарлық байланыстарды терең көрсету – бұл экспресс-диктанттардың ерекшелігі. Мысалы, *үйірлі мүшенің күрделі мүшемен, бағыныңқы сөйлемдерден негізгі ерекшеліктерін көрсетіңіз* деген тапсырма оқушының интеллектуалдық белсенділігін ынталандырады.

Экспресс-диктанттарды бірнеше жыл қатарынан үзбей қолданып отырған жағдайда, сыныптың көпшілігі дұрыс жауап береді. Оқушылардың есінде оқып үйреніп жатқан тақырыбының, пәнінің негізгі жалпы жүйесін үнемі басында ұстауына көмектеседі, жазбаша сөйлеу дағдысы жақсарады, пән бойынша білім деңгейлері артады және т.б.

Синтаксисті оқытуда мұғалім алдын ала бірнеше синтаксистік ережелерді береді. Олардың біреуі немесе бірнешеуі қате. Қате ережені тауып, оның қате болу себебін дәлелдейді. Мысалы: *Сөйлемде айтылған сөздердің барлығы сөйлем мүшесі болады. Сөйлем болу үшін ең басты шарт – сөйлемде бастауыш пен баяндауыштың болуы. Бір сөйлемде тек тұрлаусыз мүшелер ғана болуы мүмкін. Бастауыш пен баяндауыштан ғана құралған жай сөйлемді жалаң сөйлем деп атайды.* Осы берілген сөйлемдерден қате ережелерді оқушылар түзетеді.

Синтаксис – тіл салаларының ішіндегі күрделі салаларының бірі. Оқушылардың ауызекі сөйлеуінде сөйлем мүшелері, сөз тіркесінен жіберілген қателерін байқау көбіне аңғарыла бермейді, сондықтан берілген тақырыпқа мәтін құрау, мәтіннен құрылымы қате сөйлемдерді табу және сол сөйлем дұрыс нұсқасын жазу секілді жазбаша жұмыстар орындату олардың сөйлеу дағдысын қалыптастырады.

Білімді ақпарат деп атасақ, онда сол ақпаратты талдау және оны логикалық-мағыналық үлгілерге бөлу (В.Э.Штэйнбергтің технологиясы) оқыту үдерісін жеңілдетеді. Логикалық-мағыналық үлгілерді дидактикалық көпөлшемді құралдардың көмегімен ақпаратты (білімді) образдық-ұғымдық түрде елестетеді.

Логикалық-мағыналық үлгілердің негізіне В.Э.Штэйнберг «әмбебаптық, бағдарламалық (программалау), өз бетінше орындау, тірек сөздер, көп өлшемділік және аутодиалогтілік қағидаларын қояды. Осы қағидалардың негізінде дидактикалық көпөлшемді құралдардың базалық құрылымдарын ұсынады. Олар үшеу: тірек-түйін матрицалар, координаттар тірек-түйін жүйелері және тірек-түйін координаттық-матрицалық жүйелер.

Экспресс-диктанттардың технологиясына үйрету барысында пунктуацияны да ескерген жөн. Орта мектепте пунктуацияны оқытудың мақсаты – оқушылардың тыныс белгілерін дұрыс қолдануға үйрету, олардың пунктуациялық сауаттылығын қалыптастыру, кез келген мәтінді қатесіз жазуға дағдыландыру. Пунктуацияны оқыту бастауыш сыныптардан басталады. Пунктуация жеке тарау болып көрсетілмесе де, синтаксистік материалдармен қатар беріліп, оған негізделіп түсіндіріледі. Мектепте синтаксисті оқып үйрену барысында пунктуациялық ережелерді практикалық тұрғыдан меңгереді, диктант, мазмұндама, шығарма, т.б жазбаша жұмыстарды қатесіз жазуға дағдыланады. Сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің, салалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдерінің, оқшау сөздердің, төл сөздің және т.б тыныс белгілері пунктуация бойынша маңызды тақырыптар болып табылады.

Пунктуацияның қағидалары: синтаксистік, интонациялық және логикалық. Бұл қағидалар тыныс белгілерді дұрыс қолданудың ережелерін меңгерту үшін әдіс-тәсілдерді таңдауда басшылыққа алынады.

Синтаксистік іскерлікті қалыптастыруда пунктуациялық ережелер біртіндеп енгізіледі. Мысалы, бастауыш пен баяндауыштың арасында сызықша қойылатын жағдайларды өткенде, оқушылардың қиналатын жағдайы – бастауыш сілтеу есімдігінен не жіктеу есімдігінің III жағынан болып, өзінен кейінгі сөздің анықтауышына ұқсап, шатасып кететін жағдай. Онда баяндауыш қай сөз табынан жасалса да, бастауыштан кейін сызықша қойылады деген ережені оқушыларға меңгерту үшін сілтеу, жіктеу есімдігінің III жағы анықтауыш қызметінде жұмсалған сөйлеммен қатар, осы есімдіктердің бастауыш қызметінде жұмсалған сөйлемдерді салыстырып, сөйлем мүшелеріне талдату, өздеріне осы секілді сөйлемдерден мысалдар келтіру арқылы жаттықтыруға болады. Осы ережелерге арналған, бірақ қажетті тыныс белгілері қойылмаған мәтіндермен жұмыс істеуге тапсырмалар беріледі. Мысалы: *Бұл ауылды жердің мақтанышы. Бұл ауылдың жері сортаң. Бұл романның басқа шығармалардан артықшылығын көрсетеді. Ол қауіпсіздік шараларын дұрыс қолданудың жемісі.* Осы секілді тапсырмалар әрбір оқушыға жеке беріледі.

Бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықшаны, яғни олардың интонациямен бөлініп айтылатынын оқушылар практикалық тұрғыдан меңгеріп жаттығады.

Интонацияның көмегімен мәнерлеп оқуды меңгертумен қатар, тыныс белгілерін (сұраулы, лепті сөйлемдерді, бірыңғай мүшелерді, т.б) дұрыс қоюды оқытуға болады.

Оқушылардың пунктуациялық іскерліктері: синтаксистік және пунктуациялық ережелердің көмегімен жай және құрмалас сөйлемнен, мәтіннен тыныс белгілердің қойылу себептерін түсіндіру; мәнерлеп оқуда тыныс белгілерді ескеру; мәтінге пунктуациялық талдау-түсіндіру жүргізу; өзінің және басқалардың жазғандарынан тыныс белгіден жіберген қателерін тауып түзету.

Пунктуацияны оқытуда оқушыда қалыптасатын ең басты іскерлік – кез келген мәтінді қатесіз жазу.

Оқушылардың пунктуациялық іскерлігін қалыптастырудың, психологиялық негіздерін ойлау, көру, есту факторлары құрайды. Олар пунктуациялық қырағылыққа әсер етеді. Сөйлемнің мағынасын, логикасын дұрыс түсіну маңызды.

Оқушы өз бетінше жазатын жұмыстарында тыныс белгісін қоюда қиналады. Әдістемелік тұрғыдан оқушылардың өздік жұмыстарына тыныс белгілеріне талдауды бүкіл сынып оқушылары мұғалімнің көмегімен жүргізу жақсы нәтиже береді.

Пайдаланған әдебиет:

1. Якиманская И. С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников // [Вопр. психол. 1994. №2.](#)

2. Әбілқабиев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – А., 1995
3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі. – А., 2006.
4. Садвакасова З.М. Дидактические средства обучения. – Астана., 2012.

Жұмағұлова А.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы

arzu_zh@mail.ru

ТІЛІМ МЕНІҢ – БАЙЛЫҒЫМ...

Түйін сөздер: реформа, үш тілділік, оқулықтар, ұлттық менталитет, өзара сабақтастық.

Мой язык-мое богатство...

Резюме. В данной статье поднимается вопрос о политике трехязычия, направленная на освоение казахстанцами сразу трех языков: казахского, русского и английского. Насколько эффективна такая система и что она нам даст? Готовы ли мы к такому новшеству? Автор отвечая на эти вопросы излагает свои мнения. Так же автор в статье рассказывает об учебниках английского языка для национальных школ, которые переведены с русского языка. Автор предлагает пересмотреть тематику учебно-познавательных текстов учитывая национальный менталитет. В статье автор отмечает такой момент, что до сих пор при преподавании казахского языка в школах с русским языком обучения нет преемственности между школами и вузами в создании учебных программ, учебников, учебных пособий.

Ключевые слова: реформа, трехязычие, учебники, национальный менталитет, взаимный преемственность.

My language is my wealth ...

Summary. This article raises the question of the novelty of the latest reform in the system of education - about trilingualism. How effective is this system and what will it give us? Are we ready for such an innovation? The author answering these questions exposes his opinions. Also, the author in the article talks about English textbooks for national schools, which are translated from the Russian language. The author proposes to reconsider the subject of educational and cognitive texts taking into account the national mentality. In the article the author points out such a moment that, so far, when teaching Kazakh language in schools with Russian as the language of instruction, there is no receptivity between schools and universities in the creation of curricula, textbooks, and teaching aids.

Key words: reform, trilingual, textbooks, national mentality, mutual continuity.

Жаһандану үдерісі әлемді өзіне қаратқан қазіргі заманда біздің мемлекетіміз экономикасы дамыған алдыңғы қатарлы отыз елдің қатарынан орын алу мақсатында қоғамның даму тетіктерінің барлығын өркениеттік кеңістікке шығарудың жолдарын қарастыруда. Қоғам дамуындағы осындай маңызды тетіктердің бірі – еліміз Тәуелсіздік алғалы бері сан рет реформаға ұшыраған, әлі де жетілдіруді қажет ететін білім беру жүйесі. Білім берудің әлемдік кеңістігіне еніп, жастарға білім берудегі кедергілерді жою, білімді жастарды әлемдік ғылым мен білімнің көшіне ілестіру мақсатында, білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту қажеттілігі бүгінгі күннің ең маңызды мәселесі. Уақыт өте келе еліміздегі білім беру жүйесінде қол жеткен табыстармен қатар, асығыстықпен жасалған өзгерістердің нәтижесінде «әттеген-айлар» да орын алып жатқаны шындық. Біз де, оқытушылар, мұғалімдер, студенттер мен оқушылар және ата-аналар, барлығына да көніп, жатсынбай қабылдап, үйреніп кеттік.

Бүгінде біздің қоғамда заманауи саясаттың орнығуына байланысты «үш тұғырлы тіл» саясаты орнықты. Бұл саясаттың қоғамда орнығуы – заман талабы, уақыт талабы. Яғни, бүгінгі көзі ашық, көкірегі ояу, «елімнің ертеңі боламын» деген азамат қазақ тілін, орыс тілін, ағылшын тілін теңдей меңгеріп, ақпараттық кеңістікте еркін жүзуге қабілетті болуы

керек деген түсінік орнықты. Осы талаптың үдесінен шығу үшін еліміздің мектептерінде ағылшын тілін биылғы оқу жылынан бастап барлық орта мектептердің 1-сыныбынан оқыту басталып та кетті. Ал 2020 жылға қарай биология, химия, физика секілді жаратылыстану ғылымдарына тән пәндер орта білім беретін мектептерде ағылшын тілінде оқытылмақ. Мұның өзі алдағы уақытта біздің жастарымыздың әлемдік өркениеттің көшінен қол үзіп қалмауына, әлемдік білім көкжиегінен тұрақты орын алуына зор ықпалын тигізеді деген сенім тудырып отыр.

«Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» - деген болатын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев. Шындығында, бүгінгі қазақстандық ғылым мен техниканың, әдебиет пен мәдениеттің, спорттың, экономиканың дамуын және әлемге танылуын ағылшын тілінсіз елестету мүмкін емес. Мұның бәрі жақсы, әрине. Бірақ, жаһандану үрдісі дендеп, біздің күнделікті өмірімізге, санамызға тереңдеп еніп, өз септігін тигізген мынадай заманда ана тіліміздің орны ерекше екендігін де естен шығармағанымыз жөн болар.

Биылғы жылдан бастап ағылшын тілі бірінші сыныптан оқытыла бастағаны туралы жаңалық мемлекеттік тілдің тағдырына алаңдайтын азаматтарды бей-жай қалдырмады. «Ағылшын тілін бірінші сыныптан оқыту қазақ тілінің қолданыс аясын тарылтып, онсыз да жоғарғы жақтарда қажеттілігі шамалы болып тұрған қазақ тілінің «буынына балта шабады». Мұнан орыс тіліне де, оның қолданылу аясына да еш көлеңке түспейді. Қазақ тілінің онсыз да шешімін таппаған мәселелері тағы да жылдар қойнауында қалып қояды», – дейді олар. Осы сын орынды ма өзі? Мысалға, қазіргі күні бірінші сыныпқа арналған ағылшын тілі пәнінің оқулықтары 1500-3000 теңгенің төңірегінде (дүкенде және қолда) сатылып жатыр. Алайда, мәселе бұлардың бағасында емес, сапасында. Оқулықтың орыс мектептеріне арналған нұсқасы мен қазақ мектептеріне арналған нұсқасының материалдары да, авторы да бірдей. Педагог-мамандардың пікірінше, елімізде ағылшын тілі ғана емес, жалпы шет тілінің туындыларын тікелей қазақшаға аудару жұмысы жолға қойылмаған. Яғни, оқулықтар мен оқу құралдарының, басқа да оқу материалдарының бізге жететіні негізінен ағылшыншадан немесе басқа шет тілінен орысшаға, одан барып қазақшаға тәржімаланған дүниелер. Бұл, әсіресе, мектеп бағдарламасында ерекше байқалып отыр. Былайша айтқанда, оқушы шет тіліндегі сөздер мен сөйлемдердің мағынасын орыс тілінің негізінде аударып, соның негізінде қабылдауға мәжбүр болады. Сол тілді оқып, меңгеруде сұраныста болмаған соң қазақ тілі де, оның қажеттілігі де тасада қалып қалады. Мұндағы түйткіл де сол – мемлекеттік тіл тәржіма жағынан әлі күнге ресми тілге тәуелді. Бүгінде қазақ тілінен ағылшын тіліне немесе ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударатын мамандар жоқтың қасы. Біздің шет елге шығып жатқан жастарымыз бен мамандарымыздың көбі орыс тілді қазақтар. Өкінішке орай, олар да шет елдіктерді өз елінің тарихымен, мәдениетімен, әдебиетімен, өткенімен, болашағымен терең таныстыра алмайды. Себебі, қазақтың ұлттық, тарихи тұлғаларын, тарихи кезеңдерін, мәдени, әдеби, ғылыми ұлы тұлғаларды, тарихи, әдет-ғұрыптық, танымдық жайттарды біле бермейді. Осыдан барып, ғаламдану үдерісіне сіңіп, елдігімізді жоғалтып аламыз ба деген ой да келеді. Бұл туралы соңғы кезде баспасөзде де жиі жазылып жүр. Осы арада ағылшын тілінен сабақ беретін білімді де білікті оқытушылардан бөлек, қазақы менталитетке негізделген оқулық, қазақы, ұлттық түсініктерді қамтитын, дұрыс жүйеленіп аударылған сөздік, ана тілінен ағылшын тіліне сауатты аударатын аудармашы мен аударма мәселесі де өткір тұр.

Ал ағылшыннан сабақ беретін кадр тапшылығын жоюды Білім және ғылым министрлігі осы пәнге бөлінетін мемлекеттік гранттардың санын көбейту арқылы шешпек. Бұл шешім қаншалықты нәтижелі болмақ? Білім және ғылым министрлігінің мектеп мұғалімдерін ағылшын тілін меңгертудің қысқа мерзімдік курстарын ұйымдастырып оқытуы қандай нәтиже бермек? Сол қысқа мерзім аралығында меңгерген ағылшын тілінің деңгейі мектепте биология, физика, география секілді аса маңызды пәндерді оқытуға жарай ма? Бұл да күмәнді...

Ағылшын тілін 1-сыныптан бастап оқыту да – ойландыратын мәселе. Кез келген баланың мейлі ол қала баласы болсын, мейлі ауыл баласы болсын дүниетанымы, яғни қоғам, қоршаған орта, туған ел, Отан, ата-ана, бауыр туралы көзқарасы туған тілінің негізінде қалыптасуы керек, бала соның бәрін жүрегімен сезінгенде туған тілінің көмегімен сезінуі тиіс. Туған тілінің мөлдірлігін, тұнықтығын сезінбей жатып баланың санасын басқа тілмен шұбарлау баланың қабылдауын қиындатады, баланы шала сауаттылыққа итермелейді. Қазірдің өзінде қазақша, орысша, ағылшынша үйреніп жүрген бала сөйлеу барысында үш тілдің сөздерін де пайдаланатынын күнделікті өмірде кездестіріп жүрміз.

Кейбір елде, мысалы жапон елінде балаға 6-7-сыныпқа барғанша шет тілі оқытылмайды, керісінше өз елінің тарихы, мәдениеті, әдебиеті, экономикасы тереңдетіліп оқытылады. Мұндағы мақсат – баланы өз елінің ұлтжанды, елжанды азаматы етіп қалыптастыру. Ескеретін жақсы үрдіс.

Рас, ағылшын тілі керек, ол тілді білу арқылы біз әлемге таныламыз, қай салада болмасын жастарымыздың жетістіктері әлемге танылады. Бірақ, өзге тілдің тасасында туған тіліміздің қалып қоймауын да ойластырғанымыз жөн болар. Үш тұғыр болғандықтан, оны тең ұстаған дұрыс болар. Тұғырдың бірі қисайып жатса, оның нық тұруы неғайбыл. Сондықтан қазақ тілінің өз елінде, өз жерінде нық тұрып, басқа тілдерге негіз болу жағын қарастырған дұрыс.

Алдағы уақытта еліміздің алдында латын ғарпіне көшу мәселесі тұр. Әлемдік практикада, яғни түркі тілдес халықтардың тарихында бұл мәселенің шешімі қалай жүзеге асырылғанын жүйелеп, зерделей отырып, «үш тұғырлы тіл» саясатының аясындағы жайына да аса ұқыпты болғанымыз жөн.

Қазіргі уақытта қазақ тілін оқыту тілді оқытудың Еуропалық стандарты бойынша тілді меңгеру деңгейіне сәйкес оқытылуда. Мектептің оқушысы 11 жыл мектепте оқып, қазақ тілін А1, А2, В1 деңгейіне сәйкес меңгеріп келуі тиіс. Ал ЖОО-да студенттерге бұрынғыдай «Қазақ тілі» емес, «Кәсіби бағдарлы қазақ тілі» деп аталатын жаңа оқу пәні жүргізіледі. Бақылап қараған көзі ашық тіл маманына байқалатын бір нәрсе – осы екі пәннің арасында да заңды жалғастық үзіліп тұр. Себебі, мектептегі тілді меңгеру деңгейі А1, А2, В1-мен бітетін болса, тілді оқытудың еуропалық стандартына сәйкес В2, С1, С2 деңгейлері ары қарай неге оқытылмасқа. Бірақ біз ары қарай «Кәсіби бағдарлы қазақ тілі» деп аталатын пәнмен қазақ тілін оқытуды жалғастырамыз. Пәннің атауынан көрініп тұрғандай, студент өзі таңдаған кәсібінің шеңберінде кәсіби сөздер мен терминдерді, кәсіби және ғылыми ұғымдар мен түсініктерді түсініп-түсіндіре алатындай деңгейде болу талап етіледі.

Әрине, кез келген ғылымды түсініп-түсіндіруде тіл басты рөл атқарады. Тілдің атқаратын қызметі ұланғайыр. Алайда, кейбір салалық мамандар қазақша білсем болды, мен де «Қазақ тілін» жүргізе аламын деген пікірден арыла алмай жүр. Бұл да қазақ тіліне «немкетті» қараудың бір көрінісі. Себебі, қазір еліміздегі көптеген ЖОО-да «Кәсіби бағдарлы қазақ тілі» деп аталатын пәнді сала мамандары жүргізіп жүр. Бұл түбірімен дұрыс емес. Қалайша математик қазақ тілін оқытпақ? Неге сүйенбек?

Бүтіндей бір елдің, ұлы халықтың тілі туралы, оның өзіндік ішкі грамматикалық ерекшеліктері, ережелері, принциптері, иірімдері жайлы не айтпақ ол ғалым? Терминдердің грамматикалық формаларды қабылдау принциптері туралы, терминдердің басқа сөздермен тіркесу пәрменділігі туралы, термин тудырушы формалар туралы, терминдердің түрлері мен құрылымдары туралы, олардың тілдік заңдылықтарға бағыныштылығы туралы не айтпақ екен сол ғалым? Таласымыз жоқ, ол өз мамандығы бойынша талантты ғалым, талапкер оқытушы, жаңашыл ұстаз. Бұл мәселенің оң шешіміне қатысты Білім және ғылым министрлігі неге үндемейді?

Болашақта біздің мамандар тек ағылшынша сөйлейтін болғандықтан қазақ тілін кәсіби маманның оқытуы қажет болмағаны ма? Міне, бұл – үлкен мәселе. Ағылшын тілін әспеттегеніміз де дұрыс болар, алайда қазақ тілінің көсегесін көгерту керек екендігін түсініп, мойындауымыз керек.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Тірек сөздер: белсенді оқыту, нақты жағдаятты талдау, оқу жағдаяты, жағдаяттық талдаулар, мінездеме.

Резюме. При разнообразном ведении предметов, учителя казахского языка стараются сделать качественным образование учащихся через познание их особенностей и новых видов технологий образования.

В этом аспекте одним из новых технологий обучения казахского языка можно назвать технологию применения систем методов активного обучения, которые будут способствовать самостоятельному обучению учащегося во время учебы и во внеучебное время, способствовать активному участию в достижении поставленных целей в образовании. В данной статье говорится о методе «анализа конкретной ситуации» из системы методов активного обучения, о видах ситуационного анализа на уроках, применение которых в процессе образования будут эффективными. Автор акцентирует внимание на различные виды ситуации.

Summary. With diverse management of subjects, Kazakh language teachers are trying to make quality education for students through learning about their characteristics and new types of education technology.

In this aspect, one of the new technologies for teaching the Kazakh language is the technology of applying systems of active learning methods. Methods in this system are methods that will facilitate independent learning of the student during studying and out-of-school activities, promote active participation in achieving the set goals in education. This article talks about the method of "analyzing a specific situation" from the system of active learning methods, about types of situational analysis in lessons, the use of which in the education process will be effective. The author focuses attention to different types of a situation.

Қазақ тілін оқытудың жаңа технологияларының қазіргі уақытта көптеп зерттеліп, күнделікті сабақ беру практикасында да молынан қолданылып келе жатқаны белгілі. Қазақ тілі пәні мұғалімдері өз сабақтарын түрлендіре өткізуде жаңа оқыту технологияларының түрлерін және олардың ерекшеліктерін тану арқылы оқушылардың білім алуын сапалы етуге ұмтылыс жасап келеді.

Сондай қазақ тілін оқытудың жаңа технологияларының бірі ретінде белсенді оқыту әдістері жүйесін қолдану технологиясын атауға болады.

Бұл жүйедегі әдістер – оқушылардың сабақта және сабақтан тыс өз бетімен білім алу үдерісінде, алдарына қойылған оқу мақсаттарына жетуге белсенділікпен қатысуына мүмкіндік беретін әдістер болып табылады. Белсенді оқыту әдістері жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін былайша жүйелеуге болады:

- біріншіден, бұл әдістер оқушыны өзі іштей қалап отырмаса да, білдіртпей-ақ, білім алу үдерісіне құлшына кірісіп кетуіне жетелейтін әдістер;
- екіншіден, бұл әдістер оқушылардың тақырыпты меңгеруге бір сабақтың көлемінде ғана емес, одан да ұзағырақ уақыт арнауына мүмкіндік беретін әдіс болып табылады;
- үшіншіден, оқушылардың білім алу мотивациясының жоғары деңгейде болуы қамтамасыз ететін әдістер;
- төртіншіден, оқу мақсаттарын шешудің оңтайлы жолын іздеп табуда өз бетімен шешім қабылдай алуға дағдыландыратын әдістер;

сабақтың барлық кезеңінде «оқушы-оқушы», «оқушы-мұғалім», «оқушылар - оқушы», «оқушылар - оқушылар» қатынасын құра отырып, өзара белсенді оқу іс-әрекеттерін орындауға мүмкіндік жасайтын әдістер болып саналады. [2,112]

Белсенді оқыту әдістері жүйесін қолдана отырып өткізілген бір сабақ үлгісін қарастырайық.

Тақырыбы: М.Шаханов. «Арман».

Сабақтың мақсаты: поэмамен таныстыра отырып, оқушылардың білім алу мотивациясын жоғарылату; оқушылар шешім шығара алуы үшін поэманың мазмұнын түсіну және болжау жасау дағдыларын дамыту;

Ең алдымен, оқушылардың белсенділігін ояту мақсатында мынадай тапсырма орындатылады.

Тапсырма. «Арман» сөзінің синонимдерін анықтаңдар.

«Арман»

Ерте, ерте, ертеде Отырарда,

Біздің іңкәр өлкеде,

Иық бұрмай тек білімнен басқаға

Қатар өсті екі бірдей жас бала.

Қатар жүріп сан өнерге машықты,

Бірге оқыды, Бірге ойнады асықты.

Екеуіне назар бұрды ел ерек,

Өйткені олар дарынды еді керемет.

"Таңдайымыз өрісті оймен татымақ",

Деп қуана езу тартты атырап,

Ал дарындар медресені тауысты

Он екіге жасы ілікпей жатып-ақ.

Сыбағасын тағдыр дара бөлгендей,

Өсе берді төске шауып, төрге өрлей,

Екеуіне қараған жұрт сүйсінді,

Отырардың болашағын көргендей... [5,1]

Поэманы талдауға кіріспес бұрын «Сөздік жұмысы» жүргізіліп, оқушыларға жаңа сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналары түсіндіріледі.

Сөз не сөз тіркесі мағынасы

Иық бұрмай - ешқайда қарамай, алаңдамай

Машықты - дағдыланды, меңгерді, жаттықты, үйренді

Назар бұрды - қарады, көңіл аударды, көңіл бөлді

Ерек - ерекше, бөлекше, айрықша

Өрісті ой - кең ой, терең ой

Езу тартты - жымиды, қуанды, шаттанды

Сыбаға - несібе, өзіне тиесілі зат

Төске шауып, төрге өрлеу - алға ұмтылу, тез жетілу

Осыдан соң, белсенді оқыту әдістері жүйесінің ішінен «нақты жағдаятты талдау» әдісін қолдана отырып, [3,45] оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға және сол арқылы поэманың «Арман» деп аталуының сырын анықтауға құлшынысын тудыруға бағытталады. Сондықтан оқушыларға тапсырма ұсынылады: Өз ойларыңды білдіріңдер, ақын бұл шығарманы неге «Арман» деп атаған?

Енді оқушылардың алдында нақты оқу жағдаяты туындады және оқушылар осы жағдаятты дұрыс шешіп, өз ұсыныстарын білдіруге дайындалады.

Әрі қарай оқушылар поэма мазмұнына үңіле отырып, кейіпкерлер характерін ашуға талпынады. Ол үшін кейіпкерге мінездеме беру тапсырмасы ұсынылады. Ол тапсырманың ерекшелігі – әрбір мінездемеде Халықаралық Бакалавтриат оқушысының болмысымен салыстыру ұсталынатыны.

Әр топ аталған оқушы үлгісі бойынша кейіпкерлерге мінездеме береді.

Оқу жағдаяты дегеніміз – меңгергілетін оқу мазмұны мен өмірлік шынайы мәселелердің арасындағы белгілі бір байланысты, құбылысты анықтайтын деректер мен мәліметтердің жиынтығы. [5,18]

Поэmanın мазмұны мен құрылымына талдау жасата отырып, оқушыларға енді шешім шығара білу дағдыларын үйретуге болады.

Шешім шығару үшін поэманың мазмұнын түсіну.

- ✓ Ақпараттарды толық түсіндіңіз бе?
- ✓ Бұл ақпарат сіз үшін қызықты болды ма? Неліктен?

Болжау жасау дағдыларын біріктіру.

- ✓ Болжам жасау не үшін керек?
- ✓ Мәтіннен түсінген ақпараттарыңыз сізге болжам жасау үшін пайдалы болды ма?

Бұл әдісті тиімді қолдану үшін мұғалім оның мынадай белгілерін жақсы біліп және түсініп алуы тиіс:

– поэмадағы жағдаят пен қазіргі замандағы соған ұқсас жағдаяттың нақты көрінісі бар екенін анықтап алуы керек;

– топтық жұмыс жүргізе отырып, әр топта өзіндік шешім ұсынатындай әлеует барын анықтап алуы тиіс;

– топтар ұсынған шешімдердің талқылануын және оларды әр топ қорғауы тиіс екенін түсіндіру; талдауды қорытындылау және бағалау.

1-топқа тапсырма: Қалай ойлайсыздар, екі шәкірт қалай жауап береді?

2-топқа тапсырма: Егер осы шәкірттердің орнында сіздер болсаңыздар қарияға қалай жауап берер едіңіздер?

Қазақ тілі сабақтарында жағдаяттық талдаулар жасаудың оқу үдерісінде қолданылуы тиімді болатын төрт түрін атауға болады. Олар:

1. мәселелі жағдаяттар;
2. бағалаушы жағдаяттар;
3. иллюстрациялық жағдаяттар;
4. жаттығу жағдаяттары.

Осылардың әрқайсысына қысқаша тоқталып өтейік.

мәселелі жағдаяттар – оқу жағдаятына қоса, шынайы өмірден алынған бірнеше деректердің болуы міндетті болады. Қатысушылары не бір жағдаяттың шешімін табуға немесе шешімі жоқ екенін дәлелдеуге тырысушылар болады.

бағалаушы жағдаяттар - тұйықтан шығудың жолы белгілі бір дәрежеде табылған десе де болады. Бірақ қабылданған шешімдерге сыни талдау жасау міндетті болады. Болған жағдаятақа анықтама шешім беріледі. Тындаушылар тек сырттан бағушылар ретінде болады.

иллюстрациялық жағдаяттар – оқу тақырыбына жақын келетін, қандай да бір күрделі жайды немесе жағдаятты түсіндіреді. Ой толғауларды белсендіруге аса қосыла қоймайды. Дегенмен де, қойылатын сұрақ пен берілетін келісімді толықтыруға қажет болады.

жаттығу жағдаяттары – қабылданып қойылған шешімдерді қарастырады, бірақ қойылған мәселені шешудің айқын және талассыз шешімдерін күтеді. Бұл әдіс арқылы оқушылардың мәліметтерге қол жеткізу, оларды өңдеу алу дағдыларын дамытуға болады. Осы арқылы оқушылардың тәжірибесін қалыптастыру жүргізіледі. [1,69]

Сонымен бірге оқушыларға М.Шахановтың «Арман» поэмасы бойынша таныстырылымдар жасау тапсырылады. Ол арқылы оқушылар басқалар көп біле бермейтін мәселелерді өз бетімен іздеп тауып, сынып алдында жариялауға мүмкіндік алады.

Ал мұғалім оқушылардың тақырыпты қалай меңгергенін анықтау мақсатында кері байланыс орнатады. Ол тапсырма рефлексиялық сипатта қолданылғаны дұрыс деп санаймыз.

Рефлексия

Топ мүшелеріне қолдау көрсеттіңіз бе?

Бүгінгі сабақтағы сіздің үлесіңіз қандай болды?

*Сабақтан не алдыңыз?
Қандай сезімде / әсерде болдыңыз?*

Осылармен бірге оқушылардың белсенді білім алуын ынталандыру мақсатында сабақ үстінде мини-олимпиада, мини-конференция әдістерін қолдануды да үрдіске айналдыру керек. Өйткені мұның өзі оқушылардың өз бетімен білім іздеу, ғылыми ізденістер жүргізу қабілетін дамытуға себепкер болады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Смолкин А. М. Методы активного обучения: Науч.-метод.пособие. – М.: Высш. шк., 1991.
2. Құрман Н. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. Астана. 2008.
3. Сүлейменова Ж.Н. Қазақ тілін оқытуда белсенді оқыту әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Алматы. 2005.
4. Хуторской А. В. Современная дидактика. – М.: Высш. шк., 2007.
5. Шаханов М. «Арман» поэмасы. <http://bilim-all.kz/olen/1605-Arman>

Күзекова З.С.

ф.э.д., профессор

Назарбаев университеті

Қазақстан Республикасы, Астана

zeinehan@mail.ru

ҒЫЛЫМИ СӨЗ: МЕҢГЕРТУ АМАЛДАРЫ

Ауызша ғылыми сөз: жалпы сипаттамасы

Ауызша ғылыми сөз – оны кәсіби білімдері мен ғылыми түсінік жүйелері мамандарға арналғандықтан арнайы сөз болып табылады. Ауызша ғылыми сөздің негізгі ғылыми ерекшелігі жазбаша ғылыми сөзге де, ауызша сөйлеу тіліне де жақын. Ауызша ғылыми сөздің келесі ерекшелігі тіл саласынан тыс, гуманитарлық, экономикалық, жаратылыстану, нақты, медициналық, биологиялық, инженерлік - техникалық болып бөлінетін ғылымның мамандану факторына қарай анықталады. Сондықтан да олардың әр түрлі тақырыбы бар, әр түрлі ұғымдық терминологиялық аппараты бар, әр түрлі пайым амалдары мен тезистік дәлелдемелері, болжам, қорытындылау тәсілдері бар. Бір жағынан осы факторлар ауызша ғылыми сөздің тілдік ерекшеліктеріне әсер етеді, екінші жағынан, тілдік тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Ауызша ғылыми сөздің үшінші маңызды ерекшелігі – монологтық сөйлеу өнімдері басым бағытта болады. Ол мүмкін баяндама да, лекция да, хабарлама да, дискуссиядағы, семинардағы, конференциядағы, диалогтік жанрдағы сөз болуы мүмкін.

Осылайша ауызша ғылыми сөзді ауызша сөйлеудің де, жазбаша ғылыми сөздің де белгілері бар ерекше сөйлеу түрі деп айтуға болады.

Ауызша ғылыми сөздің басым функциясы – жоғары деңгейдегі интеллектуалдылықтан туындайтын оның ақпараттылығы.

1. Сөйлеуге дайындау кезеңдері

1. Студент бірінші өзінің сөйлейтін тақырыбын таңдап алу керек. Ол нақты, анық болуы тиіс, тым кең болмауға тиіс.

Содан кейін материалды жинақтау басталады.

Материалды өңдеу және бастысын өңдеу.

Сөз тыңдарманына жету үшін, сөйлеуші тақырыбынан ауытқып кетпеу үшін материалды белгілі ретпен орналастыру қажет. Сондықтан сөз сөйлеу композициясы – сөйлеу материалының орналасу реті аса маңызды. Композицияның өздеріңіз білетіндей бес бөлігі бар: бастауы, кіріспесі, негізгі бөлігі, қорытындысы, сөз соңы. Бірақ кейбір бөліктері болмауы мүмкін.

Сөз сөйлеудің кең таралған құрылымы кіріспе, негізгі бөлік, қорытынды болып табылады. Сөз сөйлеу композициясы тақырыпқа, мақсатқа, аудитория құрамына байланысты өзгереді.

Сөз сөйлеудің жалпы ұстанымдары бар:

бірізділік ұстанымы – әрбір ой алдыңғысынан туындап отырады;

күшейту ұстанымы – дәлелдеу біртіндеп өсуі керек, (ең күшті дәлелді соңына сақтайды);

органикалық бірлік ұстанымы – материалды ұйымдастыру сөз сөйлеушінің ниетіне және материалдың өзіне сәйкес болуы керек .

үнемдеу ұстанымы – алдыға қойылған мақсатқа қарапайым әдіспен жету біліктілігі.

Сөз бірізді, құрылымды болуы үшін жоспар жасау қажет. Жоспар бір бөліктен бір бөлікке жайлап ауысу үшін және артық айтпау үшін, шатаспау үшін, тақырыптан ауытқымау үшін жасалынады.

Жоспар қарапайым және күрделі болады, сондай - ақ алдын ала жоспар, жұмыс жоспары және негізгі жоспар деп бөлген де дұрыс.

Алдын ала жасалынған жоспарда сөз сөйлеудің барлық мүмкіндіктері көрінеді. Сөз сөйлеуші мұнда тақырыпты кең тұрғыда қарастырады, нақты нұсқасын табуға мүмкіндік береді. Автор мұнда сызбалар, баяндау сызбаларын жасайды. Жұмыс жоспары керекті материал таңдалғанда, сөз сөйлеудің мақсаты, тақырыбы анықталғанда жасалынады. Сөздің тезисі нысандары, мысалдары көрсетіледі. Негізгі жоспар тыңдаушылар үшін жазылады, сөз сөйлеудің басында жарияланады. Жоспар әдетте, лекцияның басында хабарланады немесе ақпараттық хабарлама түрінде беріледі.

Сөзіңіздің табысы көп жағдайда бастауымен анықталады.

Кіріспе ақпаратты, бай болғаны жөн. Бұл тыңдаушыларды психологиялық жағынан сөзіңіздің мазмұнына дайындау. Бұл мүмкін цитат, сұрақ, мысал, қазіргі өзекті мәселе. Әсерлі статистика, айрықша мәлімет, факт болуы ықтимал.

Негізгі бөлігі – ең жауаптысы. Осында композицияның негізгі ұстанымдары көрінеді – логика, бірізділік, баяндау реті.

Осы мақсатпен келесі әдістер қолданылады яғни :

2. Ғылыми сөзді логикалық тұрғыдан ұйымдастырудың әдістері

Композициясы – Сөздің кіріспе бөлігінде зерттеу мақсаты анықталады. Оның негізгі бөлігінде бар фактілер баяндалады, оны алу технологиясы айтылады, талдау, жинақтау (анализ, синтез) салыстыру жүргізіледі. Осының негізінде қорытынды жасалады, заңдылық орнатылады.

Индукция – материалдың жалқыдан жалпыға қарай баяндалуы. Сөз сөйлеуші нақты мысалдан бастап, содан кейін оны жинақтайды.

Дедукция – материалды жалпыдан жалқыға қарай баяндауы. Сөз сөйлеуші бірінші түйінін айтып, содан соң тарқата бастайды. Дедукция әдісі үш кезеңнен тұрады.

Бірінші кезеңде тезис (грек. дәлелдеуге тиісті шындық) немесе гипотезалар (грек. болжам) ұсынылады.

Екінші кезең – тезис пен болжамдардың дамуы, оның негіздемесі, дәлелдемесі немесе жоққа шығарылуы. Мұнда аргументтердің (*лат. дәлелдемелер*) түрлері (дәлелдеуге қызмет ететін фактілер, мысалдар, салыстырулар) қолданылады.

Үшінші кезең – қорытынды және ұсыныстар. Бұл әдіс көбінесе жоғары оқу орындарының семинарларында жиі қолданылады.

Аналогия әдісі - әр түрлі құбылыстарды, фактілерді салыстыру.

Концентрлік әдіс – сөйлеушінің айтатын басты проблемасының төңірегіне материалды орналастыру.

Тарихи әдіс – материалды хронологиялық бірізділікпен баяндауы, уақыттың өткеніне қарай болған өзгерістерді сипаттау.

Бұлардың әрқайсысының өз артықшылықтары бар. Бірақ сөз сөйлеуші осылардың бірнешеуін пайдаланады, сөз бұдан ұтпаса, ұтылмайды.

Академиялық сөзде ең маңыздысы баяндаудың логикалық формасы болып табылады: анализ, синтез, салыстыру, жинақтау.

Анализ – заттың құрамды бөліктерін талқылау, нақты белгілерін анықтау.

Синтез – барлық бөліктерді бір тұтастыққа бүтінге жинақтау. **Салыстыру** - ұқсастық жағын және айырмашылығын заттың бар, жоқ белгілері бойынша анықтау. Сөз иесі өз ойын дәлелдеу үшін аргументтер келтіреді. Аргумент – тексерілген, дәлелденген ой, шындық (цифрлар, фактілер, оқиғалар, құжаттар).

Ғылыми сөзді байланысты ұйымдастырудың тілдік құралдары

1) құрылымдық, мазмұндық байланыс құралдары

Мазмұндық байланыс құралдарына мыналар жатады: лексикалық қайталанымдар, есімдікті лексикалық құрылымдар, контекстуалды синонимдер, есімдіктер: *үрдістер ... осы үрдістер, құбылыстар, ... осындай құбылыстар, қасиет ... осындай (сондай) қасиет, ол олар, осы, осылар, солар, сол, сонда, осылай, ол жақтан, осында, тек қана, өзіме, өзіңе, бірінші, екінші және т.б.*

Сын есім және есімшелер анықтауыштық қызметінде : (*соңғы, алдыңғы, берілген, баяндалған, қарастырылған, бекітілген және т.б.*)

Үйлестіру құралдары – жалғаулықтар, демеуліктер, қыстырма рөліндегі сөздер мен сөз тіркестері: *бәрінен бұрын, онда, сондай - ақ, қоса алғанда, одан басқа, қазір, сондықтан сияқты жалғаулыққа жақын сөздер.*

2) байланыстың композициялық құралдары:

Белгілі бір объектіде ойды белсендіру, үйлестіру барысы үшін –*анықтайық, қарастырамыз, келесіге көшейік және т. б.*

Ойдың логикалық бөлінулері – (бұған күрделі сөйлемнің басты бөлігін құрайтын тиістілік мағынасы бар бір компонентті предикативтік бірліктер жатады, басыңқы бөлігіне фактологиялық ақпараттар баяндалады: *назар аудару, көрсету, белгілеу, тағы да бір баса көрсету және т.б. (қажет, керек).*

Баяндаудың бірізділік тәртібі – *неден бастаймыз, бірінші кезекте, басында, біріншіден, екіншіден, бәрінен бұрын, қазір енді, әрі қарай, содан соң, қорытындыда, соңында;*

Алдыңғы айтылғандармен байланыс – бұл топқа локальды темпоральдық мағынасы бар құрылымдар жатады: *алдыңғы тарауда көрсетілген, бұрынғы айтылған, жоғарыда көрсетілгендей және т.б.* Осы композициялық құралдар мәтінді түсіну барысында маңызды рөлі бар, ұқсас ақпараттар әр түрлі амалдармен берілуі ықтимал.

Кейінгі баяндаулармен байланыс - *келесі тарау, бөлімдерде; бұдан әрі қарай; төменде, бұдан әрі қарай байқайтынымыз және т.б. ;*

Жол жөнекей баяндауда: айтпақшы, сіз көңіл аудардыңыз ба?;

Шегіністен кейін тақырыпқа оралу – *тақырыпқа оралайық; неге тоқталып едік; міне; т.б.;*

Айрықшалайтын бөлім: *басты, бастысы, бәрінен бұрын, сіздердің назарларыңызды аударғым келеді, нақ ... т.б.;*

Нақтылау – толықтыру – аргумент: *яғни, басқаша айтсақ, басқа сөзбен айтқанда, нақтырақ айтқанда, одан басқа т.б.;*

Цитат – аргумент: *... деген сөзін келтіретін болсақ, ;*

Мақал, қанатты сөздер – аргумент: *... деп айтпақшы, дегендей;*

Ақпарат көзі : *... пікірінше, көзқарасынша, бір данышпан айтқандай, ... сөзімен айтқанда, т.б.*

3) Логикалық байланыс құралдары

Логикалық байланыс құралдарының көрсеткіштері:

Қорытындыда: *осыдан шығатын қорытынды, сонымен, бір сөзбен айтқанда, қорытынды жасауға болады, қорытындыға келуге болады, қысқасын айтқанда, қорытайық және т.б.*

4) ақпараттың объективті, субъективті бағалауын білдіретін құралдар:

айтылған ой, сөздің шындық деңгейін бағалау құралдары: *сөзсіз, даусыз, ықтимал т.б.;*

ақпараттың бұрынғыға қарағанда сенімділігін бағалау: *... ойлағанбыз, шындығында ..., ... жаңа кезең басталды, анықталды, т.б.;*

Субъективті көзқарастың берілуі: *менің ойымша, меніңше, біздің көзқарасымызша және т.б.;*

Эмоционалды бағалау: *өкінішке орай, өкінішті т.б.*

1. Мәтіндегі байланысты ұйымдастырудың тілдік құралдары

Ақпарат бөліктері арасындағы себеп - салдарлық, шарт мәнді қатынастар	<i>және, сондықтан, нәтижесінде, осымен байланысты, осындай жағдайда, осының ізінше т.б. ;</i>
Ақпарат бөліктерінің мезгілдік сәйкестігі	<i>басында, алғашқыда, бәрінен бұрын, енді, бірінші кезекте, алдын ала, қазір, бір мезгілде, тағы да, тағы, қайтадан, содан соң, кейінірек, әрі қарай, жоғарыда, төменде т.б. ;</i>
Ақпарат бөліктерін салыстыру және қарама қарсы қою	<i>бір жағынан, басқа жағынан, керісінше, бірақ, әйтседе, алайда, егер..., дәл сола, осы жолмен;</i>
Берілген ақпаратты толықтыру, нақтылау	<i>бұл ретте, қоса алғанда, қоса қарағанда, т.б. ;</i>
Түсіндіру, көрнекілеу	<i>мысалы, тек қана, тек, тіпті, әсіресе, басқа сөзбен айтқанда, басқаша айтқанда, нақтырақ айтқанда т.б.;</i>
Санамалау тәртібі	<i>біріншіден, екіншіден, үшіншіден, содан соң, әрі қарай т.б. ;</i>
Қорытындылау, түйіндеу, алдыңғы ақпаратты қорытындылау	<i>осылайша, сонымен, қысқасы, қысқаша айтқанда, жалпы, осыдан шығатын қорытынды т.б. ;</i>
Алдыңғы, кейінгі ақпаратқа сілтеме	<i>жоғарыда айтылғандай, айтпақшы, ... көрсетілген, қарастырылған, талданып отырған..., зерттеліп отырған..., жоғарыда келтірілген, ... сипатталған, , аталған, берілген, осыған сәйкес, осыған ұқсас, осыдан айырмашылығы т.б.</i>

1. Пікір жазуға, айтуға арналған тілдік және сөз сөйлеу стандарттары

Ұнамды бағалау	Ұнамсыз бағалау
Зерттелген материал ... /	... тексеруді қажет етеді;

нені?/ толықтай растайды;	
... \ неге?/ Жақсы аргументті, дәлелдерді келтіреді	... нақты, толық, сенімді емес;
... / ненің?/ шындығын, шынайылығын көрнекілейтін бірқатар мысалдар келтіреді;	... / не?/ сенімсіздікке әкеледі;
... біздің түсінігімізді, қабылдауымызды тереңдетеді;	жұмыстың кемшін тұстарына мыналарды жатқызуға болады; ескеретін маңызды кемшілігі мыналар...;
Сенімді дәлелденген / не?/	.../не?/ сәйкес емес / неге?/
Жұмыстың құндылығы ... / неден?/ көрінеді;	/ нені?/ Сенімсіз пайымдайды, дәлелді, дәйекті емес;
Сөзсіз автордың еңбегі ...	басқа көзқарастарға сүйенеміз; басқа пікірге сүйенеміз;

2. Мәтінге қатысты пікір жазғанда, айтқанда қолданылатын етістіктер тізімі

Автордың іс әрекетін білдіретін жалпы сипаттағы етістіктер. Негізгі сұрақтарда санамалау үшін қолданылатын етістіктер:

автор	қарастырады талдайды ашады баяндайды тоқталады	сипаттайды атайды айтады көрсетеді хабарлайды т.б.
-------	--	--

3. Сараптамалық немесе зерттеу материалын көрсету үшін қолданылатын етістіктер:

автор	зерттейді жазады дәлелдейді анықтайды растайды	болжам жасайды санайды ойлайды ... деген ойын айтады; т.б.
-------	--	---

4. Нақты мәселелер мен сұрақтардың топтастырылуын, градациясын, анықтамасын беру үшін қолданылатын етістіктер тобы:

автор	... деген анықтама береді; сипаттайды; қалыптастырады; түсіндіреді	белгі, сипаттарын, қасиеттерін санамалайды, салыстырады, салғастырады; т.б.
-------	---	--

5. Бастапқы дерек көздегі қарастырылған сұрақтарды санамалау үшін қолданылатын етістікте тобы:

автор	қозғайды сүйенеді ескертеді	байқайды байқатады; т.б.
-------	-----------------------------------	-----------------------------

6. Бастапқы түпнұсқа авторы ерекше бөліп көрсеткен сөздер мен ойды жеткізу үшін қолданылатын етістіктер тобы:

автор	қайталайды арнайы тоқталады бірнеше рет оралады	назар аударады көңіл бөледі; т.б.
-------	---	--------------------------------------

7. Қорытындылау, түйіндеу үшін қолданылатын етістіктер тобы:

автор	қорытындыға келеді қорытынды жасайды қорытындылайды	жинақтайды түйіндейді; т.б.
-------	---	--------------------------------

8. Автордың цитаттарды, цифрларды, мысалдарды көрнекіліктерді пайдаланғанын көрсететін етістіктер:

автор	Мысалдар береді; /цифрлар/кестелер келтіреді; негіздейді, растайды; сүйенеді сілтеме жасайды	дәлелдейді салғастырады сәйкестендіреді қарама қарсы қояды цитаттар алады теңейді; т.б.
-------	--	--

9. Автор позициясын білдіретін етістіктер:

автор	келіседі қарсы болады, дауласады, жоққа шығарады	сынайды дәлелдер, дәйектер, аргументтер келтіреді ; т.б.
-------	---	--

Бағалау құрылымдарының тізімі

Автор мәтінін бағалау	Мақалада автор мәтініне пікірлер берілген. Жалпыға белгілі шындық бар; құнды мәлімет; айтылғандар маңызды жарияланбаған; / нені?/ дәлелдеулер бар; дұрыс бағыт байқалады; / ненің / маңыздылығы байқалады; / не?/ анық айқындалған; / не?/ дәлелденген; т.б.
Салғастырудың берілуі	Нені немен теңеу, салғастыру; немен санасу; неге көңіл аудару; ойға жетелейді; т.б.
Сенімділіктің берілуі	Сенімді; санасу, автордың көзқарасы бойынша; автор нені сенімді дәлелдейді; автор өз пікірін қорғайды; т.б.
Келісімнің берілуі	Қолдау, қорғау, таңдану, келісу, растау, жетістігін мойындау, осыған ұқсас пікірлерге сүйену; т.б.
Сынның, келіспеушіліктің берілуі	Кемшіліктерін көрсету; ұқыпсыздығын, нақты еместігін ескерту; кемшіліктерін ашу; сынау; қарсы болу; көзқарастары сәйкес келмеу; т.б. Автор / ненің?/ мазмұнын ашпайды; негізсіз айтады сыни қарайды; қорытындыларды фактісіз растайды; түсініксіз; пайдалы; ... жақсы болар еді; т.б.
Болжамның берілуі	Өз болжамын айту; / ... туралы болжам айту / болжамдау.

Бағалау сипаттағы анықтауыштардың тізімі

ғылыми, өзекті, маңызды, өткір, ауқымды, жеке, шешілмейтін;	мәселе
---	--------

өзекті, теориялық, практикалық, жалпы, нақты, маңызды, күрделі, даулы, заңды;	сұрақ
маңызды, басты, негізгі, ғылыми, шынайы;	мақсат
бірінші кезектегі, белгілінген, ерекше, түйінді, айқын;	міндет
жетекші, басты, шешуші, негізгі, маңыздырақ, дұрыс, қате, таңдаулы, келесі, көрсетілген;	бағыт
объективтік, эксперименталды, теориялық, практикалық, салыстырмалы, тәжірибелі, арнайы, ұзақ, тұрақты, жүйелі, тереңдетілген, қарқынды, терең, жан - жақты, тиянақты, ұқыпты;	Оқу
ғылыми, объективті, теориялық, жалпы, нақты, классикалық, жан – жақты, жүйелі, өзекті, бағалы, құнды, күрделі, байыпты, терең, тереңдетілген;	зерттеу
қарапайым, күрделі, дұрыс емес, сенімді, тиімді, тәжірибелі жолмен, жан – жақты байқаумен;	Жол (оқу жолы)
ғылыми, объективті, арнайы, дәл, тұрақты, маңызды, күрделі, қарапайым, тікелей, өткізілген;	байқау
ұқсас, тексеруге арналған, жаңа, маңызды, қызықты, керемет, сенімді, ерекше, табысты, ойластырылған, өткізілген;	эксперимент
ғылыми, объективті, нақты, жан – жақты, толық, салыстырмалы, дәл, терең;	талдау
шынайы, нақты, жалпыға белгілі, даусыз, сенімді;	факт
дәл, толық, маңызды, оперативтік, жеткілікті, жаңа, ағымдағы;	ақпарат
ғылыми, тәжірибелік, анықтамалық, статистикалық, тактикалық, жүйеленген пайдаланылған, - үлкен, бай, кең, әр түрлі, жеткілікті, сәйкес емес.	материал

Пайдаланған әдебиет:

1. Лариохина Н.М. Обучение грамматике научной речи и виды упражнений. М., 1989.
- 2.Троянская Е.С. Жанры и жанровые разновидности научного стиля // Обучение чтению научной литературы. В помощь преподавателю иностранных языков. – М.: Наука, 1989. С. 22 - 23.
3. Колесникова Н. И. От конспекта к диссертации: Учебное пособие по развитию навыков письменной речи. – М., 2002.
4. Бурдин К.С., Веселов В. Как оформить научную работу. – М., 1973. – с. 105.

Нұғыманова А.Қ.

*Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы
almagul.n1975@mail.ru*

ТІЛ ҮЙРЕТУ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Резюме. В этой статье будет обсуждаться вопрос о современных методах преподавания с информационными технологиями, из этого следует активное познание студентов. На уроках изучения языка будут связываться информационно-коммуникационные технологии с традиционными методами обучения, так же эффективность использования информационных технологий. Эти преимущества являются одними из методов развития

познавательных, творческих способностей студента. Обучение русских групп казахскому языку проводится через языковые и коммуникационные методы, организации самостоятельных работ студента. С помощью этих методов можно развивать навыки чтения, аудирования и устного доклада.

Summary. This article will discuss the problem of comprehensible methods of teaching with information technology, this is followed by active knowledge of student. In the lessons of language learning, information and communication technologies will be linked with traditional methods of teaching, as well as the effectiveness of using information technology. These advantages are one of the methods of developing the cognitive, creative abilities of the student. Training of Russian groups to the Kazakh is conducted through linguistic and communication skills, organization of independent work of the student. With the help of these skills you can develop the skill of reading, listening and speaking

Қоғамның жаңа деңгейге көтерілуі, оның қозғаушы күші болып отырған жастарға білім беру ісінде өткен тарихы тәжірибелерді ой елегінен өткізіп, жаңа заман талабына сай қолдану болып табылады. Сондай қажеттіліктердің бірі- ақпараттық технологиялар арқылы студенттердің танымдық белсенділіктерін көтеру. Бұл мәселенің нәтижелі жүзеге асуы студенттердің танымдық белсенділіктері бойынша толық білім сапасын және оны студенттердің жұмыс практикасында пайдалана білу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруды талап етеді. Сонымен қатар, ақпараттық технологияларда әртүрлі дидактикалық әдістерді пайдаланудың өзіндік бай тарихы, терең мазмұны, сан қилы ерекшеліктері бар. Студенттерге рухани, эстетикалық, эмоционалдық, интеллектуалдық тұрғыда әсер етіп, олардың тұлғалық және сапалық қасиеттерін дамытуда жаңа технологияны және белсенді әдістерді қолданудың заман талабы екені белгілі. Бұл мәселе Қазақстан республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде көрініс тапқан. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының бұл Заңында «Ұлттық және жаопыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» керектігі белгіленген. Сондықтан да, студенттердің танымдық белсенділіктерін ақпараттық технологиялар арқылы арттыру барысында жалпы орта білім беретін оқу орындарының оқу-тәрбие үрдісіне танымдық белсенділіктерді арттыруды ендіру ас қажет.

Ақпарат ұғымы (латын тілінен «information»- түсіндіру, мазмұндау) бұл мәлімен халықтың ауызша, жазбаша немесе басқа да әдістермен (шартты белгілер көмегімен, техникалық құралдар) «қоршаған орта туралы түсінік беру, ондағы үрдістің өтуі, адамның оны қабылдауы немесе арнайы құруы». Ақпарат ұғымы әрқашан хабарландыру ұғымымен байланысты, «өмірдің жай тіршіліктен айырмашылығын басынан аяғына дейін қабылдау үрдісін шаршамастан көрсетеді, қоршаған ортадан қабылдаған ақпаратты өңдеп және бағалайды».

Тіл үйрету сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі лексикалық және грамматикалық тақырыптарды таныстыруды (презентацияларды) әзірлеу, студенттердің білімін тест арқылы тексеру, аудио, бейнематериалдарды қолдану, Аудио, бейнематериалдарды қолдану үшін, ақпарат көзі ретінде ғаламтордың анықтамалық мүмкіндіктерін пайдалану, онлайн тәртібінде қашықтықтан оқыту сабақтарын өткізу кезінде байқалады. Ақпараттық коммуникациялық технология әдістерін дәстүрлі әдістермен ұштастыра жаңаша сабақ түрлерін өткізе бастағанымда өзім де, студенттерім де пәнге деген қызығушылықтың жаңа бір белесіне шыққандай болдық. Мультимедиялық тақтамен өткізілетін сабақтардың негізгі артықшылықтары - бұл студенттерге өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз-өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жетістігінен ләззат алуға мүмкіндік береді.

Экрандағы сөздердің қимыл-қозғалысын, түрлі-түсті графикалық бейнелер, аудиовизуалды көрнекіліктер, бейнеқатар, бейнефильм, диктордың дауысы – мұның барлығы тіл үйренушінің қызығушылығын тудырып, сабақтағы белсенділігін арттырады. Көрнекі ұсынылған материал орыс тілді студенттердің «тілін ағытып», қазақша қорқынышсыз сөйлеуіне түрткі болады. Біріншіден, электрондық оқулықтағы лексикалық тақырыптарды студенттер тыңдайды, қайталайды, тыңдап отырып өз бетінше диктант жазады, сөз тіркесін құрап, қатемен жұмыс түрлерін орындайды. Екіншіден, проблемалық сұрақтар қою, оның жауабын жеке өзі, соңынан жұппен, топта талқылау арқылы шешімін тапса, бұл олардың тілін ағытудың, қабілетін әрі шығармашылығын дамытудың, қабілетін әрі басты бір жолы болып табылады. Үшіншіден, оқытушы көрнелік жасап жатпайды. Студенттер өзі де көрнеліктерді ms power point MS POWER POINT бағдарламасының көмегімен презентация түрінде дайындап әкеліп, сол тақырып бойынша қорғайды. Әрине, мұндай тіл дамыту жұмыстарын дәстүрлі әдістермен де орындаймыз. Алайда мультимедиялық кабинетте өтетін сабақтағы студенттердің оқу сапасы да жоғары, сабаққа деген мотивациясы да жоғары болуы – қазіргі заман студентінің танымалдылық, шығармашылық қабілетін дамытудың тура жолының бірі- ақпараттық коммуникациялық технологиялар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оқытуда мультимедиа құралдарын қолдану дидактиканың негізгі қағидаларын кешенді түрде іске асыру үшін өте қолайлы.

Осы айтылғандарға орай қазіргі уақытта біздің университеттің оқытушыларына қазақ тілі сабақтарын мультимедиялық кабинетте оқыту мүмкіндіктері беріліп отырғандығын мақтанышпен атап өткім келеді. Сол сияқты университет Интернет жүйесіне қосылғандықтан, сабаққа қажетті материалдарды дайындау мүмкіндіктеріміз де едәуір артып отыр.

Орыс тілді топтарды қазақ тілін оқытуда студенттердің сөйлесім әрекетінің түрлері бойынша тілдік және коммуникативтік дағдылары мен біліктерін мультимедиялық бағдарламаны қолдану арқылы тиімді қалыптастырып, дамытуға болады. Сабақтың тілдік дағдылары жетілдіру кезеңінде студенттердің танымдық қызметтің олардың мультимедиялық бағдарламамен өзіндік жұмысы ретінде ұйымдастыру арқылы тыңдалымдық, айтылымдық, оқылымдық, жазылымдық дағдыларын жетілдіруге болады.

Қорыта айтқанда, әрбір ұстаз заманға сай кәсібін жетік меңгерген, өз ісінде жаңа технологияны пайдаланатын, іс-әрекетінде компьютерлік жүйенің ақпараттық мүмкіндіктерін қолдана алатын біліктілігі жоғары маман болуы керек.

Пайдаланған әдебиет:

1. Баймұхамедиев С.Қ. «Жаңа ақпараттық технология» Оқу құралы. Алматы. Қаз ҰТУ, 2003
2. Төлеубекова А.Т. «Ақпараттық қатынас технологияларды қолдану арқылы қазақ тілі»
3. Қадырғалиев Ж.Д. «Оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану» «Махамбет оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция мақалалары 2013ж.

Саратекова Қ.Қ

«Музыкалық колледж
дарынды балаларға арналған
музыкалық мектеп-интернат» кешені»
Қазақстан Республикасы, Павлодар

МУЗЫКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНІҢ КІРІКТІРІЛІП ОҚЫТЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. В этой статье описаны эффективные методы проведения урока и межпредметные связи. Рассматривается история межпредметных уроков и их виды.

Межпредметные связи были применены на практике в музыкальном колледже. Для улучшения знания большое значение в колледже имеет интегрированные уроки общеобразовательных и музыкальных предметов.

Преподаватель большое внимания уделяет на программу "Трехъязычия". С целью поддержки программы регулярно в колледже проводятся интегрированные уроки на русском, казахском и английском языках. В основном уроки проводятся на профессиональном русском, казахском и английском. На этих уроках студент, изучив определенную тему, свободно может рассказать свое мнение на трех языках. Я считаю, что такие уроки помогают им быть всесторонне развитыми.

Summary. This article describes effective methods of conducting a lesson and intersubject communications. The history of integrated lessons and their types are considered. Intersubject communications were applied in practice at the College of Music. To improve the knowledge in the college integrated lessons of general educational and musical subjects play significant role.

The teacher pays much attention to the "Trilingualism" program. For supporting program in the college often conducted are integrated lessons in Russian, Kazakh and English. Basically lessons are conducted in professional Russian, Kazakh and English. In these lessons students after studying particular topics will be able to assert their views without any difficulties. I believe that such lessons is a part of the successful comprehensive development.

Кіріктірілген сабақ пәнаралық байланысты жетілдіру мақсатына байланысты пайда болған. Мұндай сабақтарда бір тақырыпты түрлі пәндерден беретін мұғалімдер оқытады. Кіріктірілген сабақтың негізгі мақсаты - оқу материалдарын байланыстырып, сабақта оқушыларға терең білім беру, ойлау қабілетін дамыту. Оқу материалдарын бағдарламаларға сай пәндер бойынша біріктіріп беру оқушылардың жан-жақты тұтас, терең және берік білім алуына мүмкіндік жасайды. Сондықтан жыл сайын әрбір мұғалім пәндердегі ұқсас оқу материалдарын біріктіріп, яғни пән аралық байланыс принципін қолданып, интегралдық жоспар жасайды. Ондағы материалдарды дер кезінде сабаққа пайдаланып, тиімді етіп іске асырады.

Музыкалық колледждерде қазақ тілі басқа да жалпы білім беру пәндерімен де, мамандық, музыкалық-теориялық пәндермен де кіріктіріліп оқытылуы мүмкін. Сабақты бұл түрі студенттерге терең білім берге мүмкіндік береді.

Пәнаралық байланыс негізінде кіріктіре оқыту тарихына көз жүгіртсек. Бұл идея Я.А. Коменскийден басталады. Ұлы педагог: «Бір-бірімен байланысы бар заттар, сол байланысы көрсетіле отырып оқытылуы қажет», – деген болатын. Атақты педагог пәндердің арасындағы байланысты пайдаланып кіріктіре оқыту негізінде оқыту үдерісінің біртұтастығын қалыптастыруға қол жеткізуге болатынын айтты. Осы идеяға көптеген педагогтар қосылып, оны одан әрі дамытты. Кіріктіре оқыту идеяларын В.Я. Стахарин, Н.Ф. Бунаков, В.И. Водовозов, т.б. педагог ғалымдар жалғастырып, пәндерді кіріктіре оқыту әдістемелерін ұсынды. [1,4].

Этимологиялық мағынасы («интеграция» – лат. *integratio*) «қалпына келтіру», «толықтыруды» білдіретін бұл ұғым педагогикада бірнеше тұрғыдан қаралады:

✓ кіріктіру – оқытудың жүйелік принципіне сай жақсы ойластырылған, жіті қарастырылған педагогикалық үрдіс;

✓ кіріктіру – мазмұндық қайталауларды болдырмау; оқу үрдісінде бағдарламадағы пәндерді логикалық негізделген бірізділік принципіне қарай құрастыру және түрлі пәндерді оқытуда «шекаралық білімді» үйлестіру арқылы қол жеткізуге болады;

✓ кіріктірудің маңызы, кіріктірілетін пәннің оқу жоспарына сәйкес оқушылар сапалы білім ала отырып, өздерінің танымдық қабілеттерін дамытады, табиғаттың біртұтас ғылыми бейнесі жөнінде түсінік қалыптастырады, алған білімдерін болашақта тиімді пайдалануға, оны дамытуға қажетті білік-дағдыларды бойына сіңіреді.

Түрлі пәндерді кіріктіру материалдық дүние мен оны кешенді танып білу мүмкіндіктерінің жалпы әдіснамалық бірлігі принципіне негізделеді. Сондықтан да

жаратылыстану пәндерін, соның ішінде, биология мен химия пәндерін ақпараттандыру негізінде кіріктіре отырып оқыту табиғат, қоғам, болмысты, олардың өзара диалектикалық байланысын тұтас қабылдап, оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізеді.

Сөйтіп, пәнаралық байланыстардың әртүрлі нысандары болуы мүмкін. Теорияда мұндай байланыстардың нысандарын: 1) құрамына, 2) әсер ету бағытына және 3) байланыстарды түзетін элементтердің өзара әрекеттесу тәсіліне қарай ажыратады. Алғашқы нысан оқу материалының мазмұнымен, қалыптастырылатын білік-дағдылармен әрі ойлау операцияларымен, әдістерімен және ұйымдастырушылық нысандармен анықталатындықтан, мұнда а) мазмұндық, ә) операциялық, б) әдістемелік және в) ұйымдастырушылық пәнаралық байланыс типтерін анықтауға болады.

Екінші нысанда байланыс тараптарын шартты түрде латын А, В, С және D әріптерімен белгілер болсақ, онда бұл нысанның келесі типтерін былайша бейнелеуге болады:

1. Біржақты пәнаралық байланыс $(B \rightarrow A)$.

2. Екіжақты пәнаралық байланыс $\begin{pmatrix} B \rightarrow \\ A \\ C \rightarrow \end{pmatrix}$;

3. Көпжақты пәнаралық байланыс $\begin{pmatrix} B \rightarrow \\ C \rightarrow A \\ D \rightarrow \end{pmatrix}$.[2,1].

Музыкалық колледж қабырғасында «Жалпы білім беру пәндері» бөлімінде кіріктірілген сабақ үлгілері кеңінен қолданылып жүр. Музыкалық әдебиет, теориялық пәндердің қай-қайысын алмасақ та жалпы білім беру пәндерінің алатын маңызы зор. Тіл, әдебиет, физика, тарих, психология барлық музыкалық-теориялық пәндердің іргетасы деуге болады.

Өз тәжірибеміз туралы айтып кетсек, *қазақ тілі, орыс тілі және ағылшын тілдерінің кіріктіріліп өткізілуі кеңінен пайдаланылуда.*

Үш пәнді неліктен кіріктіріп оқытамыз? Себебі, Елбасы 2006 жылғы халыққа Жолдауында «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасын ұсынған болатын. «Тілдердің үш тұғырлығы дегеніміз ол- мемлекеттік тіл- қазақ тілі, ұлтаралық тіл- орыс тілі, ал ағылшын тілі- жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі»- деп көрсеткен болатын. Жалпы алғанда «Тілдердің үш тұғырлығы» тіл саясаты бағдарламасы күні кеше ғана айтылған дүние емес. Бұл тарихи қажеттілік. Әрбір адам өз туған халқының, өзі өмір сүретін елдің тілін білу қажеттігі – ертеден келе жатқан қағида. Алайда, жаһандану қалыптасқан осы қағидаға түзетулер енгізуде. Қазіргі кезде халықаралық қатынас тілін білу қажеттігі туындап отыр. Бұл біздің жастарымыз үшін аса қажет. Мемлекет басшысы: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Және оған қамқорлық та сондай дәрежеде болады» деп сендірді. [3.1]

«Тілдердің үш тұғырлығы» тіл саясаты бағдарламасы аясында кәсіби білім беретін оқу орындарында кәсіби қазақ тілі, кәсіби орыс тілі, кәсіби ағылшын тілі деген пәндер енгізілді. Пәндердің мақсаты: Еліміздің тізгінін ұстар бүгінгі жастарымыз әлемнің кез-келген жерінде кез-келген қызметіне жарайтындай бәсекеге қабілетті маман болуы үшін шет тілін меңгерудің маңызы зор. Ана тілі, мемлекеттік тіл, орыс тілінде еркін сөйлейтін түлек;

- бітірушінің көптілді коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілігі;
- көп мәдениетті, рухани-адамгершілік, ұлтаралық қатынастар мәдениетінің жоғары деңгейі;
- ұлттық және жалпықазақстандық, құндылықтарды қастерлейтін, тілдерді меңгеруге

тұрақты қызығу танытатын, отансүйгіштік және азаматтық сана-сезімдері дамыған тұлға;

- бітірушілер еңбек нарығында, өмірлік қызметте тілдік кедергілерге ұшырамайды.

Үш тілдің кіріктіріліп оқытылған сабақтан көріністер:

«Абайдың 170 жылдық мерейтойына арналған» шарада Қазақ тілі, қазақ әдебиеті, қазақ музыкалық әдебиеті, сахна шеберлігі, тіл мәдениеті, мамандық пәндері кіріктірілген. Осы ауқымды шараға оқушыны жан-жақты дайындайды. Қазақ тілі мен әдебиеті, орыс тілі мен әдебиеті пәндерінің оқытушысы оқылатын өлеңнің, айтылатын сөздердің тақырыбын, мән-мағынасын дайындаса, қазақ музыкалық әдебиет, мамандық пәндерінің оқытушылары орындалатын музыка мен орындаушының сапасына жауап береді. Сахна шеберлігі мен тіл мәдениеті пәндерінің ұстаздары сахнада жүріп-тұру, дикция мәселесіне назар аударады. Міне, жалпы білім беру пәндері мен кәсіптік пәндердің кіріктірілуі. Сәтті жүзеге асқан осындай шаралардан болашақта жан-жақты сапалы маман дайындаудың кепілі деп түсінемін.

Мысалы, «Кәсіби қазақ тілінде» оқушылар өз мамандығына қатысты тілдесім, сөйлесім, жазылым, айтылым дағдыларын қалыптастырады. Атап айтқанда, қажетті музыкалық терминдерді, репертуаларындағы әндердің сөзін терең түсінуге мүмкіндік алады. Ән салу бөлімі, музыкалық білім беру, Хор дирижерлеу бөлімдерінде хорда айтылып жүрген әндер мен жеке орындалатын әндердің тақырыбын, мазмұнын, идеясын, көркемдік ерекшелігін талдау әншінің әнді орындау кезінде оны терең түсініп, орындалу сапасының арттырады. Ал Қазақ әдебиеті сабағында ақын өлеңдерімен танысып, әндері арқылы ақын шығармашылығымен терең танысамыз. М. Шаханов: «Арыс жағасында», «Туған күн кешінде», «Жұбайлар жыры»; Т. Моладағалиев: «Әнім сен едің», «Куә бол», «Бақыт құшағында», «Құстар әні»; Қ.Мырзалиев: «Атамекен», «Өз елім»; Мұқағали Мақатаев: «Саржайлау», «Бақыт деген» т.б.

Тек қазақ әдебиеті, кәсіби қазақ тілі ғана емес, кәсіби орыс тілі, кәсіби ағылшын тілі пәндерінде де орыс, шетел, қазақ музыканттарының өмірі мен шығармашылығы жайлы, сонымен қатар кәсіптік терминдерді аударып, болашақта өз мамандығы бойынша қызметі барысында қолдануға дағдыланады. Атап айтқанда: Бетховен, Моцарт, И. С. Бах, П. И. Чайковский, Құрманғазы, Дина, Абай шығармашылығы үш тілде оқытылады. Кәсіби ағылшын тілінде студенттердің ағылшын тілінде орынап жүрген әндері де талқыланады. Атап айтқанда: Киплинг, Битлз тобының әндерінің дұрыс айтылуы, мазмұн-мағынасы талданады.

Корыта айтатын болсам, болашақта жалпы білім беру пәндері мен кәсіптік пәндерді кіріктіріп оқытуды дәстүрге айналдырсақ деймін. Одан оқушының да оқытушының да ұтатыны мол.

1. <http://myuniversity.ru>
<http://kk.convdocs.org/docs/index-7823.html?page=2>
<http://auil-zhanaligi.kz/>

СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

Резюме. Пути расширения применения родного языка – вопрос, который требует постоянного внимания. Культура речи, непрерывное обогащение словарного запаса личности, умение применять культурное и языковое наследие казахского народа – вот что должно требоваться от каждого, кто изучает казахский язык. Отсюда и вытекают вопросы методов и подходов развития культуры речи студентов, структуры этики слов, такие средства выражения мысли как диалоговая речь, монологическая речь и т.д., которые рассматриваются в данной статье.

Summary. Ways to expand the use of the native language - a question that requires constant attention. The culture of speech, the continuous enrichment of the vocabulary of the individual, the ability to apply the cultural and linguistic heritage of the Kazakh people - this is what should be required of everyone who studies the Kazakh language. Hence the questions of methods and approaches to the development of students' speech culture, the structure of the ethics of words, such means of expression as dialogue speech, monologue speech, etc., which are discussed in this article.

Ұтымды ой айту, құнды сөз арқылы ойындағысын жеткізу – ата-бабадан қалған игі дәстүр. «Шешендік – көп сөздікте емес, тапқырлықта» деп Ғабиден Мұстафин айтқандай, шешендік өнердің қыр-сырын жетік меңгеріп, саналы да ұтымды ойды тапқырлықпен ұштастыра білген жастарымыз - ел үмітін ақтар ертеңгі болашағымыз.

Бүгінгі заман талабы іскер, белсенді, қандай жағдайда да өздігінен жол таба білуге бейім адам тәрбиелеуді қажет етіп отырғандықтан, жалпы білім беретін жоғары оқу орнында әр студентті дара тұлға деп танып, оның шығармашылық қабілеттерін дамытуға қажетті алғышарт жасауға мән берілуі тиіс. Жоғары оқу орнын бітіруші жастар болашақта бағытын дұрыс белгілеп, саралай білу үшін оларға берілетін білім өзегінде, біріншіден, өзіндік пікір, көзқарас, дүниетаным мен сенім қалыптастыратын, екіншіден, қай ортаға болсын тез бейімделіп, жаңа ақпараттарды тез түсіну, қабылдау қабілетін, іскерлік қасиетін дамытатын компоненттер қатар қамтылғаны жөн. Тілдік мәдениеті жоғары, сөздік қоры мол адам ғана қай ортада да өзіне сенімді бола алады және айналадағылармен өзара тіл табыса білуге қабілетті. Ал, тіл табыса білу — еңбек нәтижелілігінің ең қажетті шарты.

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс. Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс. Әйтпесе, ол көздеген мақсатына жете алмайды. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді «сөзі мірдің оғындай екен» деп дәріптейді.

Қай адамның да ой-өрісі, білімі, мәдениеті мен рухани дүниесі қаншалықты екені оның жазуынан, сөйлеген сөзінен байқалады. Ана тілінің мол байлығын игерген, құдіретін түсінген, күшіне тағзым етіп, бас иген адам өзіне де, өзгеге де талап қоя алады, сөзді қалай болса солай қолдануға жол бермейді. «Ана тілін жақсы білу - әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт», - деп тұжырымдайды М. Балақаев[1, 276.]

Сөйлеу әдебі (ағыл. *speech etiquette*) – тіл практикасының ұлттық, өзіндік ерекшеліктерге ие қағидалары; бұл ережелер әңгімелесушімен «сыпайы, биязы» байланыс

жасауға (байланысты орнату, оны қолдап отыру, байланысты тоқтату) қалыпты нысандар мен тілдік бірліктер жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Сөйлеу әдебінің жағдаяттары ретінде назар аудару және амандасу, танысу, шақыру, өтініш, кеңес беру, ұсыныс жасау, келісу, қарсы болу, кешірім сұрау, көңіл айту, қошемет сөз айту, құттықтау, қоштасу т.б. түрлері жатады.

Адамдар арасындағы қарым-қатынаста сыпайылық, кішіпейілділік пен адамгершілік қасиеттер тіл арқылы көрініс табады. Сөйлеуші жақтың тыңдаушыға деген құрмет-қадірінің қаншалықты дәрежеде екені де сөз жұмсалым арқылы білінеді. Тіл барлық заттар мен құбылыстарды, т.б. таным белгілерді ұғынуға көмектеседі. Адамның рухы мен ішкі эмоциясын, сондай-ақ, адамдық қарым-қатынастан туған адами **сыпайылықты** да айқын көрсетеді.

Сыпайылық (ағыл. *Politeness*) – әңгімеге қатысушылардың тілдік практикасының көрінісі; бір-біріне құрмет көрсетудің әдістері; мыс., Сен-Сіз есімдіктерін, әңгімеге қатысушының лауазымын, атағын (мыс., *доктор, профессор*), қазіргі кезде сөйлеу этикетінің (әдебінің) мәдениетін көрсететін ханым, мырза сөздерін, әңгімеге қатысушының өз ісіне, кәсібіне қосқан үлесін көрсететін шынайы қошемет сөздер мен сөз тіркестерін әңгіме барысында қосып отыру сыпайылықтың белгісі болып саналады. Шынында, сөйлей білу адамның өзін-өзі көрсету, ой-пікірін жеткізу қабілетін көрсетеді, ал бұл қоғамда қалыптасуға, өз орнын табуға және алдына қойған мақсаттарына жету үшін өте маңызды.

Алайда, бір өкініштісі, сөйлеу әдебі қарым-қатынаста, қоғамдық орындарда сақтала бермейді. Қазіргі жастар осыны түсінбейді немесе дұрыс мән бермейді. Мән-мағынасыз, құлаққа түрпідей тиетін кейбір сөздер жастар тез үйір болатын жаргондарға айналып кететіні қынжылтады. Сонымен қатар, жастардың тілінде ешбір қажетсіз қыстырма сөздер (*жаңағы, сөйтін, ал, иә, қалай, нетін, не қылып, анау, не, әлгі т.б.*) көп кездесетіні жасырын емес.

Жазушы Ә. Әбішев бұл туралы былай дейді: «Жастар ізденбейді, ағаларын оқымайды, олар қазақ әдебиетін оқымайды... Жастар сөйлемді әдейі бұзып жазады, олар ерекшеліктің белгісі түсініксіз жазу деп ойлайды... Тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де әсері бар".

Сондықтан бірінші мәселе - сөйлеу әдебін қалыптастыратын сөйлеу сапаларын әрдайым ескеру қажет. Сөйлеу сапаларына кіретіндер: сөйлеу тілінің **мінсіздігі, тазалығы, байлығы, дәлдігі, қисындылығы, мәнерлілігі, бейнелілігі, әсерлілігі, орындылығы, түсініктілігі.**

Студенттер үшін теорияларды қабылдаудан гөрі, өз тәжірибесіне сүйене отырып ой түйіндеулерін жасау, жеке ой қорытындыларын жүйелеу қызықты да маңызды болады. Өйткені, олар қандай жағдаятта да өз бетімен жол табуға құштар. Сондықтан да шешендікке баулу, ана тілін сүйеге, құрметтеуге үйрету теория түрінде емес, әртүрлі коммуникативтік ситуацияда қолданылатын тұрақты сөз орамдары, мақал-мәтелдер, мәтіндік клишелермен қатар интерактивті әдістер де /дебат, пікірталас, диалог, т.б./ студенттердің сөйлеу мәдениетін дамытатыны сөзсіз.

Ауызша сөйлеудің мынандай екі түрі бар:

1. Диалогтік сөйлеу.
2. Монологтік сөйлеу.

Диалогтік сөйлеу – екі немесе бірнеше адамның тілдесуі. Диалогтік сөйлеуде студенттер өз ойын тез жинақтап, екінші бір адамдармен пікір алмасып, ой қорыту жылдамдығын арттыруға үйренеді. Бір-біріне сұрақ қоя білуге төселеді. Ситуацияға байланысты сұрақ-жауап туындап отырады, олар студенттің сұрағына жауап қату, құптау, мойындау, мойындамау, назарға алу, тындамау сияқты кезеңдерге бөлініп кетеді. Сол арқылы адамның білімі, ой-өрісі оның жауабынан ғана емес, қай нәрсеге сұрақты қалай қоя білуіне де байланысты танылатынын пайымдайды. Адамның белгілі бір нәрсеге, мәселе жөнінде сұрақ қоя алуы – ойлаудың алғашқы баспалдағы, сұрақ қоя білу - сол мәселені шешудің «кілті». Диалогтік сөйлеудің тағы бір артықшылығы - оған бүкіл топ студенттері

куә болғандықтан, студент өзінің әр сөзіне жауапкершілікпен қарауға тырысады, қандай мәселе төңірегінде болмасын, бұл жарыс оның есінде ерекше сақталады.

«Кез келген коммуникативтік ситуацияда сөйлеуші өзінің өмірлік тәжірибесін, өмір туралы білімі мен біліктілігін көрсете алады. Сөйлеу ситуацияларының ықпалынан сөйлеушінің сөздік қоры ғана анықталып қоймайды, грамматикалық, лексикалық, яғни, тілдік нормаға тән білімділік қасиеттері де айқындалады», - дейді тілші-ғалым Д. Әлкебаева өзінің еңбегінде [2, 52б.]

Диалог сөздің өрбуіне, нәтижелі болуына кері әсерін тигізетін нәрсе – орынсыз ескерту жасау, сөзді орынсыз бұзу, орынсыз сұрақ қою, орынсыз көп сөйлеу, айтылғанды орынсыз қайталау, т.б. Сөйлеушінің тілді білу деңгейі тым төмен болған жағдайда тілдік қатынас сәтсіздікке ұшырауы мүмкін. Қайсыбір сөйлеушінің тыңдаушы біле бермейтін арнаулы терминдерді орынсыз қолдануы, сондай-ақ шеттілдік сөздерді орынсыз жұмсауы диалогтың сәтті өтуіне кедергі жасайды.

Монологтік сөйлеу – бір адамның сөйлеуі. Оның әңгіме, баяндама, лекция және басқа түрлері де кездеседі. Мұнда сөйлеуші - бір адам, тыңдаушы – көпшілік. Жұрт алдында мәнерсіз сөйлеу – ол қаншама мазмұнды ойға толы болса да - әсерсіз, жансыз болып шығады. **Жұрт алдында сөйлеу:**

- баяндамашы, лекторлар;
- түрлі орындарда айтылар тілек, мадақ;
- құттықтау, көңіл айту, көңіл аулауға қатысты сөздерден тұрады.

Жұрт алдында сөйлеу кезінде ең бастысы – тіл заңдылықтарын сақтау мен сөйлеу техникасын меңгеру. Сөйлеуші айтар ойын, сезімін, көзқарасын дауыс ырғағы, дауыс күші, ым-ишара, қимыл-қозғалысы арқылы да жеткізеді. Сөйлеуші сөзінің тыңдаушы көңіліне қонуы таңдап алған сөздерін дұрыс қолдану, әрі оларды дұрыс байланыстырумен бірге, сөзді құлақпен естіп, қимылын көзбен көруінің де ықпалды екенінде. Сөйлеушінің ым-ишара, қимыл-қозғалысының екі жақты қызметі бар. Бұлар ойды дәл, нақты жеткізудің көмекші құралы болса, екіншіден, орынсыз, артық, жөнсіз қолданылса, тыңдаушыларына кері әсер етеді. Қандай жағдайда болсын ым-ишара, сезім, қимыл-қозғалыстың көмекші құрал екенін ескеріп, айтылатын тақырып, ой, мазмұнын ашатындай болуына назар аударылуы керек.

Қорыта келгенде, жұрт алдында сөйлеуде дауыс ырғағына, интонациясына, дауысты сан түрлі құбылтуға; сөйлемнің эмоционалды бояуына; сөйлеу темпіне; дауыс күшіне; сөздерді орфоэпия нормасына сай қоюға; қимыл-қозғалыс, ым-ишараны орнымен қоя білуге назар аударылуы керек.

Иә, сөйлей білу – ойдың мазмұнын ғана баяндап қоймай, нәзік сырларын сол қалпында жеткізіп, тыңдаушының ойынан шығу. Дұрыс сөйлей білген адам өз ойын, айтқанын тыңдаушыға толық түсіндіре біледі. Адамдар оны ауызша диалогтік, ауызша монологтық және жазбаша сөйлеуде әртүрлі жолдармен жүзеге асыра алады.

Қорыта айтқанда, тіл қолданушылардың сөйлеу мәдениеті жоғары болғанда ғана тіл ұлттық тіл, мемлекеттік тіл қызметін атқара алады. Сондықтан сөйлеу мәдениетіне байланысты өтілетін практикалық сабақтарда ауызша сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне көп көңіл бөлініп, қателерді тіл фактілері негізінде талдап, сырын ашып көрсетудің маңызы зор.

Пайдаланған әдебиет:

1. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері / М. Балақаев.- Алматы: Қазақстан, 1965.-186 б.
2. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. - Алматы, 2011 ж. - 52б.

IV СЕКЦИЯ МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

Ақымбек С.Ш.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Мүтәнұлы Е.

Қазақ тіл-әдебиеті мамандығының

2-курс магистранты

Орталық Ұлттар университеті (ҚХР, Пекин)

akimbek_sezd@mail.ru

ПРОЗАДАҒЫ АҚ ӨЛЕҢНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ (аудиторлық талдау)

Резюме. Белый стих – это форма нерифмованного стиха. Обратимся к примеру, из творчества М.Аэзова, О.Бокеева, Ж.Аймауытова, М.Дулатова, в котором использование белого стиха мотивировано смыслом стихотворения.

Эффект, производимый белым стихом, действителен только в тот период и только тогда ощутим читателем, когда подавляющее большинство поэтов зарифмовывают строки, а читающая публика начинает видеть в рифме чуть ли не главный признак стихотворной речи. Некоторые теоретики литературы трактуют указанное понятие слишком широко, практически отождествляя белый стих с любым нерифмованным стихотворным текстом.

Как было указано, белый стих преимущественно используется в силлабо-тонике. Он невозможен в такой разновидности тоники, как акцентный стих, по сути являющийся рифмованным верлибром. А вот в дольнике и тактовике – возможен, но подобные тонические образцы встречаются крайне редко, да и создаются, по-видимому, ради эксперимента.

Summary. Blank verse is a form of unrhymed verse. Refer to the example from the work of M. Auezov, O. Bokeev, Zh. Aimauytov, M. Dulatov, in which the white of the verse is motivated by the meaning of the poem. The effect of blank verse, is effective only in that period and only then is felt by the reader when the vast majority of poets rhyme lines, and the reading public begins to see in the rhyme is almost the main feature of poetic speech. Some theorists of literature to interpret this concept too widely, almost identifying with any blank verse unrhymed poetic text. As indicated, the blank verse is mainly used in syllabic-tonic. It is impossible in such a variety of tonics, as accentual verse, which is essentially rhymed vers Libre. But Dolnik and tectonica is possible, but such tonic specimens are extremely rare, and are created, apparently, for the sake of experiment.

Әдебиетіндегі прозалық шығармаларда оқырманды жетектеп, жазушының шеберлігін арттыру үшін ақ өлеңнің алар орны ерекше. Прозалық шығармаларында ақ өлең үлгілерін шебер пайдалана білген жазушыларымыз некен-саяқ. Дегенмен қаламы ұшты, ойы ұшқыр М.Әуезов, О.Бөкеев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов сынды бәйгеден оза шапқан қаламгерлеріміз ақ өлеңнің көркемдігімен прозалық шығармаларын безендіре білді.

«Әдебиеттану терминдер сөздігінде» Зәки Ахметов: «Қазақ сөз өнерінде шешендік тақпақтаудың ұйқасқа емес, ырғаққа негізделген кейбір үлгілері ұшырасқанымен, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Т. Ахтанов пьесаларында ақ өлең өлшемі қолданылғанымен, ақ өлең - үйлесуге аса икемді, ұйқасқа мол төл поэзиямыздың табиғатына сіңісе алмаған тұр», - дейді [1, 25].

Бір кездері осылайша түрлі пікір айтылып жүргенімен, Ж. Аймауытұлы ақталған күннен бастап, сыншылар оның шығармасының ең негізгі табысы лиризм екенін айта бастады. Әдебиеттанушылар әсіресе «Ақбілек» романын ерекше эсерлі жазылған шығарма деп таныды. Қаламгер туындысында ұшырасатын лиризм прозаның өлеңді экспансиялауына

кереметтей мүмкіндік жасаған. Өнер мен өмірді өзінің «мені» арқылы бейнелеп, қайталанбас лирикалық табысқа жетеді. Ал әсемдікке ұмтылысы ақ өлеңді тудыруына себепші болады. Мысалы: «Ала ат мінген терең шаттың дәл аузына аттанғанда алақ-жалақ қаранды да, тоқтады. Тар ауызда тас тасалап, сұр шекпенді, бесатарлы біреу жатыр бас бағып. Әлгі шекпен ала аттыны көре сала, ақ орамал көтерді, ала ат мінген оны көріп ақ тымағын көтерді. Сөйтті дағы ала ат мінген қапсағаймен ат жетелеп, асып кетті әрі қарай» [2,73].

Жазушы үзіндіні қара сөз үлгісі ретінде (ұйқассыз, буын саны жүйеленбеген) көрсеткенімен, екпінді ырғаққа құрылуы арқылы ақ өлең қолданысы байқалып тұр. Ал, «ырғақ - өлең жазудың негізгі құралы, ақындық өнердің басты шарты» екенін З.Ахметов баса айтады [3]. Ақ өлеңнің бойындағы ырғақтың пайда болу заңдылықтарын көрсету үшін қара сөзді ақ өлең түріне келтірсек:

*Ала ат мінген терең шаттың дәл аузына аттанғанда
алақ-жалақ қаранды да, тоқтады.*

*Тар ауызда тас тасалап,
сұр шекпенді, бесатарлы біреу жатыр бас бағып.
Әлгі шекпен ала аттыны көре сала, ақ орамал көтерді,
ала ат мінген оны көріп ақ тымағын көтерді.*

*Сөйтті дағы ала ат мінген қапсағаймен ат жетелеп,
асып кетті әрі қарай.*

Ақ өлеңнің ырғаққа негізделуі – дыбыстық, интонациялық, орфоэпиялық заңдылықтарға негізделгендігінің белгісі. Демек аталған мәселені толық ашып, ақ өлеңдерді айтылым табиғатына жуықтап транскрипциялау үшін соңғы кезде қазақ тіл білімінде тұрақтала бастаған арнайы шартты белгілерді пайдалануды ұсынамыз:

Оқылуы:

Ал^ˆ ат^ˆмінген// тереңш^ˆаттың//дәлаузын^ˆ аттанғанда/
алақжалақ/ қарандыда, //тоқтады.//
Тарауызда /тастасалап,//
сұршекпенді, // бесатарлы// біреужатырбасбағып.///
Әлгішекпен //ал^ˆ аттының^ˆөресала,//
ақорамалгөтерді, //
ал^ˆ ат^ˆмінген //онүгөрүп //
ақтымағынгөтерді.///
Сөйттүдағу// ал^ˆ ат^ˆмінген// қапсағайменатжетелеп,//
асыпгетті// әр^ˆғарай.///

Ақ өлеңді өрнектеу нәтижесінде өлеңнің интонациясы көтеріңкі-бәсең болып, поэзиялық өлең үлгілерінің интонациялық құрылымына сәйкестеніп келгені байқалады. Сонымен қатар, тармақ соңындағы (не буын ішіндегі) сөздер дыбыс арқылы байланысып, үн байлығын тудырады. Мысалы:

*Тарауызда /тастасалап//;
Сұршекпенді, // бесатарлы// біреужатырбасбағып.///*

Поэтикалық шығармада дауысты және дауыссыз дыбыстардың белгілі бір рет, тәртіппен тізіліп келуі ондағы ырғақтың сақталуына арқау болып, сөз әуезділігін, сөйлеу әуезділігін, жалпы өлең үйлесімділігін алып келеді. Сол секілді бір дауысты не дауыссыз

дыбыстардың тармақ ішіндегі сөздердің басында бірнеше мәрте қайталануы ақ өлеңнің әуезін күшейтеді:

- 1) Ал [^]атмінген// тереңшаттын //дәлаузын[^]аттанғанда/
- 2) Тарауызда /гастасалап, //
- 3) сұршекпенді, // бесатарлы // біреужатырбасбағып. //
- 4) Өлгішекпен //ал[^]аттыныңгөресала, //
- 5) ал[^]атмінген //онүгөрүп //.

Поэзияда тармақ соңындағы сөздердің бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке болып үйлесуінен ырғақ пайда болады. Бұл заңдылық ақ өлең жүйесінде де орындалып, өзіндік ырғақ негізін салады:

Жуан болып келуі:

Ал[^] атмінген// тереңшаттын //дәлаузын[^]аттанғанда/
алақжалақ/ қарандыда, //тоқтады. //

Тарауызда /гастасалап, //

сұршекпенді, // бесатарлы // біреужатырбасбағып. //

Жіңішке болып келуі:

Өлгішекпен //ал[^] аттыныңгөресала, //

ақорамалгөгердү, //

ал[^] атмінген //онүгөрүп//

ақтымағыңгөгердү. //

Сөйттүдағы// ал[^] атмінген// қапсағайменатжетелеп, //

асыбгетті// әр^ігарай. //

Үзіндіде «сала», «гарай» деген сөздер тармақ соңындағы сөздердің бірыңғай жіңішке болып үйлесуіне бағынбай тұр. Өйткені аталмыш сөздер көмекші сөздер, яғни олар үндестік заңына бағынышты емес.

Қарастырып отырған ақ өлең үлгісінде бірыңғай мүшелердің қатарлас келуі – қара сөзге тән қасиет. Бірыңғай мүшелердің теңіз толқынындай тулап келетін интонациялық құрылымы ақ өлеңнің әуенін көтеріп тұр. Сонымен қоса, ұйқас соңының *-ып*, *-іп*, *-п* қосымшаларымен аяқталуы ақ өлеңдегі поэзиялық ырғақтың көрінісі. Мысалы:

Сұршекпенді, // бесатарлы // біреужатырбасбағып. //

Ақ өлеңдегі ырғақтың пайда болуының негізгі себептері де осында. Қазақ тіліндегі өлең ұйқас буын санының бірдей келтірілуімен орындалады десек, ақ өлең бойындағы ырғақтың да пайда болуына буын үйлесімділігінің маңызы зор. Ал буынды қай тілде болмасын дауысты дыбыстар құрайды. Сондықтан дауысты дыбыстар өлең сөзге бейне бір

жан бітірерліктей әуезділік, әрі келісімді, әрі ширақ ырғақ дарытады. Сөздің сынғырлаған үнділігі мен әуенділігі, әсерлілігі мен көркі неғұрлым мол көрінуіне мүмкіндік береді.

Ақ өлеңде дауысты және дауыссыз дыбыстардың белгілі бір рет, тәртіппен тізіліп келуі, ондағы ырғақтың сақталуына арқау болып, сөз әуезділігін, оқу әуезділігін, жалпы өлең үйлесімділігін тудырады. Байқағанымыздай, Жүсіпбек Аймауытұлы шығармаларынан осындай ерекшеліктер молынан ұшырасады. Жазушының «Ақбілек» шығармасынан нақты мысалдар негізінде шешуге күш салып көруге болады. Әрине, ол үшін шығарманың жазылым нұсқасы мен айтылым нұсқасын жарыстыра бергенді дұрыс санаймыз.

Жазылымы:

*«Марқакөлдің жиегінде Мамырбайдың Ақбілегі, жас Балташтың сүйген жары
Іскендірін құшып, сүйіп, бала болып, ана болып, көп әйелден дана болып кеудесіне бағы
сыймай, кемерінен аса шытылдайды» [2, 64].*

Қара сөз, яғни сыртқы көрінісі проза болса да, бойында нағыз интонациялық компоненттер көрінеді. Үзіндіде баяу да, екпінді де қарқын, кідіріс те, ырғақта, орфоэпиялық ерекшеліктерде анық көрініс тапқан.

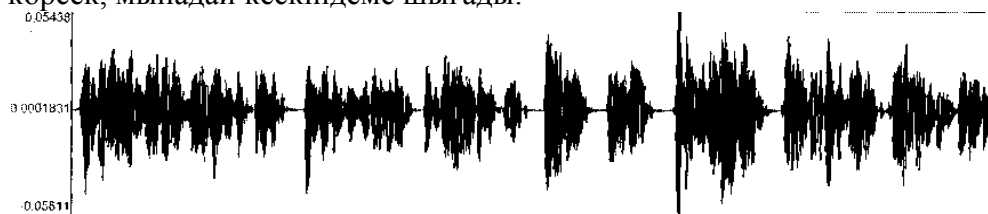
Өлеңге тән басты ерекшелік бунақтардың өзара бір ырғаққа еніп, дауысты және дауыссыз дыбыстардың ерекше кешендері арқылы бұлжымайтын тұтастықты құрауында. Олай болмаған жағдайда өлеңнің айтылу ағымында ақаулық байқалып, өлеңге тән бунақ, тармақ, шумақтың тігісі сөгіледі. Өлең – бірінші кезекте ауызша айтылатын жыр моншақтары. Ондағы дыбыстық үйлесім тыңдаушысына жол тауып, бунақтар мен тармақтар арқылы қиюласып берілгенде ғана ерекше әуез өлеңнің мазмұнына ерекше мән үстейтін болады. Өлең жолдарын тілдің табиғатына сай ағымында өрнектеу айтылым қағидалары арқылы іске асады. Өлең жолдарының басты ерекшелігі сол – үндестік бунақ деңгейін қамтиды. Әсіресе, ақ өлең өлшемдерінде аз кездесетін, буын санының бірдейлілігі өлеңге әсерлілік сыйлайды. Буын сандарының жазба тілде артып кетуі көп жағдайда сөз ағымында дауысты дыбыстардың жылысу, көмескіленуі арқылы реттеліп отырады. Ал егер жоғарыдағы көркем шығармадан үзіндіні аталған шатты белгілерді пайдалану арқылы осы мәселелерді поэзияға айналдыратын болсақ, түрлі қасиеттерге куә боламыз.

Айтылымы:

→ →
Марқакөлдің жиегінде/ Мамырбайдың Ақбілегі, //
→ →
Жас Балташтың/ сүйген жары //
→ →
Іскендірін/ құшып сүйіп, /
→ →
бала болып, / ана болып, /
→ →
көп әйелден дана болып /
→ →
кеудесіне бағы сыймай, /
→ →
кемерінен аса / шытылдайды. //

Әуезділікке құралған қара сөзді өлең жолдарына, яғни тармақтарға бөліп тастасақ - ақ өлең өлшемі. Мұндай буын саны әр түрлі өлеңді тыңдарманына «айналасын жұмырлап» әуезді жеткізуде интонацияның да алар орны айрықша. Аталған өрнектер арқылы тыңдарманды ой жетегіне сүйреп қана қоймай, ырғақ әуені арқылы ерекше күйге бөленеді. Тармақ ішіндегі буындардың екпінмен айтылуы уытын арттырып тұр. Тармақтың ақ өлеңдегі әуездің артуына тигізер үлесі - «к» дыбысымен басталуы. Сөз басындағы дауыссыз дыбыстың қайталануына ілесіп отыратын әртүрлі дауысты дыбыстардың келіп отыруынан дыбыс әуені түрленеді.

Ақ өлеңнің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріне қарай оның тоналды кескінінің формасы әртүрлі болуы мүмкін. Лебіздің аяқталғанын білдіретін тиянақты әуен, аяқталмағанды білдіретін тиянақсыз әуенмен беріледі. Өлең жолдарының әуенін анықтауда негізгі тон жиілігінің өзгеруімен қатар оның биіктігінің қай жерде орналасқанының да мәні зор. Қазақ тілінде аяқталмағанды білдіретін көтеріңкі әуеннің деңгейі сұраулы сөйлемдердің кейбір түрлерінің, құрмалас сөйлемнің бірінші компонентінің және сыпай бұйрықты сөйлемдердің соңына қарай орналасады. Ал аяқталғанды білдіретін бәсең әуеннің шарықтау деңгейі бұйрықты, лепті, сұраулы сөйлемдердің кейбір түрлерінің басына таман орналасады. Осындай аталған шарттарды тәжірибе жүзінде көріп, аңғару үшін ақ өлең үзіндісін Praat-қа салып көрсек, мынадай кескіндеме шығады:

Бұл кескіннен біз ақ өлең интонациясының алғашқы ырғақтық топта бірқалыпты әуенмен басталып, сәл көтеріліп, сосын төмендегенін көріп отырмыз. Ақ өлеңдегі қарқындылық «балаболұп,/ анаболұп, көбәйелденданаболұп, / кеудәсүнөбағысыймай» деген сөздерде баяулап, соңғы ақ өлең тармағында жылдамдаған. Ақ өлеңнің жоғарыда аталған дыбыстық үйлесімділіктерінің дәлелі – кескіндеменің стандарттылығының көрінісі.

Жазушының барлық прозалық шығармасында ұшырасатын көптеген қайталау, ырғақ, ұйқас оқыған кісінің назарын еріксіз аудартады. Бұл армен буындық үйлесім де шығарма ырғағын әуенге бөлеп тұрады. Осылардың барлығының жиынтығы шығарма мәтінін ерекшелендіріп өлеңге ұқсатып жібереді. Бұл төңіректе ғалым Серік Қирабаев: «Ақ өлең шығарманың тілі Жүсіпбектің шешен, тіл өнеріне қанық халықтың ырғақты, ұйқасты сөз мәнерін көргім прозаға кіргізуге жасаған зор талабы. Оны бұл драмаға да мол пайдаланған. Ал керісінше, өлеңнің өзін Жүсіпбек ырғақты прозаға лайықтап, ауызша сөйлеу мәнеріне жақындатып, еркін ұйқасқа құрады. Жүсіпбектің ырғақты прозасы – шешендік өнер кең дамыған халық әдебиетінің үлгісін жаңа жанрларда жаңаша пайдалануға жасалған үлкен бастама» – деп жазады [4].

Прозадағы ақ өлеңдердің сезімділігі мен тереңдігін, құпиялылығы мен сиқырлылығын арттыратын факторлардың бірі олардың берілу формасы, яғни синтаксистік және стилистикалық ерекшелігі. Мұндай прозалық мәтіндерде атаулы сөйлемдер жиі кездесіп, сөйлемдер бітпей, қысқа қайырылады немесе толымсыз құрылады. Сондай-ақ ой тіке берілмей, оның орнына көп нүкте, сұрау белгісі сияқты тыныс белгілері жиі қолданылып, ой ағыны ашық емес, емеурінмен жеткізіледі.

Прозадағы ақ өлеңдердің болашағы қандай, неге кең жайылмай отыр деген сауал туатыны сөзсіз. Кең жайылмай отырғанына бұл өлеңдегі ойдың берілу формасының, шағын шығарманың композициялық құрылысының аса күрделілігін алға тартамыз. Ол бірегей талант иелерінің шеберлігі жетер поэзияның аса талғампаз түрі деп айтуға болады. Дәстүрлі поэзияда ой мен сезім ашық, яғни тікелей де, жанама, яғни жұмбақтап та білдіруге оңтайлы болса, прозалық өлеңдерде ой жұмбақтап, метафорамен берілуі тиіс. Ойлануға жетектейтін ойдың ашық, тікелей айтылмауы прозалық өлеңге тән көркемдік-стильдік ерекшеліктердің бірі.

Түптеп келгенде ақ өлеңнің тілдік табиғатын бұдан да әрі тілдік тұрғыдан зерттеудің әдістемесін жетілдіру бүгінгі күннің талап деңгейінен түспейтіні анық.

Пайдаланған әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. –Алматы: Ана тілі, 1996. - 315 бет.
2. Аймауытов Ж. Ақбілек. –Алматы: Атамұра, 2003. - 265 бет.

3. Ахметов З.А. Казахское стихосложение. (Проблемы развития стиха в дореволюционной и современной поэзии). Алма-Ата, 1964.
4. Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы: Ана тілі, 1993ж

Анесова Ү.Ғ.
ал-Фараби атындағы ҚазНУ PhD
Нажикенова Г.Б.
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті
педагогика магистрі

СЕМИОТИКА: ТАҢБА МЕН СИМВОЛДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Кілт сөздер: семиотика, символ, таңба, семантикалық үшбұрыш, идея, мағына.

Резюме. Наука семиотики является частью человеческой жизни, которая сопровождает нас во всех сферах жизненной деятельности: в языке, художественной литературе, в естествознании, технике и искусстве, медицине и др. И везде есть неотъемлемая часть семиотики и это – знак. Как бы не определялась система знаков – в социуме или природе – в любом случае это является объектом исследования семиотики. Семиотика различает разные виды знаков. Она рассматривает знаки и символы, которые в свою очередь, разными способами влияют на наше восприятие мира, направляют и моделируют наш образ мышления и нашу жизнь в целом. В данной статье мы рассматриваем эти два элемента семиотики в целях определения различия между ними.

Ключевые слова: семиотика, символ, знак, семантический треугольник, идея, значение.

Summary. The science of semiotics is considered as the part of human life which accompanies us in all spheres of vital activity: in language, art literature, in natural sciences, in technical sphere and art, medicine, etc. And everywhere there is integral part of semiotics and it is a sign. As if the system of signs – in society or nature – anyway it is a semiotics research object. The semiotics distinguishes different types of signs. It considers signs and symbols which in turn, in different ways influence on our perception of the world, direct and model our image thinking and our life in general. In this article we consider these two elements of semiotics for definition of distinction between them.

Key words: semiotics, symbol, sign, semantic triangle, idea, meaning.

Тіл мәдениетіндегі адам бейнесіне тоқталу алдында, кейбір ғылыми көзқарастарды айта кету орынды деп санаймыз. Адам атаулы үш деңгейлі тіршілік кеңістігінде өмір сүреді, бірақ дүниені мидың сол және оң жақтарының бинарлы қызметі арқылы таниды. Бұл адамзаттың әлемді қабылдауының және оның сөз түрінде көрініс табуының ерекшеліктерін көрсетеді.

«Троичность мира можно представить символом семантического треугольника с попарной связью *вещи, идеи и слова*, а бинарность мышления определяет предпочтение *образа* или *понятия* (художник или ученый) и в лучшем случае совмещение их в образном понятии, т.е. в *символе* (искусный художник или искусственный ученый). Так каждый отдельный человек реагирует на давление мира средствами, особенно развитыми у него лично: наличным составом всех трех, возможных в природе, содержательных форм *концепта*» [1, 41].

Аталған зат, идея және сөздің үштік бірлігі мен бинарлы ойлаудағы образ бен түсінік адамның санасында түрлі концептік формалардың қалыптасуында өз қызметтерін атқарып отырады. Ал бұлардың барлығы бізді қоршаған таңбалар әлемінің біздің санамызда кодталу үдерісінің нәтижесі деп білеміз. Адам таңбалар жүйесінің ортасында өмір сүріп, өзінің

концептуалды әлем бейнесін құрады және ол әрі жеке (индивидуалды), әрі жалпылама, халықтық немесе ұлттық сипат алып кетеді.

Ал халықтық деңгей бөлек болады. Халық дегеніміз – дүниені тануға мүмкіндік беретін адамдардың жиынтығы, тобы, ал әлем – идеялардың, заттар мен сөздердің бөлінбейтін бірлігінің жиынтығы және де әр халық өзінің образдарын, ұғымдары мен символдарын жинақтап, кейін мәдениетті құрайтын ұлттық форма жасайды.

Қазіргі таңда халықтардың мәдениеті мен әлемін өзін жеке қарайтын болсақ, олардың өзгелерден енген құбылыстарды қабылдамағандары бар, тазалығы бар, сақталған деп айту қиын. Тазалық деп айтудың өзі шартты, себебі ол миграциялық, саяси және әскери әрекеттердің салдарымен байланысты. Бұған жаһандану да әсер етуде. Жаһанданудың болуы жайлы түрлі ойлар да бар: концептуалистер жаһандануға қарсы емес, бірақ олар «дұрыс» жаһандану үшін, ал реалистер анти-жаһанданушылар болып саналады. Олар үшін ұлттық құндылықтардың болуы өте маңызды. Ұлттық құндылықтардың біріне адамның қарапайым түсінігімен тығыз байланыста қарастырылатын тіл, тілдегі символдар жүйесі жатады. Символ – семиотикалық жүйеде өзіндік орын мен маңызы бар таңба.

Семиотика ғылымы адам өмірінің барлық дерлік саласында көрініс табады: тілде, көркем әдебиетте, жаратылыстану және техника мен өнер салаларында, құрылыста, медицинада, тағы басқа салаларда кездеседі. Барлық жерде де оның ажырамас бөлігі бар, ол – таңба. «Таңбалық жүйе қандай болмаса да – қоғамдағы, табиғаттағы қызметіне қарай – семиотиканың зерттеу нысаны болып табылады. Ғылым мен таңба бір-бірінің ажырамас бөлігі, себебі ғылымның нәтижесі көбінде таңба түрінде беріледі», – дейді академик Ю.С. Степанов [2, 5]. Мысалы, тіл тарихымен байланысты айтылатын пиктографиялық таңбаларды мысалға келтіруге болады.

Кез келген таңбаның екі жағы я болмаса қыры болады: бірінші жағы – формасы, екіншісі – мазмұны. Тілдік таңба мен шартты таңбалардың арасындағы ұқсастық: екеуінде де тұлға мен мазмұн бар, екеуі де бірдеме бір нәрсе жайында “хабарлаудың” құралы. Ал айырмашылықтарын лингвист ғалымдар төмендегідей етіп көрсеткен:

Тіл – ойды білдірудің, қатынас жасаудың, пікір алысудың құралы, ал шартты таңбалардың қолдану өрісі тар. Тіл мазмұнды ғана білдіріп қоймайды, сонымен қатар адамның хабарлайтын жайға қатысын, қалай қарайтынын, ұнатуын немесе ұнатпауын, қуанышын немесе қайғысын, көзқарасын да білдіреді. Мұндай қасиет таңбалардың басқа жүйелерінде жоқ.

Тілден басқа барлық таңбалар жүйесі келісім бойынша қолдан жасалады, келісім бойынша өзгертіле алады.

Барлық шартты таңбалар дыбыстық тілге негізделеді, олардың мағыналары тіл арқылы айқындалады, тіл арқылы түсінікті болады [3,12].

Шындығында да, қарапайым сөйлем аяқталғанда қойылатын нүкте (.) - тіл білімінде сөйлем соңында қойылатын таңба және ол ауызекі сөйлеуде қолдануға келмейді. Бірақ жазу барысындағы көп нүкте (...) әлі айтуға тиісті сөздің барын көрсетеді, айтылып бітпеген ойдың символына айналып, жазу мәдениетіндегі ерекшелікті білдіреді. Бірақ осы таңбаларды, символдық мән иеленгендерін де оларды қолданатын орта өзгерте алады.

Ғылым көкжиегіне таңба мәселесін ең алғаш рет алға тартқан американдық философ және логик Чарльз Сандерс Пирс таңбаларды негізгі үш топқа бөліп қарастырады («триада Пирса»): белгі таңба, суретті таңба, символ таңба.

Белгі таңба (index). Бұл «дейктикалық (сілтемелік) таңбалар, яғни таңба мен таңбаланушы арасында табиғи байланыс болады» [4, 10].

Суретті таңбалар (icon). Бұл форма мен денотаттың немесе таңбалаушы мен таңбаланушының ұқсастығына негізделген, мысалы жануар және оның суреті. Бұған пиктографиялық жазуды жатқызуға болады. Суретті таңбалар бүгінгі таңда хабарландырулар мен жарнамаларда кеңінен қолданылады, бұларды жол, көше бойынан, компьютер мониториынан көреміз, ғылыми мәтіндерде кездестіреміз. Оларды, Б.А. Плотников таңбалаушы мен таңбаланушы уәжділігіне, байланыс сипатына қарай мынадай тәртіпке:

фотосурет – сурет – сызба – сұлба – кесте – диаграмма – символ – формула – цифр – вербальды таңбаларды жазу тәсілі деп топтастырады [24,180].

Суретті таңбалардың негізгі ерекшелігі – «форманың өзі денотат жөнінде ақпарат болып табылатыны» [4, 13]. Мысалы, М. Әуезов «Абай жолы» романының 1-томында аттарға салынған таңба арқылы қай рудың малы екендігін қазақтардың ажырата білгенін көрсетеді:

«Бұл кең ауладағы топтардың ру-руларын, киімдерінен басқа, тағы бір белгілері айқын білдіреді. Қарабас Абайға әр рудың атына басқан таңбасын да кеше күндіз айырып-айырып айтып беріп еді. Абай қора ішінде келе жатып, әр топтың тұр-тұсында байлаулы тұрған аттарына қарап, сандарынан таңбаларын көріп, іштен танып келеді. Анау: «көз таңба» дейтін қос дөңгелек – Арғын, Бошан аттары. Мына біреу «ашамай» таңба Керей. Ал ана біреу көк ат ше? Е. Е, ол «шөміш» таңбалы – Найман екен зой. Бұл жақта Найман да бар екен-ау!...» деді. Екі жерде араптың «шың» әрпіне ұқсаған Төре таңбасын да таныды» [6,115].

Символ таңба. Бұндай таңбаларды «шартты немесе конвенционалды» таңбалар деп атайды. Себебі бұл таңбаларды қолданушылар олардың *денотаты* мен *формасын* келісім арқылы байланыстырады [4, 10].

Символ сезім арқылы танылады. Ол интуитивті түрде ғана танылатын белгілі бір идеяны арқалайды. Символ өз мағынасын ұзақ уақыт мөлшерінде сақтай алады және көптеген адамдар үшін тұрақты сипатқа ие. Символ интуитивтілігінің негізінде белгілі бір рационалды бастама бар, бұл символды жалпы және тұрақты сипат беріп, оны түсінікті етеді.

Ал символды таңбалық жүйеде қарастырумен семиотика ғылымы айналысады. “Символ” ұғымы бұл ғылымның нысанына айналғанда, ол “таңба-символ” ретінде болады... Таңба, символ және образдың категориялық-ұғымдық тұлғасына талдау берсек, төмендегідей көрініс табады: таңба – бұл гносеологиялық категория, символ - эстетика-гносеологиялық категория, образ – эстетикалық категория. “Символ” ұғымының бойында таңба мен образға тән элементтер бар [3,15]. Айта кететін жайт, символда образдың элементтері ғана емес, образдың өзі де болады. Кез-келген символ адамның санасында образ бен бейне түзе отырып оның танымына, түсінігіне, тіпті сезімдеріне әсер етіп қана қоймай, тұлғаның өмір сүруі мен әртүрлі шешім қабылдауына ықпалын жүргізіп, кейде санадан тыс түрде мәжбүрлейді. Бұндай қасиетті біз көбінесе идеологиялық символдардан таба аламыз. Мысалы:

Сурет 1

Орақ пен балғаның суреті белгіленген социализмнің туы, Кеңес Одағы дәуірінде социализмнің белгісі ғана болды деу қиын. Бұл бейне идеологияны үгіттеудің құралы болып кетті. Адамды адал еңбекке шақыратын идеологиялық символға айналып қана қоймай, санаға әсер етіп, бейне, образ түрінде жадында сақталып, әрекет етуге септігін тигізген.

Символдың образбен байланысын психологиялық тұрғыда К. Юнг, белгісіздік пен анық көрсетуге қиын нәрселерді образды түрде, сезім арқылы белгілейді деп білген:

“Символ образно выражает невыразимое, неизвестное, лишь предчувственное, лишь предугаданное, еще не познанное” [7,14].

Жалпы “символ” сөзі екі түрлі мәнде қолданылады: біріншісі – тілдік таңба ретінде, екіншісі – тілдік таңбадан күрделірек түрдегі “символдық” мәнде.

Таңбаның негізгі белгісінің бірі – оның еріктілігі. Яғни таңбаның сыртқы дыбыстық жағы мен оның лексикалық мағынасының арасында ішкі уәжділіктің жоқтығы. Алайда тіл біліміндегі зерттеулерге көз салсақ, тілдік таңба уәжділік және бейуәжділік сипатқа ие. Тілімізде уәжделген және уәжделмеген сипатқа ие сөздер бар.

«Таңба өзінің мағыналық мазмұнына ешбір қосымша мағынаны енгізбеуімен сипатталады. Ал символға келгенде, дәл осылай тұжырым жасай алмаймыз. Егер тілдік таңба таңбалаушы мен таңбаланушы бірлігінен тұрса, символ тұлға бірдейлігі негізінде өз

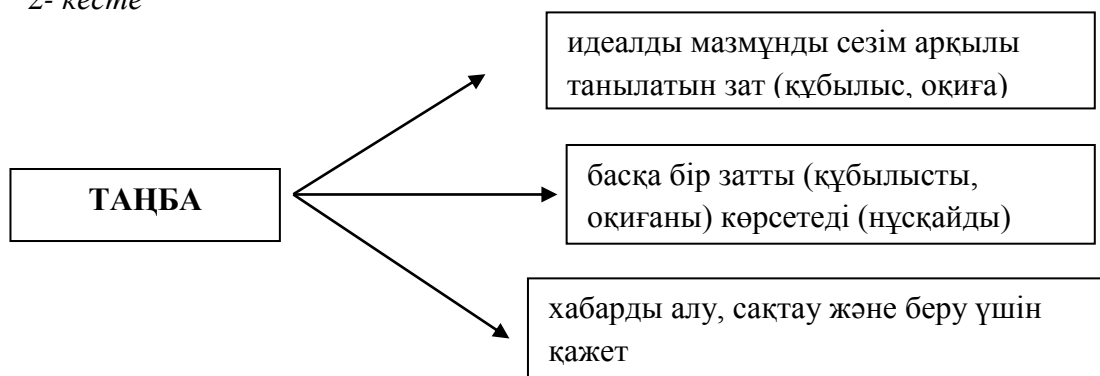
мазмұнын белгілі бір контекстке байланысты күрделендіреді [3,16]. Дегенмен, беріліп отырған контекстің мәтінінің көлемі бір сөзден басталып, үлкен роман көлеміне дейін жетуі мүмкін.

Символдың әртүрлі қызметтері бар, оның коммуникативтік қызметімен қатар, атауыштық, сипаттамалық, жалпылауыштық, абстрактілі қызмет атқарады. Соған қоса, символ таңбаға қарағанда, танымдық қызметі және мазмұнымен ерекшелінеді. Мәселен, таңба көбінесе шартты немесе бірқырлы болуы мүмкін, ал символ концептуалдану үдерісінің нәтижесі болып табылады.

Символдың уәжділігі жайлы Қ. Жаманбаева былай дейді: “Тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болып тұрған уәждер, мүдделер, мәндер мен құндылықтар сөйлеушінің тілдік моделінде көрініс табады. Біздің ойымызша, ол процесс кейде ашық көрінеді не символдық мәнмен анықталады” [8,10].

Таңба мен символды зерттей келе зерттеуші Қ. Қайырбаева мынадай қорытынды жасайды:

2- кесте

Ал, символдың өзіне тән ерекшеліктері ретінде төмендегі сипаттар негізге алынады:

Сөз символ болу үшін белгілі бір мәтінде – мәдени мәтінде орын алу керек;

Символда көркем–образды тұлғаның болуы;

Символ интуитивті түрде танылады;

Таңбаның мәні көрсету болса, символдың мәні одан кең;

Таңба шартты және нақты мағынаға ие бола отырып, тек екінші шартты немесе концептуалды мағынаға ие болғанда ғана символға айналады;

Символ мағынасын оның образын тану арқылы ғана ұғуға болмайды;

Символ нақты элемент, ал оның нысаны – абстрактілі;

Символдың өзіндік сипаты – оның уәжділігі;

Символға архетиптік сипат тән;

Символдағы денотативтік мағына өзіндік дербестігін сақтайды;

Сөз және сөз-символ – екі түрлі таңба емес, сол сөздің өзінің екі түрлі формасы, яғни лингвистикалық таңба символдық қызметті атқарғанда ғана оны символ деп атай аламыз [3,18]. Бұған қосарымыз: символ табиғи тілмен, халықтың қарапайым түсінік-танымымен тығыз байланысты. Халықтың танымдық дәрежесіне дейін жететіндері бар.

Символ мен таңбаның ара-жігін ашуда Н.Д. Арутюнованың пікірлерін келтіре кеткен орынды:

Таңба мен символ өмірдің әртүрлі өрісіне және әрекеттің түрлеріне жатады. Символ адамның әрекетінің бағдарламасы мен моделін түзетін болса, таңба адам қолында қарым-қатынас және практикалық әрекетқұралы қызметін атқарады. Таңба адам қызметінің сыртқы құбылыстарына әсер етсе, символ оның ішкі наным-сенімдеріне ықпал етеді.

Символ жалпы тәлім-тәртіп, мінез-құлық моделін құратын болса, таңба нақты іс-қимылдарды реттейді. Соған сәйкес біз *жол символдары* емес, *жол белгілері* дейміз. Таңбалар адамның жердегі, судағы, ауадағы қызметін реттесе, символдар өмір жолында кездеседі. Таңбаның мағынасы нақты, дәл болу керек, өйткені онда берілген нұсқаулық дұрыс орындалмауы мүмкін. Өзінің айқындығын жоғалтса, ол нышандалып кетпек. Таңбалар

түсінуді қажет етсе, символдар мен нышандар талдау немесе интерпретацияны талап етеді. Сондықтан да, “таңбалар конвенционалданады, ал символдар канонданады”.

Символ адресатсыз және коммуникативті емес. Ол семиотикалық жүйеде сирек кездеседі. Символ, тіпті образды ойлауға жақын – көркем, мифтік, діни ойлау, ал таңба болса, қарым-қатынасқа тән.

Таңба мен символ әртүрлі “қылмыстық” әрекеттер жасауға қабілетті: таңба өтірік айтуы мүмкін, символ алдамшы болуы мүмкін. Символда алдансаң, таңбада қателесуің мүмкін. Таңба ерікті түрде бұрмалана алмайды: адресат әрекеті бір мағыналы түрде бағдарламаланған. Символ күшті, бірақ қорғансыз. Оны образ сияқты бұрмалау оңай. Символда таңбада болмайтын демагогия (бос сөз) туындайды. Таңбада тек қана этикеттік монтанылық (лицемерие) пайда болуы мүмкін [9, 190].

Символ өмір жолдарын және әрекет модельдерін таңдауда септігін тигізіп, жеке тұлғаның немесе ұжымның өмірін анықтайды. “Биліктің” кеңеюі символ мазмұнына зиян болып келеді, ол жалпы және түсініксіз болып кетеді. Бірақ, таңбамен салыстырғанда символ коммуникацияға аз қатысады, сондықтан символ беделді және танымдық ақпаратты тасымалдаушы құрал ретінде қарастыруға болады.

Таңба көрсету мәнінде қолданылатын болса, символдың қолданысы одан әлдеқайда кең болады. Символ мәдениеттің көрсеткіші ретінде таныла отырып, семантикалық қызмет атқарады және ол шексіз болады. Таңба шартты және нақты мағынаға ие яғни онда шектеулік болады. Символда белгілі бір идея жатады және ол шарттылықтың шегінен шығып кете алады. Мысалы:

М.Қ. Ысқақованың пікірі бойынша **«Үш ашалы таңба** – ~~М~~Әлем Патшасының белгісі және ол тек нағыз билікке ие болғанға ғана беріледі, үш аша – нағыз биліктің үштік болу белгісі – Патшалық, Абыздық, Әулиелік. Соңғы жауынгер-патша, болжау дарынына, яғни үшінші көзе ие болған Шыңғыс-хан болды», - деген [10;350] тұжырым айтады. Берілген үш ашалы таңба тек қана Посейдон немесе М.Қ. Ысқақованың тұжырымы бойынша Шыңғыс ханның таңбасы ретінде шартты қызмет қана атқарып тұрған жоқ, соған қоса онда терен, кең ауқымдағы символдық мағына бар. Бұл таңба – патшалық, абыздылық, әулиелік, яғни билік символы болып кеткен. Соған орай *үш ашалы таңбасы* символ таңбаға жатады.

Ал жолда жүру ережелеріне қатысты таңбалар белгі таңбаларға жатады. Тоқтау, жүру, бағдаршамның түстеріне қатысты әрекеттер және т.б. тек қана шартты, ақпарат беріп, келесі жасайтын іс-қимылдарды нақтылап бағыт береді. Олар көбінде сыртқы құбылысқа ықпалын тигізіп, практикалық қызметте жүреді.

Символ болса, айтып кеткендей, бойында идеясы бар, адамның өмір сүру моделін жасайды. Ол кез-келген саланы қамтып, әртүрлі бағытта бола береді. Жан-жануарлар символикасы, өсімдіктер, құстар, космосимволика, түр-түс символикасы және т.б. түрлері шексіз. Мысалы, космосимволикадағы «айды» қарастыратын болсақ, оған байланысты тұнып тұрған наным-сенімдер мен ырымдар бар. Ол аспан денесі болғандықтан, адамдар айға табынған. «Ғұрыптың мәні - әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле-қазадан аман болайық», - дегенді білдіреді. Сондай-ақ айға қарап тілек тілеп, бет сипайды:

Аман көрдім, Ай көрдім,

Жұлдызым жоғары болсын, -

деп Айға қарап, арман-аңсарының орындалуын тілейді» [11;74]. Табынушылықтан басқа, айға қатысты көптеген наным-сенімдер бар: «*Айың оңынан туылсын!*» деген тіркесте ол сәттіліктің символы қызметін атқарады. *Айдаи сұлу* деп айға теңеу арқылы оны әдемілік, сұлулық символы деп қарастырамыз. Көріп отырғандай, символдың атқаратын қызметі әлдеқайда көп әрі беретін мағыналарының ауқымы өте кең, тіпті шексіз. Ол санада бірінші кезекте образ бен бейне тудырады және көптеген кодталған танымдық ақпарат бере алады.

Қорыта келе, адам өзінің әлем бейнесін қоршаған ортамен байланыста құрастырады: оны аялық, танымдық, концептуалдық білімге сүйеніп жасайды. Білім адамды өзге тіршілік иелерінен айыратын құбылыс болып табылады. Адам алдында пайда болған қиыншылықтардың алдын алу мақсатында күресе бастайды. Бұл күрес өмір бойы

жалғасатын үдеріс: адамдар үнемі әрекет етеді, соған қоса, олар қоршаған ортадағы жаңалықтарға, тосындыққа дайындық жасайды және тәжірибе жинақтайды да, өздеріне ыңғайлы жағына қарай жағдаяттарды өзгертеді. Күнделікті болып жатқан осындай әрекеттер және қабылданып жатқан шешімдерге тек қана қоршаған ортаның, тұтунышылық дәуірінің талаптары ғана емес, сонымен қатар символдардың ықпал етуі анық. Символдар адам әлемінің когнитивті құрылымдары үшін құрастырылып, іске асырылады, өйткені олар басқа заттардан бөлек деңгейде өмір сүреді; олар көркем шығармаларды, романдарды құрастыруда үлес қоса алатын, бейнелеу қызметіне ие бірегейлі құбылыс болып табылады. Бұл жерде таңбаны символдан ажырататын сипаты оның шартты, әрі нақты болуында.

Пайдаланған әдебиет:

1. Колесов В.В., Пименова М.В. Языковые основы русской ментальности: учебное пособие / ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет». – Кемерово, 2011. – 144 с. – (Серия «Концептуальные исследования». – Вып. 14
2. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва, 1975.
3. Қаирбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. 10.02.02-қазақ тілі. Фил.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссерт. Ғыл.жетекшісі: ф.ғ.д. проф. Ж.А.Манкеева. – Алматы, 2004.
4. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. – М., 1999.
5. Плотников Б.А. Семиотика текста. Параграфемика. – Минск, 1992.
6. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 1-4 кітап. – Алматы: Жеті жарғы 1997.
7. Юнг К. Либи́до, его метаморфозы и символ. – СПб., 1994, 415стр.
8. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы, 1998.
9. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М. 1999.
10. М.Искакова. Тамга казахов.Қазақ таңбалары. –Алматы, 2012.-644 бет.
11. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлер жүйесі. Энциклопедия. 1-том. А-Д – Алматы: DPS6 2011. – (иллюстрацияланған).

Әбдіманап М.А.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты

Ғылыми жетекшісі: Әбдиманұлы Ө., ф.ғ.д., профессор

«ҚАҒАР» РОМАНЫНДАҒЫ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

Кілт сөздер: мәңгілік ел, қазақ елі, ел тарихы, дәстүр сабақтастығы, асыл мұра

Резюме. В статье романа «Қаһар» из трилогии Илияса Есенберлина «Кітшпенділер» систематично анализирована и определена идея «Мәңгілік Ел».

Summary. Analyzing a system method I. Esenberlin's trilogy "Nomads" consisting of novel "Kakhar", to define art manifestation and display of idea "Mangilik el" in article.

«Мәңгілік Ел» идеясының негізі, мәні де мағынасы да – ұлттың мәңгілік тәуелсіздігі. І.Есенберлиннің шығармашылығының басты тақырыбы – ұлт тарихы. Ұлттық тарихты көтерудің негізгі нысаны – тәуелсіздік идеясы. Ал оның кеңестік идеологияның көзінен жасырынған, немесе пернелеген астарының түкпірінде «Мәңгілік Ел» идеясы жатыр. Яғни, бір мүдде.

І. Есенберлин өзінің романдарында ұлттық қоғам дамуының ғасырлық тарихын қамтуға тырысады. Жазушының романдары заман өзгерісінің әрбір сатысын, кезеңін, қоғамдық шындығын, көптің қажыры мен ерлігі жете бермейтін тұстарын, иімірімдерін

терең аша білуімен құнды. «Көшпенділер» трилогиясының алғашқы кітабынан бастап оқырман қауым терең ықыласпен, шоқты қызығушылықпен қабылдағаны белгілі. Оның себебі жоғарыда айтқанымыздай, жазушының ерен еңбегі, шығарманың танымдық, тәрбиелік, рухтық қуатының күштілігімен қатар, көркем шығарма ретінде эстетикалық талғам мен танымның қуаттылығында жатыр. Бұл «қуат» әсіресе «Қаһар» романында мейлінше көрініс тапты. Романға ел тарихындағы елеулі оқиғаның негізі толық алынып, осынау бір қаһарман тағдырына қатысты топтастырылған ұланғайыр дүбірлі оқиғалардың он шақты жыл ішіне жинақтала суреттелуі – шығарма композициясын ерекше ширатқан. Автордың идеялық мақсаты айқын – тарихтың «ақтаңдағына» айналып, теріс бағаланған оқиғаның мүмкіндігінше барша шындығын ашу. Яғни, аталған көркемдік шындықтан біз тәуелсіздік идеясының қалыптасу сатысын көре аламыз деген сөз. Тәуелсіздік идеясының санада қалыптасу турасындағы нақты анықтаманы ғалым Өмірхан Әбдіманұлының пікірімен өрбітсем: «Тәуелсіздік идеясы – халықтың өзінің елдік санасының өсуімен өмірге келетін, ұлттық өмір сүру дәйектері арқылы айқындалатын, тарихи тәжірибесі мен таным-талғамына қатысты жаңғырып-жаңаланып отыратын, халықтың тарихи талап-тілектерінің, әлеуметтік мұрат-мүдделерінің жалпы мәнін жинақтаған тарихи категория.» [32,24].

«Көшпенділер» трилогиясының дүниеге келген уақытында, шығарманың редакциялық жұмысымен айналысқан Қабдеш Жұмаділов «Қаһар» романы туралы былай дейді: «Романның алғашқы аты «Хан Кене» болатын. Бірақ бұлай атауды уақыт көтермейтін еді. Цензураны да, өзге белсенділерді де адастыратын басқа бір ат қажет болды. «Қаһарды» ұсынған-Ілекеңнің өзі. Ол – ханның қаһары ма, халықтың қаһары ма немесе аз халықтарды айдаһардай жалмаған Ақ патшаның қаһары ма, әрқалай түсінуге болады.» [33,6], – дейді. Расыменде, шығарма желісіне ілесе отырып, айтылған «қаһардың» барлығын да кездестіруге болады. «Қаһар» – көптеген тарихи документтер мен фактілердің негізінде жазылған роман. Мұнда жазушы 1836-1847 жылдар арасында қазақ даласында болған тарихи жағдайларды суреттеуді мақсат еткен. Атап айтқанда, романның негізгі оқиға желісі жеке-хандық мемлекетті қайта орнатуды мақсат тұтқан Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс жайын тарихи-шындық тұрғысынан көркем бейнелеуге құрылған.

Романда көтерілістің шығуы, барысы және жеңілу себептері жан-жақты, тарихи деректер арқылы нақты көрсетіледі. Осыған орай көтеріліске қатысқан басты-басты кейіпкерлердің образы беріледі, олардың арасындағы таптық, қоғамдық тартыстар мен әр алуан қақтығыстардың сыр-сипаты ашылады. Және де осы көтеріліс тұсында кімдердің алданғаны, кімдердің алдағаны суреттеледі. Мұндағы күрестің басты мақсаты – бодандық торына түскен елдің Ресей империясының арам ниетті саясатынан құтылу болатын. Халықтың қан жылаған қапалы хал-ахуалын, күші мың есе басым жауға қарсы қаһарына мінген халықтың жанқияр көтерілісін автор ауқымды түрде нақты суреттей алған.

«Қаһар» романының алдындағы «Алмас қылыш» пен «Жанталаста» бейнеленген қазақ ұлтының басты мәселесі – ел бірлігінің тұрақты болмауы, «Қаһардада» белең көрініс алған. Алайда, тұщымды себебімен қатар баяндалады. Халықтың жаңа өмір белесіне бірден аттай алмауы, қорқуы, сенбеуі және де көшбасшы болып жүрген аға-сұлтандардың жеке мүддені халықтан биік қоюы – ел бірлігін қазақ халқына бере алмады. Бірақ, қазақ халқының тарихында ел бірлігін сақтау, ел қорғау жолында қаны мен терін аямаған тарихи тұлғалар аз емес еді. Олар ердің азуынан, елдің тозуынан сақтанды, ердің азуына, елдің тозуына алып келетін тәуелділікке қарсы күресті, ел-жұртының ары мен жанын, ұлттық рухани құндылықтарын сақтарлық жолды тәуелсіздік үшін күрес жолы деп білді. Сол жолды даналықпен тауып, білектің күшімен, найзаның ұшымен ашты және ақылмен сақтап, ерлікпен қорғады. Сол тұлғаның бірі, шығарманың басты қаһарманы – Кенесары Қасымұлы. Шығармада бәрін алдын ала ойлайтын көреген мемлекет қайраткері, айлакер қолбасшы, алған мақсатынан таймайтын, халқының жолында жанын аямайтын ел перзенті боп көрінеді.

Кене – айбынды хан. Оның айбарлы күші – халық. Халқының қолдауымен (бастапқы кезде Кенесары қозғалысына миллионға жуық қазақ қатысады) зеңбірегі ме, мылтығы ма, бақайшағына дейін қаруланған күші әлденеше басым патша әскерімен алысады. Қаша ұрыс

салып, кейде жеңіп, кейде жеңіліп, бірде итжығыс түсіп, алдыртпайды. Халқы қолдамағанда, хан болдым деп сұлтандар мен қара бұқараның, сатқындар мен жазықсыз елдің арасын айырмай сын бермей адасқанда, Кене жеңіліс табады, өзін де, ісін де жарға жығады. Мұның бәрін роман реалистік мәнерде шебер жеткізген. Кенесары ханның жеке тұлғалық қасиетін ол ата заңына сүйенбей, халықтың өзі Кенесарыны хан етіп таңдап алатындай амал жасар тұстарынан байқаймыз: Батырлар ақылдаса келіп, ел наразылығына білікті де, беделді басшы керек дегенге тоқтап, оның жөні үрім-бұтағымен ақ патшаға қарсы күресіп жүрген Қасым төре ұрпағына келер деген пікірге тоқтайды да, Қасым төре ауылына Құдайменді батырды аттандырады. Осылайша жан-жақтан құйылған ел тілегі Кенесарының ішкі есебіне де үйлеседі. Бірақ Абылай-Қасым-Есенкелді, Саржан жолын қууға да Кенесары кездейсоқ келе қалған жоқ. Оны да жазушы:

«Абылай жолы ауыр жол,

Батыр Кене, біліп қой.

Абылайдай берік бол,

Алам десең абырой», –деп Нысанбай жырау жыры арқылы жақсы аңдатып, кең баяндайды.

«Қаһар» романы трилогияның басқа кітаптарынан бұрын жарияланса да, үш кітап қорытындысы осы туындыда шығарылған. Ол қорытынды: тәуелсіздік арманы халық көкірегіне алмас қылыштай өткір жігер құяды. Ол жігер ажалдың өзін бас идіреді. Жеңіс шарты – ел бірлігі. Елдің тәуелсіздігі жолына арнаған өмірі – мағыналы, мәнді өмір. Қазақ халқының көнеден ұққаны да осы заңдылық еді. Осы заңдылықтың шеңберінде қалыптасқан қазақ түсінігі, тұсау салған асау тұлпарша Ресей патшасының саясатына үрке қарады. Бар жайды жете түсіне бермесе де, еркіндіктің қадірі қара халық үшін тым қымбат болды. Романда әңгімеленген көтеріліс, әрине, өздігінен туған емес еді. Оны тудырған тарихи себептер, тарихи жағдайлар бар. 1822 жылы Ресей патшалығының үкіметі Орта жүз қазақтарын басқару туралы арнаулы Указ шығарып, хандық жолмен ел басқару жүйесін өзгертті, хандық билікті жойды. Осы қаулыдан бастап қазақ халқын аға сұлтандар билейтін болды және қазақ жері бірнеше округ, болысқа бөлінді. Байырғы хандық үрдіс жойылып, ел басқару ісіне аға-сұлтандар келсе де, ескі хандық-феодалдық құрылыс сақталулы еді. Бұрын елді хандар қинап келсе, енді аға-сұлтандар қиындығын әкеле бастады. Қазақ халқы ауыр халге ұшырады.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқы үш түрлі ауыр жағдайға душар болды, үш жақты езушілік көрді. Біріншіден, қазақ халқына аға-сұлтандар зәбір көрсетсе, екіншіден, патшаның қысымын көрді, үшіншіден, аталған кезде қазақ жерінің оңтүстік-батыс аудандарын мекендеген рулар Қоқан-Хиуа хандықтарының зорлығын басынан кешірді. Бұл айтылған үш жағдай қазақ халқының әлеуметтік өміріне қатты әсер етті. Атасы Абылай дәуірі кезіндегі өмірді және қазақ елін көне хандық жолмен билеу тәртібін қайта орнатуды арман еткен Кенесары хан және ханның соңынан ергендер аталған мақсатына жету үшін қолдарына қару алды. Мұндай әрекет, шындығына келгенде, ескі хандықты жойған патшаға ғана қарсы бағытталған емес еді. Оның түпкі мақсаты – қазақ халқының Россияға қосылуына және тарихи даму процесіне кедергі жасау, қазақ елін Россиядан бөліп алып, бұрынғыша хандық жолмен билеу болатын. Бұл мақсатына жету үшін ертедегі хандық дәстүрден айрылған Кенесарылар топ жинап, көтеріліс жасау әрекетіне кірісті. Кенесарының алғашқы көтерілісінде Кенесары жасағында сенімді серіктерімен, ел мүддесін өмірлік мақсат тұтқан батырлар ғана болады. Ағаларынан айрылып, әкесі Қасымнан «мылтық» алып, ендігі өмірлік міндетіне кірісерде алғашқы көтерілістің қаншалықты маңызды екенін ол жақсы түсінеді. Алғашқы жеңіс оған, халықтың ықыласын әпереді, сенімді серіктерін көбейтеді. Кенесары қазақ жерінде салынған әр бекініске, бекініс губернаторларына қарсы шыққан сайын ол халық көңіліндегі тәуелсіз, бейбіт өмірдің қадірін арттыра түседі.

Кенесарының тағы да өзге аға-сұлтандардан айырмашылығы хан атасы Абылай секілді ең басты ел құндылығы – ел бірлігі екенін жақсы түсінеді. Алайда, қысылтаян уақытта, жер мәселесі екі шекті болып тұрған тұста ол халқына жұмсақтық таныта алмайды.

Ел басқаруда тек күшті пайдалануға мәжбүр болады. «Кенесары батыр қазақтардың өз тәуелсіздігінен айырылуының ең басты себебі – «ортақ өгізден онаша бұзау артық» деп қарайтын ел ағаларының ауызбірлігі жоқтығынан деп білетін. «Сол қазақтың басын қосуға болады ма?» – деген сұраққа өзі де жауап бере алмайтын». [34, 468]. Десе де, ол өз сұрағына жауабын аз уақыт ішінде табады. Яғни, бағынып, бойсұнбаған халықты, аға-сұлтанды күшпен бағындырам деп шешеді. Кенесарының ел билеп, халықтың алдына көшбасшы боп шығуына қасындағы серіктері аз үлес қоспайды. Себебі, Кенесарыға бар батыры барынша адал болады.

Кенесары ханның заманындағы қазақ еліне адал қызмет жасаған батырлардың образын жазушы майданда, халық тағдырын шешуші сәттерде көркем аша білген. Туған бауыры Наурызбайдан бастап Жоламан, Иман, Жеке батыр, Жанайдар, Ағыбай, Құдайменді, Байтабын батырлардың тағдыры да, ерлігі де жеке ғұмыры да Кенесары ханның ғұырымен жұптаса суреттеледі. Бар көтеріліс, бар жеңіс пен жеңіліс аталған батырлардың қатысуымен өтеді. Әр батырдың тұлғалық келбетін танытуда автор жеке-жеке оқиғамен баяндап, оқырманмен жақын таныстырады. Мәселен, романның аңқылдаған ақ көңіл, көпшілік ісі үшін көп ерліктер жасаған батыр тұлғасында көрінетін кейіпкердің бірі – Байтабын. Байтабын ақылды батыр. Халық үшін қабырғасы қайысқан, ел-жұртын үш жақты қысым-езуден құтқару жолын іздеген ол, ел басына күн туған кезде Кенесарыға келіп қосылады. Ол алғашқы бетте Кенесарыны жол бастаған көсем, қол жинаған басшы, халық мүддесін қорғаушы деп түсінеді. Ол түсінігіне бар ойымен, сенім-сезімімен, ақжарқын адал көңілімен келеді. Халыққа адал қызмет атқаруды азаматтың ең бірінші міндеті деп білетін Байтабын жеке қарабастың мүддесін екінші орынға қояды. Ол өзінің сүйген қызы Ақбөкеннен айрылып қалады. Қызды Кенесары Наурызбайға қосады. Бұған Байтабын қатты намыстанып күйзеледі де. Бірақ ашуды ақылға жеңдіреді, Ақбөкен үшін жанжал шығармайды, халық ісі үшін күреске аттанған кезде жеке бастың мүддесін көксеудің қажеті жоқтығын көрсетеді. Байтабынның осы шешімінен кейін оқырман оған іштей жоғары баға берері сөзсіз.

Зерттеуші Зинов-Ғабден Бисенғалидің «Қазақ филологиясы: екі негіз» атты еңбектегі зерттеу жұмысында «Қаһар» романындағы батырлар образы терең талданылады: «Илияс Есенберлиннің «Қаһар» романында Кенесары соңынан ерген, қиын – қыстау кезеңдерде оның қасынан табылған талай қазақ батырларының асқан шеберлікпен суреттелген көркем бейнелері бар» [35,157], – деп, жоғарда айтылған батырлардың әр қайсысына тоқталған.

Шежірелік дәстүр «Қаһар» романында да көрініс алған. Мәселен, хандардың институтын талдауда автор халық аузында жүрген аңыздарға иек артады. Оны пайдалану Кенесарының көреген саясаткер образын ажарландыра түскен. Сол аңыздың бірін Кенесары былай деп еске алады: «Абылай өзін үшін жүздің игі жақсылары боз биенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге отырғызып хан ғып көтерген күннің түнінде ғажайып түс көреді. «Астымда Жалынқұйрық жүйрігім бар. Сарыарқада серуендеп келе жатыр едім депті хан Абылай, алдымнан бірбір арыстан тұра қашты, қуып жетіп, алдаспаныммен ішін жарып жіберіп едім, арыстанның ішінен бір жолбарыс шықты да тұра жөнелді Жолбарысты жарғанда ішінен көкжал, оны есіп жібергенде – түлкі, түлкіні осып қалғанда, ішінен бақашаян, құрт-құмырсқа ақтарылды. Осы түсін Абылай Бұқар жырауға жорытады. Бұқар бұны «Жалынқұйрыққа мінгенің – хан тағына мінгенің. Ал алдыңнан арыстан қашса, сенен арыстандай айбарлы ұл туады екен. Одан туған бала да жолбарыстай қайратты, жүректі болады екен. Жолбарыстан туған шөберең де көкжал қасқырдай, жүректі жаратылады екен. Ал көкжал қасқырдың баласы, төртінші ұрпағы қызыл түлкідей заманына қарай қу, тәсілқой келеді екен. Ал қызыл түлгіден әрі қарай тараған тұқымың бақашаян, құрт-құмырсқа, жылан кесіртке секілденіп уақтанып кетеді екен» [34, 783].

Президент Н.Ә. Назарбаевтың ел алдына шыққанда жиі айтар сөзінің бірі: «Қазақ халқының тарихында ұрпағы ұялар іс жоқ», – деген сөзінің сенімді айтылуы да тарихымыздың таза болуынан. Есенберлиннің бұл шығармасы аталған тазалықты ластағандардың алдында берген биік жауабы деп түсінемін.

«Қаһар» романы қазақ елінің отаршылдық ғұмырының алдындағы күрделі күресін суреттейді. Ішкі әлсіздігін сыртқы жауға танытып қойған қазақ жұрты бойдағы серпімді, соңғы күшін елдің бейбіт күнін сақтап қалуға жұмсайды. Бұл күрестің күрделілігі халықтың аздығында, әлсіздігінде емес еді, онсызда атырап даланың әр бұрышында біріге алмай жатқан қазақ жұртының санасына «Мәдениет – орыстарда, біздікіндей қараңдықты қою керек», – деген ойдың кей ұрпақтың санасына жетуі еді. Мұзға біткен сынықтай бұл қатерді сезген Кенесары ханның қажырлы күресі – ата-бабаның аманаты еді. Міне, бүгінгі ұлт идеологиясы – «Мәңгілік Ел» идеясының да жүзеге асу шарттары да ата аманатын ұрпаққа жеткізу болмақ. Бұл міндетті Ілияс Есенберлин адал атқарған.

Пайдаланған әдебиет:

1. Әбдіманұлы Ө. Тәуелсіздік идеясы және тұлға бейнесі. Зерттеу мақалалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, – 2015. - 180-б.
2. Жұмаділов Қ. Тарихи сананың тамыршысы // Түркістан. – 1995, 20 желтоқсан.
3. Есенберлин І. Көшпенділер. Қаһар. – Алматы: Көшпенділер баспасы, 2014. - 896 б.
4. Бисенғали З., Манкеева Ж. Қазақ филологиясы: екі негізі. І. Есенберлин романындағы қазақ батырлары. – Алматы: Жазушы, – 2010. - 250 б.

*Абдуллина Г.Р., Биккузина Л.М.
Стерлитамакский филиал БашГУ
г. Стерлитамак, Россия
abguri@yandex.ru*

БАШКОРТ ЛЕКСИКАҒЫНДА ҮЗЛӘШТЕРЕЛГӘН ИЖТИСАДИ ТЕРМИНДАР

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, экономические термины, заимствования

Резюме. В статье рассматриваются заимствованные экономические термины в составе башкирской лексики. В частности, анализируются причины заимствования слов, относящихся к данному пласту лексики, из русского, арабского, персидского, английского, латинского, греческого, французского, итальянского, немецкого, испанского, румынского и других языков.

Тел – кешеләр араһында аралашыу, хәбәрләшеу сараһы ғына түгел, ә, бөтәһенән дә элек, халық мәзәниәтенән, халық күнеленән һәм психологияһының мөһим бер өлөшө. Тел – халықтың тормошо, тарихы менән туранан-тура бәйлә күренеш.

Хәзерге тел – ул тарихтың бөгөнгө көзгөһө, уның буйынса халықтың киләсәген тойомлап була. Телһез, тел саралары булмайынса аралашып, аңлашып булмай. Телһез шәхестән, кешелек йәмғиәтенән, фәннен, техниканың, мәзәниәттен үсешә мөмкин түгел [1:2].

Һәр тел системаһында башка телдәрҙән ингән байтак үзләштерелгән һүзәр бар. Хәзерге лингвистик үсеш йүнәләштәре менән кызыкһынған ғалимдар халық һөйләшкән телдән этник, мәзәни үзенсәлектәрен асықларға тырышалар.

Башка кәбиләләр менән, һуңға табан төрлө халықтар, дәүләттәр менән аралашыу һөзөмтәһендә башкорт теленә теге йәки был телдән үзләштерелгән һүзәр ингән. Үзләштерелгән һүзәрҙән ижтимағи-тарихи ерлеге төрлө булған. Бер халықтан матди байлыкка караған, икенсе халықтан сәйәсәткә, мәзәниәткә, әзәбиәткә, дингә, саузаға һәм башка мөнәсәбәттәргә бәйлә һүзәр килеп ингән [2:71].

XXI быуат – илдәр берләшмәһе дәүере тип иһәпләнә. Был дәүерҙә инглиз теле үзләштерәүзәрҙә иң мөһим сығанак була.

Һүззәрзе бер телдән икенсе телгә үзләштерерү процесы – иң боронго күренеш. Үзләштерелгән һүззәр яңы телгә ике юл ярзамында инергә мөмкин:

- 1) һөйләү телмәре;
- 2) язма, йәғни китап телмәре.

Һөйләү телмәре – төрлө телдә һөйләшкән халыктардың ысын аралашуы, йәғни материал мазәниәттең предмет атамаларын үзләштереп алыу. Был осракта һүззәр телмәрзә ассимиляцияға тиз бирелә.

Язма, йәғни китап телмәре – сит тел һүззәре текстарзы туған телгә тәржемә иткәндә инәләр. Был осракта һүззәр фонетик, орфографик һәм грамматик үзенсәлектәрен һаклайзар.

Үзләштерерү процесының өс төрөн айырлар:

1. Транскрипция (лат. transcriptio «күсереп языу») – яңғырашты махсус теүәл итеп бирерү махсатында махсус билдәләр ярзамында телдән әйтелгән телмәрзә язма теркәү ысулы.

2. Транслитерация – бер график системаның текстарын, айырым һүззәрен икенсәнен саралары ярзамында хәрәфтәр менән тапшырыу. Транслитерация универсаль, ул ниндәй зә булһа тәғәйен телгә түгел, ә билдәле график системаға йүнәлтелгән; тәғәйен милли алфавиттың график саралары менән сикләnmәй, унда махсус хәрәф һәм диакритик билдәләр кулланырға мөмкин. Транслитерация башка график системаны механик рәүештә хәрәф менән түгел, ул һүззәң боронго яңғырашын исәпкә ала [3:150]

3. Калька (француз телендә *күсермә*, үтә күренмәле кағызза эшләнгән күсермә) тип сит телдән үзләштерерүзәң үзенсәлектә бер төрөнә әйтәләр. Сит телдәге һүззәрзе туранан-тура үзләштергәндә, улар әзер көйөнсә мәғәнәләре менән бергә кабул ителә. Калька бер ни тиклем тәржемәгә якын, тик тәржемә ярзамында башкорт телендә яңы һүз яһалмай, ә калька ярзамында башкорт телендә булмаған яңы һүз йәки яңы мәғәнә яһала. Калькаларза сит телдәге һүззәрзәң өлөштәре айырым-айырым тәржемә ителә.

Калькалар сит телдәге әзәбиәттә башка бер телгә тәржемә иткән вакытта барлыкка килә, һәм улардың күбәһе тәржемәселәр тарафынан яһала [4:29]. Башкорт телендә калькалар – киң таралған күренеш.

Һүззәрзе үзләштерерү тел үстәрерүзә тәбиғи һәм кәрәкле процесс. Лексик үзләштерерү телдә байыта һәм телдәң үзенсәлегенә зыян килтермәй, сөнки был осракта телдәң төп һүззәге һаклана. Был процесстың бер нисә сәбәптәре бар:

- 1) хезмәт-сәйәсәт бойондоруклолоғо;
- 2) географик күршелек, йәғни халыктардың яңы ергә күсенерүе;
- 3) тел сәйәсәтенәң бер региондың икенсе регионға махсатлы рәүештә күсерелерүе һ.б.

Шулай итеп, халыктардың мазәни, иктисади һәм сәйәси бәйләнештәре һүззәр үзләштерерү процесына булышылык итә.

Һәр телдә лә башка телдәрзән ингән һүззәр бар. Башкорт халкы башка халыктар менән төрлө өлкәлә аралашкан: мазәни, сәйәси, иктисади бәйләнештәргә ингән, сауза иткән. Аралашуу вакытында башкорт теленә яңы һүззәр, яңы төшөнсәләр ингән. Иктисад өлкәһенә лә шулай яңы һүззәр, төшөнсәләр ингән.

Этимология буйынса бөтә үзләштерерүзәр ошондай төркөмдәргә бүленә:

- 1) ғәрәп теленән ингән һүззәр;
- 2) фарсы теленән ингән һүззәр;
- 3) урыс теленән ингән һүззәр;
- 4) англиз теленән ингән һүззәр;
- 5) башка Европа телдәрәнән ингән һүззәр.

Ғәрәп теленән үзләштерелгән һүззәр. Ғәрәп теленән үзләштерелгән һүззәрзәң килеп и неүе бик боронго заманға карай. Ислам динә, сауза итерү быға сәбәпсә була. Мәсәлән, ғәрәп т еленән ошондай иктисади төшөнсәләр ингән: иктисад, киммәт, кыйбат, мөлкәт һ.б.

Үзләштерелгән һүззәрзәң нигезендә суффикстар ярзамында яңы һүззәр барлыкка килг ән. Мәсәлән: киммәтле, кыйбатлы, кыйбатланыу, киммәтләнерү, меркантилизм, меркантилист ик, меркантиль, монополист, монополис-

тик, сауза, саузагәр, саузагәрлек, саузалашыу, индекс, индекслау, интеграция, интеграциялау һ.б.

Фарсы теленән үзләштерелгән һүзәр. Тарихтан билдәле булыуынса, боронғо башкорт кәбиләләре Урта Азияла, Бохарала, Хиуа ханлығы һәм башка ханлыктар менән сауза иткән. Был дәүләттәр фарсы телле булған. Шуға ла сауза аша башкорт көнкүрешенә күп кенә әйберзәр, төшөнсәләр һ.б. үз атамалары менән килеп инә [5:24]. Мәсәлән: базар, сауза, пай.

Урыс теленән үзләштерелгән һүзәр. Башкорт халкы күп быуаттар буйы рустар менән йәнәш йәшәгән. Ул рус халкы менән иктисад һәм сауза өлкәһендә тығыз бәйләнештә торған. Быны ошондай һүзәр раслай: лот, монополист, монопол истик, неустойка, пошлина, ссуда, натураль рента, на-тураль хужалык.

Рус теле аша башка телдәрзән үзләштерелгән һүзәр. Рус теленә башка телдәрзән үзләштерелгән һүзәр тәбиғи рәүештә башкорт әзәби теленә килеп инәләр һәм уның лексикаһын байыталар. Ул һүзәр рус теле аша түбәндәге телдәрзән үзләштерелгән [6:74]:

1. латин теленән: аквизитор, артикул, иммунитет, индекс, интеграция, инфляция, лицензия, монетаризация, оператор, операция, прима, пролонгация, протекционизм, реинвестиция, рекламация, стагнация, стагфляция, квота;

2. грек теленән: анархия, базис, идея, ипотека, логистика, макроэкономика, лот;

3. ғәзәттә, *француз теленән* үзләштергән һүзәр банк операцияларын, төрлө илдәрзән акса берәмеген, түләү сараһын һ.б. белдерә. Мәсәлән: баланс, бесса, бонистика, бонификация, борд, бордеро, рантье, рефакция, сертификат, меркантилизм;

4. итальян теленән ингән һүзәр киммәтле кағыззарзы, банк исәбен, бухгалтерия исәбен белдерә. Мәсәлән: ависта, авизо, брутто, валюта, меркантилизм, инкассо, лороконто, ностроконто, сальдо, лира, нетто, облиго;

5. немец теленән үзләштерелгән һүзәр: биржа, вал, прейскурант, рента, вексель, декорт, крона, маклер;

6. англиз теленән ингән һүзәр: аленди, бид, билль-брокер, бонд, бум, лифо, логистика, пенс, рейдер, секвестр, аутсайдер, брокер, бизнес, менеджмент, менеджер, концерн, пенни, аутрайт, бартер, дилер, маркетинг;

7. испан теленән: песета, песо;

8. румын теленән: лея.

Кулланылған әзәбиәт исемлеге:

1. Хәсәйенова Л.М., Абдуллина Г.Р., Вәлиева Г.Д. Башкорт теле. Программа һәм методик күрһәтмәләр. – Стәрлетамак, 2013.

2. Әхтәмов М.Х. Хәзәрә башкорт теле. Лексикология, фразеология, лексикография: Укыу кулланмаһы. – Өфө: Башкорт дәүләт университеты, 2002.

3. Башкорт энциклопедияһы. – Өфө, 2013.

4. Киекбаев Ж.Ғ. һ.б. Башкорт теле: Педагогия колледждары һәм училищелары өсөн дәрәслек. – Өфө: Китап, 2010.

5. Башкорт теле. Мәктәп укыусылары, юғары укыу йорттарына укырға инеүселәр өсөн кулланма. – Өфө: Китап, 2000.

6. Хәзәрә башкорт теле. Лексикология, фразеология, лексикография: Укыу кулланмаһы. – Өфө: Башкорт дәүләт университеты, 2002 .

Асылва Р.О.
ф.ғ.к., доцент
І.Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Талдықорған
raushan_dina@mail.ru

АНТОНИМДІК ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ А. ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Резюме. В статье рассматриваются антонимические употребления, встречающиеся в произведениях Абая Кунанбаева. Автор в своих поэтических произведениях использует антонимы как один из методов сравнения (антитезы). Искусное применение антонимов позволяет автору более образно и открыто выразить свои мысли. Абай широко использует антонимы в своих произведениях, причем употребляя слова с противоположным значением в разных формах и проявлениях. Автор также умело использует антонимы с целью выражения противоречия через сопоставление и противопоставление. В статье говорится, что Абай использовал слова с противоположным значением для более четкого описания образов и идей. Сделав вывод о том, что широкое применение великим поэтом антонимических употреблений, являющихся одним из наиболее приемлемых художественно-выразительных средств, помогло ему рационально и остро выражать свои идеи и мысли.

Summary. The article deals with the anthonymic uses found in the works of Abai Kunanbayev. The author in his poetic works uses antonyms as one of the methods of comparison (antithesis). The skillful use of antonyms allows the author to more expressively and openly express his thoughts. Abai widely uses antonyms in his works, and using words with the opposite meaning in different forms and manifestations. The author also skillfully uses antonyms to express contradiction through juxtaposition and opposition. The article says that Abai used words with the opposite meaning for a clearer description of images and ideas. It is concluded that the wide application of the great poet of anthonymic uses, which are one of the most acceptable artistic expressive means, helped him to express his ideas and thoughts rationally and acutely.

Антонимдік қолданыстар бойынша тұңғыш ғылыми ой-пікір білдірген ғалым Ә.Болғанбаев, алғашқы мақалаларында ғалым антонимиялық қолданыстарды зерттеуге тек тілдік элементтерді ғана пайдаланып қоймай, логикалық талдау бірліктерін де қолдануға ұмтылыс жасағандығын байқауға болады. Мысалы, сөздердің антонимдік қатысын анықтаудағы белгілердің қатарына: антоним болып табылатын ұғымдар қарама-қарсы болуы шарт (туу-өлу, ер-қорқақ) антонимдер тек бір ғана сөз табынан болуы тиіс (ақ-қара, келу-кету) сияқты пікірлер айта келіп, тілде қарама-қарсы ұғыммен қатар, аралық ұғым да болады, - деген пікір айтқан.

Ә.Болғанбаевтың жүйелеу принципі сөзжасам белгілеріне негізделген: зат есім, сын есім, етістік, үстеу, есімдік сияқты сөз таптарында антонимдер туынды және негізгі түбір қағидасы бойынша бөлінеді. Сондай-ақ, ғалым кез келген қарама-қарсы қойылған сөздерді антоним деп есептеуге болмайтындығын да атап көрсеткен: «Қарсы қойылып айтылғанның бәрін антоним деп тануға болмайды, кейде синоним сөздер де бір-біріне салыстырылып айтыла береді. Мысалы, Гүрілдеп келген жаудан күлімдеп келген қас жаман. Қауіп бар жерде қатер бар» [1,123] деген пікір айтады.

Антонимдердің стилистикалық қызметі өте күшті. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып, теңдестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды нақты, тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Антонимдердің осы ерекшелігіне орай халқымыз ерте кезден-ақ мақал-мәтелдердің құрамына еңгізе отырып, айтар ойын өтімді етіп жеткізе білген. Мысалы, Көз

корқақ, қол-батыр; Өтірік-қаңбақ, шын-салмақ; Ащы менен тұщыны татқан білер, алыс пенен жақынды жортқан білер т.б.

Көркем шығармада, әсіресе поэзияда антонимдер теңдестірудің (антитеза) бір тәсілі ретінде қолданылады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мәнерлі болып бейнеленеді.

Бұл ретте Абай шығармаларының орны ерекше. Ақын өз шығармаларында антонимдік қолданыстарды жиі пайдаланған, сонымен бірге, қарсы мәндес сөздерді өз ойын нақты жеткізу мақсатында түрлі амал-тәсілдер арқылы берген. Сондықтан қарсы мәндес сөздердің көркем шығармада, поэзияда қолданылу амал-тәсілдерін талдау барысында Абай шығармалары негізге алынып отыр. Мақаламызда Абай шығармалары осы тұрғыдан талданбақ.

Мағыналары бір-біріне қарама-қарсы келетін сөздерді Абай өз шығармаларында образ жасау құрал ретінде ұтымды пайдаланған. Ақын дүниеге көзқарастың адам өмірінде көптен кездесетін ізгілік пен жамандық өмір мен өлім, қастық пен достық, білімділік пен надандық сияқты бір-біріне кері іс-әрекет пен құбылыстарды көрсету арқылы білдірсе, бұлардың тілдегі көрінісі – қарсы мәндес сөздерді пайдалану арқылы іске асып отырған.

Абай қарсы мәндес сөздердің барлығын да өз шығармаларында ойды, образды күшейту мақсатында қолданған.

Мысалы: Ішім - өлген, сырттым сау,
Көрінгенге деймін-ау.
Бүгінгі – дос, ертең – жау,
Мен не қылдым япырым-ау?!
Өз үйінде өзендей,
Күркірейді, айтса дау.
Кісі алдында кірбендеп,
Шабан, шарбақ және шау.
Мұндай ма едің ана күн,
Мұның қалай батыр – ау?
Үш күн арқан босаса,
Бола қалдың бас асау.
Жан қысылса, жайтандап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге.

Жат мінезсің жабырқау?,- деген өлең жолдарындағы сөздер қос-қосынан қарсы мәндес сөздер болып келеді: **ішім-сырттым, өлген-сау, бүгінгі-ертең, дос-жау** сияқты қолданыстар таза қарсылық мәнге ие болып тұр, олар тіліміздің лексикасындағы заманнан қолданылып келе жатқан мәндес қолданыстар.

Сондай-ақ, өз ішінде – кісі алдында сияқты сөз тіркестері де антонимдік сипатқа ие болып тұр, ал бұлар тек контекстік антонимдер бола алады. Өйткені **өз үйінде** тіркесінің жеке тұрғындағы қарсы жұбы **басқа үйде, күркірейді** (өз үйінде) - **кірбендейді** (кісі алдында) қолданыстарындағы **күркірейді** сөзі табиғат құбылысына байланысты айтылатын сөз (күн күркірейді). Бұл сөз ауыспалы мағынаның метафоралық тәсілі арқылы беріле отырып, **кірбендейді** сөзіне антоним болып тұр.

Сол сияқты **жан қысылса – жан жай тапса** тұрақты сөз тіркестері де бір-біріне қарсылық мәнін ақын өлеңде ұтымды қолдана білген.

Кейбір сирек қолданылатын, жеке тұрғанда беретін мағынасы күңгірт, қазіргі сөйлеу тілінде жоқ сөздердің де Абай қолданысындағы семантикасын қарсы мәндес сөздерге қарап, оңай ғуға болады. Мысалы, жоғарыда берілген өлеңдегі **шардақ, шау** сөздерінің мән-мағынасы түсініксіз, өлең жолындағы (өз үйінде) күркірейді сөзінің семантикасы арқылы шардақ (кісі алдында) сөзінің дәрменсіз, әлсіз мәнде екенін қарсы мәндес күркірейді сөзі арқылы қабылдаймыз.

Абай антоним сөздерді бірыңғай мүше ретінде іргелестіре қолдану тәсілін өте ұтымды қолданған.:

... Мұны тастап ойланып, ақын деңіз,
Таба алмасам, ақылды болар неміз?

Қыс пенен жаз, күн мен түн, таң мен жұп,

Жақсылық пен жамандық – болды сегіз – деп («Алла мықты жаратқан сегіз батыр») келетін жұмбақ-өлеңінде де антонимдерді өз орнымен қолдана отырып берген.

Өзімізді дей алмай өз малыңды. Күндіз күлкің бұзылуы, түнде ұйқың, жолдарындағы антонимдер **күндіз** (күлкің), **түнде** (ұйқың) антонимдер тәулік мезгілі мәнінде, яғни тура мағынада жұмсалса, осы қолданыстардың сөйлемдегі айтылар ойдың орайына қарай басқа реңге ие болғандығына төмендегі өлең жолдары дәлел болады:

Күні-түні ойымда бірақ тәңірі өзіне құмар қылған оның әмірі – бұл үзінді де **күн**, **түн** қарсы мәндес сөздері грамматикалық формаларын өзгертіп, соған орай, лексикалық мағыналарын қосымша үстеме грамматикалық мағына қабылдай отырып, яғни грамматикалық мағына берудің синтаксистік тәсілі арқылы қосарлана (күн - түні) бұл өлеңде қолданысқа түсе келіп, ылғи, үнемі сөздерінің синонимдері ретінде қолданылып тұр.

Сап-сап көңілім, сап көңілім!

Саяламай, сай таппай,

Не күн туды басына,

Күні – түні жай таппай?

(«Сап-сап көңілім, сап көңілім»)

Алынған өлең жолдарындағы антоним сөздер: күні-түні қолданыстары да бір уақыт, бір мезгіл сөздерінің мәнін беріп тұр.

Немесе:

Келіп– кетіп көп жүріп,

Мен досыңмын деп жүріп,

Дұшпандығын оздырар.

Келіп - кетіп, досыңмын - дұшпандығын сөздері тура мағынада қолданылып тұрған нақты антонимдер. Бұл қолданыстар етістіктен (келіп – кетіп) және зат есімнен (досыңмын, дұшпандығын) жасалып тұр.

...Ойлау да жоқ, білу жоқ,

Келер менен кетерді – жолдарындағы етістіктен жасалған туынды сөздер (келер, кетер) ауыспалы мағынада қолданыла келіп, заттық ұғымды білдіріп тұр, яғни **кіріс – шығыс** немесе **пайда – зиян** сияқты абстракты ұғымдарды білдіру үшін қолданысқа түскен.

Антонимдердің ойды ықшамдап, жинақтап берудегі қызметін ақынның «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Көңілім қайтты ...», «Көжекбайға» т.б. өлеңдерінен байқаймыз.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі – қан, бірі – май боп, енді екі ұртың.

Бұл үзіндідегі **жақсы, жаман** сөздері тұлғалық жағынан өзгеріске түсе отырып, (жақсы менен жаманды) заттық ұғымды білдіріп тұрған нақты антонимдер болса, бірі – қан, бірі – май қолданыстарындағы **қан, май** сөздері контекстік антонимдер.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,

Алдамаған кім қалды тірі жанда?

Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,

Жалғыз-жарым болмаса анда-санда,- деген өлең жолдарындағы **достан да, дұшпаннан да** қарсы мағыналы сөздердің қарсылық мәндерін ақын да шылауларын қолдану арқылы үстеме грамматикалық мағына бере отырып, мағыналарын күшейтіп берген. **Алыс-жақын** қарсы мәндес үстеу сөздері тура мағынада, атау тұлғада қолданылған.

Пәленшені ұрам деп,

Түгеншені қырам деп,

Таршылықта қайрандап,
Кеңшілікте ойрандап,
Көп батырға қалдыңыз.

Бұл үзіндідегі **таршылық, кеңшілік** антонимдері тар, кең сын есімдеріне -шылық, -шілік сөз тудырушы жұрнақтар арқылы заттық мағынаға ие болып, басқа сөз таптарына ауысқанымен қарсылық мәндерін жоғалтқан жоқ, керісінше таршылық, кеңшілік сөздері қиын кезде, жайлы өмірде сияқты ұғымға ие болып қолданыс шеңберін барынша кеңейтіп тұр.

Ойды әсерлеп беру мақсатында қарсы мәндес сөздерді қолданудың ең тиімді амал-тәсілдердің бірі – қолданысқа түскен сөздердің экспрессивті реңкін барынша қоюлатып беру болса, ақын шығармаларында бұл әдіс өте тиімді қолданылған. Мысалы:

Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастық көңілі жылымас, ол өзіне аз,
Біреуі көк балдырған, бірі – курай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз? -
(«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында»)

деген өлең жолдарындағы (біреуі) **көк балдырған**, (бірі) **курай** қолданыстар **жас, кәрі** сөздерінің орнына қолданылған. Ал көк балдырған сөзін – жас, курай сөзін – кәрі сөздерімен алмастырсақ, бұл өлең жолдарының экспрессивті эмоционалды мәні солғын болар еді. Автор балдырған, курай ауыспалы мағынадағы сөздерін шеберлікпен орынды қолдана отырып, айтар ойын оқырманға дөп жеткізген.

Сол сияқты (бір жерге қосыла ма) **қыс** пенен **жаз** сөздері де жеке қолданыстағы метафоралар, бұл сөздердің қарама-қарсылық мәндері мығым. Мұндай антонимдік қолданыстар арқылы Абай туған тіліміздің мүмкіндігін барынша толық пайдаланған.

Абай шығармаларында бірыңғай мүшелерді тұлғалану жағынан қиыстыра қолдану барысындағы антонимдік сипаттағы сөздер жиі ұшырасады. Бірыңғай мүшелер әрқашан жеке-жеке толық тұлғалана келіп оқырманға, тыңдаушыға күшті әсер етеді. Абай прозасынан үзінді: «Адам баласына адам баласының бәрі дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің - бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, машхарада сұралуың – бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қауіпін, екі дүниенің жақсылығына рақатың – бәрі бірдей екен.»

Бұл үзіндідегі: **туысың – қазаң, шыққан жерің – бармақ жерің, екі дүниенің пәлесіне қауіпін, екі дүниенің жақсылығына рақатың** сияқты антонимдік сипаттағы қолданыстар тізбектеле бірыңғай мүшелер түрінде берілген. Яғни II жақтағы тәуелдік жалғаулы мүшелер тобы өзара бірыңғай болып, сол сөздерге қатысты **пәлесіне, жақсылығына** сияқты контекстік антонимдер бір тұлғада өзара ыңғайласады. Мұндағы *бәрі бірдей* деген баяндауыштардың қайталанып келуі стильдік мақсаттағы құрылым. Ойды қабылдауды жеңілдететін құбылыс.

Мысалы: Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру болса, біреу сау болса, біреу есті болса, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: құдайтағаланың жаратқанын, бұйырғанша болған ісі деп... бұл үзіндіде екі қолданыстың – **біреу және болса** деген сөздердің көмегімен антоним сөздер тізбектеле отырып берілген. Яғни аталған бірыңғай мүшелерді тіркестіре отырып: **біреу бай болса – біреу кедей болса, біреу ауру болса – біреу сау болса, біреу есер болса – біреу есті болса, біреудің көңілі жақсылыққа – біреудің көңілі жаманшылыққа пейілді** сияқты қолданыстар арқылы, сөйлемдегі айтылар ойды қарама-қарсы ұғымды тереңдетіп берген. Бұл сияқты құрылымдар Абай прозасында едәуір жиі ұшырасады. Қайталанатын сөздер де, кейде, шылаулар да қарсы мәндес сөздермен тіркестіріле беріледі.

Сондай-ақ туынды антонимдерді қолдану әдісінің өзіндік жеке Абайға ғана тән ерекшелігін аңғаруға болады. Мысалы: ...Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін -

әрдайым не түрлі болса да “десін” деп азаптанып жүріп “демесінді” ұмытып кетеді. Соңғы сөйлемдегі қайталанып тұрған “десін” деп азаптанып жүріп “демесінді” ұмытып кетеді. Соңғы сөйлемдегі қайталанып тұрған “десін” сөзінің қарсы мәндес сыңары “демесін” заттық ұғымға ие болып, атау сөзге айналған.

Сондай-ақ **тоюың – ашығуың** сияқты нақты антонимдер түбір етістіктерге (той, ашық) түйық етістіктің – у жұрнағы мен тәуелдік жалғауының жалғануы арқылы қарама-қарсылық мәндерін сақтай отырып қолданылған. **Қайғысына, пәлесіне** сөздері контекстік антонимдер, өйткені қайғысы сөзін сөйлемнен бөліп алсақ, жеке тұрғандағы антонимдік сыңары қуанышы, ал пәлесі сөзінің антонимі көмегі, пайдасы сияқты қолданыстар, демек, қайғысына, пәлесіне сөздері тек сөйлем ішінде немесе басқа сөздермен тіркесіп келгенде ғана кей жағдайда, айтылар ойға байланысты қарсылық мәнге ие болады. Ақын өзінің сөз қолданысында жеке сөздер ғана емес сөз тіркестерінен де антонимдік жұпты шеберлікпен жасаған. Мысалы: жоғарыдағы үзіндіде берілген **шыққан жерің – келген жерің** тіркестерінде қарама-қарсылық мән бар *шыққан жерің* тіркесіне қарсы қолданылған *келген жерің* тіркесі *жеткен жерің* ұғымын беріп, антонимдік қолданыста жұмсалып тұр.

Антонимдер - дүниедегі заттардың, құбылыстардың сын-сапасын, артық-кем қасиетін, мөлшер-көлемін салыстырып, бір-біріне қарсы қоюдан шығатын сөздер тобы. Антонимдердің осы ерекшелігін жете түсінген Абай өз шығармаларында қарсы мәндес сөздерді барынша көп қолданған.

Сөздердің бір немесе одан да көп мағыналары мен мағыналық реңктері әдеби мысалдар негізінде ашылады. Олар негізінен халық ауыз әдебиеті нұсқаларынан (мақал-мәтелдерде) және Абай шығармаларында жиі кездеседі. Абай дүниедегі әр нәрсені салыстыра, салмақтай қарап ой түйді. «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» нақыл сөзін кейінгі ұрпаққа өсиет етіп қалдырды. Тіліміздегі қарама-қарсы мәндегі сөздердің құбылыстарды бір-біріне шендестіре (антитеза) салыстырудағы қызметін, аса күшті стильдік мәнін талдау барысында мынандай ой қорытындысын жасауға болады:

1. Абай антоним сөздерді бірыңғай мүше ретінде іргелестіре қолдану арқылы ойын өтімді жеткізген.

2. Ақын антонимдерді ойды ықшамдап, жинақтап беру мақсатында да орынды қолданған.

3. Ойды әсерлеп беруде, айтайын деген ойын дәл, нақты жеткізуде қолданысқа түскен антонимдердің экспрессивті бояуын қалыңдата беру арқылы қарсы мәндес сөздерді ұтымды қолданған.

4. Салыстыру, салғастыру арқылы қарама-қайшылықты көрсетуде де ақын өз мақсатына антонимдік қолданыстарды шеберлікпен пайдалана отырып жеткен.

5. Абай шығармаларында контекстік антонимдерді қарама-қарсылық құбылыстарды шендестіре, салыстыра беруде жиі қолданған.

Қорыта келгенде, тіліміздегі көркемдегіш құралдардың бірден-бір ұтымдысы болып табылатын антонимдік қолданыстарды ұлы ақын өз шығармаларында айтар ойын ұтымды да өткір жеткізу мақсатында тиімді түрде кеңінен қолданған. Бұл қолданыстар ақынның асқан тіл шеберлігінің бір көрінісі болмақ.

Пайдаланған әдебиет:

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі антонимдер // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1959, №19.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1994 ж.
3. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. Алматы, 1961 ж.
4. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы, 2004 ж.
5. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі, Алматы, 1968 ж.
6. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы, 2004 ж.
7. Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Алматы, 1972 ж.
8. Жұмағұлова А. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. Алматы, 2000 ж.

PHONETIC APPROACH OF CHILDREN'S INTONATION

Түйіндеме: Мақалада адамның коммуникативтік әрекетіндегі вербалды және бейвербалды амалдардың өзара байланысының нәтижесі көрсетілген. Бала тілінің интонациялық мүмкіндіктерін жетілдіруде фонетикалық аспектінің маңызы талданған. Интонацияны меңгеру – тілдің дыбыстық қырын меңгеру аспектілерінің бірі. Сөйлеу үрдісінің интонациялық жағын дамыту мәселесін қарастыру барысында балалардағы интонацияның жетілу деңгейін талдау қажет. Интонация сөйлеудің маңызды элементтерін ажырата отырып, оның ақпараттық құрылымынан көрініс береді. Бала тілінің интонациялық қырын дамытудағы жұмыстар сөйлеудің бірқалыптылығынан арылтып, оған эмоционалдық реңк үстеп, балаларда қарым-қатынастық дағдылардың дұрыс қалыптасуына ықпал етеді. Мақалаға өзек болып отырған мәселе де осы тұрғыдан қаралған.

Тірек сөздер: *интонация, бала тілі, просодика, фонетика.*

Резюме: В статье рассматривается результат взаимосвязей вербальных и невербальных средств в коммуникативной деятельности человека. Анализирована роль фонетического аспекта в совершенствовании интонационных возможностей детей. Усвоение интонации является одним из важных аспектов освоения звуковой стороны языка. Рассматривая развитие интонационной стороны речи нужно анализировать уровень развития интонации у детей. Интонация выделяя важные элементы речи, выражает смысловую структуру речи. Развитие выразительности речи детей - важнейшая составная часть его общего психического развития, развития мышления, подготовки к школе и к будущей жизни.

Ключевые слова: *интонация, язык детей, просодика, фонетика.*

Intonation is one of the crucial linguistic resources that children need to be able to communicate effectively. The natural home of intonation is spontaneous everyday interaction. Intonation and prosodic features generally play a key role in shaping the meaning of what is said, how it is said and how conversational interaction works. They shape the flow of turns at talk and help configure both the actions those turns perform and the topics being talked about.

Pitch, loudness and length are among the most salient of the properties of speech perceived by the listener. Linguists sometimes refer to these features as suprasegmental, suggesting that they are somehow 'above' the string of consonants and vowels. This connotation is misleading: rather, in speech, the string of consonants and vowels is overlaid onto a base of phonation. Phonation, or voicing, is generated by an airstream from the lungs passing through the larynx, which results in the perception of fluctuations in pitch and loudness distributed over chunks of varying durations [1]. The term *prosody*, and the related adjective *prosodic*, commonly refer in a broad sense to features of pitch, loudness and duration in speech, encompassing their use in individual words and their component syllables, as well as the use of these features over longer stretches of speech, i.e. phrases, complete utterances, conversational turns.

From the very beginning, long before words made up of consonants and vowels can be identified, infants produce the prosodic features that are used for intonation. Moreover, adult carers respond to them as signalling various kinds of meaning. Infants, in their turn, appear to react to the prosodic components of adults' speech addressed to them; indeed, adults systematically exaggerate some of these prosodic features when addressing infants and young children. These observations appear to be true of all cultures that have been studied so far, although the degree of modification varies across cultures. It appears then, that from birth, prosodic features form a set of resources that the child can exploit for communicative purposes, even though in different mature adult languages, prosodic features turn out to be organized in a wide variety of ways.

Some children's intonation develops in ways that are unusual for their linguistic environment. The basis for postulating an impairment in intonation is likely to be the listener's auditory impression that the child's use of prosodic features is in some way different from that of the speech community and cannot be attributed to other causes, e.g. being a non-native speaker whose intonation in the second language is affected by the mother tongue. Beyond that, the identification, description and explanation of the impairment are influenced by the approach to analysis taken by the investigator, who may be a speech and language pathology practitioner or a researcher, for example. The basic tools of description are phonetic and linguistic [2].

Typical and atypical prosodic development can be explored by using a range of Methodologies that are based on auditory-perceptual and instrumental techniques. Instrumental techniques enable features of the speech signal to be recorded and Measured reliably. Some of these techniques measure speech production directly. For example, using electrodes attached to the neck close to the larynx, the laryngograph (or electroglottograph) monitors the vibration of the vocal folds directly as they produce voicing [3].

Measurement of aspects of the speech signal using acoustic analysis is a valuable aid to the accurate description of prosodic features. It is essential where the aim is to make statistical generalizations from large amounts of data, for example, about the habitual fundamental frequency range or the average articulation rate of an individual speaker or of a group. However, auditory perceptual judgement is also an invaluable tool.

While the phonetic approach is concerned with the accurate description of prosodic parameters in speech, using auditory perceptual and instrumental techniques, the linguistic approach to intonation shows how these features communicate meaning. Prosodic features serve to realize linguistic systems such as tone (in tone languages), stress and intonation [4]. From this perspective a prosodic impairment impacts on the linguistic system in question, with the result that the speaker's meaning, in its broadest sense, may be obscured. Identification of a linguistic impairment of intonation is therefore dependent on the analyst having a description of the intonation system of the language.

References:

Keenan, E. O. (1983). Making it last: Repetition in children's discourse. In *Acquiring conversational competence* (pp. 26–39). London: Routledge & Kegan Paul.

Jun, S.-A. (2005). *Prosodic typology: The phonology of intonation and phrasing*. Oxford: Oxford University Press.

Abberton, E., & Fourcin, A. (1997). *Electrolaryngography*. In M. J. Ball, & C. Code (Eds.), *Instrumental clinical phonetics*. London: Whurr.

Atkinson-King, K. (1973). Children's acquisition of phonological stress contrasts. *UCLA Working Papers in Phonetics*, 25.

Ахметалиева Г.У.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Тілеубаев С.Б.

ҚР ИМ Алматы академиясының

профессоры, ф.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы

gulshat.ahmetali@mail.ru

saken.tleubaev63@mail.ru

«АРҚАЛЫҚ БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Тірек сөздер : батыр, жыр, нұсқа, аллитерация, ассонанс.

Резюме: В данной статье рассматриваются художественные особенности одного из видных казахских исторических эпосов - «Арқалық-батыр». Сравниваются тексты всех

вариантов данного эпоса, а также предлагается широкий анализ особенностей стиля и культуры речи разных авторов. Наряду с этим, сделан анализ и оценка, часто встречающихся в исторических эпосах, монологов, портретов, аллитерации и ассонансов и их роль в усилении художественной значимости произведения. Мелодичность куплетов эпоса усиливают такие созвучные слова как: «кар», нар» и «зар», которые встречаются в середине каждой строки. Все варианты эпоса написаны в одиннадцати сложном стихотворном стиле. Общеизвестно, что почти все дошедшие до нас казахские эпосы исполнялись либо семи-восьми сложным эпическом или одиннадцати сложном стихотворном стиле.

Summary: This article examines the artistic features of one of the prominent Kazakh historical epics - Arkalyk-batyr. It shows the comparison between different versions of this epic and analysis of style and cultural speech differences of authors. Along with this, was made analysis and evaluation of monologues, portraits, alliteration and assonances, that often found in historical epics, and their role in enhancing the artistic significance of the work. Melodic verses of the epic reinforce such consonant words as «kar», «nar» and «zar», which occur in the middle of each line. All versions of the epic are written in hendecasyllabic poetic style. It is well known that almost all the Kazakh epics that reached us were performed either in heptasyllabic or octosyllabic epic or hendecasyllabic poetic styles.

«Арқалық батыр» жырының қай нұсқасын алып қарастырсақ та, келісті өлең өрімдеріне, тармақтарының шебер құрылған сыртқы және ішкі ұйқастарына куә боламыз. Сөздердің мағыналылығының үйлесімі қамтамасыз еткен сылдыраған өңкей келісімнен эстетикалық ләззат аламыз. Оған жырдағы аллитерация мен ассонанс үлгілері, жыр шумақтарының әуезділігін арттырып тұрған әр тармақтың орта тұстарында келіп отыратын ұйқасатын «қар», нар» және «зар» тағы сол секілді сөздер айғақ.

Ежелгі жырларда, негізінен, хабарлы сөйлемдер басым болып, лепті және сұраулы сөйлемдер кейіпкерлердің сөздерінде ғана кездесетіні, кейіпкерлердің сөздері көбінесе диалог сипатын иеленетіні, кейіпкерлердің ішкі монологтары мүлде ұшыраспайтыны жалпыға мәлім шындық. «Арқалық батыр» жырының көптеген нұсқаларында да осы дәстүрге адалдық сақталады.

Кейіпкердің ішкі монологының берілуі – қазақ сөз өнеріне жазба әдебиеттің қалыптаса бастауымен кірген жаңалық. «Арқалық батыр» жырының кейбір үлгілерінде азды-көпті ішкі монолог үлгілері байқалуын бұл нұсқалардың қағазға түсірілген кездері жазба әдебиетіміздің өте қарқынды түрде дамыған уақытымен тұспа-тұс келуінің әсері екені даусыз. Бірақ мұндай ықпалдың болмашылығын А. Түгелбаев нұсқасындағы ішкі монолог үлгілерінің:

«Осы болар», – деген оймен еніп кетті», – деген және

«Өлтіріп әкемді де кете ме?!» – деп,

Қыздың да екі көзі мөлтілдейді», – деген ал, Е. Ахметов нұсқасындағы:

«Ойлады: «Жүрегімді жұлмайын, – деп. –

Көңілімді жамандыққа бұрмайын», – деп», – деген және Жұмажан Әбілғазыұлы нұсқасындағы:

«Жолдасқа айтайын», – деп көңліме алдым», – деген және:

«Ойлады: «Ертең қызбен тілдесем, – деп, –

Бір жайлы бекініс жер алсам тауып», – деген,

«Әкемді өлтіріп бұл тастай ма?» – деп,

Қыздың да екі көзі мөлтілдейді», – деген үзінділермен шектелуінен байқалады.

Кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі толқыныстарды, өзгерістерді, сезім иірімдерін бейнелеудің ең тиімді құралы жазба әдебиетте ішкі монолог болып табылса, халық әдебиеті үлгілерінде бұндай қызметті кейіпкердің диалогтары, тұрмыс-салт жырларының алуан түрлі үлгілері атқарады. Әсерлі диалогтарды, кейіпкерлер қоштасқан және қайта табысқан кезде айтылған өлең үлгілерін «Арқалық батыр» жырының кез келген үлгісінен таба аламыз.

Ж. Әбілғазыұлы нұсқасындағы Арқалықтың зары да сезімнің қылын шертпей қоймайды.

«Арқалық батыр» жырының бізге жеткен мәтіндерінің арасынан ішкі монолог үлгілері Жұмажан Әбілғазыұлы нұсқасында ең көп кездеседі. Сондықтан біз ол нұсқаның бұндай тұстарын түгел келтірудегі мақсатымыз, қалай дегенде де, ішкі монологтың үлес салмағы қазақ эпосының өзге үлгілеріндей біз қарастырып отырған туындыда да аз екенін аңғарту.

«Арқалық батыр» жырының аталған нұсқадан өзге мәтіндерінде ішкі монолог екі-үшеуден аспайды. Мысалы, Е. Құлсариев нұсқасында бұл тәсіл Қоңқаның Арқалықпен алғашқы танысқан сәттегі ішкі сезімдерінің арпалысын білдіретін екі ойын берген тұста ғана қолданылады.

Қазақ эпосының классикалық үлгілерінде кейіпкердің мінез-құлқы негізінен олардың іс-қимылдарын, әрекеттерін, диалогтарын, ілуде ғана монологтарын келтіру арқылы ашылып көрсететіні, олардың портреттерін беру, жалаң мінездеуге ұрыну кездеспейтіні белгілі. Біз сөз етіп отырған жырдың көптеген нұсқаларында да осындай бағыттан ауытқу байқалмайды..

Жырдың нұсқаларының барлығы он бір буынды өлең үлгісімен жырланған. Қазақ жырларының барлығы дерлік бізге жеті-сегіз буындық жыр ұйқасы және он бір буындық өлең ұйқасы түрінде жырлану арқылы жеткені белгілі.

Ш. Уәлиханов өзінің «Қазақ халық өлеңдерінің түрлері туралы» атты еңбегінде «өлең» ұйқасы негізінде жасалған поэзиялық туындылардың сол кездегі қазақ поэзиясында көптеп кездесетіні. [1,778б].

Ш. Уәлихановтың осы еңбегінде XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының бес түрі ретінде аталып өткен өлең поэзиялық туындылардың «өлең», «қара өлең» және «қайым» деп аталған үш түрінің он бір буынды тармақтардан тұратындығы шынында қазақ халқының поэзиясында он бір буынды өлең өлшемінің аса маңызды қызмет атқарғанына көз жеткізеді.

Ұлы ғалымның бұл пікірлерінің дұрыстығына он бір буынды өлең үлгісі түрінде жазылған ғажайып өнер туындысына айналған «Арқалық батыр» жырының нұсқалары да айғақ бола алады.

Қазақ жырларының тек жеті-сегіз буынды және он бір буынды ұйқастарға құрастырылатындығы негізінде бұндай өлең тармақтарының түркі халықтары поэзиясында дәстүрлі сипат алатындығында жатқандығын белгілі түркітанушылардың еңбектерімен танысу барысында аңғарамыз.

Мысалы, В. Гордлевский он бір буынды өлең үлгісі туралы: «В сущности это нечто иное, как удвоенное в первой части семисложный стих», – деп жазған [2, 70 б.].

Ал, Ф. Корш қазақ зерттеушілері «өлең», «қара өлең» деп айдар тағып жүрген өлең өлшемінің пайда болу жолын «превращение семисложного стиха в одинадцатисложный посредством повторения его ямбической части в начале и как в конце», – деп көрсеткен [3, 24 б.].

Академик З. Ахметов өзінің қазақ өлеңінің құрылысы туралы іргелі ғылыми еңбегінде бұл тұжырымдардың ешқайсысының негізсіз емес екенін теориялық тұрғыдан дәлелдеген. Ол Ш. Уәлихановтың жоғарыда аталған еңбегінде пайымдалған құбылыстардың астарында да жеті буынды және он бір буынды өлең өлшемдерінің ортақ заңдылықтарға негізделіп, ұқсас құрылымдарға ие болуы жатқандығына тоқталған. Ғалым осы тұрғыдағы ой қорытындысын: «Сходство ритмического строя семисложного и одиннадцатисложного размеров важно для понимания ритмического строя стиха в целом. Близость этих форм, сходство их внутреннего строения, проявляющиеся в ритмике – явление естественное, если учитывать принадлежность их к одной системе стиха. В общности этих форм выражено единство системы стиха, разных форм, существующих в этой системе. Сходные черты в ритмике разных форм стиха ведут нас к общим закономерностям стиха, помогают выяснить их», – деп білдірген [4, 286-287 бб.].

Ғалымның осы және өзге де байқаулары мен пайымдауларымен таныса отырып, он бір буынды өлең өлшемінің бұрын жеті буынды жыр үлгісі атқарған қызметтерді атқаруының ешқандай ыңғайсыздық тудырмағандығының себептерін ұғынамыз.

Бұның сырын З. Ахметов: «Правда, близость, ритмической структуры одиннадцатисложного и семисложного стихов носит несколько особый характер. Не всякий размер бывает так близким к другому по ритмическому построению. Но это говорят лишь о том, что начала, лежащие в основания стихотворных форм, не проявляются во всех размерах совершенно одинаково, а допускают разнообразие способов и приемов. Рассматриваемые размеры оказываются особенно близкими друг другу именно по характеру слоговых сочетаний... Семисложник, строй которого стал уже привычным, близким и понятным, мог подсказать новую форму, подвести к ней. Но решающее значение здесь сыграло, безусловно, то, что именно трех-четырёхслоговые ритмы наиболее соответствуют народной речи, и потому они легли в основу большинства популярных форм. Само повторение в одиннадцатисложнике двух четырёхсложных групп в своей основе опирается на ощущение этой структуры как ритмически выразительной, гибкой и глубоко отвечающей строю языка. Двукратное повторение четырёхслоговой группы в одиннадцатисложнике, равно как и наличие четырёхслоговой группы в семисложнике, объясняется особенностями ритмики речи», – деп түсіндірген [5, 288 б.].

Қалай дегенде де, он бір буыннан құралған өлең тармақтарының алдына қойылған көркемдік, танымдық мақсаттардың қай-қайсысын шешуге де ыңғайлы, икемді екеніне «Арқалық батыр» жыры нұсқаларының мәтіндері де айғақ бола алады. Жеті буынды жыр өлшемінің жыршыға біршама еркіндік беретініне кезінде Б. Кенжебаев та тоқталған болатын.

Ол: «Жырдың шумағы әр алуан, ерікті. Үш, төрт, бес, алты, сегіз, он, он екі, он төрт, он алты, он сегіз болып келеді. Онан да көп етіп келтіруге көне береді, қалай келтірем десе, ақынның өз ықтияры», – деп жазған [6, 58 б.].

Ғалым осы еңбегінің бір жерінде: «Тегі жырда, өлеңдегідей, өлшемнің, ұйқастың мәні соншалық күшті емес. Жыр көп ретте сөз буынына; сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына қарай қиыстырылады», – деп жазып, ол пікірін дәлелдеу үшін екі-үш мысал келтіреді. Соның бірі төмендегідей шумақ:

*«Тоқсан үйлі тобыр мен
Алпыс үйлі ауылы
Ашыққанда жесін деп,
Қоржынға салып жіберді
Ат басындай алтын мен
Қой басындай күмісті».*

Бұл жерде бұл тармақтардың ара жігін тек ой түйдегі емес ассонанс пен аллитерация, яғни, әр тармақтың басында біркелкі дауыссыз немесе дауыссыз дыбыстардың қайталануы да ашып тұрғаны байқалады.

«Арқалық батыр» жырының Е. Құлсариев жырлаған нұсқасынан өзге нұсқалары төрт тармақтан тұратын шумақтарға құрылған. Ал, Е. Құлсариев нұсқасында төрт, алты, сегіз және он тармақтан тұратын шумақтар кездеседі.

Қорыта айтқанда, жырдың бұдан өзге нұсқаларында бірінші, екінші және төртінші тармақтары ұйқасып, үшінші тармағы ұйқаспайтын (ааба) шумақтар кездессе, Е. Құлсариевтің нұсқасында қазақ өлеңінің мүмкіндіктері кеңінен пайдаланылатындығына көзімізді жеткіздік.

Пайдаланған әдебиет:

1. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1961. – 1т. – 778 б.
2. Гордлевский В. Из наблюдений над турецкой песней // «Этнографическое обозрение», 1908, кн. 79. – №4.

3. Корш Ф. Древнейший народный стих турецких племен // Оттиск из “Записок Восточного отдела русского императорского архивного общества, т. XIX, вып. II – III. СПб, 1909. С. 1-29.

4. Ахметов З. Казахское стихосложение. Алматы: Наука, 1964. – 470 стр.

5. Ахметов З. Казахское стихосложение. Алматы: Наука, 1964. – 470 стр.

6. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы: Ғылым, 1973. – 170 б.

*Аюпова Г.Ф., Абдуллина Г.Р.
Стерлитамакский филиал БашГУ
г. Стерлитамак, Россия)
abguri@yandex.ru*

КАТЕГОРИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ

(на примере башкирских народных песен)

Ключевые слова: башкирский язык, субъективная оценка, имена существительные

Резюме. В данной статье подвергается анализу категория субъективной оценки в башкирском языке. Выделяются наиболее продуктивные аффиксы, выражающие данную категорию. Особенности категории субъективной оценки рассматриваются на примере башкирских народных песен.

Категория субъективной оценки – это набор лексико-грамматических средств, выражающих ласку, жалость (или нежность), снисходительность, унижение (пренебрежительность) по отношению к окружающим людям, животным, восхищение явлениями (объектами) природы. Выражая понятие о предмете, лице или явлении, может передавать оттенки иронии, пренебрежения. В учебниках, изданных для школ, средних и высших учебных заведений эту категорию именуют также уменьшительно-ласкательными формами и эмоциональной лексикой.

В башкирском языке для передачи субъективной оценки используются отдельные лексические единицы и аффиксы -кай/-кэй, -кас/-кэс, -сык/-сек/-сак/-сок, -сак/-сэк, ым/-ем/-ом/-өм/-м. Следует помнить: большинство данных (или перечисленных) аффиксов полисемантически (т.е. имеют несколько значений). Кроме указания на субъективность оценки, они обладают также словообразовательным и другими грамматическими значениями. Например, в башкирском языке основное грамматическое значение аффикса -ым/-ем – это выражение значения принадлежности первого лица единственного числа: [1: 302]. Аффиксы -кас/-кэс, -сык/-сек, -сак/-сэк в то же время выполняют словообразующую роль.

Имена существительные, имеющие показатель субъективной оценки, можно разделить на следующие группы:

1. При добавлении к терминам (или названиям) родства аффиксов -кай/-кэй усиливается эмоциональная окраска слова:

Йәмәлекәй таузы һаткан, тизәр,

Ун ике мең кағыз аксага.

Йәмәлекәй таузы һаткандан һуң,

Ишетелгән, тизәр, батшаға [2:51].

Аффикс -һы/-һе, который в названиях родства служит показателем 3-го лица единственного числа, выражает уважительное обращение родителей друг к другу (особенно перед детьми, чужими людьми): атаһы, эсәһе.

2. В соматических единицах: баш, йөрәк, аяк, күз. Слова, относящиеся к этой группе, применяются вместе с аффиксами -кай/-кэй и частицами -ғына/-генә; часто к ним добавляются аффиксы множественного числа -лар/-ләр и показатель принадлежности 1 лица единственного числа -ым/-ем:

*Башкынайым миненең бик ауырта, вай кем,
Сәңгелдәтмәй барсы көймәмде.
Эскенәйем минең тулы һағыш, вай кем,
Алып кайтайыксы иленә [2:85];
Миәс буйкайынан атып алдым
Ҡары ғына төслө төлкөнө.
Йөрәккәйем минең дөрләп яна,
Тик күренмәй уның ялкыны [2:167].*

В тех случаях, когда лексемы этой группы употребляются в переносном значении, аффикс -ым/-ем придает слову эмоциональную окраску:

*Ай-һай за йөрәгем яна ла,
Ҡалкын һыузар һибегез, тим,
Ил дошманы килеп баһкан сакта,
Ук-йәйләр кулга алығыз, тим [2:67].*

3. Показатель -кай/-кәй при добавлении к собственным именам выражает восхищение, нежность, ласку и т.д.:

*Фәүзиәкәй бәгерем, кара кашым,
Алһыу йөзөң алма шикелле.
Ниндәй баксаларза тыуып-үстең,
Гөл сәскәһе кеүек һөйкөмлө [2:269].*

В башкирском языке через аффикс -һы/-һе/-ы/-е может передаваться и унижительное, пренебрежительное отношение.

При помощи показателей -м/-ым/-ем/-ом/-өм, которые добавляются к собственным именам, выражаются теплые, близкие отношения:

*Капка төбөндә тораһың,
Нескә билең бөгәһең, Хәтирәм,
Нескә билдәреңде бөгөп,
Кем өсөн өзәләһең, Хәтирәм? [2: 306].*

В одной словоформе могут встречаться несколько аффиксов, передающих субъективную оценку:

*Ыласындар оса, ай, һауала,
Мәзинәкәйгенәм, гөлкәйем,
Һандугастар куна талдарға [2: 278].*

В разговорной речи присутствуют варианты – краткие формы собственных имен людей; они выражают унижительное отношение к предмету речи: *Зәкәй – Зәлифә [2:282].*

4. В названиях небесных тел, в переносном значении названий птиц аффиксы -ым/-ем используются в целях выражения восхищения, ласки:

*Ала ғына сыбар, ай, ак өйрәк
Бибкәйем, һылыуым, гөлкәйем,
Килә микән һыуға йөзөргә [2: 241].*

5. В зоологических названиях: ат, колон, балык, һандуғас. В формах субъективной оценки этой группы чаще встречаются аффиксы -кай/-кәй, реже – -сак/-сәк, сок/-сөк (с показателем -ым/-ем или без него):

*Һандугаскай һайрай, ай, һаз һайлай;
Һаз һайламай, һары ла тал һайлай [2: 177].*

6. В названиях народных песен Урал, Ашказар, Ағизел, Ирәндек и поэтических произведениях с целью передачи слушателю или читателю красоты природы, рек и озер, величия гор и скал, восхищения памятниками природы к их названиям добавляется аффикс -кай/-кәй:

*Ағизелкәй кайза, ай, тугайза,
Ағизелкәй кеүек һыу кайза,
Ағизелкәйзәрзең, ай, һауаһы*

Йанга рэхэт, тэнгэ зур файза [2:154].

В башкирском языке к числу лексем, выражающих негативную субъективную оценку, можно отнести: кэбэхэт, шайтан, ахмак, алыот, йүләр, аждаһа, йылан, эт и т.д.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в башкирском языке категория субъективной оценки используется активно. Аффиксы данной категории выражают ласку, нежность, снисходительность, жалость по отношению к окружающим людям, животным, восхищение объектами природы и т.д. Формы субъективной оценки, выражая понятие о предмете, лице или явлении, могут передавать самые тонкие оттенки иронии, пренебрежения и т.п. Анализ показывает широкое распространение форм субъективной оценки в башкирских народных песнях.

Литература

1. Башкорт теле. Юғары укыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәрлек / Г. Р. Абдуллина, Г. Д. Вәлиева, К. Ф. Ишбаев (яуаплы мөхәррир) һ.б. – Өфө: Китап, 2012. – 616 бит.

2. Башкорт халык ижады. – Өфө: Китап, 1974. – 386 бит.

Болотова Е.В.

к.ф.н., доцент

Стерлитамакский филиал БашГУ

г. Стерлитамак, Россия

patskova.elena@yandex.ru

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ ОПИСАНИИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Ключевые слова: функциональный, языковые единицы, семантика, структура, функционально-семантический подход.

Резюме. В статье приведен краткий обзор некоторых лингвистических направлений, имеющих большое значение в различных областях языкознания. Преобладающим среди данных учений выступает функциональный подход к описанию языковых единиц.

Функциональный анализ языковых явлений способствует выявлению закономерностей употребления грамматических категорий, их участия в передаче содержания высказывания. Функциональное описание языковых единиц позволяет установить связи между отдельными строевыми элементами языка, фрагментами языковой системы и объективной действительностью, «объяснить язык в его конкретной реализации» [1:64].

Использование принципа функциональности является естественным продолжением и развитием его системно-структурного анализа. Системное исследование языка позволило выделить разные классы языковых единиц и категорий на основе общности их семантики и внешней структуры. Но такой подход не ориентирован на вскрытие особенностей поведения языковых единиц, релевантных для активного овладения языком.

Системно-структурное описание выявляет лишь статику языковых единиц, но не показывает динамику их употребления. Классификации слов, основанные на семантико-структурном принципе, не отражают в должной мере всех системных отношений в языке, которые возникают также и на основе общности функций языковых единиц. В добавление к этому - нельзя «освоить» язык, не обратившись к его творцу, носителю, пользователю - к человеку, конкретной языковой личности [2].

Функциональный подход направлен на изучение грамматического строя в динамическом аспекте. Язык при этом рассматривается как система разнородных категорий, в которых интегрированы многомерные связи лингвистических значений.

Основным предметом функционально-грамматических теорий являются единства, имеющие семантическую природу. Структурно разнородные системы и подсистемы, охватывающие разноуровневые элементы, объединяются по функциональному признаку. По такому типу реализации принципа системности А.В. Бондарко характеризует рассматриваемое направление грамматического исследования как системно-интегрирующее на функциональной основе [3]. Он также указывает на то, что «системная интеграция разноструктурных элементов на функциональной основе невозможна без предваряющей ее дифференциации отдельных уровней» [там же], то есть без системно-дифференцирующего начала. Функциональный тип системного анализа, так или иначе, включает в себя компоненты системной дифференциации и интеграции.

Для становления функциональной грамматики как особого типа грамматических описаний существенными оказались идеи И.А. Бодуэна де Куртенэ о языковом мышлении. Идеи грамматики нового типа, ориентированной на семантику, получили освещение в работах Ф. Брюно, В. Гумбольдта, О. Есперсена, В. Матезиуса, содержащих подробное исследование широкого круга явлений и средств их выражения, выявляющих соотношения понятийных и синтаксических категорий.

Для разработки теоретических основ функциональной грамматики большое значение имели труды И.И. Мещанинова, Л.В. Щербы, В.В. Виноградова. И.И. Мещанинов, разрабатывая теорию понятийных категорий, связывал их с «языковой передачей», в которой он рассматривал определенную систему [4]. Л.В. Щерба определил отличительные черты «пассивной» и «активной» грамматики, «исходящей из семантической стороны, независимо от того или иного конкретного языка», и «ставящей вопрос о том, как выражается та или иная мысль» [5:141]. Л.В. Щерба подчеркивал, что смысл должен быть ведущим началом для активного изучения языка. Хотя он высказал предположение о том, что изложение грамматики от смысла к форме нельзя провести до конца. В.В. Виноградов в грамматическом учении о слове особое внимание уделял анализу живого употребления словоформ и их контекста [6].

В настоящее время накоплен уже немалый опыт в систематизации принципов функциональной грамматики. Достаточно четко выявляется доминантность функционально-грамматических теорий. Функциональный метод исследования является одним из ведущих научных направлений в различных лингвистических школах: в функционально-генеративной грамматике (П. Сталл и др.), функциональном синтаксисе (Куно), функциональной грамматике (М.А.К. Хэллидей), функциональном рассмотрении предложения Пражской лингвистической школой, анализе грамматических аспектов речи французской лингвистической школой А. Мартине и др. С. Дик определенным образом разграничивает парадигмы функциональной и формальной лингвистики [7].

В отечественном языкознании значительный вклад в разработку теоретических и практических вопросов функциональной грамматики внесли работы В.А. Адмони, Н.Д. Арутюновой, А.В. Бондарко, Ю.Н. Караулова, Г.А. Золотовой, В.Г. Гака, Н.А. Слюсаревой, Р.З. Мурясова, К.Г. Крушельницкой, Ю.С. Степанова, Н.Ю. Шведовой, А.А. Уфимцевой и др.

В общем, функциональный подход в исследовании языкового материала означает: описание характерных свойств конкретных лексико-грамматических средств с учетом признаков, присущих системе языка в целом;

выявление лексических, грамматических и стиливых маркеров, относящихся к определенным уровням языковой системы и функционирующих в различных сферах речи;

учет внеязыковых факторов, влияющих на использование языковых единиц в речи [8].

Таким образом, в функциональной грамматике находят свое отражение основные языковые единицы, типология этих единиц, функционально-семантический и системно-структурный принципы описания языковых категорий.

Функциональный ракурс описания языковых единиц и средств их выражения - это рассмотрение языка в его динамике, «его изучение в действии, в реальном функционировании» [9:28-29].

Литература

1. Петровская С.А. Принципы полевого подхода к категории модальности // Понятийные категории и их языковая реализация. - Л., 1989.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 261 с.
3. Бондарко А.В. К системным основаниям концепции «Русской грамматики» // Вопросы языкознания. - 1987. - № 4. - С. 3-15.
4. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Тр. Военного ин-та иностр. языков. - 1945. - № 1.
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - 428 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове.- М.: Высшая школа, 1972. - 614 с.
7. Dik S.C. Functional grammar. - Amsterdam, 1978 // North Holland linguistic Series. - № 37.
8. Рожкова Г.И. Русский язык в нерусской аудитории: Спецкурс по основам функциональной морфологии. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. - 111 с.
9. Бархударов С.Г. Язык и перевод. - М.: Наука, 1975. - 373 с.

Еселбаева Д.Н.

Қазақстан Республикасы, Алматы

dikoess@mail.ru

ТІЛДІК САЯСАТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ СИПАТЫ

Түйін сөздер: тілдік саясат, тілдік идеология, тілдік жоспарлау, біртілділік, көптілділік.

Языковая политика и темпы ее развития

Резюме: Язык – это фундаментальная основа формирования одного национального духа, одноцелевой нации. Язык сам по себе является средством общения, в то же время, в языке таится сила, которая в состоянии собрать единую цель нации. В истории человечества сколько языков без следа исчезли, ведя за собой владельцев этих языков. И напротив, угроза исчезновения многих языков уменьшилось, и сегодня сохранение редких языков продолжает расти. Все эти процессы глобализации связаны с политической позиции какого-либо государства. Следовать правильной языковой политики довольно трудная задача. Поскольку, из-за неправильного осуществления языковой политики, не основанная на внутреннем состоянии государства, в последствии может привести к межэтническим и межнациональным конфликтам. Итак, языковая политика это – целостность государства, которая осуществляет языковую политику в качестве сохранения единства всего народа.

Ключевые слова: языковая политика, языковая идеология, языковое планирование, моноязычие, полиязычие.

Language policy and the pace of its development

Summary. Language is the fundamental basis for the formation of one national spirit, one-purpose nation. Language itself is a means of communication, at the same time, language lays power that is able to assemble a single goal of the nation. In the history of mankind, how many languages without a trace disappeared, leading the owners of these languages. Conversely, the threat of the disappearance of many languages has diminished, and today the preservation of rare languages continues to grow. All these processes of globalization are connected with the political position of a state. Following a correct language policy is quite a difficult task. Because, due to the improper implementation of language policy, not based on the internal state of the state, it can

subsequently lead to inter-ethnic and interethnic conflicts. So, language policy is the integrity of the state, which implements language policy as the preservation of the unity of the whole people.

Key words: language policy, language ideology, language planning, mono-linguistic, poly-linguistic.

Тіл – адамзатқа ғана тән, барлық жаратылыс мақұлықтарынан жоғары мәртебелеп тұратын жаратушының берген шексіз нығметі. Тіл – ұлт пен ұлтты бір-бірінен ажырататын ұлттық нақыш ретінде де, коммуникацияның негізгі құралы ретінде де, ғылым ретінде де жан-жақты, сан-салалы, көп аспектілі феномен. Тілмен байланыспайтын бүгінде ғылым саласы жоқ. Әсіресе, егер тіл мен саясат өте тығыз байланыста дейтін болсақ, тарих бедеріндегі ұлы төңкерістер мен қанды шайқастар тілдің қаншалықты күшті қару екенін айғақтай түседі.

Тіл бірізді, бір рухты, бір мақсатты ұлтты қалыптастырудың іргелі негізі. Тіл өз алдына қарым-қатынастың құралы болумен қатар, ұлтты түгел бір мүддеге жиыстыра алатындай күшке ие. Адамзат тарихында қанша тілдер мен сол тілдердің иелері жоғалды. Керісінше, қанша тілдер жоғалу қаупінен аман қалып, бүгінде даму қарқынын жалғастыруда. Осындай ғаламдық үдерістердің барлығы қандай да бір мемлекеттің жүргізіп отырған саяси ұстанымының көрінісі. Дұрыс тілдік саясатты қалыптастыру аса қиын мәселе. Себебі мемлекеттің ішкі сипатына негізделмеген, тіл саясатының ұтымсыз жүргізілуінен, талай ұлтаралық қақтығыстар мен этникааралық наразылықтарға әкеп соғады. Сонымен, тілдік саясат – бұл билігін жүргізіп отырған кез келген мемлекеттің ішкі саясатынан тыс қарастырылмайтын, мемлекет тұтастығын қалайтын тетік. Ал саясаттың басты өзегі тіл екені белгілі. Тіл – қашан да ынтымақ пен бірегейліктің кепілі.

Тіл әрбір халықтың болмысында жатқан қазынасы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ата-баба мирасы, адами құндылықтардың мән-мағынасын түсіндірген тәрбиелік құралы. Ал бүгінгі әлемдік экономикалық-нарықтық кезеңде, ақпараттар тасқыны заманында, жаһандану үдерісінде тілдің қолданылу мақсаты саяси қызметке ауысты.

Бүгінгі күнде ағылшын тілінің үстемі аса зор болып отыр. Бір кездері француз, неміс тілдері ақсүйек, оқыған, мәдени тұлғалардың тілі болып, салтанатты жиындарда тек сол тілде сөйлеу үрдісі қалыптасты. Қазір ағылшын тілінің мерейі солайша артып келеді. Ағылшын тілін білу тұлға ретінде өз-өзінді жан-жақты көрсетудің, әлеуметтік мәртебеге кенелудің, табыс көзінің артуына, ғаламдық жаңалықтар мен ашылулардан қалыс қалмауға септігін тигізеді.

Байқасақ, тіл қашан да қарқынды қозғалушы, динамикалық қозғалыс. Әр ғасырдың өзінің мәртебиелі тілі болған. Уақыт өте келе, заман талабына сай, қай елдің экономикасы алға түссе, қай елдің тілдік саясаты басымдық берсе, сол тіл – дәуір тілі саналған. Бір тілдің басқа тілдер қатарынан озып шығуына тікелей экономикалық факторлар әсер етеді және сол тіл иелеріне деген көзқарас та артады. Ал кез келген мемлекет ішіндегі тіл мәртебесінің хал-ахуалы, әсіресе көпұлтты мемлекеттерде тікелей сол ел жүргізіп, ұстанып отырған тілдік саясатына байланысты. Бір мемлекет үшін мемлекеттік тілді бекіту оңай, әрі сол елдің халқы да сол ұстанымды жеңіл қабылдайтын, бір ғана тілге басымдық беріп, өз тілдерін ұмытуға мәжбүр болғысы келмейтін де этникалық топтар бар. Бұның барлығы – тіл бей-жай, үстіртін қарайтын мәселе емес екендігін көрсетеді. Тілді басқа біреуге билеттің дегенін өзіңнің рухани-болмысыңды жоғалттың дегенін. Сонда әрбір мемлекет өзінің ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігі үшін оңтайлы тілдік саясатты ұстанады.

Тіл саясаты өзімен қатар жүретін, ажырамас, тілдік идеология және тілдік жоспалау ұғымдарымен қатар қарастырылады.

Тілдік идеология (грек. idea ұғым + logos ілім, ғылым, ор. языковая идеология, ағыл. language ideology) – әлеуметтік топтың тілге деген қатынасын, тіл мен қоғам, ұлт, этностың арасындағы, ұлт пен мемлекеттің арасындағы қатынастарды анықтайтын көзқарастар мен идеялардың жүйесі, тілді сақтау, я тілдік ахуалды өзгерту мақсаттарынан тұратын жүйе.

Тіл саясаты (грек. politike мемлекет басқару өнері, ор. языковая политика, ағыл. language policy, language politics) – мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі; тілді жоспарлаудың белгілі бір субъектілерінің (мемлекеттік билік, әлеуметтік топтар, элиталар, халықаралық ұйымдар, партиялар, таптар т.б.) тіл қызметіне, тіл дамуына саналы әрі мақсатты түрде ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі; қолданыстағы тілдердің қызмет етуіне мақсатты және ғылыми негізде басшылық ету және тілдік қатынас құралдарының жаңа түрлерін жасау және жетілдіру.

Тілді жоспарлау (фр. planer біртегістеу, ор. языковое планирование, ағыл. language planning) Т.ж. белгілі бір субъектілерінің тіл иелерінің (Т.ж. нысандарының) тілдік іс-әрекеттеріне ықпал етуі үшін жасалатын саналы да нақты іс-шаралар (талпыныстар). Мұндағы мақсаттар – тіл қолданысын өзгерту (Тілді мәртебе тұрғысынан жоспарлау), тіл құрылымын реттеу (Тілді корпустық жоспарлау), тілді игеруге жағдай туғызу (Тілді игеруді жоспарлау) және/немесе саяси, біліми, экономикалық, қоғамдық, лингвистикалық институттар арқылы тілді мемлекет ішінде және мемлекеттік шекарадан тыс жерлерге тарату (Тілді таратуды жоспарлау). Т.ж. мынадай істерді қамтиды: Тіл мен Тілдің дамуына осы үшін құрылған, осыған орай өкілеттігі бар саяси, біліми, лингвистикалық және басқа ұйымдар жоспарлаған өзгерістерді саналы түрде енгізу (Мыс., КСРО-дағы 20-30-жылдардағы Алфавит комитеттері) [1,106-107].

Сонда кез келген мемлекет әуелі осы үш қадамнан саналы түрде өтіп барып, белгілі бір заңдар мен ережелерді, бағдарламаларды бекітеді. Тілдік идеология мемлекеттің жалпы болмысы мен сипатына сәйкес келетін тілдік идеалардың жиынтығы болса, тілдік саясат ұлт тұтастығы мен ынтымақтастығын мақсатты қағидасы ретінде сол идеялардың бағдарлы жүйесі; ал тілдік жоспарлау тілдік идеология мен тілдік саясатты қандай да бір іс-шаралар негізінде жүзеге асырудың жоспарларын кезең-кезеңмен дайындайтын, нақты тәжірибиеде көрініс табатын әрекеттер жиынтығы.

Э.Д. Сүлейменова өз зерттеулерінде осы тұрғыда мынадай тұжырым жасайды: «В центре языковой политики, как и любой другой политики стоят интересы власти, ее обретения, сохранения, устройства и использования. Языковое планирование напрямую зависит от языковой политики и языковой идеологии, поэтому, один из важнейших при анализе языкового планирования является вопрос идентификации видов языковой политики, мотивов и цели языкового планирования, в совокупности определяющих характер проводимых мероприятий и, в конечном счете, влияющих на эффективность» [2,12].

Ғалым өз еңбегінде тілдік идеология, тілдік саясат және тілдік жоспарлаудың мазмұны мен мақсатын кесте түрінде былайша көрсетеді [2,14]:

	Мазмұны	Мақсаты
Тілдік идеология	Тіл немесе тілдер туралы қозғалыстар жиынтығы және олардың қоғамдағы ролі.	Тілдік жағдаятты сақтау немесе өзгеріс енгізу.
Тілдік саясат	Тілдік қатынастарды жүргізудің стратегиялық шешімдердің жүйесі.	Тілдік жағдаятты сақтау немесе өзгеріс енгізуге, қоғамдық қатынастардың өзгеруіне сәйкес жасалынатын(жасырын мақсаттар) концепциялар.
Тілдік жоспарлау	Тілдік тәжірибиеге әсер ететін іс-шаралар жиынтығы	Тіл иесінің тілді қолданудағы өзгешіліктер мен өзгерістерге сәйкес қарастырылатын шешімдер жиынтығы

Солайша, тілдік идеология мықты болған кезде ғана тілдік саясат жүзеге асады. Тілдік саясат сарабал болған кезде ғана тілдік жоспарлау іске енеді. Тілдік жоспарлаудың нәтижесі тілдік саясаттың қаншалықты ұтымды болғанын уақыт аралығында көрсетеді.

Бүгінде тіл саясатының ғылыми сипатын айқындайтын жүйелі типология бар. Әр мемлекет өзінің саяси ұстанымы мен мақсатына қарай әртүрлі тілдік саясатты қолданады. Тілдік саясат пен тілдік жоспарлауларға қарап-ақ, мемлекеттің саяси көзқарасының бір қырын байқауға болады. Бұндай ғылыми типологияны ғалымдар социолингвистика негізінде жақсы ажыратып берген. Соның ішінде, бүгінгі әлемдік тілдік саясаттың ұстанымы ретінде көрініс берген ең негізгілеріне тоқтала кетсек.

Конструктивті және деструктивті тіл саясаты

Конструктивті тіл саясатының негізгі мақсаты тілдің қоғамдағы коммуникативтік қызметін арттыру, тілдердің әдеби тіл нормаларын қалыптастыру. Швейцария мемлекеті құрамындағы автохтонды тілдерге ресми тіл мәртебесін беруі; Финляндия мемлекеті автохтонды саналатын фин, швед, саам тілдерімен қатар аавтохтонды емес цыган және мүмкіндіктері шектеулі азаматтардың іс-қимыл тіліне де ресми тіл мәртебесін беруі[2,21]; соңғы 20 жыл ішінде Франция мемлекеті құрамындағы аймақтық тілдердің өркендеп, қанат жаюына, коммуникативтік құзыреттілігін арттыруға біршама еңбек сіңіруі конструктивті тіл саясатының үлгісі бола алады.

19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың бас кезіндегі Ресей патшалығының миноритарлы этностардың тілдерін ығыстыру арқылы руссификация үдерісін жүргүзі; 1539 жылы Франциядағы мемлекеттік жарғылар мен сот тек француз тілінде жүргізіліп, 1635 жылы Франция Академиясының құрылуы [3, 9]; Франция азаматтарының өз ойларын тек француз тілінде жеткізуді талап етілуі, француз тілінің унификациялануы, сол уақыттағы мектеп мұғалімдерінің француз тілінде сөйлемеген балаларды қатаң жазалап, кейде ұрып-соғу шараларын қолдануы деструктивті тіл саясатына мысал бола алады.

Орталықтандырылған және орталықтандырылмаған тілдік саясат

Орталықтандырылған тіл саясаты мемлекет тарапынан қолданылатын жалпыміндетті шаралардың бір ғана тілдің аумағында жүзеге асырылуын талап етеді. Сол тілді дамыту мен қолдану мақсатында арнайы бағдарламалар мен негіздемелердің жүзеге асырылуында қатаң бақылаулар жүргізеді. Бұл саясат арқылы барлық іс-әрекеттер бір тілдің ғана мүддесі үшін жасалынып, өнер, ғылым, спорт, сауда қатынастарында да жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Мұндай тілдік саясатқа КСРО кезіндегі тілдік саясат ашық мысал бола алады [4,13]. Сонымен қатар, Ресей Федерациясының бүгінгі күндегі тілдік саясаты қарамағындағы 83 теңдәрежелі субъекттерге орыс тілін орталықтандырған деп айтуға болады. (21 республика, 9 өлке, 46 облыс, 1 автономды мемлекет, 4 автономды округ, 2 федеральдік типтес қала) [2,22].

Орталықтандырылмаған тілдік саясат керісінше, бір тілді орталық назарда ұстамайды, конструктивті тілдік саясатқа жақындай түседі. Яғни мемлекет тарапынан қоғамдық-мәдени өмірді бір тілдің аумағына жиыстырмайды. Мәселен, Франция бір кездері сондай саясатты ұстанған болатын. Мемлекет азаматтары қай тілде білім алып, қай тілде жұмыс атқарса да өз еркі.

Ретроспективті және перспективті тілдік саясат

Ретроспективті тіл саясаты тіл иелерінің қолдануында құлдырауға ұшырап бара жатқан тілдерді сақтау мақсатында жүзеге асырылатын тілдік саясат. Мысал ретінде бретон тілін алуға болады. Франция мемлекетінің батысында, Бретань жартыаралында таралған бұл тілде 20 ғасырдың басында шамамен 1 миллион халықтай сөйлейтін. Ал қазіргі санақ бойынша, бретон тілінде сөйлеушілердің саны 300 мыңнан аспайды. Бұл көрсеткіш тілді сақтау қоғамдық акцияларының қозғалыстары, үндеулері мен қолдаулары болмаса бұдан да төменірек болар еді[3,9].

Перспективті тіл саясаты ретроспективті тіл саясатымен тығыз байланысты. Мұнда тілдік білімнің тереңдей түсуі, ескі кодификацияның жаңаға ауысуы, орфографиялық реформалар мен терминологиялық жүйенің қалыптасуына, лексикографиялық сөздіктердің құрылымы мен мазмұнына көбірек көңіл бөлінеді. Яғни тіл саясаты қоғамға сіңіскен тілдің жаңарып, бір серпілуін көздейді.

Демократтық және демократты емес тілдік саясат.

Демократтық тілдік идеология немес тілдік саясат мемлекет құрамындағы барлық этникалық топ өкілдерінің тілдерімен санасады. Ал Демократты емес тілдік саясат керісінше, белгілі бір саяси топ өкілдерінің, технократтық, әкімшілік элитаның қызығушылығындағы немесе демографиялық ахуалы басым этникалық топтың ғана тілімен санасатын тілдік саясат.

Кейінгі зерттеулердің негізінде кез келген мемлекеттің тілдік саяси ұстанымы көпқырлы, біз жоғарыда атаған типологиялардың біреуін ғана емес, бірнешеуін қатар қамтитын тұстары да болады. Ғалым Э.Д.Сүлейменова осы орайда мынадай пікір білдіреді: «При идентификации видов языковой идеологии и языковой политики обнаруживается, что их раздельная типологизация практически невозможна, настолько тесно оказываются связанными между собой идеология и политика в области языковых отношений»[2,25].

Әлемде дамушы елдердің тілдік саясатына сипатта беретін болсақ, мына үш тілдік саясат негізінде жүзеге асырылып жатыр:

1) біртілділік; 2) көптілділік; 3) интернационализациялық.

Біртілділік (социолингвистикада синонимдес терминдер ретінде монолингвизм, тілдік ассимиляция, тілдік унификация, тілдік гомогенизация деп те аталады).

Біртілділік саясатын ұстанған мемлекет тек бір тілге ғана басымдық бере отырып, ұлт бірізділігі мен біртұтастығының көрінісі ретінде тек бір тіл ғана қызмет ете алады деген идеяны алға тартады. Басқа этникалық топтардың тілдерін есепке алмай, жоққа шығарып, болмаса, тыйым салады. Қоғамның барлық салаларында, мәдениет, спорт, ғылым, білімде бір тілдің толықтай қолданылуын қатаң талап етіп, осы саясаттың жүзеге асуы үшін мақсатты іс-шараларды қамтамасыз етеді. Біртілділік саясат мемлекеттің ішкі саяси жағдайына пара-пар келетін болса, ұлтаралық наразылықтың тууына түрткі болмайтын болса, әрине, барлық халық мұрат көретін тілдік саясаттың бірі. Алайда кейбір мемлекеттер мемлекет құрамындағы ұлттардың әртектілігіне қарамастан мәжбүрлі біртілдік саясатты ұстанады. Мұндай жағдайда ішкі қайшылықтар туу ықтималдығы орасан зор. «Поэтому зачастую содержанием политики моноязычия становится языковая и культурная ассимиляция, которая может принимать насильственный характер и навязывать населению страны один язык и одну культуру», – дейді Э.Д.Сүлейменова[2,31].

КСРО кезінде 1930 жылдардан бастап руссификация идеологиясы мықтап күшке ене бастады. Ең алдымен жалпыхалық санасына ортақ мақсат, ортақ мүдде туралы идеялар енгізіліп, сол кеңістіктегі тұтастықты ұстап тұратын ортақ күш – тіл деген асқақты ойлар айтылып халықты психологиялық тұрғыдан дайындады. 40-жылдардағы латын әліпбиінен кириллицаға көшіру науқаны дәл сол біртілділік идеологиясының айқын көрінісі. Соның нәтижесінде кеңестік халықтарына орыс тілін оқу және орыс грамматикасын меңгеру оңайға түсті. Кириллицаға көшіру арқылы Қазақстан мен Орта Азияны пантюркистіктен, ал түркі тілдерін жалпы түрік тілі мен араб тілінің ықпалынан ажыратты.

Көптілділік (социолингвистикада синонимдес терминдер ретінде мультилингвизм, тілдік плюрализм, плюрилингвизм деп те алатады) ағыл. Multilingualism – жеке адамның немесе қоғамның екі немесе одан да көп тілді қолдануы.

Бүгінгі жаһандану үрдісіндегі қоғамдық-саяси, мәдени-өркениеттік, ғылыми-білімдік, ақпараттық алмасулар, экономикалық-нарықтық заманындағы көптеген мемлекеттердің саналы тілдік саясаты көптілділік саясатына тұспа-тұс келеді. Көптілділік саясат бір мемлекет аумағындағы барлық этностардың тілдеріне тең дәрежеде қарауды, мемлекет тарапынан қамқорлыққа алуына кепілдік береді. Көптілділік саясаттың басты идеясы – тілдер теңдігі, сол себепті әлемде тілдік плюрализм қарқынды дамуда. Көптілділік саясат демократиялық бағытты үгіттеуші мемлекеттердің ресми тілдік идеологиясы мен тілдік саясаты болып табылады. Көптеген мемлекеттер саяси тұрақтылық үшін көптілділік саясатын ұстанады. Мәселен, Американдық әлеуметтік лингвистикасының көрнекті өкілі Дж.Фишманның пікірі бойынша, қандай да бір мемлекетте өмір сүріп жатқан этникалық топтар өздерін толыққанды ұлт ретінде емес, мемлекет тарапынан бақылаулы сезіне бастаса, мемлекетте ынтымақтық қалыптық құлдырай бастайды дейді [5, 39].

Интернационалдандыру (лат. Inter-арасында + nation тайпа, халық) ағыл. Internationalization – Тіл идеологиясының бір түрі, белгілі бір халықтың, ұлттың қарым-қатынас құралы үшін, Ресми ті немесе білім берудің, сауда жасаудың тілі ретінде басқа тілді қабылдау, алу идеясына негізделеді.

Мемлекеттің ғылыми өндірістік технологияларының жоғары нәтижелері, саудасаттық, экономикалық индустрияда алдыңғы қатарды мыңдаған жылдар бойы иеленіп келген, көшбасшы мемлекеттердің тілдік саясаты интернационалдыруға әкеледі. Халықаралық, әлемдік тілдердің қатарына ағылшын, испан, португаль, қытай тілдері кіреді. Бірақ бұл тілдердің мәртебесі тұрақсыз екенін де байқауға болады. Мәселен, ағылшын тілі 1958-1992 жылар аралығында 9,8%-дан 7,6%-ға дейін түскен. Уақыт өтісімен бір тілдер әлемдік тілге көтеріліп, енді бір тілдер сол биіктен түсіп жатады. Интернационалдыру саясаты жаһандану үдерісімен қатар қадам аттап келе жатқан жаһандық саясаттың бірі. Интернационалдық тілдік саясат өзге мемлекеттер бұл тілді білу-білмеуіне мән бермейді, керісінше, ғаламдық өркениетке қол созушы мемлекеттер әлемдік тілдердің біреуін білуге, соған қарай талпыныс жасауға икемді тұрады. Десе де жаһандану үрдісіндегі тілдердің бірігіп, тек алпауыт тілдерге басымдық беруді, ұлт пен мәдениет бірізділігін жоғалтуды қаламайтын мемлекеттер интернационалдыру саясатын аса қолдамайды. Осы орайда Ресей ғалымы В.М.Алпатовтың мынадай пікірін көрсетуге болады: «Однако глобализация (по крайней мере, в том виде, в каком она существует сейчас) плохо удовлетворяет потребность идентичности для большинства людей. Это может приводить к конфликтам и вообще ставить под сомнение эффективность глобализационных процессов» [6,21].

Қорыта айтқанда, тілдік саясат ұлтаралық, этносаралық, мемлекетаралық қарым-қатынаста аса шешуші рол атқаратын іргелі саяси негіз. Көпшілік қауымның көңілінен шыққан, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынаста орныққан, ұтымды тіл саясатын қалыптастыру қандай да болмасын мемлекеттің негізгі мақсаты. Себебі ұтымды тіл саясатының астарында ынтымақтық, бірлік, достық, толеранттылық іспетті бірізді идея жатыр. Алайда әлемде қанша тіл бар болса, сонша тіл өкілдері жаһандану үрдісіне қарамастан өз тілдерін сақтап қалғысы келеді. Қуаыншқа орай, кейбір мемлекеттер тілдік саясаттарын соған негіздеп, жоғалып бара жатқан тілдерге қамқорлық танытып, коммуникацияға қайтадан сіңістіруге амал-әрекеттер жасап жатса, енді бір мемлекеттер қатаң түрде бір ғана тілге басымдық беріп, сол мемлекет аумағында қолданылуын талап етеді.

Пайдаланған әдебиет:

1 Этносаяси сөздік. Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2014 -400 б.

2 Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2011. – 117 с.

3 Гулинов Д.Ю. Языковая политика: определение и характеристика – Волгоград: Пперемена», 2015. -220 с.

4 Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография. – Алматы: Экономика, 2006. – 415 с.

5 Вахтин Н.В., Головкин Е.В. Социоллингвистика и социология языка. – СПб. 2004. -39 бет.

6 Алпатов В.М. Языковая политика в современном мире: «одноязычная» и «двуязычная» практики и проблема языковой ассимиляции. DOI: [http://dx.doi.org/10.18611/2221-3279-2013-4-2\(12\)-11-22](http://dx.doi.org/10.18611/2221-3279-2013-4-2(12)-11-22)

Жаңабекова М.А., Колесникова Т.П.
шетел филологиясы
және аударма ісі кафедрасының оқытушылары
Молдасанова А.А., жалпы тіл білімі және еуропа
тілдері кафедрасы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ОҚУ-ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІК

Резюме. В статье дается обзор важнейших достижений внедрения новой образовательной парадигмы XXI века. Излагаются в систематизированном виде возрастающие требования к развитию творческой личности, которая должна обладать гибким продуктивным мышлением для решения сложнейших задач, которые выдвигает жизнь. Рассматривается система творческих заданий, особенностью которой является организация творческой деятельности, ориентированной на эффективного функционирования системы творческих заданий в учебном процессе.

Summary. The article gives an overview of the most important achievements in the implementation of the new educational paradigm of the XXI century. the increasing demands for the development of a creative personality are set out in a systematized form, which should possess flexible productive thinking developed by active imagination for the decision of the most complicated problems which are put forward with a life. The system of creative tasks is considered, the peculiarity of which is the organization of creative activity, oriented to the effective functioning of the system of creative tasks in the learning process.

XXI ғасырда өркениет бәсекесінде жаңа білім беру парадигмаларының енуіне байланысты оқытудың мобильді технологияларының тапсырмаларды шешуге қабілетті, белсенді қиялдауға бейім шығармашыл тұлға дамыту талабы өсе түсуде. Қазіргі кезде қоғамдағы қарқынды өзгерістер жыл сайын жаңа өмір салтын құруда. Осыған орай, әрбір адам бұл өзгерістерді дұрыс қабылдап, тиісінше, өз шығармашылық әлеуетін үнемі белсендіріп отыруы тиіс.

Оқу мен тәрбие егіз, оларды бір – бірінен бөліп қарауға болмайды. Ұлы данамыз Әл – Фараби «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» десе, ал В. Белинский «Бала тәрбиесіне ерекше мән берілуі керек, тәрбиенің арқасында болашақ адамзат тағдырының негізгі мәселесі шешіледі» деп айтқан болатын. Бүгінгі бәсекеге қабілеттілікті талап еткен қоғамда жас ұрпақты сол қоғам мүддесіне сай, оның мұң – мұқтажын өтерлік, елін, жерін, халқын көзінің қарашығындай қорғайтын ұлтжанды, отаншыл азамат етіп тәрбиелеу көзделінеді. Сондықтан ұстаздар қауымының мақсаты: бүгінгі ұрпақ – еліміздің болашағын – қазіргі қоғам мұратына сай жан – жақты шығармашыл тұлға етіп өсіру.

Тәрбие және тәрбие жұмыстары әр баланы қайталанбас тұлға ретінде қарап, оның өзгеше қасиеттерін дамытуы қажет. Әрбір бала – тұлға, өзінше бір әлем, ал әр педагогтың міндеті әр тұлғаны көре білу, жүректеріне жол табу. В. А. Сухомлинский: «Әлемде адам тұлғасынан күрделі, одан бай ешнәрсе жоқ», – деп жазған. Бүгінгі күнде барлық ұстаздардың алдындағы мақсат – өмірдің барлық саласында белсенді, шығармашылық іс - әрекетке қабілетті, еркін тұлға тәрбиелеу болып табылады. Тәрбие – қоғамның негізгі қызметтерінің бірі, жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру процесі, аға ұрпақтың тәжірибесін кейінгі буынға меңгертіп, олардың сана-сезімін, жағымды мінез - құлқын дамытушы. Ересек буын қоғамды тарихи өмірде жинақталған тәжірибені, білімді жас буынға тәрбие процесі арқылы береді.

Адамның шығармашылық іс-әрекетінің бүкіл тіршілік көзі ретінде адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі екендігі, әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп

қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізудегі орны философия, психология, педагогика ғылымдарында қарастырылған: Шығыс ойшылдары әл-Фараби, Ж.Баласағұн және қазақ ойшылы А.Құнанбаев, философтар Ғ.Есім, Д.Кішібеков, Ә.Нысанбаев, М.Орынбеков еңбектерінен кең орын алған. Сонымен бірге шетел философтары Платон, Гегель, И.Фихте, Декарт, Д.Дьюи, И.Кант, Г.Лейбниц, Б.С.Гершунский және т.б. еңбектерінде жан-жақты талданған.

Тәрбие материалдық игіліктерді өндіруге қабілетті, іскер адамдарды дайындауға бағытталуы қажет. Басты өндіруші күш – жеке тұлға. Адам жүйелі түрде күрделі қатынастарға араласып, қоғамдағы қалыптасқан идеяны, саяси және моральдық көзқарастарды, сенімдерді қоғамдағы адамдардың өмір сүру тәртібін меңгереді. Тәрбие мәселесінің нәтижелі болуы ата - аналар мен қоғамдық ортаның тәрбие ісінен шет қалмай белсене араласуына, адам тәрбиелеудегі жауапкершілікті бірлесе көтеріп, жұмыла істеуге тікелей байланысты. Ол жөнінде Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заң жобасында «Ата - аналар балалардың өмірі мен оқуы үшін олардың денсаулықтарын, рухани әрі дене қуатының қауіпсіз дамуын, адамгершілігі жағынан дұрыс қамтамасыз етуге міндетті» делінген. Тәрбие – жеке адамды мақсатты бағытта, жүйелі түрде қалыптастыру. Аға ұрпақтардың тәжірибесін беру және игеру, сананы қалыптастыру, тәрбиеленушілердің сезімін дамыту және мінез-құлық дағдыларын қалыпқа түсіру, оларды өмір мен еңбекке даярлау тәрбие процесінде жүзеге асырылады. Жалпы алғанда, бұл процеске балаларды күту және олардың дене күшін дамыту; белгілі бір идеологияны, мінез-құлық белгілерін қалыптастыру; мәдени мұраға тарту, көркемдік талғамды дамыту енеді. «Қарны тойса қалғып сала бермейтін ұрпақ керек» деп Ғабит Мүсірепов айтып кеткендей көзі ашық, көкірегі ояу, білімді, патриот, қазақ халқының ізгі қасиетін бойына жинаған ұрпақ тәрбиелеу әрбір педагогтың міндеті.

Жоғары оқу орындарында оқу және тәрбие жұмысын тек сабақ арқылы немесе өздік жұмыс арқылы ұйымдастыру да соңғы оқу үдерісіндегі өзгерістерге, заман ағымының талаптарына, өскелең ұрпақтың жоғары оқу орындарына дейінгі оқу тәрбие жұмыстарының деңгейінің талаптарының артуына орай, ақыл-ойлары дамып, жеке тұлға ретінде бұрынғы білімгерлерге қарағанда қалыптасып келген жастардың танымдық әрекетін одан әрі жетілдіру, оны толықтыру, олардың шығармашылық белсенділіктерін, қабілеттерін арттыру мақсатында оқыту жұмысын ұйымдастырудың «қосымша» түрлері ауадай қажет, сондықтан оқытушы өзгені оқыту үшін өзі де жаңа білім үлгісімен қаруланып, үнемі ізденіп оқумен қатар, шығармашылық белсенділігін арттыру жолында кәсіби білімін шыңдап отыруы қажет деп ойлаймыз. Неміс философы Зиммель «білімді адам – ол өзі білмейтінді қайдан табуға болатынын білетін адам» деген екен.

XXI ғасыр ұрпақтары әлемдік білім жүйесіндегі озық технологияларды кеңінен қолданып білім алуда. Оқу орындары білім берудің негізгі орталығы болғандықтан, білім берудің жүйесінің қай саласы болмасын, осы технологияларды кеңінен қолдануда көптеген сапалы нәтижелерге жетуде. Сол себепті еліміздің жаратылыстану, гуманитарлық бағыттағы білім беру орталықтары, оқу үдерісінде студенттердің дәстүрлі әдістер мен ақпараттық технологияларды қолдану арқылы білім алып, шығармашылық белсенділіктерін арттыру жолында аянбай еңбек етуде. Себебі, студенттердің өздері таңдаған мамандық пәндерін меңгеруде дәстүрлі әдіс пен технологияны қолдану арқылы шығармашылық белсенділіктерінің жоғары деңгейде болуы сапалы білім алудың қайнар көзі, ажырамас бөлігі дегіміз келеді.

Еліміздегі Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты шетелдік білім бағдарламаларымен салғастыру жолымен әлемдік білім беру кеңістігіне енетін үздіксіз білім берудің ұлттық үлгісін қалыптастыру аясында талап етілітін басты қағидалар, атап айтқанда, әртүрлі деңгейдегі оқу орындарда шет тілінде оқытуда қолданылатын қазіргі инновациялық технологияларды қолдану, ауызша және жазбаша аударма машығының жалпылингвистикалық және жалпытехникалық аударма терминологиясының дағдысын

менгеру, маманның қазіргі көзқарасын қалыптастыратын әлеутеттік-гуманитарлық жалпыкәсіби және жаратылыстану ғылымдары аясындағы жүйелі білімді толыққанды қалыптастыру болып табылады.

Бұл мақсатқа жету үшін осы кезге дейін жоғары оқу орындарына арналып Білім беру бағдарламасының стандарты бойынша тек сабақ арқылы бекітілген оқыту формалары (дәрістік, практикалық, зертханалық) жеткіліксіз, себебі қазіргі кездегі білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басты ұстанымы заман талабына сай инновациялық оқыту технологиялары мен оқытудың әр түрлі техникалық құралдарын қолдану арқылы келер ұрпаққа сапалы білім беру. Заманауи технологиялардың қоғамымыздың түрлі салаларында орын алып, дамуы бүгінгі күннің талабы болғандықтан, осы технологияларға негізделіп білім беру құжаттары түбегейлі өзгеруде, білімгерлердің қызығушылығын тудырып, шығармашылық белсенділігін арттыратын жаңа оқу-құралдары жазылып, қолданысқа енуде.

Осыған сәйкес, оқыту құралдары екі топқа бөлінеді: жәй және күрделі. *Жай құралдар*: сөздіктер, оқулықтар және басқа да мәтіндер; қарапайым визуалды құралдар: нақтылы заттар, модельдер, суреттер.

Күрделі құралдар: механикалық визуалды құралдар: кодоскоп, диапроектор және т.б; *аудио құралдар*: магнитофон, радио, музыка ойнатқыш; аудиовизуалды: дыбысты фильм, телевизор, бейнежазба; оқыту процесін *автоматтандыру құралдары*: мультимедиялық кабинет, компьютерлер, ақпараттық жүйе, телекоммуникациялық жүйе [1. 19]

Д. Ш. Матрос пікірі бойынша, кез келген әдіс пен технология ақпараттық технология деп танылады. Олай болса, дәстүрлі және ақпараттық технологияға негізделіп, білім беру мақсатындағы сабақ түрлері мен сабақ барысында оқытушы мен білімгерлер тарапынан көрініс табатын шығармашылық белсенділіктің әр түрлі деңгейдегі жұмыс түрлері мен әдіс-тәсілдерін, осы тақырыпқа қатысты ғалымдар және маман оқытушылар тарапынан жарыққа шыққан тұжырымдарға, сонымен қатар өз тәжірибіміз бен пайымдауымызға сүйеніп қарастыруға тырыстық. Қазіргі кезде жүзеге асып жатқан білім алу формаларын 3 деңгейге бөліп, оның 3 ші деңгейін білімгерлердің кәсіби тұлға болып қалыптасуда көрініс беретін таза шығармашылық белсенділікті дамытудың тиімділігін және жұмыс түрлерін айқындаймыз.

«Шығармашылық қабілеттер» ұғымы «шығармашылық», «шығармашылық әрекет» ұғымдарымен тығыз байланысты.

Шығармашылық – нәтижесі жаңа материалдық және рухани құндылықтар болатын әрекет; психикалық белсенділіктің жоғары формасы, жаңа бір нәрсе жасауға қабілеттілік. Шығармашылық – адам іс-әрекетінің түрі. Шығармашылық әрекет нәтижесінде шығармашылық қабілеттер дамиды және қалыптасады. Шығармашылық әрекет - өте күрделі үдеріс және ол адамға ғана тән. Мұндай әрекеттің ерекшелігі, даму деңгейі тек әлеуметтік факторларға ғана емес, табиғи, биологиялық факторларға да байланысты.

«Шығармашылық қабілеттер» немесе «креативтілік» деген не? Латын тілінен аударғанда креативтілік «ойлап табу, жасап шығару» дегенді білдіреді.

Шығармашылық — өте күрделі психологиялық үдеріс. Шығармашылықты төмендегідей ерекшеліктермен сипатталған адам әрекеті деуге болады:

- шығармашылықта қарама-қайшылықтардың болуы;
- әлеуметтік және жеке адамға тән мәнінің болуы;
- шығармашылыққа арналған шарттардың, жағдайдың болуы;
- шығармашыл тұлғаның даралық қасиеттерінің болуы;
- нәтиженің жаңалығы, сонылығы.

Шығармашылықтың мәні, шығармашылық іс-әрекет туралы әр кезде әр түрлі пікірлер болған. Мысалы, XX ғасырдың басында белгілі философиялық сөздікте «шығармашылық» деп жаңа нәрсе ойлап табу, жаңалық ашу», - дей келе, – ол әр адамға тән нәрсе емес, құдайдың құдіретімен болады. Ал адам шығармашылығы тек салыстырмалы түрдегі әрекет» - делінген.

Соңғы кезде «шығармашылық» сөзі мен «жаңалық» сөзі мәнделс, астарлас болып табылғандай. Психологиялық анықтамаларда берілгендей «бұрын болмаған жаңалық» деу үзілді-кесілді мүмкін болғанымен, ерекше соны жаңалық, жаңа жол, жаңа шешім екенін мойындаған жөн. Ал баланың ашатыны субъективті жаңалық, ол тек қана өзі үшін жаңалық болып табылады.

Шығармашылық - бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, тіршіліктің көзі. Табиғат, қоғам құбылыстарында жеке адамның ақыл-санасында, іс-әрекетінде, ішкі жан-дүниесінде – бәрінде шығармашылықтың табиғи үдерістері үздіксіз жүріп жатады. Табиғат ішкі шығармашылық үдерістерді өзі басқарады. Сыртқы факторларды басқару, реттеу жеке адамның ой санасына, қызметіне байланысты. Сыртқы факторлардың бірі – оқыту және тәрбиелеу жүйесі.

В.С. Шубинский шығармашылық үдерісті үш сатыға бөліп, ондағы көрінетін қабілет – қасиеттерді көрсеткен:

1. Жаңаны, өзгеше, тың дүниені сезе білу, қарама-қайшылықтарды түсіне білуде сезімталдық, сындарлылық, шығармашылық ой талдауға бейімділік, жан-дүниесінде ішкі тартысты оята білу қабілеті, танымдық қызығушылық, яғни шығармашылық көңіл-күйдің туу кезеңі.

2. Интуиция, шығармашылық қиял, әдемілікті сезіне білу, сөз ұшқырлығы, қайшылықтарды түсіну, ой қызметінің ерекшелігі, батылдық, шығармашылыққа деген ішкі құштарлық, яғни оқиға, образ жасаудың бағдар ұстанар кезеңі.

3. Өзіндік сын, бастаған істі аяғына дейін жеткізу, дәлелдеме, дәйектемелер ұсына білу, оның формаларын табу, яғни сын, дәлелдеме сатысы.

Шығармашылық қабілеттілік – баланың өз бетінше жаңа бір бейне құруымен сипатталады, яғни іс-әрекеттің қандай түрінде болмасын жаңалық ашу, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі.

Қазіргі заманда білім алушылар талабына орай оларға дайын білім беруден яғни «дәстүрлі» технологиямен оқытудан біртіндеп алшақтау керек. Сыни тұрғыдан ойлау қабілеттері дамыған білімгерлерді қалыптастыру үшін мұғалімнің өзі де жаңашыл идеяларға ой кеңістігі мен көкжиектерін ашу өте қажет. Сабақтың әрбір кезеңін тиімді пайдалану үшін сабақ жоспарын жемісті болатындай етіп құрастыру біздің міндетіміз, себебі мұғалімдер әрбір баланың болашағы мен тәрбиесі үшін ең жауапты тұлғалар болып табылады. Оқу тәрбие жұмысы барысында жаңа технологияларды барынша қолдануға тырысу керек, себебі көзбен көрген ақпараттың 30% есте сақталатынын ескерсек, тың тақырыптарды түсіндіру және іс-шараларды көңілдегідей өткізу барысында олардың мүмкіндіктерін пайдалану жаңашыл ұстаздар үшін маңызды. Бүгінгі заманда сандық, сапалық сауаттылығымыз жоғары болу керек, себебі ұрпақ алдында өз беделімізді нығайтатын және абыройымызды асқақтататын қызмет жоқ.

Мүмкіндігінше электронды оқулық, дискілер, видеокассеталар, фильмдер, мультимедия мүмкіндігін толық деңгейде қолданса, өз нәтижесін береді. Білімгер көргенін ұзақ мерзімде сақтайды, көру және есіту арқылы кез-келген тапсырманы орындау жеңілге түседі және сабақта уақытты ұтымды пайдалануға негіз болады.

Оқыту мен тәрбие мәселесінде білімгерлердің болашақта таңдайтын кәсібіне қатысты шығармашылық сапасын арттыру мақсатында танымдық қабілеттерін дамыту, дәлірек айтсақ, оқуға деген қабілетін, зейін, сөйлеу дағдылары, шығармашылық ойлау сияқты қабілеттерін дамыту біз үшін өте маңызды. Топта әр білімгер ақпаратты әртүрлі қабылдайды, олардың қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, әр сабақта тиімді стратегиялар мен әдіс-тәсілдерді қолдануға тырысамыз. Жаңа сабақты түсіндіруде аудио, бейнемәтіндер болса, қолдану сатысында топтық, жұптық түрлерін жүргізген ұтымды болады, себебі жұптық жұмыста көршілес оқушылар өзара жұмыс істеп, сұрақ қоя отырып тақырыпты игеруге мүмкіндік алады. Ал топтық жұмыс және өзіндік барысында әрқайсысы өз идеясын ұсынуға, жалпыға бағытталған белгілі бір жұмыс түрін орындай алады.

Бұл жағдайда білімгерлер семинар тапсырмаларын өздері бөледі, бірнеше білімгерлерден тұратын топтарға бөлінеді, өздері қалаған тақырыптарды тандайды да, қызығушылықтары артады, бір-бірімен ақылдасып, оқытушыдан кеңес алады, белсенділік танытады, себебі оқытушы өзінің дайындаған дәріс материалдары арқылы тақырыпты толық аша алмайды, себебі сабақ кестесі бойынша белгіленген дәріс уақыты шектеулі, сондықтан оқытушы тақырыпқа қатысты қосымша әдебиет көздерімен жұмыс жасауды, семинар барысында бір-бірін тыңдап, сұрақ қоюды міндетті түрде талап етуі қажет, сонда ғана олардың жауапкершілігі артады. Өздері таңдаған тақырыпты қызықты етіп орындау үшін жан-жақты ізденеді, тақырыптың бұлыңғыр, өзекті тұстарын зерттейді, түрлі бейне кестелер, бейнематериалдар, бейнеклиптер және аимациялар арқылы тақырыпты ашу үшін компьютерлік технологияның мүмкіндігін пайдаланып (Power Point, Photo Shop т.б. бағдарламалар арқылы) слайдтар жасайды, соның нәтижесінде ізденушілік ынталары оянады, тыңдарман тарапынан қойылатын сұрақтарға жауап беру мақсатында қосымша материалдармен танысады, яғни «шығармашылық белсенділік» ұстанымы көрініс беріп өзі оқиды, серіктерін оқытады, өзгені де оқуға ынталандырады. Жақсы өткен семинар қойылымы (презентация) бір-біріне және басқа топтарға үлгі болып, әрбір білімгерге бағытталған-бағдарланған оқыту әдісі жүзеге асырылады деген тұжырым жасаймыз.

Пайдаланған әдебиет:

1. Г.Исаева. Шет тілі сабағында инновациялық технологияларды қолданудың кейбір ерекшеліктері. «Жаңа тұрпатты мұғалім дайындаудың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми конференцияның материалдары. Мектептегі шет тілі, 2011ж. №3 60б.

Жекеева К.О.

ф.ғ.к., аға оқытушы

Алматы энергетика және байланыс университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы

kenzhe_2000@mail.ru

ШӘКӘРІМ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСТЕРІ

Тірек сөздер: аударма, көрнекті тұлға, әдеби байланыс, ерікті ой, ұлттық болмыс.

Резюме. В данной статье рассматривается переводы Ш.Кудайбердиулы, которые вошли в сборник «Алты топтама» русского классика Л.Н.Толстого. Первый перевод, который вошел в «Алты топтама» называется «Асархидон – Лаэли» Л.Н.Толстого. Были переведены такие сказки, как «Уш сауал», «Криз патша», «Күншығыс жүз әңгімесі», «Ұждан», «Қол шатыр бұйрығы», «Пан-Жи-Зан-хан».

Даются сопоставления с оригиналом, а также рассматривается переводческое мастерство

Ключевые слова: перевод, видный деятель, литературная связь, свободное мышление, национальный колорит.

Summary. This article is about translations of Shakarim Kudaiberdiuli which bring in “Alti toptama”. The first translation was “Asarhidon-Laley” writened by L.N.Tolstoi. At the same time stories like “Ush Sa”, “Kriz patsha”, “Kunshigiz zhur angimesi”, “Uzhdan”, “Kolshatir buirigi”, “Pan-Zhi-Zan” was translated.ual.

The article deals with the comparison original text, as well as translation skills.

Key words: translation, prominent figure, literary connection, free trinking, national kolarit.

Қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғаларының бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын жоғары мектепте оқыту барысында «Әдеби аударма негіздері» курсы бойынша ақын шығармашылығындағы аударма мәселелерін оқыту бүгінгі таңда толық

қамтылған деп айтуға болады. Осы курс бойынша бағдарламада көрсетілген Шәкәрім аудармалары тақырыбында төмендегі тақырыпты қозғауға болады.

Шәкәрімнің көркем аударма өнеріндегі атқарған ісі жөнінде бірталай еңбектер атқарылды десек те, алдағы уақытта толығырақ қаралатын мәселелер әлде де өз кезегін күтуде. Дегенмен, ақынның аударма саласындағы туындылары жайында бірсыпыра пікірлер айтылды. Атап айтқанда, белгілі ғалым Ш.Сәтбаеваның “Шәкәрім Құдайбердиев” монографиясында ақынның аудармалары туралы жалпы танымдық мағлұматтар берілсе, Ө.Күмісбаевтың «Терең тамырлар», “Казахские и персидско-арабские литературные связи XIX-XX вв” монографияларында, А.Қыраубаеваның “Шығыстық қисса-дастандар” кітабы мен жекелеген мақалаларында, Б.Әбдіғазизұлының “Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері” монографиясында, И.Жеменейдің “Хафиз және қазақ әдебиеті” оқу құралдарында Шәкәрімнің шығыс-батыспен байланысының бірқатар мәселелері қарастырылған.

Ұлы Абай: “Ғылымды іздеп, дүниені көздеп, - екі жаққа үңілдім” - деген. Абай мектебінен тағылым алған, Абай жолын жалғастырған Шәкәрім де екі жаққа бірдей назар салады, әлемдік сөз өнерін танып білуге, оның бар жақсысын бойға сіңіруге, ел игілігіне айналдыруға күш салады. Тіпті “шығысым батыс болып кетті” деген ақын аға ізімен, өмірінің екінші жартысында еуропа әдебиетіне, оның ішінде әсіресе орыс әдебиетіне ерекше ден қояды. Тек көркемдік танымда ғана емес, қоғамдық танымда да, өмірдің, тіршіліктің барлық саласында орыс білімпаздарының жолын ұстанады. Қасиетті синод Лев Толстойды дінсіз деп жариялаған күндерде айтылған: “Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың!” - деген сөз тек әдебиетке ғана қатысты емес. “Толстой кәпір емес, кәпір өзі”, “Ақиқат сырымды айтсам, Толстойдың, - Мың сопыны алмаймын тырнағына” - исламшыл діндарларға ғана емес, кертартпа дін атаулының өкілдеріне арналған сөз; дін түнегін ғана емес, аққа қарсы, әділетке, ерікті ойға қарсы реакцияшыл көзқарасты, зорлық, зомбылық атаулыны айыптайтын азаматтық ұран. Осы тұста Шәкәрімнің Толстойды пір тұтып, оған үш сұрақ қойып хат жазғаны жайында Қайым Мұхаметхановтың мақаласында айтылған ойларға оқырман қауымның “Шәкәрімнің Толстойға сұрақ қоюы көңілге қонымсыз, себебі Толстой қазақ ақынынан қаншама уақыт бұрын өмір сүрген” деген сияқты сауалдар қойып, Қ.Мұхаметхановтың ол сауалдарға жауап бергенін білеміз. Бұл жерде Шәкәрім Толстойға хат арқылы сұрақ қоймаған, төменде сөзіміз дәлелді болу үшін, Қ.Мұхаметхановтың мақаласынан үзінділер келтірейік: “Он состоял в переписке с Львом Толстым. Об одном из своих писем к Толстому и полученном ответе Шакарим говорит: Толстому я задал в своем письме три вопроса. Он дал на них исчерпывающие и очень точные ответы. Его ответы меня особенно взволновали. Я их запомнил, как глубоко содержательные уроки, и навсегда сохранил в памяти. Смысл первого вопроса заключался в том, что я составил перечень всех, в моем понимании, отрицательных черт человека и попросил назвать самую худшую, по его мнению, которая может глубоко ранить честь и совесть человека. Толстой на это ответил следующим образом: “Все перечисленные вами черты характера способны взбудоражить человеческую совесть. По-моему, есть одно состояние, которое может особенно сильно задеть честь человека. Если человека, осознавая то, что может принести вред окружающим лицам, обществу в целом, не может высказаться открыто, остерегаясь трех вещей. Во-первых, если ты очень богат и боишься навредить своему богатству. Во-вторых, если ты должностное лицо и, отстаивая справедливость, можешь лишиться должности. В-третьих, если ты, из-за высказанной правды, будешь привлечен к ответственности.

Второй мой вопрос: я намеревался приступить к созданию крупных произведений и просил его совета. Толстой мне написал так: “Будь то произведение со множеством действующих лиц, будь то короткий рассказ, прежде всего писатель должен настолько проникнуться описываемыми событиями и действиями, словно сам он в них участвовал. Надо основательно знать причины и следствия этих событий, связь действий с общественным развитием. Ход описываемых событий должен быть очевиден для писателя, как в зеркале, и глубоко прочувствован. В противном случае, художественное произведение

убедительным и интересным не получится. Писатель не должен забывать пословицу: “Шуба, скроенная по тени человека, не будет ладной”.

Третий вопрос. Писатели, в том числе и я, не могут критически оценить достоинство и недостатки своих произведений. Каким образом можно выявить недостатки своего произведения, чтобы в дальнейшем исправить их?

На мой третий вопрос Толстой дал такой ответ: “Одним из особых свойства писателя является умение увидеть недостатки своих произведений и исправить их. Это присуще не каждому”.

Осы сұрақтарға Шәкәрім Толстой шығармашылығынан жауап іздеп табуға тырысады. Толстой әлемдік философтар Экклесиаста мен Шопенгауэрдің ойлауынан ақиқат пен өмірдің мәнін түсіну жөнінде адамдарды төрт топқа бөліп қарайды. Осы топтарды Шәкәрім де өзінің шығармалары мен тәржімаларында суреттеуге тырысады. Мысалы, Асархидон патша, Том ағай бейнелері.

Бір сөзбен айтқанда Толстой мен Шәкәрім шығармашылықтарының философиялық үндестігі де осында жатқан жоқ емес пе. Мәселен, Толстой өзінің “Смысл жизни” атты философиялық шығармасында “Каждое существо имеет органы, указывающие ему на место в мире. Для человека этот орган есть разум.

Если разум не указывает тебе твоего места в мире и твоего назначения, то знай, что виновато в этом не дурное устоство мира, не твой разум, а ложное направление, которое ты дал ему”, деп ақыл адамның қоғамдағы орнын белгілемейтінін, бұған кінәлі қоғамның құрылысы емес, өзінің ақылға берген жалған бағытың екенін біл дейді.

Шәкәрім Абайдың тағлымын дамыта отыра қазақ поэзиясын бір саты жоғары көтерген ақын екендігі күдік тудырмаса керек. Шәкәрім де Абай сияқты өз шығармашылығында адамды сүю позициясынан ешуақытта ауытқымаған. Ол өмір қиыншылықтарын, тауқыметін тарта отырып, өзінің негізгі мақсаты – адам болмысын, қоғамды жақсарту, жаңарту ісінен бас тартпаған. Ақын шығармаларының басты ерекшелігі – адам табиғаты, адамгершілік сапалары мен қасиеті туралы дүниетанымдық, философиялық ой түйіндеуінде. Шәкәрімнің қай шығармасында болмасын, жеңіл ойға, өткінші сезімге, уақытша болатын бір сәттік қана құбылыстарға орын жоқ. Ақын күрделі адам болмысы туралы терең пікірлерін көркем сөзбен өрнектейді. Жер бетіндегі өмір сахнасының басты кейіпкері саналатын адамнан бастап жаратушыға дейінгі аралықтың бәрін қамтуға тырысады. Бірақ, түптеп келгенде, ақын адам мәселесін, оның әлеуметтік, психологиялық жай-күйін бірінші кезекке қояды. Себебі, философ ғалым Ғ.Есім айтқандай: “Тіршілік дегеніміз Шәкәрім айтуынша жан мен тәннің бірлігі. Жансыз тән жоқ. Жанның өзіне сай тәні болмақ... Демек, болмыстың мәні адам. Жаратылыстың иесі жаратушы болса, жердегі тіршілік иесі - адам”.

Міне, Шәкәрімнің қоғамға, адамға деген философиялық көзқарасы осындай болған да, ол жоғарыда айтып өткен өз сауалдарына Толстой шығармаларынан жауап табуға тырысқан.

Шәкәрімнің төл шығармасын алсақ та, аудармаларын алып қарайтын болсақ та, оның ағартушылық-гуманистік, демократияшыл көзқарастары мен таным бағыттарына сәйкестендірілмегендігіне анық көзіміз жетеді. Осы бағыт тұрғысындағы Шәкәрімнің өлеңдерінде, поэмаларында, тарихи, философиялық трактаттарында Шығыс пен Батыс елдерінің талай ойшылдарының, ғалымдарының, ақын-жазушыларының еңбектері мен шығармаларының аты аталып қана қоймайды, сонымен бірге мазмұн-мәні ашылып, кейде бірсыпыра пікір-ой жарыстырылып отырады. Бұл да Шәкәрім мұрасының айтарлықтай мәнді өзгешеліктерінің бір қыры.

Осының айғағы деп ақынның “Алты топтама” жинағына енген аудармаларын атай аламыз.

“Алты топтамаға” енген алғашқы аудармасы Л.Н.Толстойдан жасалған “Асархидон - Лаэли” деп аталатын, қарасөзбен тәржімаланған туындысы.

Ақын бұл шығармасын Л.Н.Толстойдың 1903 жылы жарық көрген «Три сказки» атты жинағынан алып аударған. Қолжазбада автордың «1924 жылы июнь жұлдызында қазақ тіліне

аударылған орыстың атақты жазушысы Лев Толстойдың “Асархидон-Лаэли” атты әңгімесі” деген ескертпесі бар. Шәкәрім өз аудармасында негізінен түпнұсқаның ауқым көлемінен ұзап кете қоймаған. Қала, жер аттары мен адам сипаттамалары, олардың өз ара диалогтары, ең ақыры жорық күндеріне дейін жолма-жол шебер аударылып, түпнұсқамен астасып, дәл түсіп отырады.

Біз қашанда Шәкәрімді асқан талант иесі, хас суреткер, тамаша ақын деп білеміз. Ал Л.Н.Толстой ертегісін аудару барысында Шәкәрім қара сөзге ден қойып, өз аудармасын түпнұсқаға сәйкес проза түрінде тәржімалаған. Қазақ аудармашысы орыс классигінің шығармасын аудару барысында түпнұсқамен бейне бір жарысып аударғандай, ондағы диалог, сөйлем құрылысын, сөз кестелерін сол қалпында беруге тырысқан.

Осы тұста орыс классигінің жоғарыда аталған ертегілері жөнінде бірер сөз айтуды жөн көрдік. Л.Н.Толстой “Три сказки” құрамына енген ертегілері жайлы, А.Б.Гольденвейзерге: “В ней заимствовано из 1001 ночи” только то, что он окупился. Лица, выведенные там, исторические» деп көрсетіпті.

1904 жылы “Асархидон патша” ертегісі Л.Н.Толстойдың қайта қарап, ықшамдап өңдеуімен “Посредник” баспасынан жарық көрді, алайда қазақша аударма мәтініне қарағанда қазақ аудармашысы бұл әңгімені 1903 жылы алғашқы нұсқасынан аударғаны байқалады.

Бұл туралы: “Мысль сказки» Царь Асархадон, - писал Толстой, - принадлежит не мне, а взято мною из сказки неизвестного автора, напечатанной в немецком журнале “Theosorhischer Wegweiser”, в 5-м номере 1903 года под заглавием “Das bist du”. Сказку “Ассирийский царь Асархадон”, также как и две другие – “Три вопроса”, “Трудь, смерть и болезнь” - Толстой писал одновременно с рассказом «После бала» для литературного сборника, который составлял Шолом-Алейхем. Результат работы не удовлетворял Толстого. 9 августа 1903 года он писал В.Г.Черткову: “Сказки плохи. Но надо было освободиться от них”. Ту же оценку Толстой дал сказкам в Дневнике: “Только нынче кончил сказки. Недоволен”.

Все три сказки впервые были опубликованы (в переводе на еврейский язык) в сборнике “Гилф”. Лит. сборник Варшава, издательство “Тушия”, 1903. На русском языке “Ассирийский царь Асархадон” появился в издательстве “Посредник” (Москва, 1903), - Л.Н.Толстой шығармаларының толық жинағында 14 томында көрсетілген.

Л.Н.Толстой тілінің, стилінің өте қарапайымдылығы мен анықтығы туралы вьетнам халқының көрнекті қоғам қайраткері Хо Ши Мин: “Стиль Толстого был настолько прост, ясен и понятен, что он увлек меня”, деп өзінің 1960 жылы шетел жазушылары жайындағы белгілі мақаласында көрсеткен еді.

Адамгершілік, адалдық, қанағат пен ынсап, ұждан жайында жазылған “Асархидон - Лаэли” ертегісін тәржімалау барысында Шәкәрім қажы жоғарыда айтып өткеніміздей, басқа аудармаларға қарағанда түпнұсқада берілген ойды төкпей-шашпай, тіпті дәл аударғанға ұқсайды.

Пайдаланған әдебиет:

1. Шәкәрім. Жолсыз жаза. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Жалын, 1988, - 256 б.
2. Сәтбаева Ш. Шакарим – истоки традиций. // Простор, 1991, № 11.
3. Мұхамедханов Қ. Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы. // Семей таңы. 1988 3 тамыз.
4. Сәтбаева Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: “ Білім ” қоғамы, 1990. – 52 б.
5. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.
6. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
7. Жеменей И. Хафиз және қазақ әдебиеті. Алматы: Ыбырай Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 122 б.

ТІЛДІК ҚАТЫНАС ТҮРЛЕРІ

Түйін сөздер: коммуникация, тілдік қатынас, тілсіз қатынас, баяншы, хабар, тұлға, қабылдаушы.

Виды языковой коммуникации

Резюме. А.Ж. Жумагулова в статье рассматривает вопрос о вербальном и невербальном коммуникации который изучают в рамках общего языкознания. Автор раскрывая смысл термина «коммуникация» по отношению к языковой сфере рассказывает о его составах как о самом сложном процессе языковой коммуникации. Автор в статье напоминает что этих же терминов в казахском языкознании заменяют термины «тілсіз қатынас» и «тілдік қатынас» и определяет их общие признаки и отличия. Автор также рассказывает о роли адресата, адресанта, канала, сообщения и кода в речевом событии. В статье автором также определяются и рассматриваются роли языковых и коммуникационных единиц в речевом акте.

Ключевые слова: коммуникация, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, адресат, адресант, сообщение.

Verbal and nonverbal communication

Summary. The article examines the question about verbal and nonverbal communication A. Zhumagulova of which is studied within the framework of general linguistics. Author reviews about the term «communication» in relation to a linguistic sphere, and tells about composition as the most difficult process of linguistic communication. The author explains such terms as «verbal and nonverbal» communication «linguistic relation» and «non-linguistic contact», and describes their general features and differences. The author also tells the role of language event and the implementor addressee, sender, channel, report and the in function.

Key words: communication, linguistic contact, non-linguistic contact, news, individual, addresser.

Адамдардың өзара қарым-қатынас жасап, ой-пікірлерімен алмасып, өзара түсінісуінің бірден бір құралы – тіл. Сондықтан да тілдің қоғам өмірінде алатын орны ерекше және ол қоғам өмірінің өзгеруімен қатар үнемі дамып отырады. Тіл – адамдардың тілдік қарым-қатынас жасауының басты тірегі.

«Тілдік қатынас – тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы; қоғамдық, ұлттық тіл арқылы ұғынысу, түсінісу; яғни адамзаттың тіл арқылы сөйлесім әрекетін меңгеруі» [1,47]. Тілдік қатынас, яғни «коммуникация» адамдардың өзара түсінісуі ғана емес, топтық түсінісу, ал осы топтық пікір алмасу біртіндеп қоғамдық түсінісуге алып келеді. Осылай ол адамның қоғамдағы орнын нақтылайды, қоғамдық қарым-қатынастың фундаментін қалайды, қоғамдық-әлеуметтік пікірлесудің негізін салады.

Тіл білімінде «тілдік қатынас» ұғымы «коммуникация» термині аясында түсіндіріледі. Ал «коммуникация» терминінің тілдің қызметіне байланысты білдіретін мағынасы І. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақовтың «Лингвистикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігінде»: «Коммуникативная функция предложения – сөйлемнің коммуникативтік функциясы» /лат. Communication – қатынас, байланыс/ Сөйлемнің байланыстық, қатынастық қызметі.

Коммуникативная функция языка – тілдің коммуникативтік функциясы. Тілдің қатынас қызметі. Тіл адамдардың бір бірімен сөйлесіп, пікір алысатын қатынас құралы»-, деп түсіндіріледі [2,81].

Коммуникацияға қатысты теорияның да қалыптасу, даму секілді тарихи кезеңдері болды. Ғалымдардың әр тараптан (М. Бубер, К.Ясперс.) көзқарастық тұрғыдан, (М.Вебер) футурологиялық бағытта зерттелуі, сондай-ақ осы мәселенің А.Тоффлер еңбектерінде талдануы нәтижесінде, коммуникация ғылыми бағыт ретінде зерттеу айналымына түсті. Нәтижесінде ХХ ғасырдың басында ғылыми еңбектерде коммуникацияның тілдік қарым-қатынасқа қатысты үш мазмұны нақтыланды:

- Қарым-қатынас – кез келген материалды-рухани әлем объектісінде байланыс құралы;
- Қатынас адамнан адамға берілетін ақпарат (жеке аралық коммуникация);
- Қатынас және қоғамдық ақпаратпен алмасу (әлеуметтік коммуникация).

«Проблемы исследования коммуникативных процессов входят в число наиболее актуальных проблем для человечества. «Именно «центральное положение коммуникаций в истории человечества, – пишет ведущий теоретик в области изучения массовой коммуникации Эрик Барноу, – убедительно объясняет, почему такие различные отрасли познания, как антропология, искусство, образование, этнология, история, журналистика, право, лингвистика, философия, политология, психология и социология, – все тяготеют к изучению коммуникационных процессов.

В широком понимании

Коммуникация – это передача сообщения, обмен мыслями, информацией, т.е. – общение.

Во время коммуникации при помощи знаков происходит передача некоторого содержания от одного сознания (*коллективного или индивидуального*) к другому.

Коммуникация представляет собой социальный процесс. Она выполняет связующую функцию в обществе» [3].

Тіл білімінде тілдің қатысымдық жағын түбегейлі зерттеуге ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап қана көңіл аударыла бастады. Бұл ретте шет ел ғалымдарымен қатар орыс тіл білімі ғалымдарының қосқан үлесі зор (Э.П.Шубин, Ю.В.Фоменко және т.б.). Ал қазақ тіл білімінде тілдік коммуникация мәселесі ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарының аяғында ғана зерттеле бастады. Осы мәселені қазақ тіл білімінде көтерілмеген сұрақ ретінде жеке қарастырып, арнайы зерттеген ғалым – Ф.Ш. Оразбаева. Ғалым алғаш рет қазақ тіл білімінде тілдік қатынастың негізгі сипатын баяндап, құрамы мен басты қағидаларын нақтылап, оны қолданудың әдіс-тәсілдерін ұсынды. Нәтижесінде тілдік қатынас, яғни орыс тіл білімінде «языковая коммуникация» ұғымын білдіретін тіл білімі саласының терминдері қазақ тіл білімінде ғылыми айналымға түсіп, қолданысқа енді.

Тілдік қарым-қатынасты анықтаудың күрделі процесі мынадай үш құрамнан тұрады:

1. Коммуникативтік қатынас (адамдармен ақпарат алмасу).
2. Интерактивтік қатынас (жеке адам мен ұйым арасындағы әрекет).
3. Перцептивтік қатынас (серіктестердің қатынас кезінде өзара түсінісуі мен өзара түсінушілікті орнатуы).

Жалпы адамдардың қарым-қатынасына қатысты процесті вербалды және бейвербалды деп екіге бөліп қарастырады. Қазақ тіл білімінде бұл мәселені ғалым Ф.Оразбаева тілдік қатынас және тілсіз қатынас деп қарастырады да, олардың ұқсас жақтарын атап өтеді. « ... олардың екеуі де, біріншіден, адамдар арасындағы қатынасқа қызмет етеді. Екіншіден, тілдік қатынаста да, тілсіз қатынаста да белгілі бір дерек, ой, мағлұмат хабарланады, бірақ тілсіз қатынаста хабар шартты болуы мүмкін. Үшіншіден, тілдік қатынас та, тілсіз қатынас та адамдардың өзара түсінісуіне жол ашады» [1,45].

Бейвербалды, яғни тілсіз қатынастар семиотикалық таңба-белгілер арқылы, адамдардың өзара ыммен түсінісуі арқылы, адамның көз, ауыз, қабақ қимыл-қозғалыстары арқылы, жалпы бет-әлпеттің өзгеруі нәтижесінде жүзеге асады. Бұл әрекеттердің барлығы да тікелей адамның қатысуымен өмірде, қоғамда орын алады.

«Бейвербалды қарым-қатынас – бұл сөздер мен басқа да тілдік бірліктерге сүйенбейтін ым-ишара тілі. Адамның бейвербалды емес сигналдар жүйесіне ым-ишара,

жестер, позалар, шартты белгілер және т.б. жатады. Бейвербалды амалдардың негізгі типтері: кинесика, просодика, такесика, проксемика. Бейвербалды қарым-қатынасты зерттейтін сала – паралингвистика» [4].

Ғалым Э.П.Шубин тілдік қатынас пен тілсіз қатынастың өзара байланысы туралы былай дейді: «Во-первых, языковая коммуникация универсальна, поскольку она обслуживает все сферы умственной и физической деятельности людей, неязыковая же коммуникация используется либо в специальных ситуациях, либо как вспомогательная по отношению к языковой. Во-вторых, языковая коммуникация первична, поскольку на ней базируется само мышление человека; трудно представить себе такой вид неязыковой коммуникации, который осуществлялся бы без психологического вмешательства знаков языка /точнее их образов/» [5,14]. Ғалымның айтуынша, бейвербалды қатынастан тілдік қатынастың айырмашылығы мынада: тілдік қатынас әмбебап, жан-жақты, өйткені ол адамдардың барлық саналық және физикалық әрекеттеріне қызмет етеді. Сондай-ақ, тілдік қатынас бірінші пайда болады, демек алғашқы кезеңде тұрады, өйткені адамның ойлау қабілеті оған негіз болады. Ал тілдік емес бейвербалды қатынас арнайы жағдаяттарда (көшедегі жол белгілері, адамға белгілі бір жағдаяттан хабар беретін әр түрлі таңбалар және т.б.) немесе тілдік қатынасқа қосымша ретінде қолданылады.

Тілдік қатынас ұғымы тілсіз қатынас ұғымынан күрделі және жан-жақты, терең қарастыруды талап етеді. Тілдік қатынас дыбыс арқылы айтылып, әріп арқылы таңбалану нәтижесінде жүзеге асатындықтан, лингвистикада тілдік қатынастың берілу жолдарын ауызша және жазбаша деп қарастырады. Екі жағдайда да хабар маңызды рөл атқарады. Егер ауызша тілдік қатынас дыбыстау арқылы айту және тыңдау әрекеттеріне ұласса, жазбаша тілдік қатынас таңбалау арқылы жазу және оқу әрекетіне ұласады.

Лингвистикада тілдік қатысымның жүзеге асуында тілдік тұлғалар мен қатысымдық тұлғалардың атқаратын қызметі маңызды болып табылады. Тілдік қатынастағы тілдік тұлғаларға не жатады деген сұрақ та лингвистикада қарама-қайшы пікірлер туғызды. Ал ғалым Ф.Оразбаева: «Тілдік тұлғалар – адамзат тілінің сақталуы мен өмір сүруіне қызмет ететін, сөйлеу мүшелері (дыбыстау мүшелері) арқылы жасалатын, фонетикалық, лексикалық және грамматикалық қасиеттерге ие болатын, таңбалық сипаты бар тілдің құрылымдық бірліктері», - деген анықтама береді. Демек, тілдік тұлғаларға қатысты қарама-қайшы пікірлер болғанмен, тіл білімінде тілдік тұлғаларға фонеманы, морфеманы, сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді жатқызады да, ЖОО-ның тіл біліміне қатысты оқулықтарында осы бағытта қарастырады. Ал қатысымдық тұлға дегеніміз – тіл арқылы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін, белгілі бір ортамен араласу жағдайында жүзеге асатын, тиянақты ойды хабарлау және қабылдау қасиеті бар, ерекше деңгейге көтерілген тілдік тұлғалардың қатысынан тұратын, қарым-қатынастық мәні бар бірліктер», - деп атап өтеді ғалым [1,63]. Тілдік қатынаста маңызды рөл атқаратын қатысымдық тұлғаларға ғалымдар сөзді, фразеологиялық тіркестерді, сөйлем және мәтінді жатқызады. Жалпы алғанда Сөз тілдік тұлға ретінде де, қатысымдық тұлға ретінде де тілдік қатынасты аса маңызды қызмет атқарады. Себебі, сөз тілдік қатысымға негіз болады, оның жүзеге асуының бірден бір себепшісі. Сөздің осы қасиетіне қатысты да ғалымдар арасында пікір қайшылықтары бар. Әрине, «тиянақты ойды білдіретін сөздердің тобы сөйлем екені» белгілі. Бірақ, сөйлем сөзден құралатыны да ешбір қарсылық туғызбайтын шындық. Олай болса, сөз жеке тұрғанда атау тұлғада тұрып, бірнеше мағынаны (тура, ауыспалы, синонимдік т.б.) білдіргенмен, белгілі бір ойды жеткізу мақсатында сөйлем құрамында қолданысқа түскенде, жеткізушінің ойына байланысты нақтылы бір мағынаны көрсетеді де, ортақ мақсатқа жеткізер мазмұнға қызмет етеді. Мұндай жағдайда сөздің атаулық тұлғадан гөрі қатысымдық тұлғаға тән белгілері нақты көрініс табады да, сөз тілдік қатысымның жүзеге асуына ықпал етеді. Тілдік қатысымды жүзеге асыру барысында сөз басқа қатысымдық тұлғалардың жасалуына негіз болады. Сөз арқылы берілетін мағына тілдік қатысымдағы хабардың мазмұнына ұйытқы болады.

Сонымен, тілдік қатынас қарапайым тілмен айтқанда сөйлеу арқылы жүзеге асады. Мұнда тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық бірліктерінің барлығы қатысу арқылы, сөйлеу актісі жүзеге асырылып, белгілі бір хабар, ақпарат жеткізіледі. «Тілдік қатынас хабардың тұтастай жиынтығы» болып табылса, хабарды жүзеге асырушылар, яғни хабардың жеткізілуіне қатысушылар мыналар:

1. Белгілі бір ақпаратты, деректі хабарлайтын – Баяншы.
2. Ақпаратты жеткізетін – Тұлғалар.
3. Ақпаратты немесе деректі, хабарды – Қабылдаушы.

Баяншы - сыртқы ортадан алған әсерін, өзін қоршаған ортаны, өмірді, қоғамды сезініп, түсінуден, пайымдаудан туған санадағы ой-пікірлерін түрлі тілдік амал-тәсілдер, құралдардың көмегімен ойын басқа біреуге жеткізуші, баяндаушы, яғни басқа біреумен тілдік қарым-қатынасқа түсуші.

Тұлғалар – баяндаушыдан шыққан деректің негізінде басқа адамның санасында ұғым тудыратын, шыққан ақпараттың немесе хабардың түсінікті болуын қамтамасыз ететін, адамдар арасында байланыстырушылық қызмет атқаратын қатысымдық бірліктер.

Қабылдаушы - ақпаратты немесе хабарды қабылдап алып, оның мәні мен мағынасын тілдік тұлғалар арқылы түсініп, ой мен пайымдау арқылы өз санасынан өткізіп ұғыну, түсіну арқылы тілдік қатынасты ары қарай іске асырушы, яғни тілдік қатынасты жалғастырушы.

Баяншы да, қабылдаушы да байланыс арқылы, тілдік қарым-қатынас арқылы әрекетке түседі. Тілдік қатынасты жүзеге асыратын үрдістерді тіл білімінде арнайы лингвистикалық терминдермен атайды. Тілдік қарым-қатынастағы хабарлауды – трансмиссия, ал қабылдауды – рецепция, хабар берушіні – трансмиссор, хабар қабылдаушыны – рецептив деп атайды.

Тіл білімінде Р. Якобсонның түсіндіруі бойынша, тілдік қатысымда адресаттан шыққан хабар адресантқа канал арқылы кодтың көмегімен жетеді. Мұнда адресат – баяншы, адресант – қабылдаушы, хабар – хабар, канал – коммуникацияның берілу түрі (жазбаша, ауызша), ал код – лебіздің шығу тілі (хабардың берілген тілі).

Қазақ тіл білімінде тілдік қатынасқа қатысты терминдер қалыптаспағанын ескеріп, ғалым Ф.Ш.Оразбаева бұл үрдістің жүзеге асуын баяндау үшін мынадай терминдерді ұсынады: баяншы, хабар, тұлға, қабылдаушы.

«Сонда тілдік қатынас жүзеге асу үшін Баяншыдан(Б) шыққан Хабар(Х) Тұлғалар (Т) арқылы Қабылдаушыға (Қ) келіп, одан ары қайтадан байланысқа түсіп, тілдік айналымда адамдардың бір-бірімен түсіністігін іс жүзіне асырады»[1,49]. Ғалым бұл жерде жалпы тіл біліміндегі канал, код терминдерін қазақ тіл білімінде тұлға деген жалпы атаумен беріп тұр деп түсіндік.

Тілдік қарым-қатынас жасауда хабарды қабылдаумен шектеліп, біржақты ғана процесс (үрдіс) деңгейінде қалып қалмау керек. Тілдік қатынас жасалу үшін қабылданған хабарға Қабылдаушы көңіл аударып, оны түсініп, қорытып, сарапқа салып, бағалап оған жауап қайтаруы керек. Бұл процесс жүзеге асқан жағдайда тілдік қатынас келесі сатыға көтеріліп, өз жалғастығын табады. Олай болса, тілдік қатынас кемінде екі адамның арасында болатын қатынас. Алайда, тілдік қарым-қатынас, өзара пікір алмасу тек екі адаммен шектелмейтінін ескергеніміз дұрыс. Ол бір адам мен ұжым арасында, екі топ арасында, белгілі бір мәселеге қатысты қоғамдық пікір қалыптастыру мақсатында көпшілік арасында да болуы әбден мүмкін. Бұл ретте тілдік қатынас арқылы тарайтын хабардың маңыздылығы артады. Тілдік қатынас тілдің дыбысталу (естілу) және таңбалану (жазылу) жүйелері арқылы жүзеге асады. Демек, лингвистикада хабардың берілуі ауызша және жазбаша тілдік қатынаста іске асырылады. Ауызша тілдік қатынас адамның сөйлеу мүшелерінің, дыбыстау мүшелерінің қозғалысы арқылы пайда болады. Мұнда сөйлеу актілерінің әр түрлі қызметі (экспрессиясы, эмоциясы, байланыстырушылық қызметі) іске қосылады. Ауызша қатынас адамдардың тікелей қарым-қатынасын қажет етеді. Ал жазбаша қатынаста адамдардың тікелей араласуы міндетті емес. Мұнда тілдік тұлғалар көзге көріну арқылы қатынасты жүзеге асырады. Мұндағы басты критерии – тілдік тұлғалардың таңбалық көрінісінің болуы. Тілдік қатынас адаммен бірге, қоғаммен бірге дамып келе жатқан табиғи, тарихи процесс. Ол

қоғамда өзіндік рөлі бар, қоғамға аса қажет, қоғамның әлеуметтік қажеттілігін өтейтін аса күрделі құбылыс. Тілдік қатынас адамдар арасындағы ізгілік қарым-қатынастың қалыптасуына, қоғамы-әлеуметтік идеялардың жүзеге асуына ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиет:

1 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас негіздері. Оқулық. Алматы: Print-S, 2005. 40-50б.; 63-б.

2 Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алматы: Наука. 1966. 81-б.

3 <http://vjanetta.narod.ru/lekcia8.html>

4 Ахметова Ж., Макеева Ж. Бейвербалды қарым-қатынастың ұлттық сипаты, мақала. www.rusnauka.com/5.../9_129156.doc.htm

5 Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. Москва: Просвещение, 1978. 14-б.

*Сағынаева Г.Ә., Қайрат Қ.
Павлодар МемПИ
Қазақстан Республикасы
Gulzirasagnaeva@mail.ru*

МӘШХҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ

Тірек сөздер: дастан, дін, ақын, тәрбие, құдай.

Резюме. В статье проанализированы эпосы Машхур Жусупа Копеева, посвященные проблемам религии. Авторы раскрывают направленность тематики произведений поэта о религии на познание Аллаха, его почитание, этические, гуманные и человеческие качества ислама, на вопросы жизни и смерти, о загробном мире и предлагают воспринимать произведения как слова назидания.

Summary. The article analyzes the poems of Mashkhur Zhusup Kopeyev, devoted to the problems of religion. The authors reveal the orientation of the subjects of the poet's works about religion for the knowledge of God, his reverence, ethical, humanistic and human qualities of Islam, to the questions of life and death, the afterlife, and propose to perceive works as words of edification.

Шешен сөздің шебер атасы Мәшхүр-Жүсіп өлеңдер мен жырлар ғана жазып қоймай, аңыз дастандар да жазған. Көптеген аңыздар тарихи деректерге негізделген. Сондай-ақ, дастандарда әртүрлі тақырыптар, мәселен, батырлар жыры, салт-дәстүр, адамгершілік, адами қасиеттер әсіресе дін тақырыптары өмір мен өлім, жын-пері, шайтандар жайлы, нәпсі, періште, тозақ пен жұмақ, пайғамбарлар мен сахабалар, иман мен ислам тағы да сол сияқты көптеген тақырыптар қозғалған.

Рухани тәрбиенің қайнар көзіне айналған дін тақырыбы ақын шығармасында кеңінен орын алады. Сөзі орынды, жөн-жосығы келісті, шебер ақын Мәшхүр-Жүсіп діни тақырыптардың бірнешеуін бір дастанға сыйғыза біліп, өз шығармасын халықтың, әсіресе өрімдей-өрімдей өркендеп, көктеп келе жатқан жеткіншектердің рухани моральді тәрбиесіне арнаған адам. Әр дастанда оқиғаның орындалу желісіне қарай көлемі ұлғайған сайын, тәрбиелік мағынасы зорая бермек, сонымен қатар дін тақырыбы да ұштаса береді. Мысалы: «Ібіліс шайтан хикаясы» дастанында дін тақырыбы Таблит, Жаблиттен тараған Ібілістің өр көкірегінің кесірінен ұшыраған кейпін баяндаған сайын Ібіліс негізінде кім әрі қандай іспен айналысатынын баяндаса, шайтан азғыруынан сақ жүріп, адамға салған қармағының кез-келген мезетте шалыс басқан адымың үшін іліп әкетері хақ екенін ескерткені рухани тәрбиеге негізделген. Ал «Ақыреттің егіні» дастанында «қыстың қамын жазда ойла» демекші, өлімнің халін өмірді көзің көріп, дүниеде өзің билігің жүріп тұрғанында ойлауға

шақырса, дін мәселесі қияметте қандай орын теберінді қазір шеш дегенге негіздейді. Сондай-ақ, «Яһуда, патрос әңгімесі» дастанында көбінесе дүние мен өмірдің жайы, ақыреттің қамы қарастырылған. Және дүние құмарлықпен, ашкөздіктен безінген Яһуде мен Патрос бауыры қарама-қарсы образда бейнеленген. Бұл дүниеде Алладан басқаға артқан махаббаттың бәрі жалған, әрі жауапсыз екенін дәлелдеген. «Опасыз әйел» атты дастаны шындығында көрдегі сүйген жарының моласын көздің жасымен күзеткен жігіт Ысқақтың Құдайдан сұрап, тірілтіріп алған әйелі нәпсіқұмарлықпен ойнас қуып кеткен опасыз болып шығуы, соңында Ысқақтың көрген азабы мен мазағы баяндалса, Құдайдың қылған қалауы біз үшін қайырлы да артық екенін дәлелдеуі арқылы шайтан көңілге түспеу керек екенін тәрбие етеді.

«Әдһам диуана мен Ибраһим» дастаны нағыз дүние қайыршылықты, өмір мен өлімді, асып-тасушылық пен қанағатты бір-бірімен сәтті салыстырса, адамды өлген қыздың көрден тұруы арқылы Алланың құдіретін, Әдһамның тілеуін, Ибраһимнің образы арқылы Құдайдың шынайы құлы бола білуді сомдайды.

«Екі жігіт пен бір шал» атты аңыз дастан нәпсіні жеңдірген құмар ханшаның әрекеті өзіне де, өзгеге де зұлым болғанын, соңында шалдың ханшаны кешіруі, кешірімділікпен Тәубаға келушілік қасиетін сіңіруге баулиды. Осындай сынды бірқатар рухани қасиеттерге жетелейтін дін мәселесін көтерген аңыздар ақын Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығында қаншама.

Сондай-ақ өмір туралы әр қырынан түрліше сынап жазған өлең жолдары да жетерлік.

«Ақыреттің егіні» атты дастанында Мәшһүр-Жүсіп өлім мен өмірді салыстыра жазған. Мұнда өмірдің жалған, құлшылық қылсаң да қанша осы өмірді көп сүруді қалап құлшынсаң да бұл дүниеде еш бір жан мәңгі тұрмасы жайында былай деген:

Баянсыз өтірікші дүние пәни
Көп жасап өлмей кеткен бар ма қане, ей?
Өлмесе Хакім Лұқман жүрер еді
Көп жасап, аты шығып болған қари! [1,19].

Дастанда өмірді жалт еткен сағымдай, қысқалығы қамшының сабындай екенін өлең жолдарынан көруге болады. Өмірдің көзді ашып жұмғанша кім бар, кім жоқ, оңыңнан солыңа қарап үлгерместен көрген түстей зу етіп өте шығары хақ. Ол жайында:

Бұл дүние қарап тұрсам сағымға ұқсар,
Тынбастан күні-түні дүние қуар.
Тиыштық бұл дүниеде тиянақ жоқ,
Жылы жүзбен мен мұнда мойын бұрар.
Дүние мың жыл жүрсең сағаттай біл,
Бар ма екен мұнан артық еш мысал бір?!
Дүние ойлап тұрсам түс секілді,

Бір баққа түнеп ұшқан құсша өтіп жүр. [1,30] – деп келтірген. Ал «Әдһам диуана және Ибраһим» аңыз дастанында ақын екі ауыз өлең жолымен бүкіл өмірдің ақыр соңды халін суреттеп, өмірдің жалған екенін тағы бір мәрте атаған:

Жалған, шіркін, өтеді жанды қинап,
Әуре болдық кім үшін бір мал жинап?! [1,63].

Ақын Мәшһүр-Жүсіп те өзін Аллаһтың құлымын деп есептеп, ғибадатқа мойын бұрған жан еді. Сол себептен Мәшһүр-Жүсіп өлеңдері мен әңгімелері, аңыз-дастандар мен қол жазбаларының көпшілігінде рухани тәрбиені көтеруге үлес қосқан дін мәселесін кеңінен көтерген.

«Ақыреттің егіні» дастанында:
Ойласаң ақыреттің бәрі қиын
Тірлікте ғибадат қып, хаққа сиын!
Бұл күнде жамандықтан тыйылыңыз,
Алланың көрем десең жұмақ үйін! [1,19].
Шайтанмен тіршілікте боламыз дос,
Қылыңыз ғибадатты құдайға қош.

Қиындық толып жатыр алдыңызда,
Бұл күнде жүргеніңнің бәрі де бос [1,19].
Бұл дүние ақыреттің егіні екен,
Уақытында жалқау болмай егу екен.
Құлшылық ғибадатпен барғандарға,
Нығымет екі дүние тегін екен [1, 30-б].

Аллаһ жолында тынбастан ғибадат етуге шақырады. Жақсылыққа бастап, жамандықты тастап, игі іс істеудің әрбіреуі Аллаһ үшін – ғибадат. Ғибадат тек Аллаһты мадақтап, зікір айту, намаздан ғана тұрмайды. Үлкенге құрмет, кішіге ізет, бауырға қамқор болу, барға қанағат, жоққа шүкір ету, ашты аш демей, жалаңашты жалаңаш демей, ішерін бөліп, киерін шешіп берудің өзі құлшылық.

«Әдһам диуана және Ибраһим» аңыз-дастанда мұрагер Ибраһим патша аң аулап, құс атып жүргенде бір құланға көзі түсіп, соны соғып алуға ұмтылғанда, бір ғайып дауыстың шыққанын естиді. Сөйтсе, құлан Құдайдың құдіретімен сөйлеген екен.

«Шаңына қашқан құлан көңіл бөлмей,
Қамыңды ойла қазулы көрге кірмей!
Басың бұлбұл, аяғың дүлдүл болсын,
Сөйткенмен қаламысың ақыр өлмей?!
Өлімнің келмес бұрын жолын көзде,
Есіл өмірің өткізбе бекер түзде.

Пайдасфы жоқ аң қуып шаршағанша,

Жанға пайда болатын құдайды ізде! [1, 68] - деп жануар құланның өзі патшаға ақыл айту арқылы адамды құлшылыққа шақырады. Дастанда күн-түн ұйқы көрмей жүрсе де құланның сөзінен кейін Ибраһим «жануарға обал болды» деп қарауға шығып, өз қолымен жем беруге шыққанда, үйдің үстінен бір тықырды естіп жаны түршігеді. Қараса түйесін жоғалтып, іздеп жүрген бәдәуи арабты көріп, кім екенін сұрастырады. Сонда патша: -Сенен ақымақ адам болушы ма еді? Үй үстінен түйе іздеген жанды бұрын-соңды көрмеген едім, - дегенде әлгі бәдәуи араб:

Мен ақымақ емес, патша –ақымақ өзің,
Болған жоқ па құдайды іздер кезің?!
Дәнемені көрмейтін көр болыпты,
Түздегі аңның тозаңы басып көзің!
Ішіп-жеумен күндіз-түн қарның тойған,
Жоқ нәрсеге сарп қып өмірін жойған:
Жатқан саған келе ме құдай өзі,
Кім орнатып құдайды таққа қойған?!
Қолда садақ болғанда, белде – қылыш
Ит дүниеге қыласың күн-түн жұмыс.

Тақта отырып құдайды іздейді екен,

Бәрекелді, кісі екен мынау дұрыс! [1,69-70] – деп Ибраһим патшаның өзін бетті тіліп, көзді шүкі ақиқатты айтып құлшылық қылуға шақырды.

Ақынның «Яһуда Патрос әңгімесі» дастанында да адамның дүниеқоңыздығы арқылы өмір тұрақсыздығын көрсетеді. Мәселен, Яһуда малын, дінін күткен, барын Аллаһтың жолында кем балаларға таратқан жомарт еді де, бауыры Патрос құдай үшін бір тиын жұмсамастан жер-су алып, егін салып, бақ тұрғызып, ажарлы әйел алып, жаға-жеңді тон киіп, құл мен күнді жұмысқа салып, кедейлерге садақа берместен байлығының қызығын өзі көріп жатқан сараң бай еді. Аллаһ Патросты сынау үшін дүниені үйіп-төгіп береді, бірақ Патрос ақылына келмеген соң, бір түнде жел көтеріліп, бүкіл бау-бақшаны бір сәтте быт-шыт қылдырып, құдіреті күшті Аллаһ әп-сәтте Патросты тақыр қылдырады. Мәшһүр-Жүсіп дастанының соңында:

Осындай боп солардың алды өз тұсы,
Жазы бар, қысы жоқ бұ дүние – жылдың құсы.

Ішпей, жемей, кісіге бермей жиған,
Қашан болса, дүниенің қызығы – осы! [1,41] - деп, адам дүние мүлікпен де сыналатынын меңзейді.

Ақын өз өлең жырларында, аңыз дастандарында өмірді ғана сипаттап қоймай, ақырет, өлім, қиямет жайында да сыр шерткен болатын.

Өлімді көп еске алушылық адамды рухани байлыққа, рухани мәдениетке, игі амалдар жасауға, адамгершілік, имандылыққа әрине құлшылық пен ғибадат етуге тәрбиелейді. Осыншама адами қасиеттерді бойына сіңіріп, өзін-өзі тәрбиелеп, біреудің ала жібін аттамай өткен адам қияметте де Аллаһтан сый-сияпат, марапат алары шындық [2,102] .

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев аңыз-дастандарындағы көтерген дін мәселесінде өмір мен өлім тақырыбын қозғап қана қоймай, жын-шайтан және періштелер туралы да сөз қозғағаны мәлім. Діндар ақын өз аңыз-дастандарында жын-шайтандарды және періштелерді түрлі қырынан сипаттап, олар туралы түрлі мәлімет берген. «Жын арабтың «джинн» деген сөзінен шыққан. Ол арабтың «ғайып, көзге көрінбейтін» деген мағынаны беретін «иджтинан» сөзінен алынып отыр. Жындар бұрын солай аталған, себебі, олар адамдардан тығылады және көзге көрінбейді. Ал көпше түрінде «джиннан», және «джинна» деп келеді. Фонетикалық дыбысталуына байланысты арабтың «джинн» сөзі қазақша «жын» сөзіне айналған» [3,8].

«Жындар туралы көптеген Құран аяттарынан кезіктіруге болады. Тіпті жындарға арналған «Жын» сүресі де бар. Бұл сөзді біз Пайғамбарымыздың дәлелді сахих хадистері мен көптеген дерек көздерін іздесек, көптеп кездестіреміз. Аллаһ Құранда жындарды адамдармен салыстыра отырып: «Мен жындар мен адамдарды Маған құлшылық қылуы үшін ғана жараттым» (Зариат, 56) дейді.

«Ал шайтан дегеніміз не? деген сұраққа келетін болсақ, шайтан ол періштелерден емес, жындардан шыққан жаратылыс, яғни жындардың бір түрі. Әрбір шайтан – жын, ал әр жын – шайтан емес, себебі, шайтандардың шығу тегі жындардан басталған» [3,220].

Мәшһүр-Жүсіп «Ібіліс шайтан хикаясы» атты дастанында жындардың шығу тегін былайша суреттеген:

Деп айтар: "Тәблит, Жәблит" қазақша аты,
Жаралған болып мақұлық, оттан - заты.
Арыстан суретінде болып Тәблит,
Құйрығы жыландай боп қияпаты.
Жәблиттің формы қасқыр сықылданған,
Құйрығы тасбақадай домаланған.
Жаралған ұрғашы боп әуел бастан
- Бұл сөзім кітапта бар, деме жалған.
Екеуі ерлі-байлы болды жұпты,
Тозақтан жаратылып бұлар шықты.
Қосылып бір-біріне Хақ әмірмен,
Олар да өз заңынша буаз бопты.
Кітаптан көрген сөзді қылдым баян,
Болса да бізге — күмән, тәңірге — аян.
Бір қабат шағылысқан екеуінен,
Туыпты тозақтағы жылан-шаян [1,3].

«Мәшһүр-Жүсіп дастанындағы Ібілістің әкесі – Тәблит, шешесі – Жәблит жайындағы деректі біз Құраннан кездестіре алмадық, бірақ оқымысты ақын медреседе оқып білім алғаны жоғарыда айтылған еді. Сол себептен де біздің ойымызша, мұны пайғамбарымыздың (Ғ.С) хадисінен алды деген болжамдамыз. Ал 1903 жылы Қазан қаласында басылған «Қисса сул әнбия» кітабында осы деректерге ұқсас мына жәйтті кездестірдік: «Алла тағала тамұқ ішінде екі түрлі жанды мақұлық жаратты. Бірінің аты Жәблит, арыстан бейнесінде, құйрығы шаян ұқсас. Екіншісінің аты Тәблит, бөрі бейнесінде, құйрығы шаян ұқсас.

Алланың бұйрығымен осы екі мақұлықтың да құйрығы үзіліп түсті. Жәблиттің құйрығынан тамұқтағы барша жыландар жаратылды. Тәблиттің құйрығынан тамұқтағы барша шаяндар жаратылды [4,189].

Мұнан соң Алла тағала Жебірейіл ғалайһи-уәссәләмға: «Тәблитке Жәблитті некелеп бер», - деп әмір етті. Алғашқы неке осыдан басталды. Жәблит пен Тәблит қосылып, олардың егіз балалары болды. Бір қарыннан және егіз бала тапты. Ұлына Харс деп ат қойыпты. Харс айлакер, қу болды», - деп келсе, міне мұндағы Тәблит, Жәблит Мәшһүр-Жүсіпте осылай келеді.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің дастандарындағы жын-шайтан хақында көтерген дін мәселесі, жындар мен адамдар жаратылыс мақсаты, ішіп-жемі, құлшылық маңызы бірдей болғанымен, адам мен жын арасында атам заманнан келе жатқан жауыздық. Соның кесірінен кез келген жерде жардын шетін басып тайып кетуі ықтимал. Шайтанның өз қақпан торы бар. Соған ілініп қалмауды көздеген, жақсылыққа бар, жамандықтан қаш деген үгіт насихат. Бұл да бір атадан қалған мирас, рухани тәрбие.

Пайдаланған әдебиет:

1. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 3 том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003, 382б.
2. Жүсіпова. Г.Қ. Мәшһүртану белестері/ Г.Қ. Жүсіпова. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003, 303б.
3. Ибрагим М. Параллельный мир/ М. Ибрагим, -Казань: 2004, 432б.
4. Умар Сулейман аль-Ашкар. Мир джиннов и дьяволов/ Умар
5. Сулейман аль-Ашкар, - Москва: Умма, 2006, 284б.

*Куртумеров Эмир-Усеин Эмир-Усеинович
Крымский Федеральный Университет
имени В. И. Вернадского
город Симферополь, Крым.
enverkurtumer@mail.ru*

ЮСУФ БАЛАСАГЪУНИЙНИНЬ «КЪУТАДГЪУ БИЛИК» ЭСЕРИНДЕ ЭДЕП ВЕ АХЛЯКЪ МЕВЗУСЫ

Тема вечной жизни и морали в произведении Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание».

Резюме. Поэма Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание» является философским произведением, в котором анализируется смысл и значение человеческой жизни, определяются обязанности и нормы поведения человека в обществе. Исключительно важным моментом поэмы является то, что в ней содержатся достаточно критические высказывания, которые призваны изменить к лучшему само общество.

Сюжет поэмы построен на основании бесед героев друг с другом и их писем, в которых затрагиваются различные темы: о неотвратимости смерти и необходимости мыслей о грядущей вечной жизни и морали. Предшествует этому вводная глава, где автор в соответствии с традицией восхваляет Всевышнего, Пророка Мухаммеда и его четырех праведных халифов, унаследовавших власть после смерти пророка. Затем переходит к воспеванию весны и «поет гимн» правителю Тавгач-Богра-Карахану. Потом Юсуф Хас Хаджиб говорит о семи планетах и двенадцати знаках зодиака, повествует о достоинствах людей, пользе языка. Лишь с 398 бейта начинает автор повествование о главном действующем лице поэмы правителе (элике) Кюнтогды.

Ключевые слова: Баласагун, человек, жизнь, значение, смысл, этика, мораль, экземпляр, племя.

Summary. Annotation. Poem of Yusuf Khas Hadzhibey Balasaguni "Beneficial knowledge" is a philosophical work, which examines the meaning and value of human life, defines the responsibilities and rules of behavior in society. An extremely important aspect of the poem is that it contains enough critical remarks, which are designed to improve on the society itself.

The plot of the poem is built on the basis of the characters talk to each other and their letters, which address a variety of topics: the inevitability of death and the necessity of thinking about the future of eternal life and morality. Prior to this introductory chapter, where the author in accordance with the tradition of praising the Almighty, the Prophet of Muslims and the four righteous caliphs who inherited power after the death of the prophet. Then proceeds to the spring and chanting "sings the hymn" ruler Tavgach-Bogra-Karahan. Then Yusuf Khas Hajib speaks of seven planets and the twelve signs of the zodiac, the story about the virtues of the people, the use of language. Only with 398 bayt author begins the story of the main characters face poems ruler (Elika) Kyuntogdy.

Keywords: Balasagun, man, life, value, meaning, ethics, morality, specimen, tribe.

Умумтюрк эдебияты тарихында ильк бедий эсер эсапланган Юсуф Баласагъунийнинь «Къутадгъу билик» («Бахткъа алып барыджы бильги») дестаны хиджрий 462 сенеси (милядий 1069 сенеси) язылган. Муэллиф дестаннынъ мукъаддемесинде яшы эллиден кечкенини къайд этип кече ве шойле дей:

Биттим дёрт юз алтмыш эки йылында.

Сёзюм айттым мен, тутып джан сюре.

Сёзюм тамамладым он секиз айда,

Топлап, сайладым, олдым аваре.

Бу малюматкъа таянган алда биз оны XI асырнынъ 20-нджи сенелеринде догъган деп айтмамыз мумкюн. Юсуф Баласагъунийнинъ ватаны – Баласагъун (Огъуз Орда) XI–XII асырларнынъ буюк тиджарий ве медений меркезлеринден бири эди. Бу шеэр эки кере Къараханийлер девлетининъ пайтахты да олган эди.

Юсуф Баласагъуний «Къутадгъу билик» дестаныны Баласагъунда язмагъа башлады, Къашкъарда язып битирди ве Къараханий уюмдары Тавгъаш Бугърахангъа такъдим этти. Бугърахан дестан муэллифини такъдирлеп, онъа «Хас Хаджиб» (къапы агъасы) унваныны берди. Бундан сонъ Юсуф Хас Хаджиб намынен шухрет къазанды.

«Къутадгъу билик»нинъ учь эльязма нусхалары белли. Бу нусхалар «Вена» (я да «Хират»), «Къахире» ве «Наманган» нусхалары адынен белли. «Къутадгъу билик»нинъ биринджи нусхасы XIX асырнынъ 20-нджи сенелеринде Истанбулда тапылды. Бу нусха XV асырда – 1439 сенеси Хиратта Хасан Къара Сайыл Шемс тарафындан уйгъур язысында язып алынган эди. Эльязманы тапкъан алим Хаммер Пургшталл оны Венадаки Къырал китапханесине тапшыра. Бу себептен бу нусха Вена (Хират) нусхасы адыны ташый.

Эсернинъ экинджи эльязма нусхасы 1896 сенеси Къахиреде тапылды. Бу нусха XV асыргъа аит олып, арап язысында язылган ве Хират нусхасындан бир аз фаркъ эте.

Эсернинъ учюнджи нусхасы 1913 сенеси Намаган шеэринде (Озьбекистан) тапылды. (Нусха Наманганлы Мухаммедхаджы Эшаннынъ шахсий китапханесинде шаркъшынас алим А. Валидов тарафындан тапылган). Бу нусха да Къахире нусхасы киби арап язысында язылган олып, къалган нусхаларгъа бакъкъанда мукеммельдждир. Бу надыр нусха Озьбекистан Республикасы Илимлер Академиясынынъ Эбу Рейхан Беруний адлы шаркъшынаслыкъ институтында сакъланмакъта. Наманган нусхасы чокъ йыллар девамында озьбек алими Къаюм Каримов тарафындан огренильди ве талиль этильди, 1971 сенеси озьбек тилинде айры китап шеклинде нешир этильди. Белли къазакъ алими ве шаир Аскъар Егубаев эсерни къазакъ тилине терджиме этти. Терджиме 616 саифеден ибарет олып, 1986 сенеси нешир этильди. Алим озь араштырмаларында эсернинъ къазакъ эдебиятынынъ эстетик инкишафына япкъан тесирини де тедкъикъ этти.

«Къутадгъу билик»нинъ мукъаддемесинде бильдирильгенине коре, дестан озь девринде буюк итибар къазанган, тюркий тильдеки энъ яхшы эсер деп къыймет кесильген ве чешит ерлерде чешит аднен белли олган. Чинлер бу эсерге «Эдебуль-мулюк», якъын

шаркѣта «Зийнетуль-умара», иранлылар «Шахнаме-и тюркий» ве «Панднаме-и мулюк», туранлылар исе «Къутадгъу билик» деген ад бердилер.

Эсер несрий мукъаддемеден сонъ 77 бейттен ибарет олгъан шиирий мукъеддеменен башлана, эм де 73 баб адынынъ мундериджеси бериле. Илкъ баблар Аллахкъа хамду сена ва Пайгъамберге селят ве селямнен башлана ве халифелерге багъышлангъан. Къалгъан баблар дюньявий, иджтимаий – сиясий, ахлякый, ильмий меселереге багъышлангъандыр. Бу меселелер Кунъ Тогъды - укюмдарлыкъны, къанунны, адалетни; Ай Толды – бахтлылыкъны, саадетни; Одгъурмыш – акъибетни, аятнынъ сонъуны ве Огъдурмыш – акъылны, зеяны темсиль эткен образлар арасындаки суаль-джеваплар ярдымынен анълатыла.

Эсернининъ мундериджесинен таныш олур экенмиз, эдеп-ахлякъ мевзусына буюк эмиет берильгенининъ шааты оламыз. Бунынъ себеби белли, чюнки девлет къурмакъ ве о девлетнинъ къавий олмасы, аякъта турмасы ичюн къамиль инсанларны тербиелемек зарур. Девлет башында тургъан инсанларнынъ адалетли, догъру сёзлю, мерхаметли, хаялы, арнамуслы, татлы сёзлю, кулер юзлю олмасы, о инсанларнынъ тербие алгъан джемиетине багълы. Бундан да гъайры Ислям дини де ахлякъ меселесине буюк эмиет берген. Пейгъамбер эфендимиз бир хадис-и шерифинде шойле буюра: «Инсан гузель ахлякъы иле кунъдюзлери эп орза туткъан, геджелери турып намаз къылгъан кимселернинъ дереджесини эльде этер» деп буюрды (Эбу давуд, Эдеб,7). Муэллиф озь эсеринде ибадетнинъ не олгъаныны шойле анълата:

Хакъны ибадетнен тапмаз къулу,
Гъает назиктир таатчы ёлу
Ибадет нелигин бильмесе инсан,
Заруретин анълап етмез ич заман.
Шу себептен там къылса ибадетин,
Шунда анълап етер ибадет тадын

“Къутадгъу билик” эсеринде эсасий меселелерден бири къамил инсан тарбиесидир. Юсуф Хас Хаджиб бу эсери ярдымынен озь тасавурында энъ къамиль, джемиетнинг о девирдеки талапларына джевап берип оладжакъ инсанны насыл корьген олса, шу эсаста озь принциплерини беян эте. Бойле ахлякый меселелерден бири къоранта ва эвлят тербиеси меселесидир. Шаркъ халкъынынъ улу анъанелерини, аилевий аятыны, турмуш тарзы ве тербие усулларыны терен бильген шаир мезкур муим ахлякый меселени озюне хас фельсефий талиль эте. Къоранта къурув, эвлят осьтюв, эльбетте, лязим, – дей шаир. Чюнки эвлят – бу аятнынъ девамджысы, ана-бабанынъ таянчы ве келеджегидир. Инсан ады эвляды вастасынен эбедий яшай. Лякин къоранта ве эвлят – ана-бабагъа буюк месулиет юклей.

Къоранта къурув гемининъ ичине тюшкен инсангъа къияс этиле, бу геми джемиет деп адландырылгъан буюк денъиз ортасына ёл ала. Эвлятларнынъ догъмасы бу гемини башкъарувны даа муреккеплештире. Энди гемиджиден даа чокъ кучъ, месулиет талап эте, – дей шаир.

Эвлят тербиеси агъыр иш, бойле ишке ич бир вакъыт месулиетсизликнен бакъмакъ керекмей. Яхши эвлят ана-бабагъа алгъышлар алып кельсе, ярамайы исе иснат кетирир. Ойле экен, яхшы, къамиль эвлятны насыл тербиелемек керек?! Шаирнинъ фикриндже, бала не къадар кучълю незарет астында олса, ана-бабанынъ юзю о къадар айдын олур. Незареттен четте къалгъан бала фена ёлларгъа кирер.

Эвлятлы киши не дер, эшит,
Чокъны корьген ве башындан кечирген киши.
Кишининг огъул-къызы эрке олса,
О такъдирде шу киши къайгъынен агълар.
Баба, эвлядыны балалыкътан незаретсиз къалдырса,
Балада гунях ёкъ, бутюн джефа бабанынъ озюнде.
Огъул-къызынынъ тербиеси ярамай олса,
Бу ярамай ишни баба япкъан олур, башкъасы дегиль.

Диккъат эткен олсанъыз, Юсуф Хас Хаджиб эвлят тербиесинде эсас месулиетни бабаларгъа юклей. Шимдики девирде эвлят тербиеси ялынъыз аналаргъа ташлап къююлгъаны да догъру дегиль. Эвлят тербиесинде мытлакъа баба баш олмасы, аналар ярдымджи олмасы керек. Бойле фикирни бизлерге бинъ йыл эвель Юсуф Хас Хаджип тевсие эте.

«Тиль ардамы» («Тиль эдеби») деп адландырылгъан бабда шаир окъув ве бильги алууда тильнинъ эмиети, къыскъа ве мундериджели сёзлев, тильге арткъач сербестлик бермемезлик киби мевзуларгъа аит ибретли огютлер бере:

Окъувгъа, бильгиге тильмач – бу тил,
Кишини эйиликке алып баргъан дюзгюн тиль деп биль.
Кишини тиль сайгъылы ве бахтлы япар,
Кишини тиль къыйметсиз япар, эр башыны ярар.
Эвленюв мевзусына багъышлангъан бабда шаир шойле дей:

Эгер эвленмекни истесенъ бир кунъ,
Яхши къадын сайла, чокъ зийрек ол.

Несиль-несеб, заты яхшысын сеч,
Хаялы, иффетли, пакизесин сеч,

Эв къызы олсун о, яш къол тиймеген,
Сенден башкъа эр юзюни коръмеген.

Сени север, башкъасыны бильмегей,
Керексиз, эдепсиз ишлер япмагъай.

Къадын алсанъ сенден зенгин олмасын,
Зенгинине асылма, таби олурсынъ.

Юсуф Хас Хаджиб инсан тез пейда олып, тез кечип кетиджи ис-дуйгъуларгъа эсир олмамакъ керек деп эсаплай, эм де севгини козынен дегиль, бельки инсаннынъ къальбинен багълай.

Бир-бирини акъикъый севген инсанларнинг севгиси, дей эдип, – оларнынъ юзюнде, козюнде, сёзюнде акис эте. Олар бир-бирини къальбинде тюшюнелер. Ашагъыдаки мысраларда Юсуф Хас Хаджиб муреккеп инсаний ис-дуйгъунен севгининъ маиетини, онынъ гъает назик индивидуаль бельгилерини фельсефий изаатламагъа аракет эте.

Севимли кишининъ – юзюнден белли,

Тиль ачса манаси, сёзюнден белли.

Севип – севмемесин билейим десенъ,

Санъа тик бакъса козюнден белли.

Инсанларнен олгъан мунасебетлерде риает этильмеси керек олгъан эдеп ве ахлакъ мевзусына багъышлангъан бабда шойле дениле:

Мумтаз, билимли, акъылдане не демиш,

Гонъюль назик, оны алмакъ мушкюль иш эмиш.

Джамгъа бенъзер бу назик гонъюль,

Сындырып къойма даа, мукъайт ол, огъул.

Муэллиф девлет адамларына нисбетен эдепли олмакъ мевзусыны да айдынлата.

Сарай муамелеси де илим эрур,

Насыл юрмек, сёзлешмекни бильмек зарур,

Тирилик оларнен кечер, къардаш,

Бирин дост тут, бирини де къардаш.

Сарай эхли бирле чыкъышмакъ керек,

Келишмек, барди-кельди япмакъ керек.

Шаирлеге насыл мунасебетте олмакъ кереклиги акъкъында шаир шойле дей:

Бардир шаир – сёзден инджи топлар,

Биревни макътап, бирин сёгер.

Къылычтан кескиндир оларнынъ тили,

Къылдан даа назиктир тефеккюр ёлу.

Истесень динълемек нефис, терен сѣз,
Олар анълатгъайлар недир икмет – сѣз.
Сѣзларин къадрле, гонъюл къой оларгъа,
Азмы, чокъмы билим огрен олардан.
Файдалы, файдасыз – билиджи олар,
Билип, догъру ёлны туткъан олар.
Олар илмин огрен, бильгенлерин биль,
Яхшылыкъ яп даим, татлы олсун тиль.

Зияфетлер ве оларда иштирак этюв, озюни тутмагъа бильмек эдебине багъышлангъан
55 – 56 бабларда сарай эхлине огют бере.

Эгер тѣрден ер алып сен отурсанъ,
Секирип тур биревнинъ киргенин корьсенъ.
Не вакъыт бир сауль берсе бейлер санъа,
Эй бахадир, джевабын созма онъа,
Гер динглесе, бильгенинъни беян эт,
Лафынъ олса, токъта, сѣзюнъ эда эт.
Эгер бейлер ашгъа чагъырса сени,
Эдепнен аша аш, огрен буны.
Емекни ал сагъ къолнен, эй аким,
Эвель айт «бисмиллахир рахманир рахийм.
Бирев огюне къол сунма,
Эй зийрак, озь огюнъдекини аша.
Кемик кемирме, этке пичакъ чекме,
Башкъаларгъа «буюрынъыз» демеден,
Эвель озюнъ ашама.

Юсуф Хас Хаджиб менсеби ве мал-мулькюнен гъурурлангъан зенгинлерни тенкъит
эте, дюнъя аятынынъ севинчлерине арткъач берильмемек кереклигини, бахт насыл кельсе,
ойле де кетеджегини бильдирип, оларны тенбиелей.

Бахтлы киши, бахт ве девлетке къуванма
Намлы киши, бахтнен олып озюнъ гъафлетте къалма.
Хызметкъярларгъа мунасебет акъкъында шойле дей:
Къолунъ астындакилерни сен яхши ту
Аш-сувуны бер, устюни яп бут.
Кучюне мунасип юкле сен юкюн,
Сендан Танъры эсап сорар бир кунъ.
Адден ашыры, зулум этме онъа,
Бундан Яратанынъ къаари келир санъа.
Олар да сен киби Аллахнынъ къулу,
Зулум этип ачма эр анъ джехеннем ёлу.

69 бабда хан ве бейлеге тевсиелер бериле:

Бейликнинъ эсаси ачыкъкъозьлюк эрур,
Ахирет раатлыгъы биль шундан келур.
Гъафиль олма, гъафлеттен бейлик кетер,
Гъафиль эки джианда да ах чекер.
Душман этме кимсени, нафиле тѣкме къан,
Бу эки гунахтан азап чекер джан.
Харамгъа къошулма, озюнъ къавий тут,
Харамхор ери джехеннем, емиши атеш.
Бутюн адамларгъа ол мерхаметли,
Янълышып биревге кетирме зиян.
Мей ичме, ошек ве ботенден къач, къошулма,

Салтанатны бозар булар, унутма.

Мезкюр эсер – инсанны эр тарафлама кемалетке иришмесининь бутюн меселелери озюнинь бедий ифадесини тапкъан колемли тербиевий-ахлякый дестандыр. Шаир инсанны кемалетке етишмеси ичюн ашагыдаки шартларны назарда тута:

1. Акый кемалет – илим ве зекяга, бильгиге саип олув.

2. Ахлякый кемалет.

3. Джысманий кемалет.

Бу джеэттен дестан фельсефий-ахлякый дидактик характерге маликтир. Шаир озь эсерининь келеджелини, кемалетини эвельден дуйган киби шойле язган эди:

Озюм ольсем, ниетим – адым кьалсын етер,

Кьалып эбедий адым, тири олсун, етер.

Акыйкьатен де Юсуф Хас Хаджиб тюрк халкълары эдебияты тарихында унутылмайджакъ из кьалдырды.

Кьулланылган эдебият:

1. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагунский. Наука быть счастливым / Пер. Наума Гребнева. Перевод отдельных глав. – Гослитиздат УзССР, 1963. – 120 с.

2. Кожаметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы, 1998. – 317с.

3. Матов С. Памятники древнетюркской письменности. – М.– Л., 1951. – 175 с.

4. Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана. – Алматы, 1995. – 512 с.

5. Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig /Çeviri Reşit Rahmeti Arat. – Ankara, 1988.

*Латыпова А.А., Абдуллина Г.Р.
Стерлитамакский филиал БашГУ
г. Стерлитамак, Россия)
abguri@yandex.ru*

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАЗРЯДОВ МЕСТОИМЕНЕЙ В ПОВЕСТИ М. КАРИМА «ПОМИЛОВАНИЕ»

Ключевые слова: башкирский язык, местоимения, разряды местоимений

Резюме. В данной статье исследуются особенности местоимений, использованных в повести известного башкирского писателя М. Карима. Разряды местоимений отличаются различной степенью активности.

Мир местоимений многообразен и очень широк. Наверное, не существует языка, в котором не было бы местоимений. Мы постоянно пользуемся ими в своей речи, поэтому после существительных и глаголов местоимения занимают 3-е место по частоте употребления.

Местоимения – это слова, которые не называют предмет, признак или количество, а только указывают на него. Местоимениям, следовательно, свойственно не конкретное лексическое значение, а обобщенное. Но в контексте местоимение может приобретать конкретное значение, которое будет изменяться в другом контексте [1:175].

Для проведения анализа мы взяли одну из самых значительных повестей Мустая Карима "Помилование", в котором идет речь о событиях Великой Отечественной войны. Произведения великого писателя нам очень близки, поскольку они наполнены простотой, мудростью и искренностью.

По значению местоимения в башкирском языке принято делить на семь разрядов: личные, указательные, вопросительные, определительные, неопределенные, отрицательные и притяжательные [1:176].

Личные местоимения:

Караңғы, яуымлы, елле булһа, бәлки, ул еңелерәк, тизерәк үтер ине [2: 5].

–Мин – фәкирһез Мардан Гарданов булам!– тине ул кисә, поезд кузғалып киткәс тә [2: 13].

–Һез– карак! Һез оятһыз! Һез – ышанышыз юлдаш! – тип кысқырыр [2: 10].

Минәң кул аша үткән атты иҫәпләһәң, бер дивизияны атландырырға етер ине, – тип шапырынды ул [2: 10].

Указательные местоимения:

Юрған, мендәр, түшәк япмаһы кеүек нәмәләрҙе ошо көндәрҙә генә Ладога бозо аша Ленинград блокадаһынан сығаралған балаларға биргәндәр [2:15].

Был көндәрҙә кара гүрҙә тыныс ятыр инем...– тип ултырып илаған сактары ла булды [2: 17].

Шул йәштәге бала донъянан бизһен инде!.. [2:17].

Вопросительные местоимения:

– Нимә булды һезгә, Полина? [2:19].

Кем менән килешелгән? Военкомат менәнме ни? [2:32].

Төндә кайза йөрөнөң? [2: 133].

Определительные местоимения:

Дөрөсөрәге, ғәйепләнеүсе урынында ул ошо мәл үзен түгел, бүтән кешене күрҙе һәм, бөтә аңын йыйып, уның хатаһын таныны [2:138].

Һәр ваҡыт бөхтә кейенгән, һәр һүзен үлсәп кенә һөйләй белгән сың-сың килгән корос тауышы менән команда бирә торған, шул ук тауыш менән өзөп-өзөп начальствоға доклад яһай торған өлгөлө комбатты ул иғтибар менән тыңланы [2:156].

–Ни эшләп әле һез бөтәгез зә, ырымсыға килгән һымак, төн уртаһы ауышҡас, миңә ябырылдығыз? [2:157].

Неопределенные местоимения:

Әллә нисә тапкыр бомбежкаға эләкте, сигенеүсе ғәскәрҙәр ике тапкыр, уның көтөүен артта калдырып, узып китте [2: 26].

Теләһә кем азбарына кереп куна торған мир кускары түгел мин һезгә! [2: 43].

Ниндәйҙер бер мизгелдә уларзың ла, йәндәре лә бергә кушылып булды [2:56].

“Хотел”дең ишектәре теләһә кемгә асыҡ, документ һорап та, акса алып та тормайзар [2:17].

Отрицательные местоимения:

Тау түбәһенән ыскынып киткән зур йомро таш, берәүҙе лә аямай, былай табан тәгәрәй бирә, уны һис кем туктата ла, бүтән якка бора ла алмай [2: 156].

Донъяла, һис ни булмағандай, ай яктыһына койоноп, илереп япрак яуа [2:11].

Үзем өсөн түгел, мин ашамай за тора алам, сирле иптәшем өсөн, икмәктән башка ауызына һис нәмә капмай,– тип ышандырҙы һатыусы кызыккайзы [2:27].

Притяжательные местоимения:

Әллә немецтыкы, әллә үзебезкеке булды [2:221].

Дошман яғынан бер-бер артлы ебәрелгән яктырткыс ракеталар беззекеләрҙән байтак түбәндә асылынып торзо [2:111].

Итак, анализ показывает, что в вышеуказанном произведении Мустая Карима чаще используются личные и определительные местоимения.

Список использованной литературы:

1. Абдуллина Г.Р., Вәлиева Г.Д., Ишбаев К.Г./ Башкорт теле. Юғары укыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2012.– 616 бит.
2. Кәрим Мостай.Ярлыкау. Повесть. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1986. – 224 бит.

Матвеева Н.В.
к.ф.н, доцент
зав. кафедрой германских языков
Стерлитамакский филиал БашГУ
г.Стерлитамак, Россия)
elivic@mail.ru

ТЕКСТ КАК ЕДИНИЦА АНАЛИЗА В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОЦЕССОВ ВОСПРИЯТИЯ И ПОНИМАНИЯ РЕЧИ

Текст, психолингвистика, характеристика, параметры

Резюме. В статье рассматриваются текст как единица анализа в исследовании процессов восприятия и понимания текста в психолингвистическом аспекте. Представлены определения текста, используемые учеными-лингвистами в своих работах, определены параметры текста как единицы анализа.

Summary. The article presents the text as a unit of analysis in the study of the processes of perception and understanding of the text in psycholinguistic aspect. The definitions of a text used by linguists in their works are given here, the parameters of text as the unit of analysis are defined.

Используя *текст* как материал исследования, нам необходимо выяснить его параметры или наиболее общие характеристики текста.

В нашем исследовании мы, также, должны определиться, что же считать единицей анализа и экспериментального исследования. За единицу анализа мы примем отрезок *письменного* текста, состоящий из нескольких предложений, связанных грамматически и семантически, являющийся завершённым по смыслу и интонационно оформленным. Несмотря на огромное разнообразие предлагаемых параметров текста, необходимо определить, что же понимается под лингвистическими и психолингвистическими характеристиками текста.

Текст имеет наборы постоянных и переменных признаков. Признаки постоянные носят характер категорий. Категория с философской точки зрения – это «предельно широкое понятие, в котором отображаются наиболее общие и существенные признаки, связи и отношения предметов, явлений объективного мира» [1:240]. Таким образом, текстовая категория – это признак, который свойственен всем текстам, то есть является типологическим признаком текста.

По мнению А.И. Новикова, текст «следует понимать как единство его внешней и внутренней формы, в связи с чем, он представляет собой речемыслительное образование, где языковые, речевые, мыслительные элементы, взаимодействуя между собой, образуют единое целое» [2:30].

У многих исследователей имеется своя точка зрения на размеры отрезка письменной / устной речи, который выделяется как текст. Некоторые трактуют в качестве текста любое двустороннее языковое образование (от одной графемы или одного слова до целостного множества предложений-высказываний) [3:23]. Отлично от этой точки зрения мнение А.И. Новикова, который считает, что текст не может состоять из одного предложения: «...текст не может состоять, например, из названия какого-либо одного предмета, поскольку здесь существует большая неопределённость и неоднозначность понимания... Следовательно, текст не может состоять из одного предложения. Это всегда некоторая последовательность связанных между собой предложений, которые реализуют содержательное развёртывание замысла» [4:139]. Н.И. Жинкин в работе «Язык. Речь. Творчество» определяет текст следующим образом: «Всякий текст представляет собой цепь следующих друг за другом предложений, т.е. он является рядом последовательности. Тот факт, что одно предложение следует за другим, заставляет понимать и обозначенные в предложениях явления как

следующие друг за другом в той же последовательности, если время не показано специально, особыми средствами. Однако некоторые из явлений встречаются одновременно, другие на определённо разное время отстоят друг от друга. Для образования связи в тексте ряд последовательности должен быть преобразован в систему, в которой проявляются как пункты одновременности, так и указания на соотношения времён» [5:21].

В то же время существует другая точка зрения относительно возможности одного предложения быть текстом. В.В. Репкин, последователь учения лингвиста М.В. Панова, доказывает в своей работе, что и одно предложение может быть текстом, если оно выражает законченную мысль (например, пословица) [6:76]. Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что вопрос о минимальной протяжённости текста остаётся дискуссионным. К единой точке зрения невозможно подвести все существующие определения объёма текста.

В начале пути признания лингвистики текста как раздела общего языкознания И.Р. Гальперин отмечал, что в характеристике текста существенным является *параметр объёма*. «Текст может увеличиваться до значительного размера, но всё же он конечен» [7:20]. Текст, определение которого будет дано ниже, может увеличиваться до значительных размеров, но все же по самой своей природе он обозрим, поскольку конечен. Попытки некоторых теоретиков представить текст, как явление безграничное, бездоказательны.

Текст – это некий снятый момент процесса, в котором все дистинктивные признаки объекта обозначаются с большей или меньшей степенью отчетливости. Прежде всего, «нужно себе ясно представить, что мы имеем дело с неким новым объектом лишь недавно включенным в сферу внимания лингвистических исследований. Значит, не только методы изучения, но и единицы этого «объекта должны быть выделены как единицы, свойственные только этому объекту» [8:28].

А.А. Залевская отмечает, что в подавляющем большинстве работ, посвященных проблемам теории текста, в качестве материала исследования берется не текст, а отдельные предложения. Правда, в определенных условиях отдельное предложение может оказаться самостоятельным текстом, подобно тому, как морфема может стать окказиональным словом, слово – предложением. «Слово только потому есть орган мысли и неременное условие всего позднейшего развития понимания мира и себя, что первоначально есть символ, идеал и имеет все свойства художественного произведения» [9:60]. Однако это лишь спорадические явления, не нарушающие общей характеристики текста.

В данном исследовании за единицу анализа, вслед за Н.П. Пешковой мы будем считать отрезок письменного текста – единство, представленное на внешнем уровне несколькими предложениями, связанными семантическими и лексико-грамматическими средствами, имеющее логическое смысловое завершение. Графически этот отрезок текста должен представлять собой единство, расчлененное на абзацы. Единицы текста объединены развитием одной темы. Глубину развития темы указывает наличие подтем, субподтем и микротем в отдельно взятом отрезке, названном нами текстом [10:76].

Многосторонность понятия «текст» обязывает выделить в нем то, что является ведущим, вскрывающим его онтологические и функциональные признаки. Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку. «Текст – словесное речевое произведение, в котором реализуются все языковые единицы (от фонемы до предложения), это сложный языковой знак...» [11:12]. Из этого определения следует, что под текстом необходимо понимать не фиксированную на бумаге устную речь, всегда спонтанную, неорганизованную, непоследовательную, а особую разновидность речетворчества, имеющую свои параметры, отличные от параметров устной речи. Проблема изучения текста принадлежит к числу самых актуальных проблем современной лингвистики. Однако до сих пор в ней очень много

спорного, дискуссионного. Это касается, в частности, и вопроса о том, считать ли текстом результат речи в устной форме. Так, например, И.Р. Гальперин признает в качестве текста лишь результат речи в письменной форме. Но в настоящее время уже складывается достаточно широко распространенное мнение о том, что статусу текста соответствуют результаты как письменной, так и устной формы речи, причем не только монологической, но и диалогической. А.И. Новиков в работе «Семантика текста и её формализация» (1983) приходит к выводу, что текст имеет «как бы два основных состояния: статическое и динамическое. Статическое состояние соответствует тексту, рассматриваемому как некоторый результат, продукт речемыслительной деятельности. Динамическое состояние – это текст в процессе его порождения, восприятия и понимания...при исследовании текста необходимо одновременно учитывать оба эти его состояния» [12:31].

Исследователи стремятся определить наиболее общие параметры текста. Что же положено в основу категории текста, и какой концепт образует ее ядро, или, если пользоваться терминологией А.В. Бондарко, ее инвариантное начало? Думается, что такой основой является понимание текста как информационно речевого сообщения с оформленным целеполаганием и ориентированного по замыслу на своего адресата. Такое определение выделяет нижнюю границу текста. Таковы, например, тексты заголовков или названий произведений живописи. Таковы разные «запретительные» надписи на разного рода объектах типа «Руками трогать запрещается» или «Не ходите по газону». Они информационны, самодостаточны для интерпретации, имеют своего адресата и преследуют вполне ясные цели. И все же, хотя и можно согласиться с формулой, в соответствии с которой $T = > \Pi$ (текст равен предложению или же «больше» предложения), такие минимальные тексты – только точка отсчета для дальнейшего постижения природы текста. Они не представляют собой обычные и часто встречающиеся речевые образования как результаты речемыслительной деятельности. Однако они намечают такой критерий текста, как информационная самодостаточность (т.е. порождают впечатление его содержательности, смысловой завершенности и прагматической целостности) и адресатности (ориентации на определенный круг людей). Но вопрос по поводу отнесения отдельно взятых предложений к категории текстов, как правильно отмечает Т.М. Николаева, остается дискуссионным [13:355], а в число критериев текста включается его протяженность. Ведь и понятие связности, считающееся главным признаком текста, указывает на то, что в нем что-то должно связываться и формировать повествование.

А.А. Леонтьев в работе «Основы психолингвистики» определяет текст как два или более последовательных предложения, в которых присутствует связность и цельность. Цельность является характеристикой текста, которая определяется на протяжении всего текста. «Признаки цельности должны обладать возможностью сигнализировать об объёме и содержательной структуре текста реципиенту» [14:135].

Н.Э. Энkvист сводит лингвистические параметры текста к трем основным – темам (topic), фокус и связь [15:179]. Тема – это основное содержание текста, фокус служит для выделения маркированных элементов текста (слова, словосочетания, предложения, стилистические приемы), а связь – это средство объединения различных отрезков высказывания.

Некоторые лингвисты выделяют позиционный параметр, мотив, темпоральный параметр и др. Приведенные параметры текста, бесспорно, представляют собой важные характеристики текста и могут быть положены в основание пирамиды текстовых признаков. Однако большинство из перечисленных здесь и многие другие, которые выделяются разными исследователями, не несут в себе динстинктивных показателей текста. Ведь такие параметры, как вербальный, синтаксический, семантический, темпоральный или тема, фокус, мотив, присущи речи вообще. Без них нет процесса коммуникации. Следовательно, если в качестве динстинктивных признаков изучаемого текста признать вышеуказанные, то придется отождествить понятия *речь* и *текст*. Тогда можно утверждать, что первыми в поле зрения

исследователей попадают такие характеристики текста, как последовательность и повторяемость, производные от линейного характера развертывания текста.

Структурные средства, обслуживающие горизонтальную ось организации текста, принадлежат системе языка и выполняют особую, часто вторичную функцию реализации конструктивного основания текста, что не исключает существования в системе языка особых функциональных слов, коннекторов (местоимений, артиклей, проформ, союзов), для которых конституирующая функция может считаться основной. Исследование коннекторов означает анализ действия грамматических механизмов, создающих текст как структурно организованное целое.

Внутритекстовые связи выступают вместе с тем как рефлекс связей, существующий в реальной действительности, в мире реальных объектов, что должно найти отражение в ткани текста. Знаками реальных связей становятся отношения между пропозициями и номинациями, отражающие факты и явления действительности. Таким образом, предметом исследования в тексте становятся основные номинативные единицы системы языка, предложение и слово.

Литература

1. Кондаков Н.И. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
2. Новиков А.И. Структура содержания текста и возможности её формализации (на материалах научно-технических текстов). Диссерт. ... докт. филолог. наук. – Москва, 1983б.
3. Мышкина Н.Л. Внутренняя жизнь текста. – Пермь, 1988. – 160 с.
4. Новиков А.И. Семантика текста и её формализация. – М., 1983а. – 213 с.
5. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество. М.: Лабиринт, 1998. – 364 с.
6. Репкин В.В. Русский язык. Речь. Введение в синтаксис. – Томск: Пеленг, 2001. – 160 с.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
8. Залевская А.А. Специфика единиц и механизмов индивидуального лексикона // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики. – Калинин, 1988. – С. 5-15.
9. Потебня А.А. Мысль и язык // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста Антология / Под ред. проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997б. – С. 51-66.
10. Пешкова Н.П. Типология научного текста: психолингвистический аспект: Монография. – Уфа: Уфимск. гос. авиац. техн. ун-т, 2002. – 261 с.
11. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с.
12. Новиков А.И. Семантика текста и её формализация. – М., 1983а. – 213 с.
13. Николаева Т.М. От звука к тексту / Т.М. Николаева. – М.: Язык русской культуры, 2000. – 680 с.
14. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
15. Enkvist N.E. Stylistics and Text linguistics // Current Trends in Text linguistics. – Berlin; New York, 1978. – Pp. 174-190.

Меметова Эдие Шевкетовна
к.ф.н, доцент
Таврическая академия
ФГАОУ ВО «Крымский федеральный
университет им. В.И. Вернадского»
Заведующая кафедрой крымскотатарской филологии
факультета крымскотатарской и восточной филологии
Российская Федерация
Республика Крым
г. Симферополь
edie70@mail.ru

ИНТЕРВЬЮ ЖАНРЫ ВЕ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ ОНЫНЪ НУТУКЪ ХАРАКТЕРИСТИКАЛАРЫ

(Земаневий кутьлевий малюмат васталары эсасында)

Жанр интервью и его речевые характеристики в крымскотатарском языке

Резюме. В работе исследованы речевые характеристики жанра интервью, выявлены лексико-семантические и стилистические особенности речи интервью и определены роли журналиста и интервьюируемого в развитии крымскотатарского литературного языка. Рассмотрена структура речевого жанра интервью и определена его диалогичность. Представлены лингвистические, стилистические средства выражения в интервью. Исследованы мотивационные основы речи интервью, его лексико-стилевые особенности, в частности просторечные слова, диалектизмы, заимствования, эмоционально-экспрессивная лексика, фразеологизмы, изобразительно-выразительные средства.

Ключевые слова: интервью, крымскотатарский язык, эмоционально-экспрессивная лексика, речевые особенности.

Summary. The vocal features of genre of interview are in-process investigational, the leksiko-semanticheskije and stylistic features of speech of interview are exposed and certain role of journalist and krymskotatarskogo literary language interviewed in development. The structure of vocal genre of interview is considered and certain him dialogichnost'. Linguistic, stylistic facilities of expression are presented in an interview.

Motivational bases of speech of interview, his leksiko-stylish features, are investigational, in particular common speech words, dialektizmy, borrowings, emotional-expressive vocabulary, phraseological units, graphic-expressive facilities.

Keywords: interview, krymsotatarskiy language, emotional-expressive vocabulary, vocal features.

Ильмий ишимизнинъ актуаллиги. Интервьюни биз, муреккеп нутукъ жанрына лайыкъ олгъан, коммуникатив вакъианынъ хусусий бир чешити оларакъ тедкъикъ этемиз.

Нутукъ категориясы оларакъ, интервью къырымтатар тилини зенгинлештирмек ичюн янъы имкянлар бере. Нутукънынъ чешитлери эп артмакъта. Эвельде тек тар сааларда къулланылгъан терминлер, профессионализмлер, шиве сёзлери, фразеологизмлер, аталар сёзлери интервью жанрында баягъы кениш ве фааль къулланып башладылар.

Бугунде-бугунь, Къырымда, къырымтатар тили гъайрыдан тикленмеси, инкишафы ве зенгинлешюви, къулланув саасы кенишленмеси ичюн баягъы ишлер алып барыла. Лякин девлет статусы олмагъаны себебинден шу ишлерни кереги киби алып бармагъа имкян ёкъ. Шу себептен теле ве радио яйынлардаки нутукъ да чокъусы алларда аджнынкълы бир алдадыр.

Къырымтатар тили сёйлейиджилернинъ кунъделик лакъырдыларында бутюн дюльберлигинен парылдамасы ичюн, чешит ёллар бар, мисаль оларакъ, малюматларны азырлагъанда, интервью жанрынынъ имкянларыны фааль къуллаанмакъ кереклер.

Бойлеликнен, ишимизнинъ **актуаллиги** къырымтатар тилининъ огренильмесине олгъан меракъ, ве кутълевий малюмат васталарында нутукъ жанры сыфатында чыкъкъянына, къырымтатар эдебий тилининъ инкишафында интервьюгоа айырылгъан ерине багълыдыр.

Проблеманынъ огренюв дереджеси. Башкъа жанрларга коре, интервьюда лакъырды ве эдебий, агъзавий ве язма нутугъынынъ бир бутюнликке бирлешмеси мумкюндир. Бизим ишимизде, биз шу жанрнынъ керек дереджеде огренильмегенини къайд этемиз. Интервью жанрынынъ чокъсайылы нутукъ мотивлери (нутукъ субъекти (Н.С.), нутукъ адресаты (Н.А.), нутукъ макъсады (Н.М.), нутукъ шараитлери (Н.Ш.)) къырымтатар нутугъынынъ бутюн тиль чешитлигини кенъ ишлетмеге имкян берелер.

Къурулыш джеэттен къырымтатар тили огренильгендир. Лякин онынъ тюрлю шекиллери ве къуллаанув саалары керек дереджеде огрельмегендирлер. Зенгинден-зенгин функциональ-тиль ве услубий базаны такъдим эткен, асырлар девамында топлангъан буюк, тедкъикъ этиледжек малюмат коммуникатив макъсатларны козьде тутып даа огренильмеген ве бир ситстемага тертип этильмеген.

Кутълевий малюмат васталарынынъ метин хусусиетлери огренильсе де [3;4;5;6], нутукъ мотивлери исе озьлери лингвистик системасынынъ бир къысмы оларакъ, огренильмегендирлер.

Асылында, тиль инкишафында КМВ ролю аз огренильгендир, чокъусы алларда онъа аз эмиет берелер, базада исе, аксине, етекчи бир роль айырыла. Эбет, журналистлернинъ арасында, эр бир зенаатта олгъаны киби, озь жаргонлары айырыла. Амма, эписи бир кутълевий малюмат васталарынынъ эсас вазифеси, журналистлер озь ара сёйлешкенлеринде дегиль де, журналистлернинъ окъуйдыжыларнен, сейирджилернен ве медиа-махсулнынъ башкъа къабул эткен адамларнен сёйлешювлериндедир. Энь кениш аудитория иле олгъан сёйлешюв, эр кеске анълайышлы олгъан тильнен теминленмеси лязим. Бойле алда, ич бир тюрлю хусусий «медиа тиль» тиль акъкъында лаф юрсетильмеси янълыш [3, с.24-28]. Бу – эр тарафыны, чешит тюрлюгини къаплап алгъан къырымтатар тилидир. Бугульки КМВ адий, турмуш тиль иле файдаланалар ве, тильге нисбетен, насылдыр къуветлендирме вазифесинде чыкъалар. Олар тиль ве нутукъта айры тенденцияларны айырмалары мумкюн, шунунъ ичюн шу тенденциялар озь девири ичюн актуаль олмалары мумкюн. Бунунъ эписини интервью жанры вастасынен корьмеге мумкюн.

Ильмий янъылыкъ интервью жанрынынъ мотив эсасларындаки талиль, оларнынъ ифаде васталарынынъ системага тизильмеси ве интервьюнынъ нутукъ жанрынынъ лакъырды диалогы оларакъ огренильмесиндедир.

Ишимизнинъ макъсады – интервью жанрынынъ нутукъ хусусиетлерининъ тедкъикъ этильмеси.

Макъсатка коре бойле **вазифелер** къоюлды:

1. Къырымтатар тилинде алынган интервьюнынъ жанр спецификасыны косьтерип, жанрнынъ нутукъ хусусиетлерини тайинлемек.

2. Интервью нутукъ жанрынынъ къурулышыны огренип, диалог шекилини тайинлемек.

3. Нутукънынъ мотивацион эсасларыны бир системага чекмек.

4. Лингвистик ве услубий ифаде васталарыны интервьюда айырмакъ.

Тедкъикъатнынъ объекти: интервью – хусусий муэллифликке ве экилеме адреслыгынен айырылгъан жанр.

Тедкъикъатнынъ предмети: интервью нутугъынынъ мотивацион эсаслары, онынъ лексико-услубий хусусиетлери, хусусан, шиве сёзлери, алынма сёзлер, эмоциональ-экспрессив лексика, фразеологизмлер, ифадели васталар.

Методологик эсас: талиль интервью жанры огренильмесининъ нетиджелерине эсаслана.

Тедкык ичюн алынган метинлер «Янъы дюнья», «Къырым» газетлеринден, «Йылдыз» меджмуасындан алынгандыр.

Интервью жанрынынъ тюшонджесини анылаткъан бир анылайыш денъишмейип къалды: ичтимаий меракъ такъдим эткен субет, шу меракъ музакере этильген меселенинъ актуаллигинен дегиль де, шу меселеге адресатнынъ догъру я да къия шекильде мунасебетини косьтермек имкянынен тайинлене.

Земаневий девирде интервьюнынъ кереклиги артып, шу жанр муйаен бир денъишмелерге огърай. Бу жанрнынъ муимлиги шунда ки, о эр кес ичюн анылайышлы олып, къырымтатар тилининъ зенгинлешмеси ичюн бир менбадыр.

Эр бир адамгъа, бу сырада журналистке де, эр бир шараитте танылган, сёйлешменинъ озьгюн услуби аиттир.

Интервью нутугъынынъ бойле хусусиетлери тайинленди:

1. Къырымтатар тилиндеки интервьюнынъ малюмат берген нутугъынынъ хусусиетлери булардыр: миллий колорит; мусульман адамынынъ рухиети; мезкюр аудитория ичюн актуаллик; конкрет фактларнынъ олмасы ве талили; эски ве янъы малюматнынъ тенъештирilmеси, малюмат янъылыгъынынъ айрыджа къайд этильмеси.

2. Интервьюнынъ малюматы меракълы олмасы ичюн, интервью берген адам къырымтатар тилини яхшы бильмеси муим, аудиториянынъ меракълары ве теркиби акъкъында олдукъча аныкъ тасавур этмеси муим; къоюлган меселенен шу меселенинъ чезильмеси аудитория ичюн лийкъ олмакъ керек; янъы малюмат айры бир факт оларакъ дегиль де, системанынъ бир унсуры оларакъ такъдим этильмеси керек; малюматнынъ структурасы аныкъ тизильмеси керек.

3. Малюмат берген нутукъ, тюрю шараитлерде, нутукънынъ башкъа чешитлери ичюн темель олмакъ керек.

Система оларакъ, интервью нутугъынынъ темелини мотив ве нутукъ васталары тешкиль эте. Маиети шунда ки, бу система мотивацион темельге таяна, яни сёйлешюв вакътында, фикир ве дуйгъу ифаделенмеси ичюн, васталар мотивлерге коре теркип этилелер. Темель къойган мотивлер бу: нутукъ субъекти (Н.С.), нутукъ адресаты (Н.А.), нутукъ макъсады (Н.М.) ве нутукъ шараитлери (Н.Ш.).

Нутукъ субъекти (Н.С.) – муайен бир фикирни шекиллendirген шахыс. Яшына коре Н.С. бала, яш ве буюк адамларнынъ нутугъы айрылыр. Месея, буюк адамларнынъ нутугъына бойле хусусиетлер аит:

– лексик атрибутлар: тарихий сёзлер, архаизмлер, диний фразлар: «*Аллагъа эманет*»; «*Алла къысмет этсе*»; «*шайтанкъарышкъан*» в.и.;

Месея: – *Шукюрлер олсун, юбилей арфемде “Бейбарс – Мысыр султаны” романымны язып битирдим (Qırt, 2011 с., 19-ноябрь, №74-75).*

– фразеологизмлер, аталар сёзлери ве айтымларнынъ къулланылувы: «*къуту юварланган къапагъыны булган*»; «*бир къулагъына кирип, экинджисинден чыкып*»;

– буюк адамнынъ табиятыны акс эттирген сёз, сёз бирикмелери ве фразаларынынъ къулланылувы, яни агъыр-сабырлыкъ, кинаелик, кочьме мана ташыган сёзлер: – *Шиир бир икяе киби, яни онынъ башы, ортасы, сонъу ве фельсефеси олмакъ керек (Qırt, 2011 с., 19-ноябрь, №74-75).*

Къадын ве акъайларнынъ берген интервьюларында да озьлерине хас хусусиетлерни айырмакъ мумкюн. Джыныс айырылмасындан гъайры, Н.С. зенаат, табият ве ичтимаий вазиетнинъ де тесирини къайд этмек керек.

Нутукъ субъектинен нутукъ адресаты – озь ара багълы тюшонджелер. Сёз ве башкъа васталарынынъ бири-бирине уйгъун келиштирilmеси де Н.А. яшына, джынысына, тасилине, теджрибесине, насыл шараитлерде тербие алып, къайда осип-буюгенине в.и. багълыдыр. Озь Н.А. акъкъында Н.С.-ден гъайры умумий-коллектив Н.С.-нинъ де аныкъ тасавуры олмасы лязим. Интервьюда эки адреслыкъ барды, яни малюмат эм журналистке, эм оны сонъундан аладжакъ адамгъа ёлланадыр. Месея:

– «Дестан» вокаль-чалгыы ансамблининъ ресмий тешиль олунган тарихы – 1994 сенесининъ башларына... аит («Янъы дюнъя», 2011, 4 ноябрь).

«Нутукъ макъсады» термини бойле тюшонджелернен сыкыы суретте багылдыр: къандырма, тилек, вазифе в.и.

Макъсатлар чешит тюрлю олмалары мумкюн: селямлашув, танышув, малюматны хабер этиов, тасдикъ, талап, ишарет, меслеат, суаль, тюрлю эмоцияларынынъ ифаделенмеси в.и., онынъ ичюн оларнынъ чешитлерининъ классификациясы ве талили тюрлю ёнелиш ве аспектлерге коре япылалар.

Терминлер бизим нутугъымызны зенгинлештирип, оны чешит тюрлю ве функциональ япалар. Мемлекетнинъ яшайышында олып кечкен сиясий ве ичтимаий денъишмелер тильнинъ лексик системасындаки денъишмелерге кетирдилер, хусусан бу джерьянлар икътисадий терминологияда акс олундылар. Интервью вастасынен бу икътисадий терминлер умумий кутълеге кечелер, яни аудитория оларны анълап къабул эте, илериде исе оларны озь нутугъында къулланып башлайлар. Эгер эвель, мисаль оларакъ, *аукцион*, *базар* *икътисадиети*, *дивиденд*, *депозит*, *икътисадий кризис* тильнинъ “четинде” ерлешип, тек мутехассысларнен къулланылса эдилер, базар икътисадиетине кечкенимизнен, шу терминлер актуаль одылар, интервьюда оларнынъ къулланувы артты.

Тильде заманнынъ акс олунмасына исбат оларакъ, земаневий амелий нутукъта лексик категориялары, мисаль оларакъ, тарихий сёзлер, архаизмлернинъ къулланылувы чыкъа. Ичтимаий-сиясий вазиятке коре, оларнынъ фааллиги я арта, я эксиле. Бойлеликнен, земаневий девирде лексик васталарынынъ бир такъымы «эскирген сёзлер» сырасындан къырымтатар нутукъ системасына къайталар: *икътисадиет*, *сиясет*, *муаррир* в.и., ондан гъайры, бугунде-бугунь фааль лексик бирлемлерине манадаш кельген сёзлернинъ вариантлары оларакъ ишлетилелер: *джумхуриет*, *инкъиляп*, *къанун* в.б. Бунен берабер адетлернинъ гъайрыдан тикленмеси себебинден тарихий сёзлернинъ къулланылувы арта: *джами*, *молла*, *азрет*, *садакъа*, *намаз*, *медресе*, *муаллим* в.и.

Тюрлю Н.Ш. талили эсасында, бойле нетидже чыкъармакъ мумкюн: тиль ве экстралингвистик васталарынынъ сечильмеси, нутукъ актнынъ ифаделенмесининъ не ерде, ве не вакъыт олып кечкенине багылы. Месея, радио ве телевидениедеки ибаре я да нутукънынъ язма ве агъзавий шекиллери принципиаль алда фаркъ этелер.

Интервью, сонъундан басылган нутукъкъа чевирилсе де, агъзавий, яни теляффуз этильген нутукъкъа аит. Онынъ ичюн бойле нутукъта хусусан муим мана фонетик джеэтинге аиттир. Мында фонетик васталар козьде тутулалар: интонация, пауза, мантыкъ ургъусы, ритм ве темп, олар басылган интервьюларда да озь ерини тапалар.

Интервью – бу тек суаль-джевап дегиль, субетнинъ башында озьгюн нутукъ пейда ола. Энь эсасы – окъуйдыжынен контактны тайинлемек, меракъ догъурмакъ, диалогнынъ фааль къабул олунмасына азырламакъ, ситуациягъа эмоциональ ве кон, конкрет шекильде кирсетмек. Ойле «кирсетменинъ» шекили **баш** деп сайыла. Земаневий назариячилери онъа **лид** деп айталар. **Лид** (ингл. тил. **lead** – алып бармакъ, баш олмакъ) [2].

Нутукъ жанрларыны тедкъикъ эткен алимлернинъ пешинден [1, с.5-18] биз де интервьюны муреккеп нутукъ вакъиалар (МНВ) сырасына кечиремиз. Оларнынъ темелинде олган вазияет айры нутукъ вакъиалардан ибареттир.

Кутълевий малюмат дискурсында вазифе беджерген интервьюнынъ нутукъ жанры, бир сыра хусусиетлерге аит: 1) интервьюнынъ миллий хусусиетлери; 2) эки адреслиги; 4) специфик «имтиязларнынъ» олмасы.

Нетиджеде бойле хулясалар чыкъармакъ мумкюн:

1. Интервью жанрынынъ лугъат теркибининъ талилининъ нетджеси шу нутукъ жанрынынъ къырымтатар эдебий тилининъ инкишафында буюк роль ойнагъаныны тасдикълай. О къырымтатар тилининъ лексик къатламыны, услубий имкянларыны, шекиллери зенгинлештире. Интервью нутугъы – бу адий, терен мана ве эмоциягъа толу, халкъ тили.

Интервью нутугъынынъ озь мотивацион темеллери бар: нутукъ субъекти, нутукъ адресаты, нутукъ максады, нутукъ шараитлери.

Озь табиятына коре лексик васталар юксек экспрессивликке саип олып, окъуйыджынынъ фааль къабул этювине чалышалар. Къырымтатар тилиндеки интервью нутугъынынъ хусусиети – онынъ лексик чешитлиги: шиве сёзлери, фразеологизмлер, терминлер, алынма сёзлер, эмоциональ-экспрессив сёзлер.

Адеттеки халкъ фразеологизмлернинъ усталыкънен къулланып, янъы шекильде къулланмагъа къырымтатар нутугъыны интервьюда тиль ве услубий хусусиетлерини тасдикълай.

2. Къырымтатар тилиндеки КМВ басылгъан интервью, башкъа тиллердеки киби, сиясий, медений, ильмий, публицистик ве башкъа сааларда къулланылалар.

Интервью лакъырды диалогынен ошагъанындан себеп, оны миллий сёйлешменинъ бир чешити оларакъ козь огюне алынмасы мумкюн.

3. Публицистик услубинде лакъырды, алчакъ ве юксек лексиканынъ къарышмасыны расткетирмеге мумкюн.

Услубиетте интервью жанрыны, аныкъ сынъырлары олгъан, публицистик услубине аит деп саялар. Лякин къырымтатар ве башкъа тиллердеки интервью малюмат ве бильги бериджи вазифесинден чокътан вазгечкени ичюн, журналистлернинъ ве интервью берген адамларнынъ тили лакъырды тилине зияде якъынлаша. Шунунъ ичюн онынъ умуммиллий тилине олгъан тесири буюк. Бойлеликнен, интервью нутугъы земаневий девирнинъ адисеси киби меракъ догъура.

Интервьюда олгъан земаневий къырымтатар нутугъыны бойле ал айыра: онъа эдебий тилинден тыш олгъан унсурлар кечип онъа муайен ренк къошалар. Бунен берабер, тильнинъ зенгинлешмесине олгъан мусбет тесиринен берабер менфий тесири де олгъаныны къайд этмек керек. Меселя, алчакъ лексика, интервью нутугъында расткельген синтактик ве услубий хаталар, чокъусы адамлар тарафындан норма киби къабул олунмасы мумкюн.

Тедкъикъатнынъ перспективалары. Агъзавий, язма ве аудио-визуаль интервьюларынынъ кениш талилини япып, нутукъ нокътай назарындан тенъештирильмеси, файдалы оладжакъ. Экинждиден, нутукъ къулланувындан тильге кирип, интервью жанры вастасынен популяр олгъан сёз ве ибарелерининъ лугъатыны тизмек.

Къулланылгъан эдебият:

1. Гольдин В.Е. Жанровая организация речи в аспекте социальных взаимодействий / В.Е. Гольдин, О.Н. Дубровская // Жанры речи. – Саратов, 2002. – Вып. 3. – С. 5–18.

2. Журналист [Электронный ресурс] Journalist PRO: интернет-издание. URL: <http://www.journalist-pro.com/2007/10/21/lid> (дата обращения: 11.02.2012).

3. Кронгауз М. Медийный язык под лупой / М. Кронгауз // Отечественные записки. – 2003. – № 4. – С. 24–28.

4. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика Москва. «Наука». 1978. – 221стр.

5. Курбатов Х.Р. Стилистическая система современного татарского литературного языка (на татарском языке). – Казан: Татарстан китап нещрияты, 1971. – 192 с.

6. Меметова Э.Ш. Къырымтатар тилининъ услубиети. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – 144 с.

Мұратбек Б.Қ.
ф.ғ.к., доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе
baglash@mail.ru

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС ЖӘНЕ СӨЗ МӘДЕНИЕТИ

Резюме. В предисловии статьи несколько слов посвящено профессору Т.С.Сайрамбаеву, особо отмечается о его своевременной новизне преподавания лингвистических курсов в ВУЗЕ. Далее в основной части статьи рассматриваются научный дискус и культура слова (речи), которые обосновываются на материале современного казахского теоретического и прикладного языкознания, а также коммуникативные нормы языка(речи) и кодификация.

Summary. In the introduction of the article, a few words are devoted to Professor Sairambayev T.S., especially noted about his timely novelty in teaching linguistic courses at the university. Further in the main part of the article, the scientific discourse and culture of speech are considered, which are based on the material of modern Kazakh theoretical and applied linguistics, as well as the communicative norm of language (speech) and codification.

Сөз басы ретінде, мақала зерттеу объектіме сай жазылғанмен, кәсіби маман ретінде күзіреттілігімізді қалыптастырған белгілі оқытушы-ғалымдар тобы М.Томанов, Т.Сайрамбаев, М.Серғалиев, С.Мырзабеков, Х.Кәрім-Мұхамбет, Б.Сағындықұлы, Қ.Есенов, Е.Бектұрғанов және А.Тасымов.Оқытудың инновациясы (жаңа технологиясы) деп қарастырылып жүрген мәселені кезінде профессор Т.Сайрамбаев сабақ процесінде топтық (жұптық) әдістерді тиімді қолданды, аудиториядағы білім алушыларды білім, білік, таным тұрғысынан қалыптастырды.

Сөз мәдениеті» дегеніміз, қарапайым тілмен айтқанда, ең алдымен ана тіліміздің иелігіндегі барша дүниеліктерді – тілдің дыбыс жүйесін, оның ырғақ, әуездерін; сөзді оның мағыналық қырларын; сөздің тұлғалық құрылымдарын, оның жұрнақ, жалғауларын; сөз тіркесі мен сөйлем жүйелерін; тілдің стильдік құралдарын т.б. әдеби тілдің нормасына сай қолдана білу, дұрыс әрі бедерлі жұмсай білу деген ұғымды білдіреді. Сөз мәдениеті – тілдік тұлғаның ұлттық әдеби тілді, оның функциональдық тармақтарын, әр тармақтың салаларын, әр саланың жанрларын өз харекетінде, өз тәжірибесінде қолдана білу дағдысы, білімі, біліктілігі тәрізді сапалардың жиынтығы туралы ғылыми пән.

Жаңа пайда болған білімді атау үшін тұрмыста танылған ұғымды білдіретін сөз ғылыми дискурста ғылымда танылған ұғымды білдіретін арнайы қызмет атқарады. Сөйтіп, қазақ тілінің негізінде ғылым тілі қалыптасып, жұмыс істей бастады, ал тілдік бірліктердің (лексика, фразеология, сөзжасамдық бірліктердің) ғылыми дискурста мамандануы ғылыми стильдің пайда болуында негізгі факторлардың бірі болды[1, 28]. Ғылым тілі ағылшын, неміс, орыс тіл білімінде “арнайы мақсаттағы тіл” деп те аталады. Белгілі бір ғылыми дискурста терминдер қандай да бір ғылыми ұғымды ғана білдіріп қоймай, сонымен бірге мамандандықты білдіретін ақпаратқа ие тілдік бірлік болып табылады, сөйтіп белгілі бір мәтінді біртұтас ғылыми тіл ететіндей тоғыстырушылдық (интеграция) қызмет атқарады. Ұлттық тілдің функциональдық саласы болып табылатын ғылым тілінің негізгі арқауы – термин. Басқаша айтқанда термин ғылымдағы “орталық” ұғым, түпқазық ұғым. Қазіргі кезде мамандық тілінің тілдік, тілдік емес ерекшеліктері барған сайын күшейе түсуде. Мысалы, салалық ғылымдар тілінде формула, сызба, символ, схема, сурет т.б. бейвербалды таңбалардың қатары көбейе түсті. Тіпті ғылымның белгілі бір саласының өзінде әлденеше тармақтар пайда болып, олар өздерінің терминдік, терминдік элементтер жүйесі арқылы бір-бірінен алшақтай түсті. Бұл бағытты кәсіби центристік бағыт деп атауға болады. Арнаулы кәсіби тіл – көп функциональды сипаттағы тіл. Ал арнаулы тіл кемел әдеби тілдің

функционалдык бір түрі. Оныңа) ақиқатты бейнелеу; ә) білімді сақтау (эпистемалық); б) жаңа білім алу (когнитивтік); в) арнаулы ақпарат беру (коммуникативтік) қызметі бар [1,81]. Арнаулы кәсіби тілдің лексика-семантикалық ядросы терминдер болып табылады, ал оған жақын қабатта дайын құрылымдар (стандарттар); шеткері қабатта индивидуалды-авторлық ерекшеліктерді байқататын тілдік бірліктер болады. Индивидуалды-авторлық ерекшеліктер арқылы маман кәсіпке байланысты категория, ұғым, арнаулы реалийлерді сөз қолданыста дәл айқын етіп бере алмайды. Кәсіби тілде стильдік нышаны бар сөздер (эмоционалды, экспрессивті сөздер) мүлде кездеспейді деуге болмайды. Эмоционалды бағалауыш сөздердің қолданылу мүмкіндігі шектеулі. Олар деңгейі жоғары, көлемі тым үлкен, сирек кездесетін, ұшырасатын жайтты, аса ірі, тым ұсақ, қызғылықты көрініс т.б. Сондай-ақ айқын, анық, бұлдыр, құнды, құнсыз, тұрақты, тұрақсыз, мүмкін, мүмкін емес, жеткілікті, жеткіліксіз т.б. тәрізді субъективті бағалауыштар. Бұлар арнаулы емес, жалпылама лексикаға жатады. Қызметі жағынан «полифункционалды элементтер» деп аталады. Бұлардың қайсыбірі белгілі бір кәсіптік салада терминдік мағынада да қолданылуы мүмкін.

Ғылыми дискурс негізінен қарым-қатынастың жазба түрінде жүзеге асады, ал ғылым-білім саласындағы жаңалықтар алдымен, ғылыми мақалаларда жарияланады. Қазіргі кезде ғылыми дискурстың ауызша түрі- жиналыстар, ғылыми конференция, семинар, дөңгелек үстел, симпозиум тәрізді түрлерінің өтуімен байланысты бұрынғыдан гөрі жанданып, ғылымдағы ауызша сөздің рөлі арта түсті. Ғылыми мәтіннің лексика-фразеологиялық жүйесі терминдер, ғылыми атаулардан, бейтарап лексикалық бірліктерден тұрады. Ғылыми мәтінде сөз желісі логикалық жүйеге бағынады, өзара бірімен бірі байланысты арнаулы ақпараттар баяндалады, сөз сипаттау түрінде болып, дәлдікке ерекше мән берілді. Мұның өзі ғылыми дискурстың мамандандырылған ақпарат беру//қабылдау жағынан өзге де коммуникацияның түрінен (көркем дискурс, публицистикалық дискурстан) ерекше екенін көрсетеді. Бірінші жақтық тұлға бейтараптанады, баяндауыш көбіне ырықсыз етіс тұлғасында болады: жасалды, көрсетілді, анықталды, айқындалды т.б. Себебі, ғылыми мәтіндегі сөз нақты ситуациядағы сөзден, я болмаса жалпы тілдік мағынасынан дерексіздену арқылы өзгешеленуге тырысады. Құбылыстың, заңдылықтың объективтілігін көрсету, өзінің ой-пікірін субъективті етіп көрсете үшін автор ғылыми мәтінде өзін-өзі шеттету тәсілін жоғарыда айтылған тілдік-прагматикалық құралдардың көмегімен жүзеге асырады. Сондай-ақ деп айтуға болады, деп бағаланады, осылай деуге негіз бар т.б. тәрізді тілдік құралдар автордың “тасада тұруының” өзін салғырт субъект ретінде көрсетуінің ғылыми дискурс прагматикасына тән тәсілдердің бірі [1,89].

Коммуникацияға қатысушылар бір-біріне беріп отырған ақпараттың жаңалығына, сенімділігіне, қолдану мүмкіндігіне, тиімділігіне көз жеткізгенде ғана ортақ істі жүзеге асыруды бастайды. Әрине, сендіру, иландыру іскери дискурстағы ерекше лингво-психологиялық компонент. Сонымен бірге іскери қатынас ситуациясында уақыт тапшы болғандықтан, коммуникация барысында сөз де ой да шашыраңқы болмай, жинақылыққа, қысқалыққа қарай ойысып отырады. Коммуникацияға қатысушылардың бір-біріне жағымды реакция туғызу үшін, өзара “келіспеген” тұста теріс реакцияны бейтараптандыру үшін этикалық, этикеттік нормаларды сақтаумен бірге “қатқыл”, “жағымсыз” жайды жұмсарту максимасын қолданып, тілдік құралдарды, риторикалық тәсілдерді, сөздің өзге де коннотативтік әлеуетін пайдаланады [2,75].

Түйін, сөйлеу тілінің тілдік-құрылымдық ерекшелігі, сөйлеу тіліне тән белгілер, сөйлеу тілі нормасының кодификацияланбаған норма екендігі сипатталады. Сөйлеу тілі әдеби тілді тұтынушылардың дайындықсыз, машық бойынша бейресми жағдайда, тыңдаушымен бетпе-бет сөйлесетін сөзі, әдеби тілдің функционалдык тармақтарының бірі.

Ғылыми сөз, сөйлеу тілі – әдеби тілдің бейресми жағдаятта қолданылатын, адресант пен адресаттың тікелей қатысуымен диалог түрінде жүзеге асатын ауызша түрдегі (спонтанды) машықты сөз. Осы сипатына байланысты сөйлеу тілін бейресми дискурс деп атауға болады [2,78]. Қарым-қатынастың бейресмилігі, ситуацияға тәуелділігі, машықтылығы (спонтанность) сөйлеушілердің әлеуметтік рөлі, психологиясы, эмоциялық

күйі сөйлеу тілінің құралымдық сипатының күрделі екенін танытады. Сөз субъектісі, яғни сөйлеуші өзін тұлға ретінде көрсетеді. Оның сөйлеген сөзінен белгілі бір этносқа, ұлтқа тән екені, мәдениет деңгейін дүниетанымдық ерекшелігін, этикалық және құндылықтар жөніндегі түсінігін байқатып тұрады. Сөйлеу тілі диалог формасында жүзеге асады. Диалогтің ойдағыдай болуы, ойдағыдай аяқталуы үшін қарым-қатынас жасауды қажетсіну негізгі шарттардың бірі. Бұл қажетсіну коммуникативтік мүдделілік деп аталады. Коммуникативтік мүдделілік деңгейіндегі қатынаста диалогке қатысушылар арасында, олардың әлеуметтік мәртебесіне, әлеуметтік рөліне қарамастан, тепе-теңдік (паритеттілік) сақталады. Әңгімелесушінің жан дүниесіне байланысты түсіністік, сөйлесушілердің, тілдесушілердің дүниетанымындағы жақындық, өмір тәжірибесіндегі ұқсастық, мүдделестік, мәдени, туыстық т.б. апперцепциялық аяғылыми диалогтің нәтижелі болуына әсерін тигізетін шарттардың бірі[3,18].

Ишара, ым, интонация, реплика, тон, дауыс тембрі арқылы өзара түсіністікке жол ашылып, тілдік қарым-қатынастың ойдағыдай болуына ықпал етеді. Тыңдаушы сөз мәніндегі тұспалды аңғаруы шарт, сөйлеушінің не аңғартқысы келетінін аңдауы керек. Сөйлеушінің коммуникативтік ерекшелігін тыңдаушының аңғара білуіғылыми дискурстың,ғылыми тақырыптағы диалогтің ойдағыдай өтуін қамтамасыз етеді. Коммуникативтік интонация мәтінге, яғни вербалды деңгейге дейін, яғни сөз тыңдаушыға жеткенге дейін қалыптасады. Әдетте тыңдаушы айтылып жатқан сөз ағымынан қалыспай, айтылған сөздің мәнін ой елегінен өткізіп үлгереді де, сөйлеушінің коммуникативтік тұспалын (интенциясын) “шешеді”. Бұл жерде тілдік, психологиялық, биологиялық, физиологиялық процестер асқан шапшаңдықпен қатарлас жүреді. Сөйлеу әрекеті теориясы бойынша әдетте а) логикалық құрылым мен тілдік құрылым толық сәйкес келмейді; ойдың сөзбен айтылмайтын құрылымдары бар; ә) мән-мағынаны айқын аңғартатын тәсілдер бар да, мән-мағынаны айқын көрсетпейтін тәсілдер бар, тікелей аңғартатын тәсілдер бар да, тұспалмен аңғартатын тәсілдер бар. Белгілі бір мән-мағынаны тұтас күйінде емес, ішінара білдіретін тұстар да сөйлеу тілі үшін қалыпты жағдай. Бұл тыңдаушы мен сөйлеушінің арасындағы күрделі қарым-қатынасты көрсетеді. Сөз тұспалын түсінуде ойға “қысым” түсетін кез осы тұста. Сөйлеу тілі осынысымен қызық, осынысымен ұтымды. Олай болмаған жағдайда сөйлеу тілі тым сұрқай, бір өңкей, тыңдаушыны мезі етіп, жалықтырар нәрсеге айналар еді. Шөлдеп кеттім, пысынап кеттім десе, күннің ыстықтығын білдіреді немесе күн ыстық екен дегені шөлдеп кеттім дегенді білдіреді. Күн тымырсық екен деген сөз жел соқпады дегенді, я болмаса салқын аяжайға бару керектігін аңғартады[3, 45]. Коммуникативтік құзірет тілдік қарым-қатынастағы әлеуметтік мәдени нормаларды, және стереотиптерді білу дегенге саяды. Коммуникативтік құзіреті жоғары адам әртүрлі деңгейдегі бірліктердің мағынасы мен сол элементтердің өзара тіркескендегі мағынасын білумен бірге мәтін деңгейіндегі тіл қатудың әртүрлі формаларын қолдана алады. Белгілі бір оқиғаға өзінің бағасын шынайы түрде отырып, оған тыңдаушы тарапынан жауап реакция туғыза алады. Қарым-қатынасты интимдендірудің тілдік әдіс-тәсілдерін қолданудың ретін біледі.

Сөйлеушінің әртүрлі коммуникативтік ситуацияда қолданылатын тұрақты сөз орамдарын, мақал-мәтелдерді, мәтіндік клишелерді, прецедентті мәтіндерді т.б. білуінің мәні айрықша. Бұлар тілдің әлеуметтік нормаларын меңгерудің жоғарғы көрсеткіштері. Тілдік қарым-қатынас ойдағыдай болу үшін сөйлеуші тыңдаушыға тек жалаң фактілерді ғана айтып қоймау керек, тек ақиқатты айту жеткіліксіз, сонымен бірге жанама ақпараттар беру қажет. Сөз ішіндегі, сөз арасында айтылатын бейнелі сөз әдемі әділ, жеңіл юмор, каламбур т.б. тыңдаушыны бей-жай қалдырмайды, тілдесушілердің өзара түсіністігіне жол ашатын жанама тәсілдерге жатады[4,23]. Қарым-қатынастың тілдік дүниеліктердің қалыптасуына көп жағдайда тілдік емес факторлар ұйытқы болады. Тілдік емес факторлар көзқарас, әрекет, жай-күй, эмоция, білім, сенім т.б. мәнділіктерден тұрады. Осымен байланысты тілдік қарым-қатынастың ойдағыдай болуы немесе сәтсіз аяқталуы сөйлеушінің тек тілдік формаларды талдауына тәуелді емес. Коммуникацияның ойдағыдай өтуі лингвистикалық және лингвистикалық емес факторларға байланысты.

Диалогтің түрлеріне қарай сапалық белгілері а) коммуниканттардың әлеуметтік-стереотиптік ерекшеліктеріне; ә) коммуниканттардың аялық біліміне, б) коммуниканттардың құзыретіндегі жақындыққа, я болмаса алшақтыққа; в) коммуниканттардың жыныс, жас, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты жайттарды ескеру/ескермеуден болуы ықтимал.

Қарым-қатынастың тепе-теңдігі (паритеттілігі) сақталмаған жағдайда диалог ойдағыдай өрбімей қалады, өйткені сөйлеушілердің біреуі басым болады да тақырып тізгінін қолдан шығармайды. әріптеске сөз бермейтін үнемі өзі сөйлей беретін адам тыңдаушының қандай қабақ танытып отырғаны, дұрыс, не бұрыс түсініп отырғаны т.б. жағдаяттарға мән бермейді, сөйтіп сөйлеуші коммуникацияға қатысушының көңіл күйін аңғаруға қабілетсіздік танытады [4, 85]. Диалог сөздің өрбуіне, нәтижелі болуына кесірін тигізетін нәрсе – орынсыз ескерту жасау, сөзді орынсыз бұзу, орынсыз сұрау қою, орынсыз көп сөйлеу, айтылғанды орынсыз қайталау т.б. Мұндай “орынсыздықтар” тыңдаушымен есептесудің, қарым-қатынастағы ынтымақтастықты (кооперативность) бұзып, сөздің берекесін кетіреді. Сөйлеушінің тілді білуі деңгейі тым төмен болған жағдайда тілдік қатынас сәтсіздікке ұшырауы мүмкін. Мұндайда сөйлеуші жергілікті сөздерді қолдануы мүмкін. Қайсыбір сөйлеушінің тыңдаушы біле білмейтін арнаулы терминдерді орынсыз қолдануы, сондай-ақ шетелдік сөздерді орынсыз жұмсауы диалогтің сәтті өтуіне кедергі жасайды. Стратегия кооперативті және бейкооперативті болып бөлінеді: бейкооперативті стратегияның негізіне жанжал (конфликті), ұрыс-керіс, қорқыту-үркіту, алдау, өтірікке бару, тура жауаптан қашқақтау т.б. теріс құбылыстар, ал кооперативтік стратегияның негізіне сенім, ынтымақтастық, шынайылық, қайырымдылық т.б. тәрізді жағымды құбылыстар жатады. Сөз тактикасы, сөз стратегиясындағы амал-тәсілдердің орындалуын жүзеге асырады. Сөз тактикасы бағалау, ұнатпау, қуану, ренжу т.б. модальдық реңктерден тұрады. Мысалы, міндетіне алған нәрседен бас тарту стратегиясы қолынан келмейтіні, уақыт жоқтығы, тура жауаптан жалтару, кейінгі сілтеу, міндеттен бас тартатынан тікелей айту т.б. [5, 52-54]. Кооперативті стратегияда фатикалық қатынас ерекше орын алады. Байланыс жасауға тілдік, қарым-қатынас жасауға деген коммуникативтік мүдделілік коммуниканттардың бір-біріне деген назарын күшейтеді. Сөз тақырыбына, арқауына қызығушылық туғызады. Коммуниканттың назарын өзіне қарту мен сөзге тарту алдымен фатикалық қатынас арқылы жүзеге асып, әңгімеге қолайлы атмосфера қалыптасады.

Ақпараттағы белгілі бір мәнділікті тілдік амалдармен әртүрлі атауға болады. Мысалы, жұмысқа кешікпей келсе керек еді; әркім өз міндетін орындаса керек еді деген сөзді сен жұмысқа кешігіп келдің; сен өз міндетіңді орындаған жоқсың деп те айтуға болады. Бұдан ақиқаттағы белгілі бір мәнділік өзгерген жоқ, бірақ қарым-қатынас стратегиясы өзгерді. Біріншісінде сөйлеушінің стратегиясы кооперативті болса, екіншісінде бейкооперативті. Егер адресаттың тілдік құзыреті, сөз мәдениеті жоғары болса, диалогті әрі қарай жалғастыруға болатынын байқайды. Ал тіл құзыреті, сөз мәдениеті төмен адресат сөйлеушінің стратегиясын аңғара бермейді, сөз аяғы ушығуы мүмкін. «Кешікпей келсе керек еді», «міндетін орындаса керек еді», - дегендерді бейкооператив мазмұнда деп ұғады. Кооперативті сөз стратегиясында сөйлеуші адресаттың реакциясына қарап, бақылап отырады, егер оған ауырлау, қиындау тиетін болса, сөз тактикасын дереу өзгерте қояды. Мысалы, сен жұмысқа кешігіп келдің. Сәл-пәл кідірістен (паузадан) соң, – ыңғайсыз жағдайға қаласың ба дегенім ғой деп реттеуіш репликасын қосуға болады. Сен өз міндетіңді орындаған жоқсың, ертең аттестацияда қиын болар ме екен. Бұл айтылымның екінші бөлігі, адресатқа ауыр тиетін сөзді жеңілдетудің тактикасы. Мұндай тактика тілдегі әртүрлі реттеуіш құрылымдар арқылы жүзеге асып отырады.

Ғылыми сөйлеу дискурсының ерекшелігі экспрессивті эффект тудыру арқылы адресаттың назарын өзіне аударып, қызықтырып отыру. Сөйлеушіні, оған тыңдаушының эмотивті реакциясы диалогтің дұрыс ахуалда өтіп жатқаныдығын көрсетеді. Тыңдаушы әсіресе тосын тәсілмен, бедерлі тілмен берілген ақпаратты ден қоя тыңдайды. Сондықтан сөйлеуші әртүрлі тілдік деңгейлердегі экспрессивті мағынадағы тілдік бірліктерді, троп, фигура тәрізді стильдік құралдарды қолдануға тырысады. Белгілі бір фактіні сөйлеуші образ

арқылы жаңғыртады, жай сөзбен еш мәнерлі сөзбен береді, ал мұндай екінші реттегі тілдік бірліктер автордың көзқарасын, сезім-күйін, сөз сомдау мәнерін көрсетеді. Сөз қатынасындағы бұл жайтқа адресат та реплика арқылы, бейвербалды таңбалар арқылы қатысады. Адресат тарапынан болатын реплика-реакцияны байқай отырып, сөйлеуші сөз мәнерін жалғастыру немесе өзгерту жөнінде болжам жасай алады да сөздің құлақ күйін адресаттың ыңғайына қарай өзгертіп отырады. Сөйлеу тілінде екінші реттегі аталымға жататын перифраз, аллюзия, гипербола, литота, градация, параллелизм, риторикалық сұрақ, эллипсис, анафора, антитеза, сияқты риторикалық фигуралар жиі кездеседі. Сөзге өң беретін, бедер беретін тілдік құралдарға анафора, антитеза гипербола, литота, синонимдер тізбегі, градация, қайталау, эпитет, риторикалық сұрақ, метафора, метонимия, астарлы сөз, аллюзия, перифраза, субъективті модальдылық, қыстырма сөздер мен сөйлемдер т.б. жатады. Бұлар сөйлеу тіліне эстетикалық рең берудің стильдік құралдары[6,87-91]. Ондай құралдар арқылы сөйлеуші белгілі бір ақпарат беруде өзінің тіл дербестігін таныта білуі, тілдесудің ойдағыдай өтуіне әсерін тигізетін эстетикалық факторлардың бірі болып табылады.

Қорыта келгенде, сөйлеуші өзінің сөзі арқылы тілдік тұлға екенін таныта алады. Коммуникативтік мүдделілік, адресатқа икемделу, сөйлеушінің коммуникативтік діттемін түсіну, сөз ситуациясына байланысты тілдік, тілдік емес қатаң талаптарды орындау диалогтің ойдағыдай болуының шарты. Тілдік қарым-қатынастың ойдағыдай болуы – сөйлеушінің тілдік құзыретіне ғана емес, коммуникативтік құзыретіне де тәуелді. Коммуникативтік құзыретке мәдени-әлеуметтік нормаларды, сөз әдебіндегі ұлттық стереотиптерді білу, тілдік фактілерді коммуникативтік ситуацияға қарай орнымен жұмсай алу т.б. жатады. Тілдесуде мәдени-әлеуметтік стереотиптерді білу, білімнің жеткілікті деңгейдегі болуы, тыңдаушының аялық білімін ескеру т.б. жайттар тілдік қарым-қатынастың ойдағыдай өтуіне әсерін тигізеді. Сөз этикасының нормаларын сақтау сөйлеушінің тыңдаушыға деген ілтипатын, ықыласын танытатын, диалогтің ойдағыдай аяқталуына септігін тигізетін қажетті алғышарттардың бірі. Өркениетті адам тілдік қарым-қатынастың әртүрлі формаларын жете меңгеруі керек. Бұл – нарық пен демократияға бет бұрған заманның талабы. Әсіресе нарық заманының адамы тілдік қатынаста тек өз саласымен шектеліп қалмай, шаршытопта сауатты сөйлеудің ғылыми сипатына, логикалық, әлеуметтік, психологиялық жақтарынан хабардар болуға тиіс. Ал тілдік құралдарды талғап саралап қолдану, пікірталас құру, айтылатын ой-пікірдің логикалық, әлеуметтік, психологиялық жайттарына тәуелді. Осы жайттарды дұрыс аңғарғанда ғана тілдік құралдарды, стильдік амал-тәсілдерді мүмкіндігінше тиімді пайдалануға күнделікті өмір тәжірибесінде жеке коммуникацияда, ұжымдық коммуникацияда, бұқаралық коммуникацияда жиі байқалатын жайттардың сөз мәдениетіне қатысты тілдік қырларын қалыптастырады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. Астана: Елорда, 2001. – 230 бет.
2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 бет.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи: Учеб. пособие. – М.: Высш. Школа, 1980. – 335 стр.
4. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990. – 136 стр.
5. Сүлейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. Алматы: Мектеп, 1989. – 160 стр.
6. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984. – 107 бет.

ДИАЛОГ ПРАГМАТИКАСЫНЫҢ СИПАТЫ

Тірек сөздер: диалог, монолог, ақпараттық диалог, ауызекі сөйлеу тілі, кейіпкер сөздері, көркем диалог.

Описание прагматики диалога

Резюме. В статье говорится о видах диалога и прагматические особенности диалога. Также в статье идет речь о классификации отечественных и иностранных ученых. Диалог не только языковая форма, но и разнообразие человеческого действия. Люди во время коммуникации придерживаются правила общения согласно общим принципам общества. В общении людей диалог играет большую роль, и является важным видом коммуникации. На сегодняшний день в коммуникации важную роль играет информативная сторона. Информативный диалог развивается в ходе общения. В повседневном употреблении роль информативного диалога широка. В статье приведутся примеры, и анализируется виды диалога. Также в статье говорится о формировании и развитии прагматического направления в языкознании.

Ключевые слова: диалог, монолог, информационный диалог, устно-разговорный речь, слова персонажа, художественный диалог.

Description of the pragmatics of dialogue

Annotation. The article deals with the types of dialogue and pragmatic features of the dialogue. The article also deals with the classification of domestic and foreign scientists. Dialogue is not only a language form, but also a diversity of human action. People at the time of communication adhere to the rules of communication in accordance with the general principles of society. In dialogue of people dialogue plays a big role, and is an important type of communication. Today, the informative side plays an important role in communication. Informative dialogue develops in the course of communication. In everyday use, the role of informative dialogue is broad. The article gives examples, and analyzes the types of dialogue. The article also talks about the formation and development of a pragmatic direction in linguistics.

Key words: dialogue, monologue, informative dialogue, spoken language, speech of character, artistic dialogue.

Қазіргі таңда кез келген тілдік құбылыстарды құрылымдық тіл білімі емес, антропоэзектік, яғни, адамдық фактор тұрғысынан қарастыру көптеген жаңа лингвистикалық пәндерді қалыптастырды. Бұл пәндердің зерттеу нысаны мәтін, дискурс, концепт тәрізді үлкен тілдік-коммуникативтік бірліктер болып табылады. Антропоэзектік ғылым бағыты нәтижесінде лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, прагмалингвистика, психолінгвистика, этнолінгвистика, әлеуметтік лингвистика тәрізді тіл білімі бағыттары пайда болып дамыды. Заманауи лингвистиканы сөз тіркесі, сөйлем, сөйленіс тәрізді кіші тілдік бірліктер қызығушылық тудырмайды, одан да үлкен бірлік – мәтін, диалог, дискурс, сөйленісті зерттеудің коммуникативтік-функционалдық бағыты жолға қойылған.

Тіл мен сөйлеушінің арасындағы коммуникативтік құбылыстардың жиындығы мен қызметін зерттейтін прагматика бағыты пайда болады. Прагматика – тілдік таңбалар мен тілді пайдаланушылардың қатысы туралы ғылым. Прагматикалық бағыт сөйленістің коммуникативтік аспектісінен мән береді: хабарлама, тұжырымдама, өтініш, бұйрық, ескерту т.б. коммуникативтік акті кезіндегі сөйленістің қолданысына айрықша назар аударады. Прагматика тілдің қолданушы тарапынан жұмсалып жағдаятын, ұжымдық тәжірибеде жүзеге асуын көрсетеді. Тілді коммуникативті құрал ретінде тұтынудың астарында тілді қолданушының психологиясы, дүниетанымы, оның когнитивті базасы, өмір заңдылықтары,

мәдени стереотиптері, ұлттық таным-дәстүрі, мақсат-мүддесі бар екендігі белгілі. Прагматика теориясы кез келген айтылымды, сөйлесімді, мәтінді сөйлеушінің әлеуметтік әрекеті деп таниды.

Прагмалингвистика – тілді ықпал ету құралы ретінде қарастыратын ғылым саласы. Прагмалингвистиканың басты міндеті тілдің прагматикалық функцияда жұмсалуды, яғни ықпал ету құралы ретінде зерттеу болып табылады. Ал прагмалингвистиканың пәні ықпал етуге қабілетті тілдік ақпараттар жиынтығы, яғни ықпал етуге барынша қабілетті, жарамды, қажетті тілдік құралдарды таңдау. Прагмалингвистика – ой мен сезімді барынша ықпалды, әсерлі, сонарлы жеткізуге; оқушы мен тыңдаушыға жоғарғы дәрежеде ықпал етуге мүмкіндік беретін тілдік құралдарды зерттейтін ғылым саласы.

Қазақ тіл біліміндегі прагматика мәселесі А.Байтұрсынұлы, С.Аманжолов, К.Аханов еңбектерінен басталған. Мәселен, А.Байтұрсынұлының келесі пікірінде прагматикалық ұғымдардың бірі – түсіну шартының орын алуы хақындай ой қозғайды: «... айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады»[1,203]. Бұл жерде көтеріліп отырған мәселе – сөйлесімнің түсінікті болуы, қабылдауға жеткілікті дәрежеде айтылуы.

Қазақ зерттеушілерінен бөлек қазақ халқы да сөйлеуді, тіл қатуды прагматикамен байланыстыра білген. Орынды сөйлеу мен мағыналы ой айтуды, қажетті жерде сөйлеу мен дуалы шешім айтуды жақсы түсінген. Халықты жауға бастап, даудан аластататын шешендік өнері, ханға тағзым қылып ресми дат айтуы, көпшілік алдында салиқалы сөйлеуі – мұның барлығы прагматиканың белгісі.

Қазақ тіл білімі ғылымында жалпы ауызекі сөйлеу тілі және оның диалогтегі көрінісі, олардың тілдік сипаттары мен түрлері бірқатар зерттеулердің нысаны болғанмен ақпараттық диалог және оның стильдік ерекшеліктері осы күнге дейін бір ғылыми концепция тұрғысынан арнайы зерттелген емес.

Диалог теориясының негізін жалпы тіл білімінде Ш. Балли, Л.В.Щерба, Л.П.Якубинский, Е.Д.Поливанов, В.Н.Волошинов, В.В.Виноградов, М.И.Бахтин, Ю.В.Рождественский т.б. сынды лингвистердің қалағаны белгілі. Ал, қазақ тіл білімінде диалог мәселесін алғаш рет қазақ тілтанымының негізін салушылар А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов көтерген болатын.

Диалогке тән «сөз» түріндегі белгілер әр түрлі қырынан алып қарастырылады. Диалогті құрастырушы компоненттер ретінде оларды орналасу қызметіне қарай бірнеше түрлерге бөлуге болады. Бұл бірліктер диалогтің құрылымдық-мазмұндық аспектісі тұрғысынан бағаланады.

Диалог сөзігректің «*dialogos*» сөзінен пайда болған. Оның мағынасы – жалпы сөйлесу. Тілде ол екі не одан көп адамдардың кезектесіп сөйлесу формасын білдіретін термин ретінде қолданылады.*Диалог* –екі немесе бірнеше қатысушылардың бірігіп, бір тақырып төңірегінде пікірлесуі. Демек, диалог арқылы адамдар бір бірімен тығыз қарым-қатынас құрып, рухани, мәдени байланыс орнатып, күнделікті тіршілігінен хабардар болады, қоғамдағы өз орнын тауып, бағыт – бағдарын анықтайды.

Диалог ауызекі сөйлеу тілінде де,көркем әдебиет шығармаларында да көптеп кездеседі. Алайда бұл диалогтің екі түріндеде елеулі айырмашылық барын ескерген жөн.Бірінші жағдайда қарым -қатынасқа түсушілер сөздің орын тәртібін, сөйлемнің белгілі бір құрылымдарын,сөз тазалығын сақтамай сөйлесе береді, ал көркем шығарма мәтініндегі диалогте автор мен кейіпкерлердің үлкен толғанысы арқылы көркем ой негізімен ұштасып жатады.Роман жанрын зерттеуші М.Бахтин айтқандай: «Шындықты іздеудің диалогтік әдісі дайын шындыққа ие болғысы келетін нақты монолизмге, сонымен қатар, қандайда бір шындықты білеміз деп ойлаған адамдардың сенімділігіне де қарсы қойылады. Шындық жеке адам басында туындамайды және болмайды, ол шындықты іздеуші адамдар арасында олардың диалогтік сөйлесуі кезінде туындайды» [2, 26 б].

Диалогті зерттеу бүгінгі таңдағы коммуникативті лингвистиканың негізгі нысанындарының бірі болып тұр. Жалпы диалогке қатысты еңбектерді топтастырақ,

зерттеулердің негізінен үш бағытта қарастырылғанын байқауға болады:

1. диалог пен монологты салыстыру;
2. ауызша диалог пен көркем диалогты салыстыру;
3. белгілі бір автор шығармасындағы диалогтің сипаты.

Осы үш түрлі бағытта жүргізілген зерттеулер негізінде диалог жан-жақты ашылып, оның өзіндік прагмалингвистикалық ерекшеліктері айқындалды.

Диалог пен монологті салыстырғанда Г.Винокур, Л.В.Щерба, Л.П.Якубинский, В.В.Виноградов еңбектеріндегі диалог пен монологтің айырмашылығы, олардың өзіндік сипаттамасы туралы айтылған мәселелердің түйінін қысқаша былай тұжырымдауға болады.

Диалог пен монолог – сөйлеудің (речь) формалары. Диалогтегі пікірлер бірінен-бірі туындап жатады.

Диалогтегі сөйлеу басқа біреулердің, екінші бір сөйлеушінің пікірлеріне тәуелді. Монологта мұндай тәуелділік жоқ.

Диалог пен монолог құрылысының әр басқа болуымен де айрықшаланады. Яғни, диалогке күрделі құрмалас сөйлемдер тән емес, керісінше ол монологқа тән.

Кез-келген құбылысты қарама-қарсы нысанымен салыстырғанда ғана оның сипаты ашыла түсетіні белгілі. Демек, диалогті монологпен, ауызша диалогпен салыстыру нәтижесінде ғалымдар оны әр қырынан танып, талдау жасауда нақты ғылыми нәтижелерге қол жеткізді.

Ал **екінші бағытқа** келсек, көркем шығармадағы кейіпкер сөзі ауызекі сөйлеу тіліне жақын. Диалогтің құрылымында қысқа мазмұнның болуымен қатар, ойдың нақтылығы бар. Сондай-ақ, эллипсис, жай және толымсыз сөйлемдер, эмоционалды-экспрессивті сөздер, жалпы ауызша сөйлеу тілінің синтаксистік құрылымы тән. Солай бола тұрса да, бұл тілдік категорияларды тең дәрежеде қарастырмау керек. Диалог ауызша сөйлеу тіліне жақын дегенімізбен, көркем диалогтің өзіндік ерекшеліктері бар. Көркем диалог – жазушы қаламымен өңделген, автор идеясына бағынатын өзіндік бояуы бар тілдік өрнек. Көркем диалогтің түрлі жағдаятқа қарай сөйлеу барысындағы диалогпен арақатынасы, оның өзіне тән ерекшеліктері бар екенін Р.А.Будагов былайша анықтайды: «Художественный диалог должен иметь определенную протяженность вовсе не обязательную для диалога в жизни; художественный диалог заранее обдумывается его создателем, чего нет в спонтанной речи; художественный диалог развивает действие, все его элементы тесно связаны и взаимосвязаны, что не обязательно для диалога в жизни; диалог в художественном тексте подчинен правилам времени, ритма и темпа, вне которых не существует художественный текст» [3,212 б].

Үшінші бағыт – диалогқа жеке шығармашылық тұрғысынан келу – қазірде кең жайылған зерттеу түрі. Бұл бағыттағы зерттеулерде жеке автор шығармаларындағы диалогтың түрі, қызметі, ерекшеліктері сараланып, талдау, салыстыру жүргізіледі. Осы бағытта диалог кейіпкер бейнесін ашып, оның мінездемесін жасаушы қызметіне ие. Бұл ретте қазақ тіл білімі бойынша Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Х.Кәрімов, Б.Шалабаев, әдебиетші Б. Майтанов еңбектерін атауға болады.

М.Серғалиев зерттеулерінде диалогтің аталған қызметі қазақ жазушыларының шығармалары негізінде талданып, ашылады. Қаһарманның дүниетанымы, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы, сырт тұлғасы, ортасы, табиғат көріністері сынды көптеген шығарманың көркемдік қуатын арттыратын компоненттерді атай келе, ғалым: «Қандай туындының да негізгі тірегі, басты арқауы адам екені ежелден белгілі. Сондықтан адамның ой-түйсігі, мінез-қылығы, сөзі және солардың арасындағы үйлесімділік, сәйкестілік аталған компоненттердің ішіндегі жетекшісі болса керек» деп, диалогтің қызметін айрықша белгілейді [4,195 б].

Х.Кәрімов диалогтің «адам образын жасаудағы» қызметін оның басты қызметі ретінде қарайды. «Себебі диалог адамдар арасында, өмірде кездесетін сан қилы қарым-қатынасты бейнелеп, кейіпкерлер репликалары арқылы бір-біріне әсер етіп, адам

мінезінің нақты түрде, нанымды түрде ашылуына көмектеседі, соның тілдік амалына айналады» [5,33]. Сондай-ақ, Х.Кәрімов кейіпкерлердің әңгімеге қатысу барысына қарай диалогтің үш түрін бөліп көрсетеді: *таза диалог, аралас диалог және көп дауысты диалог* [5]. Ғалымның түсіндіруінше, екі адамның сөйлесуі таза диалог, әңгімеге басқа кейіпкерлер араласып кетсе, яғни кейіпкерлер саны екіден көп болса, аралас диалог, ал егер көп кейіпкердің, бір топ адамның сөзі болып келсе, ол көп дауысты диалог деп аталады.

Орыс тіл білімінде диалог талданып, жете зерттеліп қана қоймай, көркем диалог үлгілерінің типологиясы да жасалған. Мысалы, белгілі тілші – ғалым Е.М. Галкин – Федорук еңбегінде диалогтың екі түрі аталған:

1. Диалог – қайшылық (противоречие)
2. Диалог – жинақтау (синтез)

Ал, белгілі ғалым А.К. Соловьева еңбектерінде диалогтің мынадай бірнеше түрлері берілген:

1. диалог – тартыс (спор)
2. диалог – дау (ссора)
3. диалог – түсінісу, ұғынысу (понимания)
4. диалог – үндестік (унисон)

Әдебиетші – ғалым А.В. Чичерин болса, диалогтің басқа типологиясын береді. Ол «диалогтің көркем формасы – авторлық ойдың дамуы, күрделі трагедиялық, қарама – қарсы көзқарастардың тоғыспауы, шындық болмыстың толық терең біліммен қаруланған автор ойының дамуынан шығады» дей келе, диалогтің (Достоевский романы бойынша) төрт түрін атап көрсетеді:

1. диалог – тергеу (допрос)
2. диалог – сыр (исповедь)
3. диалог – түсінісу, ұғынысу (понимание)
4. махаббат диалогі (любовный диалог)

Ал, неміс философиясында диалогтің екі түрі берілген:

1. поэтикалық диалог (образдылық қызметі басым)
2. прозалық диалог, ол өз ішінен:

а) теориялық – танымдық (ғылыми,сократтық)

ә) философиялық (ауызекі сөйлеу және характерологиялық).

Ағылшын көркем әдебиетіндегі диалогтердің мағыналық түрлері ажыратылмағанмен, шығармадағы диалогтік бірлікке баса назар аударылған. Диалогтің тар мағынасында оған тән белгілері көрсетілген: әңгімелесуші кейіпкерлер саны екіден кем болмауы керек; сөйлесушілер өзара кезектесіп отыру керек; диалогтің қандай тілде өтіп жатқанын қатысушылар түсінуі керек.

Кейбір зерттеу еңбектерінде диалогтардың түрлері, олардың типологиясы беріліп отырады. Әлеуметтік - қызметтік бағыттағы диалог:

- ✓ диалог – тергеу,
- ✓ диалог – ой-талқы,
- ✓ отбасылық – әңгіме диалог,
- ✓ диалог – мінездеме;

Ал жанрлық тұрғыда комикалық диалог, трагедиялық диалог және т.б. болып бөлінеді. Белгілі ағылшын ғалымы С.Беркнер құрылымдық және семантикалық жоспарда диалогтік бірлікке баса назар аударған.

Қазіргі тіл білімінде қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. Тұлғааралық қатысымның, диалогті қатысымның компоненттері ретінде мыналарды атасақ болады:

- 1) сөйлеуші мен адресат;
- 2) сөйлеушінің коммуникативті ниеті, уәжі, қатысым мақсаты;

3) қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке байланысты шынайылық деңгейі;

4) белгілі бір қоғамдық және статустық рөлі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы;

5) қатысым жағдаятына сай пресуппозицияларды [6].

Осындай нақты деректерді ескере отырып, диалогке тән ең үлкен функция түрі ретінде – ақпарат алмасу үдерісін атауымыз қажет. Біріншіден, **ақпарат алмасу үдерісі** - философиялық концептісі тұрғысынан келгенде, адамға тән табиғи белгінің бірі. Екіншіден, ақпараттың қазіргі таңдағы аса зор қызметіне байланысты «концепт» деп танылып, ғылым мен өмірдің барлық саласында белсенді болуының өзі, оның қаншалықты күрделі де маңызды концепт екендігін дәлелдей түседі.

«Ақпарат» концепт болғанымен, «диалогтің» прагматилистикалық аспектісінде хабар жеткізудің стиларалық ерекшеліктерін ғана береді. Сондықтан да, диалогтің тұрмыста қолданылатын сөйлеу түрлерін және әлеуметтік, этникалық, психологиялық көрсеткіштерін басшылыққа ала отырып, қатысым мақсатына қарай Г.Иманғалиева диалогтің 3 түрін атап, оның біріне ақпараттық диалогты қосқан [7]:

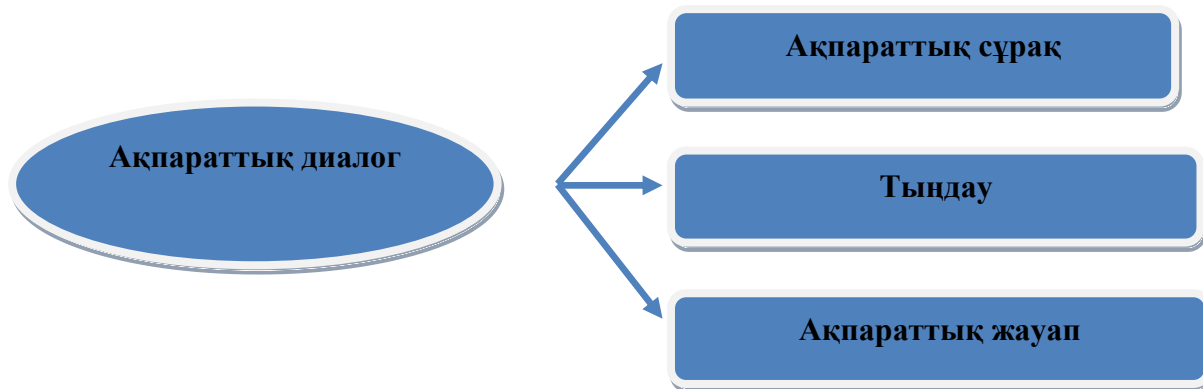
а) ақпараттық диалог. Бұған диалог – сұхбат, диалог – тергеу, диалог – хабарлама, диалог – түсінісуді жатқызған.

ә) прагматикалық диалог. Бұл топқа диалог – тартыс, диалог – дау, диалог – ой талқы, диалог – өтініш, диалог – ұсынысты топтастырады.

б) модальдық диалогқа: диалог – үндестік, диалог – жинақтау, диалог – сәлемдесу, диалог – қоштасу, т.б.

Диалог не монолог түріндегі қарым-қатынас күнделікті өмір салтында не арнайы кәсіп аясында түрлі құқық пен қызығушылықты, ғылыми, техникалық, саяси және басқа да ақпарат түрлерін қабылдау және жеткізу кезінде пайда болады.

Диалог құрылысының ең қарапайым формасы – сұрақ және жауаптан тұрады. Сұрақ – бұл белгілі бір нақты ақпарат негізінде қосымша ақпарат беру талап етілетін рема формасындағы жауап үлгісінің алдындағы ойлау формасы – дейді, ресей зерттеушісі Ю.А. Петров. Жалпылай алғанда, сұрақ - толықтыруды қажет ететін бөлшек білім. Сұрақ дегеніміз – бұл жауап ақпаратының бір бөлігі. Дәл осындай негізде ақпараттық диалогтің қарапайым құрылысы төмендегідей кескінделеді:

Диалогтің табиғатының өзі диалогке қатысушылардың бірінің сөзі екіншісінің тиісті жауап реакциясының тууына түрткі болатын репликалардың алмасуында ашылады.

Сұрақ – жауап түрінде берілген мына төмендегі Ж.Аймауытов шығармасынан алынған мысалға назар аударайық. Бұл диалогте уақыт шындығы төңкерісшілдер – кедей, батырақтардың байларға үстемдік жүргізумен байланысты көрініс табады. Шағын ғана әңгімеде бас кейіпкердің жан дүниесіндегі өзгерістер шебер бейнеленген. Мысалы: «Ештеңенің мәнісін әлі жете түсіне алмай отырған Құлтумаға: «Қаладан жолдастар келді. Кедейлерді жинап топ құрып жатыр. Орыстың да, қазақтың да байларын өкіртіп, жерін, малын кедейге әперіп жатыр. Төңкеріс деген осы» - деп, арнайы келген өкіл тәтпіштеп түсіндіреді. Сенерін де, сенбесін де білмей отырған Құлтума:

Әй, қойшы! Болмайтын нәрсе ғой.
Құдай біледі, рас. Ойнап тұр дейсің бе?
Е, байлар оңайлықпен малын, жерін беріп отыра ма?
Оңайлықпен беруші ме?! Күшпен тартып әперіп жатыр.
Олардың малы баянды бола ма? Ертенгі күні қайта алып қоймай ма?
Атасының басы» [8,177].

Кедей-кепшіктердің үстем тап өкілдеріне ашу-ызасы шексіз болғанмен ашынууды көрсету де таңсық жағдай емес. Ал тізесі батқан күштілердің алдындағы тасынуды, кек қайтаруға ұмтылуды бейнелеу – жаңалық.

Ж.Аймауытов қолданысындағы диалогтардың психологиялық – эмоционалдық қызметі адамдар санасындағы осы өзгерістерді суреттеуде айрықша көзге түседі:

-Мынауың шын ба?

Сен өзің ақымақ екенсің ғой?

Бірдемесіне ілініп кетеміз бе?

Ой, жүр, қорқақ сорлы. Жүр, барған соң, көрерсің [8,117]

Жазушы әңгімелерінде диалогті ұтымды келтіруде кейіпкер санасына түскен сәуленің нәтижесі арқылы адамның жаңа бір әлеуметтік шындықты тану құбылысын сезім аясымен байланыстырып, оның жалпы рухани дүниетанымдық өзгерістерінің сырын ашып көрсетеді.

Ақпараттық диалогтің «диалог – тергеу», «диалог – сұхбат» сынды түрлері көптеп кездеседі. Бұл аталған диалог түрлерінде ақпараттық сұрақ пен жауап аясында диалогқа қатысушылардың прагматикасы іске асып, орындалатынын аңғаруға болады. Мәселен, қазақ киносының алтын қорындағы «Қыз Жібек» фильмінде «диалог – тергеу» өз мақсатына жетеді:

– Қатынжанды екенінді көрдік, кел енді білек күшін сынап көрейік!

– Жарайсың, Төлеш!

– Ә, солай ма?!

– Жігіт екенсің....

– Сіз мана маған қыз алдында қыр көрсете сөйледіңіз ау дейм?

– Иә, арқаңа батқаны енді білініп келе ме?

– Жоға да, еркек пен еркек еркекше сөйлесетін шығар деп ойлаушы ем...

– Мен немене, қатындарша сөйлестім бе?

– Бет тырнай сөйлеуіңізге қарағанда қатындардан алыс дей алмас ем.

Ақпараттық диалог қарым-қатынас барысында өрбиді, мазмұны жан-жақтыланады. Күнделікті қолданыста ақпараттық диалогтың аясы кең. Тілдік тұлғалар арасында ақпараттық диалогтың *диалог-түсінісу* түрі белең алған. «Диалог – түсінісу» барысында коммуникацияға түсушілер ақпарат алмаса отырып, сол диалог арқылы көздеген мақсат орындалады. Ақпараттық диалогтің бұл қолданысын төмендегі диалог аша түседі:

– Жібекжан, арамызда жатқан мынау зербелдікке қарағанда...

– Екеуміз асау Ақжайықтың екі жақ жағасында тұрғандай көрінеміз бе?

– Иә. Екі жақ жағасында тұрғандаймыз. Даусымыз да жетед, үніміз де қосылар, әттен су терең, дүлей толқындар алай-дүлей, өткел жоқ.

– Өткелсіз судан құлаштай сермеп жүзіп өт демейтін бе ед?

– Деуіне депті ау, бірақ сол дүлейді сен де біліп қойшы! Әкем мені сенің еліңмен достасуға жіберген жоқ, шауып әкелуге жұмсаған.

– Онда сенің ел шабатын жасағың қайда? Жасырғаның ба, қалай?

– Мана төбе басында естідің бе, жоқ па, мен бейбақтың арманы жауластыру емес, елдестіру. Жасағымды жолдан қайтарып жібердім. (Қыз Жібек фильмінен үзінді...)

Диалог қос бағыттағы коммуникативті үдеріс, диалогтің әр қатысушысы субъект және сол мезетте диалог әрекетінде объектісі де болып табылады. Диалогтің басты белгісі сөйлеуші мен тыңдаушы кезегі ауысып отырады. Сондықтан қарым-қатынас барысында ақпараттық диалог алдыңғы орынға шығады. Атақты жазушы Антуан Сент Экзюпери айтқандай: «...қарым-қатынас адам баласына тиесілі дәулеттің бірі болып саналады». Ал

қарым-қатынас мәселесі диалогқа келіп тірелетіні анық.

Қорыта келгенде, қазақ тіл біліміндегі диалог мәселесі әдебиеттану ғылымындағыдай жете зерттелмеген. Диалогке арналған құнды теориялық зерттеулер тіл білімінде аздық етеді. Ауызекі сөйлеу тілі мен көркем шығармадағы диалог мәселесі ғылыми зерттеу еңбектерге нысана боларлық күрделі әлем. Қазіргі ғаламтордың үздіксіз дамуы мен қолданылу аясының кеңеюі оны бүгінде ғылым әлеміндегі ғылым мен білім ақпаратын жеткізуші тасымалдаушы ең үлкен құрал дәрежесіне көтеріп отыр. Бұл ретте әлеуметтік желілердің түрлі формасында ақпарат алмасудың диалогтік сипаты тіл білімінде зерттеуді қажет ететін мәселе. Мұндай лингвистикалық зерттеу болашақтың ісі.

Пайдаланған әдебиет:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 306 б.
- 2 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худ.литература, 1975. – 500 с.
- 3 Будагов Р.А Писателей о языке и язык писателей. М.: Изд. МГУ, 1984.-280 с.
- 4 Серғалиев М. Келісті сөз – көркемдік кепілі // Жұлдыз. 11, 1975. 195 – 200 б.
- 5 Кәрімов Х. Қанатты тіл. Алматы: Санат. 1995. -144 б.
- 6 Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі. А.,2006.
- 7 Иманғалиева Г.С.Типология диалога (на материале казахского и русского языков. Алматы, 1999.
- 8 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым,1997.-Т.2. -270 б.

Сағынаева Г.Ә., Аужанова А.
Павлодар МемПУ
Қазақстан Республикасы
auzhanova.ailana@mail.ru

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тірек сөздер: Фольклор, жыршы, эпос, жанр, образ.

Резюме. Мы сравнили исторические и героические эпосы и определили сюжетные, композиционные различия. История и строение некоторых героических эпосов по сравнению с историческими очень похожи на сказки. Особенности и персонажам исторических эпосов дали краткое описание и были выявлены причины не прошедшего этапов объединения.

Summary. We compared historical and heroic epics and defined plot, composition differences. The stories and some of the heroic epics structure in comparison with the historical ones are very similar to the tales. Features and characters of historical epics were briefly described and the reasons for unsuccessful unification stages were defined.

Өткен замандағы көшпелі қазақ қоғамының көркем ой тарихында ауыз әдебиетінің алатын орны ерекше. Еңбекші-бұқара халық өзін қоршаған жаратылыс құбылыстары туралы және тұрмыс-тіршілік салтына байланысты қуаныш-сүйініштерін, көңіл күйлерін өлең сөз, қара сөз арқылы бейнеленген. Ондай шығармалар ауызша шығарылып, ел арасына ауызша тараған. Жыршы, жырау, ақындардың еске сақтау қабілетіне қарай, белгілі бір фольклорлық үлгілер келе-келе әртүрлі архитектуралық, сюжеттік өзгерістерге ұшыраған. Соның әсерінен бір жырдың бірнеше варианттары, версиялары, нұсқалары пайда болған, сөйтіп бір халықтың інжу-маржан ақыл-ойының алтын бай қазынасы жасалған. [1, 3 б]

Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинау, жариялау, зерттеудің алғашқы қадамдары XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталды. Енді солардың өте елеулі деген ғылыми еңбектеріне шолу жасаймыз. Қырғыз-қайсақ атымен аталатын фольклорлық шығармалар

«Северный вестник» журналында және саяхатшы, географ Н.П.Рычковтың, Г.Спаскийдің, Г.Говердовскийдің күнделікті жазбаларында қазақ халқының фольклоры туралы қызықты деректер айтылған. [1, 4 б.]

В.И. Даль қазақтың тарихы мен фольклорын жан-жақты зерттеу үшін Орынборда алғашқы өлке тану музейін ашқан. Ол кейбір мақалаларында қазақ пен орыстың батырлық жырларындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктер туралы және қазақ ақындарының өздеріне тән ерекшеліктеріне талдау жасаған. [1, 5 б.]

XIX ғасырда қазақтар және олардың әдебиеті туралы Еуропа және Россия ғалымдары өте көп еңбектер жазды. Соның ішінде А.И.Левшиннің қазақтардың этнографиясы, фольклоры, тарихы туралы жазған үш томдық еңбегінің орны бөлек. Автор қазақ фольклорының жанрлық үш түрлі ерекшеліктерін атап өтеді: а) тұрмыс-салт өлеңдері; ә) лирикалық өлеңдер; б) тарихи жырлар. Революцияға дейінгі қазақ фольклористика ғылымында В.Радловтың алатын орны өте зор. Оның барлық саналы өмірі Орта Азия, Қазақстан және Сібір халықтарының фольклоры мен этнографиясын зерттеуге арналған. [1, 6 б.]

Осы тұста фольклор мұраларын жинап, зерттеуге үлес қосқан әдебиетші Оразанбай Егеубаев “Қазақ халық дастандары” атты мақаласында эпикалық жырларды мазмұнына қарай үш топқа бөліп қарастырады. Олар: батырлық дастандары, ғашықтық дастандары, қиссалар. Бұл арада автор тарихи жырларды жеке жанр ретінде қарамаған. Оларды батырлық эпостардың құрамына қосқан. [2, 196]

Әдебиетші Ахметбек Кірішбаев та қазақ халық әдебиетін соның ішінде тарихи жырлар жайында еңбек жазғандардың бірі. Бірақ, А.Кірішбаев та тарихи жырдың жанрлық сипатын аспаған, тарихи жырлардың ХҮІІІ ғасырда туғандарын батырлар жырының қатарында, XIX-XX ғасырларда туған тарихи жырларды қиссалар құрамында қарастырған. [2, 206]

Халықтың фольклорлық мұраларын жинау, реттеу, бастыру, ғылыми мақалалар жазу жұмысында Зейнолла Сәніктің де елеулі еңбегі болды. Бірақ, З.Сәнікте “Қабанбай батыр” жырын батырлар жырының құрамында қараған. Көріп отырғанымыздай, зерттеушілер тарихи жырлардың жанрлық сипатын анықтамаған. [2, 226]

Зерттеуші Жақып Мырзақанұлы да, Тоқтархан Ахметжанұлы, Омарқан Асылұлы, Ж.Маман болсын бәрі де тарихи жырлардың жанрлық сипатын анықтамаған. Қытайдағы қазақтар арасында кейіннен туған тарихи жырлардың жиналып, жарияланғаны болмаса, бұл жырлар турасында З.Сейтжановтың ғылыми зерттеуінен басқа бірде-бір арнайы ғылыми зерттеу еңбегі жазылмады. [2, 126]

Поэтиканың сан түрлі қыры болатынын айта келіп, “Поэтика - әдебиет пен фольклортану ғылымының аса бір қиын да күрделі саласы. Өйткені кез-келген шығарманың көркемдігі мен оның тіл кестесін, яғни поэтикасын зерттеу сөз өнерінің ішкі қыр-сырына тереңдеп барып тексеруді қажет етеді. Поэтика – гректің “poietine” – поэтикалық өнер деген сөзінен шыққан” – деген ғалым Б.Уахатов тұжырымын негізге алдық 3, 113-б..

Бұдан шығатын қорытынды фольклор поэтикасы дегеніміз сөз өнерінің көркем формаларының: сюжет, композиция, образ, бейнелеу құралдары, тіл кестесі, әуен, ырғақ, өлшем сияқты компоненттерін қамтумен қатар, ауыз әдебиеті шығармаларының жанры мен шындықты бейнелеу принциптері мен методтары да осы ұғымға кіретінін көрдік.

Фольклор шығармаларының әрбір жанрының жанрлық ерекшелігін айтып, пікір білдірген ғалымдар аз емес /Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, С.Қасқабасов, Р.Бердібаев, Е.Тұрсынов, Б.Уахатов, З.Сейтжанов, Т.Сыдықов, Ш.Керім, Б.Рахымов т.б./ Аталған ғалымдар поэтиканы тұтастай алып қарастырмаса да, өз зерттеулерінде фольклор поэтикасының әр қырын қарастырған.

Біз сол себепті тарихи жырлардың поэтикасын зерттеуде мынадай үш түрлі шартпен қарастырдық 1) тұтастану, (сюжет пен мотив) және композиция; 2) көркем образ; 3) бейнелеу құралдары.

Фольклорлық шығарма оқиғаларының тұтастануын білу шарт. Бұл дегеніңіз - бүкіл шығармадағы оқиғалардың орындалуы мен орындау барысы. Шығармадағы тұтастану мәселесі С.Қасқабасов, В.Жирмунский, С.Садырбаев қатарлы ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Академик В.Жирмунский тұтастану орыс былиналарында кездеседі десе, профессорлар С.Қасқабасов пен С.Садырбаев мұндай тұтастану заңдылығы қазақ фольклорында да кездесетінін дәлелдеген.

Академик С.Қасқабасов тұтастану - фольклор поэтикасының заңдылығы деп қарап, фольклорлық шығармалардың өзіндік әдіс-тәсілдері, көркемдеу құралдары мен олардың атқаратын қызметі болатынын атап көрсетеді. Өз қаһарманын ерен ерлік иесі етіп көрсету үшін романтикалық дәріптеу мен жинақтауды қолданатынын баса айтады. Ғалым: “Көркем жинақтау - өмірді, қаһарманды фольклорлық түсінікпен дәріптеуге қызмет етеді және тұтастану құбылысын күшейтеді. Өйткені тұтастанудың өзі, түптеп келгенде жинақтаудың бір түрі десе де болады, себебі мұнда да тарихи оқиғалар кейіпкердің өмір жолы мен іс-әрекеттері, оның ұрпағының ғұмыры мен қимыл-ерліктері түгел жинақталып, топталып, біртұтас дүние құрайды”- дейді 4, 9 б.

Тарихи жырлардың композициясы, сюжеттік желісі классикалық жырларға ұқсамайды. Басқаша айтқанда, мұнда негізгі оқиғаға мән беріледі. Батырлық жырлар сюжетінің бөлшектері ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырларда өзгеріске ұшырайды. Басқаша айтқанда батырлық жырларда кездесетін (перзентсіз ата-ана, олардың хал жағдайы, кейіпкердің керемет болып туылуы, баланың өте күшті батыр болып ерекше өсуі, батырдың әйел іздеп шығуы, ғашығын (қалыңдығын) іздеп табуы) ғұмырнамалық эпизодтар тарихи жырда айтылмайды, батырлардың жас кезі, мекен жайынан қысқаша мәлімет беретін шағын кіріспе болады. Негізінен ел азаттығы жолындағы іс-әрекеттері айтылады. Ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты туған жырларда ұлан-асыр той да жоқ. Керісінше, басты кейіпкерлер мерт болады. Оқиға қайғылы аяқталады. Оқиға қалай болса, сюжеттік желі де солай болады. Қалыптасып тұрақтанған сюжет жоқ. Оқиға өмірдің өзінен туындайды.

Батырлар образын ашуда көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі зор. Өйткені, “батыр образы – халықтың ең асыл арман-мұратының көркем жинақталуы”. Ал, тарихи жырларда батырын асыра мақтау жоқ. Сондай-ақ, тарихи жырлардың мазмұндары өмірде нақты болған оқиғаларға не тура, не жанамалай болса да, байланысып жатады. Сондықтан тарихи жырларда суреттелген оқиғалардың қай дәуірде, қай кездерде болғандығына, тарихи құжаттар мен шежіре айғақтарына сүйеніп, анықтауға болады. Демек, тарихи жырларды белгілі бір оқиғалар жөніндегі халықтың айтқан сөзі, пікірі деп айтуымызға негіз бар. Сол себепті, тарихи жырды – тарихи оқиғалардың дәлме-дәл көрінісі деуге келмейді, әйтсе де, қаһармандық эпостарға қарағанда оқиғалар тарихи шындықтың айналасында өрбиді. Сондықтан тарихи жырларда аз мөлшерде болса да ұлғайтудың болатынын жоққа шығаруға болмайды. Өйткені тарихи жыр классикалық эпостың поэтикасын пайдаланады. Мысалы, біз нысанаға алған жырларда («Демежан батыр», «Зуха батыр», «Жақыпберді», «Үркін-қорқын») гипербола кездеседі, бірақ батырлық жырмен салыстырмалы түрде алғанда жоқтың қасы деуге болады. Демежандай ерін эпикалық батыр дәрежесіне көтергісі келген. Жыршы Ә.Әукіш Демежанды дарға асып өлтіруінде:

Тартқанда жеті қайта шықты жаны

Тәнінің әр жерінен ақты қаны. □5, 231 б.□

Немесе, Мәтеннің Демежанға салған салығы:

Бай дейді жұрттан асқан ер Демежан

Төрт жүз ат, бес пұт алтын берсін, – дейді. □5, 104 б.□

Әрине, Демежанның ауқатты екені де рас, Мәтеннің Демежанға салған салығы да тарихи шындық, бірақ, төрт жүз ат, бес пұт алтын сұратуы мүмкін емес. Жыршы Мәтеннің ерекше жемқорлығын көрсетпек болған оймен тым асырмалап жіберген. Олай дейтініміз, бір пұт алтын он алты келеге тең болғанда, бес пұт алтын сексен келеге тең болады. Әрине, мұнда жыршы батырдың мықтылығын дәлелдеу мақсатында дарға жеті рет тартқызса,

Мәтіннің елден асқан жемқорлығын төрт жүз ат, бес пұт алтын сұратуымен әсірелеп ұлғайта көрсеткен. Біз Демежан салықты төлей алмағаннан емес, салыққа қарсы келгендіктен абақтыға алынғанын ескерсек жетіп жатыр.

Мұндай гиперболалық тәсіл Зуға, Жақыпберді, Еліскандардың іс-әрекеттерінде аздап ұшырасады. Мысалы, “Жақыпберді батырдың” С.Далдабаев нұсқасында:

“Көздің жасын көл қылып қатын-бала

Ешкімнен рахым келіп қарамаған”

Осы жырдың екінші нұсқасында:

“Жер жарған Будутыңның құр атағы,

Қанымен төрт дауалды сылатады” -

деген сыпатты әсірелеулер кездеседі.

“Үркін-қорқында”:

Дүние өтер, соққан жел,

Көздің жасы болды-ау сел.

Айдынды шалқар көл едік,

Қаңғырлығын болдық шөл.

Талайын опат таптырған

Мүрдеге толды-ау құба бел.

Немесе:

Адамда санат қалмады,

Жез қармақтай иіліп - деген жолдарда әсірелей айтқандық байқалады. Бұл мақсатсыз қолданылған тәсіл емес, мұндай әсірелеулер адамның көңіл-күйі мен шығарманың әсерлілігін арттыруға септігін тигізеді.

Халықтың ауыр күйі ауыз әдебиетінің қай жанрын болса да айналып өтпеген. «Халық поэзиясында ежелден ауыр жағдайды, апатты, қайғыны, қазаны «айдын көл су алды», «қас бәйтерек құлады», «жаңған шырақ өшті» деген сияқты тұспалдап айтып келген» – дейді ғалым З.Ахметов. Классикалық жырларда кездесетін мұндай көріністер біз нысанаға алған жырларда да кездеседі. Мысалы, Демежанды жоқтаған әйелінің жоқтауында:

Сарғайып зағпырандай қайғы жедім

Гүлім солып, заманым қуырылды ғой,

Есілім, тірі болсаң бүйтер ме едім.

Немесе:

Күнім батып, заманым қуырылып,

Қайтейін арт жағыңның тайды бағы.

Немесе:

Қорғанымыз құлады,

Бәйтерегім сұлады – деп келетін жолдар көп.

Ал, “Үркін-қорқын” жырында Еліскандай ер тағдыр тауқыметімен дұшпанының көңілінде болса да көзінде болмауға тырысып, соңына ерген халқын ертіп, көз көріп, құлақ естімеген жапанға көш түзеді. Көш барысында ауыр күйлерді бастан өткереді. Дәл осы жырды, яғни өрбіген Алтайын амалсыз тастап ауып бара жатқан мына бір көштің бастан өткерген қиын кезеңдерін айна-қатесіз бейнелеген шығарма ХҮІІІ ғасырдағы Жоңғар ойранында Қаратауды тастап бет-бетіне ауған елдің халық арасына “Елім-ай” деген атпен танылған “Қаратаудың басынан көш келеді” тарихи өлеңімен салыстыра қараған жөн. Алғашқы тарихи өлең мен біз сөз етіп отырған жырдың негізгі мазмұны қара қазан, сары баланың қамы үшін қалың ел жылап-сықтап жан-жаққа бытырап күн көру қамын ойлағаны айтылады. Ел бір-бірімен, ағайын-туысымен туған жерімен қош айтыса айырылысады. Мысалы, “Қаратаудың басынан көш келедіде”

Қаратау, қош аман бол, ата мүлкі,

Малменен, елмен екен жердің көркі.

Тәңірінің тағдырына көнбейміз бе,

Дәм бітсе, дем сағатта өлмейміз бе?

Баласы үш момынның қоныс ауды
Қош енді, көреміз бе, көрмейміз бе? –
десе, “Үркін-қорқында”:
Шуылдап айырылысарда көп жыласты,
Төгісті көздерінен қанды жасты.
Пәниде көре алмасақ ғаріп жолдас
Көрейік хикмет күні, - деп жыласты.
... “Қош”, “Қош”- деп екі жақ та айрылғанда
Қайғылы көкіректен шықты түтін.
Айрылып бір-бірінен егілген ел,
Көз жасы қойынына төгілген сел.
Қайғырып қатын-бала жүре алмайды,
Айырылған әрбір жаққа болды кесел.
немесе:

... Не секілді маңғаздар
Санаменен сарғайды
Сонда да ойлап сағындық

Өрбіген мекен Алтайды – деп, атамекеніне деген сүйіспеншілігі мен қимастығын ашына айтады, шерленеді.

Міне, халық мұңының бір-бірінен еш айырмасы жоқ. Ата қонысын, жер-суын тастап, көз көріп, құлақ естімеген жаһанға бет бұрған қайғылылардың мұң-зары. Тіпті, елдің жағдайы ауырлағанда тарихи өлеңде:

Қаңғырып жүргенінде көп қазақтың,
Көмусіз қала ма, алла, талайлары – десе, “Үркін-қорқында”:
Ел көшіп, бір қарлы тау тағы асты,
Ыс тиіп, күндіз-түні өлім басты...

...Жер қатты, күні суық көмілмейді

От өртеп, жер жібітіп жанталасқан.
Қарасаң жонда қалған біткен малдар,
Көмілмей қалып жатыр өлген жандар.
Ғаріптің жетім-жесір қисабы жоқ
Тірідей қалып жатыр кемпір-шалдар.
Кейбіреу есеңгіреп жарылып жүр

Боялып түйе үстінде қызыл қандар – деп, көздің жасын көл етеді. Тіпті аурудан зәресі ұшқаны сондай:

Тамтығымыз ел болып,
Қосылар ма екен санатқа?! – деп зарланады.

Жыршылар мұнда елдің мұңын айтқанда ұлғайту формасын пайдаланған. Мұндай ұлғайту тәсілін пайдалану арқылы шығарманың көркемдік және идеялық мазмұнын ашып қана қоймай, халық басына түскен нәубетті әсірелей түскен. Белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған екі түрлі шығарма болса да, үндестік байқалады.

Жыр қаһармандары қарапайым болғандықтан олардың әйелдері де елден асқан сұлу немесе пері қызы да емес. Сонымен қатар бұл батырларда орасан динамикалық қимылдар жоқ. Өйткені, олардың жаулары да алып күштің адамы емес, қатардағы адамдардан алшақ кетпейді. Яғни, тарихи жырлардың бас кейіпкерлері “типтік” образдағы сипатқа енбеген. Демежан Қобыланды сияқты қырық мың қызылбаспен жалғыз айқасқа келмейді. Қобыланды:

... Жалғыз өзі батырдың,
Жойып кетіп барады.
Қойға тиген қасқырдай
Сойып кетіп барады.
Үш мың атты бір сайға,

Төрт мың атты бір сайға
Аламын деп қайтарда
Қойып кетіп барады.
Ал, Демежан бір Мәтеннің алдына барғанда:
Боларын бір сұмдықтың біліп алды,
Қасына он бес жігіт ертіп алды.

Демек, Демежан алдына келген қырық мың жасақты жайпап салатын Қобыланды емес, ол кәдімгі қарапайым жанша күдіктенеді, қорқады. Дұшпанына жалғыз бармайды, тіпті барған күнде де:

Келген соң Мәтен амбы ашуланды,
Сары таяқ жерде жатқан қолына алды.

Мәтен Демежанды шоқпармен немесе айбалтамен емес, кәдімгі сары таяқпен ұрып абақтыға жабады. Зуха да бар ауылы болып Ма дарын бастап келген 150 әскерге соққы бере алмайды. Ауылдағы “алпыс адамның” бәрі қарулы шеріктердің қолынан қаза табады. Ал, Жақыпберді болса,

Қауіпсіз еш нәрседен отырғанда,
Ат қойды қырық шерік аңдағайлап.
Амал не, көпке қылар қайрат қайсы

Арқанмен түсе-түсе алды байлап – дейді. “Үркін-қорқында” сәл өзгешелеу келеді. Алдыңғы жырларда батырлар еш қауіпсіз жатқан жерде қолға түсірсе, соңғы жырда артымызда жау бар деп сезіктенген ел әркез дайын тұрады. Елісхан Фулузиянның алдауына түсіп қалғанында да оны босатып алатын ел-жұрты бар. Дұшпанын жеңеді. Әрине, мұнда тек Елісханның күші емес, ел бірлігінің жемісі. Демек, тарихи жырлардың қаһармандары дұшпанына жалғыз қарсы келе алмайды. Қырық мың әскерді былай қойғанда, қырық әскерге де төтеп бере алмайды.

Сонымен, көріп отырғанымыздай, тұтастанудың барлық сатыларынан батырлық эпостар толық өткен, ал, тарихи жырлар әлі де болса өте қоймаған деген қорытындыға келуге болады. Себебі, батырлар жырында “батырлар қандай кездейсоқтық болса да жеңімпаз ретінде көрінеді”.

Қорыта келгенде, мен бірінші, тарихи жырлар мен батырлық жырларды салыстыра отырып, сюжеттік, композициялық айырмашылықтарын анықтадым. Батырлық жырлардың кейбірі (“Қырымның қырық батыры” т.б.) тұтастанудың барлық сатысынан өткен, тарихи жырлармен салыстырғанда оқиғасы мен құрылысы ертегіге жақын. Тарихи жырлардың жанрлық ерекшеліктеріне, кейіпкерлеріне қысқаша сипаттама беріліп, тұтастанудың сатыларынан әлі толық өте қоймауының себептері ашылды. Этнографиялық құндылықтардың тарихи жырларда да көп көрініс беретіні байқалады. Ұлттық наным-сенімдер мен дүниетанымы, әдет-ғұрпы мен тұрмыс-тіршілігі өмірлік шындық деңгейінде көрініс тапқан. Жыр оқиғасы тарихи шындықпен орайлас бейнеленген. Жырлардағы көркемдік бейнелеу құралдарында дәстүр сабақтастығы байқалады, ақын-жыршылар ертеден келе жатқан эпикалық жырлардың бейнелеу құралдарын пайдаланған. Батырлық жырларда қолданылатын ұлғайтулар біз сөз еткен жырларда кездеспейді десе де болады, дегенмен аз ұшырасады. Өйткені мұнда кейіпкерлер қиял-ғажайып түрде дүниеге келмеген қарапайым адамдар болып табылады. Бұл жырларда қиялдың орнын тарихи шындық басқанын әрі қаһармандар да, оның жаулары да алып күш иесі емес. Кейіпкерлердің қарапайым қатардағы адамдардан алшақ кетпейтінін, көркемдеуіш құралдардың ішінде ұлғайту-әсірелеудің мөлшері аз болатынын аңғардық.

Пайдаланған әдебиет:

1. Садырбайұлы С. Фольклор және Жамбыл (оқу құралы).- Алматы. «Ана тілі».1996 ж. 240 бет.
2. Садырбаев С. Фольклор және эстетика.- Алматы: Жазушы, - 1976. - 152б
3. Мыңжани Н. Қазақ фольклоры және оның қисса-дастан жанры жайында. 158б

4. Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы.// Қазақ фольклорының поэтикасы. Алматы: Ғылым. 2001, 8-63б
5. “Демежан батыр” жыры және оның нұсқалары туралы// Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, №6. 2003. – Б.127-128
6. Сейтжанов З. Тарихи эпос. - Алматы: Ғылым, 1994. - 112б
7. Зуға батыр жайындағы жыр // Қазақстанның қазіргі таңдағы білім беру жүйесі мен ғылымы және оны реформалау жолдары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Талдықорған, 3-4 қазан, 2003. – Б.170-174

ӘОЖ 811.512.122:003.3

Сайбекова Н.У.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
1 курс PhD докторанты
Қазақстан Республикасы, Алматы,
saibek_nazira@mail.ru

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ТӨТЕ ЖАЗУЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ТАҢБАЛАУДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін сөздер: жазу, грамматология, фонема, сингармофонема, сингармопозиция.

Резюме. А.Байтұрсынұлы является реформатором, представлявший нового образца национального алфавита в истории казахского языка. «Оқу құралы» (1912) является одним из первым алфавитом написанной А.Байтұрсынұлы на казахском языке. Этот алфавит перерабатывался с точки зрения новых методов обучения и переиздана несколько раз до 1925 года. «Оқу құралы» оценивается как важное учебное пособие с точки зрения методологии до сих пор. Письменность - наука грамматологии. А.Байтұрсынұлы заложил основы грамматологии. А.Байтұрсынұлы является индивидуальной личностью в истории тюркского мира. Важность новой орфографии А.Байтұрсынұлы в обозначении речевого языка рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: письменность, грамматология, фонема, сингармофонема, сингармопозиция.

Summary. A.Baitursynuly is the reformer who presented new sample and national alphabet in the history of Kazakh science. «Oku kurali» (1912) is one of the first alphabet written by Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet was rewritten from the point of new methods of teaching and republished several times until 1925. «Oku kurali» is being evaluated as the important textbook until present day from the methodological point. Writing is the science of grammarology. A.Baitursynuly laid the foundation of the science of grammarology. A.Baitursynuly is the individual personality in the history of Turkic language. The importance of new orthography of A.Baitursynuly in marking speech language is considered in the article.

Key words: writing, grammarology, phoneme, vocalic phoneme, vocalic position.

Жазудың бүкіл адамзат қауымы үшін ерекше маңызы бар. Тіл адамдардың қарым – катынас құралы. Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі. Жазу адамның ойды тиянақты жеткізуіне, ойланып түзетуіне, толықтыруына мүмкіндік береді. Жазу дегеніміз грамматология ғылымы. Грамматология (гр. gramma –жазу, гр.logos –ұғым, ілім) –жазу туралы ғылым. Қазақ тіл біліміндегі грамматология ғылымының негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы.«Әліппе» оқу құралы нағыз грамматологиялық бағытта жазылған еңбек, қазақ тілінде 24 дыбыс, оның ішінде 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жарты дауысты бар деп беріледі. Дыбыстар дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты болады. Соған қарай харіфтер де дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты болып бөлінеді [1]. Дауысты харіфтер: а –¹, о –², ұ –³, ы –и –⁴,

е – ے, ۛ. Дауыссыз харіфтер: б – ب, п – پ, т – ت, ж – ج, ш – ش, д – د, р – ر, з – ز, с – س, ғ – ع, қ – ق, к – ك, г – گ, ң – ن, л – ل, м – م, н – ن. Жарты дауысты харіфтер: шолак ڤ (y), һәм шолак ڤ (й).

Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым-лингвист А. Байтұрсынұлы араб графикасын қазақ жазуына сәйкестендіріп, төте жазуды енгізді, тіліміздегі дыбысқа сәйкес үйлесімді әріпті айқындап, тіл ерекшеліктерін жетілдіріп, соған сәйкес сауат ашуға қажетті оқу құралдарын жазды. А. Байтұрсынұлы 1910 жылдардан бастап араб жазуын қазақ тіліне сәйкестендіріп, 1912 жылдан бастап қолданысқа енгізді.

А. Байтұрсынұлы еңбегінде жазу екі негізді: таңба негізді және әріп негізді болып екіге бөлінеді. Ал, емлелер төрт жүйеге бөлінеді: таңбаша жүйе; дағдыша жүйе; туысша емле; дыбысша емле. Қазақ тілі емлелер жүйесінің ішіндегі дыбысша емлеге жатады. Ал, дыбысша емле әріп негізді жазулардың емле жүйелері болып табылады. А. Байтұрсынұлының «Оқу құралындағы» тілдегі бар дыбыстың бас-басына арналған белгісі /әрпі/ бар болуы керек деген тұжырым үнемі жазу тәртібінде негізге алынды. Емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек.

А. Байтұрсынұлы қазақтың өзінің төл жазуын алғаш рет жәдидшілдік, усул жәдид – төте оқу жолы негізінде негізін алғаш рет қалаған лингвист ғалым.

Жәдидшілдік – бірыңғай саяси сипатты қозғалыс емес, ол ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар тұжырымдама әрі ағым. XIX ғасыр соңында Ресей империясын әлемдік озық педагогика тәжірибесіне сәйкес алғаш рет мұсылман балаларын дыбыс жүйесімен оқытуды бастаған – Исмайыл Гаспыралы болып табылады. А. Байтұрсынұлы: «Усул жәдид, яки төте оқу жолы бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да – сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю», – деп жазды. Яғни, жәдидшілдік дегеніміз төте жазу [2].

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Қазақ тілінің табиғаты дегеніміз – қазақтың өзінің таза ауызекі сөйлеу тілі. Ауызекі сөйлеу тілі жазу тіліне жақын болу керек. Жазу адамның түпсаналық деңгейдегі дүниетанымын қалыптастырады. Әрбір халықтың өзіне ғана тән мәдениеті мен рухын байланыстыратын ауызекі сөйлеу тілі әр халықтың өзіне ғана тиесілі. Ауызекі тіл мен жазу тілі бір–бірімен тығыз байланысты және бір–бірінсіз өмір сүре алмайды. Жазуды ойға алған кезде, ауызекі сөйлеу тілі адам санасында көрініс табуы тиіс. Ал, ауызекі сөйлеу тілін ойға алған кезде, жазу тілі адамның түпсанасында орын алуы тиіс. Ауызекі тіл мен жазу тілінің тығыз байланыстылығы адамның түпсанасында көрініс табады. 1914 жылы Оренбург қаласынан шыққан «Тіл-құрал» оқу құралында А. Байтұрсынұлы: «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бары. Осы дүниедағы адамдар тілінен айрылып, сөйлесуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы. Жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлесе білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық» – дейді [3]. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. А. Байтұрсынұлы усул жәдид, төте оқу жолын араб әріптерін негізге алған себебі, тіл дыбысының жеткілікті болу жағынан араб әрпі артық. Жазу тұрғысынан қарастырғанда, араб әрпімен жазғанда қол қимылдау бағдары сағат тілінің бағдарымен бірыңғай келіп отырады және жазу оңнан солға қарай жүреді. Араб әрпінде оңнан солға қарай жазғанда қол қардың жиылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын жеңілденеді. Қол тыныққан есепті болып, талмайтындықтан және жазу тұрғысынан артықшылықтары басым болғандықтан араб әріптерін негізге алды.

Ауызекі сөйлеу тілінде мазмұндық – мағыналық құрылымын сақтап айтылуы қазақ халқының дыбыстық үндестігін ғасырлар бойы сақтап қалғандығының нәтижесі. Ал, А. Байтұрсынұлы қазақ халқына тән ұлттық дыбысталу ережесін негізге ала отырып жасаған әліпбиі нағыз грамматологиялық еңбек болып табылады. Сонымен, жазу – адамның ой-

пікірін, хабарлап айтқысы келген сөзін, мағлұматын таңбалар арқылы жеткізуді қамтамасыз ететін белгілер жүйесі.

Қазақ тіл біліміндегі фонема туралы алғашқы ұғымды қалыптастырған А.Байтұрсынұлы. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонологиялық тұрғыдан қарастырып жазған А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі фонеманың қарастырылуы басқа да ғалымдардың фонема туралы ой өрбітуіне негіз болды.

А.Байтұрсынұлының еңбектеріне сүйенсек, қазақ тілінің дыбыс жүйесінің сингармонизм ұғымда зерттелуінің ғылыми-практикалық негізі 1912 жылы қалыптасқан. Тіл білімі тарихында А.Байтұрсынов дүниеге әкелген осы бір өнегелі де үлгілі сингармоалфавит пен сингармоорфографияның 1912 жылы жасалғаны белгілі [4, 68].

Тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алмасатын саналы әрекет түрінде жүзеге асады. Өзара хабар алмасатын саналы әрекет түріне ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеу жатады. Ауызша және жазбаша сөйлеудің сыртқы (дыбыстау) және ішкі (мағына) жағы болады. Орфоэпиясы бірдей сөздерді сөйлеу үдерісінде ажырату қиын болғанмен, жазуда ол анық көрініп тұрады. Мысалы, аяз – айаз, таяз – тайаз, баю – байу, аю – айу. Яғни, жазуда аяз, таяз, баю, аю деп жазылғанмен, ауызекі сөйлеу үдерісінде айаз, тайаз, байу, айу болып айтылады.

Сонымен қатар, су-сұу, аю-айу, аю ағаш саялайды-айу ағаш сайалайды, қиын-қыйын, аяз-айаз, сай малға сая-сай малға сайа мысалдарында су, аю, аю ағаш саялайды, қиын, аяз, сай малға сая, құм жыйылып тас болмас деп жазылғанмен, ауызекі сөйлеу тілінде сұу, айу, айу ағаш сайалайды, қыйын, айаз, сай малға сайа, құм жыйылыб тас болмас деп айтылады [5]. А.Байтұрсынұлы өзінің оқу құралында түркі тілдеріне ортақ заңдылықты негізге ала отырып, сингармопозициялық және сингармофонемалық классификация жасады, қазақ тілінің дыбыстарын фонологиялық мағыналы единицаларға бөліп қарастырды.

1) сингармониялық позиция (сингармопозиция). Бұл принциптердің мағынасы бойынша сөз құрамындағы сингармофонеманың орны, оның басқа сингармофонемалармен қарым – қатынасы (дистрибуциясы, синтагматикасы, фонотактикасы) міндетті түрде ескеріледі;

2) сингармофонема – сингармодыбыстар қоры. Бұл принциптің мағынасы бойынша сингармофонема бірнеше сингармодыбыстардан құралады, яғни сингармофонеманың құрамында дыбыс саны біреу ғана емес, одан көп болады. Яғни бір сингармофонеманың қызметін сөйлесім процесінде бірнеше дыбыстар атқарады. Олар біріне –бірі ұқсамауы да мүмкін. Осы сингармодыбыстарды сингармофонеманың позициялық сингармотүрлері дейді. Сингармофонеманың құрамындағы әр сингармодыбыс (яғни позициялық түрі) нақты бір позицияда ғана кездеседі (қызмет атқарады). Сонымен бұл екі фонологиялық ұғым (позиция принципі, сингармофонема – сингармодыбыстар қоры) қарым –қатынаста тұрады, біреуі екіншісіз фонологиялық ғылыми ұғым, теория ретінде қалыптаса алмайды. А.Байтұрсынов осы фонологиялық принциптердің аттарын бөле –жара атамай қолданып, қазақ тілінің дыбыс жүйесінің сингармофонемалық және сингармопозициялық классификациясын жасады [4, 47].

А.Байтұрсынов қазақ тілінің сингарможіңішке дауыстыларының дербес фонемалар деңгейіне дамып жеткендігін, ал қазақ тілінің сингарможіңішке дауыссыздарының дербес фонемалар деңгейіне дамып жетпегендігін анықтаған. Бірақ екеуінің де таңбалануын алфавит жасау процесінде бір принципке бағындырған –сингармонизмнің қасиеттерін пайдаланып, әріптер санын үнемдеу (көбейтпеу) [4, 44].

А.Байтұрсынұлы әріптер санын үнемдеу үшін дәйекші белгіні алған. Себебі, дауысты дыбыстарға дауыссыз дыбыстар бағынады. Егер, дауысты дыбыстар жуан айтылса, олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жуан айтылады; дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылады. Дауысты дыбыстар а¹, о -з, ұ - ұ, ы - ы жіңішке айтылуы үшін дәйекші белгі «¹» қолданылады. Бұл белгі сөздің алдында дәйекшіге тұрып, ол сөздің жіңішке оқылуы керек екендігін көрсетеді, бұл белгі тұрса, сөздің ішіндегі дауысты дыбыстарды жіңішке айтамыз. Жіңішкелік үшін бір ғана дәйекші белгісін алу арқылы, 43 түрлі дыбысты дұрыстап айту үшін 28 белгі (харіф) жетеді.

Дауысты харіфтер: а –^ا, о –^و, ұ –^ۇ, ы –^ى, е –^ي, ө. Бес дауысты дыбысты жіңішке айту үшін бір белгі «ء» және сүйеу таяқ ретінде қолданылатын бір белгі ^ا қажет. Әліпби ережесіне сәйкес дауысты дыбыстар сөз басында келсе, олардың харіфтерінің алдына сүйеу таяқ ^ا қойылып жазылады [1,147]. Алифтің екі түрі бар. Бірі – мадаллы алиф, екіншісі – оқылмайтын алиф. Араб –парсы тілдерінде созылыңқы және қысқа «а» дыбыстары болғандықтан, созылыңқы «а» дыбысынан басталатын сөздерде алифтің үстіне «мәд» белгісі қойылады [6,20]. Мадаллы алиф ^ا, ал оқылмайтын алиф ^ا. Алифтің үстіндегі белгі мәд деп аталады. Мысалы: ай –^{اى}. Егер, мадаллы алиф сөз басында келсе, онда «а» болып оқылады. Сүйеу хисабында алиф әрпі басқа әріп қасына қойылса, «а» болып оқылмайды. Мысалы: ұр –^{اۇر}, ұн –^{اۋن}, ұқ –^{اۋق}. «Ұ» әрпінің алдында берілген сүйеу таяқша белгісі сөздің дауысты дыбыстан басталатындығын білдіреді, яғни дауысты дыбыстың алдында ғана қойылады. Сүйеу таяқша оқылмайды, сүйеу ретінде ғана қойылады. Егер, ^ا алиф әрпінің алдында дәйекші «ء» белгісі тұрса, онда «!» алиф әрпі жіңішке айтылады. Мысалы: ән –^{ان}.

Сонымен қатар, «ы» дыбысына тура келетін әріп араб әліппесінде жоқ болғандықтан, Байтұрсынұлы «ы» дыбысының орнына ^ى алған.

А.Байтұрсынұлының оқу құралындағы дауысты дыбыстардың а,о,ұ,ы басым көпшілігі сингарможуан дауысты дыбыстар болып табылады. А.Байтұрсынұлы жасаған әліпби араб әліпбиіне негізделгендіктен, әріптің сыртқы бейнесінің өзгерістерге ұшырауы және әріптердің сыртқы бейнесінің түрліше болуы заңдылық. Ал, ережеге сәйкес әріптердің сыртқы бейнесінің өзгерісінің күрделі болуы немесе шамалы ғана өзгеріске ұшырауы дыбыстардың сингармофонемалық қалпын анықтауға және таңбалауға байланысты болып табылады.

А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі мына ережелер төте жазудың негізгі құндылығы болып табылады:

1. Араб графикасының негізін (тегін) сақтау.
2. Сингармофонема –сингармодыбыстар қоры.
3. Әріп –бір таңбаның төрт түрлі өзгерілген қоры.
4. Қазақ тілі сөйлесімі процесінің сингармониялық қасиеттерін көрсету үшін, орфографияның сингармофонемалық принципін және арнайы таңба –«дәйекшіні» пайдалану.
5. Қазақ тілі орфографиясының негізгі принципі –сингармониялық принцип.

Кириллица негізінде жасалып, бүгінде қолданылып жүрген қазақ жазуында жоғарыда көрсетілген бес негізгі ережелердің (баптардың) екеуі толық сақталған. Олар: а) сингармофонема – сингармодыбыстар қоры; б) негізгі орфографиялық принцип – сингармофонемалық принципі [4, 41].

А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы сингармофонемаға тікелей байланысты. Егер, фонема жуан болатын болса, оған жалғанатын дыбыс та жуан, егер фонема жіңішке болса, оған жалғанатын дыбыс та жіңішке. Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстарға бағынатын болғандықтан, А.Байтұрсынұлы сингарможуан, сингарможіңішке дыбыстарды бір сингармофонеманың құрамында қарастырған.

Пайдаланған әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу –ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы, «Ана тілі», 1992, 448 бет.
2. «Аңыз адам» журналы №20(32), қазан, 2011 жыл. –30б.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл –құрал. Оренбург. 1914жыл.
4. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. –Алматы: Ғылым, 1998. 216 б.
5. Ахмет Байтұрсуновдың казакча алифбеси. Оқу құралы. Оренбург, 1914.
6. Ескі қазақ жазуы. Араб әріптерінің негізіндегі түркі әліпбиінің қазақша жазу емлесі. Құрастырған Абдулла Жүнісов. Алматы, 2002.

МАНИПУЛЯЦИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Ключевые слова: *политический дискурс, манипуляция, аргументация, убеждение, суггестия.*

Резюме. Данное исследование представляет различные точки зрения на манипуляцию в политическом дискурсе. Раскрывается содержание понятий «манипуляция», «аргументация», «убеждение», «суггестия», и показывается их соотношение в дискурсе.

Семантическая неоднозначность, лексика эмоционально-возвышенного характера и некоторые другие черты политического дискурса могут иметь манипулятивный эффект. Н. Фэрклоу, Р. Водак и Т. ван Дейк утверждают, что манипулятивные речевые акты высвечивают отношения социального неравенства [1].

Манипуляция представляет собой «поведение, способное оказывать влияние или контролировать что-либо или кого-либо умным или нечестным путем» [2: 917]. Выдающийся представитель критического дискурсивного анализа Т. ван Дейк определяет манипуляцию как поведение, предполагающее осуществление незаконного воздействия посредством дискурса [3: 359]. Он объясняет, что манипуляторы заставляют других верить во что-то или делать то, что находится в их интересах и противоречит интересам манипулируемых.

Ф. ван Имерен выделяет характерные особенности манипуляции в дискурсе:

1. манипуляция является преднамеренной;
2. истинное намерение адресата сообщения носит скрытый характер;

3. манипулятивный дискурс направлен на то, чтобы так или иначе обмануть адресата; по словам Луи де Соссюра, манипуляция заставляет «слушателя (или читателя) принять поведение, соответствующее интересам манипулятора» (цит. по [4: 11]).

Ф. ван Имерен проводит четкую границу между манипуляцией и аргументацией. Различие между ними, по мнению лингвиста, становится более понятным, когда принимаются во внимание такие характерные черты манипуляции, как скрытое намерение и обман [4: 12]. Таким образом, процесс убеждения адресата посредством разумной аргументации следует отличать от умелого навязывания точки зрения отправителя сообщения на реципиента посредством намеренного обмана последнего и скрытого использования коммуникативных средств, которые не коррелируют с общепризнанным понятием о здравом смысле.

Кроме того, следует различать манипуляцию и убеждение. Глагол «убеждать» имеет следующие значения: «заставить кого-то согласиться сделать что-то, объяснив причины», «заставить человека поверить, что что-то является истинным» [2: 1114], «заставить кого-то почувствовать уверенность в чем-то» [5: 1226].

Р. Бласс, автор книги «Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind», предлагает два проявления убеждения: явное и скрытое. Она подчеркивает, что чем больше убеждение носит скрытый характер, тем более оно манипулятивно. В качестве примера лингвист подчеркивает, что вполне приемлемо сказать: «Могу ли я убедить Вас пойти со мной в кино?», в то время как вопрос: «Могу ли я манипулировать Вами, чтобы пойти со мной в кино?» звучит довольно странно [6: 170].

В.Е. Чернявская под убеждением понимает влияние автора устного или письменного сообщения на адресата с целью убедить последнего в чем-то или призвать его к выполнению или невыполнению определенных действий. Она подчеркивает, что персуазивный речевой акт имеет два коммуникативно-прагматических намерения: 1) использование языковых

средств с целью повлиять на сознание, взгляды и ценности реципиента; 2) поощрение адресата к выполнению действий, направление его поведения [7: 25].

Таким образом, убеждение представляет собой устный или письменный коммуникативный процесс, направленный на закрепление или изменение убеждений, ценностей, поведения или отношения реципиента к чему-либо.

Говоря об убеждении, следует отметить явление, называемое «суггестией». Разница между данными понятиями заключается в разделении поведения на два вида: когнитивное и эмоциональное, а также в идее о рациональных и эмоционально-субъективных аспектах коммуникативных процессов. В рамках этого подхода В. Е. Чернявская определяет суггестию как скрытое влияние сообщения на подсознание адресата; информация принимается последним на веру, без критической оценки [7: 25].

В.Е. Чернявская приходит к идее, что убеждение коррелирует с когнитивной стороной поведения и апеллирует к аргументам, тогда как суггестия соотносится с эмоциональным поведением. Несомненно, существует ряд чисто персуазивных приемов, апеллирующих к здравому смыслу адресата (например, различные виды аргументации), тем не менее большинство дискурсивных приемов имеют смешанный характер. Несмотря на указанные различия, эти процессы взаимосвязаны и образуют ментальный комплекс со сложной структурой.

Более того, все указанные выше процессы – манипуляция, аргументация, убеждение и суггестия – взаимосвязаны. Так, например, и аргументация, и убеждение могут быть использованы как средства манипуляции.

Разделяем точку зрения Т. ван Дейка о соотношении манипуляции и дискурса: «Структуры дискурса как таковые не являются манипулятивными; они приобретают такие свойства только в конкретных коммуникативных ситуациях в зависимости от способа их интерпретации участниками дискурса» [8: 226]. Более того, дискурс приобретает манипулятивный характер, когда посредством него отстаиваются идеи, которые, с одной стороны, могут быть, с другой стороны, могут не быть в интересах адресата сообщения, но определенно противоречат его воле (цит. по [9: 145]). Манипуляция в политическом дискурсе выражается в виде замаскированных образов, «имплантированных» в сознание адресата и направленных на дискредитацию имиджа оппонента и положительное самопозиционирование манипулятора [10].

Таким образом, один и тот же дискурс может иметь манипулятивный характер в одной ситуации, но не быть таковым в другом контексте. Тем не менее, хотя структуры дискурса как таковые не должны быть манипулятивными, некоторые из них более эффективны, чем другие в результате воздействия на сознание реципиента в интересах адресанта сообщения.

Литература

1. Кожемякин Е.А. Лингвистические стратегии институциональных дискурсов // Современный дискурс-анализ. – 2011. – Выпуск 3. – С. 62-69.
2. English Dictionary for Advanced Learners / edited by M. Rundell. – Oxford: Macmillan Publishers Limited, 2007. – II, 1748 p.
3. Dijk Teun A. van. Discourse and manipulation // Discourse & Society. – London: SAGE Publications, 2006. Vol. 17 (2). – P. 359-383.
4. Eemeren Frans van. Foreword: preview by review // Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind / edited by Louis de Saussure, Peter Schulz. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 2005. Vol. 17. – P. 9-16.
5. Longman Dictionary of Contemporary English / edited by R. Quirk. – Harlow: Pearson Education Limited, 2007. – X, 1950 p.
6. Blass R. Manipulation in the speeches and writings of Hitler and the NSDAP from a relevance theoretic point of view // Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century:

- Discourse, Language, Mind / edited by Louis de Saussure, Peter Schulz. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 2005. Vol. 17. – P. 169-191.
7. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия. – М.: Издательство “Наука”, 2006. – 136 с.
 8. Dijk Teun A. van. Discourse and Power. – NY: Palgrave Macmillan, 2008. – 304 p.
 9. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
 10. Сейранян М.Ю. Конфронтативные стратегии и тактики в политических дебатах // Вестник МГОУ. Серия "Лингвистика". – 2011. – № 1. – С. 37-42.

Сансызбаев Ө.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚР, Алматы

Ғылыми жетекшісі – ф. э. д.

профессор Д. Алкебаева

e-mail: omirbek_92.12@mail.ru

СӨЗ ҚАТЕЛІКТЕРІ МЕН ОҒАН ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Речевые ошибки и факторы способствующие к их проявлению

В статье рассматриваются проблемы словесных ошибок в казахском языкознании, а также лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на подобные ошибки. Выявлены типы ошибок посредством конкретных примеров и подтверждены на основе работ известных ученых. Также статья включает в себя вопросы орфографических, лексических, грамматических и логических ошибок.

При ведении исследовательских работ особое внимание уделено ошибкам современных средств массовой информации, причины их появления и пути решения. Рассмотрение причин ошибок и ведение профилактических работ должны стать предметом детального изучения в казахском языкознании.

Ключевые слова: культура слова, словесные ошибки, лингвистические факторы, экстралингвистические факторы.

Word mistakes and its factors

The article is about word mistakes, which is one of the problems of Kazakh linguistics. There are considered the linguistic and extralinguistic factors affecting such errors. Also, there were identified types of mistakes by specific examples and they confirmed by the works of famous scientists.

Consideration of the causes of mistakes and their prevention should become the subject of a detailed study of the Kazakh linguistics. The article focuses on the mistakes of modern media. The article describes the causes of mistakes and their prevention. Also, the article talks about the spelling, lexical, grammatical and logical errors.

Key words: culture of speech, word mistakes, linguistic factors, extra-linguistic factors.

Сөз мәдениеті – қазақ тіл білімінің зерттеу нысандарының ішінде кейінірек қолға алынған сала. Оның тілдің басқа салаларынан басты айырмашылығы - күнделікті өмірмен, тілді қолдану, жазу, сөйлеуімен тығыз байланыстылығында. Ал осы сөз мәдениетінің көп қырлы, аса көкейкесті мәселелерінің бірі – сөз қателіктері.

Сөз қателіктері туралы қазақ тіл ғылымында, ғылыми еңбектерде біршама айтылып та, жазылып та жүр. Көбіне тілдік қателіктер деген атаумен де аталып келеді. Оның басты себебі әдеби тілдің нормативтік өлшемдері зерттелуінен, тілді пайдаланушылардың ішкі лингвистика саласына қатысты қарастырылғанына тікелей байланысты болса керек. Қазақ

ұлттық әдеби тілінің нормасы мен тілдің табиғи нормаларын дұрыс сақтау мәселесі сөз мәдениетінің ең маңызды компоненті болып саналады.

Тілдік қателіктер – сөз мәдениетіне зиянын тигізетінін, оның нормалық базасын тұрақтандыруға кедергі келтіретін сала. Сондықтан тілдік қателер – сөз мәдениеті қарастыратын күрделі сала. Р. Сыздық бұл туралы былай дейді: «Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиісті базасын тану қажет, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алу шарт». Сондықтан тілдік қателіктер сөз мәдениетінің де, стилистиканың да қарастыратын маңызды компоненттерінің бастылары болады. Тілдік қателіктер сөз қолданысында пайда болғандықтан, оны сөз қателіктері деп тұрақтандыру орынды болып саналады [2, 142 б.].

Сөз қателіктері тек тілдік норма тұрғысынан тілдік заңдылықтарды дұрыс қолданбаудан ғана болмайды, оның басқа да себептері бар. Қазақ тілі сөз тіркесі, тұрақты тіркестермен синонимдік қатарларға өте бай, алайда, бір тіркестің екінші сөзбен тіркесуге болмайтын сәттері кездесіп қалады. Мысалы, етістіктің болымды, болымсыз түрі барлық есім сөздермен тіркесе бермейді [9, 39 б.].

Сөз қателіктеріне жол бермеу - лингвистикалық білім дағдыларын ғана емес, мәдени құндылықтарды бағамдаудың кешенді білімділік жүйесін таныта алады. Жалпы алғанда сөз мәдениетінің түзетін сөз, сөз тіркесі, сөйлем арқылы құрылған адамның сөз «әрекеті» әртүрлі сандық және сапалық компоненттің жемісі. Жеке тілдік тұлғаның «өзімнің алдымда көп қиындықтар тұр, ізінше мен келдім, он студент қана сенбілікке қатысты, казком күтіп тұр, қайтарын айтпады, айтарын, айтпасын білмедім, бір жаңа жұмыстар қарап тұр» деген сияқты сөз сөйлеудегі қателіктердің уақыт кешіктірмеді, қолданыста жиі ұшырасуын тек әдеби тілдік норма тұрғысынан ғана емес, түрлі экстралингвистикалық факторлармен бірге қарастыруды қажет етеді.

Тілдің пайда болуы, дамуы, әдеби тілдің қалыптасуы, стильдік тармақталуы туралы мәселелер де тіл және қоғам түсінігіне орайласады. Бұл орайда тілге әсер етуші факторларды да назардан тыс қалдырмаған абзал.

Тілге әсер ететін сыртқы факторлар (экстралингвистикалық) көп. Мұндай жағдайда мемлекет алдында тілдің өміршеңдігін сақтау, тілдің таралуы мен дамуы, қолданыс аясын сақтау сияқты мәселелер тұрады. Тілге әсер ететін экстралингвистикалық факторлардың әсерінен тіл, ең алдымен, функционалдық жағынан көп өзгеріске түседі. Өйткені, тілдің алғашқы белгісі – қарым-қатынас нысаны болу. Тілдің функционалды қызметі бұзылса, оның құрылымдық қызметінің бұзылары даусыз. Тілдің құрылымдық қызметі - тілдің көп өзгермейтіндігі.

Тілдік (лингвистикалық) және тілдік емес факторларды (экстралингвистикалық)ген. Ол тілден тыс факторларды тілді қоғам тарихы, географиялық мекен-жай, мәдениет тарихы, саясат, әдебиет, диалектілік жіктермен т.б. байланыста қарап зерттейді, яғни тілді оның өмір сүруіне қажетті сыртқы жағдайлармен байланыста қарайды. «Экстралингвистика тіл жүйесінің, ішкі механизмін түсіндіре алмайды, оған қатынасы жоқ. Ал тілдік факторлар тілдің құрылымын, жүйесін, яғни тілдің өзіне ғана тең ішкі мәселелерін, өзіндік ішкі заңдылықтарын зерттейді», - дейді [4, 49 б.]. Бүгінгі сөз қателіктері де тілдік немесе тілдік емес факторлардың әсерінен орын алуда десек қателеспейміз.

Алдымен сөз қателіктері қандай жағдайда орын алады деген сұрақты талқылап көрейік. Көбіне тілдік ортаның әсерінен болады. Сондай-ақ жеке тұлғаның сөздік қорының аздығы да сөз қателіктерінің орын алуына себеп. Әр түрлі сөз жанрларына тән тілдік бірліктерді талғап қолданбау да қателікке жол береді. Ал бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін сөз қателіктерінің жөні бір бөлек. Себебі БАҚ тілдік ортаны қалыптастырады.

Бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарындағы көп кездесетін қателіктердің бірі – орфографиялық қателіктер. Емле ережелерінің сақталмауынан, орфографиялық принципті дұрыс қолданбаудан болатын қателіктерді жиі көзіміз шалады. Мысал үшін, бірге жазылатын, терминдік мәнге ие болған жекеменшік, қосазаматтық, жалпымемлекеттік, малшаруашылық сияқты құқық, шаруашылық саласына қатысты атаулар, еш, әр, кей, бір,

қай, әлде сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер түбір тұлғаларын сақтап бірге жазылатын сөздер бөлек қалпында жүр.

Қарапайым ережелер болса да, қаперімізде шығарып алатын сәттер болады. Мысалы қазіргі интернетжурналистикада кездесетін сөз қателіктерінің бірі – орыс тілінен енген сөздерге қосымшалардың дұрыс жалғанбауы. Соңғы дыбыстары *ог, уг* болып келген сөздер мен *рк, рг, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль* сияқты дауыссыздар тіркесіне аяқталған сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке қалпында жалғанады: *педагогтер, педагогі, геологтер, геологтің, паркі, парктен, киоскіге, полкке*, т.б. Ал *ль* дыбысынан аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғанады. Тек тәуелдік тұлғада келгенде ғана буын үндестігін сақтамай, жіңішке жалғанады. Мысалы, *медаль, медальға, медальдар, медалі; фестиваль, фестивальға, фестивальдық, фестивалі*;

Қазіргі уақытта интернет пен әлеуметтік желілерде тыныс белгілерден жіберілетін қателер өте көп кездеседі. Бұл да сөз мәдениетінің талабына үлкен нұқсан келтіреді. Тыныс белгіден жіберілетін қателіктер сөйлемнің құрылысына, оның орын тәртібіне үлкен нұқсан келтіріп қана қоймайды, тыңдаушының айтушыдан алатын сөз мазмұнының ақпараттық мәнін солғындатады әрі түсінуге ауырлық жасайды. Тыныс белгіден жіберілетін қателер тілді пайдаланушының сауатсыздығын көрсетеді.

БАҚ беттерінде *ал, бірақ, өйткені, сондықтан*, т.б. шылауларды сөйлемнің басына шығарып, одан кейін үтір қойып сөйлемді жалғастыратынын оқып жүрміз. Негізінен жоғарыдағы шылаулар көбіне сөйлем ортасында жазылады. Ал бұл шылаулармен сөйлемді бастау – кәсібиліктің белгісі емес. Бұл туралы Р. Сыздық: «Жазу мәдениетінің бір ұшы тыныс белгілерін дұрыс қоюда болса, оның ережелерін де белінен басып, берекесін алып жатқан жайымыз бар. «Дауыс кідірген жерге үтір қойылсын!» деген «жекеменшік» ереже шығарғандардың «көмегімен» үтір дегенді тоғытып жібердік. Сөйлем басында келген *ал, бірақ, өйткені, сондықтан* шылауларды үтірмен бөліп тастайтынды дағдыға айналдырдық. Бұл жалғаулық шылаулар әдетте екі сөйлем мүшесінің ортасында немесе құрмалас сөйлемнің екі компонентінің ортасында келеді, мұндайда алдарынан үтір қойылады. Ал кейде, әсіресе газет беттерінде бұл жалғаулықтарды сөйлемнің басына шығарып қолданады. Ондайда сәл паузамен бөлініп айтылғанмен, үтірмен ажыратылмайды. Бұл орайда, яғни сөйлем басында келген одағай, қаратпа, қыстырма сөздерден кейін ғана үтір қойылады. Көрсетілген шылаулар – қыстырма да, одағай да, қаратпа да емес, жалғаулықтар» - дейді. [7].

Қазақ тілінде сөйлеу және жазу тәжірибесінде көп қарастырылмаған қателіктердің түріне жататындардың бірі - логикалық қателіктер. Қазақ тілінің стилистикасына қатысты еңбектердің ішінде М.Серғалиевтің «Стилистика негіздері» атты еңбегінде логикалық қателіктерге тоқтала отырып, сөз қателіктерінің негізі осы логикалық қателіктерден туындайтынын айтады [5, 95 б]. Сөз сөйлеу қарым-қатынасында туындайтын логикалық қателіктерді тілдік немесе тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызуға бола ма деген заңды сұрақ туады. Логикалық қателіктердің күрделі құрылымдық нысанын басты назарға алғанда бұл сұрақтың жауабы да оңай емес екенін бірден аңғаруға болады. Логикалық қателіктер туралы ғылыми көзқарастар әлі бір жүйеге түскен жоқ. Негізінен логикалық қателіктер ойлау факторларынан туындайтын болғандықтан, тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызылады. Тілдік қателіктердің барлығы сөзді қолданушының ойын дұрыс жеткізе алмағанынан, дұрыс ойламауынан, логикалық заңдылықты сақтамауынан орын алып жатады.

Логикалық қателіктерді анықтаудың өзі оңай емес. Оны білімді, нағыз тіл мамандары ғана зерттей алады. Десе де адамдар логикалық қателіктің орын алуына екі жағдайда жол беріп жатады. Кей адамдар әдейі жасаса, кей логикалық қателер мақсатсыз жасалынады.

Логикалық қателіктер кейде фактілік қателіктермен ұқсас келеді. Айтушы өз пікірінен қайтпай, өзінің ойлау заңдарын жете пайымдамағандықтан, жауабын, пікірін өзгертпей логикалық қателікке ұрынып қалады. Мысалы: *Сенің айтқаныңның бәрі бос сөз, былшыл. Жер дегеніміз тегіс, екі өгіздің мүйізі көтеріп тұр*. Айтушы өз сөзін ойына алғашқы алған ақпарат негізінде пайымдайды, сондықтан осындай сөйлемдер логикалық қателікке жол береді [3, 162 б].

Логикалық қателіктер туралы біржақты пікірмен шектелуге болмайды. Логикалық қателіктер тілдік және тілдік емес факторлардың қатарына жатқызылады. Сөз мәдениетінің басты компоненттері болатын тілдік, этикалық, коммуникативтік нормалардан жіберілетін қателіктердің барлығы логикалық қателіктерге тікелей қатысты [6, 198 б].

Тілдік емес қателіктердің қатарына фактілік қателер (сандық деректер, есімдер, географиялық атаулар) жатады. Айтушы сөйлеу актісінде, баяндап отырған мағыналық-ақпараттық сөз «әрекетінде» белгілі хабар, ақпарат туралы дұрыс мағлұмат бермейді. Фактілік қателер айтушы білімінің төмендігін көрсетіп қана қоймайды, жеке тұлғаның интеллектуалды біліктілігін, аялық білімін және мәдениетін жетілдіруін талап етеді. Қазіргі таңда әлеуметтік желілердегі жеке топтар мен парақшалар оқырмандар санын арттыру үшін сан түрлі жалған фактілерді жазуда. Мысалы, *Астанаға келген Джастин Биберді белгісіз біреулер аяусыз соққыға жығып кетіпті*. Болмаса *Баян Есентаева шетелдік журналдардың біріне жалаңаш күйінде суретке түсті* т.б. Мұндай жалған фактілік ақпараттар әлеуметтік желі парақшаларында жетіп артылады. Ал оны кей оқырмандар ақиқат деп қабылдап қалуы да мүмкін.

Қазіргі қазақ баспасөзінде стилистикалық қателер көптеп кездеседі. Бұл қателер көбіне лексика, грамматика мен синтаксис принциптерін дұрыс қолданбаудан келіп шығады. Мысалы, бүгінде теледидардан жаңалық көріп отырып, жүргізушінің *«толығырақ тілшіміз баяндайды»* деген сөзін талай рет естіген де боларсыз. Ал мән беріп қарасаңыз, *«толығырақ»* деген сөздің өзі жарым-жартылай баяндайды деген мағынаға саяды. Дұрысы толықтырып баяндайды болады. Кейде *«бастаған ісіне бел шеше кірісті»* деген сөйлемді де жиі көзіміз шалатын болды. Адам бел шешіп демалады, бел буып іске кіріседі. Бұл бір шетінен логикалық қателік те.

«Жұмыс жасайды» деген тіркес те көп қолданылып жүр. Жұмыс жасалынбайды, жұмысты істейсің. Одан өзге *«қаңғыбас ит»* деген тіркес те көп қолданылады. Дұрысы бұралқы ит болады.

Қазіргі таңда тұрақты тіркестерді қолдануда да көп қателер кездеседі. Кей журналист: *«әкімқараның құлағына алтын сырға – пәленбай ауыл ауызсуға жарымай отыр»* дейді. Сонда сол жердің әкімі «менің құлағыма алтыннан сырға салды екен» деп, мәселені шеше қоя ма екен? Жоқ, әкім бұл сөзді қаперіне алмауы да мүмкін. Өйтетін жөні бар, өйткені «құлағына алтын сырға» тұрақты тіркесі – «естімей-ақ қой» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ, *ауыз толтырып айтарлықтай, көңіл көншітерлік* деген тұрақты сөз тіркестері жағымсыз мәнде ғана қолданылады. Оны кейде жағымды мәнде қолданылғанын есітіп жағамызды ұстаймыз.

Қазақ тілінің, ана тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы.

«Ана тілін жақсы білу - әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда анық сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» - деп тұжырымдайды М.Балақаев [1, 78 б]. Бұл әрине ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа түсушілерге тікелей қатысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балақаев М., Серғалиев М. Оқулық. - Алматы: Зият Пресс, 2004. - 140 б
2. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. Астана: Елорда, 2001. –230 б.
3. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. – Алматы, 2011.-141 б
4. Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 95 б
5. Рәбиға Сыздықова Бүгінгі жазу-сызу мәдениеті // Егемен Қазақстан. 2004, 17 қыркүйек

ТІЛДІК ТҮЛҒА, ТІЛДІК ТАНЫМ ЖӘНЕ МӘТІН

В статье дается определение слов языковая личность, языковое познание и текст. Язык - это непрерывный процесс познания мира, освоение его человеком. Язык является средством общения между людьми, передача собственного опыта другим и обогащение опытом других. Единица языковой личности, языковой познания и текста рассматривается в антропоцентрическом направлении.

Ключевые слова: язык и мышление, языковая личность, языковое познание, текст.

In the article the definition of words is given to a linguistic personality, linguistic cognition and text. Language is a continuous process of cognition of the world, mastering it by man. Language is a means of communication between people, transferring one's own experience to others and enriching the experience of others. The unit of language personality, linguistic cognition and the text is considered in the anthropocentric direction.

Key words: language and thinking, language personality, linguistic cognition, text.

Тілдегі адам факторының орнын белгілеуді, яғни тілдің табиғатын адам табиғатымен тығыз байланыста қарауды қажет ететін тілдің антропологиялық лингвистика саласы өз бастауын В. Фон Гумбольдтің лингво-психологиялық концепцияларынан алған болатын. Оның пайымдауынша, адамның өзін-өзі тануы – адамды адам етіп тұрған күш-қуат көздерін анықтау деген сөз. Ал тіл - адамды «жасаушы» сондай бастаулардың бірі. Адам баласының шығармашылық мүмкіндіктерін барынша терең көрсететін де, адамды адам ретінде танытатын да – тіл [1, 55].

Тілді антропоцентристік бағытта зерттеу дегеніміз – тіл мен таным арақатынасының адамға қатысты мәселені шешумен түйінделуі. Өйткені кез келген тілдік құбылыстың табиғатын тілдің өзінің ішкі заңдылықтарының негізінде ғана зерттеп тану тілдің бай мазмұны мен ішкі мәнін жан-жақты ашып өз дәрежесінде таныта алмайды. Бұл бағыттың басты арқауы – тілдің сол тілде сөйлеуші халықтың рухани дүниесінің қалыптасуымен тығыз байланыста қарау. Тіл – адамзат дүниетанымын, ойлауды, сананы қалыптастырып дамытуға қызмет ететін күрделі құбылыс [2, 74]. Адам санасында тұтас күйінде қайталанып өмір сүріп отыратын ғалам бейнесін жүзеге асыратын – тіл. Адам баласының тілі *адам-әлем* қатынасының нәтижесінде пайда болатын жалпы адамзатқа ортақ әлемдік бейне *тіл-ойлау* бірлігінің көрінісі болып саналады.

Адам қоршаған ортаны ойлау арқылы танып біледі, ол адам санасында көрініс табады. Адамның шындық болмысты танып білуі ой арқылы жүзеге асса, тіл – ойдың бейнелеу нәтижесін бекітудің құралы ретінде қызмет етеді. Қандай тіл болмасын өзінің тілдік құрылымы мен тілдік үлгілері жағынан ерекшеленгенімен, шындық болмысты түсінуде ортақ танымдық дүниелерден тұрады.

Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі, оның тілінде көрініс табады. Себебі адам санасының танымдық қатпарларындағы архетиптер кез келген ұғымның қалыптасуына қатысып, таным процесіне әсер етті. Қазіргі тіл білімінде осы бағыттағы зерттеулер кешенді сипатта антропоцентристік және когнитивтік лингвистиканың «ғаламның тілдік бейнесі» теориясының негізінде жүргізілуде. Өйткені тілдің зерттеудің танымдық парадигмасы «дүниені тіл әлемінде тану» қағидасына сай бағытта жүргізілуі – тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Халық өз даналығын, таныған қазынасын тілінде көрсеткен. [3, 161].

Ж. Манкееваның пікірінше «... тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт т.б. мәселелер сайып келгенде, ұлтты, ұлттың танымын өзінің терең құрылымдары арқылы тұтастырушы, тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл білімінде осындай жаңа бағыттардың айқындалып, қалыптасып, дамып келе жатқаны байқалады» [4, 43].

Адамзат үшін ақиқат дүние біреу болса, оны түсіну, тану, сол дүниенің біртұтас бейнесін санада қалыптастыру әрекеттері әр адамда, әр ұлтта, әр деңгейде сан алуан интерпретацияда беріледі. Сондықтан тіл иесінің ой-өрісіне, концептілік әлеміне байланысты дүниенің танымдық бөлшектері тілде өзінше көрініс табады, өзінше бейнелеп суреттейді, ал тіл иесі танымдық ойын өз тілінде сақталған дүние бейнесіне сәйкес танытуға тырысады.

XX ғасыр ғылымда тілдік тұлғаға деген қызығушылықтың артып, осы тақырыпта зерттеу еңбектерінің көптеп жазылуымен ерекшеленеді. Лингвистикада тілдік тұлғаны зерттеуге деген қызығушылықтың артуының негізгі себептерінің бірі – сөйлеу, қарым-қатынас жасау актісіндегі өзгерістерге байланысты болып табылады. Сонымен қатар, тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы – адамға назар аудармай, тілдің өзін тану мүмкін еместігі жайындағы көзқарастардың зерттеушілер тарапынан кең қолдау табуы.

Ұлттық ойлау ділі бар, ұлттық тілдің дамуына өз шығармашылығы арқылы үлес қосатын, әсерін тигізетін адамдар тілдік тұлғаға жатады. Халқымыздың рухани мәдениетін құрайтын би-шешендер мен ақын-жазушылардан қалған нақыл сөздер ауыздан-ауызға тарап, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Бұлар – тілдік тұлғалар, ұлттық тілдің қорғаушысы, ана тілі олардың рухани азығы, олар үшін «тіл өнері – дертпен тең». Осы тұрғыдан келгенде тілдік тұлғаның рухани кейпі толық ашылады. Кез келген жеке тұлға өзінің тілге қатыссыз басқа қасиеттерімен танылуы мүмкін. Бірақ тілдік тұлға бола алмайды. Тілдік тұлғаны анықтау үшін оның ұлтжандылық танымын алдыңғы кезекке қою керек, себебі бір елдегі әртүрлі ұлттарға ортақ тіл арқылы танылғанмен, ол өз ұлтының намысын жырtpаса, оның рухани болмысы төмендеп, тілді тұтынушы жай тұлға дәрежесінде қалады. Тілдік тұлға этностың тарихи өсуінің жемісі. Тілдік тұлғаның қуаты – сөз, ойы – қоғамдық ісінен көрінеді, ал психологиясы – ұлт перзенті ретінде халқын сүюі сезімімен өлшенеді. Ұлттық таным мен ұлтжандылық, туған тілін дәріптеу – тілдік тұлға бейнесіне тән басты қасиеттері. [5, 563]

Тілдік тұлғаны, тілдік танымды анықтау барысында «тілдік таным, тілдік тұлға деген кім?» , «оны қалай ашуға болады?» деген мәселелермен қатар, «ол не арқылы танылады?» - деген заңды сұрақ туатыны сөзсіз. «Әр мәтіннің ар жағында тіл жүйесін меңгерген тілдік тұлға тұратындығын» ескерсек, ғалым Ю.Н.Караулов жасаған тілдік тұлға теориясының шеңберінде тілдік тұлға «вид полноценного представления личности, вмещающий в себя и психические, и социальные, и этические, и другие компоненты, но представленные через ее язык, ее дискурс» ретінде анықталатындығына назар аударсақ, мәтін және дискурс арқылы танылады деген жауап аламыз. Бұл жауапты дәлелдеу үшін адамның тілдік жүйені өзіндік қолдану ерекшелігі көрінетін мәтін мәселесін айқындау қажеттілігі туындайды.

Тіл білімінде мәтін туралы, мәтін талдау мәселелері өткен XX ғасырдың екінші жартысынан бастап лингвистика тарихында елеулі жетістіктерге жетті. Мәтіннің ақпараттық құндылығына, оның таңбалық, тілдік және қатысымдық, мәдениеттанымдық, когнитивтік ерекшеліктеріне қарай зерттеу бағыттары да сан қырлы болып келеді. Мәтін – аяқталған тілдік шығармашылық процесс ретінде тақырыптан тұратын және ерекше бірліктері бар (күрделі синтаксистік тұтастық) лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилдік өзара байланысы бар оқушыға бағытталған прагматикаға негізделген таңбалар әлемі. Бұл орыс тіл білімінде алғашқы мәтінтанушы – И.Р.Гальперин берген анықтама [6,25].

Мәтін яғни, текст – қатысымдық тұлғалардың ішіндегі тұтастығымен ерекшеленетін бүтін жүйе. Тіл білімінде қатысымдық бағыт дами бастағаннан кейін, осыған байланысты сөйлемнен де ірі тілдік тұлғаның бар екеніне оқытушылар мен тілшілер назар аудара бастады. Бұрын мәтін дербес жиынтық тұлға ретінде жеке өзі зерттеу өзегі болмай, тек сөйлемді жан-жақты білу үшін жұмсалатын контекст есебінде қарастырылатын да, көбінесе оның сөйлемге қатысты жақтары сөз болатын.

Мәтіннің өзара мағыналық байланыста болатын сөйлемдердің жүйелі жиынтығы болуы – оның тек бір ғана жағы. Бұдан басқа мәтін – адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегінен құрамайды. Керісінше жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ойы жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді. Тілдік қатынастың бір бүтін тұлғасы болып табылатын мәтін адамдардың қарым-қатынасын іс жүзіне асыратын материал ретінде және өзара түсінісу, пікірлесу, ойды жеткізу тұлғасы ретінде зерттеледі. Бұл ретте мәтін сөйлесім әрекетімен, қатысым әдісімен, олардың қолданылу қағидаларымен тығыз байланысты болады. [7, 59]

Демек, мәтін – ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі :

1. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры. – Москва, Прогресс, 1985.–451с.
2. Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық мифтік танымдық құрылымдар. // Кандидаттық диссертацияның қолжазбасы. Алматы, 2000. -114б.
3. Ержанова Ұ. Тілдегі қазақтар дүниетанымы. // Ұлт тағылымы. Ғылыми-педагогикалық басылым. №4. 2002. 161-163бб.
4. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. Алматы, 1997. – 272б.
5. Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік. – Алматы : «Дайк-пресс», 2009.
6. Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы : оқулық. – Алматы: Алматы қаласы әкімдігі «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2010. – 148 б.
7. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Оқулық. Алматы : «Сөздік -Словарь», 2005. – 272 б.

Шәрібжанова Ф.Ф.

ф.ғ.к. доцент

*Алматы энергетика және
байланыс университеті*

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

lyaalmaty@mail.ru

ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тірек сөздер: *әдеби тіл, тілдік жүйе, узус, пуризм, тіл мәдениеті, қоғамдық құбылыс, сөз байлығы, тілдік норма.*

Актуальные вопросы культуры языка

Резюме. Статья затрагивает вопросы тесной связи культуры речи с особенностями развития и функционирования языка, а также с речевой деятельностью во всем его многообразии, включает в себя определенную языковую систему, которая используется для выражения конкретного содержания в реальной ситуации речевого общения. Кроме того в статье отмечено, что основой культуры речи является литературный язык. Он составляет высшую форму национального языка. Культура речи вырабатывает навыки регулирования отбора и употребления языковых средств в процессе речевого общения, помогает сформировать сознательное отношение к их использованию в речевой практике. Основное понятие «правильность» речи – литературно-языковая норма – не может быть определена,

исходя лишь из психологических законов, управляющих речевой деятельностью. Здесь требуется изучение внутренних и внешних системных факторов языка.

Ключевые слова: литературный язык, языковая система, узус, пуризм, культура языка, общественное явление, богатство речи, языковая норма.

Topical issues of the culture of the language

Summary. The article addresses the issues of the close connection of speech with the features of development and functioning of language and speech activity in all its diversity, includes a specific language system, which is used to Express the specific content in a real situation of verbal communication. Additionally, this article otmecheno that the basis of speech culture is a literary language. It is the highest form of the national language. Speech develops skills in regulation for the selection and use of linguistic resources in the process of communication helps to form a conscious attitude to their use in speech. The basic concept of "correctness" of speech – literary-language norm – cannot be determined based only on the psychological laws that govern speech activities. It requires the study of internal and external systemic factors of the language.

Keywords: literary language, linguistic system, language usage, purism, language culture, social phenomenon, the wealth of speech, language norm.

Әдеби тіл – жалпы халықтық тілдің жазбаша бекіген, өңделген түрі. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің функционалдық стильдеріндегі ең өзекті мәселесі – тілдік норма. Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін тілдік жүйе, ол жүйеге сай қалыптасқан нормалар айқындалды. «Норма – негізінен тілдің өзі ұсынған тәртіп» [1, 25].

Норма әдеби тілді қолдану және құрылымдық дәстүрімен бірге тілдік жүйеге қайшы келетін узустармен қатар дамиды. Осымен байланысты тіл мәдениетінің алдында әдеби тілді тұрақтандыру, ауызша және жазбаша тілдің арасындағы айырмашылықты барынша тереңдетпеу, тіл нұсқаларын сақтау және олардың функционалдық, стилистикалық айырмашылықтарын сақтау міндеті тұрады.

Яғни, тіл мәдениетіне жататын терминдердің бірі – тілдік жүйеге қайшы келгенмен, тілдік дағдыға айналып кеткен қолданыстағы сөздер – узустар. Оның тілдік жүйеге қайшы келетіндігі. Мысалы, *туды-туылды, төраға-төрайым, азамат-азаматша* жарыспа қатарларының іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарында кең көрініс тапқан. Узустық құбылыс болғанның өзінде қазақ тілінің айтылу, жазылу дағдысына дендеп еніп кеткен сөздерді ғана сөздік қорда қалдырып, ал тілдік жүйеге көпе-көрнеу қайшы келетіндерін (азаматша, мұғалима, төрайым) «женский родқа» көшіріп бөлек атауды қолданысқа жібермеу жөнінде белгілі ғалым Р. Сыздықова өз еңбектерінде бірнеше рет атап көрсеткен.

Әдеби тілдің ауызша және жазбаша нормаларын (айтылу, жазылу ережелері, екіпін, грамматика және стилистика) білу, сондай-ақ әртүрлі жағдайларда сөйлеудің мақсатына сай тілдің көркемдегіш құралдарын дұрыс қолдану - тілді жетік қолданудағы мәдениет құралы.

Шетелдік тіл білімінде жалпы мағынада «тіл мәдениеті» (культура языка) термині жиі қолданылады. Ал орыс тілінде «культура речи» термині жиі қолданылады. Қазақ тілінде «сөз мәдениеті», «тіл мәдениеті» деп те атап жүрміз.

Тіл мәдениеті қазақ тілінің зерттеу нысаны ретінде күнделікті өмірде қолданумен тікелей ұштасып жатады.

Тіл мәдениеті өзіне әдеби тілдің екі баспалдағын қосады: шыңдалған, дәстүрлі, мінсіз таза сөйлеу мен сөйлеу шеберлігі жоғары, іс жүзінде кездесетін сөйлеу тілінің ішінен мағыналық, стилистикалық және жағдаятқа байланысты орынды, мәнерлі т.б. дәл нұсқаларын тандау, сөйлеудің дұрыстығы, яғни әдеби нормаларды сақтау. Сөйлеу мәдениетінің жоғары түрі ретінде адамның жалпы мәдениетін де, ойлау мәдениетін де, тілге деген құрметін де көруге болады.

Қазіргі заманғы тіл мәдениеті - әдеби тілдің жетістіктері мен тұжырымдарын біріктіретін, тіл білімінің грамматика, стилистика және басқа да тарауларымен тілдік тәжірибеге ықпал ететін теориялық және практикалық пән. Тіл мәдениеті қағидалы

(нормативті) грамматика және стилистикамен ғылым ретінде жапсарлас пән. Алайда тіл мәдениеті туралы ілім қағидалы стилистикадан әдеби нормалар жүйесіне кірмейтін (халық тілі, аймақтық және әлеуметтік диалектілер, жаргондар, кәсіби сөздер т.б.) тілдік құбылыстар мен орталарға да таралады. Тіл мәдениеті теориясы бойынша ұлттық тілдің жоғары формасы болып әдеби тіл танылады; көркем әдебиет тілі – өзінің ең үздік үлгілі жанрларында халықтың әдеби құндылықтары мен дәстүрлерін көздің қарашығындай сақтап жинайды.

Жеке әдеби тілдердің нормалану барысындағы стихиялығы мен түсінушілігінің ара салмағы олардың қалыптасуындағы тарихи жағдайлар, ұзақ уақытқа созылған әдеби-жазба дәстүрлердің (ескі жазба және жаңа жазба әдеби тілдер) бар немесе жоқтығы т.б. сипатына байланысты. Нормалану үдерісі жазбаша және ауызша тілдің нормалары арасында елеулі айырмашылық болған кезде, демек олардың өзара жақындасуына қажеттілік болып, түсінушілік пен мақсатты бағытталғандық болған жерде анық көрініс табады.

Ұлттық тілдік нормалану үдерісі екі соңғы құбылыс - пуризм және антинормализаторлық - күресті басынан өткерді. Пуризм (франц. purisme, лат. тіл. purus — таза). Әдеби тілді шет тілдік әртүрлі кірме, әдеби сөйлеу элементтерінен тыс (диалектілер, қарапайым сөз және т.б.) сөздерден тазарту. Пуризмнің ұнамды жағы төлтума ұлттық мәдениеттің дамуына қамқорлық жасау және ана тілінің байлығына, оның лексика-семантикалық және сөзтудырушылық қорына үлес қосуымен байланысты. Ал пуризмнің теріс жағы – оның жолын ұстаушылықтың субъективтілігі, тарихи еместігі, тіл дамуының амалын түсінбеушілік. Пуризм ретроспективті (жаңа деректерді терістеуде тілде бұрыннан бар белгілер танылады) немесе тікелей консервативті (игерілген және қолданыстағы кірме сөздерден бас тарту, оларды байырғы түбір сөздер мен морфемалардан жасалған жаңа сөздермен ауыстыруға тырысушылық). Пуризм ұлттық әдеби тілдің қалыптасу кезеңдеріне тән, ол тіпті маңызды қоғамдық оқиғалар кезінде де көрініс табады (демократиялық қозғалыстар, төңкерістер, соғыстар және т.б.) және олармен байланысты тілдегі елеулі ілгерілеушіліктермен байланысты (ең бастысы лексикада), кірме сөздермен, неологизмдермен, стилистикалық жағынан өзгерістерге ұшыраумен жылдам әрі көпе-көрнеу өзгереді [2, 67].

Антинормалылық – бұл тілдік үдеріс пен ғылыми нормалануға саналы түрде араласу қажеттілігін теріске шығару. Антинормалылық құбылысының жақтастары әдетте тіл фактілерін бағалауда субъективті тұрғыдан келеді.

Тіл мәдениеті мәселелері шеттілдік әсерлердің қарсылығымен, құқығы әртүрлі екітілділікпен, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік өзгерістермен байланысты болып, әсіресе ұлттық әдеби тілдердің, әдеби нормалар жүйелерінің қалыптасуы кезеңдерінде көтеріледі.

Ұлттық әдеби тілдердің дамуымен бірге әдеби нормалар тұрақтанады, олардың күрделену үдерісі жүреді: сайлап алушылық артады, құбылмалы (вариативті) жіктелу үдерісі өтеді және т.б. Социалистік қоғам жағдайларында әдеби нормалардың нормалануы (кодификациясы) ғылыми, педагогикалық, қаламгер жұртшылық пен әдеби тілдің білімді барша жанашырларының белсенді қатысуымен кең ауқымды әлеуметтік негізде жүреді.

Тіл мәдениетінің қалыптасуы мен дамуында әдеби тілдердің реформаторлары (мысалы, сербхорват тілдерінде В.С. Караджич, чех тілінде Й. Добровский, Й. Юнгман, словакия тілінде Л. Штур), сондай-ақ тілдік қатынасқа байланысты мекемелер арасында мәртебесі биік Француз академиясы (17 ғ. құрылған) немесе Ресей Академиясы ерекше рөл атқарған.

Әдеби тілдің нормалануында және тіл мәдениеті теориясының дамуында лексикография, ең бастысы нормативті түсіндірме, орфографиялық, орфоэпиялық, оқу, грамматикалық және басқа сөздіктер, сондай-ақ «дұрыстылық», «қиындық тудыратын» т.б. арнайы сөздіктер маңызды рөл атқарады [3, 78]. Орыс тіл білімінің дамуында әдеби тілді нормаландыру мәселесін орыс тілінің нормативті грамматика мен стилистикасының негізін салған М. В. Ломоносов құрастырған. Бұл мәселелердің жалғасы А. Х Востоков, Ф. И. Буслаев, К. С. Аксаков, Я. К. Грот, А. А. Потевня және басқа да ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. 19 ғ. екінші жартысында салыстырмалы-тарихи тіл білімінің өркендеуі орыс

тілшілерін тіл мәдениетінің теориялық мәселелерінен елеулі шегінулерге алып келді. 19 ғ. соңы мен 20 ғ. басында академиялық тіл ғылымы шегінде тілдің нормалануы мәселесін өргізген А. А. Шахматовтың тұжырымдамасы кеңінен таратылды.

Кеңес дәуірінде орыс тіліндегі қарқынды өзгеріс, ұлттық тілдің құрылысы мұқтаждықтарын өтеу тілшілердің тіл мәдениеті және ғылыми нормалану мәселелеріне деген қызығушылықтарын арттырды. Г. О. Винокур, Е. С. Истрин, С. П. Обнорский, А. М. Пешковский, Д. Н. Ушаков, Л. В. Щерба, Л. П. Якубинский, соңыра Р. И. Аванесов, С. И. Ожегов, Ф. П. Филин және т.б. еңбектері қазіргі заманғы әдеби нормаларды қалыптастыруда сөздердің айтылуы мен екпіннің түсуі, грамматика, стилистика және сөз қолданысында үлкен рөл атқарды. Қазіргі заманғы орыс тілінің тіл мәдениеті мен нормалану құбылысында дербес ғылыми бағыты болған В. В. Виноградовтың еңбектері теориялық зерттемелер үшін үлкен мәнге ие болды [4, 57].

Әдеби тіл нормасы тіл жүйесінің деңгейлерімен сәйкес келеді. Осымен байланысты әдеби тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормалары болатыны тілшілер қауымына мәлім. Тіл мәдениеті мәселесінде белгілі бір грамматикалық тәсілді нормаға лайық немесе нормаға жат деу үшін «ол тілдік жүйенің кодификацияланған моделіне сәйкес пе, сәйкес емес пе – соны анықтап алу қажет» [1, 14]. Яғни қазіргі қазақ тілі грамматикасында әдеби тіл нормасы ретінде берілген сөз формалары ғана кодификацияланған норма деп танылады.

Тіл мәдениеті ұғымына Қазақ Совет энциклопедиясында мынадай анықтама берілген: «Тіл мәдениеті – кісінің бойындағы мәдени қасиеттердің бірі, қоғамдық мәдениеттің бір компоненті. Тіл мәдениеті ауызекі тілдің орфоэпиялық нормасын, сөз қолдану, сөздерді тіркестіру заңдылықтарын, сөйлем құрау ерекшеліктерін дұрыс пайдалану және жазба тілде емлеге, тыныс белгілерін қолдануға байланысты ерекшеліктерді толық сақтап, сауатты жазу мәселелерін де қарастырады» [5, 261].

Ұлтын қадірлейтін, өзіндік ой-пікірі қалыптасқан, сол ойын басқаға дәл, анық, айқын, әсерлі етіп жеткізе алатын сауатты да білімді азамат тәрбиелеу бүгінгі күннің басты мақсаттарының бірі. Ондай мәдениетті адамды тәрбиелеу негізінен мектеп мұғалімдерімен қатар жоғары оқу орындарының оқытушыларына да жүктеледі. Біз біршама ғылыми-педагогикалық, оқу-ғылыми әдебиеттерді, мерзімді баспасөз беттерін саралай келе, бүгінгі күнгі орыс тобындағы ғана емес, қазақ тобындағы студенттердің де сөз саптауы қарын ашырарлықтай, көпшілігінің тіл мәдениеті төмен деңгейде деген тұжырым жасадық. Олар өз ойларын дұрыс, түсінікті етіп жеткізе алмай, басы артық бос сөздерді немесе жаргондарды көп қолданып, ойларын шашыратып жібереді. Сөйлегенде сөздерді анық немесе орнымен қолдануды білмейді. Бұның себебі туралы көптеген зерттеушілер өз пікірлерін ортаға салады. Жазушы Б. Нұржекеев бұл туралы теледидардан берген сұхбатында қынжыла былай деді: «Қазіргі жастар әдеби кітап оқымайды, қазақ әдебиетін оқымайды...». Компьютерлік техника мен ұтқыр телефон ақпараттарын пайдалану әсерінен жастар қауымының түрлі жанрдағы кітаптарды оқып, эстетикалық ләззат алып тұшынушылығы жойылып барады. Мектеп пен жоғары оқу орнының оқулықтарын ғана оқумен шектелушілік белең алып келеді. Яғни тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де кері әсері тиіп отыр.

Оқушылар мен студент жастар тілінде болатын тіл мәдениетінің төмен болатын себептерін М. Балақаев, Т. Қоңыратбаев, С. Қирабаев, Н. Уәлиев тағы да басқа ғалымдар өз зерттеулерінде саралап көрсетіп берді [6, 15; 7, 95].

Жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптар қандай, әрбір мәдениетті адам мәдениетті сөйлеу, қарым-қатынас жасау үшін нені меңгеруі керек деген сұрақтар туындайды. Осы орайда Ы. Е. Мамановтың мына пікірін келтіруді жөн көрдік: «Тіл мәдениеті – тілдің әр саласы сол тілде сөйлейтін жалпы халыққа ортақ бірдей стандарт түрде норма болып қалыптасқан үлгілі тіл. Тілдің дамып, өзгеруіне сөйлеу тілі мен баспасөз тілінің тигізер әсері екі басқа» [8, 17]. Осылайша орфоэпиялық, лексикалық, грамматикалық жақтан нормаланған тіл мәдениетіне қатысты мәселелер сөз болады. «Тіл тазалығы» деген тарауда кірме

сөздердің, қарапайым сөздердің, диалект сөздердің, қыстырынды сөздердің қолданылуы, сөздердің дұрыс тіркесуі және тұрақты тіркестердің бұзып қолданылуы сияқты мәселелер көтеріледі. «Сөз жатықтығы, дәлдігі» тарауында сөйлем құрылысындағы сөздер мен сөз тіркестері өз мағынасына сәйкес әдеби нормада болуын; сөйлем құрылысы, мазмұны логикалық тұрғыдан ой түйінін айқын білдіретін, жалпыға түсінікті нормада келуін; «жасанды» қарапайым сөздер болмай, сөйлем құрылысы, онда қолданылатын грамматикалық формалар мен жеке сөздер өз орнында әдеби нормада болуын қажет деп табады.

Тіл мәдениетінің зерттеушісі Н. Уәлиев Ы. Мамановтың ізімен тіл мәдениетінің талаптары деп төмендегілерді көрсетеді:

1. **Сөз жатықтығы.** Әдеби тіл нормасын сақтап, сөзді дұрыс қолданудың, грамматикалық амал-тәсілдерді дұрыс пайдаланудың көпшілік таныған, тіл тәжірибесінде сыннан өткен қағидалар мен сөздерді қолдану.

2. **Сөз байлығы.** Сөз байлығына ден қоймаған адамның тілі жұтаң тартып тұратыны белгілі. Айтылған ойға әр сөздің қосар мағыналық, эстетикалық, эмоциялық информациясы болады.

3. **Сөз тазалығы.** Тіл мәдениетіне аса қажетті салалардың бірі. Өзге тілден сөз алмаған «таза» тілдер кемде-кем, әйтсе де орынсыз аударма “қызметсіз” сөздерді қолданбай сөйлеу, шұбырынды сөз қыстырындыларынан тазарту керек.

4. **Сөз дәлдігі.** Сөздерді тілдегі мағынасына лайық қолдану.

5. **Сөз әсерлілігі.** Әр тілдің көпшілікке ортақ орфоэпиялық қағидаларының бұзылмауын қадағалау, құбылыс, болмысты «көзбен көріп, қолмен ұстағандай» етіп көрсететін кестелі сөздерді қолдану.

6. **Сөз әдебі.** Тіл пікір алысу құралы ретінде адамдардың тек ойын ғана емес, сезімін де білдіреді. Сөйлеудегі ізет, құрмет, сыпайыгершілік кісінің сезіміне әсер етеді. Өмірде жиі қолданылатын амандасу, қоштасу, ризалық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, көңіл айту т.б. сөйлеу этикеті деген ұғымға саяды [9, 10]. Ал зерттеуші М. Балақаев өзінің тіл мәдениетін тереңінен зерттеген еңбектерінде бұл мәселеге өз қырынан тоқталады. Ғалым сөз қолдану мәдениетінің негізгі принципі деп, сөйлемдердің, жеке сөздердің тыңдаушыға, оқушыға бірден түсінікті болу керектігін көрсетеді. Зерттеуші жазуда, сөйлеуде адам ойына қажетті сөз таңдағанда олардың стильдік ерекшеліктерін ескеруді айтады. Тілдік норманы қалыптастыру, сауаттылық, тіл тазалығы, сөздерді дұрыс айтып, дұрыс жазу тіл мәдениетінің басты талаптары ретінде тұжырымдалады. М. Балақаев сондай-ақ: «Сөз – ой өрнегінің мағыналы бөлшектері. Сондықтан қарапайым қаңқасы да, айқын ойдың көрікті бояуы да сөз дәлдігімен өлшенеді. Бұлдыр ойдың сөзі күнгірт, алыстағы сағым сияқты бұлыңғыр болады. Сөз дәлдігі – ой дәлдігі», – деп, осыған қоса шебер сөйлеуге үйренем деушілерге ескеру керек қағидаларды ұсынады [7, 61]. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері / М. Балақаев.- Алматы: «Қазақстан», 1965. - 186 бет.

Бұл шешендік өнерде тіл мәдениетіне қойылатын талаптар орыс зерттеушілері Л.А. Веденская, Л.Т. Павлова, Е.Ю. Кашаеваның еңбектерімен үндес келеді. [10, 61]. Жалпы тілді халықтың жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихы мен мәдениетімен тығыз байланыста қарау В.Фон Гумбольдт, И.Гердер, Г.Пауль, В.Вундт, Г.Штейнталь, Э.Сепир, Б.Уорф, А.Потебня т.б. ғалымдардың есімдерімен байланыстырылады.

Қазақ зиялылары: А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Балақаев, К.Аханов, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, Н.Уәлиев, Р.Сыздықова, А.Жапбаров, Ә.Болғанбаев, С.Исаев, А.Ысқақов, Р.Әміров, Қ.Жұбанов т.б. ғалымдардың еңбектерінде «тіл» ұғымының сан қырлы жағына тоқталады. Тіл табиғатының қыр-сырына терең жан-жақты үңілу – ғалым А.Байтұрсынұлынан бастау алып, Қ. Жұбанов зерттеулерімен өз жалғасын тапқан [10, 141-142]. Баспасөз тілінің мәдениеті де, сөйлеу тілінің мәдениеті де әлі күнге дейін өзекті мәселелердің бірі болып келе жатыр. Ол тек қазақы ортада ғана емес, орыс тілді аудиторияда да қазақ тілін меңгертуге байланысты жүретін үрдіс. Өйткені өзге тілді студенттер тілінде сөз мағынасын білмеуден, түсінбеуден туатын қателерден бастап стильдік, грамматикалық

қателердің өріп жүруі оқытушылар үшін таңқаларлық нәрсе емес. Әйткенмен осы көңіл бұзар құбылыспен күресті мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының оқытушыларына ғана жүктеп қоймай, ұлт намысын ойлаған әрбір адам ат салысып, мемлекеттік деңгейде қамқорлық жасалып, үнемі қадағалауда болса, еліміз тәуелсіздік алған жылдары басталған оң нәтиже аяқсыз қалмасы ақиқат.

Пайдаланған әдебиет:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) Астана: Елорда, 2001. -230 бет.
2. Истрина Е. С., Нормы русского литературного языка и культура речи, М.—Л., 1948.
3. Будагов Р. А., Литературные языки и языковые стили, М., 1967.
4. Щерба Л. В., Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974.
5. Қазақ Совет энциклопедиясы.- Алматы: Қазақ ССР Ғылым Акад., 1977.- 631 бет.
6. Нұғыманов И. Тіл мәдениетінің теориялық негіздері // Қазақстан мектебі.- 2003. № 7. - 15-17 бет.
7. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері. - Алматы: Қазақстан, 1965. - 186 бет.
8. Ы. Е. Маманов. Тіл мәдениеті. – Алматы, 1985.
9. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті / Н. Уәлиев. - Алматы: «Мектеп», 1984. - 118 бет.
10. Введенская Л.А. Русский язык и культура речи /Л.А. Введенская, Л.Т. Павлова, Е.Ю. Кашаева.- Ростов на Дону: Феникс, 2002. - 537 с.
11. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. - Алматы: Мектеп, 1987.- 272 бет.